

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Évfordulón

Rácz Endre: Tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata

Ferenczy Géza—Péchy Blanka: Idegen nevek és szók ejtése, írása

Hexendorf Edít: Ösbemutató

Kontra Miklós: Javaslat orvosi nyelvünk angol szavainak fonetikai átírására

Boros Rezső: Beszéddallamok

Pásztor Emil: „A magyar nyelv heté”-nek helyesírása

Zsilka Tibor: A tematikai kontraszt és az esztétikai arány a szépprózában

I. Gallasy Magdolna: „Illik ismerni anyanyelvünket”!

Sipka Sándor: Az olvasási készség és az anyanyelvi műveltség összefüggéseiről

Bernáth Béla: Feljött a hava — Az ujjából szopta

Országh László: Ventilátor — Vécé

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

99. ÉVFOLYAM 1975.

JANUÁR—MÁRCIUS

I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS, GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Évfordulón	1
<i>Rác Endre</i> : Tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata	3
<i>Ferenczy Géza—Péchy Blanka</i> : Idegen nevek és szók ejtése, írása	12
<i>Hexendorj Edit</i> : Ösbemutató	19
<i>Kontra Miklós</i> : Javaslat orvosi nyelvünk angol szavainak fonetikai átírására	37
<i>Boros Rezső</i> : Beszéddallamok	41
<i>Pásztor Emül</i> : „A magyar nyelv heté”-nek helyesírása	46

Íróink nyelve

<i>Zsilka Tibor</i> : A tematikai kontraszt és az esztétikai arány a szépprózában	49
---	----

Nyelv és iskola

<i>I. Gallasy Magdolna</i> : „Illik ismerni anyanyelvünket”?!	59
<i>Sipka Sándor</i> : Az olvasási készség és az anyanyelvi műveltség összefüggéseiről	73

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Bernáth Béla</i> : Feljött a hava — Az ujjából szopta	77
<i>Ország László</i> : Ventilátor — Vécé	79

Szemle .

Szónokok, előadók kézikönyve (Ism. <i>Grétsy László</i>)	83
Péter László: Szeged utcanévei (Ism. <i>Kiss Lajos</i>)	87
Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei (Ism. <i>Szende Tamás</i>)	90
Nyelvtudománytörténeti munkák (Ism. <i>Terts István</i>)	91
<i>Verancsics Faustus</i> ötnyelvű szótárának új kiadása (Ism. <i>Erdődi József</i>)	94
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1967—1968)	95

Imre Samu

(1917—1990)

MAGYAR NYELVŐR

99. ÉVFOLYAM

1975. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

Évfordulón

*Felszabadulásunk harmincadik születésnapján ünnepeljük ország-
szerte, emlékezünk a sorsforduló eseményeiről, számba vesszük a szocia-
lizmus építésének mögöttünk levő három évtizedét, ennek a három év-
évtizednek népünk életét alapjaiban megváltoztató eredményeit. Az ün-
neplő, emlékező közösségek, intézmények között ott van az a magyar nyelv-
tudomány is, amely ez időben soha nem remélt virágzásnak indult, s
amely — éppen a felszabadulás adta lehetőségek révén — sok évtized
mulasztását tudta pótolni. De részt kér ebből az ünneplésből folyóiratunk,
a Magyar Nyelvőr, és a nyelvi kultúra terjesztésének valamennyi mun-
kása is.*

*Az ünneplő, emlékező ország — egyén és közösség egyaránt — azt
sorolja fel, azt idézi emlékeztébe ezen az évfordulón, mit adott ez a három
évtized, mivel lettünk többek, mivel gazdagodott az egyén és a közösség
élete.*

*Mit mutathat fel ebben az ünnepi visszatekintésben folyóiratunk és
a magyar nyelvűvelés?*

*Gazdagodott-e népünknek ebben a sorsdöntő korszakában a magyar
nyelv? — nyilván ez a kimondott vagy ki nem mondott első kérdése
mindenkinek. Határozottan felelhetünk a kérdésre: gazdagodott, jelentős
mértékben gazdagodott. Ez természetes is: az a változás, fejlődés, amely
életünk vitelében, a termelésben, a tudományok művelésében megmutat-
kozott, nem hagyta érintetlenül nyelvünket, szókincsünket sem. Új
szavak (szóképzések, összetételek) tömege jelentkezett ebben az időben,
jelezve és példázva, hogy az élet fejlődése, változása szoros kapcsolatban
van a nyelv fejlődésében, változásával.*

*De a nyelv, a szókincs gazdagodása más korokban, korszakokban is
kimutatható. Ennél lényegesebb, fontosabb az, hogy ez a gazdagabb
nyelv, a közös, kiművelt magyar nyelv egész népünk birtokába jutott.*

Ez a folyamat persze még koránt sincs befejezve, de elindítását a felszabadulásnak köszönhetjük; ezt a folyamatot szolgálta és szolgálja a népünk minden rétegére kiterjesztett iskolázás, az állandó népművelés és önművelés, és ennek megfelelően a nyelvművelésnek a felszabadulás után és annak következményeként kialakított új arculata és programja. Ez az „emberközpontú” nyelvművelés már legalább annyira e m b e r m ű ű v e l é s i s; célja az, hogy a dolgozók millióit, egész népünket az anyanyelv biztos, helyes használatának birtokába juttassa. Mert ez segíti őket abban, hogy valóban teljes jogú állampolgárok legyenek, hogy ismereteket szerezzenek, a világot jobban megismerjék, hogy a tudás és a szépség birodalmában jobban tájékozódhassanak, hogy a közösség dolgaiban öntudatosan és a „nyelvi kiszolgáltatottság” érzése nélkül részt vehessenek, véleményt nyilváníthassanak.

Ezt a célt, népünk nyelvi műveltségének emelését nemcsak népünk minden rétegéhez eljutó előadások, a szorosabb értelemben vett nyelv-helyességi, helyesírási, nyelvi ismeretterjesztő művek szolgálták, hanem — több vagy kevesebb áttétellel — számos egyéb nyelvtudományi kiadvány is, amelyeket új intézményeinknek, elsősorban az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének köszönhetünk.

Ahogy nem célja egy rövid ünnepi megemlékezésnek az eredmények, az elvégzett munka részletes felsorolása, úgy nem lehet célja a mulasztások, a feladatok számbavétele sem. De tudatában vagyunk annak, hogy még sok teendőnk, sok adósságunk van. A nyelvtudománynak, a nyelvművelésnek, de folyóiratunknak is, amely ebből az ünnepi hálás köszöntésből különösképpen részt kér, hiszen az évekig tartó szüneteltetés, a betiltás után felszabadulásunknak köszönhetette újjászületését is.

A szerkesztő bizottság

Tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata

1. Folyóiratunk múlt évi 4. számában (98: 385–98) tüzetesebben megvizsgáltam az intranszitiv (tárgyatlan) igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használatát. A vizsgálat összefoglalásképpen a következőket állapítottam meg:

„Az intranszitiv ige befejezett melléknévi igeneve jelzőként elsősorban akkor állja meg a helyét, ha alapszava olyan történést jelentő (mediális vagy visszaható) mozzanatos (illetőleg határozói bővítménnyel mozzanatosá tett) ige, amelynek határozói igeneve a létigével együtt a szerkezetes állítmány szerepét töltheti be (pl. *a megáradt patak ~ a patak meg van áradva*). Ezekkel az úgynevezett állapotjelző igenevekkel azonos értékben használható — s csak némileg szokatlan — az olyan történést jelentő mozzanatos (vagy azzá tett) igének a befejezett melléknévi igeneve, amelynek határozói igeneve nem szokott szerkezetes állítmányban előfordulni (pl. *a megdörrent ég*). Sőt — elsősorban a szabatosabb gondolatközlés céljából — akkor is alkalmazható jelzőként a befejezett melléknévi igenév, ha alapszava nem történést, hanem cselekvést jelentő mozzanatos (vagy azzá tett) ige (pl. *a lesre futott csatár*). Kétségtelen azonban, hogy ez többé-kevésbé még szokatlan jelenség, s terjedésében idegen hatás is közrejátszik. Mindhárom típusú befejezett melléknévi igenév jelzőként való szerepeltetésének fontos feltétele, hogy vele előidejűséget fejezzon ki a beszélő. A mondat állítmányában foglalttal egyidejű cselekvés vagy történést jelzésére nem a befejezett, hanem a folyamatos melléknévi igenév való (pl. »Bontják a sarkon álló [nem pedig: állt] házat«.)” (Nyr. 98: 397.)

2. A tranzitív (tárgyas) igéknek befejezett (-t, -tt képzős) melléknévi igeneve — mint az előző cikkben szintén megállapítottuk — abban üt el legélesebben az intranszitiv igékétől, hogy míg az intranszitiv igéből képzettek kivétel nélkül aktív (cselekvő) jelentésűek (vö. *az elsárgult levél ~ a levél, amely elsárgult*), addig a tranzitív igéből származók — hacsak nem kapnak tárgyi bővítményt — rendszerint passzív (szenvedő) értelműek (vö. *a megoperált beteg ~ a beteg, akit megoperáltak*). (L.: Klemm: TörtMondt. 114; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 113–4; Temesi: MMNyR. 1: 232; Ruzsiczky: uo. 1: 389; Velcsovné: MMNy. 37; stb.)

Régebben szokás volt a passzív jelentés kifejezésére az ige szenvedő alakjából képezni az igenevet. Károly Sándor (i. h. 118–9) egyebek között ilyen példákat idéz legrégebb kódexeinkből a szenvedő alakú befejezett melléknévi igenév jelzői használatára: „cristuf vycaryufatol *meg aldatot* kenerekett” (JókK.); „a neki *kezeitétét* gonozt” (Bécsi K.); „nektec *alkottatot* orzágot” (MünchK.); „ki mondatik *aldoztatot* barannak” (Apor K.). A *me g á l d a t o t t kenyér*, a *neki készítettett gonosz*, a *nektek alkottatot ország*, az *á l d o z t a t o t t bárány*-féle szerkezetekben ma már az aktív (-at[ik], -et[ik]; -tat[ik], -tet[ik] szenvedő képző nélküli) igealakból származó igenevet, tehát a *megáldott*, *készített*, *alkottott*, *áldozott* stb. formát használjuk szenvedő értelemben, s erre már első kódexeinkben is több példa van (vö. Károly: i. h. 124–5). A kétféle alak párhuzamos használata már régóta megszűnt, mostanra szinte teljesen kiszorultak nyelvükből a szenvedő képzős igéből származó befejezett melléknévi igenevek, jóllehet régebben többször is találtak védelmezőre, hogy csak a logika nevében hadakozó XVII. századi grammatikust, Geleji Katona Istvánt említsem (CorpGramm. 309–11; 1. még: Veress Ignác: A magyar név-

és igejelző 2: 5; Péter János: Az igenevek használata 53; Simonyi: Jelz. 28; Kovalovszky: NyFK. 151; Károly: i. h. 22, 114; stb.). Legföljebb csak hírmondónak maradt belőlük egy-kettő (pl. *elhagyatott*). A szenvedő képzős alakok háttérbe szorulását nyilvánvalóan az a körülmény okozta, hogy a tranzitív ige befejezett melléknévi igeneve tipikusan szenvedő jelentésű, nincs hát szükség — különösen a jelzői szerepben — a szenvedő jelentésnek alaki kifejezésére (vö. még: Károly: i. h. 120—4).

3. Eleven igenévi használatban a passzív értelmű *-t, -tt* képzős igenév is rendszerint mozzanatos vagy ilyennek értett, illetőleg határozói bővítménnyel mozzanatosá tett igéből van alkotva, s jellegének megfelelően az előidejűséget, illetőleg az előidejű cselekvés által létrehozott állapotot fejezi ki, akárcsak az intranszitiv igéből származó aktív jelentésű igenév (vö. Károly: i. h. 20—1, 109—11).

Idézzünk egy-két példát a tranzitív igék befejezett, passzív jelentésű melléknévi igenevének jelzői alkalmazására: *eltört pohár, felszántott föld, kifacsart citrom, kijelölt munka, körözött betörő, levágott csirke, megbeszélte találkozót, megkötözött ember, várt eredmény* (a példák a MMNyR. 1. kötetének 232., ill. 389—90. lapjáról valók). Mondatba foglalva is lássunk néhányat: „Ezt a barikádot . . . a szomszédos beomlott ház tégláiból építették a németek, az utcán összefogdosott és pincékből előhurcolt emberekkel” (Darvas: Város az ingoványon. 1965. 10—1); „Jólszabott, varrott, jólvásalt ruhában állt a szobor, a főalak” (Illyés; id.: MMNyR. 2: 269); „csodálkozom: hát csak ennyi kell ahhoz, hogy az emberből kibontakozzék a jól elfojtott, eltemetett, eltagadott gyermekkor” (Kodolányi; id.: MMNyR. 1: 389); „a kisasszony félenken emelte föl nagy pilláktól árnyékolta szemét” (Mikszáth; id.: MMNy. 338); „Szétszaggatott népeknek átkai — Sohajtának fel csonthalmok közül” (Vörösmarty; id.: MMNyR. 1: 231); „Hatalmas, Henri Rousseau modorában megfestett diadalívkeret áll a színen” (Népszabadság 1974. okt. 26. 7.); „A hosszabb ideje kényszerpihenőre kárhóztatott Faludi is újra elkezdte az edzéseket” (Népsport 1969. jún. 20. 3.). Jelzői használatuk természetesen minden tekintetben helytálló.

Igekötő nélkül számos tranzitív igéből képzett melléknévi igenév is a melléknévesülés útjára lépett. Ezek sokszor fajtajelölők: *darált dió, kötözött sonka, szótt szalonna, sült hús, vágott baromfi* stb. (Károly: i. h. 109—10; Temesi: MMNyR. 1: 231; Ruzsiczky: uo. 1: 389); de más tekintetben is melléknévesülhettek (pl. *áldott*). Az efféle „melléknévesült igenevek — írja Károly (i. h. 110) — többé-kevésbé elvesztik előidejű jelentésüket és állandó tulajdonság jelölőjévé válnak, akárcsak a képző nélküli melléknévek. Az előidejű jelentés elvesztése megmagyarázza a mozzanatoságot kifejező igekötő elmaradását, illetőleg hiányát.”

Éppen az időviszonyítás elhomályosulása miatt kissé meddőnek érzem azt a vitát, amely arról folyt, hogy a *szeretett fiam, tisztelt uram*-féle szerkezetekben szereplő igenév, illetőleg a vele kifejezett cselekvés egyidejű vagy előidejű-e az állítmánybeli történéshez viszonyítva (vö. az ugyanilyen jelentésű régi nyelvi *szerető fiam*-félékkel). Károly a következőkben foglalja össze a vita lényegét s fejt ki saját álláspontját: „A *-t, -tt* képzős igenév időviszonyító szerepére vonatkozólag Klemm azt mondja, hogy a *tisztelt uram, szeretett fiam*-féle szerkezetekben »csak látszólag van befejezetlen, tartós értelme az igenévnek . . . e látszólagos befejezetlen értelemnek oka az illető igék fogalmi tartalmában rejlik. Az ily igenevek is befejezett történet fejeznek

ki, de közvetlenül a főtörténés, illetőleg a nyilatkozás idejében befejeződő történést, innét van látszólagos be nem fejezett értelmük«. (TörtMondt. 113.) Klemmnek ez a véleménye közel áll Szarvas Gáboréhoz (Nyr. XIV, 414), viszont eltér Simonyiétól (Nyr. XXXII, 448; TMNy. 507; A jelzők 24, 26); Simonyi szerint a *-t, -tt* képzős igenév ma már, a régi nyelvszokástól eltérően, befejezetlen, folyamatos cselekvést is kifejezhet. Magam — folytatja Károly — Simonyi nézetében osztozom, eltérve tőle abban, hogy a *-t, -tt* képzős igenevnek egyidejűséget kifejező használatát régibbnek tartom, mint ő.” (Nytud-Ért. 10. sz. 110—1; vö. még: F. G.: Nyr. 86: 254). Károly is megfigyeli, s jegyzetben meg is említi, hogy „ilyenkor a *-t, -tt* képzős igenév általános használatú is lehet: *tisztelt barátom* az, akit nemcsak most, hanem általában tisztelek” (uo.). Az általános használat pedig szerinte is együtt jár az időviszonyítás háttérbe szorulásával (i. h. 19), akárcsak a mellékevesülés (vö.: Károly: i. h. 109—10; Temesi: MMNyR. 1: 232), s így nemigen érdemes vitatkozni arról, hogy a *tisztelt, szeretett* típusú melléknévi igenév az idézett használatban előidejűséget vagy egyidejűséget jelöl-e. (Szórványos és meglehetősen kötött bővíthetősége — pl. *hón szeretett, mélyen tisztelt* — nem mond ellene a mellékevesülésnek, hiszen például a szintén mellékevesülő *áldott* is bővíthető hasonlóképpen: *ezerszer áldott*.)

Akárhogy áll is a dolog, abban mindenki egyetért, hogy ezek az igenevek is passzív értelműek, mint általában valamennyi tranzitív ige befejezett melléknévi igeneve, s jelzői használatuk teljesen kifogástalan. Ezen a körülményen nem változtat az időviszonyítás megléte vagy elhomályosulása. De ha mégis időviszonyítást keresnénk bennük, s egyidejűséget jelölőknek találnánk őket, akkor is érvényes és a továbbiakban nagyon is tekintetbe veendő Károlynak a következő megállapítása: „Egyidejűséget csak szenvedő értelmű [befejezett melléknévi] igenév fejezhet ki, cselekvő értelmű nem” (i. h. 111).

4. Márpedig a tranzitív igék befejezett melléknévi igeneve aktív (cselekvő) jelentésű is lehet. Mindenképpen ilyenné válik akkor, ha tárggyal bővítjük; pl.: *a sok vihart látott Balaton ~ a Balaton, a mely sok vihart látott*. (Vö.: Károly: i. h. 113—4; Temesi: MMNyR. 1: 232; Velcsovné: MMNy. 37; stb.) Az aktív jelentésű befejezett melléknévi igenév jelzői használatának lehetőségeit, e használat megszokottságának fokozatait részletesen megvizsgáltuk az intranszitiv igék igeneveivel kapcsolatban (Nyr. 98: 385—98), s idevágó eredményeinket mostani cikkünk bevezetésében is összefoglaltuk. Láttuk, hogy a történést jelentő igék származékai hagyományosabban és könnyedebben szerepeltethetők jelzőként. A cselekvést jelentő intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata még némileg szokatlan, terjedésében idegen hatás is közrejátszik, mindamellettt e használat is elsősorban a szabatosabb gondolatközlés szándékából fakad. Ezért nem helyteleníthető, ha valóban előidejűséget fejezünk ki vele, s az igenév mozzanatos vagy azzá tett, illetőleg annak értett igéből származik.

Nos, mindez a tranzitív igéknek tárggyal bővített — tehát aktív jelentésű — befejezett melléknévi igeneveire nézve is érvényes. A mozzanatosság kritériuma itt mindig megvan, hiszen a tárgyi bővítmény a folyamatos aspektusú igei alapszót is mozzanatossá teszi. Ám éppen a tárggyal való bővítés lehetősége, vagyis az alapige tranzitív jellege azzal is együtt jár, hogy ezek az igék egytől egyig cselekvést (tehát nem történést) jelölnek. Az ilyen igenév jelzői használata régebben nem is volt általános, akárcsak a cselekvést jelentő in-

tranzitív igék igeneveié. Károly is megállapítja, hogy „a cselekvő értelmű *-t, -tt* képzős igenévnél a bővítmény általában ritka, különösen az aktív cselekvést jelentőnél” (NyK. 67: 278). Első kódexeinkben mindössze három, illetőleg négy példát talál a tárggyal bővített, tehát aktív értelmű befejezett melléknévi igenévre (elől álló, tulajdonképpeni jelző nincs is közöttük): „Agyad meg ymmar *bewne zantnak* kyt el vewtel kegyetlen karomlotol” (JókK.); „lata ke . . . ozuéget fel *akia éréztétet*: Vidit autem . . . viduam pauperculam *mittentem aera minuta duo*” (MünchK.); „Ha valakinec atafia meghaland, es ez *féléfégét vallott* lënd: Si frater alicuius mortuus fuerit *habens uxorem*” (MünchK.). Idéz még egy példát, a Bécsi K.-ból: „*irgalmassagot kouéttetet: Misericordiam consecuta*”; ebben a szerkezetben azonban a megszólításként álló igenév szenvedő alakú, s így tulajdonképpen nem csatlakozhatnék hozzá tárgy. Tárggyal bővítvé viszont cselekvő formájúnak (*követett*) kellene lennie. Ezért Károly itt a fordító hibájára gyanakszik. Az is figyelemre méltó, hogy a négy szerkezet közül kettőben ragtalan tárgy szerepel. (A fenti adatokat l. Károly: NytudÉrt. 10. sz. 137; vö. még: i. h. 117, 123.) — Néhány régebbi példa található még Simonyinál (Jelz. 19) és Klemmnél (TörtMondt. 276) is.

A tranzitív igének tárggyal bővített befejezett melléknévi igeneve később sem fordul elő sűrűn. Veress Ignác Petőfi nyelvét vizsgálva mindössze egyetlen olyan befejezett melléknévi igenévre bukkan, mely *-t* ragos tárgyat vesz maga mellé: „Érzek, mit *almát evett* ösünk érzett” (i. m. 2: 17). Jóval szokásosabb Petőfi műveiben is a ragtalan tárggyal bővített, az összetételhez közel álló vagy már összetétellé tömbösödött tárgyas szerkezet: *világlátott ember, életunt komondor, kárvallott cigány, munka végzett gazdaember, rend vesztett világ* stb. (uo.). A tranzitív ige befejezett melléknévi igenevének efféle aktív értelmű szerepeltetése más múlt századbeli szerzőknél sem lehetett gyakori (néhány XIX. századi és XX. század eleji példát l. mégis: Simonyi: Jelz. 19–20). Manapság is jobbra csak a sajtónyelvben (s különös mértékben a sporttudósításokban) találkozni vele, akárcsak a cselekvést jelentő intranszitiv igék hasonló igenevével.

5. Mindamellet jelzői használata a szokatlanság ellenére sem hibáztatható, hiszen nem teljesen hagyománytalan; s jó szolgálatot is tehet, amíg valóban előidejűséget fejez ki. Pl.: „Az első és a második helyet két volt NB I-es csapat foglalja el, de ott van a nyomukban a legtöbb *győzelmet aratott* Ózd” (Népsport 1964. máj. 26. 3); „A Fából faragott királyfi próbájának végén a Helsinkiben s előtte Koppenhágában hatalmas *sikert aratott* Orosz Adél a lejtős szinpadon megcsúszott” (Hétfői Hírek 1964. jún. 8. 6); „A *munkájukat* már *befejezett* halászok odajöttek” (Népsport 1968. jan. 21. 2); „Zemenben volt még erő, s kis különbséggel — egyéni rekorddal — váratlan és igen értékes győzelmet aratott a nála eddig lényegesen jobb *eredményeket elért* futók felett” (uo. 1974. júl. 11. 7); „A Honvéd ismét rákapcsolt — elsősorban »Az év legjobb labdázója« címet *elnyert* Kovács László vezérletével” (uo. 1966. jan. 11. 12); „Négy perccel később pedig a *11-est értékesített* Tóth egy szabadot is berúgott” (uo. 1973. jún. 22. 2); „Befejeződött a vizsgálat a négy *katonát* halálra *gázolt* automechanikus ügyében” (Magyar Szó 1964. nov. 24. 2); „a tavasszal már másodszor sárga *lapot kapott* Soós nem szerepelhet a Bakony Vegyész elleni soron következő hazai mérkőzésen” (Zalai Hírlap 1972. jún. 14. 6); „A *fel-tűnést kellett* úszót meghívták egy acapulcói versenyre” (Népsport 1966. okt. 25. 6); „A betegség miatt hosszú *időt kihagyott* gyorsúszó az utóbbi napokban

a Yale Egyetem csapatában, a 4×100 yardos gyorsváltóban áll rajthoz” (uo. 1966. febr. 13. 2); „A szófiai világ- és a katowicei *Európa-bajnokságot* is megjárta és ott eredményesen szerepelt Seres Ferenc ezúttal sem talált legyőzőjére” (Fejér megyei Hírlap 1972. jún. 14. 4); „a *csődött mondott játékosok* helyett is szeretne jobb megoldást találni” (Népszabadság 1964. ápr. 28. 12); „Úgy vélték, hogy az első fordulóban a több mint hárommillió *szavazatot nyert*, de a versenyből kiesett Lecanuet állásfoglalása miatt erősen megnő a tartózkodók száma” (Népszabadság 1965. dec. 21. 1); „A bécsi államügyészség hétmillió schillinges *kárt okozott* hűtlen kezelés miatt vádat emelt Franz Olah, az osztrák szakszervezeti szövetség egykori elnöke és volt belügyminiszter ellen” (uo. 1968. júl. 21.) „A nemrég *autóbalesetet szenvedett* kiváló súlyemelő . . . világrekorddal szerezte meg az aranyérmet” (Esti Hírlap 1969. szept. 24. 7); „Három kétvállas győzelme után a *bronzérmet szerzett* Vassal szemben érthetetlenül leléptették” (Fejér megyei Hírlap 1972. jún. 14. 4); „Sz. Ágnes szeptember 7-én kezdte el büntetését, de előtte még megverte a döntő fontosságú *tanúvallomást tett* katona édesanyját” (Népszabadság 1965. okt. 8. 6); „Két, máris jó formában levő versenyző, a pillangózó Gulyás Ákos és a hátúszó Balla Mária, valamint — az egyesületével való *viszonyát* mindeddig nem *tisztázott* gyorsúszó — Szentesi Éva neve hiányzik többek közt a rajtlistákról” (Népsport 1967. febr. 17.); „Egyhetes jutalomüdülésre utaztak tegnap a megye jó *munkát végzett* KISZ fiataljai a balatonedericsi táborba” (Zalai Hírlap 1972. jún. 14. 8); „Buenos Airesben folyik a vizsgálat a legutóbbi autóversenyen *életét vesztett* Ignazio Giunti olasz sportoló balesete ügyében” (Népsport 1971. jan. 17. 8). — Talán még szokatlanabb, de szintén nem helyteleníthető az a típus, amelyben az igenévnék határozó értékű tárgya van, illetőleg intranszitiv ige igeneve alkalmilag tárgyat vesz maga mellé; pl.: „A *sokat utazott*, töb nyelven beszélő író a turizmus és a humanizmus, a turizmus és az irodalom kapcsolatához fűz érdekes gondolatokat” (Népsport 1971. máj. 21. 4); „Hetenként 160 kilométert fut a tavalyi 88 kilós súlyából *18 kilót lefogyott* Jim Ryun, a többszörös középtávfutó világrekorder” (Népszabadság 1971. jan. 5. 12); „És például a bajnokság során két *világsúcsot úszott* kis Ender áprilisban és májusban otthon, június végén az Egyesült Államokban és most újra Berlinben versenyzett világsúcsformában” (Népsport 1973. júl. 20. 8); „A finnek a kavargó ellenszéllel nem tudtak megbirkózni, a pár napja *84,42-t hajított* Kinnunen másodikra . . . érte el legjobbját” (uo. 1964. júl. 13. 1).¹

Az irodalmi nyelvből gyűjtött saját példáim jóval csekélyebb számúak, és régebbiek is: „Íl. Rákóczi Ferenc emlékirataiban elmondja a panaszát a hízélgései által oly döntő *csapást szerzett* szépasszony ellen” (Jókai: A lőcsei fehér asszony. 1961. 3: 75); „Nekem a legizgalmasabb társaság minden élők között a *mindenét elpocsékolt*, mindenből kigazdálkodott, és éppen azért a legzadagabb művész” (Bródy: Rembrandt. 1970. 7); „elgondolta, hogy milyen veszettül furcsa is az, hogy az ő őseinek *vasjarmát szenvedett* hajdani parasztság síró hangja fakad újra az ő úri száján” (Móricz: Kerek Ferkó. 1968. 70).

Nagyritkán a tárggyal bővített befejezett melléknévi igenév is főnevesül:

¹ Még meglepőbb a csak alkalmilag tárgyasuló intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének passzív értelmű jelzői használata. Ilyenkor természetesen nincsen tárgya az igenévnék: „A vízi balesetek közül igen gyakori a vízbe *ugrott* fejés” (Petőfi Rádió 1974. júl. 4. 9^h 2’); „Mindен bizonynal nem állunk egyedül azzal a véleménnyel, hogy a Santa Clarában *úszott* nagy idők közül is a legnagyobb Claudia Kolb nevéhez fűződik” (Népsport 1968. júl. 12. 6).

„A balesetet szenvedettek a biztosító külföldi kirendeltségeihez fordulhatnak” (Kossuth Rádió 1964. jún. 22. 22^b 10’).

Az idézett mondatokban természetesen a hagyományosabb folyamatos melléknévi igenév is megállná a helyét (pl.: „a legtöbb győzelmet *arató* Ózd”, „a négy katonát halálra *gázoló* autószerelő”, „a megye jó munkát *végző* KISZ fiataljai”; „a mindenét *elpocsékoló* . . . művész”, „a hízelgései által oly döntő csapást *szerző* szépasszony”; „a balesetet *szenvedők*”); kétségtelen azonban, hogy a befejezett melléknévi igenév világosabban utal az előidejűségekre. Különösen hasznos ez a szerepe az egyidejűséggel való szembeállításban: „Az alacsony L-érték vagy éppen a 0 felett, intelligens, az autonóm személyiség állapota felé *közeledő* vagy *ezt a fokot elért* emberre utal” (Élet és Tudomány 27 [1972]: 84); „A film írója és rendezője dr. Kárpáti György, akinek ez a diplomamunkája. Annak a főiskolás-évfolyamnak *végzős* növendéke, amelyre négy évvel ezelőtt már másfajta *egyetemet végzett* fiatalokat vettek fel” (Esti Hírlap 1964. febr. 6. 2).

6. Olykor azonban nemcsak szokatlan, hanem valóban helytelen a tranzitív ige aktív jelentésű befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. A hibák egyik típusa a befejezettséggel, a másik az aktív jelentéssel kapcsolatos.

a) Mint már említettük (a 3. pontban), aktív jelentésű igenév nem jelölhet egyidejűségeket (vö. még Nyr. 98: 395). Ezért mindenképpen hibás a tárggyal bővített befejezett melléknévi igenév alkalmazása, ha vele csupán az igenévben foglalt cselekvésnek a múlt idejét óhajtja kifejezni a beszélő olyankor, amikor ez a cselekvés az állítmányban foglalathoz képest nem befejezett, nem elidejű, hanem egyidejű. Ilyen esetben a pontosabb gondolatközlés szándéka a visszájára fordul, mint az alábbi — egyébként is zavarosan fogalmazott — mondatban láthatjuk: „Az új hangvétel keresése *tükröződött* a népszerűségnek már nagyobb *engedményt tevő*, de méltán *sikert aratott* az [!] NDK-beli Günter Fischer sextett *játékában*” (Magyar Nemzet 1971. máj. 21. 4; a második igenevnek is folyamatosnak kellett volna lennie: *arató*).

b) A tranzitív ige befejezett melléknévi igeneve — mint korábban kifejtettük — tipikusan, önmagában, illetőleg tárgyi bővítmény nélkül passzív értelmű. Néha a tárgy csak tapadásos, illetőleg az alapjában véve tranzitív ige intranszitiv jelentésárnyalatot kap, s ez okozza, hogy az igenév aktív jelentésű lesz. Az ismert példák: a *tanult*, az *olvasott*, a *tapasztalt ember*, a népnyelvi *várt leány* ebben a közmondásban: „*Várt leány várat nyer*”. (Vö.: Simonyi: Jelz. 18; Klemm: TörtMondt. 114; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. 1955. 142; Károly: i. h. 113—4; Temesi: MMNyR. 1: 232; Ruzsiczky: uo. 389; Velcsovné: MMNy. 37; stb.) Ilyen a regionális köznyelvi *elragadt ló* kifejezés igeneve is, amelyben az *elragad* ’elragadja a kocsit’ értelemben, tehát tapadás révén intranszitiv jelentésben szerepel. Ismeretes, hogy az idézett kifejezés milyen sok vitát váltott ki régen is, újabban is (vö.: Z. T.: MNy. 14: 424; Lehr: MNy. 15: 149—52; Szendrey: MNy. 16: 35; Magna Erzsébet: Nyr. 90: 221; S. Á.: Nyr. 90: 445—6), s ez a körülmény is figyelmeztet arra, miféle buktatói lehetnek a tranzitív igéből származó befejezett melléknévi igenevek aktív jelentésben való használatának. Ezeket, ha tárgy nélkül szerepelnek, a hallgató, illetőleg az olvasó — az említett és megszokott példáktól eltekintve — passzív jelentésűnek érzi, még akkor is, ha a beszélő, illetőleg az író alkalmilag intranszitiv értelemben használja őket. A legtöbbször azonban talán nem is erről

van szó: a hibás mondat fogalmazója csupán az előidejűséget akarja jelölni a melléknévi igenév befejezett formájával, s nem veszi észre, hogy az igenév ezáltal passzív jelentésűvé válik, minthogy alapszava tipikusan tranzitív ige. Az ilyen szerkezetű mondatok tehát — nemegyszer mosolyt keltő módon — félre is érthetők; pl.: „A csapadékos május elűzte a korábban *fenyegetett tavaszi aszályt*” (Kossuth Rádió 1972. május 31. 7^h); „Reméljük . . . , hogy mielőbb módunkban lesz nyugodtabb időszakban visszonthallani a nagy események között elsikkadt, de sok szempontból *rájuk licitált művészetet*” (Esti Hírlap 1964. nov. 5. 2); „*A nem nyert sorsjegyek* névértékben levásárolhatók” (egy Múzeum körüli antikvárium kirakatában volt olvasható 1974 októberében); „[A labda] a már eddig is többször kitűnően *tisztázott Ihász* lábáról jut tovább” (Petőfi Rádió 1973. ápr. 14. 17^h 42'). Az egyik legmulatságosabb példát Lőrincze Lajos szívességének köszönhetem: „az is kiderült, hogy még hat alkalommal — főleg *ABC áruházakban vásárolt személyektől* — táskákat, retikülöket loptak el” (Népszava 1974. jún. 23.; itt egyébként az előidejűséggel is baj van). Ezen talán csak a következő mondat tesz túl: „Megyénkben született, vagy életük nagyobb részében *megyénkben alkotott híres emberekről* ad ki albumot még ez évben a Képzőművészeti Alap” (Napló 1962. szept. 5. 4).

Mondanom sem kell, hogy a *tanult* típusú igenevek aktív jelentésének analógiája nem támogathatja a tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének ezt a félreérthető, hibás használatát; az aktív jelentésű példák ugyanis oly mértékben elszigeteltek, hogy nem szolgálhatnak a szélesebb körű alkalmazás alapjául. Károly Sándor helyesen állapítja meg — éppen a tárgyalt kategóriával kapcsolatban — a következőket: „Nyelvtanban mindig élesen meg kell különböztetnünk a kivételes, szórványos jelenségeket a szabályos, gyakori, törvényszerű jelenségektől. Egy-két példa mindenre akad a nyelvben, de a nyelv belső törvényeit csak a szokásosabbá, általánosabbá vált formák és szerkezetek alapján lehet meghatározni.” (I. h. 114.)

A tranzitív ige befejezett melléknévi igeneve tehát tárgy nélkül általában csak passzív jelentésű lehet. Tárggyal bővítve viszont aktív jelentésűvé válik. Amilyen hiba a tárgy nélküli igenév aktív jelentésben való alkalmazása, legalább akkora vétség ennek az ellenkezője, tudniillik a passzív jelentésű igenévnek tárggyal való bővítése. Pedig ilyesmire is akad példa, ráadásul nyelvész szakember írásában: „E helyzetten lényegesen nem segít az a három *(címét meg nem nevezett, bár lapszámaít idézett) ábécéskönyv* sem . . . , melyet Vértes feldolgozott” (I. OK. 24: 456).

7. Végezetül néhány olyan nyelvhelyességi megjegyzést teszünk a befejezett melléknévi igenévnek jelzői használatáról, amely független az alapige jellegétől, tehát nemcsak a tranzitív, hanem az intranszitiv igék igenevére is vonatkozik.

a) Mint minden más igenévi szintagmának, a befejezett melléknévi igeneves szerkezeteknek a zsúfolása sem válik hasznára a mondat áttekinthetőségének. Kerülni kellene tehát az efféle mondatszerkesztést: „A sérülést szenvedett és szerda este haza is *utazott* bajnok Gasoriek távollétében a fiatal Jamroz játszott Komáromi ellen” (Népsport 1966. ápr. 8. 3); „Három-négy év múlva ezek a fiatal gyerekek talán visszahódíthatják a jégtáncban *elvesztett* elsőségünket» — írta 1964 tavaszán a Dortmundban *rendezett* világbajnokságon *bemutatkozott*, de csak 13. helyen *végzett* Towler, Ford-kettősről Howard Bass, a téli sportok kiváló angol szakírója” (uo. 1966. febr. 6. 5); „Megtudtuk,

hogy a tornát méltán tekintik kis világbajnokságnak, hiszen a *meghívott* és az érkezésüket már idejekorán *jelzett* csapatok játékosai között világbajnokok, nemzetközi tornákon számos győzelmet *elért* kézilabdázónók találhatók” (uo. 1969. okt. 28. 6); „A hosszabb civakodás után januárban hivatalba *lépett*, egykori ötvenszeres *válogatott* Robert Porta kapitány tíz éven át játszott a sorozatban tíz bajnokságot *nyert* Nacional Montevideo csapatában” (uo. 1974. jún. 9. 3).

b) A befejezett melléknévi igenév legtöbbször homonim az igének alanyi ragozású, kijelentő módú, múlt idejű, egyes szám 3. személyű alakjával. A mondatszerkesztéskor arra is vigyázni kell, hogy ez az egybevágóság ne okozzon valamiféle — akár pillanatnyi — zavart, félreértést.

Amíg maga a mondatszerkezet nem bonyolult, az efféle kommunikációbeli zökkenő nem idéz elő nagyobb megrázkódtatást, bár ilyenkor sem örvendetes. (A példákban majd függőleges vonallal jelöljük a mondatnak azt a kritikus pontját, ameddig tarthat, illetőleg ahonnan kezdve korrigálódhat a félreértés.)

A leggyakoribb típusban az igei állítmánynak vélt igenévi jelzöt a jelzett szó látszólagos alanyként követi: „Az alsóbb súlycsoportokban a rajtnál *vereséget szenvedett* Varga és Klinga | ezúttal javított” (Népszabadság 1969. szept. 21. 12); „A II. féldő elején *kétperces ápolásra szorult* Harcz | a 71. percben újra megsérült” (Népsport 1973. okt. 11. 3); „Az elődöntőben *indult több mint félszáz fiatal művész* | közül huszonheten kerültek a középdöntőbe” (Dél-Magyarország 1961. okt. 3. 4); „A tréningen *részt vett 17 játékos, továbbá Mészöly* | az induló keret” (Népszabadság 1964. márc. 4. 12).

Még inkább bekövetkezhet a pillanatnyi tévedés, az igenévnél állítmányként való felfogása, ha a mondatból (vagy esetleg a korábbi mondatból) már előzőleg odaérthettük mellé a vélt alanyt. Ilyenkor az igenév jelzett szava — az előző típusal ellentétben, ahol a zavar egyik forrása volt — éppen a helyesbítést teszi lehetővé a jellevő (hallgató, olvasó) számára (a korrekció határvonala a jelzős szerkezet közepére kerül): „A *válogatottba három játékost adó Hajduk Split* az eddigiéik során *meglepően jól szerepelt* | újonc Proleter otthonában, Zrenjaninban *lépett pályára*” (Népsport 1973. szept. 24. 8); „Látványos megoldással kezdett az MTK. Nagyszerűen sikerült a kezdő figurájuk: Hegedűs *ütötte el a labdát, Koutnyné egyből a kosár alá futott* | Keszeinéhez *továbbított*” (uo. 1963. jan. 20. 1; itt mintha az előidejűséggel is baj volna); „Az *újonccal teletűzdelt, úgynevezett »bébi«-csapat* azonban *idegenben is váratlanul jól játszott és csodálatosan küzdött. A hollandoktól is csak egygólos vereséget szenvedett* | norvégok első percekbeli, hatalmas lendületét lefékezve, átvették a játék irányítását” (uo. 1973. szept. 24. 8).

A két típus kombinálódhat is; ilyenkor ismét csak a jelzős szerkezeten túl áll be a helyes értelmezés: „Befutott végre *Combin* az olaszoknál. A *magyrok ellen is játszott, volt francia válogatott csatár* | két éven keresztül nem találta a helyét Olaszországban” (Népsport 1967. okt. 27. 2). Ez a mondat már (legalábbis az igenévi szintagma tekintetében) bonyolultabb volt az előzőknél. Az ennél is körmönfontabb mondatszerkezet még nehezebbé teszi a helyes megértést, akármelyik típusba tartozzék is a kommunikáció zavara; pl.: „A férfi egyben *Szöke Péter* a spanyol Gisbert ellen *bravúros győzelmet aratott* | Machán Róberttel *mérkőzött*” (Népsport 1973. aug. 23. 2); „A *Kis-terenyé* 3 hazai mérkőzésen *vesztett s egyetlen őszi pontját is idegenben szerezte, méghozzá a fővárosban az Izzó ellen 7 : 1-re győzött* | Szegedi VSE ellen” (uo.

1965. szept. 10. 2); „E versenyen indult a magyar Tóth Gyula is, aki a második helyen végzett | Usami (japán) 2 : 11 : 27,8, a harmadik Albert (angol) 2 : 16 : 34,4 és a negyedik Grove (angol) mögött az ötödik helyre került” (Népszabadság 1969. jún. 1. 16).

A közlésbeli homályt aztán véglegesítheti a megtévesztett nyomdász, aki néha vesszőt tesz az állítmánynak gondolt igenév után: „A Leeds-ben a Fradi ellen játszott, Giles volt a játékmester” (Népsport 1968. nov. 14. 6); „Ambrus I. a kapujából kifutott, Deésy felett áttemelte a labdát, de az a bal kapufa mellett hagyta el a játékeret” (uo. 1974. máj. 13. 2). Hasonló tévedésből kerülhetett be a névelő az alábbi – más vonatkozásban (a 6. a) pontban) már idézett – mondatba: „Az új hangvétel keresése tükröződött a népszerűségnek nagyobb engedményt tevő, de méltán sikert aratott az [!] NDK-beli Günter Fischer sextett játékában” (Magyar Nemzet 1971. máj. 21. 4).

8. Összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg:

A tranzitív ige befejezett melléknévi igeneve önmagában, illetőleg tárgyi bővítmény nélkül rendszerint passzív, tárggyal bővítvé pedig aktív jelentésű (a megoperált beteg ~ a beteg, a k i t megoperáltak; ill. a sok vihart látott Balaton ~ a Balaton, a m e l y sok vihart látott). A passzív jelentésű igenév sokszor melléknévesül (áldott, szeretett); de eleven igenévi szerepben is szinte korlátlanul használható jelzőként, állapotjelzésre (a ható igék igeneve azonban itt is kivétel). Nincs szükség a passzív értelemnek alaki jelölésére (vö. a megoperált beteg), s az sem kötelező, hogy a passzív jelentésű igenév előidejűséget fejezzen ki (vö. áldott emlékeztű), bár többnyire van ilyen jellege (pl.: „A megoperált beteg szépen gyógyul”).

A tranzitív igék tárggyal bővített, tehát aktív jelentésű befejezett melléknévi igenevének jelzői szerepére ugyanaz a megfigyelés érvényes, mint a cselekvést jelentő intranzitív igék hasonló igenevéére. Tehát — ha használata kissé szokatlan is, és talán az idegen hatástól sem független — megállja a helyét akkor, ha előidejűséget fejez ki. Nem jelölhet azonban az állítmányban foglalttal egyidejű cselekvést. S bár van néhány példa a tranzitív ige tárgy nélküli igenevének aktív jelentésére is (pl. tanult ember), ez nem szolgálhat alapjául a szélesebb körű használatnak, hiszen tárgy nélkül az igenév általában passzív jelentésűnek érthető (vö. alkotott művészek). A passzív jelentésű igenév viszont nem kaphat tárgyat (vö. a lapszámaim idézett könyv).

Mind a tranzitív, mind az intranzitív ige befejezett melléknévi igenevének jelzői alkalmazásával kapcsolatban vigyázni kell arra, hogy halmozása ne tegye zsúfolttá a mondat szerkezetet, s az igenév a múlt idejű igealakokkal való homonimiája következtében ne érződhessek a mondat állítmányának.

Rácz Endre

Idegen nevek és szók ejtése, írása

I.

Hosszú vonakodás után fogok hozzá e cikk írásához. Kötelességeim másfelé húznak; kedvem sem igen hajlik rá. De lelkiismeretem nem hagy nyugton; több kartársam ugyancsak noszogat. Péchy Blankának két cikkére kell válaszolnom (Idegen tulajdonnevek magyar nyelven; Idegen szók ejtése és fonetikus írása: M. Nemzet, 1973. nov. 7. és 1974. jan. 13.). Szerettem, szeretem a vívást, noha már réges-rég nem űzöm; szeretem a szellemi párviadalt is, de a művésznővel nem akartam csörtézni. Még bécsi éveim óta tiszteltem; jó emlékként őrzöm a Max Reinhardt vezette bécsi Józsefvárosi Színházban látott alakításait; itthon — évekkel ezelőtt — kedvemre többször eltársaloghattunk beszédművelési gondjainkról. Annyira becsülöm érdemeiért, hogy nem szívesen bírálgom, akkor sem, ha szükséges. Semmi szín alatt sem akarom megkeseríteni egy percét sem. Tudjuk, mit köszönhetünk neki hangzó nyelvünk ápolásáért, neki, a Kazinczy-díj alapítójának.

1. Említett két írása is lelkes buzgalmának szülötte. Akadnak benne jó megfigyelések, észrevételek; egy magát, másokat éberem szemlélő előadóművésznek hasznos tapasztalatai. Szívünk szerint ostorozza például azt a hibát, hogy teljes személyneveinkben a keresztnévet hangsúlyozzák, ahelyett, hogy a vezetéknevre vetnék a főnyomatékot. Helyesen kívánja, hogy az idegen személyneveket, teszem a családneveket is mindig magyarosan, első szótagjukon hangsúlyozzuk. Szerintem az már vitatható, hogy ha a teljes idegen nevet (a keresztnévet is) használjuk, akkor már az idegen nyelv hangsúlyozását kell követni. (Máshol bővebben kifejtettem, hogy ilyenkor szintén jobb a magunk nyelvének természetéhez igazodnunk. Ha ritkább, hosszabb idegen kifejezéseket, mondatokat idézünk, akkor persze kívánatos az eredeti kiejtéshez való igazodás.)

Szakszerűen megállapítja, hogy népünk szívesen befogadta azokat az idegen szókat, amelyeknek hasznát vehette. Mindezt „A maga szájához idomította, ízesítette. Sok-sok leleménnyel.” S következik jó néhány helyes példa: *istráng* (*Strang*), *salak* (*Schlack[e]*), *sógor* (*Schwager*), *zsinór* (*Schnur*), *asztog* (*sztog*), *király* (*kral*) stb. Hozzáteszi szerzőnk, hogy ezeknek, „termérdek[,] ugyancsak ügyesen zamatosított társa belesimult nyelvkészletünkbe”.

2. Ekkor aztán cikkírónk hirtelenül, „hátra arc!”-os harcossal fordulással nekitámad azoknak a szavaknak, melyeket szerinte „a félműveltek felületes tudásának” köszönhetünk. Ilyen sok más közt a *reneszánsz*, azonkívül a *remíz*, *renomé*, *repríz*, *reszort*, *retirál*, *retúr*, *reváns*, *revü* stb. Ezek már szerinte a máshol (külföldön) gondosan ejtett vándorszakavaknak „elfajzott” másai, amelyeken „a beszédünk hangzását figyelő külföldiek” megütköznek! Tudniillik mindahányat nem *re*-vel, hanem *rö*-vel kellene ejtenünk, a francia kiejtéshez híven. Szerzőnk nem veszi észre az *istráng* stb. dicséretével szemben való ellentmondást. Azok még „ízesek”, ezek már „kificamított szavak”.

E helytelenített kiejtésű szavakat a szerző egy kollégámnak Magyar Nyelvőr-beli alapos dolgozatából (1968: 1—10) veszi, a kolléga pedig, akit bántón, „nyelvész-prókátor”-nak nevez, egy cikkemből idézi ott azt a szóösszeállítást. S én honnan szedtem? A hivatalos helyesírási szabályzatból,

melyet az Akadémia I. osztályának Helyesírási Főbizottsága dolgozott ki (a bizottság tagjai föl vannak sorolva a szabályzat előszavában), részben pedig a Helyesírási tanácsadó szótárból, amely a hivatalos szabályzaton alapszik.

A bizottság azért íratja *re*-vel az elsorolt szavakat, mert tudomása szerint így ejtik őket köznyelvünkben. Azonos okból íratja így a következő szavakat is, amelyeket P. Bl. szintén tollhegyre tűz: *avantgard(izmus)*, *garzon*, *parfüm*, *poén*, *refrén*, *szonon*; *interjú*; stb. Mind-e szavaknak kiejtését, írását P. Bl. erőnek erejével közelíttetné az eredetihez.

Véleményem szerint már azért is helyes a *re*- előtagú, kezdetű francia szavaknak magyaros ejtése, mert sokan úgyis hajlamosak még a *ré*- kezdetűeket is *rö*-vel ejteni. Gondoljunk a szerencsétlen „rökamié”-ra (és egyéb változataira)! Aki nem tud franciául, bajosan választhatja szét a kétféle kezdetű szócsoportot (vö. *recherche*, *refus*, *relief* — *récépissé*, *régisseur*, *répertoire* stb.) Hogyha a P. Bl. ajánlotta módon *rö*-zünk, hovatovább a szerény falusi *reterát* is *röterát*-tá előkelősödik; jogosan, hisz végeredményben francia származás. (Bocsánat, azaz pardon, vagyis sit venia verbo, márminthogy: tisztesség ne essék szólván! Vitázófelemnek efféle tréfás példái bátorítottak föl erre a, no, nem út-, hanem csak udvarszéli bökszóra.)

Kérdem, kire bízuk idegen szavaink köznyelvi kiejtésének megítélését. Az Akadémia szakembereire, szakbizottságára vagy pedig egy-egy kivételesen kívülálló kívülállóra? (Talán mondanom se kellene, hogy a bizottság tagjainak nagyobb része idegen nyelvekben is jártas.) Én inkább a szakbizottságra építetek.

3. Szerzőnk nagyon tart az idegenek megütközésétől, mikor tulajdon szavaiikat „kificamítva” hallják magyar beszédünkben. (Kis népek fiainak, lányainak gyakori, de nem helyénvaló félelme ez.) Azt természetesnek véli, hogy az angol, a francia a maga nyelvéhez idomítja az idegen nevet; „... a világnyelv gögös nagyhatalom, nem szorul alkalmazkodásra” — nyugtatja meg lelkiismeretét. A mienket azonban felzaklatja, mikor valamely nyelv törvényszerűség érvényesülését a világnyelvekre akarja korlátozni.

Kisebbségi érzésben szerzőnk már-már a beszédhangok közt is rangkülönbséget lát; szégyenlősen említi, hogyan mulatnak Bécsben magyarjainknak „öblös” *a* hangján, midőn német beszédünkben az ajakkerekítés nélküli *ä* hangot helyettesítik vele. Ezt hüvelyezi ki a bécsiek magatartásából: „Mert hát ugyebár a fanyelvű magyar dehogyis tudja kiejteni a civilizált *ä*-t.” (Az ilyen ártatlan csúfolódás minden nép körében megesik; gondoljunk példának okáért a mi sok nyelvet utánzó parodistáinkra, halandzsaművészeinkre!)

A magunk bátorítására elárulom, hogy a német köznyelvben is megvan a mi „öblös” *a* hangunk, mégpedig az *eu*-val, *äu*-val jelölt kettőshangzó kiejtése (kb. *aj*) első elemében; a német nyelvészek a fonetikai írásban ugyanazzal a betűvel jelölik, mint a mi *a* hangunkat. Más „rangos” nyelvekben is fölismerhetjük olykor ezt a beszédhangot, vagy valami hasonló hallgatunk. Tehát még „öblös” *a* hangunkért sem kell röstelkednünk.

Érthető ezek után, hogy amit nyelv művelőink az idegen szók ejtésében (P. Bl. szavával) „affektálás”-nak neveznek, azt művésznők bátor szembehelyezkedéssel „kulturált ejtés”-sé rangosítja. Szerinte „ily lágyan lejtő, *ä* hangzást igénylő” nevek: *Anyegin*, *Alabama*, *Hanoi*, *Haifa*, *Kalevala*, *Kairó* stb. De igyekszik rászokni — mondja — az Akadémia, *Alhambra*, *Amerika* magyar *a*-val ejtésére.

Nem értem, miért nem akarja szerzőnk *Kairó*-t meg sok mászt szintén magyar *a*-val ejteni. Hogyan fér össze az *Alhambra* igyekezetesen magyar és az *Alabama* stb. idegenes ejtése?!

Hozzáteszi P. Bl., az *Akadémia*, *Alhambra*, *Amerika* ejtismódjáról szólva: „... az én generációm *á*-val tanulta, s úgy is hallotta a maga környezetében. Korántsem ejtettük oly kirívóan, ahogy ma nevetségessé kívánják tenni.” Eszerint igazában mégsem tetszik művésznőnknek még az *Akadémia*, *Amerika*-féle, rég magyarrá vált neveknek „öblös” *a*-val ejtése. Holott nem is annyira új ám a magyaros „öblögetés” kívánalma; Simonyi Zsigmond már 1903-ban megrovón így nyilatkozott (Helyes magyarság. 1. kiad. 95. lap): „Idegenszerű kiejtés. Ez, sajnos, igen közönséges már minálunk. Még az Akadémia emelvényéről s a Nemzeti Színház művészeitől is halljuk a magyar *a* helyett a németes *á* hangot: *ákadémia*, *látin*, *Kázinczy*, *párk*, *bänderium*.” (A könyv 2., 3. kiadásában ugyanígy.) Nemrég, századunk 74. évében a rádióban hallottam egy nem is idős színésznőnk szájából ekképp, idegenszerűen: *kábáré*. Kérem Péchy Blankát, ne adjon lovat az ilyen maradiak alá.

Kár, hogy a P. Bl. hirdette „kulturált ejtés”, az idegen szóknak „a műveletlenség salakjától” való megszabadítása egy kissé veszít szakmai hiteléből azáltal, hogy például a zöngés meg a zöngétlen angol *th* képzését épp fordítva magyarázza. Erről szóló fejtegetése ennek megfelelően így végződik: „Akinék egyikre sem áll rá a nyelve, jobban teszi, ha a zöngés *t*-re, a zöngétlent *d*-re egyszerűsíti. Mindkettőt lehetőleg lágyan ejtve.” Aki foglalkozott fonetikával, s angolul is tud, csóválhatja a fejét. Ez nem lehet sajtóhiba, nem úgy, mint az *avant-garde* szó ejtészjelölése, amely szerint a franciák kiejtenék benne a *t*-t.

4. Nem hallgathatom el, hogy nekem annak idején tetszett neves költőnknek és műfordítóknak, Vas Istvánnak hasonló tárgyú cikke (Új Írás, 1965. május, 96—100. lap). Szenvedélyességében ugyan néha túlságos élesen szól, de nemegyszer rátapint a lényegre. Idézek írásából két helyet: „... az sose szégyen — európai mértékkel különösen nem az —, ha magyarul ejtünk ki egy idegen nevet; pirulnunk csak olyankor kell, ha aközben lövünk bakot, amikor túl buzgón törekszünk az angolosság vagy franciáság látszatára” (97). Később Aranyinak és Babitsnak szabadabb idegenszó-ejtésére célozva ezt írja Vas István: „Így tehát, amikor azzal az ádáz igénnyel követünk el erőszakot a népszokás és nagy költőink által meghonosított neveken és szavakon, hogy »oh, be európaiak vagyunk most« — olyankor mutatkozunk a legmucsaibbnak” (99).

5. Egy kis túlzással vízválasztónak tekinthetjük a két tábor között azt a hegygerincet, amelynek a világirodalomban Shakespeare a neve. Úgy értem, hogy jelképszerű e kiejtési vitánkban, hogyan hangoztatják ezt a nevet magyarul. Derülhet rajta az angol költőóriás, ha idelát hozzánk negyedfél század távolából és a múlhatatlan értékek zeniti magasságából; derülhet rajta, hogy immár kettészakadt magyar híveinek tábora; megvannak a régi (de nem mindig vén) [sekszpir]-hívók, és másfelől vannak, gyűlnek, hellóznak az új [séjk-szpir]-ezők (korántsem mind fiatal).

Múlt századi nagy költőink műveiből, levelezéséből, lexikonokból biztosan tudjuk, hogy szinte mindig így mondták a nagy angol nevet: [sekszpir], talán héba-hóba hosszú *i*-vel. (Ha tapasztalatom és érzésem nem csal, ők is

elég jól tudtak angolul.) Nos, egészen máig él ez a hagyományos magyar ejtésforma. A Shakespeare-fordító Vas István is természetesen [sekszpir]-párti; megbotránkozik rajta, „amikor a becsületes magyar Sekszpir helyett Séjkszpirit akarunk mondani” (99). Ámde mind gyakrabban halljuk emígy is: [séjkszpir, -pír]. Hisz nagyon sokan járnak — legalább néhány hónapig — angol nyelvtanfolyamra! Helyes, angolórán ejtsék így vagy még pontosabban angolul, de magyar beszédben nem kellene megtagadnunk hagyományos ejtés-módunkat.

Az utóbbi időben külön figyeltem, hogyan mondják ki nálunk ezt a nagy múltú nevet. A Televízió színpadtörténeti sorozatában Shakespeare is szóba került (1974. február 19-én). A beszélgető felek: a színész (Gábor Miklós) és a rendező (Vámos László) mindig hagyományunk szerint mondták: [sökszpir], *ë*-vel; az író (Gyárfás Miklós) többnyire szintén így, csak elvéve csúszott át *ë* hangja egy kicsit az *é*-be. A Televízió Műhely c. sorozatában egyszer szintén ez volt a téma (III. Richárd, 1974. márc. 2-án); a történész (Makkai László) és a filmes író (Nemeskürty István) beszélgetésében ugyancsak a hagyományos névalakot hallhattuk. Azóta egyszer a Rádió kora reggeli Krónikájában *éj*-esen ejtették. (Még *éji* sötét volt.) No és nem felejthetjük el Szent-Györgyi Albert emlékezetes két tv-estjét. Ő fiatalkorától fogva jól tud angolul, és már több évtizede angol nyelvű környezetben él, mégis [sökszpir] néven emlegette, egyáltalán nem angolosan a nagy klasszikust. (Az ismétlésben is meghallgattam, ellenőrzésül.) E rögtönzött statisztikai fölmérés szerint tehát a hagyományos forma az élőbb. Magánbeszélgetésekben mégis az erőszakosabb angoloskodók (nem pedig angolul tudók) hangosabb [séjkszpir]-je csap föl magasabbra.

6. Az ismertebb nyelvek közül a német iparkodik leghűségesebben alkalmazkodni az idegen szavak eredeti ejtéséhez (már amennyire lehetséges és összeegyeztetheti saját hagyományával). Például a francia pénzegység nevét, amelyet mi magyarosan *frank*-nak írunk és mondunk (legalábbis ez volna a rendes), a németek *Franc*-nak írják, és franciásan, a szó végén orrhangúsított *a*-val ejtik. A francia *pavillon*-t mi *pavilon*-nak mondjuk és írjuk (már akik; nem a [séjkszpir]-eskedők), a németek franciásan [paviljón]-félét mondanak. Ők az idegen nevek, tulajdonnevek kiejtésében is többnyire jobban ragaszkodnak az eredetihez, mint mások.

Persze azért a német nyelvben is akadnak nekünk feltűnő kivételek. Ilyen például a németalföldi *Brueg(h)el* név; a németek az eredeti [bröhel] helyett így ejtik ki: [brajgel]; sokan ezt utánozzák honunkban. De a közsók között is akad rendbontó. A *Reporter*-t a kiejtésben nem angolosan kezdik, mint mi, nem [ri]-vel, hanem [re]-vel. A svájci németek, a franciául tudók is (sokan vannak ilyenek), német beszédükben a 'minisztérium' jelentésű *Departement* szót nem franciásan, hanem németesen mondják, betűről betűre, Mindamellet — ismétlem — a németek az idegen szavak kiejtésében is általában szeretnek pontoskodni.

Úgy látom, Péchy Blankának inkább a német igyekvés az eszménye. Tudjuk, századokon át nagy hatással volt ránk az osztrák-német kultúra. De mióta e tekintetben is azon vagyunk, hogy szabaduljunk az egyoldalú hatás alól, ízlésünk változása az idegen szók ejtésében is megmutatkozik. Jobban merünk a magunk szája íze szerint beszélni; csúfondárosan németül is mondom: wie uns der Schnabel gewachsen ist. Nem árt meg ennyi nyelvi önállóság, anyanyelvi öntudat!

7. Végül is miféle elviséget szűrhetünk le az előadottakból, a magunk sok éve gyűlt anyagából, a kérdés irodalmából? Minden nyelv (nemcsak a hatalmasabb népeké, hanem még a miénk is) törekedik hangállományban, hangsúlyozásban, hanglejtésben, egész jellegében magához hasonítani az idegen szót; minél jobban elterjed, meghonosodik ez a szó, annál inkább. Évszázadokon át tarthat ez a küzdelem. Ha nincs meg az átvevő nyelvben valamely hang, gyakran megpróbálja az idegent valami hozzá hasonlóval helyettesíteni. De még ha van megfelelő beszédhangja, akkor is nemegyszer módosul az átvevő szó hangalakja, annyira, hogy sokszor csak nyelvtörténeti kutatás derítheti ki eredetét. Az idegen szó is együtt változik a magunkéival, nyelvünk sajátos alakulása szerint. Újabban a latin betűs idegen tulajdonnevek írása kevésbé változik az átvevő latin írású nyelvben (kivált, ha az átvevőnek megvan rá a betűje), hiszen írás, nyomtatás rögzíti. Csupán egy érdekes példát említek az átvett tulajdonnév és köznevesült párja hangalakjának alakulására. A betűíró távirógép feltalálója az angol Hughes. Nevét távirászaink így ejtik, angolosan: [hjúz]; a készülék neve írás szerint *hughes*, de kiejtése: [huges], a készülék kezelője *hughista* [hugista].

Máskor az idegen nevet, szót pontosan úgy írjuk, mint hazájában, csak a magunk ábécéje szerint olvassuk, mondjuk; például a párizsi Eiffel-torony építőjének nevét mi így ejtjük: [ejfel], nem franciásan: [efel]; a *Niagara* magyarul [niagara], ámbár angolul [nájegere]; a *Falstaff* név nekünk régóta [falstaff], csak újabban ejtik némelyek erőltetve németesen-olaszosan [falsztaff]-nak; stb. stb. A meghonosodott alakok hagyományossá válhatnak, s ilyenkor fölösleges készakarva megbolygatnunk a szokásos formát. Persze előfordulnak ingadozások is; a spanyol *Córdoba* földrajzi nevet egyszer magyarosan ejtik, így: [kordoba], másszor spanyolformán: [kordova]; az utóbbiból lett a *kordován(bőr)*. Más példák: *Kaspi-tenger* vagy *Kaszpi-tenger*; *steppe* vagy már inkább oroszosan *sztjep(p)*. Némelykor el-eltér a szakszó kiejtése, írása a szakterületek szerint; a Műszaki Egyetem építészkarán *statiká-t* tanulnak, a mérnökkaron *sztatiká-t*; ilyen összetett szavakban az *sz* uralkodik; *aerosztatika*, *elektrosztatika*, *hidrosztatika*. Idegen szavaink, neveink ejtésének, írásának ingadozását természetesen meg kell mutatnia a (készülő) kiejtési szótárnak is (szükség esetén a kellő stílusminősítéssel, a használati kör megjelölésével). Utolsónak hadd említsek meg egy furcsa esetet. Az elektronikus számológépet, a számítógépet magyarul évek óta az angol *computer* formával ellentétben *komputer*-nak írják nálunk, mégis angolosan, *j*-vel ejtik; [kompjúter]. Hiába biztatott bennünket Ország László, hogy mondjuk bátran [komputer]-nak. Senki sem merészkedik erre, mert hát mit szólnának ehhez az angolok, amerikaiak!

Legyünk türelmesek az idegen szók, nevek kiejtésének, helyesírásának megítélésében! Tudom, ez nem mindig könnyű. Engem is idegesít, mikor mindenáron el akarnak csavarni egy szót, tudákosan, csak azért, hogy véletlenül se egyezzen saját magával. Emlékszem, *Malaysiá-t* eleinte félangolosan így emlegette egyik-másik hírmagyarázó: [malézia], a rövid életű *Biafra-t* meg így: [bájafra]! Legyen itt egy köznévi is, a *frigidaire*; ezt a francia szót rendszeren így ejtik: [frizsider], de némelyek „angolformán”, így: [fridzsider]. Pedig angolul *refrigerator* a neve (ebből lett az orosz refrizserator). Ezért is jó kerülnünk a fölösleges idegen szót; magyar nevét mindenki helyesen mondhatja: *hűtő(-szekrény, -készülék, -gép; fagyasztó)*. S engem is bánt, akárcsak Péchy Blankát, hogy úgynevezett művelt emberek is beszélnek olykor így: *koperáció*,

e helyett: *kooperáció*; *kordináció*, e helyett: *koordináció*; *kordináció*-t mondott nemrég valaki egy rádiós kerekasztal-beszélgetésben! Mind a kettőre van több jó magyar szavunk: *együtműködés*, ritkán: *megsegítés*, *segítség* stb., illetve *egyeztetés*, *összehangolás* stb.

Még szólhatnánk erről-arról, de talán a leglényegesebb szóba került. Ismételten hangoztatom: válaszmammal nem akarom csorbítani Péchy Blankának sok-sok érdemét. Ha szóvá tett két cikke nem szerez is zavartalan örömet, egyéb régi és újabb tevékenysége, színészi és előadói művészete, ehhez társuló beszédművelő serénykedése, ráadásul irodalmi munkássága elismerésre és hálaára kötelez bennünket.

† Ferenczy Géza

II.

Megtiszteltestésnek veszem, hogy Ferenczy Géza ily terjedelmes bírálatra érdemesítette cikkeimet, azaz „Beszélni nehéz” című könyvem részleteit. Őszintén fájlalom, hogy válaszom már nem találja életben. Szívesen megnyugtatom: egyetlen percemet sem keserítette meg. Sőt tapintata, mellyel megédesíteni iparkodott az átnyújtott keserű pirulát, hálaára kötelez.

Hálával tartozom a Magyar Nyelvőrnek is, hogy módot ad hozzászólásra. Igyekszem megvédeni a magam igazát.

Nem látok ellentmondást abban, ha izesnek érzem a nép száján magyarrá kristályosult jövevényszót, s ízetlennek, ha mindössze kiforgatták. A *reneszánsz* attól még nem válik magyar kifejezéssé, mert másra cseréljük a franciák *röneszansz* szavának magánhangzóit. Semmi szükség rá, amikor azonos hangzókkal is rendelkezünk.

Van azonos hangzónk mindazokra a szókra is, melyekért ezt a szemrehányást kapom: „Minde szavaknak kiejtését, írását P. Bl. erőnek erejével közeli-tetné az eredetihez.” Bizony örülnék, ha ez mihamarabb sikerülne. Hovatovább rákényszerülünk amúgyis. Tudomásul kell vennünk; a rádió, tv, repülőgép és egyebek jóvoltából a föld lakói közel kerültek egymáshoz. Térben és légtérben legalábbis. Alkalmazkodást diktálnak a merőben megváltozott körülmények, hiszen már lakásunkban szólalnak meg a világ közeli és távoli tájain élő emberek.

Hogyan közelítsük meg szavaik ejtését? Majmolástól óvakodva! ezt én is előrebozsátottam. Gondolom, senki fület sem ingerelheti, ha az általam „tollhegyre tűzött” szókat így hallaná: *ávangárd*, *gárszon*, *párfön*, *poen*, *röfren*, *sanszon*, *intervju*. Korántsem önkényes az a nézetem, hogy a félműveltek tudakosságának köszönhetjük a kifecamított idegen kifejezéseket. Cáfolhatatlan adatokkal bizonyítottam, hogy például az *intervju*-ból ők metszették ki a szervesen beletartozó *v* hangzót.

Az *avantgard* *t* hangzója nyilvánvaló sajtóhiba persze, de a Buonarotti névalak nem a nyomda számlájára írandó, hanem az enyémmre. Hittem a Révai Kis lexikona (1935.) címszavának, holott életrajzírói munkásságom során megtanulhattam, hogy tamáskodni kell még a leghitelesebbnek vélt forrás megbízhatóságában is.

Tiszteletre méltón hiteles forrásra hivatkozva állíthatja Ferenczy Géza a *rö*-vel kezdődő francia szókról: „A bizottság azért íratja *re*-vel, . . . mert tudomása szerint így ejtik őket köznyelvünkben.” Egy bizonyos réteg valóban így ejtette. De melyik réteg? A munkás, a paraszt sehogys sem ejtette, nem használt

efféle francia szókat. A művelt réteg *rö*-vel mondta. Marad tehát a középosztály félművelt vagy műveletlen átlaga. Ez korántsem azért ejtette *re*-vel, mert magyarabbnak érezte, hiszen nyelvüinktől nem idegen a *rö*-vel kezdődő szó (*rövid, rögtön, röpke, rög, rönk, röhög, rökönnyödik* stb.).

Valamelyest csakugyan nehezíti az eligazodást, hogy akad *ré* előtagú szó is, tehát igaza van Ferenczy Gézának: „Aki nem tud franciául bajosan választhatja szét a kétféle csoportot.” A tévedésnek azonban elejét vehették volna, ha ékezetten írják a *ré* előtagú szót. Megmenekültünk volna a „rökamjé” diadalmas térhódításától is.

Kisebbségi érzés, ha az Európa-szerte ismert vándorszavak hibás ejtése hallatán, tartok az idegenek megütközésétől? Én azt szeretném csupán, ha elkerülnők a fölösleges és könnyen kiírható torzításokat.

Bírálom tüskés megjegyzése túlzás természetesen: „Kisebbségi érzésében szerzőnk már-már a beszédhangok között is rangkülönbséget lát.” Semmi bajom az *a* hangunkkal, még élvezem is öblösségét a tájnyelvben, de csöppet sem gyönyörködtet idegen tulajdonnevekben: *Forsyte Saga* (mint *szaga*); *Tajvan* (mint *vaj van*); *Cantata* (mint *kan tata*); vagy akár a *Sarasro*, *Saragat* szintén öblös *a*-val. Sajnos így hallottam őket a rádióban.

Bátorítás nélkül is tudom, hogy megvan más nyelvekben is az ajakkerekítéssel képzett *a* hang. Számon is kértem, miért hallunk helyette ajakkerekítés nélkül képzett *á* hangot ezekben a nevekben: *André, Jean, Mélisandé; Phantom, Mont Blanc, France, Hungary* (Hangeri), *Dublin* (Dablin) stb.

Az *á* hangot nem előkelősége, hanem nélkülözhetlensége jogán tartom tiszteletben. Úgy vélem, nem tekinthetjük „németes” hangzónak. Él vele úgyszólván minden nyelv, némelyik bővebben is, mint a német. Anyanyelvi öntudatra hivatkozva bajosan tehetjük tabuvá, ha egyszer ki kell ejtenünk a folyamatosan felénk áramló nevekben. Elmélyedő vita és szorgos közvélemény kutatás nélkül aligha dönthető el ez a régóta vajúdo kérdés.

Most pedig pironkodhatom: Ferenczy Géza fölfedte egy másik tévedésemet is. Amennyiben szakmai hitelemet mindössze ennyi csorbítaná, roppant büszke lehetnék. Ha nem csalódom, köztudomású rólam, hogy nem vagyok nyelvész, még kevésbé szakképzett fonetikus. A tetejében érzésem sincs definíciók iránt. Hiányaimra többször is figyelmeztetem könyvemben az olvasót. Várom is, hogy talál benne vitára készítő hibát.

Mindazonáltal szeretném, hogy „aki foglalkozott fonetikával és angolul is tud” ne nagyon csóválja fejét, mert alapjában helyes, amit az angol *th* képzéséről írtam, csupán a *zöngés* és *zöngétlen* jelzőt cseréltem össze. Védelmemre ki is egészítem Ferenczy idézetét: „A hangzókészletünkől szintén hiányzó *th*-t eltalálni bonyolultabb feladat, mivelhogy zöngés és zöngétlen változata is van. Az előbbit a *t*-ből valamiféle selypes *sz*-be sikló furcsaság közelíti meg, az utóbbit pedig a nyelvhegyével tompított *d*.” Vagyis úgy értettem: *Smith* ne hangozzék *Smisz*-nek, a *with* *visz*-nek; a *they* és *there* se *dzey*-nek, *dzer*-nek. Elárulom, hogy legismertebb nyelvészeink olvasták el könyvem kéziratát, s még ők sem vették észre tévedésemet. Hálás vagyok Ferenczy Gézának a figyelmeztetésért.

Válaszomat voltaképp be is fejezhetném, mert az 5. ponttól kezdve, általam nem említett szavak kiejtését taglalja Ferenczy. Kötelességemnek tartom azonban leszögezni, hogy azokra vonatkozóan is kívánatosnak vallom az eredeti ejtés megközelítését.

Örömet sorba venném valamennyit, de csak Shakespeare nevének ejté-

sére térek ki. A hagyományosnak mondott névalak [sekszpir] a zárt *ë* használatát írja elő. Ferenczy — mint látjuk — mindenütt gondosan jelöli is, ámde könyveinket, újságjainkat a zárt *ë* jelölése nélkül szedik, s — ami nagyobb baj — mind kevesebben iparkodnak vagy tudnak ezzel a szép és hasznos hangzóval beszélni. Uralkodik tehát a nyílt-*e*, az pedig visszas képzettársítással indítja Shakespeare tiszteletre méltó nevét. Két rossz közül előnyösebb a kisebbiket választani. Ámbár nem tudom, miért rossz itt az *é* hang. Épp ily kevésbé értem, miért tartoznánk röviden ejteni a hosszú *í*-t. A [Séjkszpiir] üldözendő persze, mint minden túlzás és majmolás. De ha annak rendje-módja szerint Sékszpírt ejtünk, nem vádolhatnak bennünket sem túlzással, sem majmolással.

Klasszikusaink, kiknek pompás fordításokat köszönhetünk, kétségtelenül tudtak angolul. Olvasni minden biztonnyal nagyon jól is. Főként könyvből, szótárral tanultak, hisz angol nyelvmesterek akkoriban nem igen nyüzsögtek nálunk. Arról sem tudunk, hogy íróink, költőink huzamosabb ideig tartózkodtak Angliában, hol szert tehetek volna többé-kevésbé tökéletes kiejtésre. Semmi esetre sem vétkezünk emlékük ellen, ha kiejtés dolgában kétségbe vonjuk szaktekintélyüket.

Tudjuk azonban, hogy nyelveket ma nálunk korszerű oktatási módszerrel, modern technikai eszközök segítségével tanulhatunk, hallgathatjuk a külföldi rádiók saját nyelvükön sugárzott adásait. Folyamatosan növekszik majd azoknak a száma, akik könnyűszerrel közelítik meg az idegen szó hangzását. Körültekintéssel kell megfontolnunk, mi hogyan kerüljön a készülő szótárakba, kézikönyvekbe. Idejében kell tisztáznunk az idegen szók és tulajdonnevek elvi és gyakorlati kérdéseit.

Bizakodom, hogy Ferenczy Gézával folytatott vitánk tovább gyűrűzik a Magyar Nyelvőr hasábjain.

Péchy Blanka

Ösbemutató

Egy szó használatának művelődéspolitikai tanulságairól

I.

I. Ebben a dolgozatban egy szaknyelvi eredetű kifejezésnek, az *ösbemutató* szónak köznyelvi megítélését szándékozom bemutatni, főképpen egy bizonyos szaknyelvi használatának hátrányos következményeire figyelmeztetve. A szó használata természetesen nem vizsgálható a színházi bemutatók különféle fajtáira utaló egyéb kifejezések használatától függetlenül. Azért is látszik célszerűnek, ha más szó és szószerkezet alkalmazását is szemügyre vesszük, s ezekkel kapcsolatban egészen egyszerű, magától értetődőnek látszó dolgokat is megvizsgálunk egy kicsit, hogy olvasóim már az *ösbemutató* tárgyalása előtt láthassák: amikor törvényszerűségeket említünk, nem valamiféle, az átlagosnál magasabb igényekre alapozott nyelvművelői előírásokra gondolunk, amelyekhez igazodni csak kevesen képesek, hanem olyan, ténylegesen érvényesülő nyelvi normáknak az uralmára, amelyekhez akaratlanul is igazodnak mindazok, akik nyelvi ismereteiket elsősorban az életből, a gyakorlati használatból, nem pedig a gyakorlati használat felméréseivel és szabályozásával csupán kísérletező szótárakból és lexikonokból merítik.

Az egyes kifejezések használatára vonatkozó megállapításokat néhány általánosabb gondolat előrebocsátásával szeretnénk bevezetni. A nyelvész és nyelvművelő szakemberek nagyon jól tudják, s ma már nem félnek felvilágosítani a kívülállókat sem arról, hogy a szóhasználatnak egy bizonyos fokú lazasága a gyakorlatban nagyobb előnyöket jelent, mint túlságos megkötése. Arról is meg vagyunk győződve, hogy a nyelvfejlődés természetes folyamatában kikristályosodó, a nyelvközösségekben általános érvényű szabályok alapvető fontosságúak a mesterségesen alakítottakkal, az előírottakkal, a szűkebb körök megállapodásaira támaszkodókkal szemben. E megfigyelések tanulságait levonva az alábbiakban nem kívánunk túlságosan merev szabályokat megfogalmazni, de nem mondunk le arról, hogy a szakmai érdekekkel magyarázott, védeni próbált helytelenséget kellő szigorral bíráljuk.

2. Ugyanarra a dologra több kifejezéssel is utalhatunk, egy kifejezés viszont a beszédhelyzettől vagy szöveggörnyezettel függően többféle tartalmi árnyalatra vonatkozatható. Számos tényezőnek, körülménynek lehet szerepe abban, hogy egy szóválasztást jónak, kevésbé találónak, nem szerencsésnek, vagy éppenséggel rossznak találunk.

Abból a kifejezésből indulunk ki, amelynek használatát színházi előadásról szóló szövegben semmiféle különleges szempontnak vagy célnak a figyelembevétele nem korlátozhatja. Nem lehet vitás, hogy a mai magyar nyelvben a drámai alkotások, zenei művek, táncjátékok első nyilvános előadásának a legszabatosabb megjelölője, amelyet a kérdéses előadás idejétől, helyétől, a színre kerülő darab értékétől vagy egyéb körülményektől függetlenül, bármikor a legkisebb félreértés veszélye nélkül alkalmazhatunk, az *első bemutató* szókapcsolat. A benne jelzőként szereplő *első* sorszámnévnek a szó szerkezetbeli funkciója világos, nem szorul magyarázatra. Hogy ez a jelző miért vált szükségessé az idők folyamán, illetőleg hogy mikor maradhat el ma is, arra alább még rátérünk. Egyelőre két megjegyzést kell az *első*-höz hozzáfűznünk. Az egyik az, hogy ha a szöveggörnyezetben semmi további megszorítás nem található, akkor az *első* minden logikusan gondolkodó ember megítélése szerint abszolút elsőségre utal. Nem mond ellent ennek, hogy az *első* szó fokozható. A fokozásra nem azért kerül sor, mintha az *első* nem fejezné ki félreérthetetlenül az elsőséget, hanem részint azért, mert a fokozás értelmi vagy érzelmi indítékú kiemelés eszköze lehet, részint pedig azért, mert utalni tudunk vele arra, hogy hány közül az első az, amiről szó van: a *legelső* annyit jelent, hogy 'kettőnél több közül az első', a *legeslegelső* pedig 'nagyon sok közül az első'. Ha viszont nem abszolút elsőségről van szó, akkor további megszorításra támad igényünk. Ezért élünk ilyenféle gazdagabb jelzős szerkezetekkel: *a színmű első miskolci bemutatója*; *a darabnak első figyelmet érdemlő bemutatója*; *a dráma első huszadik századi bemutatója*; *a felszabadulás utáni első bemutató* stb. — A másik dolog, amire figyelmeztetni szeretnénk, hogy az *első* szó használatát nem utasíthatjuk el túlzó merevséggel akkor sem, ha az első bemutató esetleg egyben egyetlen marad. Mert igaz ugyan, hogy egy kirándulás első napjának élményeiről csak többnapos kirándulás esetében számolhatunk be, vagy hogy a második világháborút megelőző időben nem használhattuk az *első világháború* kifejezést, egy először megjelenő mű címlapjára nem nyomtathatják rá, hogy *Első kiadás* stb., de nem mindig követünk ilyen szigorú logikát. Egy fiatal házaspár első gyerekeről, egy új írónak első könyvéről vagy egy kezdő színésznek első nagyobb szerepéről szólva például

már nem érezzük helytelennek a jelzõt akkor sem, ha a következõre még csak jövõbeli lehetõségként gondolhatunk. Bár a folyamatosan mûsoron maradó darabnak ismételt elõadása nem nevezhetõ *bemutató*-nak, az *elsõ bemutató* kifejezésben a jelzõt mégsem találjuk teljességgel fölöslegesnek akkor sem, ha nem lehetünk bizonyosak abban, lesz-e a darabnak felújítása. Nem tarthatjuk rossznak a jelzõt azért sem, mert a tárgykörben a *bemutat* igének tágabb az alkalmazási lehetõsége, az *elõad*, *eljátszik* szavakkal azonos értékben is elfordul, s ítéletünket ez is befolyásolja. — Az *elsõ bemutató* kifejezésben a jelzett szó, a *bemutató* főnevesült folyamatos melléknévi igenév, amely már régóta alkalmas a *bemutató elõadás* szókapcsolat szerepének a betöltésére. Nyelvünkben gyakran találkozunk ilyenféle tapadással, amelynek lényege, hogy egy szókapcsolat elmaradó tagjának jelentése hozzáértendõ a kifejezés másik eleméhez. A fogalmazásban nagy elõnyt jelenthet, ha egy bonyolultabb szerkezetû mondatban elég egyetlen szót használunk egy több elemû kifejezés helyén. Az, hogy a *bemutató* szó főnévként is alkalmazható, természetesen nem jelenti, hogy eredetibb igenévi szerepében nem élhetünk vele. Tehát ha a szövegalakítást nem teszi nehezéssé, akkor használhatjuk a *bemutató elõadás*-t ma is. Az igenévi jelentés fölelevenedése érthetõ, nem minõsíthetjük fölösleges szószaporításnak e kifejezés használatát. Az *elsõ bemutató elõadás*-t viszont már valóban kissé tautologikusnak érezzük, mert a két jelzõnek tulajdonképpeni jelentése nem azonos ugyan, de a jelzett szóval jelölt fogalmat szûkítõ szerepük meglehetősen egyezik. Inkább csak akkor találjuk a két jelzõt tartalmazó kapcsolatot elfogadhatónak, ha nagyon sokszor felújított darab legelső elõadására vonatkoztatandó.

Sokkal gyakrabban fordul elõ, hogy az *elsõ bemutató*-nál is egyszerűbben utalhatunk az elsõ nyilvános elõadásra. Ha ugyanis a szöveggörnyezetbõl világos, hogy korábban még elõ nem adott darab bemutatásáról van szó, nem szükséges kitenünk az *elsõ* jelzõt a *bemutató* elé. Valamikor ez a szó szövegbeli helyzetétõl függetlenebbül is alkalmas volt arra, hogy félreérthetetlenül az elsõ bemutatóra utaljanak vele. A gyakorlati használat során azonban — részben a színjátszó mûvészet térhódításának, egyre több állandó színház létesítésének a nyomában — kezdtek korábban már játszott darabok felújításának elsõ elõadására is vonatkoztatni, illetõleg másutt már elõadott színpadi mûvek új helyen való színrevitelének esetében is alkalmazni. Tudjuk, hogy még találoán jó kifejezésekkel is elfordulhat, hogy a gyakori használat vagy a nem eléggé helyén való alkalmazás következtében eredeti értelmük kissé megkopik. Tény, hogy a korábban kifogástalannak bizonyult *bemutató* bizonyos esetekben félreérthetõnek mutatkozott, s így szükségessé vált, hogy egy olyan jelzõvel lássuk el, amely e félreértés lehetõségét kizárja. Természetes megoldásként kínálkozott az *elsõ* jelzõ alkalmazása. Igaz ugyan, hogy az *elsõ bemutató* választásával le kell mondanunk arról az említett elõnyrõl, amit egy szókapcsolat használatával szemben egy szó használata jelenthet, de a *bemutató* szóhoz ragaszkodva némi megalkuvás nélkül aligha találhatunk jobb megoldást. Esetenként mérlegelnünk kell, hogy az egyszerűbb vagy a félreérthetlenebb kifejezés szolgálhatja-e jobban mondanivalónkat.

Hogy megfelelõ szöveggörnyezetben a kevésbé szakszerû *elsõ elõadás* vagy az *új bemutató* szókapcsolat is kifogástalanul alkalmas lehet az elsõ bemutató fogalmának jelölésére, azt részletesebben már nem is kell bizonygatnunk. Úgyszintén nem szükséges behatóbban foglalkoznunk az *eredeti bemutató* kifejezéssel sem, csupán megjegyezzük, hogy ez utóbbi a többször felújított

darab legelső előadására való utalás mellett még azt a többlétszerepet is jól elláthatta volna, hogy lefordított, más anyanyelvű közönség előtt is bemutatott műnek az eredeti nyelven tartott első előadására vonatkoztassák, ha e fordulat megalkotásával egyidejűleg ilyen megkülönböztetésnek az igénye komoly szakmai szükségletként jelentkezik.

Az eddig említett kifejezések koráról nagyjából azt mondhatjuk, hogy a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve már nemcsak a színházi szakemberek és kritikusok szóhasználatában voltak forgalomban, de a színházlátogató laikusok körében is kezdtek közkeletűvé válni, azaz megindultak a köznyelvi-vé fejlődés útján. Velük körülbelül egyidejűleg jelentkezik a német közvetítésű francia *première* 'első [tudniillik előadás]' is. Mint minden lassan meghonosuló elemet, az illetékesek ezt is sokáig inkább idegen kerüendő idegen szóként kezelték, s nem mint nyelvünk fejlődésének javára való nemzetközi kifejezést. Pedig ha a szakemberek idejében felismerik a használatában rejlő előnyöket, kifogástalan kifejezőeszközként szilárdíthatták volna meg szókészletünkben. Ennek esélye némi — részben fölösleges, részben viszont tanulságos — fejlődésbeli kitérő után, s a körülmények folytán valamelyest módosult változatban még ma is megvan. A ma már magyarosan írandó és így is ejtendő *premierre* később, az *ősbemutató* megtárgyalása után még vissza fogunk térni. Egyelőre azt szeretnénk a *premier*-ről rögzíteni, hogy mivel e szóban az elsőség fogalma bennefoglaltatik, sőt eredetét tekintve csak ez foglaltatik benne, a *premier* megjelenése idején egyesítette azt a két előnyt, amelyet az *első bemutatónak* a félreérthetlenséget biztosító jelzője és a *bemutató*-nak a vele egyértékű szószerkezetekkel szemben e *y* szó volta jelentett. Attól a pillanattól kezdve, amelyben az *első bemutatónak* szüksége igazolódott, a *premier* purista üldözése nem volt igazolható. (Később valamelyest változott a *premier* használata és így nyelvhelyességi megítélése is, de erről l. alább.)

3. Az első bemutatónak fogalmát jelölő kifejezéseknek a sokasága, gyarapodása, megszilárdulása jól példázza, hogy a nagyjából azonos értékben alkalmazható kifejezéseknek létrejötte és életben maradása gyakran nem új szükségletekből fakad, nem valódi igényekkel magyarázható. Hiszen a szakemberek nem új fogalmak jelölésére kerestek megfelelő szavakat, szókapcsolatokat, hanem tulajdonképpen jelentéstartalmukban meg nem fontolt, elkoptatott kifejezéseket helyettesítettek különféle variánsokkal. Az *első előadás*, a *bemutató előadás*, a *bemutató*, az *első bemutatónak*, az *új bemutatónak*, az *eredeti bemutatónak* léte, variálási lehetősége persze így is pozitívum, mert a választék bősége a változatosságot szolgálja, s ha nem is fogalmi, de hangulati árnyalatoknak a kifejezését biztosítja. Szaporodásuk azonban szakmai igényekkel nemigen magyarázható, s ezt az is mutatja, hogy a kérdéses kifejezések sorozatos devalvációja is a szaknyelvből kiinduló folyamat.

A nyelvközösség tapasztalata az, hogy a félreérthetlenség igényét sem célszerű mértéktelenül növelnünk. Aki túlságosan sokat okoskodik, annak szinte minden kifejezéssel kapcsolatban támadhat kétsége, hiányérzete, s nem is veszi észre, hogy kielégíthetetlennek bizonyuló igényei nem gyakorlati szükségéből származnak. Ami a szóban forgó kifejezéseket illeti: az abszolút elsőségnek és a viszonylagos elsőségnek a megkülönböztetése — pontosabban ennek feltétlen kifejezésre juttatása — a beszédhelyzetnek, a szöveghelyzetnek az ismeretében ritkán merül fel gyakorlati szükségletként. Amint fentebb már említettük, az elsőség nem tartozik a túlságosan relatív fogalmak közé, s

ebből következőleg a nyelvközösség az elsőség abszolút voltának külön hangsúlyozását fölöslegesnek tartja, csupán a viszonylagos elsőség esetében érzi szükségesnek a szövegkörnyezetbeli figyelmeztetést. Az eddig számba vett kifejezések alapján is úgy látszik: a színházi szakemberek körében ismételten jelentkező törekvés, hogy találni kellene egy olyan kifejezést, amellyel körülmenyeskedés nélkül utalni lehet a bemutató abszolút elsőségének mozzanatára. Mi lehet a véleményünk erről a törekvésről? Őszintén megvallva: nem tudjuk, hogy a további jelző nélküli *első bemutató*-n egyes szakemberek miért nem képesek több millió magyar anyanyelvű emberhez hasonlóan valóban elsőt érteni. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szaknyelvi szóhasználatban az egyértelműség, a félreérthetlenség igénye fokozottabban megvan. Ebben az esetben azonban az a gyanúnk, hogy nem sajátos igényről, hanem igényeskedésről van szó, illetőleg egyszerűen arról, hogy egyes szakembereknek az átlagosnál rosszabb, megfontolatlanabb nyelvhasználatában a jó kifejezések is szokatlanul gyorsan devalválódnak, s ezért kerül sor arra, hogy új, esetleg kevésbé jó kifejezéssel próbálkozzanak. Legyünk őszinték annak megállapításában is, hogy a színház egy bizonyos szemszögből nézve üzlet is volt és marad. A már említett színháztörténeti fejlődésen kívül valószínűleg a szenzációkeltésnek, az újdonságként való reklámozásnak is volt és van szerepe abban, hogy a színházi nyelvben több, kezdetben jónak ígérkező kifejezés a *bemutató* sorsára jut. A reklámnak is megvan a maga lélektana, amelyhez igazodva könnyű elfelejteni, hogy ebben az „üzlet”-ben az „áru” értékének nincs köze újdonságához. S ha van „fogyasztó”, aki ezt nem felejtí el, annak esetében a kívánt hatás talán azzal biztosítható, ha az újat réginek nevezzük? Nagyon kétes értékű fogás volna, szinte játék a szavakkal. Bármennyire tudjuk is, hogy ma már üzleti szándék nem vezeti színházi szakembereinket szóválasztásukban, a látszat mégis az, hogy folytatható ilyen furcsa játék napjainkban is. Az ad rá lehetőséget, hogy egy szükségében vitatható szó létrejöttét és használatát a szakemberek és a kívülállók meglepően eltérő módon ítélik meg.

4. Néhány évtizede annak, hogy a magyar színházi szaknyelvben a német *Uraufführung* szolgál fordításaként létrejött az *ősbemutató* kifejezés. Amennyire távolabbi múltját nyomozni módunkban áll (vö. erre a II. szakasz I. pontját), úgy látszik, eleinte az igénytelenebb újságírói nyelvben használták. Így az a valószínű, hogy a kezdetben fölöslegesnek minősíthető kifejezést a szakmabeliek is csak utólag próbálták igazolni, azt a sajátos szerepet tulajdonítva e szónak, hogy a **v i l á g v i s z o n y l a t b a n e l s ő n y i l v á n o s e l ő a d á s** fogalmának félreérthetetlen jelölője. De — mint mindjárt látni fogjuk — a szó használata a szaknyelvben sem következetes, a színháztörténeti érdeklődésű kívülállók pedig úgy gondolják, hogy az *ősbemutató* jó kifejezés lehetne, illetőleg már az is, de nem egészen abban a szerepben, ahogyan a színházi szakemberek általában használják, hanem ahogyan a laikusok értelmezik és használhatónak tartják.

Nézzük először a szaknyelven belüli használat kérdéseit. Az Új magyar lexikon (5. kötet, 1961.). A magyar nyelv értelmező szótára (5. kötet, 1961.) és a Színházi kislexikon (1969.) nagyjából egyforma tájékoztatást adnak az *ősbemutató* szóval jelölhető fogalomról. Az is megtudható azonban: alighogy megjelent ez a szó, alighogy megállapodtak használati szabályában, máris devalválták maguk a színházi szakemberek. A szótárból és a szaklexikonból ugyanis arról értesülünk, hogy szokás külföldön már korábban előadott dara-

bok első hazai bemutatójára is utalni e szóval, de ez a szokás helytelen. A Színházi kalauz (1960.) lapjain számos, másutt már előadott darabnak *magyar* vagy *magyarországi ősbemutatójára* olvashatunk. Hogy ennek a szó megjelenéséhez képest korán szükségessé vált hibáztatásnak, figyelmeztetésnek milyen hatása lehet, azt nem nehéz elképzelni. Talán józanabb, időszerűbb nyelvművelési feladat azt megvizsgálni, hogy miért nehéz igazodni még a szakembereknek is a szóhasználatra vonatkozó megállapodáshoz, s főként azt, hogy ha már megvan, él ez a szó, hogyan lehetne helyesebben, nyelvi hagyományainkhoz jobban igazodva és művelődéspolitikai feladatainkat is szem előtt tartva kijelölni használhatóságának korlátait.

Az *ősbemutató* kifejezés kitűnően példázza, hogy a gyakorlatba bekerült szó használata a nyelvi törvények szerint inkább magától szabályozódik, semmint valamilyen szakmai gondozással szabályozható volna. A művelt laikus ezt a szót a szakemberektől némileg eltérő módon ítéli meg: bizonyos vonatkozásban több ingadozást mért és elnéz a szakembereknek, mint azok egymásnak, más vonatkozásban viszont jóval szigorúbb, mert értékelésének alapja a köznyelvi szabályok tisztelete. Az a kérdés ugyanis, hogy például a Hamlet első magyar előadása nevezhető-e *ősbemutató*-nak, a színházi szakemberek körében valóban vitás lehet, de az egész dolog jelentősége eltöpreml annak a kérdésnek a fontosságához képest, hogy egy közelmúltbeli, mai vagy jövőbeli első bemutató nevezhető-e *ősbemutató*-nak. S ez a kérdés már nem csupán néhány szakembert érint. Milliók nyelvérzéke joggal tiltakozik az ellen, hogy egy köznyelvi elemekből felépült szónak a szaknyelvi használata összeütközzék az általános nyelvszokás szabályaival. Aki a Hamlet *magyar ősbemutatójára* beszél, arról legfeljebb azt mondhatjuk, hogy tájékozatlan néhány színházi szakember megállapodását illetően, de aki egy mai darab első nyilvános előadását *ősbemutató*-nak nevezi, az n e m t u d m a g y a r u l .

Bevallom, hogy én — mint aki nem szokta a nyelvi újdonságokat gondolkodás nélkül fogadni és elfogadni — eleinte tréfás szóhasználatot sejtettem abban, ha valaki egy mai színmű első előadására az *ősbemutató* szóval utalt. Egy kis mosolyt, összenézést, macskakörmöket is odaképzelttem az ilyen értelemben való használat mellé. Egy kifejezés azonban gyanússá válik, ha túlságosan gyakran kell idézőjelbe tennünk. Az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy a színházi szakemberek közül többen a tréfálkozás szándéka nélkül használják az *ősbemutató*-t közelmúltbeli, mai, sőt jövőbeli bemutató előadásokra vonatkoztatva. Mikor megpróbáltam felderíteni, vajon mióta is fordul elő, hogy egy új darab mai bemutatóját *ősbemutató*-nak nevezi valaki, meglepődve láttam, hogy az akadémiai nagyszótári gyűjtés anyagában tárolt, egyébként rendkívül kevés újságnyelvi adat már 1958-tól mutatja ezt a használatot, sőt — amennyire ez a szót említő nyelvhelyességi irodalomból megállapítható — már a harmincas években is figyelmen kívül maradt, hogy mikor volt az így nevezett bemutató előadás. Ez a viszonylagos „régiség” azonban nem teszi elfogadhatóvá a szónak ilyen alkalmazását, sőt csak azt igazolja, hogy a kifejezés nem valódi szükséglet alapján kezdett elterjedni, hanem gondolkodás nélkül kapták fel, akik éltek vele.

5. Az a szabály, amelyet az *ősbemutató* „helyes” használatára vonatkozólag a színházi szakemberek megfogalmazták, azért nem érvényesülhetett a gyakorlatban, mert valami olyat tartalmaz — tudniillik a világviszonylatbeli elsőség mozzanatát —, ami a szóban magában nincs benne. A kifejezésnek az

ismeretén kívül a használatára vonatkozó szakmai megállapodás ismerete is szükséges az *Ősbemutató*-nak szerintük helyes használatához. Még ennél az elvben bárkitől megszerezhető ismeretnek a hiányánál is fontosabb azonban, hogy a kifejezés „szakszerű” használatához viszont el kellene felejtünk valamit, ami a szóban benne van. Nos ez az, amire általában nem vagyunk képesek, s ha valaki mégis képesnek bizonyul erre, azt nem valami tiszteletet érdemlő szaktudás jeleként, hanem az anyanyelvi ismeretek fogyatékosságaként tartjuk számon.

Az *Ősbemutató* szót az általános műveltséggel, s így némi színháztörténeti ismeretekkel is rendelkező közönség valamivel előbb megismerte, mint szó-tárbeli vagy lexikonbeli magyarázatát. Értelméről, alkalmazásának lehetőségéről előbb próbált magának képet alkotni. A szó valamelyest szélesebb körökben is forgalomba került, s itt kezdenek kialakulni, sőt kissé már meg is állapodtak alkalmazásának természetes szabályai, körvonalazódtak használhatóságának korlátai. A szabályozódás alapját egyrészt a szó alkotóelemeinek köznyelvi értelmezhetősége, azaz a laikus szóelemzés jelenti, másrészt a szó használatának megfigyelése, főként azoknak a példákknak a felidézése, amelyekben alkalmazását természetesnek, helyesnek találjuk. A jónak és rossznak „érett” használatra csupán egy-két példát idézek az akadémiai nagyszótári gyűjtés anyagából. Nem tiltakozik nyelvérzékem akkor, amikor Händel Radamistó-járól olvasom, hogy „1720-ban volt *Ősbemutatója* a londoni Haymarket színházban” (MN. 1961. nov. 17. 4); elfogadhatónak találok a szó használatát akkor is, amikor egy szöveg arról ad hírt, hogy Verdinek A végzet hatalma című, először 1862-ben Szentpéterváron bemutatott operáját a Verdi-év alkalmából a leningrádi Kirov Színház mutatja be „az *Ősbemutató* színhelyén” (Műs. 1963. 44. 25). Nem tartom viszont elfogadhatónak a szót abban az újsághírben, amely egy új kínai színműnek 1958-i kecskeméti bemutatásával kapcsolatban ezt közli: „Az *Ősbemutatót* lelkiismeretes, gondos munkával készítik elő” (EH. 1958. aug. 7. 2); szintén megütközöm azon, hogy az Iparművészeti Főiskola hallgatói „a Virányos úti általános iskola által előadott opera *Ősbemutatójának* összes jelmezeit tervezték” (MN. 1961. márc. 18. 5). Nem hiszem, hogy az efféle példák megítélésében véleményemmel egyedül állnék, ezért mertem az eddigiekben és fogok az alábbiakban is több ember véleményéről beszélni.

Az emberek a nekik még kissé szokatlan, de anyanyelvük ismert elemeit tartalmazó szavakat, szakmai eredetű kifejezéseket laikus nyelvérzékük és már meglevő ismereteik alapján próbálják értelmezni. Ebben az esetben tehát az *Ősbemutató*-t egyrészt párhuzamba állítják más *Ős*-előtagú kifejezésekkel, másrészt szembeállítják a *bemutató*-val vagy másféle bemutatókkal, végül pedig a szó gyakorlati megfigyelése alapján, főként a találonak érett használat példái alapján igyekeznek alkalmazásának lehetőségeit felmérni. Az így alakuló nyelvi szabályok összehasonlíthatatlanul fontosabbak azoknál az ismereteknél, amelyeket a szóra vonatkozólag szótárakból vagy lexikonokból kiegészítésképpen szerezhetünk. Az *Ősi* melléknévnek, illetőleg az ezzel azonos értékű *Ős*-előtagnak más régiségre utaló szavakkal (pl. *múltbeli*, *régi*, *egykori*, *hajdani*, *elavult* stb.) szemben az a sajátos szerepe, hogy olyan, viszonylag távoli múltban meglevő vagy megtörtént dologra utal, amelynek folytatása, hatása az ezt követő időszakokban is érvényesül, kimutatható, tapasztalható. Mivel ezt az anyanyelvi ismeretet nem lehet, de nem is volna helyes gondolkodásunkból kikapcsolni, minden szakmai fel-

világosítás nélkül úgy véljük, hogy az *ősbemutató* szó régen bemutatott és felújításai révén az utókorra is ható darabnak első nyilvános előadására utal. Egy kis szótári vagy lexikonbeli tájékozódás alapján megtudhatjuk, hogy világviszonylatban első bemutatóra kell gondolnunk. Ez a kiegészítő ismeretszerzés azonban nem változtathat azon az alapvető köznyelvi szabályon, hogy *ős-* előtagú szóval nem utalhatunk olyan mai vagy jövőbeli eseményre, amelyről nem is tudhatjuk, hogy amikor már megokolhatóan lehetne rá *ős-* előtagú szóval utalni, egyáltalán említésre kerül-e majd. Hogy erre az előtag jelentéséből adódó használati korlátozásra a szótár és a lexikon nem tér ki, az a józan ítélőképességű olvasó szerint csak azzal magyarázható, hogy e segédeszközök magyarul tudó embereknek készültek, s így a magától értetődőnek tartott dolgokat nem részletezik. Úgy látszik azonban, hogy veszélyes dolog az emberek anyanyelvi ismereteiben bízni.

Függetlenül attól, hogy mi van és mi nincs a szakmunkákban, megfogalmazhatjuk véleményünket. Úgy gondoljuk, hogy ha az *ősbemutató* alkalmazásában a bemutatás kora és a bemutatott darab utóélete mellőzhető szempont volna, akkor határozottan azt kellene megállapítanunk, hogy erre a szóra semmi szükség, mert az *első bemutató* kifejezés megfelelőbb, félreérthetlenebb jelölője a megnevezni kívánt fogalomnak. De nem tudjuk és nem is akarjuk mellőzni ezeket a szempontokat. Nézzük meg tehát, hogy ezekkel a szó használhatóságát, sőt létjogát megokoló tényezőkkel kapcsolatban találunk-e valami fogódzót a helyes használat körvonalazására vonatkozólag. Túlságosan aprólékos és merev előírásokat természetesen nem szabad keresnünk, hiszen az *ősiség* eléggé relatív dolog, azt pedig, hogy milyen jelentőségű, hatású darabok *ősbemutatójáról* beszéljünk, nem lehet megszabni, de természetesen erősen befolyásol bennünket az, hogy milyenekről *s z o k t u n k* beszélni, milyenekről *é r d e m e s* beszélni.

6. Hogy mennyire kell időben távol lennünk attól, amit *ősi*-nek, *ős*-nek nevezhetünk, arra nézve nem kereshetünk általános szabályt. Az őslénytan kutatói nyilván más távlatokkal számolhatnak, mint akik például *ősnymotványokkal* foglalkoznak. Egy általános műveltséggel bíró embernek tudnia kell, hogy például a nyelvtörténeti *ősmagyar* kornak az innenső határa is több évszázaddal távolabbra esik tőlünk, mint a színháztörténeti kutatásokkal megközelíthető első magyar *ősbemutatók* ideje. Nem tudjuk pontosan meghatározni, nem akarunk túlságosan szigorú, merev előírást adni a szakembereknek arra nézve, hogy mekkora legyen a megkívánható legkisebb időbeli távolság. Részemről például már egy huszadik század eleji bemutatót nem neveznék *ősbemutató*-nak, de azért nem ütközöm meg azon sem, ha valaki úgy ötven-hatvan évvel ezelőtti előadás esetében alkalmazza ezt a kifejezést. Vizsgálatot erre nézve nem végeztünk, de szélesebb körű közvéleménykutatás nélkül is bátran állíthatjuk, hogy a nyelvközösség ép nyelvérzékű tagjai feltétlenül sejtenek valami határt. Sőt az is bizonyosra vehető, hogy ezek az egyénileg „érett” határok nem esnek ugyan pontosan egybe, de nem is valami széles a feltehető határsáv. Becslésem szerint úgy húsz-harminc évnyi idő lehet az eltérés. Tudva azt, amit fentebb előrebocsátottunk, hogy tudniillik a szóhasználat bizonyos mértékű lazaságának előnyei is vannak, úgy véljük, ennyi ingadozás megengedhető, megtűrhető az *ősbemutató* *ősiségének* megítélésével kapcsolatban. Azok részére, akik mégis határozottabb tanácsokat szeretnének hallani, megpróbálok néhányat megfogalmazni.

Azt hiszem, az elmondottak alapján minden aggályoskodás nélkül rögzíthetjük és nyelvhelyességi követelményként javasolhatjuk azt a minimális, de szigorú kötöttséget, hogy ősbemutatóról csak akkor beszélhetünk, ha a kérdéses első nyilvános előadástól legalább egy fél évszázad választ el bennünket, s ha az illető darabnak felújításai is voltak már vagy felújítása előkészületben van. Nem nevezhető tehát a legtávolabbi múltban megtartott bemutató előadás sem *ősbemutató*-nak, ha a darabnak a felújítására soha sehol nem gondoltak. A szakemberek egy részének mai szóhasználatára való tekintettel nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy nem nevezhető semmiképpen *ősbemutató*-nak a napjainkban először színre kerülő mű első bemutatója. Nem javasolható továbbá a szó használata kortárs szerző felújított, esetleg már többször is felújított darabjának első bemutatására vonatkoztatva sem, mivel egy hosszabb emberélet alkotó évtizedei sem igen ölelnek fel olyan hosszú időt, amellyel számolva az *ős*-előtag választását kellőképpen megokolhatónak találánánk.

Meg kell említenem — már csak azért is, hogy elkerüljem a szakmai elfogultság és a más szakmabeliekkel szemben elkövetett igazságtalanság vádját —, hogy ehhez a mindmáig megfogalmazatlan szabályhoz a színházi szakemberek közül többen eddig is igazodtak. Azok az előadók, akiket a felszabadulás utáni években a budapesti tudományegyetemen hallgathattunk, emlékezetem szerint nem használták az *ősbemutató*-t helytelenül, — igaz, hogy ők talán még régi bemutató előadásokra vonatkoztatva sem használták, vagy ha igen, akkor ez olyan természetesnek hatott, hogy fel sem figyeltem rá. A már említett Színházi kalauz alapján pedig pontosan ki lehetne mutatni, hogy a huszadik századi bemutatókat említő munkatársak közül kik ítélték meg a szó használatának lehetőségét jó nyelvérzékükre hallgatva, s kik voltak azok, akik az előtag jelentésével nem törődve, gépiesen éltek vele.

7. Az eddigiekben, közelebről az előző pontban inkább csak azzal foglalkoztunk, hogy nyelvérzékünk a szóval való anakronisztikus visszaélés ellen tiltakozik, tehát a szóhasználatnak a kérdéses bemutató idejével kapcsolatos korlátain volt a hangsúly. A következőkben fordítsuk figyelmünket a távolabbi múltban színre vitt műnek az első bemutatást követő időben betöltött szerepére, hatására. Ennek a kérdéseit vizsgálva a szóhasználatnak nem annyira a bemutató kora alapján kijelölhető korlátaival, az e téren kívánatos józan mértéktartással kell foglalkoznunk, hanem azzal, hogy ehhez az egy-két évtizede így vagy úgy használt, így vagy úgy értelmezett, de mégiscsak élő szóhoz a gyakorlati használat során olyan tartalmi, jelentésbeli, hangulati elemek társultak, amelyek a szakemberektől neki szánt szerepben nem voltak benne, a szóban magában sem jutnak kifejezésre, de mégis közrejátszanak alkalmazásának megítélésében.

Ez a szó egy kicsit többet, egy kicsit mást is jelent nekünk, mit amit alkotóelemei mondanak. Ha olyan esetekre gondolunk, amelyekben használata nem sérti nyelvérzékünket (például a Tartuffe, a Bánk bán, a Sirály ősbemutatójára), könnyen rájöhethetünk, hogy miért tiltakozunk ellene más esetekben. Ennek az idegenkedésnek sokkal mélyebb okai vannak a leszűkített értelemben vett nyelvi okoknál. Nem pusztán a nagyobb, évtizedekben vagy emberöltőkben lemérhető távolság niánya miatt akadunk fenn azon, ha valaki egy mai első bemutatót *ősbemutató*-nak nevez, hanem a szóban forgó bemutató jelentőségének felméréséhez szükséges történeti táv-

lat, értékelési lehetőség hiánya miatt is. Induljunk ki ismét az alapvető nyelvi és szakmai ismeretekből. Abból, hogy az *ősbemutató* egy darabnak a világviszonylatban első, távolabbi múltbeli színrevitelét jelenti, természetesen következik, hogy a kifejezést akkor érezzük igazán szükségesnek és találónak, ha több országban előadott, többször felújított színmű első előadására utal. Kissé másképpen fogalmazva és egyben még tovább vive a gondolatot: az *ősbemutató* alkalmazását főként akkor érezzük helyénvalónak, ha kiváló drámai műnek színháztörténeti szempontból különösképpen figyelemre méltó első előadására vonatkozunk, ha olyan színvonalú alkotással kapcsolatban élünk vele, amely megérdemli, hogy jelenbeli és jövőbeli hatásossága érdekében a szakemberek foglalkozzanak egykori első előadásával, az ahhoz fűződő tanulságokkal, a méltó siker vagy a kedvezőtlen fogadtatás okaival. Egy rossz darab első bemutatójának ügye nem foglalkoztatja különösképpen az utókort, inkább csak a ma már magyarázatot kívánó olcsó siker vonja magára a figyelmet, főként az ízléstörténettel, a színházpolitikával, a közönség nevelésével foglalkozó szakemberek figyelmét. Az *ősbemutató* szó használatához tehát már valamelyes értékítélet is hozzátapadt. Úgy véljük, ez az eleinte csak alkalmilag jelentkező, járulékos tartalmi mozzanat megszilárdításra érdemes. A szót megfelelőnek látjuk arra, hogy több nemzetek, sőt esetleg több nemzet színházlátogatóinak elismerő véleménye fejeződjék ki benne, megbecsülés a szerző iránt, a mű iránt, az első rendező, az első színészgárda, esetleg az első kritikusk munkája iránt. A jelentőségükben ma már jól értékelhető ősbemutatók némelyikére valami megindultsággal emlékezünk, olyanféle érzésekkel, mint amilyenek a régen elmúlt időknek a haladás érdekében, az emberiség jobb jövőjének az érdekében folyó küzdelmeivel, az utókorért hozott áldozatokkal kapcsolatban eltöltenek bennünket. Ha nem állíthatjuk is azt, hogy kivétel nélkül minden esetben tisztelettel adózunk az egykori első bemutatók emlékének, de az említésre leginkább méltó esetekben valami olyasfélért érzünk, mint amit Ady a tűz első csiholója iránt érzett. Az *ősbemutató* szót azért tartjuk szükségesnek és jónak, mert másokban is szeretnénk felébreszteni ezt az érzést, s tudjuk, hogy ebben sokat segíthet, ha találó kifejezéssel jelöljük ezeket a jövőt formáló kezdeményeket. S bármennyire tisztában vagyunk is azzal, hogy ma is az „ős-ősükre ütő” istenek bátorságától függ a haladás lehetősége, a mai kor első bemutatóival kapcsolatban a megbecsülésnek ezt a fajtáját nem érezhetjük, még a legkiválóbb mai szerző legjobb alkotásának legsikeresebb bemutatása esetében sem. A legjobb ítélőképességű színházi szakember részéről sem fogadhatjuk el azt az értékelést, amelynek kialakításához kizárólag a nagyközönségnek és az utókoroknak van joga. Úgy vélem, nem szükséges tovább magyarázni, hogy a megfelelő anyanyelvi és színháztörténeti tájékozottsággal bíró laikusok miért érzik a figyelemkeltés célszerűtlenül választott eszközállásnak, ízléstelen reklámozásnak, ha egy színházi szakember az *ősbemutató* szót mai első bemutatóra vonatkoztatva használja. Olyan ez, mintha azt mondaná: „Ide nézzetek! Most indul, így indul világhódító útjára egy remekmű!”

Amikor a színházi szakemberek nem megfelelően alkalmazzák az *ősbemutató*-t, akkor tehát nemcsak az általános nyelvhasználat szabályainak figyelmen kívül hagyásával, nemcsak a nyelvi tudatosság alacsony szintjével, nemcsak a képtelen anakronizmussal váltják ki a bírálatot. Nem alaptalanul érezzük úgy, hogy a közelmúlt vagy a jelen bemutató előadásait meg nem illető *ősbemutató* használata azért is visszatetsző, mert egyfelől a mai első

bemutatók jelentőségének túlértékelése, másfelől a nagyközönség és az utókor véleményének lebecsülése is megnyilvánul benne. Valamiféle szakmai fontoskodás, a beavatottak önteltsége és fölényessége, valami olyanféle fölösleges szakszerűsködés, amely nem szolgálja a színházi kultúra fejlesztésének érdekeit. Pedig a nagyközönség előtt megszólalva néha még a szaktudást is érdemes egy kicsit félretennünk, a szükséges összhang megteremtése kedvéért. A szóhasználati igényeket, lehetőségeket tárgyilagosabban tudjuk megítélni, ha megpróbáljuk milliók szemével nézni szakterületünket. Megokolható-e az *ősbemutató* szó alkalmazása, ha világviszonylatban kétségtelenül első bemutatóról beszélünk, de a józan megítélés szerint az sincs kizárva, hogy ez a bemutató egyben esetleg az utolsó is? Amikor például egy televíziós műsorban egy kritikus a szerzővel és a rendezővel beszélget egy új darab készülő bemutatójáról, kinek a kedvéért kell a bemutatásnak világviszonylatban való elsőségére nyomatékosan, sajátos szakkifejezéssel utalni? S ha kell, célszerű-e egy olyan kifejezést alkalmazni, amelyről az értelmes laikus is azonnal megállapíthatja, hogy nyelvi jellegénél fogva alkalmatlan annak a szerepnek a betöltésére, amelyet szántak neki? S vajon nem találta-e sok ember komikusnak, amikor az elmúlt tél korcsolyabajnoksági közvetítései során az egyik riporter azzal ajánlott a nézők figyelmébe egy új figurát, hogy „most egy *ősbemutatót* fognak látni”?

8. Figyelmet érdemel a szóhasználat megítélésének szempontjából Karinthy Ferencnek 1973-ban megjelent *Ősbemutató* című kisregénye. Egy budapesti szerző első színdarabja egy vidéki városban kerül bemutatásra. A tárgyilagos szemlélőnek könnyű észrevenni, hogy a bemutató körül nyüzsgő szakembereknek mindegyike azért igyekszik a szerző által gyújtott kicsi tűz lángját a tőle telhető módon nagyobbra fújni, hogy melegénél a maga kis pecsenyéjét megsüthesse. A túlzó dicséretet kifejező szavak, a szakavatottság látszatát keltő megnyilatkozások voltaképpen azt leplezik, hogy a vidéki művészvilágnak jellegzetes alakjai a maguk kisszerű gondoljaival és modernkedő gondolataival eltelve még annyira sem értik és értékelik a bemutatott drámát, amennyire a szerző szerényen mértéktartó önkritikája szerint mégis csak lehetne. Az izgalomtól és az ünnepléstől megzavart író valójában csak a bemutatót követő délelőttön alkothat tiszta képet műve fogadtatásáról, részben abból a — feltehetően már az előadás előtt megírt — kritikából, amit a helyi lapnak véletlenül kezébe került példányában olvashat, de még inkább abból, hogy ellenőrizheti a színház teljes havi műsorában a darabjának szánt jelentéktelen teret, hogy a könyvüzlet kirakatában előző napon megpillantott fényképét máris máséval cserélték fel, s hogy az állomásnál egy félig letépett színházi plakáton valaki a néven, címen, műfaji megjelölésen tréfásan gúnyos torzító módosítást „eszközölt”. Az *ősbemutató* szó egyébként, amely a drámaíró hős gondolataiban fel sem merülne, s az író saját szóhasználatában elő sem fordul, a regényben a címen kívül csupán kétszer szerepel: a vasúti állomás kijárata fölé feszített reklámfelirat első szavaként, óriási betűkkel és felkiáltójellel (7. lap), s a színházigazgatónak a társulat munkáját méltató szavaiban (37. lap). Ezt az utóbbi kis részletet idézem: „Az igazgató . . . végül a színház teljes társulatának köszönetet mondott a lelkes munkáért, mellyel »egy új, jelentős magyar dráma ősbemutatóját hozták létre, a műhöz méltó magas színvonalú, szocialista eszmeiségű előadásban«. A bemutatónak és az

utána következő bankettnak a leírásából világosan látjuk a színvonal magasságát és kinek-kinek a szocialista eszmeiséghez való viszonyát. Az olvasó tehát megtudja, mi van a nagy szavak mögött, mire utal itt az *ősbemutató*. Ez a kisregény alig-alig torzító tükör.

Nem tudom, jól sejtem-e: az az érzésem, hogy Karinthy Ferencnek ugyanaz a véleménye az *ősbemutató* szóban forgó használatáról, mint a jó nyelvérzékű laikusoknak. De ha így van: hány olvasó figyelhet fel erre? Nem vagyok bizonyos például még abban sem, hogy a kiadvány könyvjelzőjén olvasható ismertetés szerzője észrevette-e, hogy a mű mondanivalóját ez a szóválasztás mennyiben szolgálja. Ebben a szövegben ugyanis az *ősbemutató* célzatoság nélkül van alkalmazva. S ha a színházi szakemberek szóhasználatára tovább rontja nyelvérzékünket, vajon hányan tudják a jövőben megfelelően értékelni ezt az esztétikailag rendkívül hatásos címadást? Az író szándéka szerint — úgy gondolom — a túlzó szenzációkeltés eszközeként és a nagyképi szakszerűsködés jellegzetes mai tüneteként szereplő *ősbemutató* szó használata is a kritika tárgya. De felismerheti-e ezt az az olvasó, aki a sajtótermékekben, a rádió és a televízió műsoraiban a legtekintélyesebb színházi szakemberektől olvassa, hallja a szót hasonlóképpen kifogásolható alkalmazásában? És felismeri-e az a szakember, akit sem saját nyelvérzéke nem igazít el, sem nyíltan neki címzett bírálat nem világosít fel a szó használati lehetőségének megítélésében?

9. Bizonyára akadnak olvasóim között, akik úgy vélik, hogy túlságosan is messzire mentem a szóhoz fűződő asszociációk felsorakoztatásában, hogy nem volna szabad olyan tartalmi és hangulati elemeket keresni és vizsgálni egy szóhasználatban, amelyek nem a szó szaknyelvi megalkotóinak szándéka szerint telítik meg az illető kifejezést, hanem csak a laikus értelmezés alapján tapadtak hozzá. Szeretném, ha megértenék, hogy egy szó életét nem határozza meg egyszersmindenkorra első használóinak kifejező törekvése, hogy a l k a l m a z á s i s z a b á l y a i n a k k i k r i s t á l y o s o d á s á b a n r e n d k í v ü l f o n t o s s z e r e p e v a n a z é r t e l m e z é s i l e h e t ő s é g e k n e k , a befogadók megértési és értékelési készségének. A nyelv funkciója — ezt ma már nyelvészkörökön kívül is tudni kell — nem egyoldalúan a kifejezés, hanem a közlés, az érintkezés, tehát a befogadó fél szempontjai semmiképpen nem hagyhatók figyelmen kívül. Az értelmezési lehetőségekkel, még a félreértésekkel is nyelvfejlesztő tényezőként kell számolnunk. A nyelvészet művelői már régóta tudják, amit szakterületük új törekvéseinek egyik harcosa, Martinet így fogalmazott meg: „A nyelvtudomány ott kezdődik, amikor a kommunikációval kezd foglalkozni” (idézi Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. 1970. 176. lap). Az értelmezési lehetőségek nem valami szeszélyes véletlen folytán merülnek fel az emberek gondolkodásában, hanem nyelvi és tárgyi ismereteknek a függvényei. Egy szó használóinak számolniuk kell mindazzal a tudattartalommal, amit a szó a nyelv-közösség tagjaiban felidézhet, megmozgathat, sőt mi több: amit a szóhasználat megalapozhat, kialakíthat, továbbfejleszthet. Ha lemondunk az emberi szó nevelőerejéről, szemléletalakító hatásáról, akkor hogyan bízhatunk a színház társadalmi szerepében? Nem mindegy, hogy művelődéstörténeti és művelődéspolitikai vonatkozású fogalmakat hogyan nevezünk.

10. Miután az *ősbemutató*-nál ilyen hosszasan elidőztünk, visszatérünk ahhoz a fentebb már említett lehetőséghez, hogy *premier*-nek is nevezhető az

első bemutató. Amint tudjuk, ez a számos nyelvben elég régóta használatos nemzetközi szó, amelynek a magyarban is már mintegy százéves múltja van, eredete szerint 'első'-t jelent. Alkalmazhatóságának azonban ma már vannak korlátai. Az egyik az, hogy tulajdonképpeni jelentését nem ismerve vagy arról esetenként megfeledkezve ugyanúgy kezdték használni a nem abszolút első előadásokra vonatkoztatva is, mint a *bemutató*-t. Éppen a közelmúltban olvashattunk például egy *második premier*-ről (Népszabadság, 1973. november 11. Vasárnapi melléklet 5). A szövegkörnyezetből kiszakítva ellentmondásosnak látszó szókapcsolat a maga helyén nem is hatott rosszul, mivel egy kettős szereposztású, két karmester vezetésével bemutatott operáról volt szó, s a kifejezéssel a kritikus a második szereplőgárdával és karnaggal először tartott előadásra utalt. A másik korlátozó szempont, hogy bár a szó jelentéstartalmában nincs utalás a bemutató előadás korára, nem mondhatjuk ugyan helytelennek, de kissé stílszerűtlennek érezzük, ha valaki nagyon távoli múltban tartott bemutatóra ezt a szót alkalmazza. Kissé furcsa egy olyan korszakbeli bemutatóról a *premier* szóval tenni említést, amely korban ez a kifejezés még sehol nem volt meg a színházi szaknyelvben. Ez a modern ízü szó viszont különösen alkalmas lehet a jelenkori újdonságok bemutatójának jelölésére. Úgy érezzük hogy a szakemberek részéről a készülődésnek a láza, a fogadtatásért, az első sikerért való fokozott izgalom, a közönség részéről pedig a kíváncsi várakozás, a szinte már türelmetlen érdeklődés is benne van a szó hangulatában, hozzátapadt használatához. Önként kínálkozik tehát az a szerepmegosztás, amelyet az egykor régen bemutatott darabok első előadására jól utaló *ősbemutató* és a mai újdonságok bemutatására vonatkoztatható *premier* között a nagyközönség természetesnek talál, s amelynek a szakemberek is használni vehetnék, ha jobban törődnének az általános nyelvhasználatban uralkodó szokásokkal, szabályokkal, igényekkel.

A *premier*-ről azért szóltam utoljára, s használatát az *ősbemutató* alkalmazásával is szembeállítva, mert feltehető, hogy a színházi szakemberek némelyike esetleg az idegen eredetű *premier* helyett, ennek használatát elkerülni igyekezvén él az *ősbemutató*-val. Elég furcsa értelmezése a nyelv művelő törekvéseknek, ha valaki a nemzetközi szavak használata ellen szélmalomharcot folytató, túlzó purista törekvésekre való tekintettel nem mer egy nyelvünkben elég régen meggyökerezett, a gyakorlatban jól bevált, ma már közérthetőnek mondható szót használni, ugyanakkor viszont nem törődik azzal, hogy a több milliós magyar nyelvközösség eddigi gyakorlatában hogyan alakultak az *ős-* előtag alkalmazhatóságának szabályai. Ahogyan elfogadtuk például a fizika nyelvében a *prizma*-t, közgazdasági kifejezésként a *profit*-ot, a *premier*-t is nyugodtan sajátunknak tekinthetjük már. Meghonosult szónak tartották azok a szakemberek is, akik a *premier* írásmódot és az ennek megfelelő kiejtést rögzítették, javasolták (l. például a Bakos Ferenc szerkesztette idegen szavak szótárának különféle változatát 1957-től, a Helyesírási tanácsadó szótár kiadásait 1961-től). Tudjuk, hogy amint a régebbi jövevényszók átvételének, úgy az újabb nemzetközi szavak befogadásának esetében is a szó meghonosultságának egyik jele, hogy a közösség a szóval sajátjaként, szabadon bánik: hangalakját módosíthatja, származékot képezhet belőle stb. Csupán hosszabb-rövidebb átmenet az az idő, amelyben az átadó nyelvet ismerő egyének némelyike műveletlenség jelének minősíti az eredetitől — a jelen esetben a *prömier*-féle hangalaktól — eltérő forma használatát. Nekünk viszont az a véleményünk, hogy az anyanyelvünk kérdéseiben való tájékozottság alap-

vetőbb művelődésbeli követelmény az idegen nyelv ismereténél, s ennek alapján tudható, hogy nyelvünkben egyetlenegy *prö-* kezdetű szó sincsen, így természetes, hogy ezt a szót *prömier* alakban nem érezhetjük magunkénak.

11. Bízunk tehát az időre, hogy a mai színházi életben újdonságot jelentő, ma társadalmi eseménynek számító első bemutatók közül melyikre fognak a távolabbi jövőben színháztörténeti jelentőségű bemutatóként emlékezni, s ha megemlékeznek róla, milyen néven fogják említeni. Lehetséges, hogy *ősbemutató*-ként szólnak majd némelyik mai premierről, természetesen csak akkor, ha nem élünk vissza e szó használatával, ha nem járattuk le, ha nem fosztjuk meg attól a tartalomtól, amelynek felidézésére sokunk megítélése szerint ma még alkalmas, s a jövőben is az lehet.

Az *ősbemutató* esete is igazolja, hogy a szavakkal azért érdemes foglalkozni, mert önmaguknál sokkal fontosabb dolgokra utalnak. Az illetékes szakemberek is könnyen beláthatják, hogy a megfontolatlan, vagy a nagyközönség többségének ítélete szerint téves állásfoglaláson alapuló szóhasználattal végső soron a színházi kultúra ügyének ártanak.

12. Azok az olvasók, akik az *Élet és Irodalom* hetilapba is bele szoktak pillantani, bizonyára észrevették, hogy mondanivalóm kapcsolódik vagy hozzákapcsolható annak a vitának a kérdéseivel is, amely nemrégiben a „nyelvi kiszolgáltatottság”-ról folyt a lap hasábjain. Az általános nyelvhasználatnak és a képzettség, érdeklődés, foglalkozás alapján szűkebb körre korlátozódó nyelvi ismereteknek a kérdéseiben, s főként a társadalmi okokból eredő és társadalmi következményekkel járó szándékos elkülönülésnek a megítélésében ugyanaz a véleményem, mint Hernádi Miklósnak (*Élet és Irodalom*, 1973. november 3. 4. lap). Némi bírálatot is tartalmazó kiegészítést a nyelvhasználat tudatosságáról, a szavak megválogatásának elvére való átváltásról szóló bekezdéshez fűznék hozzá.

A nyelvhasználatban és a gondolkodásfolyamatokban tudatos és kevésbé tudatos mozzanatok fonódnak össze. A tudatosság foka nem mindig ellenőrizhető, így azok a feltehető „átváltás”-ok sem, amelyeknek következtében a mondanivalóval szinte egyenrangúan fontossá válik a mondanivaló lehető legjobb kifejezésére irányuló törekvés. A tudatos választásnak azonban nem feltétele — mint Hernádi mondja — a tekintélyes társadalmi státus vagy a magasabb fokú műveltség. A megfelelő kifejezés tudatos keresésére utaló fordulatokkal a tanulatlan ember beszédében is találkozunk. Az ilyen ember is választhat nagyon jól, s nem állíthatjuk, hogy ez a jó választás az ő esetében mindig csak ösztönös, vagy éppen véletlen. Nagy szóanyag ismeretében is lehet kevesebb tudatossággal választani. De — és most ezt kívánom legerősebben hangsúlyozni — a tudatos választás is lehet rossz. Az értékelésben nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyelvi jóságnak elengedhetetlen feltétele a hallgatóhoz, az olvasóhoz való igazodás is. Természetesen azt is tudjuk, hogy sokszor — így az élőbeszédbeli megnyilatkozás körülményeinek, feltételeinek keretei között — nincs módja gondosan latolgatni a lehetőségeket, a finom különbségeket annak sem, aki képes volna rá. Ezért sem a követelmények megszabásában, sem a kevésbé szerencsés kifejezések megalkotásának, sem a kevésbé találó szóhasználatnak a megítélésében nem lehetünk túlságosan szigorúak. Azt azonban elvárjuk, nem a nyelvművelők, hanem a nyelvközösség tagjainak százezrei és milliói, hogy a műveltebb emberek szóhasználatát ne legyen

rosszabb, mint a műveletlenebbeké, ne legyen rosszabb egy szűk szakterületen belül sem, mint az illető szakterület szempontjából laikusnak számító értelmes embereké.

Szakemberek és laikusok nagyon egyetérthetnek Hernádinak azzal a véleményével is, amely szerint a nyelvi egyenlőség megteremtésének két elengedhetetlen, kötött sorrendű feltétele az emberi kiszolgáltatottság és a művelődésbeli elmaradottság megszüntetése. Mégis szükségét érzem, hogy egy kicsit másképpen fogalmazva, valamivel többet is mondva rejtettebb árnyalataira is utaljanak e gondolatoknak. Küzdenünk kell nemcsak a kiszolgáltatottság, de a szolgalelkűség ellen is, amelynek következtében sokan a felismert rosszat is képesek átvenni, ha „felülről”, valamely szakterület művelőitől érkezik. S küzdenünk kell nemcsak az egyenlő művelődési lehetőségekért, de a műveltség fogalmának ama téves, feje tetejére állított értelmezése ellen is, amelynek következtében sokan többre becsülik a mindannyiunk esetében többé-kevésbé korlátozott tájékozottságot az emberi értelemnél, többre becsülik annál a hagyományos nyelvi szabályokban tükröződő kollektív bölcseségnél, amely az egyik legerősebb összetartó kapocs egy társadalom tagjai között.

II.

I. Amikor Lőrincze Lajos ezt az eredetileg nem nyelvészeknek szánt írásomat elolvasta, felhívta figyelmemet arra, hogy az *ősbemutató* szó régebbi nyelvművelői hibáztatása alapján korábbinak látszik, mint ahogyan én a nagyközönségnek szóló újabb lexikonok, szótárak és a nagyszótári gyűjtés anyagának ismeretében sejtettem, s arra is, hogy talán nem lenne érdektelen egy kicsit közelebbről megvizsgálni a szó német mintáját, illetőleg a magyar szónak ehhez való viszonyát.

Nos hát az 1933-tól kezdődő, 1943-ig tartó hibáztatásokból (l. Msn. 2: 91, 3: 10, 5: 89, 6: 71, 12: 120; Nyr. 63: 129) úgy látom, hogy a szó megjelenésének idején a nyelvművelőket két dolog foglalkoztatta: az egyik az új kifejezés fölösleges volta — ez akkor még valóban vitathatatlan volt —, a másik, hogy téves fordítás eredménye. Ez utóbbiban is igazat adhatunk a hibáztatásnak. A német *Ur*-nak (magyarázatára l. Paul: DtWb.⁵) és a magyar *ős*-nek az etimológiájából, eredeti szerepéből következik, hogy alkalmazási lehetőségük nem egészen azonos. Számos *Ur*-előtagot tartalmazó német szónak *ős*-előtagot tartalmazó fordítása kitűnően bevált, akár belső keletkezésű elemként is létrejöhetett volna nyelvünkben, de vannak esetek, amelyekben az *Ur*-nem fordítható *ős*-sel. (A TESz. készülő III. kötetének *ős*-cikkében a 3., 4. és 5. pont alatt több kifogástalan tükörszót is találunk.) Egyébként a német *Uraufführung*, amelyet 1902-től lehet kimutatni a *Premiere*-rel azonos értékben (vö. Kluge: EtWb.²⁰, értelmezése azzal kezdődik, hogy „allererste Aufführung”), szintén inkább szaknyelvi szó, a köznyelvben jobbra az *Erstaufführung* járja, már amennyire erről szerény tájékozódási lehetőségem alapján nyilatkozhatom. A németeknek az *Aufführung* elé mindenképpen kellett jelzői szerepű előtét, mert a szó önmagában nem jelent ’bemutató előadás’-t. — A lényeg a mi szempontunkból az, hogy származását tekintve az *ősbemutató* szó a kellő megfontolás nélkül, szolgálai módon megalkotott tükörszók jellemző példája.

Mivel a szó nyelvhelyességi bírálata nem járt eredménnyel, az *ősbemutató*

életben maradt, s mint annyi más, létrejöttékor fölösleges kifejezéshez, ehhez is hozzátapadt használata során egy és más, amivel létjoga utólag igazolhatóvá vált. Tudomásul kell vennünk, hogy a szó él, mégpedig — nem pusztán az idő múlása, de művelődésbeli körülményeinek megváltozása következtében is — ma sokkal több ember számára él, mint a harmincas években. Ma már nem utasíthatjuk el keletkezésének helytelen módja miatt sem, bár nyilvánvaló, hogy amit ma kifogásolunk szaknyelvi használatában, az szorosan összefügg a megalkotásakor elkövetett fordítási hibával. A mai nyelvművelésnek azonban nem a szó eredetének magyarázatából, hanem a szinkronikus viszonyításra alapuló etimologizálásból kell kiindulnia. Az elemezhetőség ugyanis összehasonlíthatatlanul fontosabb tényező egy szó életében annál, amit a szaktudomány diakronikus vizsgálattal tisztázni tud létrejöttéről, megalkotásáról. Az utóbbiról a nyelvész szakember sem gondolkozik a szó használata közben, de a morféimákra tagolódó szónak az elemzése nélkül — persze nem feltétlenül szakszerű elemzésre gondolok — egyetlen ember sem tudná a nyelvet használni.

De ha már így mintegy eleget tettem a szó keletkezésével kapcsolatban felmerült „hagyományos” nyelvészeti, nyelvművelési kérdésekről való tájékoztatás kívánalmának, akkor szeretném egy kicsit igényesebb szakszerűséggel összegezni a szó vizsgálatának tanulságait a mai nyelvtudomány és nyelvművelés szempontjából is.

2. Nemrégiben olvastam S. Meggyes Klárának Az ösztönös és a naiv szófejtések kérdéséhez című érdekes írását (Eötvös Loránd Tudományegyetem. Nyelvtudományi Dolgozatok. 14. sz. 1973. 117—25). Meg kell állapítanom, hogy az *ösbemutató* megítélésében évekig „naiv” szófejtés alapján jártam el. Eljárásom „szakszerű” felülvizsgálása azonban nemhogy nem változtatott véleményemen, de ösztönzést adott e dolgozat megírásához.

Amint tudjuk, a nyelvművelés némelykor a szó származásáról, eredeti jelentéséről adott felvilágosítással próbálta vagy próbálja megakadályozni a félreértésen, népetimológián alapuló téves szóhasználat terjedését (pl. *tömkeleg*, *alkalmasint*), valljuk be: nem sok eredménnyel. Úgy gondolom, az *ösbemutató* esetében éppen ellenkező feladatra kell vállalkoznunk, mivel ez a szó példa lehet arra, hogy egy tévesen megalkotott, fölösleges kifejezés miként válhat jóvá, szükségessé annak a megkülönböztetési igénynek, annak a használati szabálynak a tudatosítása által, amely az ösztönös szófejtésen alapul.

Az *ösbemutató* vizsgálatát mint nyelvész éppen azok miatt a tanulságok miatt tartom igazán érdekesnek, amelyek ezzel az ösztönös szófejtéssel, ha úgy tetszik: félremagyarázásokkal, belemagyarázásokkal kapcsolatosak. Nemcsak azokra a cikkekben már említett kommunikációs szempontokra gondolok, amelyeket — nem így nevezve ugyan, de tudatosan — pályám kezdetétől fogva igyekeztem érvényesíteni szókutatásaimban, hanem a nyelvi jel természetét érintő és a nyelv történetiségének értelmezésével kapcsolatos tanulságokra is.

3. Abból, hogy a nyelvi jel önkényes, és — ami ezzel korrelációs összefüggésben van — hogy a jel értéke kizárólag a más jelektől való különbözésen alapul, szükségképpen következik, hogy a morféimákra tagolódó, tagolható szavak esetében, amelyekben a más jelekkel való szembenállás csak részleges, az önkényesség is korlátozott. Egy származékkal vagy egy összetett szóval már nemcsak az egyén, de a közösség sem bánhat teljesen szabadon.

Kiefer Ferenc az összetett és a képzett szavak generálásának nehézségeivel kapcsolatban (I. OK. 25: 185) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a tör-

téneti szempontok, a szokás, a nyelven kívüli tényezők erősen akadályozzák, hogy e szavak használatát olyan produktív folyamatként vizsgáljuk, mint a mondatalkotást. Rámutat arra, hogy nemcsak a generálás lehetősége korlátozott, de az ettől lényegesen különböző szinkron szempontú elemzés sem mindig kielégítő, sok esetben csődöt mond, vagy helytelen magyarázathoz vezet.

Nyelvészek számára érdekes és vonzó feladat lehet az olyan történeti vizsgálatok eredményeinek népszerűsítése, amelyek mást, többet, igazabb magyarázatot nyújtanak egy szóról, mint amit leíró elemzése alapján tudni lehet róla. Én mégis annak örülök jobban, ha egy példa kapcsán arra sikerül rávilágítani, hogy a nyelvi változásokban több és fontosabb az inkább csak megfigyeltetésre érdemes törvényszerűség, mint a különleges magyarázatot kívánó véletlen. A múltbeli különlegességekkel sem csupán azért szeretek foglalkozni, mert az illető kor megismeréséhez hozzátartozik a máig nem vezető szálak kibogozása is, hanem még inkább azért, mert a nyelvi fejlődés általános törvényszerűségeinek szempontjából, tehát a mai nyelvművelés számára is rendkívül tanulságos annak tisztázása, hogy valami miért nem szilárdulhatott meg, ha például sikerül kinyomoznunk, hogy egy szaknyelvi kísérletezés eredménye miért nem válhatott közkeletűvé. A távolabbi múltra nézve persze inkább csak bizonytalan feltevésekhez juthatunk, hiszen a régi korok nyelvállapotáról csak töredékes képünk lehet, a mai nyelvérzék pedig nem mindenben adhat az értékeléshez szilárd alapot. De a mához közeledve több körülmény tisztázható, feltevéseink egyre valószínűbb magyarázatot jelentenek, s a tanulságok a jelenbeli újdonságok megítélésében is jobban hasznosíthatók.

4. A fő tanulság mégiscsak az, hogy a nyelv múltbeli és jelenbeli mozgását jórészt ugyanazok az erők kormányozzák, a változások lélektani és történeti okai gyakran azonosak. Az elemzést, a nyelvi ítéletalkotást ma lehetővé tevő gondolkodásbeli tényezők határozták meg alapvetően a múltbeli nyelvhasználatot is. Az esetenként tisztázandó külső tényezők csak ezek közvetítésével, ezek ellenőrzése mellett, a rájuk vonatkozó gondolatoknak a kifejezési lehetőségekre vonatkozó gondolatokhoz való társulása, azokkal való összefonódása révén járulhattak hozzá a történeti változásokhoz, a nyelv fejlődéséhez. Egy nyelvközösség tagjának lenni azt jelenti, hogy a nyelvi jelenségeket elődeink és kortársaink többségéhez hasonlóan ítéljük meg, s e képességünkre hagyatkozva bízunk abban, hogy fel tudjuk mérni: meddig mehet el valaki a szokásostól való eltérésben.

Az újszerű módszerekkel végzett grammatikai vizsgálatok részleteiben elég nehéz ugyan követnünk egyes kutatókat, de eredményeik meggyőznek munkájuk értékéről. Hiszen végső tanulságként arra mutatnak rá, hogy a nyelvi állapot összefüggéseiben történeti összefüggések reprodukálódnak (vö. például Zsilka János: *Nyelvi rendszer és valóság*. 1971. 226). Úgy gondolom, hogy nemcsak a grammatikai, de a változékonyabb szóhasználati szabályokra is áll, hogy a múlt annyiban határozza meg a jelent, amennyiben „az állapot belső mozgásformáiba” beleépül (i. h.). Nem lehet vitás, hogy egy távolabbi múltban gyökerező, hosszú időn át az egész nyelvközösség gondolkodásában és nyelvhasználatában uralkodó szabály érvényével egyidejűleg nemigen válhat közkeletűvé egy viszonylag új szónak olyan használata, amely csupán a nyelvi szabályt figyelmen kívül hagyó emberek gondolkodásába épülhetett bele.

Az *ős-* előtag alkalmazásával kapcsolatban régebben megállapodott szabály figyelembevétele tehát több joggal várható el a színházi szakemberek-

től is, mint az, hogy a szabály mellőzésével megalkotott, s ennek következtében félreérthető új szót a nagyközönség ne értse félre. A nyelvi hagyományoknak megfelelő szóhasználati szabály megszilárdulásának esélyét az *Ősbemutató*-val kapcsolatban még az is növeli, hogy e természetes alakulású szabály elfogadásával némi rendet is lehet teremteni a fölöslegesen soknak látszó kifejezések használatában, s ez a fontos fejlődési, finomodási tendencia éppen a szaknyelvekre jellemző.

5. Néhány évvel ezelőtt az *egyesség*: *egyezség* szó párral foglalkozva egy származékszóval kapcsolatban volt alkalmam rámutatni, hogy a többé-kevésbé tudatosan végzett, és akár tévesnek is minősíthető elemzés valóságformáló szerephez juthat (MNy. 65: 278–86). Hálával emlékezem meg Pais Dezsőről, aki annak idején cikkem alcímét (Szófejtés — nyelvművelés — helyesírás) adta. Ő tudatosította bennem először, hogy a szómagyarázatnak az a típusa, amelyet némely újabb keletkezésű kifejezéssel foglalkozó dolgozatom képvisel, jellegében legalább annyira nyelvművelő, mint nyelvtörténeti. Ez a felismerés egy kis fordulatot is hozott érdeklődésem fejlődésében, témaválasztásaimban, s ezt nincs okom megbánni. Rendkívül érdekesnek látom az úgynevezett népi szinten megalapozott, „alulról” támogatott kristályosodási, finomodási folyamatok kibontakozásának vizsgálatát. Ezekben hasznosítani lehet azokat a tapasztalatokat is, amelyeket a középkori fordításirodalomban jelentkező nyelvfejlesztő törekvések tanulmányozása során szereztem. Hiszen ha csoportnyelvi keretek között zajlottak is a vizsgált folyamatok, mozgatóik ismeretekkel nem éppen túlterhelve, inkább csak ösztönös nyelvérzékük alapján jártak el, választottak jól-rosszul, a szóhasználat megszilárdulásának több-kevesebb esélyével. De visszatérve az *egyezség*-hez: e kifejezés sorsát az döntötte el, hogy a szónak a megváltozott nyelvi rendszerben való helyzetét az emberek többsége önkéntelenül, irányítás nélkül, sőt: tilalom ellenére e g y f o r m á n ítélte meg. Az *Ősbemutató* felidézte bennem ennek a vizsgálatnak a tanulságait is. Persze a lényeges különbségeket is figyelemre méltónan tartom. Az *Ősbemutató* esetében a laikus, de a szinkronia síkján kifogástalan szövelemzés nemhogy figyelmen kívül hagyja, de egyenesen leleplezi ugyanazt a helytelenséget, amelyet a szakszerű nyelvtörténeti vizsgálat a szó keletkezésével kapcsolatban felderíthet. Ezért úgy gondolom, hogy ebben az esetben a laikus elemzés és az erre támaszkodó nyelvművelő törekvés még inkább szerepet kaphat a szó további életében. Jósolni természetesen nem tudunk, hiszen az *Ősbemutató* szó még nem köznyelvi, csak napjainkban „vizsgázik” szélesebb körök előtt.

6. Lehet, hogy az *Ősbemutató* szónak kifogásolható szaknyelvi használata, illetőleg laikus elemzése, járulékos tartalmi elemeinek művelődéspolitikai szempontból értékesíthető volta nem foglalkoztat annyi embert, mint amennyire én gondolok. Lőrincze Lajos feltevése szerint sokkal kevesebbet foglalkoztat. De hogy hány ember gondolkodik színháztörténeti események jelentőségéről, összetett szavak elemzési lehetőségéről, szakkifejezések használatának előnyös vagy hátrányos művelődésbeli következményeiről, az éppen b i z o n y o s s z a k t e r ü l e t e k m ű v e l ő i n e k t e v é k e n y s é g é t ő l, t ö b b e k k ö z ö t t s z ó h a s z n á l a t á t ő l i s f ü g g. Akivel el lehet hitetni, hogy ismereteinek hiányossága miatt, nem pedig jó nyelvérzéke alapján tart furcsának egy szóhasználatot, annak nem lesz bátorsága e szóhasználat bírálatához.

Hexendorf Edit

Javaslat orvosi nyelvünk angol szavainak fonetikai átírására

1. Legújabb kiadású orvosegyetemi tankönyveinkben körülbelül félezer angol szakkifejezés található, s számuk a jövőben minden bizonnyal nőni fog. Az angol és magyar betű- és hangrendszer nagyfokú különbözőése közismert, s hogy ez gyakran megoldhatatlan feladatok elé állítja az orvostanhallgatókat, azt a lejjebb ismertetendő kiejtésvizsgálat bizonyítja. Sem tankönyvíróink, sem az Angol–magyar orvosi szótár nem ad fonetikai átírást, a Bencsán János által írt Orvosi szótár (Terra, 1972.) pedig — sajnos — gyakran félrevezeti használóját. A teljesség igénye nélkül hadd tegyünk néhány kritikai észrevételt e szótárral kapcsolatban:

a) Könnyű kiejtésűnek nem nevezhető szavak (pl. *Christmas-factor*, *crush*, *lower*) néha kiejtési útmutatás nélkül állnak a szótárban.

b) Noha az angolban nincsenek geminált mássalhangzók, a szótárban levő átírások bővelkednek bennük: „flass” (*flush*), „messzendzser” (*messenger*), „flatter” (*flutter*), „misszd aborsn” (*missed abortion*), „ress” (*rash*), „krassing óver” (*crossing over*).

c) A legváltozatosabb hibák a különböző angol magánhangzók átírásában jelentkeznek, egyetlen angol fonémának két-három magyar „megfelelője” is található:

(ou) „óver” (*over*) — „lou” (*low*) — „flő” (*flow*)

(ʌ) „tong” (*tongue*) — „blúd” (*blood*) — „flass” (*flush*)

(i) „ínlé” (*inlay*) — „dzseket” (*jacket*) — „linkédzs” (*linkage*)

(ə:) „bürhól” (*burr hole*) — „dzserm fri” (*germ free*) — „nőrsz” (*nurse*)

(ai) „háí” (*high*) — beipasz (*bypass*)

(ɔ) „háí váltédzs” (*high voltage*) — „lou voltédzs” (*low voltage*)

(a:) „mászter” (*master*) — „demand” (*demand*)

d) Megemlíthető még a „shame rage” szócikk. Az angol szakkifejezés *sham rage*, ennek tükörfordítása, az *áldühösség* ismeretes orvosaink körében. Valószínű, hogy a hiányos angol nyelvtudás szülte jó pár évvel ezelőtt a „shame rage”-et, s így az elterjedt *sém rédzs* kiejtést is. Az angol *sham* melléknév — jelentése: 'hamis, ál, nem valódi' — és *shame* főnév — 'szégyenkezés, szégyen' — viszont alighanem etimológiai kapcsolatban sem állnak egymással.¹ A helyes írásmód tehát *sham rage*, a kiejtés pedig ennek megfelelően *sem rédzs*.

2. Orvosi helyesírásunk tradíciói miatt csupán a nyomtatott szövegek alapján nagyon kevéssé lehet nyomon követni, hogy miként változott vagy változik a kölcsönzött angol szakkifejezések kiejtése. Számba veendő még az is, hogy az orvostanhallgatók jelentős hányada nem, vagy csak rövid ideig tanulta az angolt. Mindebből következik, hogy egy adott angol terminus technicus kiejtésére három tényező hat:

a) hogy az adott hallgató tanult-e angolt vagy valamilyen más nyelvet,

b) hogy hallotta-e tanárától a kifejezést,

c) hogy a kifejezésben van-e felismerhető görög vagy latin elem.

¹ Vö. The Shorter Oxford English Dictionary. Third edition, 1863. lap.

1. Az angol írás és kiejtés különbségéből származó problémákat vizsgáló, a Debreceni Orvostudományi Egyetem 50 hallgatójával végeztünk kiejtési felmérést. A véletlenszerűen választott hallgatók többsége felsőbb éves volt, közülük csak kevesen tanultak angolul. 23 szakkifejezést ejtettek ki, ezek közül 17 három tankönyvben is előfordul, további 4 kettőben, ezekről feltételeztük, hogy ismertek. A listán felvett *low voltage*-ot a sok helyütt megtalálható *high voltage* igazolhatja, a *ratemeter* pedig azért érdekes, mert az egyik tankönyvben *rétméter* alakban is előfordul. Feltételezésünk ellenére az *inborn error* teljesen ismeretlen volt a hallgatók előtt. Íme a szakkifejezések:

Angol kiejtés	A hallgatók kiejtése
<i>alarm reaction</i> ə'la:m ri'ækʃn	alarm reakció, alarm reakción ²
<i>black tongue</i> blæk tʌŋ	blekk tang/tong, blek tongu, blek tonzs
<i>cold pressor test</i> kould'presə test	kóld presszor teszt, kold p. t.
<i>crossing over</i> 'krɔ:ʃŋ 'ouvə	krasszing óver, krosszing ó.
<i>crush syndrome</i> kɹʌʃ 'sɪndroum	kras szindróma, krus sz.
<i>Cushing-kór</i> 'kuʃŋ	kusing, kösing, kasing
<i>dumping syndrome</i> 'dʌmpɪŋ 'sɪndroum	dömping szindróma, damping sz.
<i>feed back</i> fi:d bæk	fíd bekk
<i>heat stress index</i> hi:t stres 'indeks	hít szstressz indeksz, het sz. i.
<i>high voltage</i> hai 'vɔltidʒ	háj, hájg, híg } voltédzs, voltázs, voldidzs, voldézs
<i>low voltage</i> lou 'vɔltidʒ	lau, ló } voltézs
<i>inborn error</i> 'ɪnbɔ:n 'erə	inborn error, ájnborn error
<i>intrinsic factor</i> in'trɪnsɪk 'fæktə	intrinzik faktor, i. fektör
<i>inhibiting factor</i> in'hɪbɪtɪŋ. 'fæktə	inhibiting faktor, inhibítíng f.
<i>ratemeter</i> 'reɪtmɪ:tə	ratemeter, rátéméter, rétméter
<i>releasing factor</i> ri'li:ʃŋ 'fæktə	rilízíng, relízíng, relájíng, relejízíng
<i>scaler</i> 'skeɪlə	szkálér/szkálör, szkélér/szkélör, szkelör, szkalör
<i>shunt</i> ʃʌnt	sönt
<i>spray</i> spreɪ	spré, szpré
<i>standard</i> 'stændəd	sztenderd, standard, sztandard
<i>stressor</i> 'stresə	sztresszor, stresszor
<i>unit membrane</i> 'ju:nɪt 'membreɪn	junit membrán, junit membrén, unit m., junájt m.
<i>wire loop</i> waɪə lu:p	vájör lúp, vír lúp, vire lop, váj l.

Ezek alapján ilyen következtetések vonhatók le:

2. a) A betűjejtés igen elterjedt voltát bizonyítják:³ *krus* 15, *ratemeter/rátéméter* 35, *hájg* 7, *híg* 4, *tongu* 9, *unit* 10, *vír/vire* 20, *lop* 5.

² A sorrend gyakoriságot jelöl: az első változatot ejtették a legtöbben, az utolsót a legkevesebben.

³ A kiejtéseket követő számok azt jelzik, hogy az 50 közül hány hallgató ejtette így az adott szót.

b) A relatinizáló ejtémód is jól megfigyelhető, bár néha a görög/latin eredetű szavak angolos ejtése is hallható: *alarm reakció* (és *reaksön*), *kras szindróma*, *riltzing faktor*, *intrinzik faktor* (néha *fektör*), *junit membrán* (és *membrén*),

c) Feltehetően oktatói hatást mutat a *vájör lúp* 20 és a *damping* 9.

d) Francia interferencia figyelhető meg a *voltage* ejtésében: *voltézs/voltázs* 22.

e) Két-három változatban ejtették a hallgatók a következő szavakat: *sztrezor* 35 — *stresszor* 15, *sztenderd* 36 — *standard* 8 — *sztandard* 6, *spré* 26 — *szpré* 24, *dömping* 41 — *damping* 9, *kusing* 40 — *kasing* 6 — *kösing* 4. A *sztrezor*, *spré* és *standard* németes ejtések. Talán nyelvi sznobizmusnak kellene ítélnünk a *damping* kiejtést, hisz a *dömper* és a *dömping* már meggyökeresedett szavaink. Lehet viszont, hogy a *damping* a köznyelvitől eltérő, szakmai jelentésre utal.

f) Ha egy angol betű vagy betűcsoport több hangot is jelölhet, kiejtési nehézségeket okoz: *lau* 35 — *ló* 15.

g) Valószínűleg interferencia eredménye a *junájt* 5 és az *ájnborn* 7. Az előbbire a Manchester United labdarúgócsapatának nálunk jól ismert neve hathatott. Az *inborn error*-t nem ismerték a hallgatók, 43 közülük betű szerint ejtette, ami ez esetben közel van a köznyelvi ejtéshez. Akik az *ájnborn* mellett döntöttek, minden bizonnyal arra a „szabályra” gondoltak, hogy „az angolban az *i*-t gyakran *áj*-nak mondják”. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az angolul nem tudó magyar orvostanhallgatók számára — sajnos, sokan vannak! — a megtanulandó és használandó angol szakkifejezések gyakran legyűrhetetlen problémát jelentenek.

3. A szakszótárak és tankönyvek nem létező vagy sokszor elfogadhatatlan átírásai mellett a kiejtési káoszra mutató fenti vizsgálat is igazolja, hogy szükség van egy olyan átírási rendszerre, amely a problémákat lényegesen csökkenti. E rendszerre magyar orvosoknak és egyetemistáknak van szüksége, hogy a beszédjükbe belekerült/belekerülő angol szavakat egységesen használhassák, tehát nyugodtan eltekinthetünk a nemzetközileg egyezményes fonetikai jelektől. El is kell tekintenünk tőlük az angol nyelvoktatás hézagosa miatt, nyomdatechnikai okokból, és mert a magyar orvosi nyelvbe került/kerülő idegen szavakról van szó, melyeknek kiejtése senkinek sem törheti ki a nyelvét.

Másik vezérlő elvünk az legyen, hogy az elengedhetetlen fonémikus, allofónikus és szupraszegmentális változtatások után az átírt szó a lehető legközelebb legyen a brit köznyelvi ejtéshez. Más szóval: a magyar betűejtés és az angol Received Pronunciation kompromisszumára, az utóbbi fonémáihoz legközelebb levő magyar fonémák behelyettesítésére van szükség.

Országgh László angol jövevényszavainkat tárgyaló tanulmányára⁴ és az Idegen nevek kiejtési szótárát szerkesztő Magay Tamás tanácsaira támaszkodva a következő általános átírási elveket javasoljuk:

1. Hasonlóan egyéb angol jövevényszavainkhoz (pl. *detektív*, *revolver*, *riporter*), minden átírt szó hangsúlya az első szótagra kell hogy essen, de az első szótag magánhangzója a *k i e j t e t t*, nem a leírt angol magánhangzó magyar megfelelője legyen, pl. *escape* (olv.: is'keip) — *iszkép*, *lewisite* (lu:isait) — *lúiszájt*.

⁴The Life and Death of English Words in the Hungarian Language. The New Hungarian Quarterly, 1968. No. 31. 183. lap

2. A hangsúlytalan, elmosódott, rövid schwa (ə) magyar asszimilálódásának törvényszerűségével ellentétben, hogy tudniillik a schwat jelölő angol betű teljes artikulációjú magyar hangértékét ejtjük, mint pl. „dollár”, „Byron”, egységesen *e*-vel kell átírnunk ezt a jellegtelen hangot: *orphan* (ɔ:fən) — *órfen*, *attached* (ə'tætʃt) — *etecst*. Az *-er/-or* végű szavak a betűjejtésnek megfelelően irandók át és ejtendőek ki: *messenger* (mesindzə) — *meszindzser*, *error* (erə) — *eror*.

3. A posztvokális *r* csak három esetben irandó át: *a*) a hosszú *ɔ*-, *a*:- és *ə*: hangok után, ha az *r* az írásban jelölve van, pl.: *forward* (fɔ:wəd) — *fórved*, *de*: *fast* (fa:st) — *fászt*; *b*) *-er/-or* végű szavakban; és *c*) az Országshoztárban csillaggal jelölt schwara (ə*) végződő szavak végén, pl. *wire* (waɪə*) — *vájer*.

4. Függetlenül a leírt szótól, az angolnak megfelelően csak rövid mássalhangzókat lehet az átírásban használni: *missed abortion* (mist ə'bo:ʃn) — *miszt ebór-sn*.

5. A hosszú *a*: és *ɔ*: nem rövidítendő: *graft* (gra:ft) — *gráft*, *strawberry* (stro:bəri) — *sztróberi*.

6. Egyes angol diftongusokat az átíráskor monoftongizálunk, pl.: *grading* (greɪdɪŋ) — *gréding* és *mare* (mæ) — *mēr*; másokat nem, pl.: *compound* ('kɒmpaʊnd) — *kompáund*. Az (ɛə)-t átíró magyar *ē* ugyan nem köznyelvi hang, de nyújtottabb jellege közelíti az angol difongushoz. *Fair* kölcsönszavunk kiejtését a Magyar értelmező kéziszótár is ezzel a hanggal jelöli (*fēr*).

7. A centrális képzésű, félig nyílt Λ átírása a rövid, illabiális, mély magánhangzókat jelölő *a*-val történhet, amely jó megközelítése az angol Λ -nak, s bár nem tartozik köznyelvi hangjaink közé — sokan használják. Az (*au*) diftongus első hangjának átírására és kiejtésére is megfelel az *á* betű, illetve az általa jelölt hang.

8. Az angol szavak utolsó szótagjában néha előforduló szótagképző (*l*) és (*n*) átírását kötőjel közbeiktatásával lehet megoldani: *maple* (meɪpl) — *mé-pl*, *rejection* (ri'dʒekʃn) — *ridzsek-sn*.

9. A nyelvünkben már meggyökeresedett angol kölcsönszavakat érintetlenül kell hagyni, pl.: *shunt* (ʃʌnt) — *sönt* vagy az ingadozó *spré/szpré*. Másfelől — s ez a célunk — a helytelenül ejtett angol kölcsönszavak számát nem szabad növelni. Vagyis: azokban az esetekben, amelyekben egy angol fonéma magyar szubsztitúciói — régebbi jövevényszavainkat vizsgálva — inkorrekt helyettesítésre is lehetőséget nyújtanak, csak a helyes, legközelebbi magyar hangot szabad használni. Például: a *sönt*, vagy *sport* szavunk kiejtését megváltoztatni korántsem kívánjuk; de a *runt* (rʌnt) és a *spike* (spaɪk) szavak *rönt* illetve *spájk*, *speik* stb. átírása — *ránt* és *szpájk* helyett — mindenképp kerülendő.

10. Minden olyan esetben, amikor lehetőség van rá, relatinizálni kell az angol orvosi szakirodalomból átvett szavak, kifejezések kiejtését. Például: *accessory food factors* → *akcesszórikus fűd faktorok*, *wire loop lesion* → *vájer lúp lézió*, *ratemeter* → *rétméter*, *general adaptation syndrome* → *generális adaptációs szindróma*.

11. Az ekképpen kialakított átírási rendszert orvosi tankönyvekben található angol szavakon mutatjuk be. A harmadik oszlopban a Magyar értelmező kéziszótárban megtalálható angol jövevényszavak állnak. A zárójelbe tett *szkór*, *szórti* és *szmúz* régebbi sportnyelvünk ma már nem élő kölcsönszavai.

Angol fonéma	Magyar helyettesítés	Meggyökeresedett jövevényszó	Orvosi példa
i:	i	szpiker	fit (feet)
i	i	bébi	szpin (spin)
e	e	dressz	sztressz (stress)
æ	e	meccs	rilepszing (relapsing)
a:	ár á	bár, passz	hárt (heart), fászt (fast)
ɔ	o	golf	hot (hot)
ɔ:	ór ó	sport, (szkór)	fórvéd (forward), fólaut (fall out)
u:	ú	interjú	lúp (loop)
u	u	bukméker	fut (foot)
ə:	őr	nőrsz	bőrning (burning)
ʌ	á	taccs	ránt (runt)
ə	e	—	bekved (backward)
ə	-er -or	diszpécser, traktor	meszindzser (messenger) donor (donor)
ə*	er	—	vájer (wire)
ei	é	tréning	grédíng (grading)
ai	áj	sztrájk	háj (high)
ɔi	oj	bojler	kondzsojnt (conjoint)
ou	ó	gól	blóting (bloating)
au	áu	csau	kompáund (compound)
ɛə	ē	fáir (olv.: fēr)	mēr (mare)
iə	ír	klíring	klirensz (clearance)
uə	úr	—	metjúriti (maturity)
w	v	szvetter	vészting (wasting)
ŋ	ng	dopping	márking (marking)
θ	sz	(szórti)	sziknisz (thickness)
ð	d	(szmúz)	szmúd (smooth)
ŋ	-mshg. +n	baconsertés (olv.: békn)	ebór-sn (abortion)
ʃ	-mshg. +l	bicikli	mé-pl (maple)

A többi fonémát könnyűszerrel át lehet írni: s — sz, z — zs, dz — dzs, tj — cs, b — b stb.

Kontra Miklós

Beszéddallamok

Bizonyára sokan nehezen értik meg, melyik az idegenszerű, pesties, az utolsó szónál vagy szavaknál éneklőn fölcsapó hanglejtés. Sőt, némely esetben nehéz is eldönteni, pesties-e a beszéddallam. Élénk vagy izgatott beszédben, ha a mondat után vesszőt vagy pontosvesszőt képzelhetünk, egész természetes, ha az utolsó szót magasabban kezdjük, még ha nem kiemelendő mondatrész is. A meteorológus a rádióban 1972. jún. 14-én este bementa:

Nálunk csak huszonnég, huszonöt fo - kot mu - ta - tott a hő - mé - rő...

Az alany kiéneklése (szűkített kvart = nagyterc felugrással) pesties, kivéve, ha szorosan kapcsolódik utána (vessző elválasztásával) egy mellérendelt mondat.

T. E. a Kossuth Rádióban 1971. dec. 19-én a „Kedvenc lemezeim” műsora előtt gyermekkorára emlékezett, s elmondta hogy hegedűvonója eltörött.

Azt is mondhat-nám, hogy a dol - got bal - jós e - lő - jel - nek vet - tem, ...

Indokolt lehet az *előjelnek* (véghatározó) kihangsúlyozása, bár természetesebb, magyarosabb lenne a *baljós* jelző megnyomása. Az persze babona, hogy jelzős kifejezésben a német mindig a főnevet, a magyar mindig a jelzőjét hangsúlyozza. Lehet a jelzett főnév fontosabb a beszélőnek. De hogy a jelzőről ennyire felugorjon az *előjel* (jelzett) főnévre (kb. kvinttel), és rá szűkített kvinttel zuhanjon, abban már a pesties hanglejtés hatását kell látnunk.

A Toldi I. éneke elejének egy jól ismert sorát a gémeskútról az iskola-rádióban ilyen hanglejtéssel adták elő (1972. jan. 10):

Ó - ri - ás szű - nyog - nak kép - zel - né va - la - ki, ...

Itt talán érvényesült az előbb említett előítélet, amely szerint a magyar a jelzőt hangsúlyozza. Szerintem a *szűnyog* fontosabb, mint újszerű szókép (bár az *óriás* mint festő jelző is fontos). Talán jobb lenne így valahogy:

Ó - ri - ás szű - nyognak kép - zel - né... Ó - ri - ás szű - nyog - nak...

Bár azt is meg kell gondolnunk, hogy — b e s z é d d a l l a m r ó l l é v é n szó — az ó dallamosabban hangzik, mint a „szűken” ejtett, erősen ajakkerékítéses ú, ezért az ó (*óriás*) megnyújtása kellemesebb, mint az ú-é (*szűnyog*).

Jó példát hallottam a „pestizmusra” az állami bábszínház táján. A színház előtti rokon csoportból kiválik egy özses hölgy és elsiet. Egy fiatal (tán a menyé?) utánaszalad, megáll vele tárgyalni; de eredménytelenül tér vissza a csoporthoz. Kérdik:

Mi van a nagy - ma - má - val? Was is' mit der Groß - ma - mā?

(Németes kifejezés,) magyaros hanglejtés Újrakérdés

Mi van a nagy - ma - má - val? Mi van a nagy - ma - má - val?

Személyre kérdés

Mi van a nagy - ma - má - val?

Ilyen hanglejtés akkor volna helyén, ha előbb már egy másik személyről beszéltek volna. Ha meg akarjuk tartani e németes kifejezést, akkor is ereszkedő hanglejtés volna helyes. Magyarosan persze úgy kérdeznők: Mi baja a nagymamának? Mi bántja a nagymamát? Mi a kifogása a nagymamának? — A *mi* volna hangsúlyozandó.

Közbevetőleg: azt hinnők, a „mi van NN-nel?” németben is lapos, költőietlen szólás. Pedig Wagnernek (aki nagyon tudatos drámaköltő volt) Istenek alkonya c. zenedrámájában, az első felvonás (második) sziklai jelenetében, hol a „száműzött” volt valkúrt, Brünhildét izgatottan keresi föl féltestvére, a valkúr Waltraute, azt halljuk, hogy Brünhilde csodálkozva kérdi nővérét (Schott-f. zsebpártitúra 418. lap):

(megriadva)

Was ist's — mit den e - wi - gen Göt - tern?

Látjuk, hogy Wagner nagyszerűen megfigyelve a mindennapi hanglejtést, a dallam szépségét azzal „lopja bele”, hogy a középső mellékesebb (hangsúlytalanabb) szokat (5 szótagot) egyhangú ereszkedés helyett lassan egyre emelkedi és készíti, majd a végső szokásos terc vagy szűkített kvintnyi és helyett nála nagy szextet hallunk.

A fentebbi pesties magyar kérdéshez csatoltam még az újra kérdés és hanglejtését is (Csűrnyél „ismételt kérdés”, 26.). Ez hasonlít az eldöntendő kérdés dallamához.

E sorok írása közben akadt az iskolarádióban hévvel lüktető-hullámzó pesties hanglejtés. 1972. szept. 28-án de. H. L. pszichológus Karinthy Frigyes Utazás a koponyám körül c. „regényét”(?) méltatta. Mikor az író agyát a műtőasztalon operálják, arra gondol:

forte

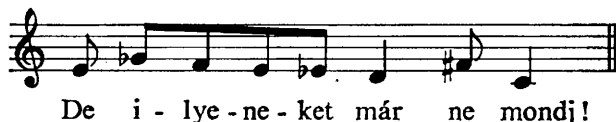
... hogy hogy' ke - rül majd uj - ság - ba az ő ha - lál - hi - re...

A pszichológus az ifjúság figyelmét akarta lekötni a (szinte úgy érezzük, gesztikuláló) izgatott beszéddallammal, ismételt felugrásaival; de a kisszeptimás felugrás már nem magyaros, hanem éneklőn pesties.

Mielőtt leírnék egy-két büfébeli mindennapi szöveget, lekottázok egypár egyáltalában nem üdítő „pestizmust”:

A *nincs mesé*-t akár mondatuk közepébe is beleszúrták, főleg a férfiak, a háború után 1–2 évtizedig. Még egy miskolci zenei főiskolai tanárt is félbeszakítottam emiatt (1955 táján):

(Csodálkozott, hogy miért.) Ma már efféle hanglejtés szerencsére egészen kiveszőben van. — De lássunk jobb magyar beszédet is!

Az 1938-ban hazatért csángókat kérdezte a rádió (1972. jún. 9.):

A három szónyi főmondat a szokott ereszkedő kiegészítendő kérdés, kifejező nagy hangközzel. Az egész összetett kérdő mondat tolmácsolja az erős érzést, leeső szűk kvintekkel (*házat, mit érzett*).

Az életből, közelebbiről: büféből. Az étkezőben a pultra teszik a megrendelt, fizetett ételeket. *Cigány* 'cigánypecsenye'.

A kiegészítendő kérdés végén magasabb hangemelést várnánk (a jelentkezőt keresve). A „kikiáltó” nő fáradt lehetett; tétován hangzik. Ilyen lehangyatló kérdésekre hivatkoznak Fónagy és Magdics Paradoxon c. német cikkükben (*Uraltaische Jahrbücher* 1964.); sajnos, nagyon valószínűtlen (sőt ritmusban mindenesetre hibás, kiejthetetlen) kottázással (vö. DHK 1969. 86). De még valószínűbb, hogy az alanyt (ételfajt) ki akarta emelni az illető.

Az Operaház III. emeleti büféjében kérdem:

Az első mondat már ismert dologra (arra) kérdez, melyet csak elfelejtettünk. Ezért hanglejtése az újrakérdezéssel egyezik. A közönséges kiegészítendő kérdés ereszkedő szokott lenni. (Az én kérdésem egyébként sürgönystílusú rövidített beszéd; a mondat ehelyett áll: *Mibe kerül?*)

Feleségem kérdezi otthon (ereszkedő kiegészítendő kérdés):

Mit va-cso-rá-zott a ven-dég-lő-ben?

Újrakérdezés

Mit va-cso-rá-zott a ven-dég-lő-ben? ... a ven-dég-lő-ben?

a) csak a tárgy hangsúlyozott

b) tárgy és kissé a helyhatározó is megnyomva

A második kotta az esetre szól, ha nem értette és újrakérdezi. (Csúry B Szamosháti nyj.-ában: „ismételt kérdés”). Ekkor erősebb emelkedés a végén jelzi, hogy nem értette jól (az eldöntendő kérdés lejtéséhez hasonló).

Tulajdonképpen pesties a kiéneklés egy miskolci asszonynál (1972. szept.), de részben inkább az elbeszélés hevében emelkedik föl végül a hangja (egy híres ideg orvos anyja beszél egy ideg beteg leányról):

El-ér-nek Mis-kolc-ra, ta-lál-koz-nak ott egy em-ber-rel,

s azt mondja: ne operáltassák meg, míg el nem vitték Sz. P-hoz (ideg orvos) a beteg lányt.”

Hogy mennyire más a női hanghordozás és a férfié, azt helyesen hangsúlyozzák Fónagy és Magdics (Paradoxon, i. h.) s tapasztaljuk a rádió műsor-közlőinél. 1972. szept. 24-én pl. az „Öt kontinens hét napjá”-ban, tulajdonképpen politikai hírek közlésében a női bemondó egyre lágy, elégikus hanglejtését hallottam ilyenformán

(s ez kb. ismétlődött), utána a férfi „katonás”, sokkal tisztább ejtését.

Az esti krónikában a természetéről (1972. szept. 23.) egy félmondat (állítmány és alany; a birtokost nem hallottam):

...leg-fon-to-sabb e-lő-fel-té-te-le az ő-szi szán-tás el-vég-zé-se.

(Az alany bevezetése félhangnyi emelkedéssel: esz helyett e.)

Egy öreg hölgy búcsúzik az ajtóban feleségemtől, aki föl akarja majd hívni telefonon. Felelet:

Ak - kor ne hív - jon, mert négy ó - rá - tól már nem va - gyok ott - hon!

A végszó kissé pesties felcsapás, bár egyúttal indokolt figyelmeztető kihangsúlyozás is (kisszext!).

Boros Rezső

„A magyar nyelv hete”-nek helyesírása

A Magyar Nemzet 1974. április 14-i számában egy cikknek ez volt a címe: *A Magyar Nyelv Hete budapesti előadásai*. E hét nevét a cikk az első mondat belsejében h á r o m nagy kezdőbetűvel közölte: „Győr, Szeged és Salgótarján után az idén Veszprém kérte és vállalta a *Magyar Nyelv Hetének* a megrendezését.” Ugyanakkor a Rádió- és Televízióújság Könyvespolcunk rovatában n é g y nagy kezdőbetűvel hívta fel magára figyelmünket nyelvünk hetének a neve, minthogy itt (az 1974. évi 15. számban) a névelő is nagybetűs volt a mondat belsejében: „Kodály-idézzel kezdjük Könyvespolcunkat, mert úgy gondoljuk, hogy ez pontosan megfogalmazza e rovat sajátos célját *A Magyar Nyelv Hetén.*”

Más lapokban egy harmadik fajta, csupa kis kezdőbetűs írásmóddal találkoztunk: „Kedden kezdődnek Budapesten a magyar nyelv hetének központi rendezvényei. . .” (Népszabadság, 1974. ápr. 14., a Vasárnapi melléklet Közművelődés, nyelvnevelés c. cikkében); „Veszprémben a magyar nyelv hete alkalmából pénteken megkoszorúzták Nagy J. Béla sírját” (Magyar Hírlap, 1974. ápr. 20., a Nagy J. Béla emléke c. kis cikk elején); stb.

Megfigyelhettük tehát, hogy mondat belsejében háromféleképpen írták lapjaink a kérdéses nevet:

a Magyar Nyelv Hete,
A Magyar Nyelv Hete,
a magyar nyelv hete.

Mind a három írásmódban érvényesül valamilyen logika. Az elsőben (*a Magyar Nyelv Hete*) nyilván az i n t é z m é n y e k neveinek írásmódját vették alapul. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 261. pontjában erről a következőt olvassuk: „A hivatalok, intézetek, intézmények, iskolák, szervezetek, szövetkezetek, társulatok, vállalatok és hasonló hivatalos nevében minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írunk. . .” Csakhogy a n y a n y e l v ü n k h e t e más jellegű valami, mint az idézett szabály példái közt szereplő *Magyar Tudományos Akadémia, Petőfi Sándor Gimnázium, Dózsa Termelőszövetkezet* stb.

A másodikként idézett írásmód (*A Magyar Nyelv Hete*) helyesírási szabályzatunk 135. pontját juttatja eszünkbe: „A könyveknek, költői műveknek, értekezéseknek, cikkeknek stb. címében általában csak az első szót írjuk

nagy kezdőbetűvel: *Légy jó mindhalálig. . . ; A tőke, A magyar vers ritmusa, Ady és a legújabb magyar líra*; stb. — Néhány címben — a kialakult hagyományt megtartva — minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írhatunk: *Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd* stb.” E szabály alapján az elől álló névelő is meg az ezt követő minden „lényeges” szó is lehet nagy kezdőbetűs. Igen ám, de a magyar nyelv hete nem könyv, nem költői mű, nem értekezés, nem cikk vagy valami ezekhez hasonló, hanem nevezetes hetekink közé tartozik.

Amint kisbetűvel kezdjük a hónapok és a napok nevét (HSz. 122.: *január, hétfő* stb.), az ünnepek nevét (HSz. 123.: *március tizenötödike, a felszabadulás napja, május elseje, húsvét, karácsony* stb.), a történelmi események nevét (HSz. 125.: *a honfoglalás, az ónodi országgyűlés, a szabadságharc, a fordulat éve* stb.), nyilvánvaló, hogy így kell írunk anyanyelvünk hetének a nevét is. Erre egyébként igen világos és egyértelmű szabályt találunk a helyesírási kézikönyvben: „Kisbetűvel kezdjük a n e v e z e t e s napoknak, h e t e k n e k vagy nagyobb időszakoknak, valamint a kongresszusoknak, gyűléseknek, értekezleteknek stb. a nevét: *anyák napja, nemzetközi nőnap, kínai filmhét, a magyar—szovjet barátság hónapja; orvoskongresszus, nemzetközi gazdasági értekezlet*; stb.” (HSz. 124.)

Az iménti idézet „stb.”-jébe tartozik kétségtelenül *a magyar nyelv hete* is. Sokan talán nem is a helyesírás hiányos ismerete miatt írják ezt nagy kezdőbetűkkel, hanem a nyelvünket illető, de rosszul értelmezett megbecsülésből, tiszteletből. Persze a helyesírásnak nem érzelmeken, hanem tudományos elveken kell alapulnia. Megvetésünk ellenére is nagybetűvel kezdjük *Hitler* nevét, mert t u l a j d o n n é v, ellenben kisbetűvel az *édesanya*, a *barát*, a *szorgalom* stb. szót, mert jóllehet érzelmileg pozitív tartalmúak, de k ö z n e v e k. Erre az elvszerűsége különben helyesírási szabályzatunk 121. pontja is figyelmeztet: „A magyar közszavakat általában kis kezdőbetűvel írjuk, még a legmagasztosabb jelentésűeket is: *béke, felszabadulás, haza, szabadság* stb.”

Megjegyzendő, hogy a Magyar Nemzet említett számának más helyén, két oldallal az idézett cikk után, az Anyanyelvünk rovatban mindenütt helyesen, kis kezdőbetűkkel írták: *a magyar nyelv hete*. A Rádió- és Televízióújságban viszont ezzel a helyes írásmóddal sehol sem találkoztam. Az itteni nyelvi hibákat annál inkább szóvá kell tennünk, mert ez a lap egymilliónál nagyobb példányszámban jelenik meg, és minden számát egy egész héten át forgatják az olvasók. Nem mindegy tehát, hogy legtöbbet forgatott újságunk milyen formában írja a magyar nyelv hetének nevét. (A Rádió- és Televízióújság kérdéses száma már a címodalonn ajánlott heti műsorok élén is helytelenül írta: *A Magyar Nyelv Hete*.)

E cikk írása közben egy jó helyesíró fiatalemberrel beszélgetve, az ő véleményét is megkérdeztem az anyanyelvi hét nevének a fentiekben tárgyalt három írásmódjáról. Nagy meglepetésemre ő — mondat belsejében — egy negyedik fajta írásmódot tartott helyesnek: *A magyar nyelv hete*. Vagyis e g y szó, a névelő legyen benne nagybetűs, a további szavak pedig kisbetűsek. Amikor azonban szavaira azzal a kérdéssel válaszoltam, hogy valamilyen m ű n e k a c í m é r ő l van-e szó, megváltoztatta véleményét. Mivel nem műnek a címe — helyesbítette magát —, mondat belsejében a megjelölés n e v e l ő j é t is kisbetűvel kell írunk: *a magyar nyelv hete*.

Feliratok élén — például az Élet és Irodalom 1974. április 20-i számának

nyelvheti cikke fölött — természetesen helyes a névelőnek nagybetűs írása: *A magyar nyelv hete*.

És mi történjék akkor, ha a különleges mondat szerkesztés miatt el kell hagynunk az anyanyelvi hét nevéből a névelőt? Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a következő két példát: „S ezt a helyes magyarságot, hibátlan szólást, szép beszédet szolgálja az évről évre megrendezett *Magyar Nyelv Hete*” (Rádió- és Televízióújság, 1974. 15. sz., A Magyar Nyelv Hete elé c. cikkben); „Néhány szót még — egy kissé közelebről — az idei *magyar nyelv hetéről*” (Magyar Nemzet, 1974. ápr. 14., A magyar nyelv hete elé c. cikkben). Ilyen esetben sem helyeselhető a nagy kezdőbetűs írásmód, hanem csak a második idézetben alkalmazott forma. Igen — jegyezheti meg erre valaki —, de ha nem használnuk nagybetűket, akkor nagyon furcsa dolog *megrendezett magyar nyelv hetéről* és *idei magyar nyelv hetéről* olvasni. Élőszóban ez nem probléma, mert aki tud magyarul, az a fenti szókapcsolatokban önkéntelenül is a *magyar* szót hangsúlyozza, nem pedig az előtte levő *megrendezett* vagy *idei* jelzőt. Írásban aláhúzással, dőlt betűs szedéssel, esetleg a „*magyar nyelv hete*” idézőjeles kiemelésével biztosíthatjuk az egyértelműséget, anélkül hogy nagy kezdőbetűkre váltanánk át.

Valószínű, hogy sokan a történelmi események helyesírási szabályának (HSz. 125.) két közismert kivételére (*a Nagy Honvédő Háború, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom*) gondolva szokták a nevezetes napok és hetek, valamint a különféle *r e n d e z v é n y e k* nevét is nagy kezdőbetűkkel írni. Ha lehet is többféle indokuk és mentségük, mégsem helyeselhetjük ennek a helyesírási rendszerünk elveivel szemben álló, fontoskodó írásmódnak a terjedését és terjesztését.

A Rádió- és Televízióújság 1974. évi 17. számában két nagy kezdőbetűvel írták: „...végtére is *Anyák Napja* van” (22. lap). Ugyanennek az újságnak ugyanebben a számában más írásmóddal is előfordul e nevezetes napnak a neve: „Az *Anyák napját* az idén az Anyu, ne vess! című műsor köszönti a képernyőn” (10. lap). Éppen csak a szabályos *anyák napja* formára nem találtam példát.

A Népszabadságban nemigen találkozunk ilyen helyesírási következetlenségekkel: ez az újság rendszeresen csupa kis kezdőbetűkkel közli a nevezetes napok, hetek és a rendezvények nevét. Íme néhány példa a Népszabadság 1974. április 21-i számából: „Az *ipari és fogyasztási szövetkezetek 5. országos néptáncfesztiváljának* dunántúli területi döntője szombaton kezdődött Seregélyesen”; „A *III. országos motívumbélyeg-kiállítás* szombaton nyílt meg Budapesten”; „Szombaton rendezték meg Sopronban a hagyományos sajtótájékoztatót, amelyen a város vezetői ismertették az újságírókkal az idei, sorrendben *17. soproni ünnepi hetek* programját”; „Az idén itt rendezik meg a *második soproni ifjúsági napokat*”; „Már több mint másfél ezren jelentkeztek az *országjáró diákok IX. találkozására*”; „A *műszaki napok* alkalmából Nagy magyar felfedezők címmel április 21-től 28-ig kiállítás lesz a Kossuth Klubban” (8–9. lap).

Írjuk hát nyugodtan kis kezdőbetűkkel a *magyar nyelv hete* nevét is, de töltsük meg „nagybetűs” t a r t a l o m m a l!

Pásztor Emil

A tematikai kontraszt és az esztétikai arány a szépprózában

(Németh László Irgalom című regénye alapján)

Irodalomtudományunk sokszor hangoztatja, hogy a magyar irodalom az esztétikai funkció mellett nemegyszer más funkciók betöltésére is rákényszerült. Az ilyen felfogásnak az az alapja, hogy sokan élesen el szokták választani az esztétikai funkciót az összes többi funkciótól, amelyet a szépirodalmi alkotás betölthet. Gondolunk itt elsősorban a szociális, társadalmi, erkölcsi, didaktikai, vallási stb. célokat szolgáló funkciókra, amelyek valóban immanens részei és tartozékai nem egy műalkotásnak. Más kérdés persze, hogy e funkciók szembeállíthatók-e az esztétikai funkcióval. Előljáróban sietünk kijelenteni, hogy aligha, hiszen bizonyos életjelenségek és a társadalmi valóság kifejezése és kifejeződése nélkül nemigen beszélhetnénk egy konkrét műalkotással kapcsolatosan esztétikai telítettségről, illetőleg esztétikumról. Viszont a társadalmi valóság egyszerű, kézzelfogható leképezése, visszatükröződése még nem feltétlenül biztosítéka annak, hogy a műalkotás esztétikailag valóban releváns is.

Mi hát az esztétikum, milyen kifejezőeszközökből, irodalmi sajátosságokból vezethető le? A kérdés tisztázását Németh László Irgalom¹ c. regénye alapján kíséreljük meg, mégpedig a mű stílussajátosságai segítségével.

Minden irodalmi alkotás belső összetevői kötődnek valamilyen formában és valamilyen módon a társadalmi valósághoz. Ebből következik egyúttal az is, hogy a művészet mindig is emberközpontú: olvasóhoz íródik és bizonyos társadalmi csoportok, kisebb vagy nagyobb emberi közösségek életét tükrözi. Máskülönbem nem funkcionálna, nem lenne értelme egy-egy mű létrejöttének.

Az esztétikai velejárok levezetéséhez két fontos fogalomnak az ismerete szükséges. Az első a tematikai kontraszt, amely a művön végighúzódo feszültség alapja. A műalkotás — különösen ha prózai szövegről van szó — bizonyos társadalmi csoportok harcát tükrözi. A legkisebb egység a család, ennél nagyobb például egy tanári közösség, még nagyobb a nemzeti etnikum. E társadalmi csoportok belső ellentmondásait ábrázolnia kell, mert hiszen az egység felbontása vagy lassú szétesése rendszerint kívülről határozó tényező hatására is történik. Jurij Lotman, szemiotikus ilyen alapon felbontja az irodalmi alkotást két alapvető összetevőre, s az ellentétet az ún. MI—ŐK oppozícióval fejezi ki.² A MI az író saját világára vonatkozik, tehát arra, amivel a szerző egyetért, s amit művében saját maga is képvisel. E világ erkölcsi értékeivel, szervezetteisével jócskán felülmúlja az ŐK világát. Az ŐK tulajdonképpen az ellenséget

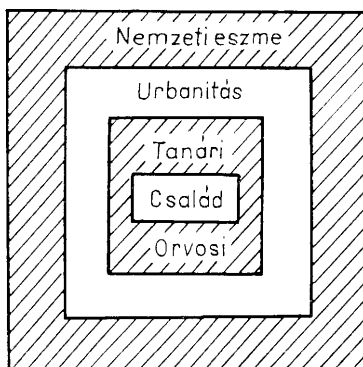
¹ A regényről maga Németh László így vélekedik: „Így az Irgalom egész írói pályámat átöleli, a fényrejutás káprázó keresgélésétől a fénytől megválás búcsúszaváig.” — Szabolcsi Miklós szerint az Irgalom megjelenése óta (1965) a regények hiánya tapasztalható a magyar irodalomban; s így tulajdonképpen e mű az utolsó nagy regénye a magyar irodalomnak. Vö. Szabolcsi Miklós: Indulatos jegyzetek a mai magyar prózáról. In: Változó világ — szocialista irodalom. Budapest 1973. 320.

² A MI—ŐK oppozíció az ún. „tartui iskola” egyik alapfogalma, amelyet a szovjet szemiotikusok kiterjesztenek a kultúrára is. A megkülönböztetés kultúrtpológia szempontból nem más, mint a saját világunk (az író világa) szembeállítása az idegen világgal. Ez szerintünk is az alapvető konfliktus minden művészeti alkotásban, amelyből a tematikai kontraszt kibontakozik és struktúrává áll össze. Vö. Jurij Lotman: O meta jazike tipologiceszkih opiszanyij kulyturi. In: Trudi po znakovim szisztemam, IV. Tartu 1969. 460—78.

vagy legalábbis a bomlasztást és szétesést szorgalmazó erőket jelenti; ezek az erők nagyfokú gátlástalansággal és szervezetlenséggel tűnnek ki.

A másik fontos fogalom a tematikai kontraszt mellett az esztétikai arány, amely a tematikai kontraszt egyensúlyát kell hogy biztosítsa.³ Nem lehet ugyanis a MI világot egyoldalúan, túlméretezve és túldimenzionálva ábrázolni az ellenfél (ŐK) rovására, mert akkor a mű problémamentesen tükrözné a valóságot. Az ŐK világot nem kicsinyellheti le az író, mert akkor a felette aratott győzelem nem jelentene igazi sikert, vagy esetleg a hős vagy hősök bukása sem lenne egészen megokolt.

A bevezető után most már mindezt Németh László Irgalom c. regénye alapján próbáljuk kifejteni.⁴ A regény kötődése a társadalmi valósághoz az egyes társadalmi csoportok ábrázolása szerint valósul meg. A narrátoron kívül, aki tulajdonképpen a műbeli író, három fontos szereplője van a regénynek: Kertész Ágnes, a főhős; Kertészné, az édesanyja; Kertész János, az édesapja. Bár Kertész Ágnesnek kiemelkedő szerepe van a regényben, mégis e szerep elképzelhetetlen a másik két hős (Kertész–Kertészné) nélkül, hiszen tetteit, cselekedeteit a hozzájuk való viszony határozza meg. A három szereplő együttvéve alkotja a családot; ugyanakkor a családtagok fölfelé is nagyobb társadalmi csoportegységekhez tartoznak. Kertész Ágnes, a medikalány az orvosi környezet, illetve csoport tagja; Kertész János meg a tanárság képviselője. Kertészné viszont a városiasság (urbanitás) legtipikusabb szereplője a regényben, olyannyira, hogy hovatartozásával nagymértékben megszabja a család urbanizálódását, bár nem egészen konfliktusok nélkül. Ez az urbánusi hovatartozás egy fokkal nagyobb, de egyúttal heterogénebb csoportot is jelent, mint az előzőek, de kisebbet, mint a nemzet, amely az összes fölött áll, mintegy a többi fölé emelkedik. A regény társadalmi vonatkozásait ábra segítségével lehet érzékeltetni:

³ A két fogalmat összefüggésükben Frantisek Miko tárgyalja több helyütt. Elemzésünkben főleg az ő szempontjait és a szovjet szemiotika kultúrpolitikai koncepcióját próbáljuk összeolvasztani célunknak megfelelően. Vö. Frantisek Miko: *Text a stýl*. Bratislava 1970. 35–110.

⁴ Németh László stílusával már többen foglalkoztak, de komplex elemzésre még tudomásunk szerint nem történt kísérlet. Az író egy-egy stílusaajátosságát a következő tanulmányok tárgyalják: Sipka Sándor: Az idézés formái Németh László Irgalom c. regényében. *Nyr.* 90: 258–68; uő: Újabb vizsgálódások Németh László idéző mondatai körül. *Nyr.* 97: 40–9; K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Budapest, 1972.

Az ábra szerint fel lehet állítani az egyes tematikai ellentétsorokat, amelyek a regényben kifejeződnek. A család a tematikai alapegység (MI), hiszen a konfliktusok jobbára erre korlátozódnak. Ennek együvértartozását, magasfokú szervezettségét különböző okok akadályozzák, majd meg is bontják. Az egyik ok, a férj, Kertész János hétévi távolléte a háború miatt (szibériai hadifogság), a második a feleség, Kertészné ismeretsége Lackoviccsal, aki a családi egység bomlasztásának közvetlen okozója. Éppen ezért a műben semmilyen pozitív vonást nem tulajdonít neki a szerző, de még csak igazolni se igyekszik egyetlen tettét sem. Minden mozdulata, felbukkanása a regényben visszatetszést kelt. Az auktoriális szövegben vagy éppen Ágnes hozzája intézett mondataiban csupa pejoratív vagy ironikus töltésű kifejezést találhatunk. Példák: „Lackovics, ha a vicemotor leállt benne. . .” (1: 316) — metafora; „. . . hát hogy így belül oda közénk, mint egy Grál lovag” (1: 317) — ironikus hasonlat. Érdemes idézni Ágnes jellemzését róla: „Az a lovagiasság — becsületkódex-modor — nem tiszta szélhámosság nála. Ágnesnek úgy rémlett, hogy «chondro-dysztrophiás» alkatával függ össze” (1: 323).

A családi egység felbomlásának azonban a férj hétévi távolléte, a fiatal udvarló betolakodása mellett van egy mélyebb oka is, amely a regényben több helyütt kifejeződik nyelvi eszközök segítségével is. Ez az ellentét a VÁROS és FALU ellentéte: Kertészné, amint már említettük, az urbanitás képviselője. Férje, Kertész János, a faluról származó tanár viszont sosem lett egészen városi ember. Mindezt legtisztábban Ágnes vélekedéséből tudjuk meg: „Az apja — emlékei alapján ez most világossá lett — sosem tudott beleszokni az ő úr voltába; ez volt az, ami az anyját is felingerelte ellene: hogy hiába adott rá zoknit és rövid alsót — valahol mindig kilógott a gatyamadzag; a rokonait sem azért hányta fel, mert szégyellte őket (ő maga szívesen, minden feszélyezettség nélkül járt velük vásárolni), hanem mert azt érezte, hogy az ura még mindig az ő szempontjaikkal méri az életet, köztük érzi otthon magát, s tanár voltában is az a kis tekintély volt a legértékesebb szemében, amit otthon, falujában vagy később a harctéren a katonái közt nyert vele, amint Bölcskey bácsival sem leereszkedésből állt szóba — honvágyból inkább, tiltakozásul az »úrisága« ellen” (1: 192–3).

Itt nemcsak az imént vázolt ellentétpár megfigyelése fontos, hanem az is, hogy Ágnes e tekintetben megérti ugyan az apját, de nem áll egyértelműen az ő oldalán, nem képviseli tisztán az ő álláspontját. Ez főleg az expresszív „kilógott a gatyamadzag” szókapcsolatban jut kifejezésre, amely még ebben a szöveggörnyezetben is erősen negatív töltésű.

Németh László a fentebbi ellentétet a szavak kontrasztba állításával is kitűnően tudja érzékeltetni, főleg akkor, amikor Kertész megérkezik a szibériai hadifogságból: „Tétova mosollyal nézegette a furcsa tárgyakat: a hintaszéket, a trümót, a nippet, amelyek annak idején olyan távol álltak az ő paraszt almáriumok, kasztlik közt honos múltjától, s csak mint a berendezkedés kellékei s Károly bácsi öröksége rakódtak köré. . .” (1: 154).

A *hintaszék*, *trümó*, *nippet* szavak stílusértéke abban rejlik, hogy hangulati szinten felidéz az a polgári környezetet, míg az *almárium*, *kasztli* kifejezések a falu miliőjét fejezik ki.

Igaz, a viszony a férj és feleség közt sosem volt eszményi, amit a két világ (falú—város) összeegyeztethetlensége, kibékíthetlensége okozott. Persze, mindkét fél felemás módon képviseli ezt a különböző világot. Az anya, Kertészné végképp nem ideális lény, még a polgárságnak is csak a kispolgári-

nak minősíthető válfaját reprezentálja, amiről a következő mondat vall a regényben: „De későn érő teste s az operetteknel magasabbra nem látó műveltsége csak a paraszti vonásokat, a nagyképűségnek érzett bölcsességet érzékelt (ti. Kertészben), magát valami különb lénynek érezte, aki a sors torz vigyoraként Lackovicsban kapta meg az elkésett partnert” (2: 145–6).

Kertészné értékelése benne rejlik a használt stilisztikai eszközökben: „operetteknel magasabbra nem látó műveltség” (pejoratív értékű megszemélyesítés); „a sors torz vigyoraként” (pejoratív értékű metafora).

A faluról származó tanárember csak a véletlen folytán veszi feleségül Kertésznt; szülei házasságáról Ágnes a regényben így vélekedik: „... a városról lerándult lány árvaságával, finomságával, másféle-voltával megejtette a tanult falusi fiút...” (2: 145–6). Ez annak ellenére történt, hogy Kertész normarendszere más volt: „Az apja viszont, a tükrösi fogalmak szerint, a piros pozsgás, szikrázó szemű, telt csípőjű lányokat tarthatta szépnek, s maga se egészen érti, s szinte tévedésnek is tekinti a vonzódását hozzá” (2: 146).

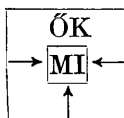
Itt a jelzők — *piros pozsgás, szikrázó szemű, telt csípőjű* — teljes mértékben a falusi környezetre utalnak, ezt a koloritot domborítják ki. Természetesen a regény nagy részében az olvasó a férj iránt érez szánalmat, amit főként Ágnes apjához való ragaszkodása, hozzáfűződő mély és őszinte szeretete vált ki elsősorban. Amikor az író ezt a viszonyt ecseteli, nemegyszer lírai színezetet kap a szöveg; a líraiság úgy domborodik ki ilyenkor, hogy az adott szövegrészben felerősödik a képiség, elszaporodnak a képi kifejezések. Erre is érdemes legalább egy jellemző példát idézni. Köztudomású, hogy az első rész Kertész hazatérésének hírével zárul. A második rész a hír okozta öröm leírásával, érzékeltetésével kezdődik: „Ágnes a boldogság fehér izzásában töltötte az első napot... Az öröm, melynek kiáltásokban, ölelésekben nem adhatott folyást, mozgáskényszerré vált benne; a hírrel lelkébe esett lehetőség-gubanc is azt kívánta, hogy valahova elhúzódjék vele, s bogozni, gombolyítani kezdje” (1: 83).

Íme, a költői elemek: *a boldogság fehér izzásában* = színesztéziás szókép, amely többértelműséget sugall. *Fehér izzás* = asszociatív szinten vibrálást, oszcillálást idéz elő: egyszerre vagy egymás után jelenhet meg a képmezőn a fehér (erős) tűz látomása és a tisztaság, makulátlanság mozzanata. Szokatlan a *nem adhatott folyást* (mármint az örömnél) is, amely metaforikus kifejezés. De sokkal evidensebb metafora a *lehetőség-gubanc*, amelyre újabb metaforák vonatkoznak: *bogozni, gombolyítani*. Sőt a lehetőség-gubanc megszemélyesítése rejlik az „elhúzódjék vele” kifejezésben.

Ágnes apja iránti szeretete oly mély, hogy még közvetlen környezetének is feltűnik. Most persze nem a családi környezetre gondolunk, hanem az orvosi-orvostanhallgatói környezetre. Ebből a környezetből való barátnője, Ince Mária, valamint udvarlói, Vetési Iván és Halmi Feri. Amint ismeretes, a regény lapjain Mária és Iván közt szerelmi viszony alakul ki, s míg tart, lenézően, „fentről” vélekednek Ágnesről. Főleg frigidiségét támadják mind a ketten, s ezzel hozzák kapcsolatba apjához fűződő szeretetét is. Mindezt Németh László természetesen megfelelő stilisztikai eszközökkel írja le:

— Ő mondta (ti. Ince Mária) neki: te, ez már valóságos szerelem amivel az apádról beszélsz. Majd egy mondattal odébb: „Ágnesben nincs igazi nőieség, mint ha nem működne jól a hormonjai” — a férfi. „Ez az apja iránti imádat, ez is valami pótszer. Képzeld el, hét éve nem látta” — a barátnő (1: 121).

Ez a sajátos Németh László-i párbeszéd világosan céloz azokra az erőkre, amelyek a család (a MI világát) kezdik ki a regényben. Ennek következtében a tematikai kontraszt alapja a regényben egyrészt a család (amely pozitív alapegység), másrészt a család egységét bomlasztó kívülálló erők — az idegen világ.⁵

A saját világunk (a MI) legpozitívabb hőse Ágnes, aki minden erejével az összetartást, a szervezettséget akarja elősegíteni tetteivel, gondolkodásával. Ezt az egységet az anyja kapcsolata Lackovicsal bontja meg; de Ágnes minden igyekezetével azon fáradozik, hogy visszaállítsa a rendet, a családi békét. Viszonya Kertészhez az apának kijáró szeretetből táplálkozik, de a külső erők (Vetési, Incze Mária) valamiféle Oidipusz-komplexumot látnak benne, amiről az előbbi idézet tanúskodik. A narrátori szöveg Ágnes vélekedése kapcsán leplezi le a helytelen vádaskodást: „Nem, ez nem apakomplexum, ahogy Incze Mária képzei. De hát az emberek szeretnek, már csak fontoskodásból is a szép, egyszerű érzésekre valami gyalázatos nevet találni” (1: 170). A kettős tagadás (*nem, ez nem*), amely erősítés is egyúttal, a módosító szó (*hát*), valamint a társalgási stílusra jellemző auxesis (*gyalázatos*) Ágnes tiltakozásának szubjektív kifejezői az igazságtalanság ellen. Ágnes gondolkodásán keresztül az író a család szétesését társadalmi méretekben és vonatkozásban is ecseteli. Természetesen itt a polgári társadalomról van szó: „Mintha nemcsak az ő sejtjük, de az egész társadalom azért rohanna így, hogy minél jobban szétesessen, s az ő szíve (ti. Ágnesé) nemcsak azért fájna, mert a Horvát utcai családot nem tudta a szívéből csöpögő gyantával összeragasztani, de erre a tébolyult szétesésre sem fogja soha magában a ragasztószert megtalálni. . .” (2: 17). A család összebékítésére és egységgé alakítására irányuló törekvéseket megintcsak költői eszközökkel írja le s teszi értékesebbé stilisztikai alapon Németh László: *szívéből csöpögő gyantával összeragasztani* (metaforikus kifejezőmód), *ragasztószert* (metafora); s a mondat végi aposiopesis arra utal, hogy valamilyen megoldás mégiscsak lehetséges.

Természetesen Németh László hősei jobbra a polgári társadalom képviselői. Ennek az osztálynak a reprezentánsa maga a főhős, de törekvéseivel, igyekezetével és mindenekelőtt emberségével keresi a kiutat belőle. Így inkább nevelése felől képviseli osztályát, életfelfogásával már nem egyértelműen. Erre vall Halmi Feri eme gondolata is Ágnessel kapcsolatosan: „Az, hogy az osztályharcot másképp nézi, mint ő? Egy polgárlánytól — mert hisz nevelésére az — ennyi is elég” (2: 193).

Politikai szempontból a legérettebb szereplője a regénynek Halmi Feri. Kertész János már hivatásából eredően is inkább a politikai dilettantizmust hivatott képviselni a regényben, amiről több alkalommal is meggyőződhetünk. Egy ízben például Halmi Feri előtt így vázolja fel a hadifogságból hozott tapasztalatait: „A kommunisták, az okosabbja, nagyon jól tudják, s hangoztatják is, hogy az ő sorsuk a népművelésen múlik. Ilyen eszméket azokra a tömegekre egyelőre csak erőszakkal lehet rákényszeríteni. Az erőszakot azon-

⁵ Az ábrát J. Lotman használja említett tanulmányában, i. m. 460—78.

ban nem lehet időtlen időkig fenntartani, mert gyűlöletessé tesz, főként, ha mindenféle jött-ment idegennel a jön kapó, meggyőződéstelen emberekkel, ahogy a kinti újságokban olvastam: karrieristákkal kell szövethatározni. Viszont, amíg a lakosság 60–70 százaléka kommunista nem lesz, a diktatúrát sem lehet abbahagyni” (1: 254–5).

Ez a polgári társadalom mindent a nemzeti eszmék szemszögéből magyaráz; Kertész ilyen alapon vélekedik, teszi magáévá vagy veti el a kommunistává válás gondolatát is: „. . . a világ másik végén ők is hajlandók lettek volna kommunistává lenni, ha az megmenti a széttagolástól a magyarságot” (1: 212–3).

Már ebből is egyértelműen következtetni lehet, hogy Kertész János csak Ágnes prizmáján át pozitív hős, az olvasó azonban szükségszerűen felfedezi nem egy fogyatékoságát, hibáját, amelyeket a regény több helyütt is „felkínál” neki. Németh László e hibákat csak felvillantja, nem magyarázza és értékeli. De úgy villantja fel őket, hogy az olvasó saját maga foglaljon állást. Viszont még így is a politizálgatások kissé túlméretezettek, noha a szereplők jellemzésére szolgálnak.

A regényben sokkal életszerűbbek azok a részek, ahol az író az orvosi-orvostanhallgatói környezetet ábrázolja. Külön is érdemes lenne megvizsgálni, milyen funkciót töltenek be az egyes orvosi szakkifejezések a regényben. Kétségtelen, hogy mindegyikük terminus voltán kívül a környezet hangulatát, koloritját is magában hordozza. Ennek következtében nem is a szavak kognitív értéke a fontos, hanem a hangulati velejárójuk, sajátos stilisztikai kifejezőerejük. Persze, mindezt a környezetben lejátszódó történetek leírása segíti elő, amelyek intenzív élménygazdagságot sugároznak ki. S ilyenkor nemcsak a szoros értelemben vett orvosi szakkifejezések relevánsak stilisztikai szempontból, hanem a velük rokon, a környezet bemutatását szolgáló kifejezések is. Erre érdemes idézni egy rövid részletet a regényből, amelyben az orvostanhallgatók bonctani gyakorlatát mutatja be Németh László:

„Aztán a bonctani gyakorlat. A bádogasztalon fekvő test egy nyomdászé volt, aki állítólag ólomkólikában halt meg. A kórboncnok, mintha a szagáról megérezte volna, hogy a belgyógyászok megint hallatlan melléfogást követtek el, ironikus tárgyilagossággal olvasta fel a diagnózist s a kórtörténet fontosabb adatait; közben állandóan a halottat s a tulajdon gumikesztyűjét nézte, mintha csak arra vigyázna, hogy a kajánul csillogó szeme valami előleget adjon a mulatságból. Tíz néhány esztendő elég volt, hogy a belgyógyászok fejében megtermő gondolkodási hibákat kiismerje, s amikor a hasban perforált vakbelet megtalálta, még makacsabban nézte a kesztyűjét, hogy a diadala még frappánsabb legyen. — Érthető, mondta halkán. A belgyógyászok unják a mindennapi eseteket, szeretnének valami ritkábbal találkozni. S ha az illető szerencsétlenségére nyomdász is. . . Akármilyen borzasztó volt, hogy a kollégák, mint akik a mesterségükben rejlő sarlatánságba pillantottak, cinkos, beavatott nevetésre húzták szájukat a holttest fölött, amely e diagnosztikai ingyenkedés nélkül élne és mozogna: Ágnesre is átragadt a vidámságuk, s úgy jött ki a bádogasztalos szuterénféle helyiségből, mint aki többet tud az orvosi munkáról” (1: 275).

Stilisztikai szempontból nagyon fontos, hogy az aránylag rövid idézetben tömördek az orvosi koloritot felidéző szó, a környezetet jellemző kifejezés: *bonctani gyakorlat, bádogasztal, test, ólomkólika, kórboncnok, belgyógyász, diagnózis, kórtörténet, halott, gumikesztyű, perforált vakbél, sarlatánság, holttest,*

diagnosztikai (ínyenckedés), bádogasztalos szuterénféle helyiség, orvosi munka. Igaz, nem minden szó orvosi, illetőleg csak orvosi kifejezés, de a szövegrészben még ezek is irradiáció folytán egyértelműen azzá válnak (*gumikesztyű, sarlatánság* stb.). E kifejezések itt primér módon hangulati erejükkel hatnak, hiszen bizonyos történet élményszerű és élménykeltő elmondására szolgálnak. Az élményt természetesen egyéb stílusesszók is kifejezik adekvát módon: *A kórboncnok, mintha a szagáról megérezte volna* (hasonlat); *hallatlan melléfogás* (auxesis); *ironikus tárgyilagosság* (megkülönböztető jelző hangulati stílusértékel); *kajánul csillogó szem* (a módhatározó mint bővítmény metafora); *előleget adjon a mulatságból* (metafora); *makacsabbul, frappánsabb* (erősítés); *szerencsétlenségére nyomdász is* (a nyomdász itt a célzás következtében asszociatív kapcsolatba lép az *ólomkőlika* kifejezéssel, amire az aposiopesis is utal); *borzasztó* (auxesis); *cinkos, beavatott nevetésre húzták a szájukat* (*cinkos nevetés* = meg személyesítés; *nevetésre húzták a szájukat* = metafora); *diagnosztikai ingyencédés* (ironikus töltésű szinestézia).

A fentebbi idézettel azért foglalkoztunk ilyen részletesen, mert fel akartuk tární, hogy a stílusesszók használata tekintetében milyen gazdag és sokrétű Németh László stílusa. Ilyen rövid idézetben is képes tömördek szak kifejezést használni, de ezek mind hatásosak, stilisztikailag relevánsak. Ugyanez jellemzi a többi szakkifejezést is, amelyek e környezet felidézését hivatottak a regényben szolgálni. De Németh László általában jól tudja jellemezni és körülhatárolni az egyes társadalmi egységeket, csoportokat stb. a megfelelően választott lexémák kiválogatásával és felsorakoztatásával. A koloritteremtés az író egyik nagy erőssége, erénye. A használt szavak segítségével vagy jellemzi a környezetet, vagy kifejezi a téma szintjén meglevő kontrasztokat. Ellenben mindig is óvakodik az eltúlzott, az egyszempontúság szolgálatában álló kifejezés módtól, amely jellemző a publicisztikára, s ennek hatására már a szépirodalomban is gyakorta tapasztalható.

A regényben a tematikai kontrasztot is megfelelő esztétikai arány tartja egyensúlynyi helyzetben. Az esztétikai arány abban rejlik, hogy Németh László művében a szereplők minden tettét és vonását legalább két szempontból lehet értelmezni, illetőleg megérteni. Az elmondottak alapján arra lehetne következtetni, hogy a családi egységet belülről leginkább megbontó Kertész né tulajdonképpen a negatív hősök közé kellene sorolni, ámbár a regény lapjain bőven találunk mentséget negatív tettei ellensúlyozására. Sokszor éppen Ágnes „orvosi” szeme fedezi fel a mélyebb okokat. Például akkor, amikor Máriával beszélget a nemi életéről, s közben saját szüeleire — itt elsősorban anyjára gondol: „De ha azt, amit Mária, csak negyvenévesen ezzel a chondrodystrophiás lovaggal ismerte meg? Milyen csapás lehetett akkor az »elhülyült« férj hazaérkezése” (1: 362).

Lackovicsnak itt is csak egyszerűen biológiai szerep jut; erre volt az idegen szavas megkülönböztető jelző (*chondrodystrophiás*), az ironikus kifejezés (*lovag*), ellenben az idézőjelbe tett *elhülyült* pejoratív szó kétséget kizáróan Kertész né tettének negatív élet hivatott semlegesíteni vagy legalábbis enyhíteni. Az idézőjel természetesen stilisztikai szempontból releváns mint grafikai kifejezőesszók: Ágnes nézőpontjából ugyanis ez a szó idegen. Ő csak megérteni igyekszik anyját, de egyetérteni nem tud vele.

Az esztétikai arány Ágnes alakjából, jellemrajzából válik nyilvánvalóvá. Ő a regény főhőse, szerfelett pozitív szereplője, aki nemegyszer a szerzői álláspontot, Németh László életfelfogását és gondolkodásmódját fejezi ki adekvát

módon. De korántsem egyértelmű hős. Annak a Németh László-i női típusnak a megtestesítője, aki jelleme és egyénisége folytán Kárász Nellyre és Égető Eszterre emlékeztet.

Más helyen részletesen kifejtettük, hogy az ember három életszférában funkcionálhat: 1. ösztönélet (faj- és létfenntartás); 2. családi élet; 3. társadalmi szereplés.⁶ Az lenne a helyes, ha mindenütt egyenlően funkcionálna. Általában a szépirodalom abból táplálkozik, hogy a hős valamelyik területen nem képes funkcionálni úgy, mint a többiben.

Németh László női hősei főképpen a családi életben funkcionálnak vagy a társadalom számára végeznek fontos feladatokat. Viszont szexuális téren bizonyos zavarok vagy lemaradás (frigidség) mutatkozik náluk. Végso fokon Ágnes is ezt a típust szaporítja; igaz, fiatal még, amikor a regény végén búcsút veszünk tőle. Ámde külön is érdemes foglalkozni Ágnes viszonyával a szerelemhez. Először is fontos, hogy szerelmi kérdésekben mindig is a szellemiség, tehát az ösztön minél erősebb kikapcsolása észlelhető nála. Ezt saját maga is megfogalmazza a regényben akkor, amikor Vetési Iván megkéri a kezét: „— Hiába, nem vagyok szerető típus. S maga azt keresi a nőben. Inkább anya. . . Partnernek is” (2: 379). Az aposiopésissel végződő „Inkább anya” világosan utal arra, amit Ágnes a szerelmi életben való viszonyulásáról az előzőek során kifejtettünk. Amint ismeretes, Vetési házasságajánlatát ezzel vissza is utasítja; ugyanakkor ő az egyetlen férfi, aki Ágnesben fel tudta ébreszteni az érzékiséget: „Férfi őt fel nem ingerelte úgy, mint Vetési. Borzasztó édes volt, a sas orra, előreugró álla közt a váratlanul duzzadt, szinte erigált ajkára nyomni a magáét, s érezni a fogó test anatómiáját” (2: 58). A felingerlés intenzitását itt főképp a „borzasztó édes” hiperbolával fejezi ki a szöveg; az idegen orvosi kifejezések (*erigált, anatómia*) ezt azután még jobban felerősítik.

Az elmondottakból következik: Ágnes a regényben rendkívül rokonszenves hős, de bizonyos értelemben tökéletlen is egyúttal. Tematikai jelentéskomponensek több helyütt utalnak tökéletlenségére, de ez a tökéletlenség nem csak az ő sajátja, hanem általában jellemző a világra, az emberekre. A szellemiség, a logikai rendszeresség túltengése ugyanis bizonyos zavarokhoz vezet, vezethet az ösztönéletben. Ez Németh László világvépeének egyik alapvető sajátossága, amit főhőse, Ágnes testesít meg az Irgalom című regényben. S mindez a jellemábrázolásban az esztétikai arány megteremtésére szolgál nála.

Vegyük most sorjában az egyes jelentéskomponenseket! Ágnes Vetési ugyan biológiailag, nemi szempontból ingerli, mert külsőre vonzó férfi. Ámbar férfiassága mellett (ez a plusz vonás) jellembeli fogyatékoságok mutatkoznak nála. Épp ezért Ágnes intuitíve a vonzódás mögött felfedezi a taszító erőt: „Azt érezte, hogy ez (mármint Vetési), aki őt így csókolja, nyomkodja: valahogy nem jó ember; — mintha egy szép vadállat ölelné, aki belőle is azt akar nevelni. S ez mindig valami levertséget hagyott benne, a gerjedés után” (2: 58).

Itt megvan az alapvető kontraszt, ami jellemző a Németh László-i jellemábrázolásra; a kontraszt hordozói Vetésivel kapcsolatosan a megkülönböztető jelzők: *nem jó ember* (—) ↔ *szép vadállat* (+ —).

Vetési ellenpólusa Halmi Feri, aki nem szép, sőt testi fogyatékoságú ember, de jelleme tömördek pozitív értelmű jelentéskomponensből tevődik

⁶ Vö. Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Bratislava 1973. 71—80.

össze. Igaz ugyan, hogy eleinte Ágnes azért rokonszenvez vele, mert apjára emlékeztet, őt juttatja eszébe. Íme: „Az, hogy ennek a komoly, nagy orrú fiúnak a homloka mögött is ott van a répáskert, a szalmakazal, a pajta, mely az ő városi gyerekségében a költészetet jelentette: olyan intimitást teremtett köztük, mintha közös titkuk volna, amiből a körülöttük álló kollégáknak sejtelmük sem lehet” (1: 12).

A *répáskert*, *szalmakazal*, *pajta* szavak természetesen a falusi miliót idézik fel. Ráadásul Ágnes tudatában — az apja falusi származása következtében — mindez gyermekkorában a költészetet jelentette. Ámde már itt a regény elején Halmi Feri fogyatékoságára is céloz: pl. a nagyorrú jelző. Ezek a testi fogyatékoságok a továbbiakban még jobban kidomborodnak. Ennek következtében Ágnes közeledését Halmi Ferihez mindig is az emberi-lelki rokonszenv és testi visszatetszés közötti oszcillálás jellemzi és határozza meg. A regény végén Németh László ugyan sejteti az olvasóval, hogy Ágnes végül is Halmi Ferit választotta férjének, de akkor sem a szerelem határozza meg érzéseit, hanem a megértés, a szánalom, de főképpen a címadó szó — az irgalom. A sánta fiút futásra ösztökélő Ágnes Feriről így vélekedik: „Nagyon, nagyon csúnya volt szegény! De Ágnest, ahogy egy lépéssel előre futva nézte — bátorította, olyan különös gyöngédség szállta meg iránta, amilyen tán az apja iránt sem; a nővéri szánalom, embertársi szeretet, asszonyi pártfogás körülírhatták csak ezt a gyöngédséget” (2: 432). A nyomósító szóismétlés (*nagyon, nagyon*), a *csúnya* jelző, valamint maga a felkiáltó mondat stilisztikai szempontból egyértelműen bizonyítja a kettőjük közötti viszonyt, amit a következő mondatban még részletesen ki is fejt az író. Így sodródik az egyébként rokonszenves Ágnes egy tökéletlen, aligha boldogságot hozó élet felé, de ez a szánalom és megértés más szempontból arra utal, hogy a családi életben, valamint hivatásában (társadalmi szféra) jól be fogja tudni tölteni funkcióját. Éppen ezért nemcsak Ágnes megértő Halmi Ferivel szemben, hanem a narrátori szöveg is a megértés és rokonszenv hangján méltatja a főhős jellemét, életfunkcióját, szerepét. Erre vall elsősorban az utolsó mondat, amely erősen lírai színezetű, hiszen több költői képet tartalmaz. Íme, a regény befejezése: „Na ugye, hogy tudunk mi futni, állt meg Ágnes közvetlen mellette, s a mellére húzta, s megcsókolta a lihegő fejét. S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölcskeynét, a haldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére — a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék” (2: 433).

Tökéletesebben, pontosabban sehol sincs kifejezve az esztétikai arány, mint az utolsó mondatban. A konkrét tény — Feri futni tanítása — fokozatosan absztrakt képbe megy át, amely egyszerre az egész emberiségről szól. Itt valóban költőivé színeződik és erősödik az írói mondanivaló; a regény végkicsengése líraiságot hordoz magában. Íme, a magyarázat: az ennumeráció konkrét személyei (*anyját, apját, Bölcskeynét, a haldokló Matát*) után egyszerre vált, s gyűjtőfogalmakat sorakoztat azok mellé (*az egész elfekvőt, a nagy emberiséget*). Így a „húzta volna mellére” már megszemélyesítés. De még kézzelfoghatóbb megszemélyesítés a *sánta emberiség* szókapcsolat, s az arra vonatkozó *hitet kell adni, futni tud, lábára vigyázni, sántaságába belé ne gabalyodjék* szintén megszemélyesítések, hiszen az absztrakt emberiség fogalomhoz konkrét cselekvés — és történés-mozzanatok kapcsolódnak, amelyek a nyelvben jobbára csak élőlényre (emberre) vonatkozhatnak. Az esztétikai arányt

itt a mértékben, az egyensúlyi „erőviszony” megteremtésében kell látnunk.⁷ Ez egyébként — klasszikus szóval élve — a harmónia vagy szép előidézésének a stilisztikai eszköze. Igaz, aligha lenne a lírai befejezésnek oly jelentősége, ha a mű mint egész nélkülöznél ezeket a sajátosságokat. Sőt a befejezés hatásossága, hatásereje épp az előzményekből táplálkozik, azok fokozzák jelentőségét, értelmét. A szépirodalmi alkotásban mindig is ezek az oszcillálások, vibrálások⁸ kontrasztba állítása hozza létre a megfelelő feszültséget, de a feszültség csak akkor lehet hatásos, ha az esztétikai arány szabályozza, egyensúlyozza az erőviszonyokat.

Visszatérve az Irgalom c. regényre: a műben visszabilen az egyensúly, mert hiszen Kertész János visszaköltözik a családba, a felesége is „megirgalmaz” neki, Lackovics távolmaradásával a „háromszög” is felbomlik. Ágnesnek hát sikerül megteremteni a család szervezetségét, újra egységgé kovácsolnia az alapjaiban megingó köteléket, de ezt csak sajátos lelki alkata folytán érthette el, amelyből az következik, hogy szellemisége mindig is kordában tartotta ösztöneit. A regény így azt is sejteti, hogy ez a lelki alkat megszüli, megszülni a maga problémáit, hiszen olyan férfi mellett döntött, akihez nem ösztönei sodorták, hanem megértése, szánalma. Erről tanúskodik az a rész is, ahol mérlegeli Ágnes a Halmival kötendő házasság okait és távlatait. Stilisztikai szempontból figyelemre méltó, hogyan vált át a narrátori szöveg belső monológgá a kettőspont után: „Az a gondolat, ami a tükröri esküvőn tánc közben esett belé, hogy a házasságot s a szüzesség elvesztését ő nem kapcsolja össze, most így festett: tönkre nem teszem ezt az embert (mármint Halmit), ha valaki, ő meg szolgálta, ha ugyan ennek van értéke, hogy azt az anatómiai pecsétet, ami az állatvilágban nincs is, ő törje fel. Arra azonban nem teszek esküt, hogy az ő hosszú orra lesz eztán a világ sorompója” (2: 405). A harmadik személyű (esett belé; ő nem kapcsolja össze) narrátori szöveg után a belső monológ első személyű igéket tartalmaz (*tönkre nem teszem; nem teszek esküt*).

Az elmondottakból következik, hogy bár a regény befejezése végső fokon pozitív, tehát „happy and”-es, mégsem jut benne domináns szerephez az egyértelműség, az olesó boldogságtáplálás, mint a kommersz alkotásokban, hanem jelzi és sejteti az élet bonyolultságát. Az élet sokrétűségének az ábrázolása hordozza magában a Németh László-i regény esztétikai együtthatóit és velejáróit. Főleg az, hogy a tömérdek kontrasztot mindig is arányosan tudja ábrázolni a műalkotásban. S ez az alapja az esztétikai arálynak művészetében,

Zsilká Tibor

⁷ Az esztétikai arány vagy mérték megtartásának követelménye a legjobb írók számára mindig is természetes volt. Thomas Mann például részletesen leírja József gyötrelmeit, kínjait, miután őt testvérei Sekhennél kútba vetették; ellenben egyszerre a szenvedés mértékét kezdi az író magyarázni. Ekképpen: „De másfelől a mi feladatunk az is, hogy mértéket tartsunk, és éppen az eleven s valóságos hatás kedvéért gondoskodjunk róla, hogy a képzelőerő ne csapjon túlságba s üres érzelmességbe nem vesszen. A valóság józan — éppen azért, mert valóság. Magában foglalván a tényszerűt és tagadhatatlant, amivel számolnunk és kiegyeznünk kell, kényszerít az alkalmazkodásra és hamarosan a szükségesre szorít. Könnyen elragadhatjuk magunkat, hogy valamely helyzetet elviselhetetlennek mondjunk: a viharosan felháborodó emberségeség tiltakozása ez, mely mindig jó szándékú és jólesik a szenvedőnek. De ugyanakkor könnyen nevetségessé is válhatik előtte, kinek számára valóság »az elviselhetetlen«.” Lásd Thomas Mann: József és testvérei. I—II. Budapest 1959. 193. — Az esztétikai mértéket Hankiss Elemér is tárgyalja. Vö. Shakespeare Hamlet-je. In: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest 1969. 156—60.

⁸Vö. Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig, i. m. 43—82.

„Illik ismerni anyanyelvünket”?!

Tanítaná-e magyar nyelvtant az iskolában? Akár igen, akár nem: miért? És ha igen: mit és hogyan? — Ilyen kérdésekre feleltek érettségi előtt álló tanulók. Válaszaikból összerakható egy kép, melyen érettségi zenő tanulók és a nyelv, az anyanyelv, a nyelvtanóra kapcsolata látszik. Ennek bemutatásával szeretnék én is hozzájárulni azokhoz a vitákhoz, melyek az anyanyelvi oktatás megújítása körül gyűrűznek.

A nyelvtantanítás, az anyanyelvi nevelés kérdése régóta (egyetemi hallgató, majd tanár korom óta) foglalkoztat; így ismerkedtem meg nemrégiben — Gulya János jóvoltából — egy gimnazisták körében végzett, a fenti kérdésekre is választ váró felmérés anyagával. Mindaz, amit ebben találtam, a válaszok további és tüzetesebb vizsgálatára sarkallt, ugyanis három olyan kérdéskört vert fel bennem, melyekben világosabban akartam látni. Ezek: A megkérdezett tanulók:

I. Mit értékelnek, mit tartanak fontosnak az életben, az emberekben, a tanulásban? Mi iránt érdeklődnek?

II. Hogyan látják a nyelv helyét, szerepét; mit tartanak az anyanyelv fontosságáról?

III. Mennyiben érzik hasznosnak azt, hogy 4 — illetve összesen 11 — évig tanították nekik a magyar nyelvtan tantárgyát?

A felmérést tehát ilyen szempontokból dolgoztam fel, s a következőkben arról szólnék, hogy milyen választ olvastam ki kérdéseimre. Nem mellőzöm a diákok szemléletével általánosabban foglalkozó kérdést sem, hiszen ez az a keret, amelybe illeszkedik, s amelyben értékelhető kapcsolatuk az anyanyelvvvel és tanításával. Tudom, hogy a megkérdezett 144 tanuló nyilatkozatából, 4 osztály nyilván sok tekintetben speciális helyzetéből sem a korosztály, sem a gimnáziumi — és az iskolán kívüli — anyanyelvi nevelés egésze nem ítéhető meg. Egésze nem, mégis sok minden megtudható ezekről. És legyenek bármennyire egyediek meg szubjektívek és diákosak is a válaszok, mindenképpen fényt vethetnek az anyanyelvi képzés eredményességére.

Elöljáróban röviden a felmérés körülményeiről:

1973-ban történt, több budapesti közép- és általános iskolás tanuló részvételével, kérdésekre adott írásbeli feleletek formájában. A nyelvtantanítás helyzetét firtató kérdéssorozatot Gulya János (aki tagja egyik kerületi tanácsunk Művelődési Bizottságának) készítette, és az ő tájékoztatásából tudjuk a következőket: A megfelelő osztályok összeválogatásában, a kérdőívek kitöltésében pedagógusok, oktatási szakemberek vettek részt. A kérdések nem kizárólag nyelvtannal foglalkoztak; a felmérés célját a tanulók nem ismerték; a válaszadás nem volt a magyarórák kereteihez kötve; a nyelvtan és az irodalom önálló tantárgy voltára felhívták a tanulók figyelmét; nevüket aláírni sem kötelező, sem tilos nem volt.

A kérdések — rövidített formában — így hangzanak: 1. Melyik a legkedvesebb tantárgyad?; 2. Miért?; 3. Tantárgyaid közül melyiket érzed feleslegesnek?; 4. Miért?; 5. Milyen pályára készülsz?; 6. Ha tőled függne, tanítatnál-e magyar nyelvtant az osztályotokban?; 7. Miért?; 8. Tanulsz-e iskolán kívül idegen nyelvet?; 9. Ha tőled függne, mint tanár mit tanítatnál magyar nyelvtani órán?; 10. Miért éppen ezt vagy azt tanítanád?; 11. Félévi átlagod?; 12. Félévi jegyed magyarból?

Mind az általános, mind a középiskolások feleleteit ismerem, de a következőkben csak a gimnazisták (2 gimnázium 2—2 osztálya) válaszaival foglalkozom. Minden mondandóm ezekre vonatkozik meg ezekhez kapcsolódik, — hogy mindez hogyan illik bele a diákjainkról és anyanyelvi oktatásunkról alkotható összképbe: természetesen nincs módomban felmérni.

Bevezetésképp még három dolgot kell megemlítenem: — Az egyes tanulók gondolatai között feltűnően sok a hasonlóság vagy az azonosság. — A kitöltött kérdőívekkel való ismerkedés során az az érzés kísért végig, hogy őszinte véleményeket olvasok, akár névvel, akár névtelenül (de egy kis utánajárással így is nyilvánvalóan azonosíthatóan) írták le gondolataikat. — Általában alaposan belegondoltak a felvetett témába. Olyannyira így volt ez, hogy a „Mit tanítanál nyelvtanból?” kérdésre jónéhányan éppen azért nem válaszoltak, mert — mint írják — ehhez látóköriük nem elég széles, tudásuk nem elég mély. A kérdést nem komolyan vevő felelet csak elvétve akadt.

I. Mi az, amit fontosnak tartanak?

Röviden: Ami hasznos, az fontos. Tantárgyak és anyagrészek közül: leginkább kell az, amit hasznosnak látnak; elhagyható az, ami nem látszik hasznosnak. A hasznos: az feltétlenül szükséges; ezen kívül, ez után kellhet még az is, ami érdekes.

I. Milyen tudnivalók hasznosak, tehát fontosak szemükben?

— Az, ami az érettségihez kell.

Azaz: az érettségi tantárgyak. (A tanulók válaszainak idézésekor nem minden esetben követem pontosan szavaikat; ~ jellel választom el egymástól az egyes tanulók gondolatait:) „Érettségi előtt biológiával gyötrődni?! ~ Stílussal foglalkozni negyedikben?! ~ A világnézetet ne pont az érettségi előtt és ne is külön tantárgyként tanuljuk. ~ Főként az érettségi tárgyakra kellene koncentrálni, és mindenkinek még arra, amire szüksége lesz.” És ilyenkor gyakran ismétlődik a szó: „időpazarlás”.

— Az, ami a továbbtanuláshoz kell.

A felvételihez, s aki messzebbre lát: a későbbi tanulmányokhoz, vagy a választott pályához. „Negyedikben már nem tanítanék nyelvtant, mert ilyenkor az ember már nem az általános intelligenciájával foglalkozik, hanem a továbbtanulással. ~ Aki nem akar orvos, mérnök stb. lenni, annak nincs szüksége ilyen részletesen a fizikára, biológiára.” Az ismétlődő fogalom: „felesleges”.

— Az, ami az általános műveltséghez kell.

„A gimnázium feladata szerintem az általános műveltség kialakítása. Ez magyar nélkül elképzelhetetlen, tehát kell tanulni. ~ Matematika: az ma kell. ~ Szükséges a nyelvtan, az ma már tudomány. ~ Felesleges tárgy: a biológia. Mert olyanokat is tanulunk, amik még a tudományban sem teljesen tisztázottak, meg az általános műveltséghez is túl vannak! ~ Nem szükséges

az általános műveltséghez olyan részletesen tudni mindent, ahogy mi tanuljuk. ~ Nevetséges, hogy egész gyakorlati órán nem az általános műveltséghez tartozó szövegeket írunk. ~ Nyelvtanra nincs szükség, csak a helyesírás és stílus kialakítására, mert az műveltségi értékmérő.”

A legfőbb szempont tehát a gyakorlati felhasználhatóság. Van-e más szempont is, fontos-e más is? Kell-e például „önmagáért” — nem a sikeres felvételiért vagy a „műveltségért” — az ismeret? Egyszerűen csak azért, mert kíváncsiságtól, érdeklődéstől, használni akarástól hajtva meg kell tudnunk minél többet a világról, vagy akár világunknak valamely tantárgy által befogott területéről? Hiszen fiatalokról van szó, olyan emberekről, akik előtt éppen most nyílnak a kapuk a világ csodáira.

2. Igen, létezik érdeklődés is. Azok a válaszok, melyekből az előbbi kérdésekre „igen” olvasható ki, nem hiányoznak. Csak kisebbségben vannak, és nem átütő erejűek.

Írásaikból az nem derül ki például, hogy pályaválasztásukat ilyen motívumok befolyásolták-e. Ellenben a dolog másik oldaláról annyi egyértelműen megállapítható, hogy „nem érdekel”, „nem érdekes” alapon senki sem vet el egy tantárgyat sem; a nem vonzó tárgy is lehet szükséges, ha azt gyakorlatilag valamiért fontosnak tartják. Itt nem baj az, hogy az érdekességnél urabb a szükségesség, — de kevésbé lenne jó, ha így lenne a kedvenc tárgyakhoz fűzött gondolatoknál is. Mit találunk ott? Lehet kedvenc egy tantárgy csak azért, mert „aktuális”, mert „ma a jelentősége egyre nő”, van, akinek azért az irodalom a választottja, mert „a humanista ember legfőbb jellemzője az irodalmi tájékozottság”. De a többségre nem az ilyen válaszok a jellemzőek. Kivételes talán a másik pólus, az az intenzitás is, ahogy egy osztály fele lelkesül választott tantárgyáért, az irodalomért. És jellegében szinte egyedülálló az a válasz, amelyet egy orvosnak készülő tanuló adott, s melyben vonzó komolysággal ír a vágyról: „az élot vizsgálni, kutatni!”, s az örömről, melyet ez neki jelent és még jelenthet. A válaszok zömére jellemzőnek azt találok, amikor a kedvenc tárgyról írt sorokban egy tárgy fontosságát, jelentőségét és mellette, utána annak érdekességét is hangoztatják. Érdekes, hogy olykor szinte maguk is elcsodálkoznak saját magukon, észrevéve, hogy kedvenc tárgyuk és pályaválasztásuk nem esik egybe: „Szívesebben foglalkozom vele, mint amit hivatásomnak választottam! ~ Több örömet tud adni, mint . . . bármely szakmai előkészítő!”

3. Értékrendjükre, igényeikre összpontosítva tehát úgy láttam, hogy ezeknek a tanulóknak feltétlenül kell az, amivel nem hiába töltik az időt, amit életük közelebbi — de nem ritkán távolabbi — szakaszában felhasználhatónak tartanak. És kell még sokuknak az is, ami nem hiányozhat szerintük egy intelligens emberből. Ilyen motívumok mellé csatlakozik egyes esetekben az érdekesség, érdeklődés is. — A kellő céltudatosságot semmiképp sem érheti kifogás (csak a határokra érdemes ügyelni, nehogy túl szűk legyen a cél által bekerített terület), sőt örülhetünk, hogy tudják, mit akarnak, idejüket és erejüket ezekre tartogatják. Mégis: nyomasztó, amikor tizennyolc évesek gondolataiba feledkezve a szerint válik ketté a világ, hogy mi hasznos, s mi nem. És csak jóval ritkábban a szerint, hogy vonzó-e, érdekes-e, kíváncsi vagyok-e rá. — Szemléletüket ha magyarázza is, mégsem menti az, hogy éppen érettségi, meg pályaválasztás, felvételik előtt állnak.

Annak is örülhetünk, hogy céljaik közt komoly helyet kap egy megfelelőnek tartott műveltségi szint elérése. Hatóerőnek is, egyébként is: jó, hogy ez van, jobb, mintha nem lenne. De a tartalom körül valami baj van, s ezt orvosolni kell, hogy igazán egészséges szemlélet alakuljon ki. Ne legyen cél az „intelligens ember” csak önmagáért, csak mert ez ma már kell, mert „illik” műveltnek lenni! Ne legyen a megkerülhetetlen feladatok egyike, szinte a szükséges rossz a tudás, a műveltség megszerzése. Így csak valami felszínes kulturáltság kerekedhet ki belőle. Ha többször találkozhatnánk az „élőt vizsgálni, kutatni!” (már említett) sorok írójában meglevő motívummal, jobban bízhatnánk abban, hogy tanulási kedvük nem hal el bizonyos szükségesnek tartott tudásszint eléréseivel, hanem megmarad az iskolák kijárása után is, a műveltség nem külsőség, hanem igaz tartalommal rendelkező, s mindig tovább ösztönző erő lesz náluk.

II. Mit látnak a nyelv, az anyanyelv szerepéből?

1. A megkérdezett 144 érettségi előtt álló tanuló közül senki sem választotta kedvencéül, ugyanakkor senki sem hagyta el tanrendjéből a magyar nyelvtant.

a) Hogy tárgyunk nem kedvelt, arról tud, akinek van köze tanárhoz, diákhöz. Vagy aki olvassa az idevágó irodalmat. Kettőből idéznék is: „Még igen messze vagyunk attól, hogy a nyelvtanóra izgalmas örömet szerezzen a diáknak — és a tanárnak is. De az eredménytelenséget, az érdektelenséget egyáltalán nem magyarázhatjuk a tárgy természetével.” — mondja (a továbbiakban az eredményhez vivő utat is jelezve) Lőrincze Lajos, 1952-ben, a Köznevelési Minisztérium országos nyelvtanítási konferenciáján (Nyelv és élet. Budapest, 1953. 28). „... az iskolai nyelvtant sem a gyerekek, sem a pedagógusok nem tekintik a legérdekesebb, a legizgalmasabb, s a legüditőbb tárgynak. . . Felesleges rossz, aminek nem tudni, mi haszna s mi értelme van. . . elszakadt. . . az élő nyelvi közegtől, s legfőképpen magától az élettől.” — olvashatjuk Fabricius Ferenctől, 1969-ben, a nyelv valóságos, jelenlevő titkait feltáró nyelvtanórákat sürgető cikkében (Valóság 1969/2: 65). — Sok minden történt és történik az anyanyelvi oktatás hatékonysága érdekében. Mégis, az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének lehetőségeit vizsgáló munkabizottság eredményeit is figyelembe vevő megállapítás 1972-ben: „... az intézményes anyanyelvi képzés nem javul kellő mértékben, nem járul hozzá a nyelvi kifejezés igényességének felébresztéséhez s egy magasabb igény szintet kielégítő nyelvi formák elsajátításához.” (Szende Aladár: Köznevelés 1972/17: 39).

Nem meglepő hát, hogy nem szerepel a nyelvtan tanulóinknál a kedves tárgyak listáján. — Ha nem kedvencük valamely tantárgy, minden bizonnyal azon az órán általában nincsenek meg azok a sajátosságok, melyek révén más tantárgyak kedvencükké váltak. Meg kell hát néznünk, hogy mi az, ami — a hasznosság mellett — az egyes tantárgyak, területek iránt felkelti érdeklődésüket, — mi az, amit nem találnak meg az érdektelennek tartott nyelvtanórákon.

Sokuk kedvence az irodalom, többen szeretik a művészettörténetet is. Irodalomért, művészetért lelkesedő, azt mind mélyebben megérteni és egyre jobban élvezni akaró embereket ismerhetünk meg némelyikükben. („Színesíti az életem. ~ Elgondolkoztat. ~ Fantázia, szépség van benne. ~ Izgat a műelemzés. ~ Nem tantárgy számomra, az élet egyik legfontosabb dolga.

~ Szép, s ez életszükséglet.”) Mindezekhez elválaszthatatlanul kapcsolódik — nemcsak az irodalom jellegéből adódóan, de lapjaikon is olvashatóan — az emberi élet megismerésének vágya. („Érdekelnek az emberek, az emberi problémák. ~ Szeretek az emberek világával foglalkozni. ~ Szeretném tudni, mi történt a múltban. ~ Érdekes időben és tartalmilag összefüggésbe hozni egymással a dolgokat. ~ Jó összehasonlítani különböző korok stílusát. ~ Tanulásukkal átfogó, egységes képet kapok.”) Ez utóbbi mondatok egyben valamely tárgy kedvelésének újabb okára is rámutatnak. Mivel az eddigi két ok (színesíti az életet; közelebb hozza az emberek világát) mellé harmadikul, azonos súllyal csatlakozik az, hogy a tárgyon belül — és túl — összefüggésekben való látásra, átfogó, egységes kép kialakítására nyílik alkalom. S a válaszokban levő rokon gondolatkör, amely újabb, negyedik motívumként is felfogható: „Itt van a legtágabb lehetőségünk önálló alkotásra. ~ Ezekben az órákon saját gondolataimat is elmondhatom.”

Az eddig sorolt, kedvelt tárgyakhoz fűzött gondolatok a tanár munkája, hatása mellett minden bizonnyal a megismerés tárgyának, a művészi alkotásban tükröződő emberi életnek is köszönhetőek. És ami nem így, meg ami ezen kívül van körülöttük, az felkelti-e érdeklődésüket?

Ritkábban. De olvashatunk azért arról például, hogy „Meg kell tudnunk, milyen fizikai és más törvényekhez igazodunk mi magunk és környezetünk”, és arról is, hogy milyen örömet okoz egy matematika példa logikus végiggondolása, hát még sikeres megoldása („és gondolkodni jó!” írja egyikük). Itt is találunk tehát — szerencsére nem is túl kevés — olyan választ, melyekből az látszik, hogy írójuk a logikusan megismerhető, ésszerű csoportosításban tanított, lényegre törő gondolkodást kívánó, összefüggéseiben megfogható anyag-részt vagy tárgyat szereti, illetve a nem ilyet nem szereti. Míg magáért a megtanulni valóért, vagy inkább: a megismerni valóért kevesen is szeretnek egy tárgyat, már többen vannak, akiknél attól függ tehát a tárgyak rangsorolása, hogy az órák során szétszóródó adatokat, egyes jelenségeket vesznek csak észre, vagy képesek ezek mögé és fölé is látni. S bár a tanulók soraiban ez nemegyszer elválaszthatatlan a „csak azt, ami egy művelt embernek kell!”, „minden nem fér bele az időnkbe!” gondolatoktól, mégis ez az irány és ez az igény: komolyan kiaknázható lehetőség. Ilyen igény kialakítása minden igaz tanár törekvése, és korunkban kivált elengedhetetlen követelmény; az, hogy ezzel találkozunk a mi diákjainknál is, jelez egy esetükben is járható utat, mely a nem formális, de valódi tudáshoz és tudásvágyhoz visz. Sajnos a nyelvtannal kapcsolatban az e körbe tartozó pozitív példáknak szűkiben vagyunk; a logikus, rendszerező gondolkodásra nevelés példajaként gyakran emlegetett tantárgyhoz igen kevés tanulónál fűződik ilyen gondolat.

Láttuk tehát, hogy melyek a tárgyakat megkedveltető főbb motívumai. „Jobban megismerni az embert és világát!” — Úgy látszik, ebben nem segítette őket a nyelvtan, az embert lényegileg meghatározó sajátosságának, a nyelvnek a tana. — A szépért lelkesedők esztétikumot nem találtak ezen a tájon; a problémalátó gondolkodás, logikus rendszerezés hívei is kielégítetlenek maradtak a gondolkodással összeforrott nyelvvel, a nyelvi rendszerrel foglalkozó órán. — És úgy látszik, a saját meglátást, véleményt elmondani, „alkotni” akarók sem vették észre, hogy ez órák tárgya az önkifejezés fontos, gazdagon variálható eszköze, a nyelv.

b) Ami viszont mindezek után meglepő: mégis mindenki tanítaná a magyar nyelvtant, senki sem hagyná el tanrendjéből. Nem kedvencük, — de

nem is mihaszna tárgy. Szó sincs róla, hogy meglétét bármelyikük is felesleges rosszként tartaná számon; van olyan is, akinek ez „az egyik legfontosabb tantárgy”. — Hogy van ez akkor?

Úgy, hogy a számukra fontos és hasznos dolgok közt helyet kap a „magasabb igény szintet kielégítő nyelvi formák elsajátítása”. Ahogy ők fogalmazzák, ahogy a válaszok tömegében jelentkezik, szinte szó szerint ismétlődve: „A helyesírás, helyes beszéd, helyes kifejezőmód elsajátítására szükség van.” A „ki tudja mi haszna s mi értelme van”-ra nekik megvan a feleletük. Legalábbis annyi feltétlenül: van haszna és van értelme; és azt már láttuk, hogy ami ilyen, az nem eldobható. Nem kelti fel érdeklődésüket a nyelvtanórák tárgya és a nyelvtanóra, — de megérezve (a nyelvtanórákon? az ezen kívüli nyelvművelés következtében? a társadalmi igényre ráébredve?) a helyes anyanyelvhasználat szükségességét, elengedhetetlennek tartják azt az órát, melytől azt várják, hogy ennek birtokába jussanak. És eddigi nyelvtanulásukat annyira érzik hasznosnak, amennyire ezt az igényüket kielégíthették. Szinte mindenki, többé vagy kevésbé, de másképp tanítaná ezt a tárgyat. Hogyan? Másol lennének a súlypontok: a helyesírás, helyes beszéd, helyes kifejezőmód elsajátítására van szükség, tehát ezt valóban el kell sajátítani, — ami pedig ezen kívül van, az felesleges. Így a nyelvtani fogalmak, szabályok, különféle elemzések — úgy látják — csak értelmetlenül elveszik az időt attól, ami fontos.

Az előbbieken a fő vonalak megláttatása érdekében a diákjaink és a nyelvtan kapcsolatát mutató képből elhagytam a halványabban kirajzolódó részleteket, melyekkel együtt talán kevésbé élesek, de mindenképpen ezek a fő kontúrok.

c) Az, hogy tárgyunk „nem kedvenc és nem elhagyható”, részletesebben a következőképpen áll.

Van, aki legkedvesebb tárgyának a „magyar”-t mondta, és közülük 3—4-nél ennek indokolása olyan, hogy az irodalom mellett beleérthető a nyelvtan is. — A felesleges tárgyat keresve tanrendjében (3. kérdés) egyikük sem nevezte meg a nyelvtant; de az „osztályotokban taníttatnál-e nyelvtant?” (6.) kérdésre a 144 tanuló közül 5 „nem”-et választott. (Magyarázataik: „Egy kissé talán már későn van. ~ Úgyis kifejlődik az anyanyelv helyes használata. ~ Semmit sem nyújt. ~ Az órák unalmasak. ~ Lényegileg újat nem ad; az irodalomhoz is részben hozzátartozik a nyelv helyességének, tisztaságának tanítása. Mondatok elemzését magában fölöslegesnek találom, a szabályokat is.”) — Sokan elkülönítik a tíz év óta megszokott nyelvtanóráktól a negyedikben tanult „stílus” órákat. Ezt több tanuló is elhagyná. („Nyelvtant igen, de stílust nem.”)

Én is kitérek itt a „stílus”-ra; a vele kapcsolatos tanulói vélemények nem vonhatók egészen egybe a nyelvtanra vonatkozóakkal. A szemléletben nincs jelentősebb eltérés, a nyelvtanhoz meg a stílushoz fűzött gondolatok csak erősítik és jobban megvilágítják egymást. Viszont itt tarkább a kép, a nézetek vegyesebbek, több, nagyjából azonos nagyságú „tábor” létezik.

Vannak, akik nyelvtanórán főként, s vannak, akik nyelvtan helyett is ezt tanítanak. E tanulók egy része, leginkább az irodalomkedvelők azért, mert felhasználható eszközt látnak benne az irodalomórákhoz is, és a művek jobb megértéséhez is. Éppen ezért többen az irodalomhoz is kapcsolnák, tanrendileg is. A világnézeti tárgyhoz hasonlóan itt is felmerül bennük az a gondolat, hogy nem negyedikben, mintegy utólag és semmihez sem kapcsolhatóan kellene

„tétélesen” tanítani, hanem az irodalmi ismeretekkel párhuzamosan, vagy éppen még azok előtt, hogy ott már fel is tudják használni. Ezeknek a tanulóknak a „közéleti stílus”, a nem művészi alkotásokhoz kapcsolódó stilisztika érdektelen, elhagyható. Tanulóink másik csoportja viszont éppen emiatt tartja fontosnak a stílus tanítását, s ez szerintük akkor lenne igazán hasznos, ha nem írók, költők műveit elemeznék, hanem mindenkit hozzásegítene ahhoz, hogy jól tudjon beszélni, előadni. Ők sem hagynák ezt az utolsó évre, úgy vélik, minél hamarább, még az általánosban szert kellene tenniük erre a képességre, és akkor már a gimnáziumi feleletekben hasznosíthatnák; — így egyben az érettségi tárgyak tanulásától sem vonná ez el negyedikben az időt.

Az nem merül fel, hogy az írói, költői alkotások anyaga azonos saját mindennapi beszédük anyagával, hogy a „közéleti stílus” és a „művészi stílus” is anyanyelvük elemeiből és szabályaiból érthető és alkotható meg. A szép kifejezésre vágyók nemigen érzik segítségnek a stilisztikaórákat.

Nemcsak szó nem esik arról, hogy a stílus jellemzői nyelvi tények, így tanaik összefonódnak, de jellegzetes az a szemlélet, mely a nyelvtant és a stílust kettészakítja, egymással szembeállíthatónak tartja. Jól látható ez a tanulók másik nagyobb csoportjánál is, akik szerint a nyelvtan tanulása szükséges valami, de a stílusé nem. („Mindenképp szükség van a nyelvtan tanítására. De a stílus az én órarendemben nem szerepelne, — akinek később a szakmájához erre szüksége van, ezt külön, pl. szakkörben megtanulhatná.”)

2. Miért tartják szükségesnek az anyanyelvvel foglalkozó tantárgyat?

A 6. kérdésre („Taníthatnánk-e magyar nyelvtant az osztályotokban?”) a 144 tanulótól elhangzott 139 „igen” indokolásai (7. kérdés) közül tipikusak azok, melyekben az alapgondolat: „Elengedhetetlenül szükséges az, hogy a nyanyelvén mindenki hibátlanul beszéljen és írjon.” Sokszor ez a gondolat ketté, s egyik a másikat magyarázó okká válik: kell a nyelvtanóra, mert helyesen kell beszélnünk és írunk, már csak azért is, mert anyanyelvünkről van szó; kell a nyelvtanóra, hisz magyarok vagyunk, tehát jól kell beszélnünk és írunk ezen a nyelven. Hogy e kettőre együtt, a helyes anyanyelvhasználatra miért van szükség, azt néhány, főleg műveltségbeli követelményre hivatkozó tanuló kivételével fel se teszik maguknak. Válaszmondataik első szavait megfigyelve világos, hogy azért, mert ez nem kérdés; szükséges, — mert alapvető követelmény, mert illő, mert elengedhetetlen dolog. („Saját anyanyelvén illik az embernek helyesen tudnia és beszélnie. ~ Illő, hogy mindenki ismerje, helyesen és szépen beszélje anyanyelvét. ~ A legelemibb dolog az, hogy minden ember a saját anyanyelvét helyesen beszélje. ~ Mindenkinek szüksége van arra, hogy helyesen beszéljen magyarul. ~ Alapvető követelmény, hogy helyesen beszéljünk magyarul. ~ Szükséges az anyanyelv kielégítő tudása. ~ Elengedhetetlen, hogy az ember a saját nyelvén helyesen írjon. ~ Szégyen, hogy Magyarországon nagyon kevesen tudnak beszélni magyarul. ~ Legkevesebb az, hogy az ember a saját anyanyelvét nem csak beszéli, hanem szabályosan is írja. ~ Borzasztó dolog, ha az anyanyelvét valaki hibásan beszéli, rossz a helyesírása.”)

Sok esetben megáll önmagában, az anyanyelvünkre és bármi egyébre való hivatkozás nélkül is a helyes írás és beszéd mint a nyelvtanóra szükséges-ségét bizonyító axióma. („[Kell a nyelvtanóra] a helyesírás, a szép beszéd

szempontjából ~ a helyesírás és a stílus fontossága miatt ~ mert nem tudunk helyesen írni és beszélni ~ mert mindenkinek a foglalkozásától függetlenül szüksége van a jó helyesírásra és a gördülékeny stílusra”) — Ezekben a válaszokban a legegységertelműbb, de a többségre is áll, hogy a nyelvtanórától egyrészt e követelményen kívül semmit sem várnak, másrészt ezt viszont elvárják.

Az előbbi indokolások mellett és azokkal össze is fonódva fontos helyet kap a válaszokban az általános műveltség, a megfelelő kulturáltság kérdése. Van, aki erre hivatkozik már akkor is, amikor a nyelvtanórák létét igenli, és gyakran kerül elő akkor is, amikor a helyes nyelvhasználatról írnak. (A lényeg mindenképp egy: a nyelvtanórák létét a jó kifejezőmódra való tanítás igazolja, ez pedig szükséges, mert „egy intelligens ember szép stílusban beszél”). A most következő 1. csoportban az előbbi, a 2.-ban az utóbbi válaszokból idézek: 1. „Ez is az általános műveltséghez tartozik, főleg a helyesírást kellene többet gyakorolni. ~ A nyelv helyes ismerete alapvető kultúrkövetelmény. ~ Az intelligencia alapja, fokmérője a beszédstílus, a helyesírás, a szókinés. ~ Az ember alapműveltségének legfontosabb tényezője az anyanyelv ismerete, helyes használata.” 2. „Az intelligens ember kritériumának tartom, hogy legalább magyarul helyesen beszéljen. ~ A gimnázium feladata többek között az általános műveltségű emberek kialakítása. ~ Beletartozik az általános műveltségbe. ~ A műveletlenség legfeltűnőbb jele a helytelen beszéd, írás.” Akad olyan tanuló is, aki kitágítja az „intelligens ember” nélkülözhetetlen tulajdonságainak körét: „Szükséges, hogy némi fogalma legyen az embernek az anyanyelvre szerkezetéről.”, és van, aki ugyanezt így látja: „Alapvető, hogy az ember ne mondja az igére, hogy főnév. ~ Az általános műveltséghez az elemzés is fontos.”

Számszerűen és ritkább indokaikra is kitérve: A 139 tanuló közül 97 a nyelvtanóra szükségességének fő okául a helyes anyanyelvhasználat fontosságát jelöli meg. Ezek közül 52 válasz a „jól kell tudni magyarul” gondolattal, 45 a „helyesírás, helyes beszéd, helyes kifejezőmód” együttessel, — vagy ezek egyikével jellemezhető. (A helyesírást kiemelő sorrend fakadhat a megszokottabb szórendből is, de értékrendből is. — Nem mindig dönthető el, hogy helyesírásra vagy helyes írásbeli kifejezőmódra gondolnak-e; a „helyes beszéd”-nél valószínűleg csak ritkán van szó az egynéhányszor külön is megemlített „kiejtés, beszédtechnika”-ról.) További 12 tanuló főként azért tartana nyelvtanórát, hogy megszerezhessék e téren is azt, amit elengedhetetlennek tartanak az általános műveltséghez; rajtuk kívül még 11 tanuló ezzel húzta alá a nyelvtanórával szemben támasztott követelményét. 8 tanulóknak főleg, s még néhánynak más okok között az irodalomhoz kell a nyelvtan, kivált a stilisztika. Döntő érveként egyszer, de összesen tízszer említik az idegen nyelvek tanulásában való hasznosíthatóságát. Néhány válasz a következő kettővel jellemezhető: „Mert magyar vagyok, nem pedig hottentotta. — Talán az amerikaiak tanulják a magyar nyelvtant?!” 10–12 esetben pedig a többiekénél — és az eddigiekben — nem szereplő gondolatok fogalmazódnak meg: „Érdekes a nyelv története. ~ Érdekes más nyelvek nyelvtanával összehasonlítani a magyar nyelvtant. ~ Az elemzést érdekesnek tartom, fejleszti a logikus gondolkodást. ~ A nyelv szépségét meg kell őriznünk. ~ Csak úgy tanítanám, hogy megszerettessem a diákokkal nyelvünk szépségeit. ~ Ahhoz, hogy az ember helyesen beszélje anyanyelvét, kell tudnia a nyelvtant.” — Az egyes osztályok válaszai közt nincs jelentősebb eltérés, a fenti megoszlást arányosan tükrözik.

Békési Imre beszámol a Magyar Nyelvőrben (90: 171) arról a felmérésről, melyet a Szegedi Tanárképző Főiskola friss első évesei között végeztek az 1965—66-i tanévben, s melynek során a jövőendő magyartanároknak a „Gondolatok az első nyelvtanórámra” c. dolgozatait elemezték. A kép nagyon hasonlít a fentiekhez. Vizsgálatukban a válaszolók 65%-a a nyelvtanórák szükségességének állításáig, vagy a helyesírás, helyes beszéd meg az idegennyelv-tanulás szempontjainak megemlítéséig jutott el, — de a tényleges magyarázattal adósak maradtak; 15,7% nem értette meg a kérdést; 18,4% válaszát mondhatták jónak.

Egy általános iskola két osztályában (9 és 10 éves tanulóknak) feltettem a legelől ismertetett kérdések rájuk is vonatkoztatható részét. Ha a megkérdezett érettségizendők leggyakoribb válaszaival vetjük össze a kicsikét: nincs nagy különbség köztük, hacsak az nem, hogy a gyerekeknél még szempont, hogy érdekel-e, szeretem-e, — 15%-uk ezen az alapon veti el vagy tartja meg a nyelvtanórát. De a további három fő szempontjuk jó ismerősünk: „[kell a nyelvtanóra, mert] az édes anyanyelvünket tanuljuk ~ helyesen kell írunk, mert nem lehet összevissza írni ~ felnőtt korunkban szükség lesz rá.” Azt már ők is tudják, mondják, amit a nagyok; a nagyok közül — a lényegyet tekintve — csak kevesen mondanak többet, mint ezek a kicsik.

III. Mennyiben érzik hasznosnak tanulóink eddigi nyelv tanórákat?

1. Eddig — főleg a 6. és 7. kérdés körül vizsgálódva — azt láttuk, hogy a tanulók zömének azért kell a nyelvtanóra, mert szükségesnek tartják a helyes anyanyelvhasználatot. Ezzel összefüggően már előkerült az is, hogy a n y i r a é r z i k h a s z n o s n a k e d d i g i n y e l v t a n u l á s u k a t, a m e n n y i r e k ö z e l e b b v i t t e ő k e t a h e l y e s a n y a n y e l v h a s z n á l a t h o z. („[Tanítanék nyelvtant,] de mást és másként, mint most: helyesen írni, magyarul beszélni tanítanám a diákokat, növelném szókincsüket ~ de nem ragozásokat, hanem helyes beszédet ~ de főleg a köznyelvben előforduló hibákat javítanám, nyelvhelyességet és szép magyar beszédet tanítanék.”) Ugyanezt tudhatjuk meg a 9., 10. kérdésre („Mit taníttatnál magyar nyelvtani órán?”) adott válaszaikból is, csak még határozottabban, még egyértelműbben; általában megismétlik, megerősítik, kiegészítik azt, amit már az előző kérdéseknél elmondtak (különösen a 7. és a 10. pont gondolatai egybecsengőek). Az, hogy miben, hogyan, mennyire látják a nyelv tanóra, a nyelvhasználat, a nyelv szerepét: itt se más, csak itt többet tudunk meg arról, hogy várakozásukkal, követelményeikkel mennyire vág egybe az iskolai nyelv tanóra: „Nem tudok hozzászólni konkrétan, csak annyit, hogy olyant tanít sanak, amire a hétköznapi életben is szüksége van az embernek. ~ Kizárólag helyesírási szabályokkal foglalkoznék. ~ Sok elméleti dolog helyett a stílus javítása kell. ~ Én helyesírást tanítanék, erre van az embernek legnagyobb szüksége. ~ A helyesírás kell leginkább, azután a stílus. Ennek veszi bárki a legnagyobb hasznát az életben. Később nekünk nem lesz szükségünk mondat elemzésekre és stilisztikából se mindenre. ~ A helyesírás, helyes beszéd, stílus, szókincs: ezek a legfontosabbak a kulturált beszédhez és íráshoz.” Akik szavakkal nem is, a többi nyelvtanból tanult terület elhagyásával azok is csak szembeállítják kívánságukat a megvalósulással.

Ismét számokkal is: a 139-ből 5 tanuló azt írja, hogy nem változtatna a nyelvtanórákon, 6 az anyagot változatlanul tanítaná, csak jobban, érdekesebben, meg több gyakorlással és kevesebb szabálytanulással. 102 válasz legfontosabb, leginkább tanítandó területe a „nyelvhasználat” szóval foglaltató össze. A helyesírás 58 tanulónál, a nyelvhelyesség, szókincs 25-nél, a helyes beszéd 13-nál kap kiemelt helyet. Ugyanezeket nemcsak első-, hanem másodsorban is meg szokták említeni: így összesen 75-ször szerepel a helyesírás, 58-szor a nyelvhelyesség, 33-szor a helyes beszéd. Valószínűleg ebbe a sorba csatlakozik az az 5 tanuló is, aki a kérdésre „stílus”-t válaszol (az összes említés száma: 22), mert az ilyen nevű tantárgyra sokan „stilisztiká”-val utalnak. Ez utóbbit 9-en, illetve összesen 19-en nevezik meg. 13 tanuló van, aki olyasmit tanítana, ami a nyelv tanának körébe vonható. Ők a nyelv szerkezetét, a nyelv történetét, általános elméleti tudnivalókat, valamint egyes tananyag-részeket neveznek meg. Többnyire hol az egyiket, hol a másikat, bár van ilyen is: „[Tanítanám] a nyelv fejlődését, kialakulását, kapcsolatát a többi nyelvvel, a helyes beszédstílust; és mindig összehasonlítanám, hogy egyes törvényszerűségek milyenek a többi nyelvben, és szinkrónban tanítanék két, három nyelvet.” Ilyen jellegű anyagot az előbbi 13 tanulón kívül még 14-en említenek meg, „még tanítanék ezt is” módon. — Ezek az arányok nagyjából itt is érvényesek az egyes osztályok esetében is. Némi eltérés abból adódik, hogy az irodalomkedvelőknél gyakrabban kerül elő a stilisztika, és náluk a nyelvhasználat fogalma általában több tényezőtől tevődik össze, — míg egy másik osztálynál a pusztán „helyesírást (helyes beszédet)!” a fő jelszó.

Miért éppen ezeket tanítanák?

Először is: Miért szerepel szinte minden válaszban kiemelt helyen a „helyesírás, helyes beszéd, nyelvhelyesség, jó stílus” valamelyike vagy mindegyike?

A legfőbb ok itt is: a helyes anyanyelvhasználat mint közismert elemi szükséglet. Számottevőbbé válik most a közélet követelményeire hivatkozók száma is. Itt is jelentős „az intelligenciához hozzátartozik” magyarázatok száma, — ezekből már nem idézek. Az adott választ ugyanazzal a válasszal, vagy az ellenkezőjének helytelenítésével megerősíteni vélők csoportjával is újból találkozunk. — Miért tanítanák a helyes anyanyelvhasználatot? „Mert borzalmas a nyelvhasználatunk. — Mert nagyon sok ember beszél helytelenül. ~ Mert általában nagyon csúnyán beszélnek magyarul. ~ Annyian beszélnek rondán. ~ Mert olyan szörnyűségeket hall az ember.” Vagy: „Hogy ne halljuk: „intézkedést eszközöltünk” s hasonlókat. ~ Mert a hivatalos nyelvben, sajtóban, köznapi beszédben rengeteg a helytelen mondat. ~ A televízióban hibás nyelvet használnak s a különböző kiadványok is hibásak. ~ Elharapódzott a bürokrata nyelvjárás. ~ Az előadások tartása a felnőtt vezető embereknél is egyszerűen elképesztő.” És miért is baj mindez? „Mert elkésztő, hogy az emberek mennyire nem ismerik a saját nyelvüket. ~ Mert hallani is rossz, ahogy az emberek beszélnek. ~ Mert utálok, ha valaki nem tudja a saját nyelvét. ~ stb.” És akik nem ilyen, megint a válaszkezdő szavakból érezhető szubjektív okokra, hanem „társadalmi” jellegűekre hivatkoznak: „Ha valaki nem beszél helyesen, rendszeren magyarul, valahogy viszolyognak tőle a vele érintkezők. ~ Sokan egyéni fellépéskor közönség előtt hibásan beszélnek. ~ A közéletben a helyesírás és a közéleti stílus a legfontosabb. ~ A kérvényekre, önéletrajzokra gondolok. ~ Mert napjainkban nemcsak a közéletben, hanem nyilvánosság előtt is szükség van szabad, hatásos beszédre.”

És miért tanítaná a nyelv tanának egyes részeit a számarányban meg lehetőségen, de gondolkodásban semmiképp sem kicsi, feltétlenül figyelmet érdemlő csoport?

Az érdekesség, logikusság motívumain kívül egy mindenképpen kiemelendő gondolatkört is találunk: „Jó tudni, hogy mi miért van úgy, ahogy van. ~ Anyanyelvünk felépítését, logikáját mindenképpen ismernünk kell. ~ Meg kell ismernünk a nyelv eredetét, sajátosságait, szépségeire fel kell hívni a figyelmet. ~ A nyelv szerkezetének ismerete fontos a helyes beszéd, fogalmazás kialakításához. ~ Saját beszédét nem fogja tudni felépíteni az, aki nem ismeri a nyelvi eszközöket, amiket alkalmaz. ~ A nyelv megismerése, törvényszerűségeinek feltárása hozzásegít a helyes, szép beszédhez.”

2. A nyelv sajátosságaival megismerkedni akarók kivételnek tekinthetők, de egyértelműen azok, akik ezt az igényüket összekapcsolják a nyelvhasználati igényességgel, akik egyáltalán látják ezek egybevonhatóságát, összetartozását. Az előbb idézettekén kívül talán egy vagy két példát ha hozhatnánk még, általában nem vesszük észre, hogy a nyelvtanórákon előkerülő dolgok azzal a nyelvvel kapcsolatosak, amit jól szeretnének használni, és ebben a tudatosságot, a biztos alapot tudják nyújtani. Nyelvtanórákon egyedül a szép, jó beszédet stb. tanítanak, és nem is gondolnak arra, hogy a nyelvtanból tanított tudnivalók a szép, jó beszéd elemei, magyarázatai, s egyben segítők. Számukra nem azok, s nem is ötlük fel bennük, hogy azok lehetnek. A nyelvről tanultak náluk nem váltak magát a nyelvet megismertető és használatát tudatosító ismeretekké, két külön dologként él bennük az igazán csak együtt, egymásra vonatkoztatottan értékes „nyelvről” és „nyelvet”. Pedig ha ezek elkülönülven kettészakadnak, nem adnak egymásnak értelmet: csak nehezen elsajátítható, „ki tudja mire jó” ismerethalmaz lesz bármelyikőjükből.

A válaszolók egy része szétválasztja, egy része pedig ellentétbe is állítja őket: „Többet foglalkoznék helyesírással, mint mondatelemzéssel. ~ Helyesírást, kifejezőkészséget, ez mindenütt kell; nem nyúznám annyit az elemzést, ezt csak jövővő íróknak, újságíróknak tanítanám, külön. ~ Elsősorban helyesírást! És tanítanék helyes beszédet, kiejtést, mondatszerkesztést. Szerintem ez a legfontosabb, a mondat- és szóelemzést kevésbé tartom fontosnak. ~ A helyesírással, helyes mondatszerkesztésre helyezném a fő súlyt, de a rengeteg szabályt és mondatelemzést mellőzném. ~ Helyesírás, szónoklás, műelemzés, — ezekre szüksége van mindenkinek; a szó- és mondatelemzésekre csak nyelvészeknek van szükségük. ~ A helyesírás és a beszéd fontosabb annál, hogy jól tudjuk az írók stílusát vagy a mondatok felépítését elemezni. ~ Nem szabályt! Beszédet. Nyelvészeket kívül szabályokra senkinek sincs szüksége, beszédre igen. ~ Nem ragozásokat, hanem beszédet! Először mindenkit megtanítanék helyesen írni, majd a stílus javítását tűzném ki célul. Sok elméleti dolog helyett. ~ Helyesírás, mondatszerkesztés kell, de a sok szabály és mondatelemzés nem!” — Hasonló szemléletet, összefüggő dolgok szétszakadását figyelhettük meg a „stílus”-sal kapcsolatban is! — Mindez csak akkor lenne érthető, ha a szabályok nem a nyelv szabályai, ha az elmélet nem a nyelv elmélete; ha a mondatszerkesztés és mondatelemzés nem ugyanannak a dolognak színe és visszaja.

Hogy a helyzet így alakult, abban egyfelől valószínűleg szerepe van a tananyagának, a tanítási módnak is. Én legalábbis így gondolom, a felmérés

anyaga erre enged következtetni. Vannak olyan válaszok is, melyek közvetlenül is erre mutatnak. („Én a köznyelvben előforduló gyakori hibákat próbálnám kijavítani. Fontosabbnak tartom, mint például azt, hogy egytől egyig fel tudjam sorolni a névmásokat. ~ Ne száraz szabályokat! ~ Szerintem a nyelvtani szabályok, szerkesztések ismerete és nem a pontos tudása szükséges.”) Erre mutat az is, ahogyan a nyelvtani elemzésekről nyilatkoznak. Vagy 25-en foglalkoznak ezzel a témával, felerészben úgy, hogy „ezen kívül tanítanék még elemzést is”, felerész pedig: „és amit nem tanítanék: az elemzés”. Az utóbbi is mutat az említett irányba, de az előbbi is, mivel ezek a tanulók csak a logikus gondolkodás fejlesztését (esetleg: élvezetét) várják az elemzéstől, semmi egyebet. Szeretik, mint a jó rejtvényeket. Bár többen is látnának benne jó játékot, — de, tudjuk, nemcsak ennyi a nyelvi elemzések jelentősége, többről van szó. „... a gondolkodás és a nyelv dialektikus összefüggéséből következik, hogy a nyelvi formák világos megértése és céltudatos gyakorlása egyben a gondolkodás formáinak megvilágosodását és gyakorlását is jelenti” (Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Bp. 1971. 25), — „... minden nyelv mondatalkotási rendszere és logikája más és más; de mindegyiké egész és rendszer önmagán belül. Így ha ez a rendszer megbomlik: a gondolkodás maga válik az egyénben szervezetlenné, bomlottá, felemássá.” (Deme László: Nyr. 92: 170).

Másrészt ebben a „tollbamondást rogyásig! — és semmi mást” szemléletnek a kialakulásában szerepet játszhatott maguknak a tanulóknak bizonyos, ebből a felmérésből is látszódo beállítottsága. A motívumokból: — Leginkább azt, amit hasznosnak látunk. Ami nem látszik annak, azt érdemesebb elkerülni. Hátha: felesleges. — Csak azt, ami egy intelligens embernek kell. Mást, többet: nem érdemes. — Gyorsan letudni a kívánt eredményhez vivő utat. Az út maga: nem érdekes.

Ha a hasznosnak látszó dolog valóban az: ám legyen így. Ha nem is ez az igazi, de mégis valami. (És menet közben több minden történhet, mint egy helyben állva. Még az is megeshet, hogy valamelyik, a „tudomány által nem eléggé tisztázott kérdés” is érdekessé, netalán fontossá válik!) De ha nem látszik hasznosnak, ami pedig az?! Ha, bármi okból, nem kap kellő megvilágítást? A fenti körben könnyen feleslegessé, érdektelenné, érdektelenné válik. Legyen bár valójában fontosabb a hasznosnak tartottnál, és legyen akár általa elérhető a hasznosnak tartott.

De nem veszélytelen ennek a szemléletnek az a mozzanata sem, hogy a tanulók előtt elérendő céljaik képzetével együtt nem jelennek meg az elérésükhöz szükséges, belső erőfeszítéseket is megkívánó eszközök és feltételek, egyszerre szeretnének készen kapott dolgok birtokosaivá, haszonélvezőivé válni. („Elemzést ne, csak jó stílust!”) Az ilyenfajta igényt nevezi — a valóditól, a nem az előbbi módon alakulttól, tehát értékestől elkülönítve — becsvágynak Kerékgyártó Imre abban a megállapításában (Valóság 1972/5: 89), mely idevágó és figyelmeztető: a vizsgálatok azt mutatják, hogy tanulóifjúságunkban az igény igen lassan, a becsvágy pedig igen gyorsan fejlődik. Igaz, hogy a kettő közötti különbség a gimnazistáknál a legkisebb, de az eltérés itt is megvan.

*

A nyelvi szabályok és a nyelvhasználat, az elméleti kérdések és a gyakorlat viszonyának felfogásához kapcsolódva, és szélesítve is a kört: több szempontból is fontos, szükséges a nyelv mibenlétével, szerepével; sajátosságaival

és különféle vonatkozásaival való megismerkedés és ezek megismertetése: — Erősíti és érdemben motiválja a nyelvhasználattal szembeni igényességet, külsőségből tartalmas törekvéssé alakíthatja azt. (Mert a helyes nyelvhasználat igénye a tudatos nyelvhasználatét kell, hogy jelentse, ezt pedig az összefüggéseiben látott nyelvi jelenségek ismerete alapo-zhatja meg.) — Bizonyos, hogy érdeklődést vált ki. Ez pedig olyan belső hajtóerő, mely mindig újabb és újabb ismeretek megszerzését követeli. És ennek jelentősége mind az előbbi, mind a következő pontban foglaltak szempontjából nagy. — A nyelvvel, ember voltunk lényeges sajátosságával kapcsolatos ismeretek fontos részei a világról való tudásunknak.

A nyelv, az anyanyelv szerepéről az emberiség, az egyes emberek életében az azóta már nyilván leérettsgézített tanulóink zöme alig tud valamit. Nemcsak ismeretként nem él bennük, de szemléletként, igényt, tanulásmódot befolyásoló tényezőként sem. Közel másfél évtizede írt sorokat változatlanul idézhetek itt: „Az érettségizett ifjú a laikus műveltségre jellemző szintet felülmúló tájékozottsággal rendelkezik a legtöbb tantárgy anyatudományának alapjaira vonatkozólag, ámde . . . nagyon keveset vagy semmit sem tud a nyelv és a társadalom, a nyelv és a gondolkodás viszonyáról. Nem vagy alig hallott a nyelvi jelenségek társadalomtörténeti, művelődéstörténeti, lélektani vagy logikai vonatkozásáról . . . Szaktudománynak és a megfelelő iskolai tantárgyaknak e szakadéka nincs meg másutt; sem a történelemben, sem a biológiában, fizikában, matematikában, kémiában.” (Kubinyi László: A[z] Eötvös Gimnázium Évkönyve 1960–61: 5) Sok év sok nyelv-tanór-ja során fiataljainkban, akiket joggal szoktunk tájékozottaknak, a világból sok mindent látóknak, értőknek nevezni, nem vagy csak nyomokban alakult ki a nyelv iránti érdeklődés. Ez a terület ritkán vonzza azokat is, akiket más órán lekö-t az ismeretszerzés maga, vagy éppen az ember megismerése, — és azokat is, akik feltették magukban, hogy ők művelt emberek lesznek. Furcsa módon, az, amit Grétsy László ír és remél (MNY. 66: 404), a mi esetünkben fordítva áll: „Egy újabb negyedszázad a nyelv kérdései iránti á l t a l á n o s é r d e k l ö d é s mellé talán az anyanyelv helyes használatának á l t a l á n o s i g é n y é t is meghozza majd.” Kubinyi László idézését folytatom (i. h.): „ . . . a nyelvről közölt iskolai tudnivalókból éppen az hiányzik, ami — minthogy túlmegy a nyelv leírt kategóriáinak pusztá megállapításán és felsorolásán — érdekes . . . Kétségtelenül van valami vigasztalanság, sivár reménytelenség ebben: megtanulni a jelző fogalmát anélkül, hogy az ember valamit is sejtene az emberré váló ősember sok évezredes szellemi erőlködésének csodálatos eseményéből . . . Nem lehet unalmas a nyelv-tanóra, ha arról szól, ami a nyelv lényege: elemeinek mozgása, keletkezése, elmúlása; a nyelvi jelek rendszerbe illeszkedő volta; a nyelv kapcsolata azzal a néppel, illetőleg társadalommal, amely hordozza.” — Erről minden tanár meggyőződhet.

A nyelvről való ismeretek elmélyítése, egyszersmind ezeknek a gyakorlati nyelvhasználattal való szorosabb kapcsolata, (a tanulók egy része által is kívánt) logikus rendszerezés, az érdeklődés felkeltése: nagyon fontos tényezői a hatékony anyanyelvi oktatásnak. De egyúttal annak a veszélynek az elhárítására is látok bennük segítséget, melytől e felmérés anyagának ismeretében tartok, s melyet leginkább az „elméleti dolgok helyett: helyes beszédet” kapcsán jeleztem már. Mondataikból úgy érzem, hogy az általuk elérendőnek tartott életvitelhez szükséges mielőbb beszerzendő dolgok közé bekerült az anyanyelvi kultúra. De egyelőre csak úgy, mint a szoba falára egy könyves-

polc, ki sem nyitott, de le-leporolgotott és mindenestre divatos könyveivel. A legtöbb válasz előttem olyan embereket jelenít meg, akik meg fogják szerezni azokat a nyelvi fordulatokat, amelyeket egy „intelligens ember” használ, szert fognak tenni arra a „gördülékeny stílus”-ra. És ezzel céljaik egyikét elértnék tekintik. Ott a könyvespolc a falon. Lehet, hogy lesz nemegy, aki megküzd a nyelvtől nem megkötött, hanem nyelvileg is teremtett gondolatáért, aki nem az alkalomhoz legjobban illő közhelyet, hanem a saját mondanivalóját leginkább tükröző szavakat keresi meg. Mivel nyilvánvaló, hogy ez a küzdés-keresés, illetve ennek megkönnyítése a cél, nagyon kevés ez a „lehet”. S ennek „biztos”-sá tételéhez kell a segítség.

Ilyen veszélyt nemcsak én, és nemcsak ebből a felmérésből érzek. — Csalog Judit (Valóság 1972/5: 98): „[a gyerekek] utánzóképesége még igen fejlett, — ... a nagy többség (a leendő „átlagemberek” tömege) gyorsan és szívesen hagyja elsorvadni magában azt az amúgyis túl sok és túl nehéz erőfeszítésre ösztönző igényt, hogy saját tartalmának kifejezésére megkeresse a pontos, adekvát, saját szöveget ... A kerekded, tetszetős, de inadekvát, tehát őszintétlen formulák külsőleges használata a gondolkodás formalizmusát rögzíti. Végső soron mindez egy formás, de meggyőződéstelen társadalmi magatartás restségéhez vezet, elcsökevényesítve a belső fejlődéséért küzdő személyiség nemesebb, tartalmasabb erőit.” ... A nyíregyházi „Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás” című konferencián (1973-ban) Kronstein Gábor arról a tényről számolt be, hogy a KISZ 4. Diákszéke képviselőinek beszámolója a konkrét és egyedi problémákat nyelvileg nem így tükrözi, mert a szabatos, az adott helyzetet érzékeltető fogalmazás helyett — egy kissé kötelezőnek is hitt — mozgalmi zsargont használnak. — Ancsel Éva (Élet és Irodalom 1973. nov. 3: 4): „... a tisztességes beszéd ... azt teszi, amit tennie kell: nevén nevezi a dolgokat. Ehhez viszont nemcsak, nem is elsősorban nyelvi kultúrára és gazdag szókincre van szükség, bármennyire nélkülözhetetlen is ez. ... a nyelvi környezet ... szennyeződik a semmitmondástól, mely tömegével őrli s kompromittálja a szavakat ... A verbalizmus lidércnyomásként üli meg a fiatalok és felnőttek agyát egyaránt.” — Chikán Zoltánné érettségizettek stilisztikai műveltségét felmérő és elemző cikkéből (Nyr. 97 : 305) megtudható, hogy a szövegjavítási feladat során a csak a stílusra koncentráló tanulók jórésze észre sem vette, hogy stilisztikailag jónak érzett javításával a mondanivalót magát változtatta meg. És ezen kívül, de ettől nem függetlenül: „a legfeltűnőbb az volt, hogy néhány jelöltnek túlságosan konkrét, sőt szinte primitív a gondolkodása.” És a példából valóban a szóismeret bizonytalanságáról, átvitt jelentések nem ismeréséről, a gondolatformálás pontatlanságáról győződhetünk meg.

Interjú Varga Tamással (Köznevelés 1969/6: 5): „... már az általános iskola alsó tagozatában megszokják a gyerekek, hogy a számtant tudni annyit tesz, mint a megfelelő módszert egyszerűen lehasználni a szögről, s a szükséges műveleteket gépiesen elvégezni. Hogy mit miért csinálunk, a dolgok értelme elszökik.” „Az igazán matematika nincs sinhez kötve.” — És nyelvhasználatunk? Elég, ha a már jól ismert sínpárokra állítjuk mondanivalónkat, s ez szabja meg további útját? Ezt a kényelmes és biztonságos utazást szeretnének sok tanulóink, ennek megszervezését kérik számon a nyelvtanórától. — A sablonok elsajátíttatása helyett az alkotó gondolkodásért munkálkodó, kísérletinek mondott új matematikaoktatás egyre eredményesebbnek látszik.

A korábbiakban a 144 gimnazista válaszaiból kiérzett veszélyt emlegettem, de ugyanezen válaszokból a veszély elháríthatóságát is érzem. Jóval

súlyosabb lenne a baj, ha nem lenne meg a helyes anyanyelvhasználat igénye. De ez megvan, ez él bennük. A nullától az egyig vívó nagy út már a hátuk mögött van, az általában könnyebbnek mondott további lépések következnek. A meglévő igény kiváltójának, ébrentartójának a „nyelvi kiszolgáltatottság” bármiféle fajtájának elkerülésére való törekvés mutatkozik. És ezt valóban el kell kerülni, ebből ki kell kerülni. Azt hiszem, ez annál jobban sikerülhet, minél kevesebbszer gondolnak a jó kifejezőmódra törekvés közben arra, hogy elég kulturáltan írok, beszélek-e már. És minél inkább figyelnek magára a helyes nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekre, — és próbálják átlátni az emberi nyelv gondolkodásbeli, ismeretszerzéssel kapcsolatos szerepét, és anyanyelvük, beszédük önkifejező, meg társakhoz, társadalomhoz kapcsoló jelentőségét. Így valószínűleg újabb, súlyosabb érveket találnak törekvésükhöz, és ezzel együtt céljuk is módosul, a „gördülékeny stílus birtokába jutni” vágy átalakul: úgy szólnak, hogy pontosan értsék szavaimból, amit akarok, és én is így értek meg másokat. Mostani válaszlapjaikon találtam azért ilyen választ is: „Azért tanítanék nyelvtant, hogy a gyerekek mindig találóan ki tudják fejezni magukat. Mert kevesen tudják gondolataikat úgy átadni, ahogy érzik.”

I. Gallasy Magdolna

Az olvasási készség és az anyanyelvi műveltség összefüggéseiről

Az állami oktatás helyzetéről szóló párthatározat óta különös nyomatékot kapott a tanulók önálló ismeretszerzésére irányuló oktatási-nevelési módszer jelentősége. Ugyanakkor szaporodnak a jelzések arról, hogy ennek az önálló állásúnak egyik legfőbb akadálya a tanulók gyenge olvasási készsége. Eléggé általános jelenség, hogy a feladatok önálló megoldásához rendelkezésre bocsátott segédkönyvek, lexikonok adatait, magyarázatait többen nem értik vagy félreértik. Ezért népszerű a szellemi erőfeszítéstől vonakodó tanulók közt a kész ismereteket rendszerezett formában közvetítő tanítási módszer.

Valamennyi oktatási fokozat számára el nem hanyagolható feladat tehát a tanulók szövegértésének, olvasási készségének fejlesztése, annak az igénynek minél teljesebb kielégítése, amit Carlyle, az ismert angol történetíró és irodalomtörténész úgy fogalmazott meg, hogy amit az egyetemről vagy a főiskolától kaphat az ember, az tulajdonképpen nem más, mint amit már az elemi iskola is kezd nyújtani, vagyis: **m e g t a n í t o l v a s n i**.

Ebben az összefüggésben nyilvánvalóan az olvasásnak arról a mélyebb értelméről van szó, mely szerint gondolati, érzelmi és hangulati árnyalataival együtt, a nyelvi megformálás sajátosságait is pontosan érzékelve vesszük birtokba olvasmányainkat. Ilyen képesség kialakításának előfeltétele az anyanyelvi műveltség és a hozzá kapcsolódó emocionális érzékenység minél magasabb színvonala, eszköze pedig a rendszeres, elmélyült, grammatikai és stilisztikai árnyalatokat gondosan értelmező, az irodalmi műfajok minél szélesebb skálájára támaszkodó **e l e m z ő o l v a s á s**. Csak e kritikai beállítottság alapján lehet az olvasott szöveg felszíne alá hatolni és az író mondani-valóját, szándékát teljes egészében megragadni.

Ezek után tekintsük át azokat az alapvető nyelvi-stilisztikai tudnivalókat, amelyek a minél teljesebb szövegértés előfeltételei.

Az olvasott szöveg pontos értelmezéséhez mindenekelőtt a szójelentés két rétegének, az alap- és mellékjelentés (denotation és connotation) lényegének, illetve a gondolatközlésben betöltött szerepének megértésére van szükség. Az értelmes és hasznos olvasásnak különösen fontos tényezője a szavak mellékjelentése iránti fogékonyság. Csak ilyen érzékenység birtokában lehet a felszíni elsődleges jelentésnél olykor fontosabb írói szándékot felfogni. Példamondatok megjelölt szavainak értelmezése, helytelennek vélt kifejezések helyesbítése, a változtatás indoklása, egyes szavak mellékjelentése közti különbségek megállapítása segíti a tanulók ezirányú képességének fejlődését és finomodását.

Az elemző olvasás során lehet rávezetni a tanulókat a mellékjelentések személyes és általános típusának megkülönböztetésére. Az előbbi bizonyos szavakhoz fűződő egyéni élményeink határozzák meg, a másik pedig akkor alakul ki, mikor az emberek többsége egy bizonyos szóra lényegében ugyanúgy reagál. A mondanivaló pontos kifejezésére leginkább az általánosan ismert és elfogadott változat alkalmas.

Olvasmányélmények alapján lehet megfigyelni és érzékeltetni, hogy nem minden szó vált ki határozott érzelmi reakciót. Stílusérték szempontjából persze legfontosabbak azok, amelyek az olvasókat vagy hallgatókat megrögzítik.

Az olvasó érzelmi reakcióját a szövegre nagyban befolyásolják és meghatározzák azok a képek, amelyeket a szavak tudatunkban fölidéznek. E képek hatását az eredetivel kapcsolatos tapasztalataink döntenek el. Érdemes vizsgálni, mi az oka annak, hogy sok szó olyan képeket ébreszt az olvasóban, amelyek az első pillanatra az alapjelentéssel semmiféle lényeges kapcsolatot nem mutatnak. Bizonyos szavak a látási képzeteken kívül más érzékszervek adatait is fölidézhetik: a hallását (*tik-tak, harmónia, nyikkanás, trombita*), a tapintását (*érdes, sima, hideg, lágy*), az ízlelését (*fűszeres, érett, keserű*), a szaglását (*széna, kávé*), Némelyik szó egyszerre két-három érzéki képzetet is fölidézhet (*száraz, pezsgő, bor, havas, cigaretta, cukor*).

Mivel érzéki tapasztalataink általában vagy kellemesek, vagy kellemetlenek, a nekik megfelelő szavak is vagy segítenek elfogadtatni egyes eszméket, gondolatokat, vagy visszautasításukhoz járulnak hozzá. Ezért van nagy hatalma szónak a reklámozásban és a politikai agitációban. Nem kis szellemi élvezet ilyen szövegek hatástitkának bogozgatása. Csak megfelelő anyanyelvi műveltség birtokában tudja felismerni az olvasó vagy hallgató azokat az inkább elfogultságra, mint gondolkodásra valló propagandafogásokat, amelyekkel az élet különböző területein próbálják befolyásolni. Ezért szükséges, hogy a szépirodalom mellett más szakterületek nyelvi anyagával is foglalkozzék az iskolai oktatás.

Régi szövegek olvasásában az okoz legnagyobbat nehézséget tanítványainknak, hogy több szó nem a mai jelentéssel szerepel bennük. Ennek az a magyarázata, hogy a maguk korában hatásos és az olvasók nagy táborát hatásuk alatt tartó írók, akik bizonyos szavakat népszerűsítettek, idővel vesztenek jelentőségükből. Ugyanígy megváltozik az idők folyamán a társadalom viszonya is egyes eszmékhez, melyeket bizonyos szavak képviselnek. Csak az anyanyelvi műveltség történeti irányú kiszélesítésével biztosítható, hogy a régi kultúrák értéke nem vessen el a felnövekvő nemzedékek számára. Ennek érdekében a szómagyarázatokon kívül a szövegösszeállítás és jelentésföltáró szerepére kell ráirányítani a tanulók figyelmét.

Csak megfelelő nyelvi műveltség alapján válik képessé a tanuló arra, hogy minél több információt tudjon kihámozni az olvasott szövegből, vagyis tudjon következtetni a szerzőre, annak egyéniségére, műveltségére, foglalkozására stb.

Az indokolatlanul nehéz nyelv használata megnehezíti az olvasó helyzetét. Az elemző olvasás segítségével képességet lehet szerezni annak megállapítására, hogy adott esetben mi az oka a nehezebb nyelv használatának. Olykor a tárgy természete indokolja és teszi elfogadhatóvá. Ha viszont az derül ki, hogy a bonyolult, nehéz nyelv használata nem indokolt, abból többféle következtetés vonható le: a szerző nem gondolkodik elég világosan, vagy a gondolatok értékesek, de baj van a kifejezésbeli jártassággal. Némelyik szerző a hallgatóság előtt imponálni akar a bonyolult nyelvvvel, mások talán tájékozatlanságukat vagy tudatlanságukat próbálják leplezni vele.

A helyes szövegértésnek és egy-egy írásmű értéke megállapításának feltétele annak felismerése is, hogy a szerző mennyit merített a klisék, az előregyártott nyelvi elemek hatalmas tárházából, vagy az írás hogyan viseli magán alkotója egyéniségének, a megírás körülményeinek és az olvasók vagy hallgatók igényének nyomait. Persze nem könnyű megmondani, mikor lesz egy kifejezés klisé. Lehet, hogy ami az egyik embernek az, a másiknak friss kifejezés. Sokoldalú alapos olvasottság alapján fejlődik ki az érzék a klisék felismerésére. A szóképek és alakzatok csak addig tudják szemléletessé tenni az absztrakciókat, míg meg nem szokjuk őket, azután élettelenné válnak.

Jó alkalom az elemző olvasás az írói gondolkodás sajátosságainak vizsgálatára, az objektív és szubjektív elemek, esetleg logikai hibák jelenlétének felfedezésére egyes megállapításokban. Ezzel kapcsolatban tudnunk kell, hogy mikor az író saját magáról nyilatkozik, az igazság kérdése nem vetődik fel olyan élesen, mint mikor objektív tényekről tesz megállapításokat. Ez utóbbi esetben határozottan el kell döntenünk, hogy elhiszszük-e, amit hallunk vagy olvasunk. Ismeri-e az író vagy beszélő azt, amiről ír vagy beszél? Véleménye tanulmányon, tapasztalaton, megfigyelésen épül-e, vagy pedig elhamarkodott, megalapozatlan? Helyzeténél fogva többet tudhat-e a tárgyról, mint mi? Értelmesebb-e az átlagembernél? Miért mondja, amit mond? Hiszi, vagy van valami más indítéka is? Csak e kérdések alapján lehet behatolni az írások igazságába.

Olvasás közben a teljes megértés érdekében érdemes figyelmet fordítani a mondat hosszúságára és a mondat ritmusára is. A mondat hosszúság a kifejezendő gondolat bonyolultságától függ, de könnyen ellenőrizhető tény, hogy régi szövegekben általában hosszabb mondatok szerepelnek. A mai fiatalság jobban szereti a rövidebb mondatokat, mint az előző nemzedék. Ennek nyilvánvalóan az élettempó felgyorsulása az oka. Művelt olvasó előtt azonban az is világos, hogy a régi szövegek hosszú mondataiban gyakran művészi szerkezet fedezhető fel, a masszivitás mellett a kecsesség is jelen van bennük. Ha ugyanannak a szövegnek hosszabb és rövidebb mondatokban fogalmazott változatát összevetjük, mindjárt értékelhetővé válik, miként készíti az embert a csupán rövid mondatokban fogalmazott írás a részletekben való megrekedésre, s ezáltal hogyan kapnak hangsúlyt a kevésbé fontos részek is. A tagmondatok és a mondatrészek sorrendjének, a mondatritmusnak és a szakasz szerkezeti sajátosságainak megfigyelése, továbbá az

egész műalkotás hangvételének, tónusának tanulmányozása mind-mind szerves része és előfeltétele annak, amit a szó mélyebb értelmében olvasásnak, szövegértésnek nevezünk.

*

Mindezek a problémák, amelyeket itt úgyszólván csak jelzésszerűen sorakoztattunk egymás után, részletesen kifejtve és a tanítást támogató, a tanulók anyanyelvi képzését nagyszerűen szolgáló példákkal, feladatokkal együtt olvashatók, tanulmányozhatók az amerikai Ohio állami egyetem professzorának, Richard D. Alticnek már négy kiadást megért, széles körben igen népszerű Preface to critical reading című könyvében. (Fourth edition, USA, 1960.)

Erre és minden hasonló jellegű pedagógiai tevékenységre azért érdemes figyelmet fordítani, mivel a magyar közoktatás tantervváltozás vagy legalábbis — módosítás előtt áll. Az is közismert, hogy ennek keretében az anyanyelvi képzés megjavítása központi feladatként szerepel. Íme, egy szempont, amelynek figyelembevételével egyszerre lehetne fejleszteni a tanulóknak nemcsak olvasási, hanem írásbeli és szóbeli kifejezőképességét is az általános iskolától az egyetemig bezárólag.

Sipka Sándor

Szó- és szólásmagyarázatok

Feljött a hava. Úgy vélem, ennek a szólásnak nem olyan egyszerű a magyarázata, amint azt szóláskutatóink hitték, hogy ti. akinek feljött a hava, annak a holdja jött fel, azaz holdkóros bolond az illető (O. Nagy: Mi fán terem? 142). Ha ez lenne az alapszemlélet, akkor hogyan magyarázható ebből az *újságos bolond* kifejezés (uo. 143), hiszen holdújságkor éppen nem látszik a hold; valamint ez a régi mondás: „ne csodálja, hogy bolondokat beszél, most a *hold fogy*” (Magyar Játékszín 3: 171; 1793-ból).

A helyes magyarázatot a régi nyelv és más nyelvek szinonim adatainak tanulmányozása adja meg. A régi magyar nyelv, valamint más nyelvek is azt az embert tartották bolondnak, aki úgy *v i s e l k e d i k*, mint a hold, azaz a hold változásaival együtt változik az eszejárása. Az ilyen embert neveztek *holdas*-nak, *havas*-nak.

Egy 1630-beli írásában Esterházy nádor az erdélyi politikát hasonlítja a változó holdhoz: „az rossz Tündérország [Erdély] a *holdnál is változóbb*” (TörtT. 1900. 52), majd egy más helyen az elméleti változásokat egyenesen a hold változásainak tulajdonítja: „ha a *holdkint* meg *más ész nem érne* az erdélyieket és *újabban meg nem változnak*” (uo. 53), ami mai nyelven körülbelül így hangzana: ha holdként nem változna az észjárásuk. Beresényi hasonlóképp a hold változásaival köti egybe a mentalitásbeli változásokat: „mert soknak *hóddal újjul az elméje*” (1706. RákF. Lev. 5: 234). Akinek minden újholdkor változott a gondolkodása, az volt az *újságos bolond*.

A német nyelv is a *hold* szóval jelöli az észjárás szeszélyes változásait. A *Laune* 'szeszély' szó a latin *luna* középelnémet átvétele („da dieser stets *wechselt*”, Sprach-Brockhaus, *Laune* a.), s melléleg 'Verdrieszlichkeit', azaz 'mogorvaság, ingerlékenység' jelentéssel is bír, akárcsak e magyar szólásban a *hava* szó: *felütött a hava* 'megharagudott valamiért' (NyF. 16: 30, Heves m.).

A magyar észjárás szerint az ész a holddal egyezően változik: a holddal újul, s ha a hold fogy, az ész is fogytán van (l. előbb, MagyarJátékszín 3: 171). Az angol és a francia, bár szintén a hold változásaiból indul ki, ellenkező előjelet tesz a hold és az elme változásai közé. Régi angol közmondás szerint *when the moon's in the full, then wit's in the wane*, azaz 'amikor a hold megtelik, az ész elfogy'. Ugyanerre a szólásra gondol az angol reneszánsz drámaíró Webster is Amalfi Hercegnő c. drámájában: „(az örültek) ott táncoljanak és daloljanak | *S úzzék az eszüket holdtöltekor*” (Angol reneszánsz drámák. Európa kiadó, 1961. 353). Rabelais Gargantuájának kongeniális német fordításában (Gottlob Regis, 1911.) pedig ezt olvashatjuk: „das sie nicht von der andern Weiber Art war, die den Mond gemeinlich umgekehrt in den Köpfen haben, mithin stets mondhirng oder lunatisch sind” (2: 331).

Mindebből bizonyos, hogy a hold változásai nyújtottak szemléleti alapot az ész olykor felfoghatatlannak és esztelennek tűnő változásaihoz. Annál is inkább, mivel úgy gondolták — és nem minden alap nélkül —, hogy a hold befolyásolni tudja az emberi érzelmeket. Így holdújságkor nyugtalanság fogja el az embert, mint Rosnyai Dávid deák szavaiból kiolvasható: „s uttyának cursusit a *nyughatatlan újsággal* [kezdye] pleni-luniummal végezé” (Horologium Turcicum 83; a XVIII. sz. eleje). Mint említettem, *holdas*-nak vagy *havas*-nak (TESz. *holdkóros* a., vö. SzD² „füves, *holdas*, *havas*”) nevezték az ilyen szeszélyesen, bolond módjára viselkedőt, s e melléknévből elvonódott a *hó*, *hold*

szavak 'szeszélyes változás, bolondóra' jelentése, melyet világosan megtalálunk a debreceni *hódja van*, valamint a *rájön a hava* (O. Nagy: i. h.), illetve a *rájár a hód* 'bolondos' (NyF. 16: 31, Heves m.) szókapcsolatokban. Ugyanez a jelentése a *hava* szónak a címül szolgáló *feljön a hava* variánsban is, melyben a *fel* igekötő nem a hold feljöttére utal, hanem olyan értelmű, mint az előbb említett *felütött a hava* 'megharagudott' szólásban, mely a *fel* régi abruptív-inchoatív (hirtelen kezdő) jelentését őrizte meg, amint ezt egy 1690-beli adatban is látjuk: „a nyavalya *fölütötte*” 'hirtelen rájött a nyavalya' (Schram: Boszorkányperek 2: 529, Vas m.). A nádudvari *feljön a hava, mint a holdvilágnak* változatnak is természetesen nem lehet az a jelentése, hogy 'feljön a holdja, mint a holdvilágnak', ami értelmetlen volna, hanem hogy 'rájön a bolondóra, mint a holdvilágra [a változás]'.

Végezetül közlök még néhány, eddig figyelembe nem vett adatot: „*hihető meg-havasodtam*, vagy talán az ördög akar rajtam farsangolni” 'megbolondultam' (1793. MagyJátékszín 4: 341); „*én is töltöm*, mint más ifjú *havamat*” 'járom a bolondját' (Besseyei: Lais 31; vö. „*ifjúság bolondság*”); „*Nem vagy ésszel szeles* | *Mint mások elmeje* | *Fel havas sötetes*” (RMKT. XVII. sz., 3: 345), ami talán annyit tesz, hogy 'nem vagy ésszel széles, hanem félhavas', azaz félbolond.

Az ujjából szopta. A szólásnak elfogadható érvelésű magyarázata nincsen. Sem a medve mesebeli téli talpszopását nem tarthatjuk ilyennek, sem abból nem indulhatunk ki, hogy — mint a németben — saját kisujjunk megsúghat nekünk egyetmást, hiszen a szólás értelme éppen az, hogy amit az ujjunkból szopunk, az nem hiteles, nem igaz (vö. O. Nagy: *Mi fán terem?* 320).

Azt hiszem, szólásunknak egészen egyszerű a magyarázata. A tudományt, mint mondani szokás, az anyatejjel szívjuk magunkba, azaz a szó szoros értelmében *s z o p j u k*. Mint Pázmány írja Kalauzában: „*az ördögtül szopta tudományát*” (3: 313). A kisgyerek, ha nem kap anyatejet, az ujját szopja, melyből természetesen nem jön tej. Ez a kép hatott szólásunk létrejöttére. Aki a tudományt csak az ujjából szopja, az épp úgy nem jut igazi tudáshoz, mint a kisgyerek tejhez. S éppen ez a jelentése szólásunknak: 'nincs semmi alapja annak, amit mond, maga találta ki a dolgot' (O. Nagy: i. m. 320).

Mint ismeretes, a régiek hite szerint valóban lehetett ujjból szopni a tejet s ezzel együtt a tudást is. Az O. Nagy által említett keleti legendákon kívül Plutarchos is írja, hogy a csecsemő egyiptomi királyfit Isis az ujjával táplálta. Az effajta legendák nyilván annak a magyarázatául születtek, hogy a kisgyermek mindenütt a világon szereti az ujját szopni. Ebben ugyanis valami titokzatos ősi szokás maradványát látták: úgy vélték, hogy a csecsemő annak emlékére veszi az ujját a szájába, hogy abból valamikor valóban jött tej s a tejjel együtt tudás is. Feltehető, hogy régen az az állítás, hogy valaki a tudását az ujjából szopta, titkos eredetű tudományra való utalás volt. A hiedelem elmúltával azután, a szokásos fordulattal, a szólás negatív értelmet vett föl. A következő angol példával illusztrálhatom állításomat. A szóláshasonlat „*safe as a thief in the mill*”, azaz 'biztonságban van, mint a tolvaj a malomban', ma már azt jelenti, hogy 'egyáltalán nincs biztonságban', holott tudvalevő, hogy a malmok valamikor azilumként szolgáltak. Mikor azután megszűntek azilumnak lenni, a szólás negatív jelentést kapott.

Egy érdekes példája annak, hogyan igyekeztek később, az emberi gondolkodás realisabbá válásával, valamilyen analóg természeti jelenséggel magyarázni az ujjból szopást, Péczeli Király Imre újvári prédikátor katekizmusa előszavában található: „*kis munkámban, pók módgyára, semmit ujból nem szoptam*: hanem az méheket, a'mint lehetet, követtem, kik, tehetségek szerént, sok virágokrol szedegetik és gyüjtögetik édes eleségeket” (RMKT. XVII. sz. 2: 267).

Szólásunk eddig nem ismert szinonimája fordul elő Bessenyeinél: „Amaz ír, s *markából szörpöl*, hogy hírt nyerjen” (1772. Embernek próbája 98). Aki csak a saját markából szörpöli híreit, az épp oly kevéssé mond igazat, mint aki azokat az újjából szopta.

Bernáth Béla

Ventillátor. Él vagy élt nyelvünkben néhány idegen szó vagy jövevényszó — mint *bicikli, detektív, harmonika, kaleidoszkóp, koedukáció, lokomotív, propeller, revolver, traktor, utópia* stb. —, melyek latin vagy ógörög, illetve latin és ógörög elemekből állanak, de nem e ma már holt nyelvek életében keletkeztek, hanem újabb keletűek, és pedig angol alkotásúak. Az ilyen állatin vagy anglo-latin szavak sorába tartozik a szellőztető készülék jelentésű *ventillátor* szavunk is. Első megjelenése *ventilator* alakban 1743-ból adatolható az angol Stephen Hales könyvének címében. Hales nem csupán a latin tőből képzett angol szót honosította meg, hanem egyúttal le is írta könyvében a szénbányák, manufaktúrák, hajókabinok, kórházak, börtönök, istállók, gabonatórolók célszerű szellőztetésére szolgáló aknák, kürtők, légszívó kerekek és egyéb berendezések megszerkesztésének módját. F. Mackenzie rámutatott arra, hogy a XVIII. sz. angol mezőgazdasági és ipari forradalom nagy eredményei az e szóval jelölt eszköz megalkotása nélkül nehezen bontakozhattak volna ki. A *significans* és a *significatum* együttese és annak elterjedése több mint pusztán nyelvtörténeti jelentőségű (*Les relations de l'Angleterre et de la France d'après le vocabulaire*, 1: 106).

Az angol szó a franciába már egy év múlva, 1744-ben átkerült, a németbe 1755-ben (Peter Ganz: *Der Einfluss des Englischen auf den deutschen Wortschatz 1640—1815*, 228). A magyarba érhető gazdaságtörténeti okokból jóval később. A Közhasznú Esmeretek Tára 1834-ben ezt írta: „Szelelő (*ventilator*), arra való cső vagy lyuk, hogy a' bezárt közökbe fris levegő hason be 's a' romlott egyszersmind kihozódjék. Az ablakokon lévő kerek szélesővek ezt legegyügyübben adják elő. . . A' szelelők kiváltképpen tengeri hajókon használtatnak, hol a' fedelek közt igen meg szok romlani a' levegő. Eppen ez ada alkalmat feltaláltatásokra, Hales Angol által (1741). L. Cavallo *Abhandlung über die Eigenschaft der Luft* (ángolból, Leipz. 1783.)” (11: 346—7.)

A szó 1853-ban már megtalálható Forstinger János Idegen szavakat magyarázó kézikönyvében (1063. hasáb) s 1859-ben Térey Pál Angol- és skóthoni naplójában: „[A marhaistállóban] ügyelet van továbbá a melegségi fokra, hogy ez mindenkor egyforma legyen, mi is a szelelő lyukak és a padlaton levő *ventillátorok* segédelmével szabályoztatik, úgy hogy kerülve minden légvonatot, mégis mindig fris levegő szivároghat be” (215).

A szellőztető, jobban mondva légmozgató készüléknek egy más fajtájával és nevével találkozunk ugyanezen idő tájt Andrassy Manónak Utazás Kelet-Indiákon (1853.) c. könyvében. Többször is ír az indiai jómódú házakban található szellőztető lapról, óriási legyezőről, melyet egy a szomszéd helyiségben működő bennszülött szolgál mozgat folytonosan az urak szobájában, hogy ott egy kis légmozgást idézzen elő. Andrassy *légyverő szernek, léghűtő-nek, légajtó-nak* nevezi ezt a hindi nyelven *pankha*, anglicizált alakban *punkah*-nak nevezett szerszámot (290—1), egy ízben pedig magyaros transzkripcióval is közli: „A *panka* indiaszerte mindenütt otthonos gazdagabbak lakásán, . . . a szoba mennyezetéről keresztben lecsüngő rárára feszített erős szövetlap, melly húzószinór által mozgásba hozatván, legyező gyanánt szolgál. Ez . . . a *léghajtó pan-ka*. . .” (30).

Vécé. E szót, azt mondhatni, ma már talán minden felnőtt magyar ismeri. Hiszen a komfort fogalmába (vö. Nyr. 93: 390) napjainkban beletartozik a vízöblítéses árnyékszék is. De magát a *vécé* szóval jelölt készüléket még ma is csak országunk lakossága egy töredékének van módjában használni. Az ezredfordulóra talán megérjük, hogy a városiasodás fokozódásával e kisebbségből többség lesz.

Az illemhely hazai ősalakjainak magyar nevééről keveset tudunk. A TESz. 1508-ból adatozja az *árnyékszék* szót. Hogy ez az alkalmasosság akkor milyen lehetett, nem tudjuk. De talán nem járunk túl messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy valami latrinaféle gödör volt, talán egy kapaszkodó cölöppel a kuporgó ember számára s az egész készség gallyakkal, vesszőfonattal, az „árnyékkal” sátorszerűen vagy kerítés formájában elkerítve illetéktelen szemek elől.

Egy a TESz.-énél mintegy nyolevan évvel korábbi adat, Zsigmond király uralkodása idejéből arra enged következtetni, hogy az ülökés árnyékszék intézménye 550 évvel ezelőtt még nem volt elterjedt nálunk. Az Oklevélszótár ugyanis a *polc* címszó alatt 1429-ből említ a Múz. Rhédey anyagból egy Georgius *Polczonzaró* dictus-t. (Vö. még Trócsányi Zoltán: Magyar régiségek és furcsaságok. Budapest 1924. 1: 35–6. Trócsányi figyelmét az adatra Pais Dezső hívta fel.) Ha ekkortájt az árnyékszék ülökéje már mindennapos jelenség lett volna, akkor György úr aligha kaphatta volna a *Polczonzaró* gúnynevet. E sokatmondó ragadványnévből arra következtethetünk, hogy a gúnyolódók derék ókonzervatív szittyák lehettek. Nekik megfelelt a kutyamódra való guggolás is, — hiszen így volt jó az öregapjuknak is. Ők csak nevetni tudtak a kilyukasztott ülésű deszkalapra telepedő György úr nájmódi finnyásságán. De arra is következtethetünk, hogy György úr alighanem világlátott, talán nyugati főúri kastélyokban is megfordult személy volt, aki ott *chaise percée*-t látott. Vagy ha mégsem, akkor legalábbis kényelem-szerető ember volt, igényes, de egyben újtó kedvű is. Egy azonban kétségtelen: amikor az anyagcsere záróaktusának guggoló helyzetben való lebonyolításáról áttért az ülő helyzetbelire, akkor egy lépéssel előbbre vitte a civilizációt Magyarországon. Áldanunk kell emlékét érte.

A poletól a vízöblítésig roppant hosszú volt az út. (A kérdésnek az angol nyelvterületen jelentőségének megfelelően gazdagon dokumentált szakirodalma van. Itt csupán a legújabb nemű művekre utalunk, mint Roy Palmer: *The Water Closet, a new history*, Newton Abbot, 1972.; Lawrence Wright: *Clean and Decent*. London, 1960.; John Pudney: *The Smallest Room*. London, 1954. „A művelődéstörténésznek semmi sem banális.”) Nemcsak azért volt hosszú ez az út nálunk, mivel fejletlen társadalmi, gazdasági körülményeink között bonyolult műszaki kérdéseket kellett megoldani, hanem mivel ezen túlmenően egy bizonyos érzelmi közegellenállással is meg kellett küzdeniük az újtóknak (akárcsak annakidején nyilván György úrnak is). Elvi síkon nemegyszer sóhajtott fel Széchenyi István az újtó hálátlan szerepe kapcsán, „kivált oly honban, mint Magyarország, hol minden újtól rettegnek” (1840: Selyemről, 13), „. . . oly régi honban mint Magyarország, hol a legjózanabb újtás is annyi megrögzött szokással, sőt annyi egyes érdekekkel jön összeütközésbe” (1838: Néhány szó a lóverseny körül, 51). Az a Széchenyi írta ezt, aki már 1815-ben, 24 éves korában, angliai naplójegyzeteiben összefoglalva és felsorolva utazásának öt-hat, elsősorban gyakorlati, technikai jellegű tapasztalatát, ezt írta: „Ich habe in England sehr wichtig gefunden: . . . Water closet ist eine merkwürdige Sache für das Bedürfnis eines Menschen der mehrere Tage hinter einander essen und der alle Tage, denen neu ankommenden Lecker bitten ein ehrliches Plätzchen gönnen will” (Összes Munkái 10: 782). Széchenyi szövege tehát antedatálja a szókapcsolat (*water closet*) első előfordulását német szövegben, mely Schulz-Basler szerint csak 1840-ből adatozható.

Hogy Magyarországon 400 év alatt nem sokkal jutottak tovább György úr talál-

mányánál, hogy Széchenyi ímént idézett sóhajai a magyar úri maradiságról nem voltak alaptalanok, azt ugyane szerzőtől egy másik passzus is igazolja 1837—40 tájáról. Ez a vízöblítés fontosságát tárgyalja és részletesen leírja az akkori magyar állapotot. „Nemesi curia faluhelyen. . . az ambitus végén igen gondosan felállított árny- vagy inkább zsarnok-szék, minthogy senkit sem kimél, de kivétel nélkül mindenkire egyforma büntetést ró, . . . [szék], mely nem annyira vet árnyékot, mint legnagyobb elevenséggel dögvészes szagot terjeszt az egész házban lehető legnagyobb egyenlőséggel. . .” (Pesti por és sár, 34—5). A továbbiakban szól a vízöblítésről, de ennek gyakorlati megoldásai nincsenek leírva.

A vízöblítés kérdése akkor jutott közelebb a megvalósuláshoz, amikor Budapesten a XIX. sz. hetvenes éveiben, alig száz éve elkezdődött a szennyvízvezető csatornahálózat kiépítése. A Széchenyi javasolta vízöblítéssel rendszer megvalósítását — s vele egy új szókapcsolat begyökerezését — közegészségügyünk nagy megszervezőjének, Fodor József (1843—1901) egyetemi tanárnak köszönhetjük. Orvosegyetemi magántanár korában, 1869-ben „Az árnyékszék-rendszerekről tekintettel a hazai, és főleg pesti viszonyokra” címen 118-lapos füzetet tett közzé, melyben megállapította, hogy „Angol, Németország több városában . . . water closetek alkalmaztattak. Ily water closetek már nálunk is, habár igen hiányos alakban, kezdenek alkalmaztatni” (3). Ezek meglétét igazolja Babos Kálmán 1865-ben megjelent Közhasznu magyarázó szótára, mely a következő szócikket tartalmazza: *waterclosets*, ang. (uaterklozetsz), tul. viz—árnyékszék; árnyékszék oly készüllettel ellátva, mely nyomásra az ülőhely alatti edénybe vizet ereszt, s onnan a rondaságot kimossa.

Fodor 1874-ben hosszabb angliai tanulmányút után közzétett ötszáz lapos, az MTA nagydíjával jutalmazott Közegészségügy Angolországban c. sokoldalú monográfiájában még nyomatékosabban hivatkozott az angol példára. Öt oldalon részletes tárgyi leírást is adott a water closetek típusairól. „Az angol lakás közeli közepé tartozik a tiszta, szagtalan, kényelmes árnyékszék. Angolország lehet mondani hires water-closet-jeiről, — viz által öblített s elzárva tartott árnyékszékjeiről. — Az angol népszokás már régebben ellene volt oly állapotoknak, minők nálunk árnyékszékjeinkben mai nap is eltűretnek; azonban csak a water-closetek behozása óta birnak célszerű, kényelmes s sikeres eszközzel annak megszüntetésére. Hogy mikor, ki által lett a water-closet fölfedezve, nem tudom, — csak azt mondhatom meg, hogy már a legelső egészségügyi törvény, a Public Health Act 1848, arra különös figyelmet fordított. . . . A Public Health Act értelmében (51. §.) nem szabad új házat lakásul használni, a melyben célszerű water-closet . . . nem építettett; úgyszinte ha valamely régi házban hiányzik ily closet, a Surveyor jelentésére a hatóság annak építését elrendelheti” (239—40).

Fodor agitációjának eredményeként egyre gyakrabban olvashatunk a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye (hazánkban ekkor a kor egyetlen műszaki folyóirata) hasábjain a hetvenes és nyolcvanas években a *water closet* építésének technikai részletkérdéseiről. Az angol elnevezés is ebben a korban honosodott meg nálunk, legalábbis értelmiségi-szaknyelvi szinten. Ekkor kezdett lassan a háttérbe, vagy legalábbis a régies vagy tréfás vagy népies stílusrétegbe szorulni a *budi*, a *reterát*, a *perváta* szó. A választékos-eufemisztikus *illemhely* is talán ekkor honosodott meg. (CzF. 1864-ben és Ballagi Teljes szótára 1867-ben még nem regisztrálta.) A *klozett* a TESz. szerint 1865-ben jelent meg a *water closet* német tükkörfordításának részeként. Később ez a *kló* tréfás-illedelmesebb hangulatú rövidült alakot öltötte.

A *water closet* szókapcsolatnak nem szaknyelvi rétegekben való terjedését e sorok írója a XIX. századból nem tudja kimutatni. Fő oka ennek abban kereshető, hogy az ezen fogalomkörbe tartozó összes szavak hosszú ideig nem ítéltettek méltónak arra, hogy az átlagolvasónak szánt írásokban szerepeljenek.

A fokozódó városiasodás, az egyre nagyobb arányokat öltő építkezések, a közegészségügyi kérdések tudatosodása (így pl. az első világháborúig nem ritka tifusz- és kolera-járványok), egyáltalán a polgárosodás terén történő előrehaladás városainkban a századfordulóra szükségessé tette egy rövid, egyszerű, stílusosan semleges, közömbös megnevezés megalkotását. Ennek a kívánalomnak a néha még ma is hallható *toalett* szó a maga sokjelentésű mivoltában és a nagypolgári világ hangulatát felidéző tulajdonságával a szélesebb körökben nem felelhetett meg. Talán ezért kezdték használni — időbeli kezdőpontját nem sikerült megállapítani — a *W. C.* (= *water closet*) rövidítést. A két nagy kezdőbetűvel írott s összefüggő betűszóként (*vécé*) kimondott elnevezés a középületekben, szállodákban, színházakban és egyéb a nyilvánosságot szolgáló építményekben levő illemhelyek ajtaján látható rövidítésből terjedhetett el.

Maga a *vécé* szó századunkban nálunk gyorsabban terjedt el, mint a *könnyűlő* — hogy eme egykor szórványosan használt, alighanem franciából tükörfordításként keletkezett megjelöléssel éljünk — eme korszerű, higiénikus, büztelen típusa. A népnyelven ma már gyakran a legkezedtelegesebb fajtájú, az udvar, a kert végében álló budit is e szóval jelölik. Igaz, a városias műveltségűek az ilyenfélét egymás között néha tréfásan de találóan *vé nélküli cé* néven említik, a budit a szabályszerűen vízöblítésestől megkülönböztetendő. Ez utóbbinak jó fél évszázada elterjedt neve nálunk az *angol véce* is. (Ez persze némileg már tautológia vagy hiper-precízió.)

A tárgy természeténél fogva a *vécé* szóra sem könnyű korai nemszakirodalmi előfordulási adatokat találni. A kutatás idővel bizonyára fog még korábbi adatot hozni annál az 1934-ből származó idézetnél, mely Nagy Lajosnak ismert szociográfiai könyvéből, a Kiskúnhalomból származik. Ebben, a 160. lapon egy szegénylős gimnazista tépelődését halljuk: „Egész sora a szavaknak is kering a Gyuri eszében melyiket is mondja? *Reterát, illemhely, klozet, kló, félreeső hely, budi, árnyékszék, véce?*”

Szótáraink valamivel később kezdték a *vécé* szót regisztrálni. Pávó Elemér 1938-ban megjelent Idegen—magyar műszaki szótára „illemhely” értelmezéssel közölte. Az angol—magyar kéziszótár 1948-ban (*closet* szócikkében), a magyar—angol nagyszótár 1953-ban, az idegen szavak kisszótára (Bakos F.) 1957-ben. Az utóbbi évben a Szegedi szótár is hozta önálló szócikkben, különféle népnyelvi alakváltozataival együtt. (A *W. C.* alakot már századunk elején közölték idegenszó-szótáraink, pl. Radó Antalé.)

Írásban, nyomtatásban tovább él a *W. C.* alak is, ami egy árnyalattal hivatalosabb, eufemisztikusabb, mint az ejtett alak *vécé* betűképe. 1966-ban Ruffy Péter nyilván e megfontolásból írta Egy napom c. riportkönyvében: „Az éjszaka három személy a *WC*-ben leütött egy férfit” (258). Az írott *vécé* alak az utóbbi években egyre gyakoribb lesz, a szépirodalomban is, s az egykor kissé talán finomkodó hangulatú szó egyre semlegesebbé válik.

A *vécé* szó egyébként megfelelő csekély fonációs eltérésekkel a francia és német nyelvterületen is él. A *WC* betűknek szóvá történő kiolvasása tehát nem kizárólagos magyar lelemény. Az Angliát és Amerikát járó magyarok azonban meglepve tapasztalják, hogy ott — e találmánynak nevet adó szülőországokban — a *W. C.* vagy *water closet* felírást mily ritkán látják az illemhelyek ajtaján. Sőt esetleg egyáltalán nem is látják. (Aminek okát és a helyette alkalmazott megoldásokat ismertetni nem e cikk feladata.)

Az utóbbi néhány évtized eseménye nálunk a *vécé* szónak *véce* változatra való rövidülése. Itt alighanem rétegnyelvi megkülönböztetés is lappang, a *vécé* lehet a „polgárosultabb” vagy csak városiasabb változat. Ami pedig létrejöttét illeti, valószínűleg a *vécében, vécen, vécere, vécét* ragozott alakokból lett a zéró morfémájú *véce* nominatívus elvonva. A Szegedi szótár még további elvonású *véc* alakot is említ.

Országfi László

Szónokok, előadók kézikönyve Írta: Bognár Elek, Deme László, Duró Lajos, Fábíán Pál, Lengyel Dénes, Wacha Imre. Összeállította, lektorálta: Deme László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974. 205 lap

1. Vannak könyvek, amelyeknek megjelenését kitörő örömmel kell üdvözlünk, pusztán tárgyuk, témájuk miatt, még mielőtt hozzáfognánk a tulajdonképpeni értékeléshez, érdembeli méltatáshoz. A Szónokok, előadók kézikönyve is ezek közé tartozik. Idestova másfél évtized óta, a Terestyéni Ferenc szerkesztette Nyelvtan — stílus — szónoklás című, 1960-ban ugyancsak a Kossuth kiadásában napvilágot látott mű megjelenése óta ez az első olyan munka, amely mind példányszáma, mind aránylag részletező volta révén alkalmas arra, hogy az előadóként, ünnepi szónokként a kisebb-nagyobb nyilvánosság elé lépő ezrek hasznos segédkönyvévé, a felkészülést eredményesen segítő útmutatóvá váljon. Nem azt mondom ezzel, hogy a nyilvános megszólalás alapjait elsajátítani kívánók ez idő alatt teljesen magukra voltak hagyatva, hiszen a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a családi ünnepek társadalmi megünneplését szervező irodák, valamint más intézmények beszédtechnikai és szónokképző tanfolyamai, továbbá a jobbára ezek tematikájához igazodó, 40, 60, 80 lap körüli terjedelmű, sokszorosított vagy akár nyomtatott jegyzetek, összefoglalók és egyéb segédanyagok révén — amelyekből én vagy tízet ismerek, de bizonyára ennél jóval több van — valamelyes tájékozódást eddig is szerezhettek. Az azonban kétségtelen, bár szomorú tény, hogy ha valaki mit sem sejtve benyitott egy könyvesboltba, s a szónoklástan alapjait, főbb kérdéseit tárgyaló munkát kívánt beszerezni, könyv helyett csak elutasító választ kapott. Ennek az állapotnak most remélhetőleg vége szakadt, s talán az is remélhető, hogy egyszer s mindenkorra. Most, hogy már van olyan könyv, amely az ilyen irányú óriási igényeket kielégítheti, nem szabad, nem szabadna megengedni, hogy ez a könyv kifogyjon az üzletekből. Mindaddig nem szabad megengedni, amíg nem lesz helyette esetleg még teljesebb, még jobb.

2. Miről is szól, mit tartalmaz a Szónokok, előadók kézikönyve? E kérdésre a lehető legegyszerűbb módon válaszolok: idézem a kötet tartalomjegyzékét. Az eredetitől csupán abban tértek el, hogy egyrészt a szakaszok külön-külön lapszáma helyett csak a fejezetek együttes lelőhelyét, lapterjedelmét adom meg, másrészt a tartalomjegyzék tételeit nem sorokra bontva, hanem tömbösítve mutatom be. Azt hiszem, ez a kis jegyzék a maga világos címeivel és alcímeivel minden témafelsorolásnál beszédesebb.

Deme László: B e v e z e t ő (9—24): A nyilvános megszólalás felelőssége és formái — A beszéd és az írás — A beszéd és a felolvasás — Beszéd és demokrácia — Beszéd és gondolkodás — A beszéd és a nyelvhasználat szintjei — Beszédhelyzetek, beszédformák

Duró Lajos: A m e g g y ő z é s l é l e k t a n i k é r d é s e i (25—47): A meggyőzés fogalma, jelentősége — A meggyőzés mint érintkezési forma — A meggyőzés és a beszédhelyzet — A meggyőzés technikája — A hatáskeltés tényezői

Lengyel Dénes: K l a s s z i k u s r e t o r i k a — m a i é l ő b e s z é d (48—80): A szónoki beszéd hagyományos fajtái — Az anyaggyűjtés — A szónoki beszéd

anyagának elrendezése — A bevezető rész — A beszéd fő része — A beszéd befejező része — A szónok mondanivalójának kifejezése — A beszéd emlékezetbe vésése — a rögtönzés

F á b i á n P á l: A szövegalkotás nyelvi-stilisztikai eszközei (81—115): A nyelvi eszközök értéke — Az irodalmi nyelv és a köznyelv szókincse — A nyelvjárási szavak — A szakszókincsek — A mozgalmi nyelv — Az ifjúság nyelve — Az idegen szavak — Az állandó szókapcsolatok — A szavak jelentése — A szavak többértelműsége — A szavak hangulata — Az azonos alakú és a hasonló hangzású szavak — A több alakú szavak — A rokon értelmű szavak

D e m e L á s z l ó: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései (116—51): Gondolat kifejezés és gondolatközlés — A kommunikáció alapkérdései — Információ és kommunikáció — A kommunikációs alapgörbe — A kommunikáció láncszerűsége — A mondat belső felépítésének formái — A mondat súlypontja — Előrejelzés, visszazárás — rövidzárlat — Terjengősség és túlsúrités — Követhetőség, súlyozottság, elmondhatóság

W a c h a I m r e: A szöveg hangos megjelenítése (152—97): A szöveg hangzása és hatása — A helyes beszédlézés — A tiszta hangképzés — A mondat hangeszközei — A hangerő és a hangsúly — A hangmagasság és a hanglejtés — Beszédtempó, beszédszünetek — A mondat hangeszközei a szövegben — Az elmélettől a gyakorlatig — gyakorlással

B o g n á r E l e k: A szónoki magatartás (198—205): A gesztus — A testtartás — A tekintet — A szónok megjelenése

3. Pusztán a tartalomjegyzék persze csak abban igazítja el a Nyelvőr olvasóit, hogy milyen kérdésekről van szó az ismertett könyvben, abban azonban, hogy e kérdéseket a fejezetek szerzői milyen színvonalon, milyen alaposággal, mennyire sikeresen oldották meg, nem. Éppen ezért részletmegjegyzéseim megtétele előtt hadd jegyezzem meg legalább sommásan: véleményem szerint a fejezetek többsége jól megfelel céljának, rendeltetésének, sőt azért, hogy a szerzők a korábbi hasonló munkákban szokásosnál nagyobb mértékben igyekeztek a nyilvános megszólalást, a szónoki beszédet a hallgatóság szemszögéből is megvizsgálni s elemezni — Deme: „A nyilvános beszéd, az igazi, nem információ, nem pusztá ráhatás a hallgatóra, hanem kommunikáció: kölcsönhatás a beszélő és a hallgatók között” (151) —, tudományos és módszertani továbblépést is jelent. A szerzők valamennyien derekas munkát végeztek, csupán azt sajnáljuk, hogy a lélektani kérdéseket tárgyaló fejezet nehezkesebb s a szónoki magatartásról szóló rész soványabb a kelletténél. Esetleges újabb kiadás előkészítésekor feltétlenül érdemes volna ezt a két fejezetet átdolgozni: az előbbit egyszerűbbé, világosabbá, az utóbbit teljesebbé, tartalmasabbá tenni.

4. Mivel — bármily jó is a kötetről alkotott összképünk — elsősorban a bíráló megjegyzések azok, amelyek a későbbiekben hasznosíthatók, a könyv erényei közül most csupán kettőt emelek ki. Az egyik: A Szónokok, előadók kézikönyve vérbeli gyakorlati munka. Telis-tele van olyan világosan megfogalmazott, hasznos gyakorlati tanácsokkal, amelyeknek megértéséhez nem szükséges különösebb előképzettség, megfogadásuk pedig nem is csekély eredményekkel járhat. Csupán egy-két gondolat, szemléltetésül: Amikor csak tehetjük, szabadon beszéljünk, ne előre megírt szöveget olvassunk fel (12—3)! Adatainkat az anyaggyűjtés során külön-külön cédláncskákra jegyezzük fel, megjelölve az adatok lelhelyét, forrását is! Így bármikor tetszőleges rendbe rakhatjuk, akár időrend, akár oksági összefüggés alapján könnyen csoportosíthatjuk anyagunkat (53). Ha előadóként számunkra idegen nyelvjárási környezetbe kerülünk, ne igyekezzünk

mondatainkat a helyi nyelvjárás elemeivel színeznünk (86—8)! (Más dolog persze, ha pl. úgy szövünk bele beszédünkbe egy-egy ott hallott tájszót, hogy jelezzük: eddig nem ismertük ezt a szót, de nagyon szépnek, kifejezőnek találjuk. G. L.) Ne éljünk vissza az idegen szavakkal! Még szakértő közönség előtt is csak olyan idegen szót használjunk, amelynek valóban szükségét érezzük (96—100)! Kerüljük az *adja, látja, hallja, tudja*-féle betűjejtő kiejtésváltozatokat (166)! (A helyes ejtésformák: *aggya, láttya, hajja, tuggya*.) Óvakodjunk az agyonhangsúlyozástól, vagyis a formaszók és tartalmatlan szók kivételével minden szó első szótagjának megnyomásától, mert aki minden szót hangsúlyoz, az tulajdonképpen semmit sem emel ki (173—4)! Előadás közben ne támaszkodjunk az asztalra, mert a „szónoki ütökötet” nem nyerheti meg, aki csak „félgözzel” harcol (201—2)! És még sorolhatnám a kitűnően hasznosítható tanácsokat tucatjával.

A kötet másik nagy erénye a nagyszerű, szemléletes példákban való bővelkedés vagy legalábbis viszonylagos gazdagság. A kötetnek csaknem mindegyik szerzője szívesen él példakkal, többször idéz megszívlelésre érdemes gondolatokat vagy éppen apró beszéd-részleteket bölcselektől, íróktól, politikusoktól — remek pl. az a Wacha Imre által idézett Rózsa Sándor-részlet, amelyben Móricz Kossuth szegedi beszédének a hallgatóságra tett hatását írja le (153—4) —, de ebből a szempontból elsősorban Lengyel Dénes érdemel elismerést. Lengyel valósággal művésze az idézésnek, a példák felhasználásának. Nem csupán biztatja olvasóit a pontos, lelkiismeretes anyaggyűjtésre (51—3), hanem saját fejezetében mindjárt nagyszerű bizonyítékát is adja annak, hogy a gondos anyaggyűjtés s ennek eredményeként a sok-sok szemléletes, jól összeválogatott példa, idézet milyen sokat ér. A Klasszikus retorika — mai élőbeszéd című fejezetben olvasható számos, de minden esetben megfontolt, csöppet sem öncélú utalás Quintilianusra, Homéroszra, Babitsra, La Bruyere-re, Mikszáthra, Confuciusra, Kossuthra, Aranyra, Eötvös Józsefere, Gorkijra, Leninre, Dimitrovra, Ciceróra, Arisztotelészre, Aiszóposzra, Madáchra, Gyulaira, Deákra, Széchenyire, Jókaira, Engelsre, Liebknechtre, Felsőbüki Nagy Pálra, valamint ma élő írókra és politikusokra nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy e fejezetet a kötet egyik legsikerültebb, kiemelkedő részének érezzük. Kár, hogy a terjedelmi kötöttség miatt — hiszen nyilvánvalóan ez az ok — hosszabb beszéd-részletek, esetleg teljes beszédek bemutatására nem volt mód.

5. Kifogásaimra térve mindenekelőtt a kötet egy-két szerkezeti, szerkesztésbeli gyengeségét teszem szóvá. Sajnos, nem tudom, kinek címezzem bírálatomat, mert Deme László, mint ismertetésem elén idéztem, nem szerkesztette, csupán összeállította és lektorálta a kötet anyagát, a kolofonon ellenben ez olvasható: „Szerkesztette Tábori László.” Az mindenesetre tény, hogy néhány fontos részkérdés teljesen elsikkadt vagy aránytalanul szűk teret kapott. A szövegalkotás nyelvi-stilisztikai eszközei és A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései című, egyébként igen ötletesen megtervezett fejezetkettősből — nyilván az előzetes összehangolás elégtelensége következtében — lényegében hiányzik a névszó- és igeragozással s általában a szófajokkal kapcsolatos nyelvhelyességi kérdések megtárgyalása. A kötetben sehol sem esik szó a *süksük*-ragozásról, az ikes és iktelen ragozás keveredése okozta torzulásokról (*edzem, kapol* stb.), a *-ba, -be* és *-ban, -ben* felcsereléséről, az igekötőhasználat zavarairól, az igenevekkel, számnevekkel, vonzatokkal, névelőkkel, névutókkal való visszaélésekről stb., holott az e kérdésekben való tisztánlátás minden szónok, minden előadó számára alapkövetelmény. Hasonlóképpen szerkesztésbeli fogyatékoság, hogy aránytalanul háttérbe szorultak, ill. a meggyőzés lélektanáról és a szónok magatartásáról szóló fejezetek között eltűntek olyan fontos résztémák, mint az idővel való gazdálkodás, a szónok viselkedése váratlan zavaró körülmények esetén, az előadó egyéniségének érvényesítése stb. S végül talán nem árt megemlíteni, hogy a körülményekből adódó szerkesztésbeli lazaság következtében — annak következtében, hogy a kötet össze-

állítója feltehetőleg nem volt egyúttal megbízott szerkesztője is a könyvnek — akadnak kisebb ellentmondások, következetlenségek is. A szónoki magatartás című fejezet szerzője a mellkasi légzés tartja kívánatosnak (202), A szöveg hangos megjelenítése című ellenben a rekesz-, ill. a kombinált légzés mellett tör lándzsát, s még külön is megjegyzi, hogy „A mellkas, a bordakosár ennél a légzésmódnál (szinte) teljesen mozdulatlan marad” (156—7). (Jómagam ez utóbbi nézethez csatlakozom.) A bevezető rész szerzője a hozzászólást és a felszólást, ha nem is élesen, elkülöníti egymástól, s igyekszik jellemző vonásaikat is megrajzolni (22), a lélektani fejezet gazdája nem tesz ilyen megkülönböztetést (43—4). (A különbségtevést egyelőre én sem látom eléggé megokoltnak!) A szerzők abban gyaníthatólag megegyeztek, hogy szakirodalmat nem adnak — ezt különben nem tartom szerencsés megoldásnak; legalább a kötet végére nagyon elkelve egy összesítő bibliográfia —, e megállapodást azonban egyikük-másikuk áthágja, mégpedig igen furcsa módon. A meggyőzés lélektani kérdései című fejezetben Rubinstein, Bühler, Jakobson, Bosquet, Platonov, Büky Béla és mások nevével találkozunk az olvasó anélkül, hogy közelebbi eligazítást kapna arról, hogy az említett szerzőknek milyen munkájáról van szó. Ez az eljárás mindenképpen zavaró, felemás.

6. Tárgyi ellenvetésem, helyesbítő megjegyzésem nem sok akad, s még ami van, azt sem volna érdemes mind felsorolnom. Csupán néhányat említek, megint csak esetleges újabb kiadásra gondolva. A szerzők egyike tévedésből Illyés Gyulának tulajdonítja Gárdonyinak „A nagy eff” című, kedves elbeszélését (86). A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései című részbe belecsúsztott néhány csekély bizonyító értékű vagy éppen vitatható példamondat is. A 134. lapon olvasható példát egy korábbi, Élet és Irodalom-beli közzététel nyomán már a sajtóban is megkérdőjelezték; igaz, a sajtóbírálat nem meggyőző (Telegdi Polgár István: Magyar Nemzet 1974. febr. 15.). A 138. lap egyik példájában a javított változat („Dolgozóink befejezték a raktár újjáépítését, amelyet tavaly életveszélyesség miatt le kellett bontani, s azóta is üzemen kívül állt az építési kapacitás hiánya miatt”) legalább olyan hibás, mint az eredeti. (Egyébként e rész példamondatai jórészt az ötvenes évek második feléből valók. Bár bizonyító erejük, sajnos, még ma is van, egy új kiadásban nem ártana felfrissíteni az anyagot!) A szöveg hangos megjelenítése című fejezet egyik-másik kiejtéspéldája számomra egyáltalán nem meggyőző. A *rosszedés* vagy a *nemeszapska* szavak *rosszedés* (hosszú *szs*-szel!) és *nemeszapska* ejtését pl. semmiképpen sem tudom helyesnek elfogadni (165—6). A helyes ejtés: *rosszedés* (*s* + *sz*-szel!), *nemeszapska*. És hasonlóképpen nem tudom elfogadni azt a magyarázatot sem, amelyet A szónoki magatartás című fejezet szerzőjétől a *g e s z t u* sról, illetőleg ennek kapcsán a *t a g l e j t é* sről kapunk. Idézem: „Voltaképpen mi is a gesztus? Összetett mozdulat, nem akad rá találó magyar szó. A «taglejtés» korántsem az, hiszen a fejbólintás, a vállrándítás, a lábrázás is taglejtés, mégsem gesztus. Ebben a megjelölésben ugyanis a felső kar, az alsó kar, a kézfej és s az ujjak együttes mozgatása van bent” (199). Ez az erőltetett különbségtevés a gesztus és a taglejtés között semmiképpen sem helytálló. A *gesztus* szó ebben az értelemben — azért írom, hogy ebben az értelemben, mert a *gesztus* valamilyen magatartásra, álláspontra valló cselekedetet, megnyilatkozást is jelenthet, pl. „Ez nemes gesztus volt részéről” — teljes értékű szinonimája a *taglejtés*-nek. A *taglejtés* is a karnak és a kéznek a beszédet kísérő, kifejező mozgását, mozgatását jelenti. A lábrázás egy végtag mozgatása ugyan, mégsem nevezhető egyszerűen *taglejtés*-nek.

7. A kötet anyagának nyelvi formába való öltöztetése csak részben mondható sikeresnek. A nyelvi-stiláris átlagszínvonal megfelelő ugyan, sőt — főleg Fábrián, Lengyel és Deme fejezeteinek jó megformáltsága folytán — elég magas, de egy ismeretterjesztő

s ráadásul ilyen tárgyú műtől joggal várunk el a tapasztaltnál nagyobb gondosságot. Mert bizony a kétszáz lapnyi szöveget jó néhány egybe- vagy különírási vétség (*kommunikáció elmélet, soha sem, hang lejtés* stb.), tucatnyi vesszőhiba, számos rosszul szerkesztett, hibás egyeztetésű, félreérthető, zavaros fogalmazású mondat teszi szeplőssé (10, 26, 28, 29, 30, 34, 36, 49, 102, 125, 152, 153, 155, 156, 171, 189, 201, 203 stb.).

8. Lehet, hogy a kisebb-nagyobb fogyatékoságoknak e szinte szórészálhasogató módon való felsorolása láttán a Magyar Nyelvőr olvasói az ismertetésem első felében adott elismerő értékelés ellenére is úgy érzik: elég hevenyszett munkával állunk szemben. Hogy e nézetüket megváltoztassam, újból jelzem: a Szónokok, előadók kézikönyve nem hibátlan mű ugyan, de alapjában jól sikerült könyv, s nagyon is alkalmas arra, hogy az olvasók ezreit beavassa a nyilvános megszólalás műhelytitkaiba. Igaz, én főleg fogyatékoságait vettem számba, s számos erényéről nem vagy alig szóltam, de ez ne tévessze meg folyóiratunk olvasóit! Éppen azért jártam el így, mert a könyvet sikeres műnek tartom, s mert arra számítok, hogy a mostani — már most is elég tekintélyes, tizennyolcezer példányszámú — kiadást újabb kiadások is követik majd. Szívből kívánom, hogy valóban kövessék, s őszintén remélem, hogy amikor ez bekövetkezik, a kötet szerzői egyik-másik megjegyzésemet hasznosítani tudják.

Grétsy László

Péter László: Szeged utcaenevei. Kiadja Szeged megyei város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Igazgatási Osztálya. Szeged, 1974. 392 lap

1. Az utcaenevek történeti szempontú vizsgálatába a történészekon kívül egyre jobban bekapcsolódnak a nyelvészek is, és az *utcanévtan*-t vagy — nemzetközi szóval — *hodonimiá*-t ma már a névtudomány külön ágaként tartják nyilván. Egy-egy város történeti utcanévanyagát szótári formában is be szokták mutatni. London belvárosának régi utcaeneveit Ekwall (?1965.), az egész Londonét Bebbington (1972.), Moszkva utcaeneveit Sytin (1959.), Leningrádét Gorbačevič és Chablo (1962.) gyűjtötte össze. Varsó utcaeneveit Handke (1970.) dolgozta fel jelentésük és szerkezeti felépítésük szempontjából. Gazdag irodalmuk van a német városok utcaeneveinek (l. Bach: DtNam. 2/2: 223—7).

Az utóbbi időben a magyar városok utcaenevei iránt is megnőtt az érdeklődés. Nemrég látott napvilágot az „Utcák, terek, emberek” (Bp., 1973.) című kötet, amely betűrendben, lexikonszerűen foglalja magában az 1972 végéig Budapesten személyekről elnevezett, számszerint mintegy kilencszáz utca névadójának legfontosabb adatait. Az érdekesnek tartott személyek iránti tiszteletből való utcaelnevezés szokása az 1789. évi nagy francia forradalom nyomán terjedt el Európa-szerte (l. Bach: DtNam. 2/2: 262), s Magyarországon is meggyökeresedett. Államigazgatási kézikönyvünk (Államigazgatás A-tól Z-ig. Bp., 1973. 739) szerint „Utcákat, tereket általában a magyar és a világtörténelem kiemelkedő tevékenységet kifejtett, haladó politikusaírói, tudósai, művészei; a társadalmi életben fontos szerepet játszott személyekről; továbbá párt-, társadalom-, kultúrtörténeti eseményekről stb. neveznek el. Utcát élő személyről nem lehet elnevezni.”

2. A magyar városok közül egyedül Szegednek van saját regionális szótára (Bálint: SzegSz.), Szeged környékének földrajzi nevei vannak talán legalaposabban feldolgozva (Inczefi: NytudÉrt. 22. sz.), és Szegednek a XVI. századi vezetékneveiről tudunk leg-

többet az 1522. évi tizedlajstrom személynévanyagának az elemzéséből (Bálint: MNyTK. 105. sz.). Az első magyar költői szótárt a szegedi Juhász Gyula szókinéséből szerkesztette Benkő László. Péter László érdeméből Szegedé lett az a dicsőség is, hogy magáénak mondhatja azt az ízléses kiállítású és gazdag tartalmú könyvet, amely elsőnek mutatja be szótári elrendezésben egy jelentős magyar város ö s s z e s utcaneveit 1522-től 1972-ig. (Az 1973-ban Szegedhez csatolt Algyő, Gyálarét, Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé utcanevei tehát természetesen nem kerültek tárgyalásra.) A könyv azonban nemcsak történeti utcanévtár, hanem annál lényegesen több, mert szerzője felvázolja benne a szegedi utcanévrendszer történeti kialakulását, megállapítja a szegedi utcanevek típusait, elgondolásokat terjeszt elő az utcanévadás irányelveiről és javaslatot tesz a rendezésre, továbbfejlesztésre. A könyvet ennél fogva nemcsak azok forgathatják haszonnal, akiket érdekel Szeged múltja, jelene és jövője, hanem mindazok, akiknek hivatalból közülük van valamely magyar helység utcanévadásához.

A könyvet áthatja szerzőjének szépérzéke, hagyománytisztelete és városszeretete. Azt szorgalmazza, hogy minél több régi utcanév őrizze a város történetét, s hogy az újonnan adott utcanevek minél változatosabbak legyenek, főleg a szép természeti neveknek, elsősorban a virágneveknek a köréből. Védi a várostörténeti értékű utcaneveket, még olyan tekintélyekkel szemben is, mint Móra Ferenc (21) és Juhász Gyula (25).

3. A könyv néhány részletéhez észrevételeket fűzök.

Az utcanevek osztályozásakor a szerző nem marad meg a diakrón szempont érvényesítésénél, hanem szinkrón nézőpontból is csoportosít (47). Azokat az utcaneveket tehát, amelyek állatnévből vagy foglalkozásnévből származó családnevet tartalmaznak, a szerző egyaránt felveszi a személynévi eredetű, meg az állatnévi, illetőleg foglalkozásnévi eredetű utcanevek közé is. Ezeknek egyedüli helye a családnevi eredetű utcanevek között van, az állatnévi és foglalkozásnévi eredetű utcanevek felsorolásának végére pedig egy efféle elhárító megjegyzés kívánkozik: „A *Farkas utca*-t lásd a személynévi eredetű utcanevek csoportjában.”

A felhasznált forrásoknak imponálónan gazdag jegyzékében (89—96) úgyszólván valamennyi szegedi várostérkép megtalálható. De hiányzik belőle az, amelyet a két világháború között Szegedre látogatók a legtöbbször használtak, mégpedig Vigyázó Jánosnak 1 : 20 000 méretarányú, utcanévmutatóval ellátott térképe, amely Horváth A. János és Thirring Gusztáv városismertetőjének (Szeged és környékének részletes kalauza. Bp., 1925.) mellékleteként jelent meg.

Az *Ipoly sor*-ról (205) a szerző a következőket írja: „Az Ipoly (ma Ipel', CSSZK) folyóról.” A 246 km hosszú Ipolynak 153 km-es szakasza országhatár Magyarország és Csehszlovákia között. Magyar neve ma éppúgy *Ipoly*, mint korábban. *Ipel'*-nek a szlovákok hívják. — Hasonlóképpen megtévesztő a *Mura utca* magyarázata: „A Mura (Mur, Ausztria) nyugat-magyarországi folyóról” (273). A 454 km hosszú Mura 48 km hosszan határfolyó Magyarország és Jugoszlávia között. Tehát magyar folyó is.

A XVIII—XIX. századból adatolt *Kis Pest*-ről (232) a szerző a 'kemence' jelentésű magyar *pest* (< bolgár пещ 'ua.) alapján azt véli, hogy „Mészégető kemencék lehettek itt a város szélén, a Tisza közelében.” E feltevés csak akkor volna meggyőző, ha tudnánk, hogy Szegeden valaha is meszet égettek. Honnan vették a mészégetéshez szükséges mész-követ? Meszet ott szoktak égetni, ahol mészkövet bányásznak, s az égetett meszet szállítják el. A SzegSz.-ban (2: 154) szerepel ugyan *mészégető* 'mészégetéssel foglalkozó; mészégető telep' főnév, de csak Reizner várostörténetére való utalással, részletesebb felvilágosítás nélkül. Köznévi *pest*-ről a SzegSz. nem tud. *Kis Pest* ajánlott magyarázatát tehát vagy további kutatásokkal kell megtámogatni, vagy pedig más megfejtési kísérlettel kell felcserélni.

A *Stefánia sétány* máskülönben érdekes és tartalmas szócikkében nem tudok egyet-érteni a szerzőnek azzal az értékelésével, amely szerint a *sétány* „csúf és fölösleges nyelvújítási szó” (322). Hogy nyelvújítási szó, az igaz (l. 1829: NyÚSz. 562), de sem csúfnak, sem fölöslegesnek nem találok. A budai Várhegyen ott van a *Tóth Árpád sétány* (l. BpLex. 1197), Balatonföldváron a *Kvassay sétány* (SMFN. 158), Siófokon a *Zsilip sétány* (SMFN. 133) stb. Nem idegenkedett a *sétány*-tól Szeged nagy költője, Juhász Gyula sem, s gyermekkorára visszaemlékezve is tollára vette: „Ó szent gyerekség, hányszor elkereslek, Már merre vagytok, boldog szomorúság, Ti régi *sétányok*, ti régi kertek?” (Juhász Gyula: ÖM. 1: 178). A *sétány* elől éppúgy nem zárkozhatunk el szűkkeblűen, mint több más hasonló képzésmódú és aligha nélkülözhető nyelvújítási társa elől (*hátrány*, *nyitány*, *példány*, *vágány* stb.). A szerző önmagával kerül ellentmondásba a szegedi *Vágány utca* (359) megítélésekor: „Helyes névadás; az utca közel van a vasúthoz.” A *vágány* tehát — a *sétány*-tól eltérőleg — nem csúf (pedig vö. MTsz.), nem fölösleges (pedig vö. *sínpár*), s az sem baj, hogy közhasználatú jelentését a nyelvújításkor kapta.

A *Terehalom* (347) előtagjáról a szerző így ír: „A *tere*, *tereh*, a *teher* régi, hangátvetéses alakja”. Csakhogy nem a régi *tereh* keletkezett hangátvetéssel, hanem az újabb *teher*. (L.: Simonyi: TMNy. 315; Bárczi: Szótöv. 31; Mollay: StudSl. 12: 267.)

A XVI. századból adatolt *Tóth utca*-val (353) kapcsolatosan a szerző megjegyzi: „A tót . . . ekkor nem szlovákot, hanem szlovént, sőt sok esetben szlovén földről ideköltözött magyart jelent.” E megállapítás pontatlan és félrevezető. A kutatók egyetértenek abban, hogy a szlávssággal érintkezésbe kerülő magyarság eleinte az összes szlávokat a *tót* névvel jelölhette. Az egyes szláv népek megkülönböztető neveként a magyarban meghonosodott *orosz*, *lengyel*, *cseh*, *horvát*, *rác*, *bolgár* azonban azzal járt, hogy a *tót* jelentésköre szűkebb lett, és azokra a szlávokra korlátozódott, akik önmagukat továbbra is közös ősi nevükön, *slovéne*-knek hívták. Ezek közé tartoztak a szlovákok, a szlovének (vendek), valamint a régi és a későbbi Szlavóniában élő kaj-horvátok. A török idők előtti Szlavónia három megyéből: Zágrábból, Varasdból és Belovár-Kőrösből állott, de később Szlavónia neve átvonódott a Dráva—Száva közének keleti felére, amely Pozsega, Verőce és — utóbb — Szerém megyét ölelte fel. (Vö. NytudÉrt. 40. sz. 194, 197.) Ha tehát a XVI. századi *Tóth utca*-t a névadó *Tóth* családok őseinek nemzetiségi hovatartozása szempontjából értékelni kívánjuk, körültekintően kell eljárunk.

A *Versei utca* szócikkében (365) a szerző emlékeztet arra, hogy Versec „Németajkú fiai — köztük pl. Herczeg Ferenc, az író is — jórészt a szegedi középiskolákba jártak”. A Tisza menti városban töltött évek nagy formáló erejéről tanúskodnak Herczeg szavai: „Szegeden . . . rákaptam a magyar könyvekre. Azt hiszem, gondolkozni is ott kezdtem magyarul.” (Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. Bp., 1933. 114.)

4. Péter László szép könyve számottevően gazdagítja és színesíti a magyar utca-névtant. A szerzőn kívül elismerés illeti a mű kiadóját, Szeged városát, továbbá az elő-állító Szegedi Nyomdát is. Szerencsés ötlet volt a borítólapon a mai Szeged térképével díszíteni, mellékletként pedig csatolni a régi, árvíz előtti Szeged 1850. évi, többszín-nyomású térképének reprodukcióját.

Kiss Lajos

Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára 25. sz. Budapest, 1974. 168 lap.

A lélektan, a szociológia és a nyelvészet (a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika) legújabb, főként a hatvanas évek utáni fejlődésének eredményeképp kezd sokkal részletesebb képünk kialakulni arról a helyzetről, amelyben néhány ember beszéd útján érintkezik egymással. Az általános kommunikációelmélet alaptételei és keretei lehetőséget adtak rá, hogy olyan mozzanatokat is észrevegyünk az emberi kommunikációban, amelyekről korábban csak sejtészerűen tudtunk, vagy amelyeknek a jelentőségével és működésével nem voltunk tisztában.

Buda Béla arra vállalkozik, hogy összegezze az „emberi magatartás új[,] tudományos szemléletét” (3), szerényen „szakirodalmi áttekintés”-nek nevezve munkáját (7). Ennél valójában sokkal többről van szó, a szerző saját stratégiájában a jellegzetesen „mitteleurópai” társadalmi magatartásformák annyi elfojtással terhelt merevségének feloldásáról.

A kibontakoztatott koncepció alapelve az, hogy a kommunikáció nem egyszerűen nyelvi tartalmak közlésének sorozata, hanem egyébmozzanatokat is tartalmazó információcsere. Az emberiség történetében a szerszámkészítés mellett a kommunikációnak volt a legdöntőbb szerepe az emberré válásban. Az egyed egyénné válásában a jelentősége hasonlóan nagy: megszabásában részt vállal a tudattalan rétegeitől kezdve a személyiségen belüli információáramlason át külső adottságokig a lét úgyszólván valamennyi eleme. Különleges fontosságú a szituáció: az az interperszonális erőter, amelyben a kommunikáció zajlik, a résztvevők pozíciója, szükségletei, elvárásai, egymásról alkotott elképzelései stb. együtt. A kommunikáció modern kutatásának kezdetei és irányzatainak áttekintése után (26–38) sor kerül ezeknek a tényezőknek részletes fölmérésére, általános modellban való összefoglalására (A kommunikáció általános elméleti modellje és a társadalmi kommunikáció rendszerének alapvonalai, 39–55). A kommunikáció elemei a közléstartalom, a kód (az alkalmazott jelrendszer, amelyet a közlésre felhasználnak), a szituáció, amely meghatározza a résztvevők közléstartalmait és -módját, a kontextus, a kommunikáló személyiség és a címzett (ez lényegében — sorrendi változtatásokkal — a Dell Hymes által a hatvanas évek elején kifejtett modell). Ezek az alkotórészek meghatározott társadalmi norma, szabályok szerint alkotják a kommunikációt. Az egyén oldaláról nézve a kommunikáció része, formája a személyén szocializációjának, míg az egyén és a társadalom viszonyának vonatkozásában mindenkor valamilyen társadalmi szerep megvalósítása. Mint látható, eddig a szerző a kommunikáció tartalmi tényezőit tárgyalta, ezekhez a kötet második felében visszatér.

A kommunikáció jelentős részben verbális csatornákon, tehát nyelvi produktumokban folyik. Ezeknek az alakulása ugyanúgy társadalmi meghatározottságú, akárcsak maga a kommunikáció ténye. Részben abban az értelemben, hogy minden nyelvi közösség saját kulturális hagyomány szerint alakítja közleményeit, valamint hogy a nyelv használata társadalmilag rétegzett. A verbális csatornával összefüggésben és egyidejűleg működnek nem verbális kifejezés módok is. Egészében véve ezek kevésbé rögzített szabályok irányításával járulnak hozzá a közléshez, egy részük valójában nem is része a közlésnek, hanem csak annak alakulásában, a szituáció meghatározásában jut szerephez. Míg például a mimika (arójáték) alkotórésze, illetőleg megerősítése a közleménynek, a tekintetjáték és az úgynevezett szemkontaktus a kommunikáció létrejöttét és intenzitását alakítja. Még az élő beszéd-

nek is van egy rétege, amelyik az interperszonális kapcsolatot jellemzi, azon túl, hogy nyelvi formájú tartalmakat közölt (ilyen a hanghordozás, a beszédhang lágysága, szigora stb.). A gesztus, a testtartás, a „térközsza bályozás” (a partnerek egymáshoz viszonyított távolsága és elhelyezkedése), valamint egyéb mozdulatok a játékok közre két vagy több ember érintkezésében. Vannak kulturális szignálok (ruházat, hajviselet stb.), amelyek általános benyomás formájában rögtön a kezdet kezdetén megszabják a kommunikáció várható alakulását.

A fent említett tényezők az előbbi csatornákon hozzák működésbe a zemberi kommunikáció folyamatait (A közvetlen emberi kommunikáció folyamatai és dinamikája, 89—119). A dinamikai alapelvek címszó mögött néhány, a kommunikáció interperszonális hatását, következményét kifejező általános szabályszerűség rejtezik (a kölcsönösség, a felszólító tendencia és így tovább). Sajátos és különös jelentőségű a metakommunikáció. A szó két dolgot jelent: a kommunikáció tényeire és tényezőire vonatkozó kommunikációt egyfelől, és a nem nyelvi jeleket alkotó elemeit a kommunikációnak (taglejtés, mosoly stb.). Buda Béla mindkettő értelmében használja a kifejezést, s mozzanatait mindkettő értelmében rendszerezhetetlennek minősíti. Mindenesetre ezekben vannak azok az információk, amelyek a kommunikáló partnerről valamilyen összképet adnak. Az egyén szocializációja, amelyet fölfoghatunk úgy is, mint kommunikációs folyamatok sorozatát, metakommunikáció nélkül elképzelhetetlen volna, sőt a személyiségzavarok egy része is a helytelen metakommunikáció következménye lehet. Mint az utóbbi eset is példázza, a kommunikációnak vannak tudatos és nem tudatos részei. A nem tudatos réteg a személyiség és az én kölcsönviszonyának mechanizmusa (l. „Stratégia” és „taktika” a közvetlen kommunikációban; a tudatosság problémája, 120—7).

A kötetnek van két gyakorlati fejezete is (A közvetlen emberi kommunikáció megnyilvánulásai és szabályszerűségei a rádiós és televíziós kommunikációban, 128—40 és A közvetlen emberi kommunikáció promotív [= előmozdító] képességének fokozási lehetőségei, 141—5), amelyek annyiban nem „szakmai” részek, amennyiben — az elsőben — a társadalmi irányítottság általános megoldástípusait olvashatjuk ki, illetve — az utóbbiban — az egyén önmegvalósítási lehetőségeiről esik szó.

Az itt taglalt kérdések mindenkit érintenek. Ha van értelme művek nemcsak értékéről, hanem „fontosságáról” beszélni, akkor Buda Béla munkája fontos könyv. Természetesen a szakembereknek is, akiket korszerűen tájékoztat a kommunikáció-kutatás problémáinak 1970 utáni állásáról.

Szende Tamás

Nyelvtudomány-történeti munkák

A történelem mint tudomány maga sem régi; sajátos területei, a művészet és a tudomány, általában az (ilyen értelemben vett) kultúra története még kevésbé az. Attól és úgy lettek értelmes, hasznos és szép tevékenységgé, hogy kezdtek problémát, megmagyarázni valót látni a tárgyukban, kezdtek az egyszerű leírásnál kérdésekkel közelíteni a múlthoz. Ilyen kérdés például az, hogy mi tette egyáltalán lehetővé az európai természettudomány nagy ugrását, végül az iparral, a technológiával való összefonódását, szemben mondjuk az ázsiai megtorpanással, vagy hogy a „társadalomtudományok ipari forradalmának” gyors és korántsem egyértelmű korszakát tulajdonképpen mi okozta.

Az ilyen értelemben „felnőtt” történelemvizsgálat a marxi társadalom- és történelem-szemlélet mellett elsősorban a francia Annales-kör kérdező-gondolkodó-történetíró módszereiben alakult ki (nemrég jelent meg egy rövid válogatás Marc Bloch, az Annales egyik alapítójának műveiből a Gondolat Kiadónál). Nyilvánvalóan csak ez a fajta „hozzállás” teszi lehetővé azt, hogy a történelem „az élet tanítómestere” legyen. Márpedig annak kell lennie, mert rengeteg kérdésben csak a történelem igazít el: egy folyamat egy pontját csak a teljes folyamat áttekintésével érthetjük meg. Különösen áll ez arra, a csöppet sem letisztult képre, amit a még mindig forrongó nyelvtudomány és általában a modern társadalom-, jobban mondva embertudományok mutatnak.

A következőkben röviden azt szeretnénk összefoglalni, hogy mennyiben segítheti a tudománytörténet általános igényeihez immár felnőtt nyelvtudománytörténet a nyelvészet mai helyzetében való eligazodást. A kutatást foglalkoztató néhány probléma vázolásán túl elsősorban könyvekre, folyóiratokra szeretnénk fölhívni a figyelmet.

A nyelvtudomány e r e d e t i s z ö v e g e i — éppen programadó jellegük miatt — gyakran már eleve úgy íródtak, hogy didaktikusan magyaráznak, tanulmányozásuk tehát nemcsak „illó”, hanem a nem szakembernek is hasznos. Lassan-lassan a legfőbb munkák, illetve részleteik magyarul is hozzáférhetőek lesznek (Saussure, Jakobson, Sapir, Lotman már olvasható, Chomsky, Zsirmunskij, Trubetzkoy és mások magyar kiadása is folyamatban van). Mindenütt sokat f o r d í t a n a k, elsősorban oroszul és németül, de angolul, franciául, olaszul és spanyolul is egyre több klasszikus jelenik meg (beleértve a több évszázados „slágereket”). A nehezen hozzáférhető, eldugott helyeken, esetleg nyilvánosan egyáltalán nem kiadott műveket a világon mindenütt (többnyire igen nagy gonddal és jó pedagógiai érzékkel szerkesztett) a n t o l ó g i á k (readerek) gyűjtik össze. Ezek egyes országokat (így W. Kühlweiné Nagybritannia nyelvtudományát), vagy irányzatokat, iskolákat (J. Vachek és N. A. Kondrasov a prágai, Kiefer Ferencé a szovjet formális nyelvészetet, R. Godel a genfi iskolát), valamint egyes részterületeket (szemantika, intonáció) mutatnak be. Fűzött, olcsó antológiáival példamutató az angol könyvkiadás (az Új távlatok sorozat egyik kötete, a pszichológiai magyarul is megjelent). A nyelvtudomány történetét Zvegincev és Arens nagy antológiái képviselik. Magyar nyelven Hankiss Elemér kétkötetes Strukturális-válogatása mellett a Szépe György szerkesztette A nyelvtudomány ma c. már megjelent és remélhetőleg gyakran forgatott könyve minden érdeklődőnek; sajtó alatt van egy szöveggyűjtemény a nyelv keletkezéséről (Pap Mária, Kossuth Kiadó) és egy-egy a nyelv társadalmi vonatkozásairól és a szemiotikáról (mindkettő a Gondolatnál).

Az eredeti tanulmányok-könyvek mellett szaporodnak a „Száz híres regény” típusú kivonatoló kézikönyvek (ilyen G. Helbigé) és a Bevezetések (amelyek titkolt vagy akár fennen hirdetett célja a „tanuljunk könnyen, gyorsan”). Ezeknek csak akkor van létjogosultságuk, ha a tájékozódást, az ötletkeresést segítve az eredeti forrásokhoz vezetnek és nem akarják őket pótolni. Külön kellene szólni a t a n k ö n y v e k r ől, csakhogy ilyenek alig vannak. Egyes részterületekről szólnak, teljes kurzusokat csak mostanában készítenek elő (aminek persze az az oka, hogy maga az oktatás célja és módja nem tisztázott még).

A határozottan t ö r t é n e l m i i g é n y ű m u n k á k a „nyelvtudomány története” nevű immár megszületett és izmosodó önálló diszciplína eredményei. Ez alaptudomány, külön szakma (olyannyira az, hogy saját folyóirata is van, az ez évtől Hollandiában megjelenő *Historiographia Linguistica*). Ezért közvetlenül nem használható fel az oktatásban vagy az amatőr tájékozódásban, mert a végeredményei olyan vastag, rengeteg adattal dolgozó könyvek, mint E. F. K. Koerner nagy Saussure-monográfiája, a nyelvtudománytörténet legújabb szenciációja. Ezen látható a két alapkérdés is: 1. hogyan áll össze az egyes kutatók tevékenységének időbeli sorrendjéből a tudomány története,

hogyan szakad meg a linearitás állandó átrendezésekkel, újrakezdésekkel, vagyis hogyan rajzolódik ki a kumuláció, az ismeretek nyugodt felhalmozódásának látszata mögött a tudományos forradalmak szakadatlan sora; 2. hogyan illeszkedik be az illető tudomány a többi tudományok, általában az emberi-társadalmi tevékenység egészébe (vagyis a tudományt mint a megszerzett ismeretek rendszerét és mint a megszerzésükre irányuló folyamatot lehet és kell nézni).

Nézzük meg, mi lehetett az oka a nyelvtudomány története iránt fellendült érdeklődésnek. Az egyik minden bizonnyal az eligazodás, a tájékozódás igénye: már-már áttekinthetetlen a sok nyelvfelfogás, olyan kritériumokkal mér az egyik, amelyeneket a másik el sem ismer stb. Rengeteg publikáció lát napvilágot, sok mindent kellene elolvasni, pedig épp az alapkérdésekben nehéz világosan látni, így a történelmi-módszertani tudatosságtól várható segítség. A másik ok az lehetett, hogy a modern nyelvészet elődeit az elmúlt századok gondolkodási rendszereiben vélte fölfedezni (elsőként említendő N. Chomsky könyve a kartézianus nyelvészetről) és a hivatásos történészek az amatőrök k o n s t r u k c i ó v a l, a túl merész általánosításokkal szemben a r e k o n s t r u k c i ó illemszabályait hangsúlyozták (és persze nehézségeit, kevésbé látványos eredményeit). Ez a vita irányította a reflektrofényt a Port-Royal, Humboldt és mások el éppen nem felejtett, de divatosnak és közismertnek igazán nem mondható tanításaira. Itt most csak arra szeretnénk utalni, hogy egy szempontból kétségtelenül a könnyedebb, szárnyalóbb felfogás oldalán van az igazság. A helyzet hasonló ahhoz, amit a tudományos ismeretterjesztés ritkán végiggondolt alapellentmondása jelent. Amire az embernek gyakorlati tevékenységében közvetlenül szüksége van — érvelt egy előadásában Vekardi László —, azt úgyis megtanulja szakkönyvekből, tanfolyamokon. Ami nem része ennek a gyakorlatnak, azt „illendőségéből” nemigen tanulja meg senki. Ha nem akarjuk, hogy ez a távolság megmaradjon, kettőt tehetünk. Beépíthetjük ezeket az ismereteket az emberek életébe, ami annyit jelent, hogy fölfedezik ezeket a problémákat a saját hétköznapijaikban: ennek utólrétegetlen mestere Öveges professzor. Az ő titka az, hogy a töle tanult „bütykölés” (a szó legjobb értelmében!) életünk részévé lesz. De ugyanilyen „bütykölés” az idegen nyelvek tanulása is vagy az amatőr nyelvművelés, és az előbbiben is sokkal több segítség kellene az embernek. A másik feladat, illetve lehetőség: megéreztetni valamit az olvasóval egy, az ő egyéni mindennapjaitól talán távol álló, de őt mint egy közösség (egy nép vagy az emberiség) tagját egzisztenciálisan érintő terület légköréből, problémáiból. Ilyen például az atomfizika és a biológia hallatlanul nehéz, mégis fontos tevékenysége. A távolságot egy „gügyögő”, leegyszerűsítő, szóval mechanikusan, mennyiségileg könnyítő módszerrel nem lehet áthidalni, hanem csak valami minőségileg egészen mással. Erre a célra a szépirodalom, különösen az esszé műfaja kínálkozik; legszebb példaként említhető Watson Kettős spirálja. A nyelvtudomány XX. századi nagy forradalmát és az azt előkészítő hosszú fejlődést, a fizika és a biológia forradalma után korunk talán legfontosabb szellemi kalandját is valahogy így kellene tálalni. Francois Jacob Nobel-díjas francia biológus könyve, Az élők logikája (magyarul A tyúk és a tojás címen fog megjelenni az Európa Könyvkiadónál, előzetesként ajánlhatjuk a fordító, Vekardi László recenzióját a könyvről a Valóság 1971. évi 8. számában) lehet az eszmény. Egy tudomány története tele van rejtélyekkel, csodákkal: miért ekkor és nem előbb fedeztek föl valamit (pl. hogy a nyelv rendszer, hogy elemei jelek, hogy valami mélystruktúra-félének kell lennie, hogy egybevethető az anyanyelv és más nyelvek tanulása stb.), honnan kapta az ötleteket, hogy viszonyult a rokon területekhez és így tovább. Itt csak kérdezni és gondolkodni (meg gondolkodtatni) szabad, „mesélni” nem, mert a mese elfedi a megtorpanásokat, nagy újrakezdéseket, vitákat és helyettük túl gördülékenyek, túl simának és ezzel persze érdektelenné mutatja az út megtételét. Jacob maga is aktív részese volt a biológia forradalmának, de még ez sem elég: neki is sok munkával végig kellett gondolnia a tör-

ténelmet. Tehát a szaktudományos tudománytörténetírás, mely végre megszületett, elengedhetetlenül szükséges alapja az „alkalmazott”, az életet, a mást, a munkát szolgáló történelemnek, de tálalására ki kell lépni ebből a túl „professzoros” formából.

Való igaz azonban, hogy a fent említett követelményeknek eleget tenni nagyon nehéz, de — talán elég meggyőzően érveltünk — csak így érdemes. A szakirodalomból (illetve abból a részéből, amit ismerünk) kiemelünk néhány művet azt bizonyítandó, hogy talán már nem kell sokáig várni, mivel többen felismerték ezeket az igényeket. A magunk véleménye szerint messze a legjobbak közül való például Manfred Bierwisch 1966-ban írt tanulmánya a *Kursbuch* („Menetrend”, haladó nyugatnémet folyóirat) 5. számában: A strukturalizmus története, problémái, módszerei (azóta könyvalakban is megjelent angolul). Bierwisch nem objektív történelmet ír, hanem azt tekinti át, hogy mi maradt fenn az idő rostáján az egyes strukturalista iskolák tanításaiból. Aki ebben a tanulmányban végigkíséri a megkülönböztető jegyek vagy az oppozíciók fogalmának útját, az egyúttal a mai nyelvészetet is megismeri. Ugyanakkor a szerző elkerüli azt az elég gyakori, nem kívánatos olvasói reakciót, miszerint minden múlandó, a tudomány története se más, mint a divatok jövése-menése, ahol aránylag hamar beigazolódik, hogy érdemes egy kicsit „kiszállni”, mert úgyis elmúlik a divat. Bierwisch történelmi optimizmussal azt sugallja, hogy semmi nem vész el, ami valóban értékes, előbb vagy utóbb vagy újra felfedezik vagy kiássák, és így a tudomány folyton gazdagodik, bővül.

Egy másik (kicsit módosított formában már németül is kiadott) könyv az angol R. H. Robins nyelvtudománytörténete. Bár érinti a legújabb kort is (ezt a részt a nyugatnémet kiadásban aránytalanul ki is bővítették), elsősorban az ókori és középkori nyelvészetről szóló fejezetei rendkívül fontosak és jók. A középkori gondolkodók nyelvről vallott felfogása egyre inkább reneszánszát éli: először a szemiotika (Peirce, majd az ő nyomán Jakobson) rehabilitálta e nagy racionalista korszakot, legújabban pedig a pragmatika és a nyelvészeti filozófia fedezi fel Buridán és mások „ultramodern” gondolatait (mivel még csak egy kis töredéket adtak ki, további nagy meglepetések várhatók). Robins könyve maradéktalanul megfelel a várankozásoknak: óriási anyagot dolgoz fel és mégis megmarad az oly lényeges áttekintés. Hadd idézzük példaként azt a középkori latin versikét, melyet közöl: ez mutatja, mennyire gondol az olvasóra, aki azzal hálálja meg az ilyen pedagógusi gesztust, hogy algha felejtí el a hét szabad művészetet (és ami mögötte van):

„*Gram loquitur; dia vera docet; rhet verba colorat; Mus canit; ar numerat; ge ponderat; ast colit astra.*”

Azt ajánlhatjuk, hogy mindenki maga próbálja ki néhányat a felsorolt művek közül és így döntse el, hasznos és élvezetes-e — amíg a legjobbak magyarul nem jelennek meg, illetve amíg magyarok (jók!) nem íródnak.

Terts István

Verancsics Faustus ötnyelvű szótárának új kiadása

Verancsics Faustus (horvát nevén: Vrančić) ötnyelvű szótárát a zágrábi Liber Kiadó 1971-ben hasonmásként kiadta (Faustus Verantius: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae Linguarum. Venetiis, 1595.*). A hazai, értsd: a szerb-horvát anyanyelvű használók részére a kiadványhoz Valentin Putanec abcérendbe-szedett horvát — latin szómutatót készített. Ugyancsak ő írt utószót az újnyomathoz (a melléklet 69–70. lapján): ebből megtudhatjuk, hogy Verancsics szótárának hétnyelvű változata is van: P. Loderecker *Dictionarium septem diversarum linguarum címen, ebben az eredeti a megfelelő cseh és lengyel szavakkal bővült*

Faustus Verancsics életével és munkásságával a kiadvány végén (129—33) Ljudevit Jonke foglalkozik.

A magyar szótáriradalomban a nyomtatott kiadványok sorában ez a *Dictionarium időrendben* a második helyen szerepel, csupán Ambrosius Calepinus 1585-ben Lyonban kiadott munkája előzi meg, utána pedig Szenczi Molnár Albert műve következik (*Dictionarium Latinohungaricum, Dictionarium Hungarico-latinum*. Nürnberg, 1604.). Érdemes volna megvizsgálni, hogy P. Loderecker fentemlített hétnyelvű kiadványa mennyiben tér el nyelvünk szemszögéből vizsgálva ötnyelvű elődjétől. (Ehhez a kérdéshez vö. Fokos—Fuchs Nyr. 52:8—13., (50—52), 85—9.)

Tudjuk, hogy Verancsics szótárát Ponori Thewrewk József adta ki újból *Dictionarium pentaglottum* címen (Pozsony, 1834.) és a művel Melich János foglalkozott (*A magyar szótáriradalom*. NyF. 46. 1907. 106—9) (a könyvészeti adatokat l. Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek*.² Budapest, 1959. 65. lap).

Verancsics indokolta, miért döntött úgy, hogy a „*Slavinicam . . . atque Vngaricam lingvam*” felveszi *dictionarium*ába. Mivel a többbit, a latint, a németet és az olaszt eléggé ismerik és művelik. A magyarországi nyelvtudományban viszont több okból nevezetes ez a szójegyzék. Benne a szerző jegyzékbe szedi az általa horvát eredetűnek vélt magyar szavakat („*Vocabvlyla Dalmatica qvae Vngari sibi vsvrparvnt*”, 118—22); az egyeztetések java része helyes. Másrészt a szótár függeléként magyar nyelvű egyházi szövegek között (nem példamondatokat, miként ezt Szabó Dénes véli: „Az egyházi műszavakról és kifejezésekről külön jegyzéket közöl”, i. h.). Közli a tízparancsolatot (123—4), a Hiszek-egyet (125—6) és a Miatyánkot (127—8).

Verancsics munkájának nemzetörténeti szempontból is nagy a fontossága, hiszen a magyar nyelv „felfedezésének” szinte nyitó akkordja. Nem véletlen, hogy a szerző nobilísnak mondja a latin mellé besorolt nemzeti nyelveket, mivel olyan korszakban jelent meg a mű, amikor a nemzetfölötti latin nyelv egyenrangú társaként kér jogot a közép-európai tudatban több nemzeti nyelv, köztük a magyar is. A nemzeti öntudat érzékelésének fontos tanúja ez az ötnyelvű szótár, s talán egyúttal többnyelvű birodalom nyelvi sokszínűségében való egységességének híradója. Méltatást érdemelne Verancsics munkája eszmei szempontból is, nem csupán három könyvészeti adatra szorító említést.

A zágrábi kiadás utószava elmulasztotta annak az említését, hogy Verancsics művéhez magyar szójegyzék is készült: Verancsics Faustus *Dictionarium*ának magyar szókészlete. Készített: B. Simond Renée. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959.

Megfontolandó, nem kellene-e a *Dictionarium*ot hasonlóképpen magyar—latin szójegyzékestül ismét kiadnunk.

Erdődi József

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje

1967—1968

Az ELTE magyar nyelvészeti tudományos diákköre folytatva az eddigi sajtószemlék sorát (1954. Nyr. 79: 242—6 359—65 466—73; 1955. Nyr. 80: 381—6 482—8; 1956. Nyr. 81: 496—502; 1957—1958. Nyr. 85: 356—65; 1959—1960. Nyr. 87: 477—89; 1961—1962. Nyr. 91: 90—91; 1963—1964. Nyr. 93: 147—59; 1965—1966. Nyr. 96: 106—20) ismét összegyűjtötte 1967-ből 30, 1968-ból 31 a tapasztalatok szerint a nyelv-művelés iránt érdeklődő újságnak, folyóiratnak, hetilapnak és szaklapnak nyelvészeti témájú cikkeit. A gyűjtőmunkában elsősorban első és másodéves diákköri tagok vettek részt, a szemlét magát pedig Felde Györgyi és Novotny Júlia állította össze Fábíán Pál közreműködésével.

A megvizsgált lapok, folyóiratok közül az alábbiak közöltek nyelvi kérdésekkel foglalkozó írásokat (a cím után álló szám ezeknek számát jelenti):

1967.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (34), Magyar Nemzet (11), Népszabadság (7); vidékiek: Északmagyarország (4), Hajdú-Bihari Napló (29), Kisalföld (2), Somogyi Néplap (11), Vas Népe (1). Nem foglalkozott nyelvművelő kérdésekkel a Népszava. Hetilapok: Élet és Irodalom (14), Rádió- és Televízióújság (27). Nem volt nyelvi témájú cikk az Orvosi Hetilapban. Folyóiratok: Élet és Tudomány (44), Köznevelés (5), Magyar Grafika (2), Valóság (2). Nyelvészettel kapcsolatos írást nem közöltek: Kortárs, Könyvtáros, Napjaink, Új Írás. Szaklapok: Bányászati Lapok (2), Gyorsírók Lapja (1), Kohászati Lapok (2), Magyar Kémikusok Lapja (1), Műszaki Élet (2), Öntöde (1), Szocialista Posta (1). Nem volt nyelvművelő cikk az alábbiakban: Elektrotechnika, Geodézia és Kartográfia, Közlekedési Közlöny. — 1967-ben összesen 203 közlemény.

1968.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (8), Magyar Nemzet (35), Népszabadság (8); vidékiek: Északmagyarország (5), Hajdú-Bihari Napló (30), Kisalföld (1), Somogyi Néplap (10), Vas Népe (1). A Népszava ismét nem jelentetett meg nyelvművelő cikket. Hetilapok: Élet és Irodalom (11), Orvosi Hetilap (1), Rádió- és Televízióújság (13). Folyóiratok: Élet és Tudomány (65), Köznevelés (4), Magyar Grafika (3), Valóság (4). Nem írt nyelvészetről a Kortárs, a Könyvtáros, a Napjaink és az Új Írás. Szaklapok: Bányászati és Kohászati Lapok (a Bányászati Lapok és a Kohászati Lapok ettől az évtől kezdve egy lapként, közös címen jelenik meg; 8), Gyorsírók Lapja (3), Közalkalmazott (5), Műszaki Élet (3), Typographia (7). Nem találtunk nyelvműveléssel foglalkozó cikkeket a következő szaklapokban: Elektrotechnika, Geodézia és Kartográfia, Közlekedési Közlöny, Magyar Kémikusok Lapja, Öntöde, Szocialista Posta. — 1968-ban összesen 225 közlemény.

Vajon elégedettek lehetünk-e a két év termésével? Ha csak a végeredményeket nézzük, nincs ok különösebb panaszra: kétszáznál több nyelvművelő cikk egy évben nem kevés, továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy a diákköri tagság erejéből nem tellett a teljes magyar sajtó átnézésére. Némi nyugtalansággal tölthet el azonban bennünket az, hogy vannak olyan fontos lapok és folyóiratok, amelyek anyanyelvünk ügyét sajnálatos módon elhanyagolták (Népszava, Kortárs, Új Írás). A másik aggasztó tünet az, hogy a 203, ill. a 225 közleménynek nagyobb része néhány újságban jelent meg (a Magyar Nemzetben, az Esti Hírlapban, az Élet és Irodalomban, az Élet és Tudományban, a Rádió- és Televízióújságban, a Hajdú-Bihari Naplóban, a Somogyi Néplapban), az összes többiben pedig csak egy jóval kisebb hányad. Jellemzésül: az Élet és Tudomány cikkeinek hiánya kb. egy ötödével csökkentené az 1967-es, és egy negyedével az 1968-as termést!

I. A nyelvművelésről általában

A nyelvművelés elvi kérdéseivel a vizsgált két év sajtójában — sajnos — egy cikk sem foglalkozott. — Általános érdekű vonatkozásaik miatt azonban ebben a fejezetben említjük a következő írásokat.

A Nyelvtudományi Intézetről szól Sárközi Andornak Nyelvtudományunk című cikke (Északmagyarország, 1968. jún. 4. 3). Hangsúlyozza, hogy a nyelvtudomány közreműködésére olyan tudományágak is számíthatnak, mint a matematika, a kibernetika, a logika vagy az orvostudomány, majd beszámol az utóbbi évtizedben megjelent nagy jelentőségű munkákról. — A Magyar Nemzet cikkírója, Csátár Imre szintén a Nyelvtudományi Intézetben tett látogatásáról számol be (A nyelv kutatói. Magyar Nemzet,

1967. márc. 15. 5). — A Magyar Tudós Társaság megalakulására emlékezve Gyarmathi Sámuel életpályáját ismerteti Buzinkay Géza (*Élet és Tudomány*, 1968. 2260) 175 éve alakult meg a Magyar Tudós Társaság címmel. — Lőrincze Lajos Édes anyanyelvünk sorozatáról két cikket is olvashatunk. Az egyik Bársony Éva riportja: Tízezer perc a mikrofon előtt (*Esti Hírlap*, 1967. aug. 26. 2). A másik nyilatkozatban Lőrincze Lajos felhívja a figyelmünket arra, hogy a műsor nemcsak a nyelvi hibákat pellengérezi ki, hanem foglalkozik a nyelv múltjával, a nyelvjárásokkal, a nyelvi változások törvényszerűségeivel is. — Az *Esti Hírlap* a magyar nyelv hetéről tudósít (1967. ápr. 19. 1). — A *Köznevelés* 1967. április 14-i számában Pásztor Emil tollából olvashatunk cikket Nyelvi vetélkedő a televízióban címmel. Hangsúlyozza a vetélkedő jelentőségét, utal a kívánalmakra, és elmarasztalja a televízió rajzolóit a helyesírási hibák miatt. — A „Szavak, csodálatos szavak” nyelvészeti vetélkedő győzteséről szól az *Esti Hírlapnak* A díjnyertes című írása (1967. jan. 30. 2). — A Magyar Nemzetben Heimann Ildikó beszámol arról, hogy a szigetvári középiskolások között „nyelvjárór-szolgálatot” szerveztek. A kezdeményezés célja, hogy a diákokkal megszerettessék anyanyelvünket, ill. hogy annak ápolására serkentsék őket (*Magyar Nemzet*, 1968. márc. 20. 4). — Az *Esti Hírlap* arról tudósít, hogy a gimnáziumokban nyelvészeti szakköröket szerveznek a III. és IV. osztályos diákok számára (*Magyar nyelvészeti szakkör*, 1967. jan. 18. 6). — Békés Imre egy szociológiai felmérés eredményeit elemzi (*Valóság*, 1967. 6. 19). Az iskolai anyanyelv-oktatás színvonaláról tudósok, tanárok és tanulók nyilatkozatai alapján alkot képet. A tudós és a pedagógus munkájának az összehangolását tartja a legfontosabb feladatnak. — A nyelvi nevelés kérdéseit boncolgatja cikkében Tari János (*Népszabadság*, 1967. márc. 15. 7). Írásának címe: A szép beszédért. — Pásztor Emil a *Köznevelésben* amellett foglal állást, hogy az általános iskola első osztályában már tanítani kellene a *dz* és *dzs* hangot, hiszen a helyesírási szabályzat ezeket már 1922 óta tartalmazza (1967. márc. 24. 217). — Szombathy Viktor *Letanít és hibát vét* című írásában a riporterek és riport-alanyok egyre jobban elburjánzó nyelvi hibái ellen emel szót (*Rádió- és Televízióújság*, 1968. 12. 11).

II. Kiejtés

Igen szép számú cikk, tudósítás számol be a Kazinczy szépkiejtési verseny ügyéről. — A Rádió- és Televízióújságban két riportot olvashatunk Kazinczy-díjas színészekkel. Ráday Imre arról beszél, hogy milyen fontos a helyes kiejtés, de kitér nyelvhelyességi kérdésekre is: a túlságosan hangsúlyozott jelzők, az igekötők helytelen használata ellen szól. (Pfeifer Pál: Ráday Imre Kazinczy-díjas, *Rádió- és Televízióújság*, 1967. márc. 24—30. 5). Pálos György szerint már gyermekkorban tanítani kell a szép beszédet (ungváry, *Beszélgetés az új Kazinczy-díjassal*, *Rádió- és Televízióújság*, 18. 9). — Jót, s jól! címmel Gálos Tibor ír a *Köznevelésben* a Szép Magyar Beszéd versenyéről, amelyet Győrött rendeztek meg április 28—29-én. Értékeli a kezdeményezés jelentőségét, elemzi a tapasztalatokat (1967. jún. 23. 458). — Ugyanő tudósít a verseny megrendezéséről 1968-ban is. Megtudjuk, hogy az országos vetélkedő mintegy 8000 résztvevőt számlált. A cikkíró összegezi a tapasztaltakat, és hiányolja a televízió nyilvánosságát (*Köznevelés*, 1968. máj. 24. 434). — Az Északmagyarországon is olvashatunk egy cikket a Kazinczy-díjról, amelyet kétévenként osztanak ki a legszebben beszélő színészek, rádió- és tévébemondók, riporterek között. A cikkíró felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvművelést jobban ki kell terjesztenünk az előadásmódra és a kiejtésre. Az iskolában tehetünk ezért a legtöbbet, de a tudományos ismeretek terjesztőinek, a különféle rendezvények előadóinak is gondot kell fordítaniuk arra, hogy beszédük kulturált legyen (1968. ápr. 12. 3).

Ferenczy Géza Kiejtésünk ügye című írásában az 1965. október 22—23-án Egerben tartott országos konferenciáról számol be. Igen nagy jelentőségűnek tartja az iskolai oktatást a helyes hangképzés, hangsúlyozás és hanglejtés megtanulásában. Kiemeli a rádió és a televízió szerepét is (Somogyi Néplap, 1967. dec. 24. 8). — A szép beszédért száll síkra Sárközi Andor, amikor azt írja, hogy „a szép szóért sokat tettünk, de a jó hangzásért, a tisztaságért még keveset”. Pedig a nyelvművelésnek ez is része. Ismerteti a Budapesten szervezett Kazinczy Ferenc beszéd- és szónokművészeti stúdió működését (Északmagyarország, 1967. aug. 24. 3). — Ugyancsak a Kazinczy-stúdióról tudósít az Esti Hírlap (1968. jan. 17. 2). — Grétsy Lászlónak Az élőszó varázsa című írása a retorika történetéről szól. Elemzi a szép előadás feltételeit és javaslatot tesz a jövő előadóinak a képzésére (Élet és Tudomány, 1968. 1880). — Az Esti Hírlapban Bernáth László Világosan, értelmesen, hatásosan címmel ír a retorika tudományáról (1968. ápr. 30. 2).

A következő írások fonetikai kérdéseket érintenek. — Kovács Ákos orvos-kandidátus a hangképzés mechanizmusát vizsgálja, majd ismerteti az erről a folyamatról készült röntgenfilmet (Röntgenfilm a hang születéséről. Élet és Tudomány, 1968. 893). — Lőrincze Lajos Mint a gerőf című cikke a magyar nyelvnek azt a sajátosságát elemzi, hogy a szókezdeten nem szereti a mássalhangzó-torlódást. Példákkal illusztrálja mondanivalóját, majd megjegyzi, hogy ez a „szabály” már a múlté. (Élet és Tudomány, 1968. 2187). — Szavainkban a sok egyforma *e* hang egyhangúságot okoz. Erről ír Szilágyi Ferenc Nem fölösleges. . . címmel az Élet és Tudományban (1967. 277). Elemzi a jelenség ellensúlyozására irányuló két törekvést: az egyik a zárt *ē* hang elterjesztése a beszélt nyelvben, a másik az *ö*-vel is használatos *e* hangú szavak *ö-ző* alakban való ejtése: *fölmegy* a *felmegy* helyett, *fölösleges* a *felesleges* helyett stb. — A magánhangzók és a mássalhangzók hangulati hatásairól olvashatunk Éder Zoltán A hangok a versben című írásában (Somogyi Néplap, 1967. jan. 1. 8).

Kiejtésünk hibáit állítják pellengérré az alábbi cikkek. — Szende Tamás az *l* és az *r* hang tiszta ejtésére buzdít (Két „sarkalatos” mássalhangzó. Élet és Tudomány, 1968. 1978). — Svékus Olivér az idegenszerű, modoros hangzónyújtást ostorozza Körút, kormány és a többiek címmel. Felsorolja a leggyakoribb vétségeket: *körút, kormány, elődáz, őv, köszönöm* stb. (Élet és Tudomány, 1967. 377). — Mássalhangzónk időtartamáról ír M. F. a Hajdú-Bihari Naplóban (1968. jan. 21. 7). A *tol—toll, mennyi, bölcsesség, éppen—épen, bakancs és pirosan* szó helyes ejtését ajánlja figyelmünkbe. — Az *egyelőre—egyenlőre, méhrák—mérák, juhakol—juakol, karosszéria—karos/széria* stb. helyes ejtésével foglalkozik Ferenczy Géza Furesa kiejtési hibák című írása (Élet és Tudomány, 1968. 826). — Egy rossz beidegződés ellen szól -y -a Ész ne isz szelypiccünk! című cikke (Magyar Nemzet, 1968. szept. 8. 14). — Hangsúlyozási kérdésekkel foglalkozik Ferenczy Géza A *csak* és az *is* hibás hangsúlya címmel (Élet és Tudomány, 1967. 1317). Azt fejtegeti, hogy a *csak* és az *is* általában hangsúlytalanul ejtendő, erős érzelmi nyomatékkal azonban ki lehet emelni, hangsúlyosan lehet ejteni őket. — A „Reszket a bokor, mert. . .” című vers szavalása során ejtett hangsúlyhibáról szól Pásztor Emil Én ugyan szeretlek című írása (Élet és Tudomány, 1968. 562).

Sok cikk foglalkozik az idegen szavak és rövidítések helyes ejtésének a kérdéseivel. — Kelecsényi Gábor annak az eldöntéséhez nyújt segítséget, hogy mikor ejtünk *s*-et és mikor *sz*-et a lengyelben, németben, angolban. (Rádió- és Televízióújság, 1968. 49. 13). — Ehhez szól hozzá Ferenczy Géza Az *s* meg az *sz* villongása címmel írott cikkében. Szerinte is feltétlenül meg kell tanulni a lengyel *s*, *sz* megkülönböztetését vagy a *CSU* kiejtését. De vannak olyan *s*, *sz*-es idegen szavak is, amelyeket magyar szavak vagy egy már megszilárdult kiejtésforma analógiájára ejthetünk másképp is, pl.: *skanzen-t* a *szkanzen* helyett. (Rádió- és Televízióújság, 1968. 52. 11). A magyar nyelvbe átkerült

idegen szavakat az emberek rendszerint az eredeti nyelven akarják kiejteni. Mennyiben helytelen ez és miért? — erről szól Lőrincze Lajos *Plasztik* vagy *plesztik?* című írása (Somogyi Néplap, 1967. nov. 26. 8). — Pintér Sándor *Hogyan mondjuk? Miért mondjuk?* címmel a rádió bemondóinak azt a nézetét fejti ki, hogy az idegen szavakat és neveket idegen nyelvi ejtésük szerint kell használni, nem pedig a magyar ábécé szerinti ejtéssel (Rádió- és Televízióújság, 1967. dec. 18—24. 9). — Ugyancsak az idegen tulajdonnevek helyes ejtését boncolgatja Bátorfy György *A rádióbemondóké a szó* (Rádió- és Televízióújság, 1967. aug. 14—20. 11) és (dörmök) *Csészarománia? . . .* (Rádió- és Televízióújság, 1967. márc. 20—26. 6) címmel. — Egy levélíró arra hívja fel a figyelmet, hogy ingadozás tapasztalható a névelős idegen szavak ejtésében, s hogy a névelős ejtés a helyes (Unità vagy l'Unità? Rádió- és Televízióújság, 1967. febr. 6—12. 3). — A Hajdú-Bihari Napló Nyelv és műveltség rovatában jelent meg K. B. írása arról, hogy ne cseréljük össze a *champignon* gombanevet a bajnok jelentésű *champion* szóval (1968. febr. 11. 11). — Az *auto-* előtagú, idegen eredetű összetételekben az előtag véghangzóját röviden kell ejteni — figyelmeztet Ferenczy Géza *Autogram* vagy *autógram?* című cikke. (Magyar Nemzet, 1968. ápr. 21. 14). — Ladó János Idegen személynévvel alakult budapesti utcanevünk ejtése címmel arról ír, hogy a magyar beszédben az idegen nevek kiejtésének nyelvhelyességi normáit a művelt kiejtési hagyományok szabják meg (Élet és Tudomány, 1967. 1423). — Más alkalommal a Magyar személynévvel alakult budapesti utcanevék kiejtése a témája Ladó Jánosnak (Élet és Tudomány, 1967. 1591). — Külföldi cigarettamárkák nevének a helyes ejtése foglalkoztatja Éder Zoltánt Peter Stuyvesant és társai című cikkében (Élet és Tudomány, 1967. 1806). — Reményi-Gyenes István Autók, motorok (Élet és Tudomány, 1967. 1031) és Még egyszer autók, motorok (Élet és Tudomány, 1967. 1126) címmel két cikkben is fejtegeti a külföldi kocsimárkák nevének helyes ejtését. — Fabricius Ferenc a *zloty* helyes ejtéséről ír (Élet és Tudomány, 1968. 1570), Rozslyay György pedig *Frank* vagy *fran?* című cikkében azt tanácsolja, hogy ha egy idegen szó eredeti kiejtésétől eltérő formában honosodott meg nálunk, akkor szóban is, írásban is a megmagyarosodott változatot használjuk, pl. *London, Párizs, fotel, notesz, frank* stb. (Élet és Tudomány, 1967. 1269). — Beszéljünk sznobul? Ezt a kérdést teszi fel Ferenczy Géza az Élet és Irodalomban (1968. 5. sz. 11). Azt ajánlja, hogy az idegen szóösszevonások, mozaikszók kiejtésekor lehetőleg anyanyelvünk követelményeihez igazodjunk. — Szilágyi Ferenc is azt a véleményt képviseli az idegen nyelvi mozaikszók kiejtésének a kérdésében, hogy hasznosabb és helyesebb a magyarnak megfelelő ejtés (Ki mondja helyesen? Rádió- és Televízióújság, 1967. dec. 4—10. 9). — Ugyanennek a nézetének ad hangot Szilágyi Ferenc S. O. S. című írásában is (Élet és Tudomány, 1967. 1447). — Pintér Sándor szembe száll ezzel a véleménnyel. Szerinte az idegen nyelvű rövidítések helyes kiejtése az idegen nyelvi, nem pedig a magyar betűzés. De ha a közvélemény ezt semmiképpen nem fogadja el, van egy másik megoldás is: le kell fordítani magyarra az idegen kifejezéseket és a magyar név rövidítését kell használni (Rádió- és Televízióújság, 1967. okt. 23—29. 7).

III. Szókincs

Fontos elvi kérdést tárgyal Illyés Gyula a Nagyvilág vitájához kapcsolódva. Trágár szavak című írásában annak a véleménynek ad hangot, hogy meg kell védeni a nyelvet és az irodalmat az eldurvulástól (Népszabadság, 1968. jan. 28. 8).

1. **S z a k n y e l v e k.** A magyar orvosi nyelv születéséről esik szó Antall József Semmelweis és a pesti orvosi iskola kialakulása című írásában (Élet és Tudomány, 1968. 1203). — Borbáth Andor szintén a magyar orvosi szaknyelv kialakulásáról, magyarosítási törekvéseiről ír, ismerteti Vörösmarty Mihálynak Bugát Pál Bonctudományáról írott

cikkét (Vörösmarty Mihály és a magyar orvosi nyelv. Orvosi Hetilap, 1968. 2727). — A Páciens-„szaknyelv” a témája Bánk Endre írásának, amelyben betegektől helytelenül használt orvosi szavakat, kifejezéseket sorol fel a szerző; pl. „felvettem tíz inekciót”, „középfülbőmirigy-gyulladás” stb. (Élet és Tudomány, 1967. 2104). — *Kamilla* vagy *székfű*? Melyik szó használata a helyes? — teszi fel a kérdést egy levélíró a Magyar Nemzetben (1967. júl. 28. 5). — A szakzsargont ostromozza az Élet és Irodalom Tudományos Szomszédok című glosszája (1967. jún. 10. 10).

A mesterséges égitestek nevének a magyarra fordítása ellen hadakozik Nagy István György (A mesterséges égitestek elnevezése. Élet és Tudomány, 1968. 1922). — A szakmán kívül elterjedő „szak-bakikról” szól a Műszaki Élet cikke; Szóvá kell tenni: Leiter Jakab a mikrofonnál (1968. 2. sz. 7). — Kismarty Loránd arra keres választ, hogy Milyen legyen a jó szakmai cikk? (Kohászati Lapok, 1967. 223). Figyelmeztet a nyelvszerkezeti formák helyes használatára és a szabatos kifejezési módra. — Grétsy László a szaknyelvekben egyre gyakrabban használt *kiszerelem* ige ellen szól. (Kiszerelem. Élet és Tudomány, 1968. 1711). — Kovalovszky Miklós arra figyelmeztet, hogy ne mondjuk oda nem illő helyen az *üzemel* igét a *működik, várja vevőt* stb. helyett (Iparosítás a nyelvben. Élet és Tudomány, 1968. 1762). — Péczely Antal: „Felszíni kitermelés. . .”. A szerző a címben felvetett mindkét szót kifogásolja (Bányászati Lapok, 1967. 206). — Ruhmann Jenő a műszaki nyelv egységes terminológiájának a megbomlására hívja fel a figyelmet (Színvadi szakkifejezések térhódítása a műszaki nyelvben. Bányászati és Kohászati Lapok, 1968. 322). — A Rádió- és Televízióújság sorozatában televíziós szakkifejezéseket magyaráz (TV-Műhelyszavak): *aufblende—abblende; testblende defókuszálás* (1967. jan. 9—15. 7); *néger, forgóasztal* (1967. jan. 16—22. 5); *tükörpadló, prakti* (1967. jan. 23—29. 4); *parabola, monitor, csapó* (1967. jan. 30—febr. 5. 4); *karácsonyfa, fűrész, saláta, lepke* (1967. febr. 20—26. 4); *telerecorder, képmagnó, sugógép* (1967. febr. 27—márc. 5. 4); *fényhang, kétszalagos, átírás, standard* (1967. márc. 20—26. 5); *dipól, szellemkép, mikrolánc, ballempfang* (1967. ápr. 10—16. 7); *monoszkóp, csatorna* (1967. ápr. 24—30. 3); *gumioptika, léptető, befutó* (1967. máj. 29—jún. 4. 5); *áttűnés, összeűszítés* (1967. jún. 19—25. 7); *kimerevítés, stoptrükk* (1967. jún. 26—júl. 2. 7); *wisch, trükkkeverő* (1967. júl. 3—9. 3); *háttérvetítés, lekeppel* (1967. júl. 24—30. 4).

A hivatali nyelv kerül bonckés alá a következő cikkekben. — Ferenczy Géza szerint a magyar hivatalos nyelv száz év alatt nem sokat változott. Még mindig gyakori a körülményes, magyartalan fogalmazásmód. Gyakran használnak feleslegesen idegen szavakat, de helyesen írni nem tudnak, akik ezt a „nyelvet beszélnek” (Egy és más a hivatalos nyelvről. Somogyi Néplap, 1967. okt. 29. 8). — H. I. rövid, vidám írása (Vállalati nyelvféleség) a vállalati nyelv jellegzetes beszédfordulatainak a bemutatására és felszámolására törekszik (Hajdú-Bihari Napló, 1968. ápr. 21. 12). — Szende Aladár a hivatalos stílusról ír Stílus kérdése is című cikkében (Közalkalmazott, 1968. júl. 12. 6). — Hivatali édes anyanyelvünk a témája Lőrincze Lajos írásának, amelyben a *zömmel*, a *közelebből* és a *munkakapcsolat* szavak használatáról, a hivatali nyelv ködösítő formáiról, az idegen szavak halmozásáról ír (Közalkalmazott, 1967. okt. 12. 5). — Lőrincze, segíts! — kiált fel At, aki úgy érzi, hogy a sok új szó ellen, melyeket az új gazdasági mechanizmus juttat be nyelvünkbe, küzdeni kell (Esti Hírlap, 1967. nov. 1. 3). — Horváth József Nyelvrongálás „vállalati szinten” című cikkében a hivatali szakzsargon romboló hatása ellen lép fel (Népszabadság, 1968. jún. 22. 6).

A mozgalmi zsargont bírálja Máté György Beszéd és igényesség címmel a Népszabadságban (1967. aug. 16. 4).

Az ifjúság nyelvéről ír Bartha Gábor Hogy az a . . . szép magyar nyelvünk címmel (Hajdú-Bihari Napló, 1968. máj. 5. 12). — Szűts László az ifjúság nyelvéről végzett kutatásairól számol be az Esti Hírlapban. A cikk címe: Az ifjúság nyelve: divat (1967. dec. 12. 4).

Módos Elemér az Egyetemes Postaegyesület Végrehajtó Tanácsának ülésén elhangzott javaslatot ismerteti: az egyesület hivatalos nyelve a francia legyen (A nyelvhasználat kérdése. Szocialista Posta, 1967. jan—febr. 3). — Lars Gunnar Sillen A kémia és a világnyelvek című cikkében a kémiai referáló folyóiratok fejlődésének rövid áttekintése után rámutat, hogy a különböző fejlődési szakaszokban különböző nyelvek játszottak szerepet a publikálásban. Ma a legjelentősebb az angol, de egyre nagyobb szerephez jut az orosz. A fordításban nagy reményt fűznek az elektronikus számítógépek alkalmazásához. Sokat segítené egy közbülső nyelv szerkesztése, ahol mindennek csak egy jelentése van (Magyar Kémikusok Lapja, 1967. 595).

2. I d e g e n s z a v a k. Több cikk foglalkozik a fordítás, tolmácsolás kérdéseivel. — Péczely Antal a külföldi folyóiratokból vett fordítások problémáihoz szól hozzá (Valamire „való” és valamire „alkalmas”. Bányászati Lapok, 1967. 137). — Azok a fordítások! címmel a Rádió- és Televízióújságban egy levélíró következetességet kér az idegen nyelvű címek és elnevezések lefordításában (1968. ápr. 22—28. 3). — Fordítókalauz jelent meg Magyarországon — értesülünk az örvendetes eseményről az Esti Hírlapból (1967. jan. 28. 2). — Keszthelyi Tibor azt a kérdést teszi fel, hogy Hogyan tolmácsolnak a nemzetközi értekezleteken? Ismerteti a nemzetközi nyelveket, a konzekutív és a szimultán tolmácsolás közti különbséget (Élet és Tudomány, 1968. 2100). — Az Élet és Irodalom Témák felkarolása című hozzászólása szóvá teszi, hogy nemcsak az idegen nyelvű étlapok hibásak, szakszöveget sem tudunk fordítani. Bizonyítékként a Szépművészeti Múzeum Barlach-Kollwitz kiállításának katalógusában található hibás fordítást említi (1967. dec. 23. 11). — Tokaji György „Spiné” és egyebek című cikkében felszólal az olyan szinkron ellen, amely (törekedve a hangulati tolmácsolásra) túlzásba viszi a szleng-kifejezések használatát. Sokszor valóban szükség van az olyan szavakra is, mint *spiné, csaj* stb., de helytelen az efféle stílust ömlesztve használni (Rádió- és Televízióújság, 1968. jan. 15—21. 15). — Elsősorban az olasz és a spanyol filmek szinkronjának a kevertnyelvűsége ellen szól az Élet és Irodalom hozzászólása Metzeltergsterne és Berlitzing címmel (1967. márc. 11. 11).

A feleslegesen szaporodó idegen szavak ellen tiltakozik a Magyar Nemzet levélírója (1967. ápr. 23. 14). — Az Élet és Irodalomban e. f. p. azt taglalja, hogy a magyarítás mint a fordítás egyik szükségszerű eszköze, hol használható fel ésszerűen és művészilag indokoltan. Az indokolatlan magyarítás nem adja vissza az eredeti jelentését, hangulatát. Pl. *Lev Tolsztoj* helyett nem mondhatunk *Kövér Leó*-t (1968. 4. sz. 6). — Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik a Magyarítsunk még című írás is (Élet és Irodalom, 1968. 5. sz. 11); amely a mindenáron való magyarítás ellen támad. Tiltakozását azzal indokolja, hogy furcsa lenne, ha mondjuk *Jean Racine*-t *Gyökér János*-nak, *Thomas Mann*-t *Ember Tamás*-nak, *Friedrich Schiller*-t *Kadarka Frigyes*-nek vagy *William Shakespeare* nevét *Lándzsarázó Vilmos*-nak fordítanánk. — Feleki László Kosztolányi Dezső édes anyanyelvünkről című írásában az idegen szavak átvételének a problémáját elemzi (Élet és Irodalom, 1968. 17. sz. 11). — Helytelen ugyanazt a fogalmat (nyomatékosítás céljából) egyszerre magyarul is, idegen nyelven is megnevezni — olvassuk az Élet és Irodalomban (1968. 18. sz. 10). — Egyes idegen szavak, amelyek írásban nem veszik fel a magyar kiejtés szerinti alakot, pl. *stewardess, grape fruit*, téves kiejtéssel kerültek be a köznyelvbe. Szilágyi Ferenc szerint helyettük a magyar megfelelő ajánlatos: *utaskísérő, légikísasszony*, vagy az évekkel ezelőtt kitalált, de azóta elfelejtett *citrancs* (Nyelvtörő szavak. Élet és Tudomány, 1967. 511). — Ferenczy Géza az *eszkaláció* szóval foglalkozik (Élet és Tudomány, 1967. 109), Szabadi Béla pedig *Pilot* vagy *révkalauz* című cikkében e két szó történetéről, használatáról ír (Élet és Tudomány, 1967. 2196). — Néhány irodalomtörténeti és más szakeikkben találkozhatunk a *kamuflálni* szóval. Bakos József szerint nincs rá

szükség nyelvünkben, mivel rokon értelmű magyar szavak kitűnően helyettesítik: *alcáz, leplez, ködösít, színlel, takargat, palástol* stb. (Hogyan kell kamuflálni? Élet és Tudomány, 1967. 1524). — Kovalovszky Miklós *Pozsony vagy Bratislava?* című írásában azt tanácsolja, hogy nemzetközi jellegű, tudományos vagy hivatalos kiadványban az eredeti idegen nevet használjuk, élőbeszédben azonban a magyar elnevezés a helyénvaló (Élet és Tudomány, 1967. 68). — Vitray Tamás a Rádió- és Televízióújságban (1968. jún. 22—27. 7) megjelent cikkében vállalkozik a *nulla* szó használatára a sportközvetítésekben. Ferenczy Géza Vitray kezdeményezését örömmel üdvözli, és magyarázatot ad arra, miért a *nulla* alak a helyes (Magyar Nemzet, 1968. máj. 19. 14).

3. R ö v i d í t é s e k. A Műszaki Élet elvi cikkben foglalkozik a védjegyek és rövidítések kérdéseivel: Védjegybitorlás — védjegyoltalom (1968. 8. sz. 5). Tokai Péter A védjegyek védelmében címmel a védjegy és a márka közötti különbséget magyarázza (uo. 1967. 25. sz. 4). A műanyagnevek problémáit taglalja Az egységes műanyagrövidítések felé című írás (uo. 1967. 1. sz. 3). — T. J. interjúját közli az Esti Hírlap; a cikkíró Ladó Jánossal beszélget a mozaikszavak eredetéről, formáiról, jelentéséről (1967. júl. 27. 3). — Hábel György a búza és a rozs keresztezéséből nyert új gabonafajta számára azt ajánlja, hogy legyen a neve: *burozs* (Magyar Nemzet, 1968. szept. 4. 5). — Csinján a betűszavakkal! — figyelmeztet K. M. a Hajdú-Bihari Naplóban (1967. nov. 12. 7). Érdekes és hasznos szóalkotási mód ez, de túlzásba vitele veszélyes.

4. N e v e k. Sokakat érdeklő eszmecsere zajlott le 1968-ban a Magyar Nemzet hasábjain. Nem ér a nevem címmel Ruffy Péter beszámol az MTA Nyelvművelő Munkabizottságának üléséről, az új utónévjegyzékről (jan. 28. 11). F. Kovács Ferenc A névadásról c. írásában azt várja az új utónévjegyzéktől, hogy az ne előírás legyen, csak tanácsot adjon (febr. 11. 14). Sónvágó Mihály naptárreformot javasol (febr. 11. 14). Billa Gyulától megtudjuk, hogy az első munka, amely neveink eredetével foglalkozik, Kallós Ede tollából való, 1943-ban jelent meg Nevek és napok címmel (febr. 11. 14). U. L. arról tudósít (nov. 24. 14), hogy ezt a munkát lerövidítve, részletekben közölte az Érdekes Újság 1958. évfolyama. Kósa Márta a névváltoztatásokkal szemben foglal állást (febr. 11. 14). Ladó János szerint az új utónévjegyzék nagyobb szabadságot jelent az egyéni alkotású nevekkel szemben, de nem jelentheti a teljes korlátozatlanságot (febr. 11. 14). Kovács Zoltán javasolja, hogy „utónévjegyzék” helyett „személynevek jegyzéke” legyen a lista hivatalos elnevezése (febr. 18. 14). Ruffy Péter a Ladó János által összeállított, 6000 keresztnévet tartalmazó új Utónévkönyvet ismerteti (Minek nevezzetek?; okt. 27. 11).

A keresztnévadásról ír Ungvári Tamás Nevek mágiája címmel az Élet és Irodalom-ban (1967. okt. 7. 7). — A naptárszerkesztés és az egyes névnapok kérdéséről, ritka, ma már ismeretlen nevekről szól az Esti Hírlap tudósítása (Hogyan becézik? 1967. jan. 21. 3). — A Hajdú-Bihari Naplóban két cikket olvashatunk nevekről É. K. S. tollából: *A Dancsi, Jakus és Jakucs* nevek (1968. okt. 6. 11), ill. *A Barta* családnév és rokonai (1968. okt. 27. 11). — Aczél Kovács Tamás *Szputnyik Szputnyikovics* és a többiek c. írásában óvatosságra inti a mai szülőket a névadás terén (Esti Hírlap, 1967. jún. 27. 3).

Új utcanevekről tudósít az Esti Hírlap (1967. jan. 3. 2). — Ugyanez a lap ír védett kőbányai utcanevekről (*Cserkesz, Basa, Maláta*. 1967. dec. 14. 3). — Ne cseréljük fel az utat az utcával! — figyelmeztet É. Kiss Sándor Simonyi utca? Komlóssy utca? c. cikkében (Hajdú-Bihari Napló 1968. ápr. 7. 11), és arról is olvashatunk, hogy helytelen az *u.* rövidítést használni *út* és *útja* helyett (Hajdú-Bihari Napló, 1968. márc. 17. 11). — A *Budapest* helynév keletkezéséről ír Ruffy Péter a Magyar Nemzetben (1967. ápr. 23. 11). — É. K. S. a debreceni *Sesta-kert* nevééről közöl szőféjtést a Hajdú-Bihari Naplóban

(1968. márc. 24. 11). — Az Esti Hírlap Szeress-falva c. cikkéből megtudhatjuk, hogy a közvélemény szerint melyek a legszebb, legérdekesebb, legkülönösebb és legkedvesebb helységneveink (1967. nov. 15. 3).

A címadás problémáiról ír az Esti Hírlap Hej, filmcímek. . . címmel (1967. jan. 23. 2).

IV. Szavak jelentése és használata

1. Sz ó t ö r t é n e t. Meglehetősen sok olyan írás található újságjainkban, amely a szavak eredetével, történeti magyarázatával foglalkozik. — Ferenczy Géza ismerteti a *zérus* és a *cifra* (Élet és Tudomány, 1968. 1959), a *megjuhászodik* (uo. 1435), és a *szörnyet hal* (uo. 2372) szavak eredetét. — Kovalovszky Miklós *Szólórák és szőlőspárga* címmel írt cikkében az előtagok eredetét vizsgálja (Élet és Tudomány, 1968. 289). — Kálmán Béla a *sokat keres* kifejezésnek a vadászati szaknyelvből való származását világítja meg (Élet és Tudomány, 1968. 1504). — Az Élet és Tudományban két cikk foglalkozik a régi pénzek elnevezésével (A szerkesztőség: Régi pénzekről. 1968. 826; Szabadi Béla: Pénz nemek és pénznevek. 1968. 2056). — *Libra* vagy *font*? — kérdezi Soltész Katalin. Ismerteti a szavak történetét és azt ajánlja, hogy az utóbbit használjuk (Élet és Tudomány, 1968. 827). — Szende Aladár a *meg* igekötő jelentéstörténetét tekinti át (Somogyi Néplap, 1968. júl. 28. 8). — Az *aranyér*-ről, a betegség elnevezéséről olvashatunk Haraszi István ismertetésében (Élet és Tudomány, 1968. 1486). — A Hajdú-Bihari Napló Nyelv és Műveltség rovata is több etimológiát közöl, mégpedig a *szerecsen* (1967. ápr. 9. 5.), a *bőség az ínség* (júl. 30. 5) és a *foltoz, foldoz* (1968. márc. 3. 10) szavakét. — A magyar *kocsi* útjáról ugyanitt olvashatunk (1967. febr. 26. 5). — *Anorak-anorák* címmel Fabricius Ferenc az új európai vándorszórol ír, mellyel nyelvünk is gazdagodott (Élet és Tudomány, 1967. 613). — Az *anzikszkép* torz szó, erről ír Török Gábor az Élet és Tudományban (1967. 1222). — A *kuligán* szó történetét ismerteti Szilágyi Ferenc szintén az Élet és Tudományban (1968. 1453). — A Magyar Nemzetben 1968-ban zajlott vita arról, hogy mi a *blabla* szó eredete. Az indító cikket Bajomi Lázár Endre írta (ápr. 7. 14), melyben a szó francia eredetét vallja. Bedő István, Timon Árpád és Ivánffy Géza, a lap olvasói, mind azt bizonyítják, hogy a szó angol eredetű (ápr. 28. 14). Varannai Aurél zárja le a vitát, megállapítva, hogy a szó már Shakespeare-nél és Miltonnál is előfordul (máj. 23. 5). — Szintén a Magyar Nemzetben olvashatunk egy -y -a jelzésű szerzőtől a *nonsense* és a *humbug* (< Hamburg) eredetéről (1968. máj. 23. 5). Az utóbbiról vallott állítást kétségbe vonja az újság egy olvasója, és azt igyekszik valószínűsíteni, hogy a *humbug*-ot Darwin alkotta. Ugyancsak a Magyar Nemzet ismerteti a *sznob* (-y -a: 1968. jún. 9. 14), a *proletár* (-a -a: 1968. okt. 20. 14; -s -ő: 1968. okt. 27. 14) meg a *huligán* (Balabán Péter: 1968. nov. 29. 5; Pernes Gyula: 1968. dec. 24. 20) etimológiáját és nyelvünkbeli útját. — *Budapest* nevével foglalkozik az Esti Hírlap két írása (Veszolovszky Gyula: 1967. máj. 16. 4; MTI: 1967. máj. 31. 3). — P. Nagy Gusztáv azt elemzi részletesen, miért hívják *kupolókemencé*-nek az öntödei aknás kemencét, s hogy honnan ered ez a szavunk (Öntöde. A Kohászati Lapok melléklete, 1967. 236–40).

2. Sz ó l á s m a g y a r á z a t o k. Tompa József a *magyarok istene* kifejezés útját kíséri végig: mikor milyen emlékekben találjuk meg, és milyen eszme körökhöz kapcsolódhatott (Élet és Tudomány, 1968. 2465). — A *pártában marad* szólás eredetét ismerteti Kálmán Béla (Élet és Tudomány, 1968. 1621). — A Hajdú-Bihari Naplóban É. K. S. magyarázza a *szabad a vásár* (1967. febr. 5. 6), K. B. pedig az *ismeri a dürgést* (1968. jan. 14. 7) szólásokat.

3. Jelentés magyarázatok. Lőrincze Lajos Kis női csukák címmel rámutat arra, hogy milyen következményekkel jár, ha egy-egy szót, kifejezést különbözőképpen érthetünk, s a közlemény formája, körülményei lehetőséget adnak a szándékoltól eltérő, másik értelmezésre is (Somogyi Néplap, 1968. dec. 21. 8). — Szende Aladár szavaink jelentésének változásairól szól Miről vallanak szavaink? címmel (Somogyi Néplap, 1967. júl. 30. 8). — Lőrincze Lajos a *kies* melléknév jelentéséről két ízben is írt (Hajdú-Bihari Napló, 1968. aug. 11. 11; Somogyi Néplap, szept. 29. 8). — Szepes Gyula Olaszból . . . Franciába című cikkében megnyugtat afelől, hogy nem kell felháborodnunk egy ilyen mondat hallatára: *Olaszba megyünk, mert ez régi hagyomány felelevenítése. Valaha ui. sok országnévünk -ország utótag nélkül volt használatos* (Élet és Tudomány, 1968. 366). — *A fűszöveg* szót elemzi Bakos József (Élet és Tudomány, 1968. 1089). — *Az érem és az érme* jelentéskülönbségére mutat rá Prohászka János (Élet és Tudomány, 1967. 738). — Szombathy Viktor az *eper*, a *szeder* és a *szamóca* gyümölcsnevekkel foglalkozik (Élet és Tudomány, 1967. 1063). — *A Miért sváb?* című cikkben nyelvészeti magyarázatot is találunk (Vas Népe, 1967. szept. 10. 9). — Kovalovszky Miklós a *mini* divatjáról ír (Élet és Tudomány, 1967. 458). — *I.u. vagy i.sz.?* címmel ír Szilágyi Ferenc arról, hogy csakis az utóbbi helyes (Élet és Tudomány, 1967. 1350). — *A köztudott új szavunk, szabálytalan és torz alak, ezért használatát nem helyesli* Hexendorf Edit (Élet és Tudomány, 1967. 1899). — Kázmér Miklós a *kivándorló* és az *emigráns* szavak értelmezését adja (Élet és Tudomány, 1967. 966). — Grétsy László a *szanal* igével foglalkozik (Élet és Tudomány, 1967. 1169). — *A Magyar Nemzet Utazás az anyanyelv körül* rovatában Ruffy Péter több szó jelentését ismerteti. Így a *világszabadság, hurrá, viszolygás, kukrejt* szavakét, a *nem az újjamból szoptam* szólását, meg a *Fehér Ökörhöz* vendéglőnévét (1967. jan. 1. 11). A *kukrejt*-ről írottakat egészíti ki Boros Gyula (1967. febr. 12. 14). — Nyelvi humor című írásában Ruffy Péter a *kutyanevekkel*, az *ordas* szóval, a *mezei hadak* kifejezéssel, a *kár a benzínért* szólással foglalkozik (1967. márc. 19. 11).

A Hajdú-Bihari Naplóban és az Élet és Tudományban Kálmán Béla a *felvetés* szó helytelen jelentéseit vizsgálja (1967. márc. 5. 6; ill. 1968. 1919). — É. K. S. a *takar* ige 'gabonát betakarít' jelentésével ismerteti meg (Hajdú-Bihari Napló, 1968. aug. 19. 11). — Lőrincze Lajosnak a Köznevelésben megjelent írása azt állapítja meg, hogy az *igaz*, *igazi* és *valódi* szinonimaként használható a köznyelvben (1968. 324). — Az Esti Hírlapnak 1967. évi „Kislexikon” rovatában az alábbi szavakról olvastunk értelmezést: *ky-nológia* (máj. 4. 6), *Buda és Pest* (máj. 11. 6), *teszt* (máj. 13. 8), *dopping* (máj. 17. 6), *ismeret-tár*, *lexikon* (jún. 2. 6), *albinó*, *albinizmus* (jún. 6. 6), *posta* (jún. 7. 6), *Medárd* (jún. 8. 6), *riport* (jún. 14. 6), *Európa*, *Ázsia*, *Afrika*, *Amerika*, *Ausztrália* (jún. 15. 6), *telex* (jún. 22. 6), *pantomim* (júl. 9. 8), *Victoriák* (vízinvóvény; júl. 24. 6), *kerámia* (júl. 25. 6), *kemping* (aug. 3. 6), *kuruc*, *labanc* (aug. 8. 6), *etika* (aug. 11. 6), *porcelán* (aug. 13. 8), *Corvin* (aug. 16. 6), *kurd* (szept. 19. 6), *mameluk*, *janicsár*, *renegát*, *odaliszk*, *hárem* (szept. 13. 6), *Tabán* (nov. 25. 8), *ergonómia* (dec. 5. 6).

4. A szóhasználatról. A helyes szóhasználatra nevelés és a helytelenről való felvilágosítás nyelvemlékeinknek egyik fontos törekvése. — *A helyet ad és a helyt ad* kifejezések stilisztikai különbségéről ír Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1968. 1841). — Ugyanő a *helység* és a *helyiség* eltérő jelentéséről szól a Magyar Nemzetben (1968. jan. 5. 5). — Lőrincze Lajos a hasonló hangalakú és a hasonló jelentésű szavak használatáról ír (Somogyi Néplap, 1967. máj. 28. 8). — *Eredmény vagy következmény?* címmel Pados Pál arra figyelmeztet, hogy ne keverjük össze ezt a két szót (Élet és Tudomány, 1968. 926). — *A látszata és látszatja* szavak egyaránt birtokos személyragos alakok, de nem azonos értelműek. Erről írt Rozsly György az Élet és Tudományban (1967. 2278). — Ugyanő foglalkozik a *bonyolít* és *lebonyolít* igék jelentésével Mindig csak „bonyolí-

tunk”? címmel (Élet és Tudomány, 1968. 405). — Szabó T. Attila az *időben és idejében* szavak eltérő jelentését vizsgálja (Élet és Tudomány, 1967. 205). — A Hajdú-Bihari Naplóban (1967. nov. 19. 5) a *fejő* és *fejős* szavak jelentéséről olvashatunk. — *Tartama* vagy *tartalma*? Ezek a szavak sem cserélhetők össze! (Tóth Imre: Élet és Tudomány, 1968. 1268). — Melyik a helyesebb: *leszállunk* vagy *lelépünk* a villamosról? Erről olvashatunk egy A. N. E. aláírású levelet a Magyar Nemzetben (1967. máj. 17. 7).

Ugyancsak a Magyar Nemzetben kisebb vita folyt az *újságíróskodás*, *nyelvészkedés* szavakról, illetőleg a *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* képzésű igékről. Az első cikk (1968. jan. 7. 14) Ferenczy Géza tollából arról szól, hogy ezek az igék nem eleve pejoratív jelentésűek, hanem csak mondatban kapcsolódhat hozzájuk rosszalló jelentésárnyalat. A második cikk (1968. jan. 12. 5) írója (-y -a) Ferenczyvel szemben úgy véli, hogy ezek az igék félvállról vett, alkalmi, átmeneti tevékenységet jelölnek. Nagy Tibor is szembeszáll az első véleménnyel, szerinte is rosszalló, megbélyegző jelentésárnyalat járul az ilyen képzésű igékhez (1968. jan. 21. 14). — Kerüljük a „kerül”-t! címmel Szabó Ede arra figyelmeztet, hogy a *kerül* szót nem használhatjuk segédigeként (Élet és Tudomány, 1967. 1695). A Rádió- és Televízióújság egy levélírója szerint (1968. 16. sz. 9) a *nóta* magában is *magyar nótát* jelent, tehát a jelző elhagyható. Ferenczy Géza válaszában (uo. 19. sz. 6) egyetért ezzel a véleménnyel, de megjegyzi, hogy a *magyar nóta* kifejezése sem helyteleníthető. — Az *alapítvány* pontos jelentéséről ír Pásztor Emil (Élet és Tudomány, 1968. 207). — A *sertéspásztor* szóról vita folyt az Élet és Tudományban. Kunszery Gyula szerint ez a szó finomkodó és felesleges (1968. 46). Lőrincze Lajos szerint elfogadható mind nyelvtanilag, mind tartalmilag, mert kiküszöböli a *kanász* lebecsülő értelmét (uo. 272). Nagy Tibor szerint mindegyik jó a maga helyén (uo. 1442). — A Hajdú-Bihari Naplóban É. K. S. arra figyelmeztet, hogy a *fesztivál* szót csak nemzetközi jelentőségű művészeti seregszemlére használjuk (1968. nov. 23. 6). — Ugyancsak É. K. S. (elsősorban sportnyelvi példákkal) mutatja be a *részéről* névutó helytelen használatát (Hajdú-Bihari Napló, 1968. dec. 1. 10). — Kovalovszky Miklós arra figyelmeztet, hogy a sajtónyelvben többször is helytelenül használták a *pótutas* szót (Élet és Tudomány, 1967. 2056). — Pásztor Emil arra világít rá, mikor használhatjuk a *testvérek között is* kifejezést (Élet és Tudomány, 1967. 1858). — Az „árusítás csak valutáért” kifejezés nem helyes, hiszen akkor forintért is vásárolhatnánk. A *valuta* szó jelentéséről és használatáról ír Szilágyi Ferenc (Élet és Tudomány, 1967. 2124). — A *szerelmi szövődmény* komikus kifejezés. Erre hívja fel a figyelmet és a *szövődmény* szót magyarázza S. V. A. a Hajdú-Bihari Naplóban (1967. máj. 28. 4). — Molnár Antal a *Mérték utáni szabóság* feliratot helyteleníti, több helyes megoldást javasol helyette (Élet és Tudomány, 1967. 2385).

Örvendetesen nagy figyelmet fordítottak nyelvművelőink a stílust szűrítő elesélt, agyonhasznált szavak ügyének, védve és terjesztve a szinonimákat. — A Hajdú-Bihari Naplóban (1967. jún. 11. 5) K. B. a *leszögez* ige túlzott használatát helyteleníti. — Ferenczy Géza szerint túlonalt divatos az *indul* ige (Élet és Tudomány, 1967. 548). — A *biztosít* ige divatos voltáról Kusinszky Endre (Egy gyilkos szó. Élet és Tudomány, 1968. 131). Ugyanerről az igéről ír Szende Aladár is a Közalkalmazottban (1967. dec. 12. 6). — Lőrincze Lajos az *ügymond* túl gyakori, helytelen és értelemzavaró használatáról ír (Somogyi Néplap, 1968. ápr. 28. 6). — É. Kiss Sándor a *kapcsolatban* névutószerű képződmény használatát kifogásolja a Köznevelésben (1967. 660). — Esetlen esetek címmel Kálmán Béla kifogásolja az *egyszer*, *többször* stb. helyett az *egy esetben*, *több esetben* kifejezés használatát (Élet és Tudomány, 1968. 2225). — Ne csak az *egyszerűen* szót használjuk, hiszen sok rokon jelentésű szó van még! (É. K. S.: Hajdú-Bihari Napló, 1967. dec. 10. 5). — Az elharapózó *hátozás* ellen szól Kunszery Gyula (Élet és Tudomány, 1968. 704). Ugyanerről ír egy rádióhallgató a Rádió- és Televízióújságban (1968. 39. sz. 12). — Ruhman Jenő a *rendkívüli* szó indokolatlan használatát panaszolja (Bányászati és

Kohászati Lapok, 1968. 426). — Lőrincze Lajos a *jelen pillanatban, gyakorlatilag* kifejezések túlzott elterjedése ellen emel szót. (Közalkalmazott, 1968. nov. 12. 6). — Kunszeri Gyula Kérlek szépen címmel kéri, hogy ne használjuk beszédtöltőnek ezt a kifejezést (Élet és Tudomány, 1968. 2431). — A „Nem igaz, hogy milyen csinos vagy ma!” elterjedt fordulatban helytelen a *nem igaz* használata; ezt bizonyítja Grétsy László az Élet és Tudományban (1967. 2446). — *Főlényes vereség*, ez is elfogadhatatlan szókapcsolat, írja Grétsy László (Élet és Tudomány, 1967. 1557).

A szójelentés kérdéskörébe vonhatók a megszólításokkal kapcsolatos gondjaink. — Lőrincze Lajos Miként fogom szólítani? címmel a fővárosban divatos olyan megszólítást ellenzi, mint pl. *Kovácskám, Gárdoskám* (Somogyi Néplap, 1967. ápr. 9. 8). — A Hajdú-Bihari Napló Nyelv és Műveltség rovatában vetődik fel a kérdés, hogyan szólítsuk szüleinket (1967. szept. 17. 5). É. K. S. finoman elemzi a szülők megszólítására rendelkezésünkre álló sok szinonima használati lehetőségeit.

V. Szóalaktan

1. Igeragozás. Ferenczy Géza kétszer is ír az ikés igékről; az első cikk a Somogyi Néplapban (1967. jún. 25. 8), a második a Rádió- és Televízióújságban (1968. 41. sz. 9) jelent meg. — *Mondsz, mondasz vagy mondol?* Tóth Imre, a cikk írója megmagyarázza, hogy miért nem helyes az utolsó alak (Élet és Tudomány, 1968. 739). — Grétsy László az ellen a babona ellen küzd, hogy a *fog* segédigével szerkesztett jövő idő helytelen. Megvilágítja, hogy erre a formára azért van szükségünk, mert tartós cselekvést jelölő igéink jelen ideje nem tudja a jövőt érzékeltetni (Élet és Tudomány, 1968. 1111). — A Hajdú-Bihari Naplóban Egy szűnőben levő nyelvi járvány címmel Nagy János írt a „suksüközésről” (1967. szept. 24. 6).

2. Névszóragozás, — jelezés. *Csengeren* vagy *Csengerben?* Erre a kérdésre válaszol É. K. S. a Hajdú-Bihari Napló Nyelv és Műveltség rovatában, és az utóbbit minősíti helyesnek (1967. jún. 18. 6).

3. Szóképzés, szóösszetétel. Ferenczy Géza Ne gügyögjünk! címmel kifogásolja a felnőttek körében is elterjedt édeskes becézéseket, mint az *ovi, isi, kősi szépen* stb. (Magyar Nemzet, 1968. aug. 11. 14). — Szende Aladár az -ó, -ó képzős folyamatos melléknévi igenevek használatáról ír (Közalkalmazott, 1968. márc. 6. 1).

L. P. az Élet és Irodalomban (1968. 8. sz. 10) Szószörnyek címmel a feliratok nyelvhelyességi hibáit bírálja, egyebek közt a *csipmentes* szót. — Bosnyákovits Attila a Kardozók vagy kardvívók? c. írásában elfogadja a *kardozó* szó létjogosultságát (Magyar Nemzet, 1968. jún. 16. 14). — K. M. szerint a *lehalásszák* (a halastavat), *kilövik* (az apróvadat), *fellazít* (politikailag), *lelevelezi* (az ügyet) kifejezések nem az „igekötőjárvány” eredményei, hanem az igekötők tömörítő erejének megnyilvánulásai (Hajdú-Bihari Napló, 1968. jan. 28. 7).

VI. Mondattan

Jelentőségéhez képest a mondattan igen kevés figyelemben részesült a nyelv-művelők részéről.

1. Névelő- és névutóhasználat. Többen foglalkoznak a határozott névelő helyes használatával. Ferenczy Géza (Sikkadozik határozott névelőnk! Magyar Nemzet, 1968. júl. 28. 14). kifogásolja, hogy különösen a kiadványok címéből gyakran

hiányzik a határozott névelő. — Hernádi Sándor arról számol be (Köznevelés, 1967. 169), hogy egyes pedagógusok felszólító mondataikban (az erősebb nyomaték kedvéért) elhagyják a határozott névelőt. — P. Balázs János (Utazzon Margitszigetre!? Élet és Tudomány, 1968. 176) arra figyelmeztet, hogy bizonyos földrajzi nevek határozott névelőt kívánnak. — Fialovszky László Szovjetunióról beszéljünk? című írásában arra a szabályra emlékeztet, hogy a több szóból álló országnevek elé mindig ki kell tenni a határozott névelőt, s ezért a *Szovjetunió* neve elé is, mert az *-unió* utótag még érezhetően különvállik az előtagtól (Élet és Tudomány, 1967. 2330). — Grétsy László az ellen az egyre terjedő szokás ellen lép fel, hogy az *a* névelőt használjuk magánhangzóval kezdődő szó előtt is (Élet és Tudomány, 1968. 2311). — A Hajdú-Bihari Naplóban megjelent írás (-én) tollából a határozott névelők helytelen elhagyására és felesleges kitévésére hoz fel példákat (1967. dec. 3. 5).

A vonatkozólag, nézve és kapcsolatban névutók helytelen használatára hívja fel a figyelmet a Hajdú-Bihari Naplóban S. V. A. (1968. jún. 9. 11).

2. M o n d a t r é s z e k. Ferenczy Géza a *kell* használatával foglalkozva arról tájékoztat, hogy az *el kell mennie* és az *el kell hogy menjen* szerkezet egyaránt helyes, de az *el kell menjen* már tájnyelvi, a *kéne, kelletik* pedig fokozottan népies (Élet és Tudomány, 1967. 2494). — Ugyancsak Ferenczy ír a *-va, -ve* + létigés szerkezetekről. Védelmébe veszi a helyes használatúkat (Somogyi Néplap, 1967. jan. 29. 8). — Az állandó határozókkal (vonzatokkal) két cikk foglalkozik: Ny. I.-é (lehet-e *engedelmeskedni* valamire? Hajdú-Bihari Napló, 1968. dec. 15. 10) és Szende Aladáré (Paragrafusba vagy paragrafusban foglalt rendelkezés? Közalkalmazott, 1967. jún. 12. 5). — A birtokos jelző ragjának kitévéséről, ill. elhagyhatóságáról szól Szende Aladár: Ki(nek a) mije? (Közalkalmazott, 1967. febr. 12. 5). — Molnár Antal az érthetőséget zavaró többszörös szerkezetek bukta-tóira figyelmeztet (A birtokoslánc. Élet és Tudomány, 1968. 1232).

3. K ö t ő s z ó h a s z n á l a t. Éder Zoltán (Arany János születésnapjára. Élet és Tudomány, 1967. 417) a költő „jegyzés”-eiből idéz passzusokat, a *hogy* kötőszó használatáról. — A *de* és az *azonban* ellentétes kötőszókról (-én) tollából olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1968. febr. 4. 11). — A kötőszói szerepű *aki, amely, ami* vonatkozó névmásokról ír Grétsy László (Az ifjúság, aki? Élet és Tudomány, 1967. 2222). Ferenczy Géza (Az *aki, amely, ami* használata. Somogyi Néplap, 1968. jún. 30. 8) és Szende Aladár (A modorosság egyik fajtájáról. Közalkalmazott, 1968. okt. 14. 5).

4. M o n d a t s z e r k e s z t é s. Szende Aladár két írása is foglalkozik a mondat-szerkesztéssel. Az egyik történeti áttekintést is nyújt (Somogyi Néplap, 1967. szept. 24. 8), a másik a mai mondatrendet vizsgálja (Közalkalmazott, 1968. ápr. 16. 6). — Hernádi Sándor a túlságosan tömör, nehézkes mondatok könnyítésére mellékmondatok használatát ajánlja (Mentesítő mondatot! Élet és Tudomány, 1968. 67). — A Hajdú-Bihari Naplóban S. V. A. a helyes mondat-szerkesztés fontosságáról ír (1967. okt. 8. 6).

VII. Fogalmazás, stílus

Timár György Nyelvi öltések című írásaiban többször is felhívja a figyelmet a pongyola fogalmazásra, amely egyre inkább terjed a sajtó nyelvében (Élet és Irodalom, 1968. 9. sz. 11, 14. sz. 15, 19. sz. 10, 21. sz. 11, 22. sz. 11, 23. sz. 10, 27. sz. 11, 35. sz. 11). — Egy műsorismertető helytelen szövegezéséről ír Lukács Sándor az Élet és Irodalomban (1967. ápr. 29. 11). — K. B. Csodálatos csecsemő címmel arról ír a Hajdú-Bihari Napló-

ban, hogy a *napvilágot látott* kifejezést éjfélkor született gyermekre komikus mondani (1967. jan. 8. 8). — Az *éleződő kulisszák mögötti csatározások* szerkezet okán S. V. A. a helytelen szórendre és a vessző elhagyásának veszélyére figyelmeztet (Hajdú-Bihari Napló, 1967. márc. 12. 7). — Hernádi Sándor azokról a nyelvi „fűszerekről”, játékos kifejezésekről, hangcserékről beszél, amelyekkel tréfássá lehet tenni nyelvünket, beszédünket (Élet és Tudomány, 1968. 784).

Tompa József az archaizáló stílusváltozatok kérdésével foglalkozik. Irodalmi példákkal mutatja be, miféle szándék vezeti az írókat a régies stílus használatára (Somogyi Néplap, 1968. febr. 12. 8).

A feleslegesen elburjánzott, felelősségelhárító és álszerűen feltételes módról ír Tokaji György a Rádió- és Televízióújságban (1967. szept. 4—10. 5). Lőrincze Lajos ehhez a cikkhez kapcsolódva fejtegeti a feltételes mód stilisztikai értékét (uo. szept. 11—17. 13).

Pásztor Emil Ünneprontó nyelvi hibák címmel a helytelen fogalmazás ellen lép fel a következő példák kapcsán: *dátumot ünnepelünk, százötvenedik születésének évfordulójáról* (Élet és Tudomány, 1968. 1415).

A „*Kérem, tessék beküldeni!*” vagy „*Sziveskedjék beküldeni!*”-féle mondatok használatát javasolja Ferenczy Géza a helytelen „*Kérem ezt vagy azt megtenni*” helyett (Rádió- és Televízióújság, 1967. jan. 23—29. 5).

Ne bonyolítsuk mondanivalónkat, ugyanakkor a tömörségre való törekvés sokszor eredményez pontatlanságot. Erre figyelmeztet a Hajdú-Bihari Naplóban K. M. cikke (1967. dec. 17. 7). — Az *-ás, -és* képzős elvont főnevekkel való fölöslegesen bonyolult és terjedős fogalmazásról szól Ruzsiczky Éva (Mit oldjunk meg, hogyan oldjuk meg? Somogyi Néplap, 1968. nov. 24. 8). — A felesleges szószaporítás, az ún. redundáns kifejezések ellen mások is küzdenek: *pontos időjelzést adunk* (= a pontos idő; Rádió- és Televízióújság, 1968. 39. sz. 13); *megejti a tiltakozást, az érettségi üteme megindulást nyert, vmi hiánya érvényesülésbe lépett stb.* (S. V. A. Hajdú-Bihari Napló, 1968. febr. 18. 11); *célkitűzés, tanácsadás, munkavégzés, esti vacsora, női retikül* (= *cél, tanács, munka, vacsora, retikül*; K. S. Hajdú-Bihari Napló 1968. aug. 25. 11).

VIII. Helyesírás

1. Tulajdonnevek. Somogyi Dezső *Mexikó* helyesírásával foglalkozik (Typographia, 1968. nov. 1. 5). — Az Élet és Tudományból (1967. 2008) megtudhatjuk, hogy a fáraó nevének helyes írása *Tutanhamon* vagy *Tutanchemon*. — *Moldáviai* vagy *moldovai*? című cikkben Éder Zoltán azt vizsgálja, hogy melyik a helyes forma (Élet és Tudomány, 1967. 847).

2. Különírás — egybeírás. Somogyi Dezső többször ír erről a problémáról a Typographiában (1967. dec. 1. 4, 1968. máj. 1. 4). — Ugyanebben a folyóiratban helyesírási vita folyik arról, hogy az *utána* személyragos névutó-e vagy igekötő, és így mikor kell egybe-, ill. különírni (Typographia, 1968. ápr. 1. 5). — A Gyorsírók Lapjában Elekfi László három cikkben foglalkozik az egybe- és különírással (Főnév is lehet jelző. 1967. 31; Mennyiségjelző főnevek. 1968. 64; Ajándék-e az ajándék ló? 1968. 267).

3. Idegen szavak írásáról. Ferenczy Géza *Dzsessz—jazz* című cikkében azt tanácsolja, írjuk magyarosan ezt a szót (Élet és Tudomány, 1968. 994). — Az idegen szavak felemás helyesírása ellen szól Fehérváry Géza (Élet és Tudomány, 1968. 631). — A Magyar Grafika 1968. 3. számában (56) Székely Artúr az idegen szavak helyesírásáról ír.

4. Közérdekű feliratok hibái. A hirdetések nyelvi helytelenségeiről ír Ferenczy Géza a Somogyi Néplapban (1968. máj. 28. 8). — A cégtáblák és a hirdetések helyesírási hibáiról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1968. júl. 23. 6). — Az Északmagyarország cikkírója a hiányos fényesőfeliratokra hívja fel figyelmünket (Éde anya elvünk. 1967. jan. 7. 2). — A Rádió- és Televízióújság olvasója figyelmeztet arra, hogy a Magyar Hirdető egyik filmjében helyesírási hiba van (1967. febr. 6. 3).

5. Egyéb helyesírási kérdések. Somogyi Dezső javasolja, hogy hozzanak létre egy helyesírási közlőnyt (Nyílt levél Pais Dezső professzorhoz. Typographia, 1968. máj. 6). — Ugyanő ír az *elől és elől* helyes használatáról (Typographia, 1968. jan. 6). — A Magyar Grafika (1967. jan. 22) arról ír, hogy mennyire fontos a nyomdászoknak a helyesírás alapvető szabályainak ismerete. — Az a kérdés is felmerül, hogy hiba-e egyes szavak más-más alakváltozatát használni (Magyar Grafika, 1968. febr. 58). — Román J. István az orvosi szaknyelv helyesírásának problémáival foglalkozik (Magyar Grafika, 1967. febr. 23).

IX. Nyelvészeti munkák

Csak a nyelvművelés témakörébe tartozó írásokat vettük itt számba.

Több napilapunk ismerteti Lőrincze Lajos Nyelvőrségen című kötetét (Népszabadság, 1968. jún. 14. 7; Északmagyarország, 1968. jún. 30. 4; Somogyi Néplap, 1968. aug. 25. 8; Hajdú-Bihari Napló, 1968. nov. 17. 4). Az Élet és Tudományban (1968. 2187) Fenyő Béla ír a könyvről, a Köznevelésben (1968. 615) pedig Szende Aladár ad ízelítőt tartalmából. — Orosz Sándor bemutatja a jugoszláviai magyar anyanyelvűeknek írt Nyelvápolási kézikönyvet, Dávid András munkáját (Köznevelés, 1968. 793). — Nagy József Szép magyar szó című könyvét a Hajdú-Bihari Napló (1968. máj. 19. 10) ismerteti és értékeli. — Fajcsék Magdának és Szende Aladárnak Miről vallanak a magyar szavak? c. könyvét ajánlja az olvasók figyelmébe Falus Róbert (Népszabadság, 1967. febr. 3. 7), Szendrei József (Északmagyarország, 1967. febr. 26. 4) és S. Varju Anna (Hajdú-Bihari Napló, 1967. márc. 26. 6). — A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárát többen ismertetik: Falus Róbert (Népszabadság, 1967. szept. 29. 9), Koroknai Zsuzsa (Élet és Irodalom, 1967. szept. 30. 7), Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1967. okt. 8. 12), M. Z. (Népszabadság, 1967. dec. 10. 9), Szőke István (Élet és Tudomány, 1968. 375), Dersi Tamás (Esti Hírlap, 1968. febr. 26. 2), O. Nagy Gábor (Valóság, 1968. 3. sz. 93). — A képzőművészeti akadémiai nagyszótárról P. Balázs János tájékoztat (Élet és Tudomány, 1967. 695). — Az Élet és Irodalom cikksorozatában (1967.) a cigánynyelvtanról és szótárról olvashatunk. Az első írás (febr. 11. 3) ismerteti Hutterer Miklós és Mészáros György munkáját, mely a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában jelent meg. A második cikkben (febr. 18. 2) Kunszery Gyula helyesbíti az előző cikk néhány adatát. Azt írja, hogy már a XIX. században József főherceg összeállított egy angol nyelvű cigány nyelvtant és egy magyar—cigány gyökszótárt. A harmadik hozzászólást (márc. 4. 11) Győry Gáspár tanár írta. Tudomása szerint nem József főherceg készítette a gyökszótárt, és van korábbi cigánynyelvtan is. — Békés István Napjaink szállóigéi című művelődéstörténeti munkáját ismerteti Bélley Pál (Népszabadság, 1968. júl. 31. 7), és erről olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban is (1968. aug. 1. 5). Szekrényessy Jűliának Békés Istvánnal készített interjúja az Esti Hírlapban (1968. aug. 2. 2) jelent meg. — Kálmán Bélának A nevek világa című könyvéről ad hírt a Rádió- és Televízióújság (1967. jan. 9. 7), az Északmagyarország (1967. dec. 8. 4) és a Hajdú-Bihari Napló, 1968. (máj. 1. 10). — Könyv a beszéd művészetéről című cikk méltatja Fischer Sándor munkáját (Sz. J. Népszabadság, 1967. jan. 24. 7).

X. Egyéb

1. **Tudósítás, riport.** Megkezdődött Bukarestben a 10. nemzetközi nyelvtudományi kongresszus, írja az Esti Hírlap (1967. aug. 29. 5). — Jean Effel karikaturista nemzetközi rajz-nyelvet tervez (Esti Hírlap, 1967. nov. 30. 5). — Hogyan nyertem? című riportban a tv nyelvi versenyéről számol be É. Kiss Katalin, a győztes (Hajdú-Bihari Napló, 1968. febr. 1. 5). — A Hajdú-Bihari Napló vendége: Lőrincze Lajos (1968. aug. 1. 4). — A Népszabadságban tudósítást olvashatunk az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők országos találkozójáról (1968. aug. 3. 6).

2. **Nyelvjáráso k.** Csoóri Sándor A teremtő nyelv címen ír az erdélyi magyarok nyelvi tisztaságáról, anyanyelvi hűségéről (Valóság, 1968. 10. sz. 75). — Kálmán Béla Nyelvjárásaink című munkájának ismertetését olvashatjuk a Hajdú-Bihari Naplóban (1967. okt. 29. 6). — Imre Samu az Élet és Tudományban (1968. 79) összefoglalást ad nyelvjárásaink mai helyzetéről. — Ki kinek hogyan köszönt egy palóc faluban? című írás Tóth Imre tollából a köszönési szokásokról és a legrégebb köszöntésformákról szól (Élet és Tudomány, 1968. 1471). — Gellértné Szikszai Editnek az Őrségről szóló néprajzi ismertetésében találunk házrész-elnevezéseket, népi szólásokat, őrségi kifejezéseket (Élet és Tudomány, 1968. 2087).

3. **Nyelvrokonaink.** Rokonaink, a karjalaiak című írás Buzinkai Géza tollából áttekinti a karjalaiak történetét; ismerteti Sajnovics János Demonstratióját, az első olyan tudományos nyelvészeti művet, amely a lappok és a magyarok rokonságát bizonyította (Élet és Tudomány, 1968. 227). — Jankó Jánosról, nyelvrokonaink kutatójáról, olvashatunk az Élet és Tudományban (1968. 1492).

4. **Idegen nyelvek, nyelvtanulás.** A nyelvtanulás új módszertani kérdéseit taglalja Sárközi Andor (Idegen nyelvek. Északmagyarország, 1968. jan. 9. 3) és Simon Józsefné, a TIT munkatársa (Nyelvtanulás új módszerekkel. Északmagyarország, 1968. febr. 25. 6). — Az idegen nyelvek tanulásáról szól Hegedűs József kétrészes írása (Élet és Tudomány, 1968. 1923, 1979). — A Műszaki Élet az eszperantóról ír az 1968. 11. számban (6).

5. **Általános nyelvészet.** A Valóság (1967. 10. sz. 119) közli G. Ungheuer cikkét A nyelv és az információ címmel. — Vekerdi Lászlónak A nyelvészet útja a historizmustól a strukturalizmusig című írása a Valóságban (1968. 7. sz. 19) olvasható. — Szintén a Valóságban (1968. 12. sz. 91) van Petőfi S. János cikke, amely a strukturális nyelvészetről ad áttekintést.

A Nyelvőr postája

Szörnyethal. Nemrég olvastam a Grétsy László szerkesztésében megjelent Anyanyelvi kaleidoszkópot. A könyv 37. lapján egy kis tanulmány található a *szörnyethal* igével kapcsolatban. A tanulmány szerzője, Ferenczy Géza ebben kifejti, hogy a *szörnyethal* ige *szörnyet* előtagja azonos jelentésű a *szörnyűen*, *szörnyen* módhatározókkal, így tehát a *szörnyet* szó is módhatározó.

Véleményem szerint ez az álláspont téves. Ugyanis, ha a fenti szöveget helyesen értelmezem, a *szörnyethal* annyit jelent, mint 'szörnyűen, tehát szörnyű körülmények, kínok között meghal'. Hogy ez a magyarázat nem állja meg a helyét, azt két példával igyekszem bizonyítani. Köztudomású, hogy a gyomorrákban szenvedő beteg hosszú hetek kínos szenvedése után szokott meghalni, mégsem jut eszébe senkinek, hogy az ilyen emberre azt mondja: *szörnyethalt*. Aki viszont elmegy sétálni, és a fejére zuhan egy erkély, az valóban *szörnyethalt*. A *szörnyet* szó tehát szerintem nem mód-, hanem időhatározó értelmű, és a *szörnyethal* ige azt jelzi, hogy az illető egy pillanat alatt halt meg.

Egyébként a nép szájából gyakran lehet hallani a *szörnyet* szót ilyen vonatkozásokban: „Csak bekapom a früstököt, utána *szörnyet* megcsinálom.” Vagy: „Amint ezt meghallottam, *szörnyet* odaszaladtam.” Én eleinte mosolyogtam magamban ezen a szóhasználaton, és tájnyelvi különfejlődésre gondoltam. De a *szörnyethal* jelentésének figyelembevétele alapján aligha tarthatjuk kétségesnek, hogy az idézett tájnyelvi forma perdöntő a *szörnyet* szóalak magyarázatában.

Az én feltevésem az, hogy a *szörnyet* szó egy immár majdnem feledésbe menő, csupán még a nép ajkán élő időhatározó, amelynek a jelentése teljesen azonos a *máris*, *azonnal*, *tüstént*, *rögtön* vagy a népies *rögvest* időhatározók jelentésével.

Nem vagyok nyelvész, s így lehetséges, hogy álláspontom megokolása hézagos. De meggyőződésem, hogy egy, az enyémnél tüzetesebb szótörténeti vizsgálat esetén az eredmény engem igazol majd.

Szoboszlai-Papp Imre

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Tagozat, szak. Az Egészségügyi Központi Továbbképző és Szakosító Intézet vezetősége — Bp. VIII., Makarenko u. 15. — az iránt érdeklődik, hogy a másodfokú szakosítás nagyobb, ill. kisebb egységeit lehet-e *tagozatok*-nak, ill. *szakok*-nak nevezni.

A mai magyar nyelvben a *tagozat* szó kettős jelentésben él: 1. 'szervezet, intézmény, vállalat, egyesület szakmailag, szervezetenként vagy más módon elkülönülő kisebb egysége'; 2. 'az oktatási rendszernek egy-egy önmagában kerek egysége, tárgy, életkor vagy időpont szerint elhatárolt szervezeti formája' (ÉrtSz. 6: 434). Ilyen értelemben szoktunk beszélni az általános iskola alsó, ill. felső tagozatáról, ének-zene tagozatos általános iskolákról, a középiskolában (orosz, angol, matematika stb.) tagozatos osztályokról, a régebbi gimnáziumi oktatásban humán és reál tagozatról. A *szak* szó jelentése ezzel szemben: 'tudomány, ismeret, munkaterület valamely ága, szakma; egyetemen, főiskolán egy-egy tudománnyal foglalkozó tanulmányok csoportja mint szervezeti egység; ennek hallgatói együttvéve' (ÉrtSz. 6: 30).

A tagozat—szak megkülönböztetés csak felsőoktatási szinten szolgál egyazon oktatási forma nagyobb, ill. kisebb egységének megjelölésére: nappali, esti, levelező tago-

zat; magyar, francia, filozófia stb. szak. Ennek analógiájára Önök is nevezhetik az oktatás nagyobb egységét *tagozat*-nak, a kisebbet *szak*-nak, már csak azért is, mivel e két szó jelentésköre — mint az a felsorolt példákból is kitűnik — meglehetősen kiterjedt, rugalmasan változó. Így az Önök névadása nem sért semmiféle megszilárdult hagyományt, sőt — figyelembe véve az egyetemi oktatás szóhasználatát — egy kialakulófélben levő rendszerbe illeszkedik bele.

Javaslatunk tehát a következő:

<i>Vezetőképző tagozat</i>	<i>Asszisztensképző tagozat</i>
Kórházvezetői szak	Anaesthesiológiai szak
Bölcsődevezetői szak	Műtős szak
Osztályvezetői szak stb.	Orthoptikai szak
<i>Szakoktatóképző tagozat</i>	EEG laboratóriumi szak
<i>Mentőtisztképző tagozat</i>	Audiológiai szak

A legtöbb gondot annak a tagozatnak az elnevezése okozza, mely „intenzív betegápolónó képzés”-sel foglalkozik. A nem szakmabeli számára e kifejezésnek a tartalma sem egészen világos, hiszen az *intenzív* jelző elvileg mind a képzésre, mind a betegápolónóra vonatkozhat. Az azonban kétségtelen, hogy ennek a szókapcsolatnak három szóba írása nem felel meg helyesírásunk jelenlegi szabályainak, melyek a jelöletlen tárgyias, ill. birtokos jelzős összetételek egybeírását rendelik el (AkH.¹⁰ 160., ill. 175. p.).

Mi hát a teendő? Ha az „intenzív betegápolónó képzés” kifejezés jelentése: 'intenzív (hatékony, gyorsított, sűrített) tanfolyam', akkor így kell írni: *intenzív betegápolónó-képző tagozat*. Ha viszont — s ezt tartjuk valószínűbbnek — intenzív betegápolónókról, azaz kórházak intenzív osztályán dolgozó, speciális képzésben részesülő nővérekről van szó, akkor — a szabályzat szerint — így kellene írni: *intenzívbetegápolónó-képző tagozat* (vö. AkH.¹⁰ 219. p., az ún. „mozgó szabály”). Hangsúlyozzuk: *k e l l e n e*, mivel az így keletkező összetett szó annyira hosszú, nehézkes, hogy használatát semmi esetre sem ajánljuk. Helyette körülírással (*Intenzív betegápolónók képzésével foglalkozó tagozat*) vagy tárgyragos (*Intenzív betegápolónó[ke]t képző tagozat*) formát javasolhatunk (rövidsége miatt inkább az utóbbit). K. G.

Diszpécser = szétküldő. Tetmajer László — Butte Mt. USA — a Magyarok Világszövetségéhez intézett levelében azt írja, hogy a minálunk, Magyarországon élő *diszpécser* főnévnek jobb magyar megfelelője volna a *szétküldő*, mint az *irányító*.

Az igaz, hogy az angol *dispatcher* első jelentése: 'elküldő, feladó, szállító', másik jelentése azonban — s nálunk csakis ebben a jelentésben használatos — 'munkairányító, üzemirányító'. Kint, Önöknél ilyen értelme is van: 'szállításiintéző' (bizonyára ezzel kapcsolatban gondol Ön a *szétküldő*-re). Intézetünk már csaknem két évtizede javasolta a *diszpécser* helyett a *munkairányító* szó használatát az itthoni gyakorlatban, mégis mindmáig inkább a *diszpécser*-t használják, jóllehet meglehetősen kír a magyar szavak közül.

Való igaz, szükségtelen, sőt lehetetlen minden idegen szó mellőzése, hiszen vannak nélkülözhetetlen idegen szók is. A *diszpécser* nem ilyen.

Az Ön említette *dispatch* főnév nem honosodott meg nálunk. Az angolban igen sok jelentése van, köztük az első az 'elküldés, feladás, szétküldés, elszállítás', a második az 'intézkedés, elintézés'. Olyan sok irányban elágazott a jelentése, hogy még efféle értelemben is használatos: 'gyorsaság; sietség; buzgalom; futár; sürgöny; jelentés (a diplomáciában); napiparancs (a katonaságnál); kivégzés; stb. stb.' Ahogy az angol szavak jelentésdzsungelében már megszokhattuk. † F. G.

Egyesség. Drenyovszky János mellékelve beküldötte nekünk a Magyar Vasutas 1971. évi 15. számában a (*k*) aláírással megjelent cikket, amely a vasutasok arcképes igazolványán olvasható címfelirattal foglalkozik, elítélőleg. Illetőleg a *Magyar Menekedvezményi Egyesség* felirat *egyesség* szavával. Nem ért egyet az *egyesség* elmarasztalásával, több érvet hoz fel annak bizonyítására, hogy a kérdéses szövegben helyes ez a szó.

A fejtegetés érdekes és meggondolkoztató, de mi mégis úgy érezzük, hogy az idézett elnevezés 'megegyezésre, egyezményre, megállapodásra' utal, és nem egyesülésre (union).

Napjaink nyelvhasználatában az *egyesség* csak ezt jelenti: 'megértés, egyetértés, összhang', valamint: 'lelki közösség'; a *szentek egyessége* a keresztény vallás tanítása szerint az egyház kegyelem állapotában levő földi és túlvilági tagjainak lelki közössége. Az *egyezség* pedig a következőt: Ált. valamiben való megállapodás, megegyezés. Adásvételi vagy munkavállalási megállapodás, szerződés. Valamely vitás (jogi) ügynek rendszertint kölcsönös engedmények útján való elintézése. A magyar nyelv értelmező szótárának tanúsága szerint Arany János *egyesség*-nek írta ezt az egyezséget is: „Nincsen osztály, nincs *egyesség*, Hogy szép szóval, meg ne essék.” Ez is azt igazolja, hogy a múlt században még nem volt meg az írásban az éles elkülönülés a két szó között. E tájt fogalmazhatták talán meg — többek között — az arcképes igazolványra kerülő feliratot is. Ebben az esetben természetesen nem sajtóhibáról beszélünk, hanem régiességről, amelyet ideje volna a mai általános szóhasználathoz igazítani.

R. L. G.

Davis. Schneicher Tibor — 7623. Pécs III., József A. u. 29. — újszülött fiának a *Davis* keresztnévet szeretné adni az amerikai állampolgár keresztszülők tetszésére hivatkozva.

A *Davis* az angol nyelvterületeken valóban használatos férfikeresztnévként. Más nyelvterületen azonban keresztnévként nem él. Emellett az angol *Davis* eredetileg az angolban sem keresztnév volt, hanem családnév. Náluk ugyanis szokás családnévet, főként az anya családnévét a gyermek keresztnéveként bejegyeztetni, például *Upton Sinclair*, de: *Sinclair Lewis*, vagyis *Sinclairnek Upton* a keresztnéve, *Lewisnek pedig Sinclair*.

A *Davis* családnév egyébként a *Dávid* egyik angol megfelelőjének, a *Davy* névnek birtokjeles továbbképzése, a jelentése tehát: *Dávidé*. A *Davis* angol kiejtése kb. „dejvisz”, bár hazánkban a „dévisz” ejtismódnak is van bizonyos hagyománya. Mindezeket azért mondtuk el, hogy rávilágítsunk arra, mennyire idegenszerű a *Davis* magyar keresztnévként, és mennyire nem felel meg a magyar anyakönyvezhetőség feltételeinek. Ezekről egyébként a Magyar Utónévkönyv 7. lapja részletesen tájékoztat.

Ezért — sajnálatunkra — azt kell mondanunk, hogy az angol *Davis* keresztnévet nem minősíthetjük magyar anyanyelvű magyar állampolgár gyermeke részére bejegyezhető névnek.

Az a javaslatunk, hogy vagy a *Davis* magyar megfelelőjét, a *Dávid* nevet, vagy amennyiben ez nem köti Önöket, akkor kárptólásul olyan férfiutónevet válasszanak az Utónévkönyvből, amely ha kiejtve nem is, de írásban teljesen azonos az angol megfelelővel. Így azután eleget lehetne tenni az angol anyanyelvű keresztszülőknek és a magyar anyakönyvi jogszabályoknak egyaránt. Ilyen nevek pl. *Arnold*, *Arvid*, *Engelbert*, *Norman* stb. Reméljük, hogy az Utónévkönyv gazdag választéka ilyen szempontból is ki fogja Önöket elégíteni.

L. J.

Camion — kamion. Kovács Mária a Modell Nőiszabó-szövetkezet titkárságáról azt kérdezi levelében, milyen eredetű a *camion* szó, *c*-vel vagy *k*-val írjuk-e.

Minálunk a *camion* szó a „HUNGAROCAMION Nemzetközi Autóközlekedési Vállalat” elnevezéssel vált ismertebbé. A *camion* francia szó, azt jelenti: 'teherkocsi'.

A franciában eleinte megkülönböztették a *camion hippomobile*-t, a 'ló vontatta teherkocsi'-t és a *camion automobile*-t, a 'tehergépkocsi'-t. A lovas teherkocsik ritkultával a *camion* egymagában is mindinkább a 'teherautó'-t jelentette, s ma már ilyen értelemben terjed szerte a világon. Tegnapról mára nemzetközi szó lett.

Minthogy nálunk egyelőre rendszerint csak a *Hungarocamion* összetételben fordul elő a *camion* szó, az eredeti szerint *c*-vel írjuk. Ha esetleg jobban elharapózna (ezt aligha kívánhatjuk, hisz van rá más szavunk: a *tehergépkocsi*, *teherautó*), akkor persze *k* betűs írását sem lehetne kifogásolni, természetesen csak ha önállóan használnók. (A *Hungarocamion* tulajdonnévben *c* marad.)
†F.G.

Rapityára tör. Több változatban is hallotta, olvasta ezt a kifejezést Török József budapesti levélírónk. Ugyanazt jelenti-e mindegyik?

A *rapityára törik* kifejezésnek a népnyelvben ilyen változatai is vannak: *rapityára*, *rapottyára*, *ripütyára törik* (ÉrtSz. 5: 927). Az utóbbi alakváltozatot a *rapityára* rövid *ty*-jének analógiájára így is írják és mondják: *ripütyára*. Nyelvhelyességi szempontból azt kell tudnunk róluk, hogy a *rapityára* és *ripütyára* határozószók közt a bizalmas társalgási nyelv újabbán kezd különbséget tenni: *rapityára megy* vagy *törik valami*, azaz 'sok apró darabra zúzódik'; ugyanígy lehet tárgyas kifejezésekben *rapityára törni* vagy *zúzni valami*. Személyt inkább *ripütyára ver* az ellenfele, azaz 'tönkrever'. A két szóalak jelentése azonban nem vált még el határozottan, ezért összecserelésük sem hiba. A különböző alakváltozatok közül a *rapütyára* tekinthető eredetinek, elsődlegesnek. Ez a 'diribdarab' jelentésű *rapütya* főnév *-ra* ragos alakja. (A készülő Nyelvművelő Kézikönyv kéziratából, Elefki László szíves közlése nyomán.)

Tehát inkább *rapityára törik* és *ripütyára ver*, de a *ripütyára tör(ik)* sem rossz, vö. a Kéziszótár *rapütyára* címszavának értelmezéseit: 1. Tönkretéve sok apró darabra (tör); 2. Ripityára.
K. G.

Kitűzte a karhatalmat. Többen szóvá tették, hogy újabbán a *karhatalom* szót egészen furcsa módon 'kilakoltatás'-féle értelemben használják. Török József például hivatalos levélben találkozott vele, egy tanácselnök leveléből idézi.

A *kitűzte a karhatalmat* szókapcsolat arról tanúskodik, hogy a hivatali nyelvben a *karhatalom* szónak már van 'karhatalom segítségével történő erőszakos kilakoltatás (a tanácselnök tapintatos szavával: „kihelyezés”)' jelentése is. A nyelvészek az ilyen jelentésváltozást tapadásnak hívják, vö. *tokaji bor* > *tokaji*. Ezek az analógiák azonban korántsem elegendők ahhoz, hogy a *kitűzte a karhatalmat* típusú „bürokratikus neologizmusoknak” zöld utat adjunk! Ezzel a megjegyzésével tehát teljesen egyetértünk.

K. G.

Uzonka. Dr. Demény Péter orvos, klinikai adjunktus e név eredete felől érdeklődött.

Újabb adatok szerint az *Uzonka* női keresztnév nem a régi magyar *Uzon* személynév nőiesített származéka, hanem ún. irodalmi névadás terméke. Szotyori Lajosnak 1935-ben jelent meg „Uzonka legendája” című romantikus regéje. Ebben Uzonka egy kényúr leánya. Az apa a rege szerint lánya szerelmesét a hasztalan tiltás után le akarja döfni, a lány azonban kedvese elébe veti magát, így őt éri a gyilkos penge. A rege szerint Uzonkának a kiömlő vére nyomán tört elő az Uzonka patak forrása.

Ez az irodalmi névadás tehát voltaképpen a székelyföldi *Uzonka* patak nevét személyesíti meg. Ez a pataknév azonban több más székelyföldi víznévvel együtt szláv eredetű. Alapszava körülbelül *uzmen*-nek hangzott, és itten maga a *-ka* víznévképző

(voltaképpen kicsinyítőképző) is szláv. Orosz víznévpéldák az *uzmeni* alapszóból: *Uzmica* (ebből: *Uzmnica*), *Uzmenka*. Az *uzmen* szó jelentése 'szurdok, szoros'. Ebből a szóból tehát az olyan patakok nevét képezték, amelyek szurdokban haladtak tova.

Az *Uzonka* női keresztnév tehát egy székelyföldi patak szláv eredetű nevének irodalmi megsemmisítéséből származó, ún. irodalmi névadás terméke.

Mindez azonban a név sajátosan magyar voltából és jóhangzásának értékeiből semmit sem von le.

L. J.

A Szent-Györgyi családnév. Gyurgyik Gyuláné (*Pomáz*) levelében a *Szent-Györgyi* névforma helyességét vitatja.

Családnevекnél nehéz dolog nyelvhelyességről, téves helyesírásról beszélni, hiszen a családnévnek a hitelessége, változatlansága, illetve csak hivatalosan változtatható volta a lényeges. Beszélhetünk persze történetietlenül, a minták félreértelmezésével alakított névváltoztatásokról, ez azonban más kérdés. A *Szent-Györgyi* névnél azonban szó sincsen történetietlenségről, sőt, a névnek ilyen írásmódja voltaképpen a régebbi helyesírás emléke. A *Szentgyörgy* helyneveket ugyanis régebben kötőjellel *Szent-György*-nek írták. Később kaptak (a XIX. század végén) megkülönböztető jelzőt: *Balatonszentgyörgy*, *Szepsiszentgyörgy* stb. A családnév kialakulása idején tehát a *Szent-Györgyi* írás volt a helyes. Sok hasonló családnévnél időközben íráskorszerűsítés történt. Akik azonban a hivatalos okiratok láncolatán át meg tudták őrizni a régebbi kötőjeles formát, azok ma is így írják családnévüket. Ezért találhatunk az 1971-es budapesti telefonkönyvben is még ilyen neveket: *Szent-Andrássy*, *Szent-Iványi*, *Szent-Királyi*, *Szent-Léleky* stb. Ezek tehát nem hibás, hanem régies helyesírással írt családnévек.

L. J.

Zuboly. Bálint Istvánné (Budapest II., Pasaréti út 1.) helyesen magyarázza a *Zuboly* név eredetét. A *zuboly* valóban 'a szövőszék hengere'; egész pontosan — A magyar nyelv értelmező szótára szerint — a „népi”, „régies” nyelvben: „Szövőszéken keresztben fekvő két erős rúd vagy henger, a fonál felvetésére, ill. a kész vászon felcsavarására”. A Magyar Tájszótár *zubo*j, *zuboly* formában közli Szatmár megyéből, *zugoly* alakban Gömörből, *szoboj* változatban a Dráva mellékéről (az Ön tudomása szerint a Sárközben a *szoboly* terjedt el). Arany János tehát igazán találó nevet adott Shakespeare takácsának, aki a Szentivánéji álom angol eredetijében a *Bottom* nevet viseli; a *bottom* sok egyéb között ezt jelenti az angolban: 'a szövőszék hengere; zuboly'.

† F. G.

Mikesey Sándor (1917—1975)

A magyar névkutatást a közelmúlt időszakban szinte sorscapáásszerűen sújtotta egy fájdalmas halálsorozat. Olyan kiváló egyéniségek távoztak el sorainkból, mint Pais Dezső (1886—1973), Kubínyi László (1927—1973), Moór Elemér (1891—1974), Gáldi László (1910—1974), Inczeff Géza (1906—1974), Árvay József (1910—1975). E tudósok munkássága igen számottevő szerepű volt a magyar névkutatás történetében, nevük részben nemzetközileg is ismertté vált; Gáldi László például hosszú időn keresztül tagja volt a Névkatatók Nemzetközi Bizottságának. A veszteségek most tovább nőttek: hosszú, súlyos betegség után meghalt Mikesey Sándor, a magyar névkutatás egyik leg-szorgalmasabb és legeredményesebb művelője, nyelvészeti folyóirataink régi, hűséges munkatársa.

Mikesey Sándor 1917-ben született Budapesten. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar—német szakon szerzett tanári diplomát 1940-ben, bölcsész-doktori oklevelet 1941-ben. 1943-ban tanársegédként került a budapesti egyetem Bölcsész-tudományi Karára, s itt is fejezte be működését mint a Magyar Nyelvtörténeti Tanszék tudományos munkatársa. Közben azonban a második világháború, majd az ezt követő esztendőök viszontagságaiban élete éppen nem volt zavartalan: volt katona, kétkézi munkás, adminisztrátor, könyvtáros. Tudományos tevékenységét azonban soha nem szüneteltette, az utóbbi években pedig teljesen a tudományak szentelhetette idejét.

Nem tartozott azok közé a kutatók közé, akik könyvméreteken adják közre munkájuk eredményeit. Legnagyobb méretű műve doktori disszertációja volt, mely 1940-ben jelent meg „Szabolcs vármegye középkori víznevei” (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 53. szám. Budapest, 1940.) címen. Annál bővebben adott viszont számot kutatási eredményeiről a kisebb-nagyobb cikkek sokaságában, ezek száma megközelíti a háromszázat. Mintegy kétharmadukat a Magyar Nyelv című, magyarországi folyóiratban tette közzé, melynek 1937-ben megjelent első cikke óta egyik leg-aktívabb munkatársa s a legutóbbi években szerkesztő bizottsági tagja is volt. Számos cikket írt a Magyar Nyelvőrben is. Általában a rövid közleményeknek volt a mestere: hatalmas ismeretanyagot halmozott fel bennük.

Cikkeinek zöme névkutatási tárgyú. Korábban főként a földrajzi nevek kérdésköre vonzotta, később azonban egyre inkább a személynévek kutatására tért át. Érdeklődése elsősorban a nevek etimológiai problémáira irányult, de sokat és szívesen foglalkozott a névdívat kérdéseivel is, s számos közleményének tárgya a névtudomány történetének egy-egy részlete. Közleményeit nagy anyagismeret, kiváló történeti érzék, rendkívül filológiai gondosság jellemezte. Névtani megállapításait mindig széles körű művelődés-történeti, egyháztörténeti, családtörténeti kutatásokra alapozta, mégpedig nemcsak magyar viszonylatban, hanem igen gyakran európai méreteken. Magyar családnév-gyűjteményét — az egyes nevekre vonatkozó történeti adatokkal és magyarázatokkal bőségesen ellátva — évtizedeken át gyarapította, tervezett kiadásáig azonban már nem jutott el. A magyar névkutatás eljövendő feladata, hogy ezt a maga nemében páratlan gyűjteményt publikálja.

Sokat tett a magyar névkutatás nemzetközi kapcsolatainak ápolása és eredményeinek propagálása terén is. A müncheni kongresszus óta minden nemzetközi névtani kongresszuson részt vett, s előadásait mindig figyelem kísérte. Az Onomának több mint két évtizeden át állandó munkatársa volt. Rendszeresen hírt adott itt a magyar névkutatás jelentősebb eseményeiről, s több alkalommal is megemlékezett az elhunyt vagy magas kort elért legkiválóbb magyar névkutatókról. 1953 óta megszaktás nélkül tette közzé az Onomában a Bibliographia Onomastica Hungarica-t.

Nem lenne teljes ez a rövid megemlékezés, ha a kutató tudós mellett nem szólna legalább néhány szót Mikesey Sándorról, az emberről. Állandó szorgos kutatói tevékenységén, hivatali kötelezettségeinek ellátásán, kilenc gyermekéről való, nem kis terhet rá rakó atyai gondoskodásán kívül mindig tág tér jutott szívében az ismerősök, barátok, kollégák számára. S a szeretetért, amellyel másokat illetett, bőven kapott viszonzást is: ez a szinte gyermeteg jószágú, derűs kedélyű, tudományáért minden áldozatra kész személyiség általános nagyrabecsülésnek örvendett minden magyar nyelvész, névkutató előtt, s számos barátja, jóakarója volt az ország határain kívül is. Nemcsak mint kitűnő tudós, hanem mint emberséges ember is pótolhatatlan úrt hagyott maga után.

Amilyen szerényen, csöndesen élt és dolgozott, ugyanúgy távozott az élők sorából. Évekig tartó alattomos betegsége, igen súlyos operációja után is a régi szorgalommal tevékenykedett. A halála előtti napokban már rendkívül gyöngye volt, de barátai aggodalmi ellenére is be-bejárt az egyetemre, s folytatta az annyira szeretett tudományágában való bűvárkodásait. A helytállás példája volt és marad a számunkra.

Benkő Loránd

Köszöntjük Fokos-Fuchs Dávid Rafaelt kilencvenedik születésnapján

Immár tizenöt esztendeje annak, hogy Fokos-Fuchs Syrjänisches Wörterbuch című művét publikálta. A szótár bevezetőjét ekként indította — a zsoldár szavaival —: „Ich bin jung gewesen, und alt geworden” (37, 25). 1959 óta másfél évtized múltot el, a szerző 1974. december hó 10-én elérte kilencvenedik életévét, s így mind életkorban, mind termékeny munkában az uralisztika és az altaisztika doyenja. Hiába mondotta: „megöregedtem”, az eltelt időszak sem volt a tétlen, a csak szemlélődő idős kor üres szakasza, hanem a tevékenység ideje — mindaddig, míg szeme világának a csökkenése nem gátolta meg az írás-olvasásban.

Fuchs Dávid 1884. december 10-én született a morvaországi Bisenz városkában, ott volt édesapja iskolaigazgató. Biblikus gyerekáldás kísérte a családot: heten voltak testvérek. Mikor a gyerekek feleseperedtek, a család — tanulmányaik könnyebbítésére — a közeli Pozsonyba költözött. A gimnáziumot az ünnepelt ebben a három nyelvű városban végezte. A családi hagyományt követve, Fuchs Dávid pedagógusnak készült, noha ez akkor is szegénységi fogadalom letételének számított: beiratkozott a budapesti tudományegyetemre. Három szakja volt; magyar, német és latin nyelvből szerzett oklevelet 1907-ben. De ezt megelőzőleg már 1906-ban megkapta a doktori címet „A locativus-féle határozók a votjákban” című disszertációjával. Ezen értekezéssel függ össze Munkácsi Bernáttal való kapcsolata: néhány kérdéssel fordult a permi nyelvek nagy kutatójához, akiben tanácsadóra és támogatóra lelt. Ez a tudományos-baráti kapcsolat Munkácsi haláláig megőrződött.

A korszak tudósaira jellemző, hogy nem fanyalognak az oktató munkától, sőt egész emberként álltak helyt mindkét fronton. Huszonhárom évesként kezdte Fuchs

Dávid tanári munkáját: volt polgári iskolai tanár (ez valamelyest a mai általános iskola felső tagozatának felel meg), majd gimnáziumi; aztán ipari középiskolai tanári minőségben szolgált, végül igazgatóként dolgozott. Negyvenegy éven át vállalta a pedagógia terhét, élte 64. esztendejéig. A kettős teher ellenére ragyogó tudományos pályát futott be, sőt kedvem lenne azt mondani, éppen miatta: a mellőzés meg az elnyomás csak megsokszorozta benne a tudományos buzgalmat!

Életének sorsdöntő eseménye zürjénföldi tanulmányútja lett: erre 1911-ben, majd 1913-ban került sor. Az ösztöndíjat nem a magyar államtól kapta, hanem Munkácsi Bernát támogatásával a Közép- és Keletázsiai Társaságtól. Ezzel az utazással óhaja teljesült: nem akart pusztán íróasztali tudós lenni, a komi és az udmurt nyelvet a nép között kívánta megismerni, a sajátos kifejezésformákat az életben, a beszélés folyamatában akarta megragadni. Egy évnyi időt szentelt az előkészületeknek: oroszul is megtanult; ezen nyelv ismeretének a szükségességére Munkácsi is figyelmeztette. Két utazásáról a Keleti Szemlében számolt be (KSz. 12: 229—60, 344—7 és 14: 207—11, 16: 84—101). A két komiföldi utazást nem követte harmadik, mivel kitört a világháború. Nyelvészeti gyűjtőmunkáját — miként más nyelvésztársai — sajátos módon folytatta: a háború folyamán a cári hadsereg osztrák — magyar fogságba esett katonái között nyelvrokonaink is akadtak, így komi anyanyelvűek is. A MTA megbízásából közöttük végzett munkája (1916—17) adta zürjén (komi) szótárának java részét. Katonai szolgálatot teljesített: 1917-ben került a haretérre.

Az első világháború befejeztével, immár Fokos-Fuchs néven folytatta oktatói és tudományos munkásságát. A Fokos név felvételének a körülményeit a szájhagyomány őrizte meg: Vikár Béla bökverse nyomán született a kávéházban. „Okos, neve legyen Fokos.” Ez a nyelvész kör (vezető egyéniségei Simonyi Zsigmond és Munkácsi Bernát volt) a tízes években alakult, majd pedig Balassa Józseffel az élén folytatta működését (l. MNy. 63: 248). A kör tagjai hetenként egy ízben (csütörtökönként) kávéházban gyűltek egybe, itt tárgyalták meg az aktuális nyelvészeti kérdéseket. Működése a II. világháború első éveiben szűnt meg. A kör tagjainak a folyóirata a Magyar Nyelvőr volt, majd ennek betiltása után a Néptanulmányi Egyesület néven alakult fedőszerv évkönyv formájában adta közre tudományos cikkeiket.

Noha Fokos-Fuchs 1905 óta publikált hazai és külföldi folyóiratokban, hazájában jó sokáig nem végezhetett e téren oktatói munkát. Felötlik emlékezetemben a lakásán — mondhatnám illegálisan folytatott — tevékenysége. A Marek József utca 41-ben, a duruzsoló cserépkályha körül reggel 9-kor az asztalnál Hajdú Péter, Vértes Edit, Sal Éva, Rédei Károly, Erdődi József és mások ülnek, a már öszülő mester udmurt szövegeket olvastat és magyarázatokkal fűszerezi, vitákkal élénkíti a szümpozion magas fokú előadását. Ez az 50-es években történt. Fokos-Fuchsnek csak 1964-ben adták meg (Lakó György javaslatára) a profeszszori címet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, csupán két féléven át oktatott, mivel betegsége miatt 1964-ben kénytelen-kelletlen megszaktította egyetemi oktatói működését.

A sors a kedvezőtlen körülmények miatt hosszú időn át fukarkodott az elismerésel. Egyetlen kivétel ékesíti mégis a szegregáció miatt szomorú korszakot: ez a helsinki Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura) elismerése, amely előbb levelező, majd tiszteleti tagjává választja. Ugyanezen társaság 1938-ban meghívta Finnországba, ahol az Artturi Kannisto gyűjtötte vogul (mаныси) népköltési szövegeket németre fordította. Amikor 1968-ban Finnországban jártam, mutatták nekem a fényképeket, amelyek a két nagy nyelvész látható. A felszabadulás után jó ideig tartott, míg Fokos-Fuchs buzgó tevékenységének címeiben való elismerése is bekövetkezett. Előbb a MTA tanácskozó tagja lett. Később megkapta a tudományok doktora címet. Említettük, hogy 1964-ben címzetes egyetemi tanárrá választották. Kitüntették a Munka Érdemrend arany

fokozatával. A Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnökévé választotta, a hamburgi Societas Uralo-Altaica pedig tiszteleti tagjává.

A fentebb előadottak mintegy a külső keretet adják Fokos-Fuchs tevékenységéhez. A költő szavait követve — „Soll das Werk den Meister loben” — fordítsuk immár figyelmünk a művekre!

A magyar nyelvészet területére eső cikkeinek sora szótimológiákkal, ragjaink, képzőink, kötőszavaink, szólásaink, vonzataink eredetével foglalkozik. Tanulmányt írt szótáriródmunk történetéről, tanulmánysorozatot tette közzé a „figura etymologica”-ról (Nyr. 60: 3—10, 45—58, 103—7, 130—4, 61: 5—12).

1945-ig főként a Magyar Nyelvőrben tette közzé kutatásainak eredményeit, ezután a Magyar Nyelv, a Nyelvtudományi Közlemények közli írásait. Majd az MTA megalapítja idegen nyelvű folyóiratát, az Acta Linguisticát, ez újabb fórum a számára, itt német nyelven publikálja tanulmányait, s így ezek a nemzetközi nyelvtudomány számára is hasznossá váltak. Hű sáfárja is ennek a folyóiratnak, 1951-től 1962-ig technikai szerkesztőként szolgálja.

Magyar nyelvi témájú cikkei gyakran nem pusztán a magyar nyelvészet területére korlátozódnak. Amikor például a *-nott* rag eredetéről szól (Nyr. 39: 158—61, 226—7), fejtegetése átnyúlik a vogul és osztják nyelvbe. Az *éd* szó eredetéről szólva (Nyr. 51: 67—74) a permi nyelvekből kerülnek elő adatok. Különleges területe kutatásainak a sémi nyelveknek (hébernek) a magyarra gyakorolt hatása. Gazdag nyelvtudásával így szélesíti a hazai nyelvészet mezejét.

Ha szemügyre vesszük Fokos-Fuchs finnugrisztikai tevékenységét, abban két kiemelt területet találunk. Az egyik legközelebbi rokon nyelveink, a vogul meg az osztják, a másik a permi nyelvek.

Az elsöben már ifjú korában jelentös művet alkot. Feldolgozza Szerafim Patkanov szövegeit hang- és alaktani szempontból: Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. Budapest, 1911. Majd kisebb tanulmányok egész sora következik.

Az osztják (hanti) nyelvben való alapos ismeretei alapján vállalkozhatott Zsirai Miklós kiadási munkájának folytatására. Így jelent meg: Osztják (chanti) hösénekek c., a Reguly Könyvtár III. kötete. Zsirai Miklós hagyatékából közzétette Fokos Dávid. (1. füzet 1963.), majd pedig Osztják (chanti) hösénekek III. kötet 2. füzet. Reguly és Pápay József hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékának felhasználásával közzéteszi Fokos Dávid, 1966.

Miként mondtuk, tevékenységének másik súlypontja a permi nyelvek területe. Innen indul doktori értekezésével: A locativus-féle határozók a votjákban (NyK. 36: 207—50, 399—447). Vö. Die Lokativbestimmungen im Wotjakischen. Selbstanzeige (KSz. 7: 115—7). Ezt követi több cikk és tanulmány.

Nagy szolgálatot tett Fokos Dávid a finnugrisztikának szövegkiadványaival. Publikált szövegeit immár említett komiföldi útjain és hazai fogolytáborban gyűjtötte. Az első kiadvány Szinyei József támogatásával jelent meg a NyK-ben, majd különnyomatként: Zürjén népköltészeti mutatóványok címen (NyK. 41: 275—319, 456—75, 42: 86—173, ill. Budapest, 1913. 143 lap). Ezt követte azonos módon: Zürjén szövegek (NyK. 43: 327—32, 44: 67—105, 223—320, 428—48, ill. külön kötetben a MTA kiadásában FF. 19. sz. 1916. 224 lap); Majd: Syrjänische Texte. Transkribiert und übersetzt von Dr. Raphael Fuchs. Wien, 1927; Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Budapest, 1951. 472 l.; Volksdichtung Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken. (Munkácsi Bernát hagyatékából). Helsinki, 1952. (MSFO. 102. kötet. 715 l.); Syrjänisch—deutsches Wörterbuch. Budapest, 1959. 1564 lap.

Szövegkiadványait magyarázatokkal látta el. Ezekben hely- és népismeretén kívül nyelvészeti tudásának bősége lep meg bennünket. Zürjén—német szótára párját

ritkítja a finnugrisztikában. Megfelel nyelvjárási szótárként, mivel Fokos adatait számtalan nyelvjárásból szedte össze, de kiváló mű magyarázó szótárként is: fogalmakat, jelenségeket, néprajzi tényeket mutat be. Csak egy szótár vehető vele össze méltó módon: Beke Ödön mari (cseremisiz) nyelvjárási szótára, ez azonban — érthetetlenül — eddig nem került kiadásra. Fokos szövegkiadványainak fent jellemzett értékes voltát az indokolja, hogy sohasem volt egyoldalúan, szemellenzösen pusztán nyelvész, hanem mindenkor érdeklődött irodalmi, néprajzi, művelődéstörténeti kérdések iránt is. Ebből az irányból fogant néhány tanulmánya.

Sokat foglalkozott Fokos Dávid török nyelvekkel, mongollal: néhány tanulmánya ebbe a körbe vág. Az „egyes szám” használata a mongolban (Az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve. 1944. évi 7—10); A török *-lar, -ler* többes képző eredetének kérdése (Antal Márk emlékkönyve. Kolozsvár, 1943. 148—55); A főnév mint tulajdonságjelző a mongolban (Nyr. 70: 13—20; 41—44).

Ezen nyelvi tanulmányai előkészítői egy igen széles tárgykörnek — az ural-altaji rokonság kérdéskomplexumának. Előbb részlettanulmányokat jelentetett meg Fokos Dávid, ezek mintegy úttörői a későbbi összefoglaló nagy műnek: Finnugor—török mondattani egyezések (Magyar Figyelő. Pozsony—Bratislava, 2: 3—46, 3: 71—86, 245—70); Übereinstimmungen in der Syntax der finnisch—ugrischen und türkischen Sprachen (FUF. 24: 292—322); Finnugor—török mondattani egyezések (Nyr. 68: 13—9, 40—5, 84—7; 69: 14—7, 39—42); A finnugor és a török mondat ősi sajátosságai. Finnugor—török mondattani egyezések (Budapest, 1941. 22 lap); Urali és altaji szintaktikus tanulmányok (NyK. 62: 213—41, 63: 63—81, 263—91, 64: 13—55); Aus der Syntax der ural-altaischen Sprachen (ALH. 10: 423—56); A jelöletlenség mint az ural-altaji nyelvek egyik jellemző sajátossága (NyK. 65: 3—48); Aus dem Gebiete der Komposita der uralischen und altaischen Sprachen (AOH. 18: 33—45); Zur ural-altaischen Sprachverwandtschaft (UAJb. 37: 123). Ezeknek a tanulmányoknak jeles összefoglalása, mondhatnók megkoronázása a Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft (Wiesbaden, 1962. 137 lap).

Megkíséreltük, hogy valamelyes áttekintést adjunk Fokos-Fuchs Dávid nyelvtudományi munkásságáról. Nem elítettük azonban ismertetéseit, pedig azok nélkül esonka marad a méltató szó. Fokos érdeklődési köréről, tudásának színes és bőséges voltáról tanúskodnak ismertetései, melyek némelyike tanulmányzámba megy. Recenzióit kiegészítik neves hazai és külsországi nyelvészeinkről szóló jubileumi méltatásai és nekrológjai. Bírálatai felölelik a magyar, a finnországi és a szovjet uralisztika területét.

Ha megkérdézem önmagamtól, melyik az ünnepeltnek azon erkölesi vonása, amellyel engem az évtizedek folyamán, a múltó időben mindenkor lenyűgözött, azt felelem: készsége, jóindulata, hogy nyelvésztársai érdemeit elismerje. Szájából ötven esztendő során megvető szót nem hallottam, még ellenségéről is szelíden szölt, mindenkor segítő szándékkal szegődött a nyelvészeti munkába, vállalt oly tevékenységet is, amely tudásának magas fokán alul volt, beállt technikai szerkesztőnek, részt vállalt A magyar szókészlet finnugor elemei című tervmunka előmunkálataiban, számos cikket, könyvet, kandidátusi és akadémiai doktori értekezést véleményezett.

Az ünnepelt kilencvenedik születésnapjára alapítványt létesített. 30 000 forintot bocsátott a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendelkezésére, és úgy intézkedett, hogy az alapítvány kamataiból négy évenként egy-egy fiatal finnugor nyelvész részéssít-senek 4000 forintnyi jutalomban. Ezt a díjat a Társaság első ízben 1975-ben adja ki. Fokos-Fuchs céltudatos és nemes cselekedete megfontolandó mások számára is.

A nyelvtudománynak egyszerű munkását és kiváló tudósát köszöntöm 90. születésnapja alkalmából a magam meg a Magyar Nyelvőr munkatársai és olvasói nevében.

Örömmel és őszinte becsüléssel teszem ezt: feljogosít rá a régi-régi ismeretség, az egykori közös sors, de főként Fokos-Fuchs Dávid Rafael munkássága, amely egymagában, minden ékítő jelzötől mentesen megbecsülésre hív. És ez több hivatalos kitüntetéseknel, címeKNél.

Erdődi József

Pais Dezső emlékűnnepszég és tudományos ülészak (Zalaegerszeg 1974. május 23—25.)

„Általában nem szívesen szoktam vállalni az ünnepléseket, kitüntetések... Ilyen fajta húzódozásomnak az a magyarázata, hogy nem szeretem, ha az emberek egymáshoz való viszonyának a megnyilvánulásait a kimódolt technika, a szabvány uralja. A szabványt különben a tudományban sem kedveltem régen sem, és nem kedvelem most sem, mivel a fejlődés lendületének a kerékkötőjét látom az eleve rögzített módszerekben. A kivételek igen gyakran fontosabbak, mint a szabályok, minthogy új szabályok csíráit hordozzák magukban. Azt, hogy szülővárosom örvendetesen fejlődő együttesébe a díszpolgárság adományozásával kedves és kitüntető formában kebeleznek vissza, valóban nem tekinthetem szabványnak. És ezért esik jól a kivétel nemcsak egyénileg, hanem mint a tudomány közössége képviselőjének is”. Így szólt Pais Dezső, amikor Zalaegerszeg városának megköszönte, hogy díszpolgárunkká választották. Merjük hinni, hogy hasonlóképp szólna most is, a zalaegerszegi Pais Dezső emlékűnnepszég után. Kivételnek tekintette, hogy szülővárosa díszpolgárrá választotta; bízunk benne, hogy nem tartaná szabványnak, inkább talán a kivételből fakadó új szabálynak ezt az emlékére megtartott tudományos ülészakot. A Pais Dezsőre emlékezést nem uralta — nem uralhatta — kimódolt technika, a kötelesség szerű megemlékezések szürkesége.

„... tanítása egész életünkre elegendő feladatot, célt adott mind szaktudományunk művelésében, mind a magunk emberségének megmunkálásában” — hangzott el Pais Dezső sírjánál a tanítványok búcsúvételekor. Azóta eltelt egy év; a tanítványok és a (nemegyszer belőlük vált) tudóstársak összegyűlnek, emlékeznek mestertükre, szemlét tartanak önmaguk felett.

*

A háromnapos zalaegerszegi Pais Dezső emlékűnnepszég és tudományos ülészak megrendezői: a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a TIT Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg Város Tanácsa.

A megvalósulásra úgy került sor, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság elfogadta (a neves szülötteinek megbecsüléséről immár ismert) Zalaegerszeg város és Zala megye meghívását, és megszervezte az előadásorozatot. Az elgondolás az volt, hogy a nyelvtudománynak olyan területeiről szóljanak az előadások, melyeket Pais Dezső is kutatott, és a nyelvtudománynak olyan művelői szóljanak róluk, akik közel álltak Pais Dezsőhöz. Nem meglepő, hogy mi mindenről esett szó ezen az ülészakon, ha meggondoljuk, amit Bárczi Géza így foglalt össze (Pais Dezső díszpolgársága alkalmából): „nincs a magyar nyelvtudománynak olyan részterülete, melyet ő ne művelt, ne fejlesztett volna”, és (ugyanakkor): „Nevelője ő az egész újabb magyar nyelvésznevezédeknek, nemcsak egyetemi előadásai, de tanulmányainak hosszú sorával és egész szervező, irányító munkájával.”

Ez a megemlékezés a résztvevők számára maga is tiszta, szép emlékké vált. Azzá tették a valóban tartalmas előadások (melyek egyébként ritka kitartásra készítették a hallgatóságot), és az a vendégszeretet, mellyel vendéglátóink három napra otthonunkká tették Zalaegerszeget. A programpontok között, után is sokszor került szóba Pais tanár úr

egy-egy mondása, valamely szokása. Otthon érezhettük magunkat abban is, hogy lépten-nyomon találkoztunk a zalaegerszegieknek díszpolgárunk iránt érzett megbecsülésével. Mindnyájunk kezében nemcsak útifüzet, térkép, zalaegerszegi, szép, virágos jelvény, de műsorunk fedőlapjáról Pais Dezső néz ránk könyvei közül, és a jegyzetfüzetünket borító Kubinyi-rajz nyomán megelevenedik a Kruzok, Pais Dezső társai, barátai körében. Első napi üléstermünkben, a Megyei Könyvtárban fönt: Pais idézet, lent: több tárlóban a Göcseji Múzeum sokunkat megható kiállítása, ahol látható egyebek közt Pais Dezső kisdíákori órarendje, bizonyítványa, fényképe, (bizony el is hibázott) nyelvtandolgozata. Az utolsó napon pedig kirándulást tehattünk értő kalauzolás mellett a szabadtéri néprajzi múzeumba, majd Göcsej, Hetés, Órség dombjai, völgyei, Pais-cikkekből ismerős nevű falvai közé. Egyik este meg baráti összejövetelt rendeztek számunkra. Itt a Magyar Nyelvtudományi Társaság megkapta a Csányi László emlékérmét K u s t o s L a j o s tól, a Városi Tanács elnökétől, és ekkor megtudtuk azt is, hogy Pais Dezsőről utcát neveznek el Zalaegerszegen. Kustos Lajos azt is elmondta, hogy vállalják a tervezett Pais-breviárium kiadását, a Zala Megyei Tanács pedig ígéretet tett az emlékülés anyagának megjelentetésére (a Zalai Tükör III. számaként és egyben a MNyTK. sorozatban is).

Az emlékünnepe első napján (valószínűleg véletlenül, de: Dezső napon) legelőször is emléktábla-avatásra gyűltünk össze, a Zrínyi Miklós Gimnáziumban, Pais Dezső egykori iskolájában. Itt kis ünnepség keretében, a diákok énekszava, az iskola igazgatónőjének köszöntője után B á r c z i G é z a felavatta a Városi Tanács ajándékozta emléktáblát, mely — az avatóbeszéd gondolatát idézve — azt örökíti meg, ami Pais számára volt az intézet, és ami a gimnázium számára maga Pais. Még ezen a napon megkezdődött a tudományos ülés. B a l á z s B é l a, Zalaegerszeg Város Tanácsának elnökhelyettese üdvözlő szavai után B á r c z i G é z a tartott megnyitó beszédet, majd ő is elnökölt. Bárcei Géza, aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke is, és akit egyébként pedig — tőle tudjuk — fél évszázados felhőtlen barátság kötött össze Pais Dezsővel, a tudóstársal, harcostárral. Ennek az első napnak az estéjén a TIT keretében ismeretterjesztő előadások is hangzottak el; D e m e L á s z l ó, F á b i á n P á l, K o v a l o v s z k y M i k l ó s, L ó r i n c z e L a j o s, P a p p L á s z l ó, R á c z E n d r e, S z a t h m á r i I s t v á n beszéltek anyanyelvünk különféle kérdéseiről Zalaegerszegen, Nagykanizsán, Zalalövön. — Az emlékünnepe második napján a felolvasó ülés a Megyei Bíróság dísztermében folytatódott, délelőtt B e n k ő L o r á n d elnökletével. Ekkor került sor általános- és középiskolai tanárok részvételével az anyanyelvi oktatással foglalkozó ankétra is, melyen B e n c e d y J ó z s e f és S z e n d e A l a d á r tájékoztatást nyújtó és problémákat vázoló előadása után a korszerűsítés lehetőségeit beszéltek, vitatták meg. A délutáni előadásokon ismét B á r c z i G é z a elnökölt, s ő mondta az ülészakot összefoglaló, értékelő zárószavakat.

Az ülészakon elhangzó előadásokon a kívülállónak úgy tetszhetett, hogy szokássá, szép szokássá vált a tudományos tárgyilagosság hangját fel-felváltani a Pais Dezsőre emlékező szubjektív vallomás melegségével. Valóban így alakult, de nem a szokás, hanem a már korábbi belső indíttatás kényszeréből. Így történt, hogy — például — C z e g l é d y K á r o l y szavai nyomán szinte valamennyien látni véltük Pais tanár urat, figyelő szemét, az előadottak szerint változó arkifejezését, jellegzetes kézmozdulatát. És így lehetett az, hogy R á c z E n d r é t hallgatva sokan érezhették, hogy helyettük, nevükben is mondja (a költő szavaival):

S döbbenve ismerem fel rajzomon
Egy-egy vonást, mit szellemujja von.
És áldom azt a láthatlan kezét. . .

Mi, fiatalabbak, akik ismertük ugyan Pais tanár urat, de csak egy-két évig ha hallgathattuk őt, sokat kaptunk itt Zalaegerszegen nemcsak tudósi eredményeinek, és nem is csak emberi vonásainak jobb megismerésével, hanem azáltal is, hogy találkoztunk hatásának mértékével.

Az előadások teljes szövege — mint már tudjuk — megjelenik, valószínűleg még ebben az évben. Részletesebb ismertetésük helyett hadd mutassam hát be őket a kínálkozó szempontból: hogyan kapcsolódnak Pais Dezső munkásságához.

Egy részük közvetlenül. Tárgyuk maga Pais Dezső munkássága.

Az első előadó, B e n k ő L o r á n d azt mutatta be, mit jelentett a tudós számára a zalai származás, a zalai táj, zalai emberek. Ez a témaválasztás nem vendéglátóink számára „kimódolt” viszonzó gesztus. Hogy nem az, bizonyította maga az előadás, mivel megállapíthatta, hogy szinte az egész megye térképe kirajzolódik azokból a helynevekből, melyek magyarázatával Pais Dezső foglalkozik, és ezen kívül is hosszan sorolhatta Pais munkásságának azon pontjait, ahol a szűkebb haza hatása érezhető. — A másik, teljes egészében Pais Dezső kutatásaival foglalkozó felolvasás egy terv: H a d r o v i c s L á s z l ó egy Pais-breviárium elkészítését javasolja, és rögtön bemutatja a megvalósításra, felépítésre vonatkozó részletes elképzeléseit. Reméljük, megvalósul. Hadrovics László szavaival: ez nemcsak Pais emlékének méltó módon való megörökítése lenne, de a magyar nyelvtudomány ügyének is nagy szolgálat. — A „Főlszólalás a megírandó Pais-stilisztika ügyében”, P u s z t a i F e r e n e előadása is a paisi életmű egészéről készített gondolkodni bennünket. A cím csak a stílust emeli ki, de az utána következők a stílus és az ember kapcsolatát is szemléltetik. Az előadó az életmű hatásában, annak hatására indult meg a stílusvizsgálat útján az értelmezés keresésére. Úgy (így?) történt, hogy a Pais-stílus és a stilisztikai elemzések paisi felfogásának megtalált jellemzői láttatták azt, ahogyan Pais Dezső a tudományról gondolkodott, és a tudománnyal élt.

Pais Dezső munkásságának egy-egy területéről, a helyesírás meg a nyelvművelés alakulásában vállalt szerepéről szolt F á b i á n P á l, illetőleg K o v a l o v s z k y M i k l ó s. Tudtuk, hogy Pais Dezsőnek sokat köszönhet a helyesírás ügye, de hogy mennyit és mit, az most Fábían Pál összefoglalásából vált világossá az e munkától távolabb állók előtt. Pais Dezső és a nyelvművelés területének egyértelműen jó kapcsolata a korábbi viták következtében talán vitathatóvá vált. Kovalovszky Miklós a kérdést tisztázandó számba vette a nyelvművelés szempontjából mind elvi nyilatkozatait, mind egyéb munkásságát. Megállapítása az, hogy az elméleti és az alkalmazott nyelvtudomány kérdése máig is vitás, de előadásának méltán adhatta „A nyelvművelő Pais Dezső” címet, mivel az kétségtelen, hogy Pais a gyakorlatot fontosnak tartotta, a nyelvművelésből közvetlenül is kivette részét; egész munkásságának igen sokat köszönhet a tudományos alapokra támaszkodó nyelvművelés.

Két előadás — B a l á z s J á n o s: A magyar funkcionális mondatszemlélet előmenyei és kezdetei; D e m e L á s z l ó: A mondat meghatározásához — olyan, hogy itt, a Pais Dezső munkásságával foglalkozók között is említhetők, mert bár sok mindent nyújtanak másról is, mégis központi szerepet kap bennük Pais Dezső mondatszemlélete, mondatmeghatározása. Nagyon érdekes volt megfigyelni azt, hogy ugyanazt a kérdést miként vonja gondolatai körébe két kutató; és nagyon érdemes figyelnünk arra, hogy azt, amit Pais Dezső a mondatról mond, mindkét kutató érdemtelenül kissé figyelmen kívülre jutottnak, és ma is feltétlenül átgondolandónak, sőt továbbvivő erejűnek tartja.

A mondatmeghatározás kapcsán esett leginkább szó arról, amiről mások is szoltak, vagy ha nem is, de dolgozatukkal jelezték: Pais Dezső azok közé az igazi mesterek közé tartozik, akiknek tanítványai mesterüknek ellentmondani mernek is, tudnak is. És mint

Deme László mondta: ezzel éppen Pais Dezső nyomába léphetünk, hiszen ő „a nyelv dolgairól és a róluk nyilvánított véleményekről egyaránt gondolkodni tanított, s tanít még ma is újra és újra átolvasni érdemes dolgozataival.” Ezt a tényt támogatni, bizonygatni semmiképp sem kell, mégis hadd fűzzem ide Pais Dezső két gondolatát. Az egyiket a „Nyelvünk a reformkorban” c. kötet bevezetésében olvashatjuk, de tudjuk, hogy nem csak arra vonatkozathatjuk: „. . .nem törekedtünk sem teljességre, sem véglegességre. . . Tessék további anyagot számba venni, tessék gondolkozni és kritizálni, — mindennek alapján jobbat nyújtani. . . És akkor a tanulmánygyűjtemény szerzői meg lesznek elégedve ö n m a g u k k a l.” A másikat, — az állítás megtételével önmagára az állításra cáfolót —, élete utolsó évében hallhattuk: „Azt hiszem, már tényleg öregszem: kezdem azt hinni, hogy mindig igazam van.”

Az előadások másik nagy csoportja nem az előbbieknél a módján kapcsolódik Pais munkásságához, tárgyuk nem e munkásság egésze vagy része az ehhez sorjázó gondolatokkal. Bennük Pais emléke a témaválasztásban, a Pais kedvelte, művelte területek továbbmunkálásában látszik. B á r c z i G é z a zárószavában részletesen bemutatta, hogy az előadássorozatban hogyan tükröződik Pais Dezső szinte mindegyik munkaterülete. Hadd hozzak én csak pár címet, mutatványba, — azok közül, ahol a dolgozatokban külön is esett szó a téma és Pais Dezső kapcsolatáról: C z e g l é d y K á r o l y: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához); N y í r i A n t a l: A tűzgerjesztés egyik régi szavának eredete és története; K á z m é r M i k l ó s: A magyar szörványok névtani hitelességéhez; S z a t h m á r i I s t v á n: Irodalmi nyelv és korstílus.

De Pais Dezső emléke él a témaválasztáson túl is, a tudományos munka szellemében is. Az összes előadásban élt az a kutatói elv, melyet Pais Dezső meg is fogalmazott, s melyet ilyen formájában is idéztek itt: „Materia és materia vizsgálata, nem pedig eleve megkonstruált úgynevezett elvek kinyilatkoztatása az a mód, ahogy ezt a kérdést, más kérdéseket is meg lehet világitani vagy meg lehet fejteni.”

Tanulásgként szűrhattuk ezt le nem egy dolgozathoz. Például abból, ahogyan R á c z E n d r e (a nyelvművelés és a nyelvi kutatás összefonódását is példázva) a befejezett melléknévi igenév jelzői használatának helyes módjait tisztázza; ahogyan K á l m á n B é l a számba vette a magyar múlt idejű igealakokat történetük feltárásáért; ahogyan N y í r i A n t a l felfejtette *gerjed*, *gerjeszt* szavunk etimológiáját, R é d e i K á r o l y pedig a *zürjén* népnévt.

Módszertani tanulásgként önként adódott a tények tisztelete abból, ahogyan I m r e S a m u Petőfi édesapja nyelvének, beszédének kérdésében a tények felszínes, félrevezető értékelésével szemben megmutatta azt a módot, ahogyan helyes eredményre juthatott; vagy ahogyan Ö r d ö g F e r e n c módosította népnyelvi gyűjtéssel, adataival az asszonyok megnevezéséről folyó vita egyes megállapításait, sőt némiképp a kialakított összképet is.

Tények felkutatására és felhasználására, meg értékelhetőségük feltétlen tisztázására — Markó Imre Lehel képével: az aranyosók munkájára — néhány előadás szinte felhív. — L a k ó G y ö r g y Sajnovics Demonstrációjának keletkezési körülményeit és az erről szóló téves irodalmat, a hibák forrását mutatta be, azzal a kimondott szándékkal, hogy figyelmeztessen (és figyelmeztesse a zalaegerszegi gimnázium tanulóit is) a tudományban elengedhetetlen követelményekre: a széles körű tájékozódásra, az ún. tudományos alaposagra, mely nemritkán aprólékos részletmunkát is igényel. — A nyelvjárástörténet nehézségeit hozza szóba P a p p L á s z l ó és M a r k ó I m r e L e h e l. Papp László a nehézségek ellenére úgy látja, s ezt anyagával illusztrálja is, hogy van lehetőség nyelvjárásaink és nyelvjárási jelenségeink történetének felderítésére, csak ehhez minél terjedelmesebb anyag feltárására és ezek megfelelő értékelési szempontjainak

további kidolgozására van szükség. Markó Imre Lehel a személynevek nyelvjárástörténeti forrásértékét kutatva jut hasonló megállapításra, és anyagával is bizonyítja, hogy a személynevek e szempontból is érdemesek a (nagyon gondos!) körüljárásra. — Czeglédy Károly konkrét őstörténeti problémákat bogozva az őstörténeti radikalizmus hiperkritikusnak mondott irányzatával szemben a kevés frott szöveg megbecsülését, értékük gondos tisztázását helyesli, — és viszi eredményre. Kázmér Miklós a szórványainkban előforduló nevek névtani hitelességét erősíti meg, vizsgálata során rendre arra a megállapításra jutva, hogy ezt a fordítás-elmélet egyik változata sem tudta megingatni. Előadásai arra hívták fel a figyelmet, hogy adatok, források kellően nem tisztázott voltából téves következtetésekre juthatunk, és jutottak is, de ebben nem a tények a hibásak. Ha mellőzzük őket, túlzó óvatosságunknak is kára lesz: megoldatlanul maradó kérdések, sőt téves megoldások.

*

Az emlékülésre való emlékezésemet ott elhangzott szavakkal, Pusztai Ferenc előadásának záró gondolataival zárom: „Pais olvasói minden írásában érzik a gondolatokért vívott — és oly sokszor végigvívott — küzdelmet, a fölsimert igazság világos kimondására szorító belső parancsot. Ő mondta: «miután úgy fordultak a dolgok, hogy az irodalomtörténettől átváltottam a nyelvészetbe, mesteremnek itt is Horváth János vallottam, és vallom, főképpen abban, hogy a tudományt jelentékeny mértékben erkölcsi teljesítménynek tartom» (MNYTK. 99. sz. 27). Az emlékét megidézőknek — akaratlanul — már évekkel ezelőtt végrendelkezett. Emlékezetes szegedi előadásában a „Nyelvünk a reformkorban” című gyűjtemény kiadását is sürgette, sőt követelte: «A kötet most is kiadható, és ez előtt a nyilvánosság előtt hangsúlyozom: kiadandó, annál inkább, mivel vele az emlékezés sok tekintetben hatóerővé váltható át» (I. OK. 4: 464). Mindnyájunknak kívánom, hogy így legyen; váljék az emlékezés hatóerővé. Márcsak azért is, mert az emlékezők oldaláról ez ugyancsak erkölcsi kérdés.”

I. Gallasy Magdolna

Anyanyelvi verseny Sátoraljaújhelyen

A középiskolai tanulók számára rendezett anyanyelvi versenyek eddigi két formája (a győri országos szép kiejtési verseny és az országos középiskolai tanulmányi verseny) 1974 őszén egy harmadikkal gazdagodott: az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati versennyel. A néhány éve indult kezdeményezés, amelyen eleinte csak a szervező Borsod megye, majd a tiszántúli megyék középfokú iskoláinak tanulói vettek részt, országossá vált. Ez az örvendetes tény egyrészt azt igazolja, van érdeklődés az anyanyelvvél való érdekes és hasznos foglalkozások iránt tanároknak, diákoknak egyaránt; másrészt azt is, vannak ennek az ügynek áldozatos szervezői, segítő szép számmal elsősorban a széphalmi mester szűkebb hazájában, Sátoraljaújhelyen, de a megyében is. Közlünk néhányat személy szerint is megemlítettünk: Vavrék István városi tanácselnök, VassLászló városi művelődési osztályvezető, Homonnay Nándor né a városi művelődési osztály munkatársa, Merényi József megyei művelődési osztályvezető h., Benkóczy György megyei szakfelügyelő, Kovács Dániel tanár.

A megyékben és megyei városokban megtartott válogató versenyek után ötvenkét tanuló jutott a döntőbe. A szellemi erőpróba két részből áll: írásbeliből és szóbeliből

Először egy írásbeli feladatsor megoldása várt a versenyzőkre. Ennek elkészítése során arról kellett számot adniuk, mennyire ismerik nyelvünk helyes használatának

szabályait, illetve mennyire képesek a tanult szabályokat az adott helyzetben alkalmazni. Mennyire ismerik a szavak jelentésárnyalatait, jelentéskörét, képesek-e megtalálni a pontos és változatos kifejezést, tudják-e az idegen szavak indokolt használatának eseteit, indokolatlan előfordulás esetén pedig megtalálják-e a megfelelő magyar szót helyettesítésükre, ki tudnak-e javítani tartalmukban vagy formájukban hibás mondatokat, szövegeket?

A szóbeli versenyfeladatok a tanulóknak a szövegszerkesztési (fogalmazási) tudását és előadóképességét tették próbára. Az öt megadott téma, amely közül választhattak, a következő volt: 1. Készítsen megemlékezést iskolája névadójáról egy évforduló alkalmára! 2. Készítsen méltatást a felszabadulás 30. évfordulójára! 3. Mutassa be iskolája vagy osztálya életét egy vetélkedő keretében mint riporter! 4. Készítsen fogalmazást „Az anyanyelvi műveltség szerepéről és jelentőségéről napjainkban” címmel! 5. Készítsen hozzászólást az ifjúsági törvénynek iskolájában való megvalósulásáról! — Valamennyi témához az idő (öt perc), a színhely, a műfaj és a hallgatóság is meg volt adva.

A tanulságokról szólva röviden a következőket állapíthatjuk meg: Az írásbeli kérdések megoldásaiban tapasztalt hibák, tévedések azt jelzik, hogy a tanulók a tanítási órákon általában nem ilyen jellegű erőpróba elé kerülnek, a nyelvhasználati készség fejlesztése még mindig nem kapta meg megfelelő helyét az iskolai gyakorlatban. A szóbeli szereplés során pedig az derült ki, hogy nem elég biztos a tanulók fogalmazási alapkészsége. Nem eléggé sikerült a rendelkezésre álló öt percben arányosan felépített, lehetőleg közhelyektől mentes „beszédművet” produkálniuk. Ez arra figyelmeztethet mindannyiunkat, hogy több alkalmat kellene biztosítani tanulóinknak a nyilvános megközelésre, szereplésre.

De a tanulókat kísérő tanároknak is jó alkalom volt a tapasztalatcsere a műsorba iktatott előadás és a bíráló bizottsággal való találkozás, a tapasztalatok értékelése.

— Az előbbi Margócsy József, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgatója tartotta „A nyelv és az irodalom kapcsolata” címmel. Mondanivalójának lényegét a következőkben foglaljuk össze: Az irodalom egy nemzet kulturális életének, civilizációjának közvetlen tükröje. A nyelv magán viseli a beszélő népek, népcsoportnak, nemzetnek karakterét, történetét, civilizációját, kultúráját. Ebből következik, hogy az irodalom és a nyelv egymástól elválaszthatatlan, éppen ezért csak akkor lehet eredményesen irodalmat tanítani, ha nagyon alapos a nyelvi kultúra ismertetése és oktatása, viszont a nyelv tanításának is csak akkor van értelme, hogyha az nem egyszerűen kommunikációs eszközként szerepel az oktatás programjában, vagy a tanulók tudatában, hanem segíti az irodalom jobb megértését, felfogását. Nem arról van tehát szó, hogy a nyelv „ancilla litteraturae”, hanem arról, hogy a nemzeti kultúrának, civilizációnak legfontosabb összetevői együtt és elválaszthatatlanul az irodalom és az anyanyelv. Előadását gazdag irodalmi szemelvényanyaggal illusztrálta az előadó.

A tapasztalatok értékelése — Deme László vezetésével — élénk vitában történt. A megjegyzések és javaslatok összességükben jól szolgálták a versenyforma további tökéletesítését. De szerencsés alkalom volt arra is, hogy a középiskolai anyanyelvi oktatás céljáról, módjáról, a korszerűbb lehetőségekről essék szó.

A két napig tartó anyanyelvi verseny díjkiosztó ünnepélyét művészi élmény egészítette ki, és tette még emlékezetesebbé minden résztvevő számára. A ragyogó októberi napsütésben a széphalmi mauzóleum előtti parkban hangzott fel először Karai József Erkel-díjas zeneszerző Tompa Mihálynak Kazinczy Ferenc emlékezetére frott új kórusműve a Kossuth Lajos Gimnázium vegyeskara előadásában.

Graf Rezső

Hírek Csehszlovákiából. Az elmúlt év utolsó negyedében két jelentős — nyelvi vonatkozásban sem közömbös — eseménye volt a csehszlovákiai magyarság kulturális életének: Az egyik a jubileumi Szenci Molnár Albert-napok rendezvénysorozata a költő és humanista író születésének 400. évfordulója alkalmából. A másik az ötödízben megrendezett Kazinczy nyelvűművelő napok ülésszaka.

A Szenci Molnár-napokra a Pozsony melletti szülőváros nemzeti bizottsága és a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) helyi szervezete az évfordulóhoz méltó gazdag programot állított össze. A szenci magyar tannyelvű gimnázium és alapiskola diákjainak irodalmi vetélkedője nyitotta meg az ünnepségek sorát. A szencin kívül a dunaszerdahelyi, a galántai és más irodalmi színpadok műsorai, valamint a Jókai-napok győztes szavalói adták a városi művelődési otthon előadásának műsorát. Egyidejűleg képzőművészeti kiállítás, valamint könyvkiállítással egybekapcsolt író — olvasó találkozó is volt. Az ünnepségek középpontjában a Szenci Molnár Albert életművével foglalkozó tudományos ülésszak előadásai álltak. A pozsonyi Komensky egyetem, a nyitrai pedagógiai fakultás oktatói, helyi kutatók és a Szlovák Tudományos Akadémia kutatói tarottak előadást. Az ülésszakon elhangzott előadások a következők: **T ó z s é r Á r p á d**: Szenci Molnár Albert, a költő; **C s a n d a S á n d o r**: Szenci Molnár Albert verseinek szlovák fordítása; **B e n k ő L á s z l ó**: Mondatszerkesztési tanulsáaok Szenci Molnár Albert naplójából; **V a r g a E r z s é b e t**: Szenci Molnár Albert utóélete; **N a g y P é t e r**: Szenc fejlődésének vázlata; **P á r k á n y A n t a l**: A dalékok Szenc történetéhez; **R u d o B r t á n**: Vyvin slovenskej duchovnej piesne pred vystúpením A. Molnára (A szlovák egyházi énekköltészet fejlődése Sz. M. A. felépése előtt); **B o r i s B á l e n t**: Problémy okolo Jána Manliusa (Problémák J. Manliusa körül); **R i c h a r d P r a z a k**: J. A. Komensky a Mad'ari (Komensky és a magyarok); **M ó z s i F e r e n c**: A helyi kulturális hagyományok ápolásának kérdése.

Az ünnepségsorozat impozáns zóróaktusa ünnepi emlékest volt, amelyen több száz főnyi közönség előtt a Csehszlovákiai Magyar Tanítók Központi Énekkara adott színvonalas műsort; bemutatta többek között Vass Lajos oratóriumát a szerzőnek mint vendégnek vezényletével.

A Kassán megrendezett Kazinczy Nyelvűművelő Napok előadásai voltaképpen a csehszlovákiai magyar tanárok továbbképzésének egyik, igen szerencsés formája. Elvi, szakmai irányítója a CSEMADOK nyelvi bizottsága. A bizottság munkája — amint erről **S i m a F e r e n c** bizottsági elnök bevezető előadásában tájékoztatott — több szakosztályban folyik. A Bizottság többek között pályázatok kiírásával is előmozdítja és irányítja a pedagógusok munkáját. Az idei Kazinczy-napok középponti kérdése a stilisztika volt. A következő előadások hangzottak el: **B e n k ő L á s z l ó**: Stilisztika és iskola; **K o n e s o l L á s z l ó**: Gondolat, forma, stílus; **J a k a b I s t v á n**: Fogalom, szó, társadalom; **B e r t ő k I m r e**: A szlovák és magyar nyelvi tipológia; **S i m a F e r e n c**: A magyar és szlovák igekötőrendszer szótani természetéről. Az előadásokat az ország különböző részeiből egybegyűlt pedagógusok élénk vitája, kérdéshalmazza követte.

A két országos rendezvény mintaszerű megszervezését a CSEMADOK Központi Bizottsága végezte.

B. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975. I. 8. — Terjedelem: 11,2 (A/5) fv

75.1296 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

Szoboszlai-Papp Imre: Szörnyethal 111

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

K. G.: Tagozat, szak — † F. G.: Diszpečser — szétküldő — R. L. G.: Egyesség — L. J.: Davis — † F. G.: Camion — kamion — K. G.: Rapityára tör — K. G.: Kítűzte a karhatalmat — L. J.: Uzonka — L. J.: A Szent-Györgyi család név — † F. G.: Zuboly 111

A Nyelvőr hírei

Benkő Loránd: Mikesy Sándor 116
Erdődi József: Köszöntjük Fokos-Fusch Dávid Rafaelt kilencvenedik születésnapján 117
I. Gallasy Magdolna: Pais Dezső emlékünnepe és tudományos ülésszak 121
Graf Rezső: Anyanyelvi verseny Sátoraljaújhelyen 125
B. L.: Hírek Csehszlovákiából 127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,- Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője 3 „
7. *Benccsény József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prozájában 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. Telegdi Zsigmond — Szépe György		50,- Ft
Balázs János: Funktionswerte der Pronominalität		150,- Ft
Benkő Loránd—Imre Samu: The Hungarian Language		260,- Ft
Erdélyi István: Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass		220,- Ft
Gáldi László: Contributions à l'histoire de la vesification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga		120,- Ft
Korenchy Éva: Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen		70,- Ft
Lőrincze Lajos: Édes anyanyelvünk		50,- Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A—Zs. Szerk. Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós		260,- Ft
Tompai József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv		74,- Ft
Tompai József: Kleine Ungarische Grammatik		150,- Ft
Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)		14,- Ft
Hutás Magda: Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)		25,- Ft
Penavín Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)		26,- Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. Telegdi Zsigmond—Szépe György		38,- Ft
Imre Samu: Felsőöri tájszótár		35,- Ft
Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. Benkő László		100,- Ft
O. Nagy Gábor: Abriss einer Funktionellen Semantik		70,- Ft
Órdög Ferenc: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén		115,- Ft
Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I. köt. Szerk. Gáldi László		198,- Ft
Révai Miklós: A magyar szép toll. Sajtó alá rend. Éder Zoltán		55,- Ft
Rot A. M.: Vengersko-voztocnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu		250,- Ft
Zsúka János: A nyelvi mozgásformák dialektikája		45,- Ft
Gregor Ferenc: A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)		10,- Ft
Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)		13,- Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. Benkő Loránd—Fábián Pál		16,- Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. Imre Samu—Deme László		420,- Ft
Hadrovics László: Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert		340,- Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László—Végh József		240,- Ft
Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)		48,- Ft
Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)		39,- Ft
Jelentés az és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (Nyelvtudományi Értekezések 83.)		69,- Ft
Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)		19,- Ft
Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észtl nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)		16,- Ft
Kemény Gábor: Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)		19,- Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Tompa József: „S a sirt, hol nemzet súlyed el, Népek veszik körül”

Szabó Zoltán: Stiliztika és stílus a szövegnyelvészetben

Cs. Gyimesi Éva: A magyar mondatstiliztika elvi kérdéseiről

Éder Zoltán: Tiszti szójegyzék 1790-ből

E. Abaffy Erzsébet: Egy mai magyar hangváltozásról

Kiss Jenő: A „legszebb” magyar szavak és az idegen nyelvűek

Gaál Edít: A *kocsii* — *kocsijai* típusú alakpárokról

Tóth László: A termelészövetkezetek nevei a nyíregyházi járásban

Kemény Gábor: Köznyelvi képek megújítása Tamási Áron prózájában

Fülöp Lajos: Váci Mihály költői nyelvének mondat-szerkesztési sajátosságai

Farkas Ferenc: Elégséges-e a tanítói munka megalapozásához?

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

99. ÉVFOLYAM 1975.

ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS, GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Tompa József</i> : „S a sirt, hol nemzet súlyed el, Népek veszik körül”	129
<i>Szabó Zoltán</i> : Stilisztika és stílus a szövegnyelvészetben	135
<i>Cs. Gyimesi Éva</i> : A magyar mondatstilisztika elvi kérdéseiről	143
<i>Éder Zoltán</i> : Tiszti szójegyzék 1790-ből	156
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Egy mai magyar hangváltozásról	170
<i>Kiss Jenő</i> : A „legszebb” magyar szavak és az idegen nyelvűek	174
<i>Gaál Edít</i> : A <i>kocsu</i> — <i>kocsijai</i> típusú alakpárokról	180
<i>Tóth László</i> : A termelőszövetkezetek nevei a nyíregyházi járásban	183

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Köznyelvi képek megújítása Tamási Áron prózájában	188
<i>Fülöp Lajos</i> : Váci Mihály költői nyelvének mondat szerkesztési sajátosságai	192

Nyelv és iskola

<i>Farkas Ferenc</i> : Elégseges-e a tanítói munka megalapozásához?	198
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szende Tamás</i> : Szociolingvisztika: a társadalom nyelvhasználatának tudománya	205
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlasza IV.	219
<i>Szabó József</i> : Tájszavak Nagykovácsiban	224

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>K. Palló Margit</i> : Taraj	226
<i>Bernáth Béla</i> : Vargabetűt csinál — Egy bordában szóttek — Fűnek-fának panaszodik	227

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

99. ÉVFOLYAM * 1975. ÁPRILIS—JUNIUS * 2. SZÁM

„S a sírt, hol nemzet súlyed el, Népek veszik körül” *

Mióta csak tudatosan ügyelünk arra, hogy anyanyelvünket mások is jól és szépen használják, újra meg újra megesik, hogy szót kell emelnünk egy-egy pontatlanul megfogalmazott, túlzó vagy éppen téves hibáztatás ellen is. Pais Dezsőnek kisarkított, de szellemes kifejezésével: „A nyelvet a »nyelvvédők ellen« is meg kell védeni!” (Nyr. 75: 135). Az alábbiakban én is ilyen ügyben kérek szót: a *v o n a t k o z ó* mellékmondatnak egy korántsem kivételes, nem is újsütetű változatának szeretném egy kissé pártját fogni. Pontosabban egy fajta *j e l z ő i* (olykor értelmezői, illetőleg határozói értelmezői) szerepű, s főként *melyik, miféle . . . ?* kérdésre felelő, de tartalma szerint mindenképp *h a t á r o z ó i*, tehát némileg kevert, átmeneti mellékmondatról beszélnék.

Alkalmi ösztönzést kétfelől is kaptam rá. 1974 elején egy rokonom megkérdezte tőlem, hogy igaza volt-e annak a fölöttesének, aki kifogásolta „*Ez az a fórum, ahová az ügye tartozik*” mondatának *ahová* szavát. (A bíráló szerint *amely elé* vagy *amelyre* kellett volna a helyére.) Aztán egy hetilapunk 1974. május 3-i számának nyelv művelő rovatában — az *aki, ami, amely* vonatkozó névmási kötőszó helyes használatát megvilágító, okos tanácsok után — ezt a veszélyesen szigorú ítéletet olvastam: „Példa az *ahol* helytelen használatára: Azokban a szakmákban, *ahol . . . (amelyekben helyett)*; Keressük azokat a traktortípusokat, *ahol* (mondta egy mérnök, az *amelyek között helyett)*” (Élet és Tudomány 881). S még kevésbé érthettem egyet persze egy irodalomtudósunk 1937-ben elhangzott, mereven elítélő véleményével. (Lásd alább.) De egyébként is sokszor tapasztalom, hogy ebben a dologban éppen a legjobb szándékú, értelmes beszédű és gondosan fogalmaztató nevelők, szerkesztők, hivatalvezetők egy része pápább a pápánál. A nyelv művelés pedig máig is adós a problémakör tüzetes kifejtésével. Egy kissé tehát kaptam is az alkalmon, hogy végre pótoljam a kollektív mulasztást.

Mondanom sem kell, hogy a formai szempontból legszabatosabb és egyben leggyakoribb szerkezetben az effajta „irányító” főnévhez — ha nem személyt jelent — csakugyan *amely* vagy *ami* vonatkozó névmási kötőszó kapcsolja a jelzői szerepű mellékmondatot: „Ne fuss *olyan* szakér után, *amely* föl nem vesz”; „Azokat a *könyveket* keresem, *amelyekről* a minap már beszélünk”. Az *ahol, ahová, ahonnan* vonatkozó névmási határozószó meg legtermészetesebben *ott, oda, onnan* főmondati utalószóhoz tartozhat; a *mikor* az *akkor*-hoz; stb. Semmiképp sem helyeselhetnénk ilyen képtelen szerkesztést: „Az után a *bánata* után, *ahol* sértődöttségének is része volt, üdülni ment.” „Az a *könyv* ez, *amikor* mindent megtalálsz”. — Az anyag méretei persze arra kényszerítettek, hogy némely részletre most ne térjek ki. Nem vizsgálom tehát azt az altí-

* Mutatvány a szerzőnek a Gondolat kiadásában sajtó alatt levő tanulmánykötetből.

pust, amelyben a vonatkozó mellékmondat a főmondat tartalmához egy további, többé-kevésbé önálló mozzanatot függeszt, amelyben tehát csak formai tekintetben van alá-fölrendelés. Ezt a szerkezetet nyelvünk általában idegenszerűnek mondja, bár irodalmi nyelvünkben nem éppen fehér holló. Magam alkotta példával: „Mégkaptam *azt a szakkönyvet, ahol* (vagy *amelyben*; értsd: *s ebben*) aztán kikerestem a pontos adatokat”. Nem tárgyalom *azt az ahol-t* sem, amely időre vonatkozik, s amelyet a szakirodalom ugyancsak régóta magyartalannak mond; s még jó néhány más részletet sem.

A nyelv művelő irodalom — bár röviden — már többször érintette az idézett kevert formát. Elégedjünk meg most néhány századunkbeli vélemény számbavételével. Simonyi Zsigmond a Helyes magyarság 1914-i, 3. kiadásában ezt mondta: „A *h e l y h a t á r o z ó* mondat jelzői mondatul is szolgálhat helyet jelentő főnevek mellett, úgyhogy ilyenkor *hol* = melyben v. melyen, *hová* = melybe v. melyre stb. Ezt semmiképp se lehet hibáztatni, mert általános nyelvszokás” (46). Nézetét XVI—XIX. századi idézetekkel is igazolta, köztük egy Arany Jánostól vettél: „Fenn a tetőn *e* büszke vár, . . . *hova* a felleg is hódolni jár”. Majd így folytatta: „Az *i d ő h a t á r o z ó* mondat is kifogástalan mint *i d ő t* jelentő főnevek jelzője, s akkor a *mikor* kötőszó = melyben”; erre szintén közölt régibb meg újabb példákat (47).

Klemm Antalnak Magyar történeti mondattan című nagy monográfiája (1928—42) legkésőbb megjelent részében ugyanígy vallott a tárgyalt hely- és időhatározó tartalmú jelzői mellékmondatról, s mindkettőt természetesen magyar nyelvi fejleménynek magyarázta (542, 544 stb.). De azzal is gazdagította a kört, hogy a valóságos helyet jelentő főnevekkel együtt „átvitt értelemben mások”-at is azonos módon értékelt, ha ezzel vagy azzal a vonatkozó határozószóval kapcsolt jelzői mellékmondat tartozott hozzájuk (542). — S hadd iktatok ide rögtön egy-két más, szintén nyelvtörténezeinktől kiderített, közismert összefüggést: A vonatkozó névmás és az ilyen névmási *h a t á r o z ó s z ó* között bizony nincs is mindig éles határ. Az *(a)mikor*, *(a)midőn*, *mihelyt* stb. határozószó például a *mi koron* (*kort*), *mi időn*, *mi helyt*-féle névmási jelzős főnévből fejlődött a nyelvi alakulás során. Némelyik valódi *k ö t ő s z ó n k* pedig névmási töből lett, sőt olykor most is egyértékű a névmási határozószóval. Így a *ha* szinonimája lehet az *amikor*-nak: „Olyan napokon is elmegyünk, *ha* (vagy: *amikor*) borús az ég.” Ilyenkor tehát nyelvtörténeti alapon nincs okunk rá, hogy a vonatkozó névmási kötőszót egész másként ítéljük meg, mint a megfelelő névmási határozószót, illetőleg szinonim valódi kötőszót. (S ha jó az *aznap*, *amikor* megfelelés, miért vitás egy *az a nap*, *amikor* viszony? !)

Itt térnék ki a tőlem is nagyra becsült Horváth Jánosnak még Klemm említett könyve előtt, 1937-ben elhangzott, majd a Magyarosánban rendkívül megkésve, 1948-ban közzétett kemény rosszállására (17: 4). Eszerint „Idegenszerű rámutató formula: »*az a mód, ahogyan*«; helyes így: »*az a mód, amelyen*, amellyel, amely szerint« stb., bár így is elárulja, hogy idegen szólás volt a sugalmazója; nincs is rá semmi szükség. Általában az *az a* mutató névmásnak a mellékmondatban *aki*, *amely* felel vissza. Nem jó: »*az az iskola, ahol*« —, hanem: *amelyben* tanult.” Ez a tétel, úgy látom, a szerzőnek még a Nyugat magyartalanságai elleni heves vitából konzerválódott, egyéni nézete (vö. MNy. 7: 68). A Magyarosánt 1948-ban Nagy J. Béla közreműködésével szerkesztő Kovalovszky Miklós sejtetőleg nem így gondolkodott. Az utóbbinak hadd idézzem 1974-ben megjelent könyvéből (Emlékezések Ady Endréről. 2. kötet): „Ady

megbélyegzi *Debrecent, ahova* . . . jogásznak ment, s *ahol* . . . jó két évet töltött” (7); „ezzel tartozik [Ady] *azoknak a szellemi és társadalmi köröknek, ahol él és szerepel*” (517); „*ugyanabban a házban szereztek neki szobát [Diósyék], ahol ők laktak*” (776); stb. Nagy J. Béla részletesen kifejtett nézetére pedig a következő szakaszban térek rá.

Az ötvenes évek elején egy kiváló magyartanár, Makay Gusztáv nagyobb vitacikkében (Új Hang 3: 43—50) többek között mintegy szakmai megerősítést várva helytelenítette a vonatkozó névmást határozószóval helyettesítő ilyen mellékmondati szerkezeteket: *az a nép, ahol; olyan nyelvtani alakok, ahol*. A Nyr. 1955-i évfolyamában Van-e nyelvhelyesség? cím alatt maga Nagy J. Béla, nyelvújításunk akkori nesztora válaszolt a föltett kérdésekre (1—17). Ő is helyesebbnek minősítette az első példában *az amelyben, amelynek körében* kötőszót, de rögtön hozzátette: hely jelentésű főnevek mellett mindkét vonatkozó kötőszó helyes volna (*olyan ország, amelyben vagy ahol*). Mint látjuk, ő nem ismételte meg a Horváthnál található legsúlyosabb vádat, az idegenszerűségét, ám egy kissé szigorúbb rostát alkalmazott, mint Klemm. Hiszen az *olyan nyelvtani alakok, ahol* szerkezetben átvitt értelemben szintén helyre vonatkozott az *ahol* szó; s ugyanígy Kovalovszkynak iménti *azoknak a köröknek, ahol* kifejezésében! De szép múlt századi verses példái közül ma is érdemes emlékezetünkbe idézni néhányat; ha másért nem, hát azért, mert a főmondati irányító főnévnek többször *ez, az, olyan* stb. jelzői utalószó nélküli — azaz modernebb, tömörebb, némileg indoeurópaibb ízű — használatát szemléltetik, a vonatkozó kötőszónak pedig jobbára szókezdő *a-* nélküli, régiesebb alakját tartalmazzák. Tehát Nagy J. B. bevezető szavaival: „Helyen van . . . a vonatkozó határozószó ezekben a példákban: »Kiseded *hajlék, hol* születtem, Hej tőled be távol estem!« (Kisfaludy Károly: Szülőföldem szép határa . . .); »S *a sírt, hol* nemzet súlyed el, Népek veszik körül« (Vörösmarty:Szózat); » . . . De *ahol* a hú lány terem, *Azt a földet* nem ismerem Sehol sem« (népdal).” (Lásd a szerző tanulmányainak gyűjteményes kiadásában is: Egy emberöltő nyelvünk védelmében 110.)

Mai leíró nyelvtanaink valamelyest még óvatosabban ítélik meg a vitás, vonatkozó határozószós jelzői mellékmondatokat. Imre Samu A mai magyar nyelv rendszerének 2. kötetében (2. kiadása: 1970) például a helyet és az időt jelentő irányító főneveket egy „stb.”-vel toldja meg (394), s nem csupán azzal védi a hozzájuk tartozó határozószós mellékmondatokat, amivel Simonyi, hogy tudniillik az „általános nyelvsvokás” jól ismeri őket. Ehelyett — Klemm szellemében — inkább a nyelvi fejlődés természetességét emeli ki: „Az azonos valóságvonatkozású különféle nyelvtani alakulatok érthető keveredése miatt gyakori . . . másodlagosan az . . . *az(on) a nap(on): amikor; azon a téren: ahol; stb. összefüggés*” (343). Peldái közt pedig már a jelenkoriak — vagy legalább a XX. századiak — és a prózaiak vannak túlsúlyban; sőt egyes idézetei láthatólag tovább tágitják az elfogadható formák határait: *olyan szakaszok, ahol; abba a matrikulába, ahová; az a körülmény, ahogy; ennél a szép építkezésnél, ahol; stb.* — A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv szerint (3. kiadás: 1974) szintén természetesen lehet az efféle mellékmondat kötőszava vonatkozó határozószó, „ha a jelzett szó helyet, időt vagy módot jelöl”; a legutóbbi alfajra találó példája: „Nem tetszik nekem *az a mód, ahogy* barátaiddal beszélsz” (403; az egység szerzője Rác Endre).

A helyet, időt, ritkábban elvontabb körülménykategóriát megnevező főnév mellett tehát csakugyan kezdheti a vonatkozó mellékmondatot ragos

vagy névutós névmás helyett a neki értelemszerűen megfelelő, azaz szinonim határozószó. S ez akkor is érvényes, ha az irányító főnév elsődlegesen nem jelent ugyan helyet, időt, tágabb értelemben vett állapotot vagy módot, de mondatunkban alkalmilag — átvitt értelemben, jelképesen vagy részlegesen — mégis arra értjük. Efféle újabb kori prózai példák (kis részben az iménti két nyelvtanból véve őket):

a) Elsődlegesen is helyet, időt, állapot- vagy módféle értelmet hordozó főnevekkel kapcsolatosak: 1. „Jaj az *olyan helynek, ahol* már öt-hat fiáker áll a kapu előtt” (Mikszáth: A sipsirica 6); „ismeri ezt a csöpp területet . . . , mint a földérintő katona a *terepet, ahol* élete kockázatásával jár” (Kosztolányi: Sötét bujdoska 181); „[Nagyanya] *ólombányákról* olvasott, *ahová* a nagy orosz cár száműzte . . . alattvalóit” (Kassák: Egy ember élete 1: 90); „meg kéne vizsgálni *azt a bányát, ahonnan* ez a Berci bácsi ezt a szöveget küldi” (Móricz: Rokonok 267); „Arany . . . jár *Debrecenben, hol* ekkor Petőfiék [laknak]” (Horváth János: Tanulmányok 410); „el is térítette [Petőfi Aranyt] . . . *oly irányba, merre* önként aligha fordult volna” (tehát nem: *amilyenbe* ; ugyanott 415); „jobb az *iskolában . . . , ahol . . .* valamennyi osztályát szereti” (Kömlös Aladár: Néró . . . 48); „Önként elhagyja [Pais Dezső] a *házat, hol* nagyra becsülték és kedvelték” (Bárczi Géza, lásd Pais-Emlékkönyv 10); „*azokról a területekről, honnan* a kukoricát elszállították, . . . le lehetne hordani a szarát is” (Szolnok megyei Néplap 1961. okt. 3.—3); „*minden* családi otthonban feltűnök, *ahol* a házasság megromlik” (Déry: Ítélet nincs 324); 2. „A magyarázatok . . . csak sejtések . . . *abból a korból, amikor* az emberiség már nem merte a természetet bátran . . . szemlélni” (Kosztolányi i. m. 200); „*Olyan korban* élünk, *amikor* a satíráíró nem a reménytelenség jegyében írja műveit” (Gábor Béla: Csillag 1953: 1358); „reménység kelt . . . *ebben a válságos időben, amikor* gyakran nézegette magát a tükörben” (Kolozsvári Grandpierre: Szellemi galeri 15); „*melyik az a pillanat, mikor* ezer meg ezer közönséges halandó közül egy valaki hirtelen nagy költő lesz” (Illyés: Petőfi Sándor 15—6); „nem szívesen emlékszik vissza *azokra az időkre, amikor* még apja javítottatta első novelláit” (Mándy: Fél hat felé 26); 3. „Művelt *stílusban* igyekszik beszélni, *ahogy* igazgatói értekezleteken látta” (Kömlös Aladár i. m. 96); „*Olyan módon* csak nem élsz, *ahogy* az ostrom alatt kínlódtunk!” (az élőbeszédből); „[Kosztolányi] Népszerűségének legfőbb biztosítója . . . *az a mód, ahogy* a revízió ügyeit szolgálni tudta” (Kiss Ferenc: It. 1974: 437).

b) Ráértéssel, átvittén, részlegesen vagy kétértelműen helyet, időt vagy elvontabb körülményt (is) kifejező főnevekkel járnak: 1. „végre is csak *abba a matrikulába* kerülnek [a szerelmesek], *ahová* amúgy jutottak volna” (Mikszáth: A Noszty fiú II, 203); „[Az Életképek] az organuma a »*fiatal Magyarországnak*«, *hova* [Petőfi] mindazokat számítja” (Horváth János i. m. 415); „[A szöveg] *napilapban* jelent meg, *ahol* . . . kurzív szedéssel jött” (Zolnai Béla: Nyelv és stílus 101); „*Ebben a környezetben, ahol* az őseket kinosan számontartják, én királyfi voltam” (Illyés: Puszták népe. 7. kiadás 90); „*ennél a nagy építkezésnél, ahol* egy cementbányát tömnek az alapba, a vezetőmunkás megfogta a karját” (Németh László: Bűn 63); „Blanka is állásban volt Bálint kórháza *irodáján, ahová* . . . az érettségi után bekerült” (Szabó Magda: Katalin utca 148); „*azt akartam, hogy a gyerekek valami tisztességes lapot* vegyenek a kezükbe, *ahol* nincs gyűvőség, *ahova* írók írnak” (Mándy i. m. 24); „[Karesi] elviszi a Magyar Írók Szövetségének *ülésére, ahol* az előadó . . . [a kor] lírájáról fog beszélni” (Kolozsvári Grandpierre i. m. 64); 2. „ez az utolsó *alkalom, mikor* . . . teljesít-

hetjük” (Horváth János i. m. 435); „Ezt vizsgálja a szerző *azokban az esetekben is, amikor még bűncselekmény . . . nem is történt*” (Népszabadság 1972. jún. 22.—7); „Legvilágosabban *arra a trieszti sétára* emlékszem, két vonat között, *amikor . . . újra hazatértem Pestre*” (Déry i. m. 280—1); 3. „bántó *az a körülmény, ahogy [a szerző] a nyelv kifejező eszközeivel bánik*” (Új Hang 1952/6: 12); „*ajka csücsörítéséről* ismertem meg, *ahogy a gyufát elfújta*” (Rónay György, lásd H. Böll: Doktor Murke . . . 245); „*Temesné . . . ugyanolyan jószívű, szenttelen mozgással tett-vett körülötte, ahogy bármelyikünket . . . ellátott*” (Szabó Magda i. m. 175); „*[Bálint] kiválóan érezte magát abban a csendben, ahol végre nyugodtan végiggondolhatta mindazt*” (ugyanott 186). *[Veres Péternek] a jósága ragadott meg, . . . ahogy kibontott egy embert, kibányászta belőle a jót*” (Palotai Erzsi: Költők stb 116); „*szerettem volna olyan teljességgel átélni újra, ahogyan . . . a Bach-fügát*” (Keszi: A hallhatatlanság sz. 85).

Persze éppen az átmeneti jelleg miatt olyan példákkal is találkozni, amelyeknek idetartozása vagy altípusa ennyire sem világos. Sőt már az eddigi adatokban feltűnhetett, hogy az utalószó nélküli szerkesztésű határozószós mellékmondat lazább kötésű, mint a névmási utalószós. Ebbe olykor utólagos helyzetű, azaz értelmezői utalót stb. is „belegondolhatunk”: „*[A lapocskát] bedobtam a zacskóba [tudniillik abba], ahol tartottam őket*” (Szabó Magda i. m. 72). Akkor pedig ismét más egy kevésbé a szintaktikai szerepe. — A mellékmondathatáskor hasonlító vagy egyéb sajátos jelentéstartalom is vegyülhet: „*Ez [= a számbőgés] nem olyan . . . vonítás, mint amikor te [a holdra ugatsz]*” (Fekete István: Kele. 2. kiadás 20). — A tagmondatok önállósulása s az irányító (*helyzetükben?*) főnév elmaradása emitt inkább az állapothatározói, mint a jelzői értéket emeli ki a határozószós egységben: „*Szeretem az üvegeket. Ahogy ott állnak hosszú sorban*” (Mándy i. m. 119). — Még az is előfordul, hogy a főmondati igekötőféle egyszersmind utalószó, s ettől ismét a mellékmondathatározói minősége jut túlsúlyra: „*[A szamár] odaballagott a kert mellé, ahol egy . . . kutya feküdt*” (Fekete István i. m. 18). És effajta változat még több is volna.

Egyébként sietős előadásban az is előfordul, hogy ráértéssel önállóan, főnévként használjuk a főmondatban az *az* stb. mutató névmást, s ehhez kapcsolódik a tárgyalt mellékmondati fajta. Így az irányító szó persze lehet hely, idő stb. értékű is. A jelenség nem ismeretlen, azért csak egy-két adatot említek rá: „*azzal sem tér el tőle [Arany felfogásától Petőfi], mikor a nép számára [alkot]*” (Horváth János i. m. 414); „*Az viszont szerfölött kellemetlen, ha házunk egyik nőtagja . . . ordít*” (Rónay György, lásd i. h. 229); „*ahogyan a nyelv a kulturális és társadalmi viszonyok hatása alatt módosul, az szükségszerű*” (Bárczi Géza: Nyelvművelésünk 13); „*Jellemző az is, ahogy Szarvas . . . egy . . . író agyondicsért*” (Tompa József: MNy. 75: 135). Az ilyen tömör mondatok a szövegösszefüggésből s a beszédhelyzetből kiszakítva csakugyan homályos, félreérthető kommunikációs eszközöknek látszanak, de a maguk helyén rendszeren tökéletesen megfelelő, egyértelmű szerkezetek, s használatuk elől olykor nem térhetünk ki. Minthogy azonban mondatnyi szempontból úgyszólván eléggé más kategóriába szokás sorolni, nyelvvelvességi tekintetben pedig még Horváth János sem mondta idegenszerűnek őket (igaz, nem foglalkozott velük!), lezárom a tárgyalásukat. S épp csak megemlítem, hogy néha még ennyi utaló sincs a főmondatban: „*nem tetszik, ahogy a háztartást vezeti*” (Szabó Magda i. m. 67); „*[A vendég] nem találja megfelelőnek, ahol letelepedett*” (ugyanó: Abigél 132).

Térjünk vissza tehát a cikk elején említett és „a vádlottak padjára ültetett” idézetekre! Nyilvánvaló, hogy egy *azokat a traktortípusokat, ahol* mondatforma valóban nem olyan szabatos és világos, mint a helyette ajánlott *amelyek között* kötőszós változat. A bírálónak tehát ebben igaza volt. Az *az a fórum, ahová* esetében azonban a kákán is csomót keresett a „vádló”: ha a *fórum*-ot a fogalmazás olyan helynek veszi, *ahová* ügy tartozik, akkor ez a forma is kifogástalan! (Függetlenül attól, hogy a latin *forum* szó elsődlegesen úgysis teret jelentett.) Hogy pedig az *azokban a szakmákban, ahol* esetében a főnév ’szakmai ágazatokban’ jelentésű-e, azt nem állapíthatjuk meg kétségtelenül a szűkszavú nyelvművelő cikkből, de elég valószínűnek látszik: s akkor ismét nem hibás a vonatkozó *ahol* kötőszó sem. Igaz persze: ha *azokban a szakmákban, amelyekben* volna helyette, akkor az egyes szövegrészek összefüggését a számbeli egyeztetés még fölismerhetőbbé tenné. (Bár így meg a rossz hangzású *-kban, -kban, -kban* szöveg bántaná a fülünket!) De azt úgysis tudomásul kell vennünk, hogy a határozószók érzéketlenek („süketek”) az elsősorban főnevekre jellemző egyes vagy többes számú jelentésre: az *itt, hol?, ahol, valahol* éppúgy érthető egyetlen helyre (pl. erre: ’a fiókban’), mint több helyre (’a fiókokban’). Az *azokban a szakmákban, ahol* tehát efelől még szintén kifogástalan. És hát okosabb, ha a rosszállást a csakugyan egyértelműen hibás kifejezésekre tartjuk fenn!

Befejezésül pedig hadd említsek egy-két még finomabb részletkérdést! Az *ahol, ahová, ahonnan* tudvalevőleg egyaránt megfelelhet a *-ban, -ben, a -ba, -be* s a *-ból, -ből* belső helyviszonyjelentésének és az *-n, -on, -en, -ön, a -ra, -re* s a *-ról, -ről*, illetőleg a *-nál, -nél, a -hoz, -hez, -höz* s a *-tól, -től* külső helyviszony vonatkozásának. Ha tehát pontosan ki tudjuk és akarjuk fejteni egy hely jelentésű főnévvel kapcsolatban, hogy melyik rag jelentésére gondolunk, akkor a ragos *amely (ami)* névmást kell alkalmaznunk; de ha nem, akkor az „osztatlan” helyi érték miatt szerencsésebb az *ahol* használata. Tehát egyfelől: „A nyári zakómon olyan *zseb* van, *amelyben* nem fér el ez a notesz”; másfelől: „A patakon túl van az az *erdő, ahol* [= amelyben + amelyen + amelynél] apám valaha annyit dolgozott”. Az idő- és állapothatározói érték együttes (komplex) jelentkezését is rendszerint jobban érzékelteti az *ahogy* határozószó, mint az *amely* névmás ragos vagy névutós alakja: „*Az a gyötrődése* bántott legjobban, *ahogy* tört lábbal találtam a fa alatt.” S efféle egyedi lehetőség még több is akadna, de immár csak arra utalok egy példa említésével, hogy a művészi stílusban a vizsgált mondatforma megsejtetheti akár a költőnek legbelsőbb érzelmi rezdüléseit is. Zelk Zoltán lelkében így tárult a szerkezet egy liftbe szálló, kedves ifjú nő irreálisan távolodó emlékével. A megfelelő vers címe is az egyénien alkalmazott, önállósult kötőszó: *Ahol, ahol, ahol*. S a szövegben csakugyan ez az ismétlődő határozószó érzékelteti leginkább a fájón halkuló érzéshullámokat. Az első részből idézem: „. . . csak azt a szőke másodpercet, | azt a piros villanást láttam, | *ahogy* fiús-kurtára nyírt | szőke hajjal, s piros kabátban | szállt fölfelé az ifjúság. | Megint elkéstem — ezt dohogtam, | meg ezt: Mit is kerestem itten, | ennek a seholsincs városnak | ebben a sosevolt házában, | *ahol* a kapun épp belépve, | *ahol* a szőke másodpercek, | *ahol* a piros villanások, | *ahol, ahol, ahol, ahol* . . .”

Stilisztika és stílus a szövegyelvészetben

1. Az újabb szövegelméletek vagy más elnevezéssel, a szövegyelvészet több olyan tudományágat is magába foglal (vagy legalábbis igyekeznek a feladatuk körök sajátos átértelmezésével magáénak vallani), amelyek a szöveg vizsgálatában érdekeltek, például az irodalomelméletet, poétikát. Ez az egyik és talán legfőbb oka annak, hogy olyan nagy mértékben interdiszciplináris tudománygyá lett. Feltűnő sajátossága emellett az is, hogy mint új, kialakulóban levő diszciplína még nem egységes. A tárgykörére és módszereire vonatkozó elvek még nem általánosan elfogadottak. A szövegyelvészetnek többféle változatát, irányzatát különíthetjük el nemcsak jellege szerint, hanem földrajzi alapon, országok, egyetemi központok szerint is. De bármennyire különbözzenek is egymástól, mégis van néhány közös vonásuk. Többek között a stilisztikával való kapcsolatuk is eléggé általános sajátosság. Majdnem mindegyik elmélet képviselői olyan kérdésekkel is foglalkoznak, amelyek a stilisztikába is tartoznak, legalábbis abban az értelemben, ahogyan mi értelmezzük a stilisztikát.

A stilisztika iránti érdeklődésük természetes velejárója, hogy nem egy területen újítják, javítják, egyszerűen a maguk érdekeinek megfelelően fejlesztik a stilisztikát. Érdeemesnek látszik tehát ezeknek az új eredményeknek az összegezése. Mindezek közül itt most csak azokat az újabb felfogásokat vesszük számba, amelyek a stilisztika tárgyára, jellegére és a stílus fogalmára vonatkoznak.

Egészen természetes, hogy sok esetben a szövegelmélet szakemberei nem kimondottan stilisztikai megfontolásból nyúltak hozzá ilyen kérdésekhez, hanem a maguk tudománya érdekében és annak megvilágításában értelmeztek olyan fogalmakat, amelyek könnyen azonosíthatók azokkal, amelyeket mi stilisztikainak tartunk. Mindebből az is következik, hogy ezeket az újabb felfogásokat csakis elvonatkoztatással, rejtett, esetleg csak a mi részünkről hozzátársított stilisztikai értelmük kihüvelykezésével fedhetjük fel, hisz rendszerint egy egészen más, egyáltalán nem stilisztikai elmélet és problematika kifejtésébe vannak beleágyazva vagy éppen elrejtve. Nemelegyszer magát a „stilisztika” vagy a „stílus” műszót sem használják.

2. A stilisztika lényegét érintő felfogások számbavételét a tagadó, nemleges vélemények tárgyalásával kezdjük. Nils Erik Enkvist (aki csak annyiban képviseli a szövegyelvészetet, hogy a pragmatika számára releváns „kontextus”-okkal dolgozik) úgy véli, hogy a nyelvelméletek nem képesek arra, hogy egy teljes és egységes stilisztikai elmélet és módszertan kidolgozását biztosítsák. Bár Enkvist számon tart egy „makrostilisztiká”-t, amelynek az egymást követő, tehát szöveget alkotó mondatsorozatokat kellene tanulmányoznia, ezek elemzésében azonban pusztán csak nyelvi megközelítésre lát lehetőséget. Eszerint Enkvist a maga „makrostilisztiká”-jával túlmegy a mondattanon a mondatnál nagyobb egységek, a szöveg kutatásának az irányában, de ebben a vizsgálatban semmilyen kutatási tárgyat sem tart fenn a stilisztika számára. Így nála a stilisztika mint sajátos tárgytól és módszertől megfosztott diszciplína eltűnik a nyelvészetben.²

¹ L. összefoglalásukat tölem: *New Studies in Text-Theory*. *Revue roumaine de linguistique* 17 (1972): 367–73.

² *Literary Style: A Symposium*. Szerk. Seymour Chatman. London—New York, 1971. 59.

Enkvistól eltérően Max Bense nem tünteti el a stilisztikát (tulajdonképpen nem is beszél róla), nagymértékben korlátozza azonban a stílus lényegét azzal, hogy az esztétikai információk „ballaszt”-funkciójával, vagyis a redundáns elemekkel azonosítja, és sajátos szerepét abban látja, hogy nélküle nem lehetne megérteni az üzenetet.³

Egészen nemleges felfogást képvisel egy tanulmányában Tzvetan Todorov. Szerinte a stilisztika jelenlegi helyzete egyáltalán nem irigylésre méltó. A nyelvtudomány és irodalomtudomány közötti határmezsgyén állva egyiktől sem szívesen látott diszciplína. A stílárius jelenségek akár mint tények, akár mint lappangó lehetőségek a nyelvi elemekhez kötődnek, leírásuk a nyelvtudomány, elsősorban a szemantika feladata. Emiatt a nyelvtudomány a stilisztika számára semmilyen szabad, sajátos területet sem tud biztosítani. Hasonló a helyzet az irodalmi művek elemzésével is. Itt a nyelvi megközelítés alárendelt jelentőségű, és ezt az elemzést is a fentiekből következően (mert ezt Todorov már nem fogalmazza meg) a nyelvtudomány el tudja végezni.⁴

3. Egészen másképpen értelmezi a stilisztikát a szövegnyelvészet többi képviselője. Itt most mindenekelőtt azok a felfogások érdekelnek, amelyek a szövegelmélet sajátosságaiból természetszerűen következnek.

Archibald A. Hill szerint a stilisztika feladata a mondat feletti kapcsolatok tanulmányozása, tehát olyan nyelvi egységek közötti viszonyokkal foglalkozik, amelyeket csakis mondaton feletti (szuper- vagy hiperszintaktikai) szinten, azaz a szöveg szintjén lehet vizsgálni. Ha Hill nem is mondja ki, de meghatározását úgy kell felfognunk, hogy a stilisztika lényegében a szövegelmélettel (vagy legalábbis közülük egyfelével) esik egybe. A stílus értelmezése is egybevágg ezzel a felfogásával. Ezen Hill olyan információt ért, amely a mondatnál nagyobb nyelvi egységek közötti viszonyokból fakad.⁵

Részben ehhez hasonló véleményt olvashatunk Sol Saporta egyik tanulmányában is. Kiindulópontja Bernard Blochnak még 1953-ból való stílus meghatározása. Ebben Sol Saporta számára lényeges pont az, hogy egy nyilatkozat, egy szöveg stílusa olyan üzenet, amely a rá jellemző nyelvi sajátosságok gyakorisági és valószínűségi értékei tekintetében eltér attól, ami a nyelv egészét jellemzi.⁶ Az általános nyelv és az egyedi, alkalmi üzenet ilyen értelmű megkülönböztetése alapján Sol Saporta a nyelvtudomány és a stilisztika kapcsolatát próbálja körvonalazni. Úgy véli, hogy a stilisztika az üzenetek közötti (tehát megnyilatkozásbeli, szövegbeli) különbségeket vizsgálja. Anyelvtudomány pedig leírja azt a kódot, amelynek szabályai az üzeneteket előállítják. Más szóval a nyelvtudomány a jelek összességével, jeltípusokkal, a stilisztika viszont a jel-példányokkal, előfordulásukkal és különböző megnyilatkozásaikkal foglalkozik. Eszerint a két tudomány közötti kapcsolatban a matematikai nyelvészetből jól ismert „type-token” viszony ismerhető fel.

További különbség Sol Saporta szerint az is, hogy a nyelvtudomány számára a legnagyobb nyelvi egység a mondat, a stilisztika számára viszont az

³ Theorie der Texte. Eine Einführung in neuere Auffassungen und Methoden. Köln, 1962; Einführung in die informationstheoretische Ästhetik. Grundlegung und Anwendung in der Texttheorie. Hamburg, 1969.

⁴ Les anomalies sémantiques. Langages 1 (1966): 100–23.

⁵ Introduction to Linguistic Structures. New York, 1958. 406–17.

⁶ Linguistic Structure and Linguistic Analysis. Report on the Fourth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Teaching. Szerk. A. A. Hill. Washington, 1953. 40–4.

alapkategória egy ennél nagyobb egység: a szöveg.⁷ Ebben az elhatárolásban is felismerhetjük a szövegnyelvészet képviselőinek azt az eléggé általános elgondolását, hogy a stilisztika kutatási tárgya a számukra alapegység értékű szöveg, és nem az ennél kisebb rangú nyelvi kategóriák.

4. Ennél is többet mondanak a stilisztika lényegéről azok a szerzők, akk a szövegkutatásban az irodalomtudomány érdekeit is szem előtt tartják. T. van Dijk szöveggrammatikai könyvében az irodalomtudomány és a szövegnyelvészet kapcsolatáról szólva azt állítja, hogy az irodalomtudomány tárgya a szépirodalmi szövegek sajátosságainak és e sajátosságok közötti viszonyoknak a rendszere, tehát az irodalmi tanulmányok összessége. Az így értelmezett irodalomtudomány, vagy egy szerinte jobb műszóval a „poétika”, több ágra oszlik. Ezek között Van Dijk számon tart egy „nyelvészeti poétiká”-t, ami nem más, mint a szépirodalmi szövegek nyelvi sajátosságainak a leírása. Erről szólva arra is utal, hogy ezt a diszciplínát mások „stilisztiká”-nak vagy „stílusnyelvészet”-nek is hívják. Van Dijk viszont a stilisztika műszóval egy más tudományágot jelöl. Ennek lényegét így határozza meg: a nyelvtudománynak és poétikának (ez, mint láttuk, nála az irodalomtudomány) az az elméleti és leíró ága, amely egy rendszer szabályainak sajátos szövegbeli használatát tanulmányozza. Ez gyakorlatilag a performanciaelmélettel és a pragmatikával esik egybe.⁸

A továbbiakban a fenti meghatározásban jelzett két elmülethez igazodva először azokat a felfogásokat ismertetjük, amelyek a performanciaelmülethez kapcsolódnak, utána meg azokat, amelyek a pragmatikával függnek össze. Mindkét elmélet, mint majd látni fogjuk, alapvető fontosságú a szövegnyelvészetben elterjedt stilisztika-értelmezések számára.

5. A szövegnyelvészetben performanciaelmületen általában a nyelvi rendszer vagy más alapon a kompetencia konkrét, tényleges megnyilvánulásainak a tanulmányozását értik, vagyis a parole-nyelvészethez hasonló valamit.⁹ Néhány szerző a felhasználást megszabó (főleg lélektani) tényezők vizsgálatát is ideszámítja. Ez így a pragmatikával való közvetlen kapcsolatot is jelzi.

Udo Fries a szövegnyelvészetet mint langue-nyelvészetet határolja el a stilisztikától, a parole tanulmányozásától.¹⁰ Ezzel kapcsolatban persze feltehető az a kérdés, hogy vajon a szövegnyelvészet nem inkább parole-nyelvészet-e, mint a stilisztika. Lehetséges azonban, hogy ez esetben is a szövegelmületekben egyáltalán nem szokatlan átértelmezéssel a kérdéses műszón mást értenek, mint szokásos.

Fries felfogásához hasonlóan Roger Brown és Albert Gilman a stilisztika lényegét, bár egészen más alapon, nagyjából ugyanabban a minőségében, a performanciában látja. De ők tekintettel vannak a közlési folyamatnak más tényezőire, a végrehajtóra is. Úgy vélik ugyanis, hogy a nyelvi stílusok akkor expresszívek, ha a performancia és végrehajtói sajátosságai közötti viszonyt

⁷ The Application of Linguistics of the Study of Poetic Language. Style in Language. Szerk. Th. A. Sebeok. Cambridge (Mass.), 1960. 82–93.

⁸ Some Aspects of Text Grammars. The Hague—Paris, 1972. 171–2.

⁹ E nyelvtudományi diszciplína első magyar képviselője, Deme László a mondatvizsgálatról jut el a szövegig, és további kutatási feladatként jelzi a „parole-nyelvészet”-et. Szépirói szövegek vizsgálatával Deme is a szövegnyelvészet és stilisztika kapcsolatának fontosságát jelzi (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971.).

¹⁰ Textlinguistik. Linguistik und Didaktik. München, 2 (1971): 219–34.

a „kovariancia” jellemzi, vagyis azonosság és kölcsönösség van a változásokban és a változásokra való reagálásban. Ez esetben a nyelv kínálta lehetőségek, ezek felhasználása, valamint a beszélő és hallgató szándékának megfelelő kivitelezés egybeesik. Az expresszív stílus létrejöttében szerepe van tehát valamilyen nyelvhasználatbeli állandóságnak. Talán azért, mert mint ahogy a két szerző állítja, a minden emberi cselekvésben, magatartásban is megnyilatkozó „stílus” különböző módozata az „ugyanazt cselekvésnek”. A stilisztika tárgya sem más, mint ami az eltérésekből, változásokból vagy változatokból állandó elemként fentmarad.¹¹

Ebből a stílusértelmezésből az is kitűnik, hogy a performancia szoros kapcsolatban áll a nyelvhasználatot megszabó külső tényezőkkel, elsősorban a beszélő és hallgató viselkedésével, magatartásával és persze azzal is, ami ezt meghatározza. Emiatt a stilisztikai szövegelemzések körébe a társadalmi, kulturális jelenségek vizsgálata is beletartozik. Mindez így ebben a szerény formájában is a pragmatika fontosságára figyelmeztet.

6. Az utóbbi években a pragmatika fontos részévé vált a szövegnyelvészetnek. Jelentősége évről évre növekedett, ható köre szélesedett. Jellemző vonása a szövegnyelvészetbeli pragmatikának az is, hogy összefonódott a kommunikációelmélettel. Van Dijk már többször idézett szöveggrammatikai könyvének három nagy fejezete közül az utolsónak a tárgya a kommunikációelméletbe ágyazott pragmatika. Mindezt a szerző jórészt lélektani, szociológiai és irodalmi kérdések tárgyalásával meríti ki.

Különben a kommunikációelmélet önmagában is elsődleges értékű magyarázó teóriává lett a szövegnyelvészetben, egészen kierieltlen például S. J. Schmidt nemrég megjelent könyvében, amely alcíme szerint is a szövegelméletet a nyelvi kommunikáció nyelvészetével azonosítja.¹²

Mint általában a stilisztikai jelenségek értelmezésében (l. pl. Roman Jakobson vagy Edward Stankiewicz tanulmányait,¹³ a szövegnyelvészetben is elég rég alkalmazzák a kommunikációelméletet szövegbeli jelenségek, köztük stilisztikai fogalmak magyarázatára. Michael Riffaterre a stílusban a dekódolás ellenőrzésének eszközét látja.¹⁴ Ugyancsak nála a stilisztika egyrészt a nyelv elemzése a felvevő (hallgató, olvasó) szempontjából, másrészt pedig az üzenettől kiváltott hatás tanulmányozása.¹⁵

Schmidt a többféle dekódolás közül egy stilisztikait is elkülönít. Ennek a grammatikai és szemantikai dekódolással együtt az a feladata, hogy az érzelmi és hangulati jelentést megfejtse. Érdekes Schmidt stílusértelmezése is. A mi fogalmaink szerinti stílusok (pl. a társalgási, tudományos, szépírói) nála szövegtípusok, s mint ilyenek részrendszerei az össztársadalmi érvényű teljes kommunikációs rendszernek. ⁶ Könyvének elméleti alapja a kommunikációelmélet és a pragmatika sajátos ötvözete.

¹¹ The Pronouns of Power and Solidarity. Style in Language. Szerk. Th. A. Sebeok. Cambridge (Mass.), 1960. 253–76.

¹² Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, 1973.

¹³ pl. Roman Jakobson: Nyelvészet és poétika. Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 211–57; Edward Stankiewicz: Expressive Language. Style in Language. Szerk. Th. A. Sebeok, Cambridge (Mass.), 1960. 96–7.

¹⁴ Criteria for Style Analysis. Word 15 (1959): 154–74.

¹⁵ Stylistic Context. Word 16 (1960): 207–18.

¹⁶ I. m. 126–7.

Maga a pragmatika sokféle értelmezésben szerepel a szövegnyelvészetben. A mi szempontunkból a R. C. Stalnakeré látszik a legelfogadhatóbbnak. Eszerint a pragmatika lényege a nyelvnek felhasználóival kapcsolatban való vizsgálata, főleg a nyelvhasználat körülményeinek (vagy egy elterjedtebb műszóval, „helyzetei”-nek) a tanulmányozása.¹⁷ Van Dijk konkrétabb értelmezéséből kiderül, hogy a szöveggrammatikabeli pragmatikának lényeges eleme mindaz, ami a szövegek helyességét, elfogadhatóságát, valamire való alkalmasságát határozza meg. Főbb kategóriái a közlési folyamat jól ismert tényezői (a közlő, a hallgató vagy olvasó személye, a közlés célja, szándéka stb., tehát olyan tényezők, amelyeket a hagyományos stilisztikában mint a stílus alakulását megszabó tényezőket tartanak számon).¹⁸ Ebben az újabb szakirodalomban azonban sokkal árnyaltabban tárgyalják őket, így mindez nagyon tanulságos lehet a hagyományos funkcionális stilisztika képviselői számára. Segítségükkel a némileg elhanyagolt szociológiai szempontot lehetne gazdagítani, variálni és főleg termékkenné tenni.

Ezeket a meghatározó körülményeket, tehát a „helyzetek”-et a legkimerítőbben Schmidt tárgyalja. Leírásukban egyaránt tekintettel van a beszélőre, hallgatóra, lelkiállapotukra, magatartásukra, valamint a közlés tényére, felfogására, idejére, helyére stb. Schmidt jól tudta értékesíteni a modern pragmatika eredményeit, és így jelentős mértékben kiszélesítette a szóba jöheto „helyzetek” körét, számukat jócskán megsokszorozta.¹⁹

A pragmatikának ezekre a tényezőire építi a szövegnyelvészethez kötött stíluselméletet Werner Abraham és Kurt Braunnmüller. Szerintük a stílus a változóanyag pragmatikai tényezők funkciója. A közlőnek megvan az a képessége (ezt „stilisztikai kompetenciá”-nak is nevezik), hogy a nyelvhasználatban igazodjon vagy szándékosan eltérjen a közlési folyamatban résztvevők olyan igényeitől, várakozásaitól, amelyek többé-kevésbé előzetesen kialakult viselkedésformáktól, magatartási normáktól függenek. Mind az igazodás, mind pedig az eltérés, valamint elfogadásuk vagy visszautasításuk nyelvhasználatbeli változásokkal jár együtt. Ezek funkciója alkotja a stílust. Nyilvánvaló meghatározói pragmatikai tényezők: a beszélő és hallgató magatartása, érettsége, nyelvi műveltsége, idegen nyelvek ismerete stb., valamint a közlés különböző körülményei.²⁰

A pragmatikára alapítja sajátos szövegelméletét Dieter Breuer is. A szerző a szöveg létrejöttének a feltételeit vizsgálja. Ehhez a keret három részdiszciplína: az affektivitás és a helyzet tanulmányozása, valamint a stilisztika (amit Breuer „stíluselmélet”-nek nevez). Az ebbe a feladatkörbe állított stilisztika lényege a „nyelvi (szerintünk talánk inkább: nyelvhasználatbeli) magatartás” elemzése a maga társadalmi és történelmi meghatározottságában. Ebből következően a stílus sem más, mint a viselkedési, magatartásbeli normák nyelvi realizációja.²¹

¹⁷ *Pragmatics, Synthese* 22 (1970), 1–2: 272–89.

¹⁸ I. m. 316–7.

¹⁹ I. m. 111–5.

²⁰ *Towards a Theory of Style and Metaphor. Poetics* 7 (1973): 103–48.

²¹ *Einführung in die pragmatische Texttheorie. München, 1974. 143–58.*

7. A stilisztika egészen más természetű sajátosságairól tájékoztatnak azok a szövegelemelések, amelyek a generatív grammatika alapján fejlődtek ki.²² Az egyik legtermékenyebb magyarázó elvük kétségkívül a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet közötti különbségek értelmezéséből fakad. Amilyen mértékben tisztázódott az elmúlt évek során a kettő közötti kapcsolat, olyan mértékben vált lehetővé a generatív elv alkalmazása a szépirodalmi szövegek elemzésére.

Egy átfogó szövegelemelést épít erre az elvre Petőfi S. János. Figyelemre méltó, hogy Petőfi szemléletében a szövegegész sok mindent átfog a témát is magába foglaló szemantikai tartalomtól olyan jelenségekig, amelyek közül egyik-másik a hagyományos stilisztika tárgykörébe is beleszámítódik (pl. a a lexikonnal összefüggő szóhasználat). Elemzéseivel végigkíséri a szövegalkotás valamennyi fázisát a mélyszerkezetbeli bázistól a felszíni szerkezetig, majd a tényleges szöveg kialakításáig. És végigköveti fordított irányban is azért, hogy eleget tudjon tenni a szöveg szétbontását (dekompozícióját) és az ennek eredményeként kapott részek szintetizálását (rekompozícióját) előíró elemzési szempontoknak.²³

A generatív megalapozású szövegnyelvészet egyik fő tézise szerint a stílus a felszíni struktúra része, pontosabban szólva: a stílus ezen a szinten alakul ki. Az absztrakt és univerzális mélyszerkezetből különböző transzformációkkal jutunk el a jóval konkrétabb és egyedi változatokat felmutató felszíni szerkezethez. Ebben már jól tükröződnek a stiláris természetű különbségek.

Richard Ohmann²⁴ és később Curtis Hayes²⁵ a szöveg tényleges mondatait a mélyszerkezet szintjéig vezeti el, és ilyen mélységig eljutva redukálja szerkezetüket (ezt Ohmann „zéró szöveg”-nek, Hayes „mondatforrás”-nak nevezi), majd leírja azokat az egyénekenként váltakozó transzformációkat, amelyeknek segítségével ezeket a mondatokat előállítják, magyarázzák. Ezekből a magyarázatokból sok olyan stiláris sajátosság is kiderül, amely a szöveget jellemzi.

Ehhez hasonlóan jár el a metafora elemzésével Van Dijk. Bár a modern szemantikák nem értenek egyet azzal az antik poétikákból származó felfogással, hogy a metafora összevont, megrövidített hasonlat, Van Dijk mégis úgy véli, hogy a felszíni szerkezetben realizálódó metafora alapja egy mélyszerkezetbeli hasonlatszerű elvont mondatstruktúra. A metaforát előállító transzformációk lényegében törlések (eltüntetnek a metafora alakja számára nem releváns elemeket, az azonosított fogalmat, a hasonlításra utaló szót). Eszerint a metaforizáció elvont képlete:²⁶

$$X \text{ hasonló } Y\text{-hoz} \rightarrow \emptyset \emptyset Y$$

²² L. pl. Petőfi S. János: 'Generativity' and Text-Grammar. *Folia Linguistica* 5 (1971), 3–4; 277–309; A. K. Zsolkovszkij — J. Scseglov: Sztrukturnaja poetika — porazsdajucsaja poetika. *Voproszi Lityeraturi* 11 (1967), 1: 74–89; M. W. Bloomfield: *Generative Grammar and the Theory of Literature*. *Actes du Xe Congres international des linguistes*. Bucarest, 1970. Vol. III: 57–65.

²³ *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt am Main, 1971.

²⁴ *Generative Grammars and the Concept of Literary Style*. *Word* 20 (1964): 423–39.

²⁵ *A Study in Prose Styles: Edward Gibbon and Ernest Hemingway*. *Texas Studies in Literature and Language* 7 (1966): 371–86.

²⁶ I. m. 251.

Így válik a felszíni szerkezet stílust alakító és a stílus sok elemét (mondatformákat, képeket, hangtani és verselési eszközöket) realizáló szintté, a generatív grammatika stilisztikai szempontból legtöbbször mondó komponensévé.

James P. Thorne tovább megy, és generatív alapon stiláris jellegű értékrendszert próbál felállítani. Szerinte a jó költészetben a normatív (irodalmi) nyelv és a költő egyéni nyelve közötti különbségek a mélyszerkezetben is adódnak. Úgy látszik tehát, hogy a szépírói nyelv leglényegesebb, igazi „költői” sajátossága itt, ebben a mélységben fogható meg. A rossz költészet nyelvi formája viszont a normatív nyelvtől csak annyiban különbözik, hogy mesterséges felszíni struktúrabeli transzformációkat mutat fel. Így például egy rossznak tekintett vers külsőséges, látszólagos eredetisége ad hoc stílustranszformációkból adódik. Az ilyen transzformációk „prózai” értékű sajátossága abból ered, hogy a mondatok mélyszerkezetét olyan szabályok segítségével állítják elő, amelyek a normatív nyelv grammatikájából valók.²⁷

8. Ime néhány példa a szövegnyelvészet gazdag irodalmából. Az ismertetett felfogások közül egyesek a stilisztika egészen új lehetőségeiről tájékoztatnak, mások viszont már régebről ismert tételeket helyeznek új megvilágításba, és így gazdagítják a stilisztikára vonatkozó ismereteinket. Az elmondottakból többféle következtetést is levonhatunk.

1. A stilisztika lényegét érintő szövegnyelvészeti felfogások, külön-külön szemlélve őket, olyan önálló, egységes elméletek, amelyek elvileg tisztázták a kutatás tárgyát és módszerét, a kettő egységét. Nem meglepő, hogy a tőlük hagyományosnak mondott stilisztikában éppen azt kifogásolják, hogy nem tett eleget a tudományos teóriaalkotás követelményének, mert elmulasztotta elméletileg tisztázni és értelmezni sajátos tárgyát és módszerét, nem ágyazta egy egységes keretbe önálló tudománynak tekinthető teljes rendszerét. Ennek hiányában a szakemberek a stilisztika egy-egy felállított elméletétől, magyarázó elvétől eltérő, tárgyán kívül eső, rendszerint esztétikai, pszichológiai, grammatikai kategóriákkal közelítették meg a stílust.²⁸

Szükséges tehát egy (vagy több) stíluselmélet kidolgozása. Ehhez a szövegelméletek ma kétféle lehetőséget biztosítanak. Az egyik az, hogy a stilisztika sajátos problematikáját valamelyik szövegelmélet keretében helyezzük el, és akkor annak alárendelve részévé válik egy már kialakított diszciplinának. A másik lehetőség pedig az, hogy önálló tudománynak felfogva, a szövegnyelvészet jó példáját követve, a tudományos teóriaalkotás követelményének megfelelően meghatározzuk tartalmát, és ehhez igazodva a legnagyobb következetességgel kidolgozzuk teljes rendszerét és módszertanát.

2. A stílus tartalmába sokkal több minden beletartozik, mint eddig véltük. Minthogy a stílus a szöveg sokféle viszonyának fókuszja, és kapcsolatban áll a szövegalkotás módjaival is, érthető, hogy a stílusnak nemcsak kifejező, hanem szövegszervező funkciója is van.

A szövegegészeknek (Van Dijknek a „globális struktúra”-nak) és a kontextusok sokféleségének és egységének elvéből következően a stílusba beletartozik kisebb-nagyobb mértékben a szöveg jelentése is. Emiatt a stílus kapcsolata a szövegben kifejeződő eszmével (a szóródó jelentéseket és ezen át a stílusfor-

²⁷ Poetry, Stylistics, and Imaginary Grammars, *Journal of Linguistics* 5 (1969): 147–50.

²⁸ L. pl. Abraham-Braunmüller i. m. 104.

mákat is összetartó erővel, a legfontosabb szövegalkotó „elv”-vel) sokkal erőteljesebb és dinamikusabb is, mint ahogy a hagyományos stilisztikában eddig véltük.²⁹

3. A szövegelméletektől felállított módszertani követelményekből következően a hagyományos stilisztika tárgyköre és módszere egyaránt meghaladott, legalábbis abban az értelemben, hogy nem felel meg az irodalmi szövegek sajátos elemzési igényeinek, mert

a) nem tud a mondatnál nagyobb egységeket vizsgálni;

b) nem tud kidolgozni olyan elemzési technikát, mely alkalmas lenne a szövegegész és a szövegkohézió megragadására;

c) nem tudja elhatárolni és a maga sajátos szempontjainak megfelelően értelmezni a szöveg különböző típusú részeit, szintjeit vagy kontextusait (pl. a nyelvit, stilisztikait, jelentésanalízist, irodalmi, szociológiai stb.);

d) nem tudja felfedni a szöveg alkotóelemeinek hierarchikus rendjébe tartozó stilisztikum szövegbeli és szövegen kívüli meghatározó tényezőit, azokat, amelyeket a performanciaelmélet és a pragmatika máig elég világosan tisztázott.

A klasszikus stilisztikának ezek az elégtelenségei még nyilvánvalóbbá válnak, ha az elemzés tárgya a modern, új irodalom valamelyik alkotása. Ezek bizonyos sajátosságai még fokozottabb mértékben igénylik a szövegnyelvészettől kidolgozott módszereknek a stilisztikában való alkalmazását. Gondoljunk például a bonyolult időviszonyokat tartalmazó alkotásokra, a komplex, egymásba szövődött metaforákkal alkotott versekre,³⁰ az önmegszólító verstípus féldialógusainak heves belső dialektikájára és kérdező szerkezetére,³¹ vagy a bonyolult szerkezetű (nem lánc-, hanem serpentin- vagy spirálszerűen építkező) versekre vagy novellákra,³² és egyáltalán azokra a művekre, amelyekben maga a szerkezet elsődleges értékű kifejezőeszközzé lett.

A stilisztika megújításának, gazdagításának érdekében szem előtt kell tartanunk tehát a szövegnyelvészettől felállított főbb követelményeket, első sorban azokat, amelyek a szövegegész globális elemzésére és a pragmatikai, nyelv- és irodalomszociológiai megközelítésre vonatkoznak, valamint azt, ami mindezek foglalatosa: a nyelv poétikai kommunikációs funkciója.³³

Szabó Zoltán

²⁹ L. ezek visszhangjaként a magyar szakirodalomban például: „a stílus nem lehet csak nyelvi tény, mert hiszen mit árulna el az alkotásról a mű nyelvi eszközeinek számbavétele és leltározása megfelelő tematikai »háttér« nélkül” (Zsilka Tibor: *Stilisztika és statisztika*. Budapest, 1974. 9): „A stíluson kezdünk egy olyan általános rendező elvet érteni [. . .] amely magába foglalja a mű megjelenésének egy rétegét, amely annak egyik totális szervező elve” és „a stílusfogalomba mindinkább beleértendődik a mű j e l e n t é - és nek egy része is” (Szabolcsi Miklós: *A mai stilisztika*. Helikon 1970. 3–4: 316); az eszmei mondanivalót mint az irodalmi alkotás »rendezőelvét« kell” [vizsgálunk] (Köpeczy Béla: *Eszme, történelem, irodalom*. Budapest, 1972. 96).

³⁰ Hankiss Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Budapest, 1969. 11–40.

³¹ Németh G. Béla: *Mű és személyiség*. Budapest, 1970. 621–70.

³² Veres András: *Arany János „Kertben” című versének szerkezeti sajátosságairól*. ItK. 74 (1970): 152–77.

³³ Ezt a felfogást képviseli például a két elemzési konferencia több szereplője is, l. főleg Szépe György összegezését: *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Szerk. Hankiss Elemér. Budapest, 1971. 285–99.

A magyar mondatstilisztika elvi kérdéseiről

„A mondat titka nagyon nagy titok, talán a legnagyobb misztérium az irodalomban.”

Szerb Antal

I.

1. A mondatstilisztika helyzetének és további fejlődési távlatainak itt következő áttekintésére elsősorban annak a nyomasztó adósságnak a tudata indított, amelyet legújabb stilisztikai irodalmunk is több ízben elismert, sajnálkozva vagy tárgyilagosan megállapított, az tudniillik, hogy a mondat a stilisztikai vizsgálódás legelhanyagoltabb területe, következésképpen a stilisztika mondattani fejezete még kidolgozásra vár. „A magyar stilisztika vázolata” és a „Kis magyar stilisztika” mondattani fejezetének bevezetőjében a szerzők ebből a szempontból tökéletesen egybehangzó véleményyt fejeznek ki.¹ Ezek a kijelentések nemcsak a szóban forgó stúdium kezdetleges voltára, hanem érvényben levő elvi szempontjaira is utalnak; az utóbbiak a következő pontokban összegezhetők:

1. A mondattan a stilisztika legfontosabb területe. Ez nyilván azzal függ össze, hogy minden nyelvi eszköz tulajdonképpen csak a mondatban funkcionál.

2. A mondat stilisztikája funkcionális vizsgálat: mondatrészek, mondatformák, szerkezeti sajátosságok stb. kifejezésbeli szerepét, funkcióját vizsgálja „a nyelven belül” és „az írók, költők egyéni stílusában.”

3. A mondatstilisztikának a grammatikai szintaxiskutatások eredményeit kell hasznosítania.

Ha ezeket a lényegükben és külön-külön helytálló alapelveket a mondatstilisztikai fejezetek gyakorlatával egybevetve elemezzük, rávilágíthatunk a mondatstilisztika hiányos kidolgozottságának okaira is.²

Ad 1. Azt a megállapítást, hogy minden nyelvi eszköz tulajdonképpen csak a mondatban funkcionál, szükségszerűen ki kell egészítenünk egy oksági összefüggéssel: a nyelvi eszközök azért jöhetnek működésbe csupán a mondaton belül, mert a nyelv funkciója a beszéd, s a beszéd alapegysége a mondat. A hang, a szó és a mondat egyaránt nyelvi egység, de a kommunikáció egysége csak a mondat lehet. Ebből logikusan következik, hogy az úgynevezett kommunikációs helyzet és más beszédtevékenyzők a mondat formáját és funkcióját a legközvetlenebbül meghatározzák, tehát csakis a beszédtevékenység nyelven kívüli tényezőinek figyelembevételével lehetséges a mondat stilisztikumának reális feltárása. A stilisztikák mondattani fejezetének későbbi tüzetesebb elemzésekor látni fogjuk, hogy az egységes elvi megalapozottság hiányát éppen e tényezők mellőzése okozza.

Ad 2. Ha a stilisztika célul tűzi ki a mondatformák, szerkezeti megoldások, szórend stb. „szerepének, funkciójának” vizsgálatát, azt is fel kell tárnia, hogy funkciójukat milyen közlésbeli kötöttségekhez alkalmazkodva fejtik ki.

¹ Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázolata. Budapest, 1958. 236; Szabó Zoltán—Bartha János—J. Nagy Mária—Horváth Tibor: Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 127. l.

² Elemzésünk szemléleti gyökereire és a felhasznált forrásokra később hivatkozunk részletesen.

Tehát a közlésbeli kötöttségeken belül kell vizsgálnia a nyelvi szabályok közötti válogatás – mint stilisztikai aktus – törvényeit. A mondat esetében még kevésbé lehet elvont stiláris értékekről beszélni, mint más nyelvi egységek esetében: a kijelentő, felkiáltó vagy kérdő mondat „funkciója”, „stiláris értéke” például mindaddig fikció marad, míg a kommunikációban betöltött szerepüket szövegösszefüggésükből kiragadott egyedi mondatok egyedi funkciójával példázzák, és nem szövegtípusokban felmért gyakoriságuk mutatói alapján igazolják.

Ad 3. Az a megállapítás is, hogy a mondatstilisztikának a grammatikai szintaxiskutatások eredményeit kell hasznosítania, azzal a kiegészítéssel válik érvényessé, hogy csak a funkcionális szemléletű szintaxis lehet valóban jó alapja a mondatstilisztikának. A különböző mondatformák jellegét és beszédművekben betöltött funkcióját ugyanis mindig a beszédmű természete (élő vagy írott volta, műfaja) határozza meg, ezért a mondat stilisztikájának első sorban nem konstrukcionális, hanem funkcionális elvet kell követnie: nem egységei felől (alulról fölfelé), hanem a beszédmű egésze felől (felülről lefelé) kell vizsgálnia a mondatot. Hogy melyik fajta mondatnak mi a szerepe, azt csak azután lehet leírni, esetleg szabályokba is foglalni, miután sikerült felmérni, meghatározni: h o l és milyen mértékben v a n egyáltalán szerepük a különféle szerkezeti és funkcionális mondattípusoknak. A hagyományos mondat-tani felosztás, a logikai szempontok követése nem teremthet alapot a mondatstilisztika igazi kibontakozása számára, mert a kommunikáció funkcionális szempontjainak rovására a szabályosságokkal, a tipikus vonásokkal szemben a stilisztikai esetlegességeknek biztosít tág teret.

Összegezve az elemzett három alapelvvel kapcsolatos megjegyzéseinket kitűnik, hogy e nagy adósságnak, a mondatstilisztika eddigi kidolgozatlan-ságának okát a funkcionális szemlélet nem eléggé következetes érvényesítésében látjuk. A nyelvi állomány ugyanis, beleértve a mondatalkotás szabályai-nak eddig megfogalmazott rendszerét is, csupán a közlésben tölt be valóságos funkciót, ahol a kommunikáció sajátos, nyelven kívüli szabályai irányítják a nyelvi szabályok működését, korlátozzák hatókörüket, ezért a következetes funkcionális szemléletnek a kommunikációs tényezők elemzéséből kell kiindulnia.

2. A mondatstilisztika e sarkalatos kérdéseinek fölvetésére másodsor-ban az az örvendetes tény indított, hogy az említett stilisztikák megjelenése óta eltelt időszakban új mondatszemlélet és mondat-tan körvonalai kezdenek kibontakozni. Nem a generatív típusú mondat-tanokra gondolunk, amelyek-nek szabályai a beszédaktus szigorúan nyelvi szempontú értelmezését adják, kevesebb figyelmet fordítva a közlés lélektani és szociológiai körülményeire,³ hanem azokra, amelyeknek koncepciójában igen fontos helye van a kommunikációs szempontnak. Ezek a mondat-tani vagy részben mondat-tani munkák az eltelt időszakban többet tettek a mondatstilisztikáért, mint maga a stilisztika, és szerzőik többnyire tudatában is vannak munkájuk ilyen vonatkozású ér-tékeinek. Hadrovics László a maga szempontjait a logikai mondat-tanával egybevetve megállapítja, hogy „a funkcionális mondat-tan közvetlen utakat nyit a stilisztika felé. A stilisztika funkcióvizsgálat”.⁴ Deme László — munkája

³ A generatív és transzformációs germmatika mondat-tani szemléletével nem foglalkozunk, és ezért nem is hivatkozunk a megfelelő művekre.

⁴ Hadrovics László: A funkcionális magyar mondat-tan alapjai. Budapest, 1969. 356.

eredményeit összegezve — a mondat szerkezetek általa végzett gyakorisági vizsgálatának jelentőségére stilisztikai vonatkozásban is utal: „A munka konkrét korpuszok feldolgozására épül. Így a közölt anyag és a kidolgozott módszer — elméleti és általános nyelvészeti tanulságokon kívül — megtermékenyítően hathat a leíró nyelv vizsgálat több ágára is: anyelvtani, a stilisztikai kutatásokra és a gyakorlati nyelv művelésre.”⁵ Károly Sándor pedig, minthogy a jelek és jelkapcsolatok jelentését a kommunikáció függvényében tárgyalja, tudatosan helyt ad olyan jelentésaspektusoknak, funkcióknak, amelyeknek tüzetes vizsgálata a stilisztika hatókörébe tartozik: pragmatikus, műfaji és nyelvértégbeli jelentést tételez a denotatív, szintaktikai és lexikológiai mellett.⁶

Ha csupán e három magyar nyelvtudományi munka eredményeit vesszük is figyelembe, a mondatstilisztika — és talán az egész nyelvészeti stilisztika — gyökeres elvi és strukturális átalakításának távlatai nyílnak meg előttünk. Elvi alapvetésük segít felismerni az eddigi mondatstilisztika szemléletbeli tisztázatlanságának, nem kielégítő gyakorlati eredményeinek okát, és azt a tényt, hogy korábban, funkcionális mondat szemlélet nélkül nem is született elvileg szilárdan megalapozott mondatstilisztika. Ha a következőkben — többek között — a mondatstilisztika eddigi szemléletét, módszerét tesszük mérlegre, csupán azért tesszük, hogy a funkcionális mondat tani megalapozás előnyei, amelyekkel két legfontosabb stilisztikai kézikönyvünk tudománytörténeti okokból még nem élhetett, világosabban kidomborodjanak. A mondatstilisztikai hagyomány e két kézikönyvre szorítókozó értékelése után a továbbiakban a Hadrovics László, Károly Sándor és Deme László képviselte kommunikációs mondat szemlélet stilisztikában leginkább hasznosítható alapelveit ismertetjük. Ugyanitt mutatjuk be a funkcionális mondat szemlélet egyik úttörőjének, Szabédi Lászlónak sok szempontból ma is hasznosítható, mondatstilisztikai elveinkbe jól beilleszthető felfogását a nyomatékos és nyomatéktalan mondat, valamint az úgynevezett beszédalakzat tan kérdéséről. Utolsó fejezetünkben röviden körvonalazzuk egy új mondatstilisztika elméleti és módszertani alapelveit, legfontosabb feladatait.

II.

I. „A magyar stilisztika vázlata” és a „Kis magyar stilisztika” (a továbbiakban MSV és KMS) terjedelmében viszonylag kis részt foglal el a mondat tani fejezet. Ez érthető, hiszen a legkevesebbet ezen a téren tett eddig a stilisztika. Mindkét kézikönyv külön tárgyalja a mondat részek és külön a mondatfajták szerepét, azzal a különbséggel, hogy míg a MSV minden mondat rész szerepére kitér, a KMS — nyilván terjedelmi okokból — csupán a jelző szerepével foglalkozik. Ez a tárgyalási rend azzal az elvvel függ össze, hogy (1) a szerzők a mondatot a legnagyobb önálló nyelvi egységként, a kisebbtől a nagyobbak felé mutató nyelvi egységek hierarchikus csúcsaként tekintik. Ezt fogalmazza meg világosan a KMS: „A legnagyobb és viszonylag legönállóbb nyelvi egység, a beszédbeli egyed a mondat. Meghatározza a kisebb egységek (hangok, szavak) szerepét. De egy nagyobb szövegrészlet jellegét is az szabja

⁵ Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971. 400.

⁷ Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970.

meg, hogy milyen mondatokból tevődik össze” (127.). És mivel a mondatot a legnagyobb önálló egységnek tekintik, magából a mondat nyelvi szabályokba foglalható szerkezetéből, s annak variánsaiból próbálják levezetni a mondat stílárís értékeit, hogy kitűnjék: „a hozzájuk tapadó kifejező erő alapján a lelki tartalmak kifejezésében milyen természetű festőiségre, árnyalásra nyújtanak választási lehetőségeket, és ennek eredményeképpen (kiemelés tőlem) milyen stílusban vagy stílusokban használhatók leginkább” (MSV: 253. l.). Tehát -- e felfogás szerint -- (2) a mondatok minőségének, szerkezetének és „stílárís” értékének jellegéből ered, hogy ilyen vagy amolyan stílusban lehet őket „használni”. Ez a koncepció még világosabban megfogalmazódik a MSV következő kijelentésében, amely a KMS már idézett megállapításával is egybehangzik: „Nem kétséges, hogy a különféle tartalmú és szerkezetű mondatok stílárís tulajdonságaik alapján nem kis mértékben alakítólag hatnak a stílusok minőségére” (253).

Vizsgáljuk meg e két kiemelt tétel és a különben mindenütt hangoztatott funkcionalitás összefüggéseit. Eszerint a legnagyobb és viszonylag legönállóbb nyelvi egységekből, mondatokból épül fel a szöveg, s ezen önálló nyelvi egységek jellege és „stílárís értéke” szabja meg a szöveg jellegét (vagy a stílusok minőségét). Adva van tehát a mondatok különféle funkciója, amit a stílárísztika megállapít, s ezek „felhasználásával” az ember ilyen meg olyan stílusú szövegeket hozhat létre. Ennek a „funkcionális” felfogásnak a furcsasága véleményünk szerint abból ered, hogy a szövegen túl semmilyen irányban nem lát tovább. A valóságos nyelvhasználatban ugyanis a stílusok minőségét valami más szabja meg, mégpedig úgy, hogy a mondatok minőségét, szerkezetét is közvetlenül megszabja. Az ember, amikor — a funkcionális stílárísztika egyik alapvető felismerésének is megfelelően — válogat, akkor nem egy szöveg és egy stílus létrehozása, hanem a közlés érdekében válogat, következképpen a közlés tárgya, körülményei (helyzetek, viszonyok, beszédpartnerek), a közlés célja szabják meg szavainak és mondatainak jellegét, s közvetve stílárísának minőségét. Ahogy azt Károly Sándor megállapítja: „A kommunikáció valóban válogatás. A válogatást azonban határozott szempontok irányítják, a tagolási eljárás különböző módszerei és a pragmatikus jelentésaspektus. A tagolási mód kiválasztását a szöveg nagyobb egységéhez, a hallgatóhoz való igazodás, s a különböző tagolási módok árnyalatnyi hangulati különbsége határozza meg.”⁷ Az előbbiekből kitűnik az is, hogy a beszélő nem készen kapott mondatokból „építi fel” szövegét, hanem tudati tartalmát, mondanivalóját bizonyos szabályok szerint mondatokra tagolva hozza létre a beszédművet.

2. A nyelvhasználat, a közlés szempontjainak a kirekesztése eredményezi azt is, hogy az említett mondatstílárísztikákban a stílárísértékek megállapításakor nincs mihez viszonyítani. Többször hivatkoznak bizonyos mondattani sajátságoknak szokatlan ságból eredő stílárísztikai szerepére anélkül, hogy világos lenne, mihez viszonyítva szokatlan ez vagy az az eljárás: például: „stílárís érték rendszerint akkor jön létre, ha a megszokott rendtől (szórend) stílárísztikailag indokoltan eltérünk.” (KMS: 130). A kérdés az, hogy mi az a „megszokott rend”? A logikai mondatformálás rendje? Vagy a köznyelvi, spontán tagolású mondatok szórendje? Nyilvánvaló, hogy a logikailag

⁷ Károly Sándor i. m.: 198.

átgondolt, kerekded és nyelvtani példaként legszívesebben használt mondatok szörendje más, mint a társalgási nyelv. A sok bizonytalanság abból adódik, hogy csak a logikai mondatban szabályait ismerjük, az élő beszédben érvényesülő mondattani szabályokat legfeljebb szabálytalanságokként könyveljük el. Az ebből fakadó következetlenségek legszemléletesebb példája az az ingatagság, ahogyan a MSV az értelmező szörendjének „szabálytalanságait” megítéli: „Végül az értelmező mindennapi használatával kapcsolatban utaljunk arra, hogy nem jó elszakítani az értelmezett szótól értelmezőjét. Például a következő mondatok: «Egy furcsa embert láttam *ott* vagy két hete *nálatok*»; Továbbá «Van *itt* egy kiskocsmá *a szomszéd utcában*» — sokkal világosabbak, érthetőbbek s jobban is hangzanak így: «Egy furcsa embert láttam *ott nálatok* vagy két hete» és «Van *itt a szomszéd utcában* egy kiskocsmá» (MSV: 250.). Másutt pedig az értelmező elszakadását az értelmezettől stílusértékként ítélik meg, többek között Babits alábbi mondatával példázva: „Oh! *Gyula* magyarul, kifogyhatatlanul, *szerelmes cicerone . . .*” (Halálfiái: 155; MSV: 250). Nem azt akarjuk sugallni itt, hogy mindkét esetben ugyanarról van szó, vagyis a köznyelvi „szabálytalanság” is stílusérték, hanem azt, hogy nem lehet a szabványmondatok logikáját a társalgási vagy akár a művészi nyelv mércéjévé tenni. Meg kell vizsgálni, hogy az adott körülmények között milyen és a körülményekhez mennyire adekvát formát ölt a nyelv, hogy közlő funkcióját a leghatékonyabban betöltse: hátha ez a „szabálytalanság” éppenséggel valamilyen konkrét kommunikációs helyzettől meghatározott szabályszerűség! Szabédi László, akinek elméletével később részletesen is foglalkozunk, pontosan e szabálytalannak minősített köznyelvi mondatstruktúrákat egyik analóg megvalósulásáról bizonyította meggyőzően, hogy a társalgási nyelvben ez a szabályszerű.⁸ A Csúry Bálint által „toldásos”-nak nevezett példamondat így hangzik: „Jobb széna szokott *itt* lenni — ezen a *kis réten*”.⁹ Analóg párja a stilisztikában kifogásolt beszélt nyelvi mondatoknak. Csúry meggyőző érveit saját elemzési szempontjaival kiegészítve Szabédi bebizonyítja, hogy „a szorosban együvé tartozó részek összerántásában az ilyen érzelmileg színezett, indulatos mondat-típusok szerkezetét megszabó **a f f e k t í v l o g i k a** nyilvánul meg” (Kép és forma: 397).

A **s z o k a t l a n s á g o k** megítélése tehát mindaddig bizonytalan, míg csupán a nyelvtanokba foglalt logikai mondatban törvényeit ismerjük, s nem tárjuk fel a természetes, élő beszédtagolás, — ha úgy tetszik — a „kommunikációs logika” törvényeit. Más megítélés alá esnének akkor olyan szerkezeti sajátságok, mint a szó és a mondatrend „megbomlása”, a zárt mondatstruktúra „fellazulása”, a kötőszavas és kötőszó nélküli mondatfűzés stb., melyeknek stilisztikai értékét eddig a grammatikai szabványmondatról való eltérésben vélték fölfedezni. Ezt fejezi ki egyébként a „megbomlása”, „fellazulása” műszó is, mely a kész mondatképlethez és nem a közléshez, a beszédaktus körülményeihez viszonyít. A kötőszó „jelenléte” és „hiánya” a mondatstruktúra funkcionális kérdéseinek tárgyalásába csak másodsorban illő, formális szempont, mert nem a kötőszó szabja meg a mondatalkotás, a beszédtagolás minőségét: a kötőszó csupán jelzi, hogy a beszédtagolásnak milyen fajtájával, konkrét megvalósulásával állunk szemben. A logikai és természetes beszéd-

⁸ Szabédi László: Kép és forma. Bukarest, 1969. 341—2.; 397—8.

⁹ Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNYTK. 22. sz. Budapest, 1925.

tagolás szempontján kívül a műfaji és pragmatikus kötöttségek szabják meg ugyanis, hogy a beszédmű grammatizáltsága milyen mértékű. Ennek fel nem ismeréséből adódik, hogy a nominalitás, a nominális stílus is inkább a szófajiság szempontjából esett megítélés alá mindkét mondatstilisztikában. Holott a névszóiság maga még nem oka a tömörségnek vagy a szaggatottságnak; ezeknek az oka a beszédtagolás sajátos módja, amely a közlés „implicitását”, s a beszédtagok kifejtetlen kapcsolását eredményezi. A nominalitás mint a jelenség grammatikai aspektusa csak másodlagos.

Hiányolni lehet, hogy ezek a stilisztikák nem foglalkoznak kellőképpen a valódi szerkezeti kérdésekkel: például, ha már szóesik a mondatrészek stílusértékéről a mondatban keretében — amelynek jogosultsága maga is vitatható — miért nem kerül sor a mondatrészek különféle kapcsolási módjainak, szerkezeti összefüggéseinek (pl. lánc- és bokorszerűség) tárgyalására, jóllehet mondatstilisztikai szempontból ezek lennének inkább kiaknázhatók. A sokbóvítményes egyszerű mondatok szerkezeti kérdéseit sem elemzik, holott itt alkalom lenne olyan stilisztikailag érdekes szerkezeti jelenségek vizsgálatára, mint például a mellékmondatot magába olvasztó határozói igenév, amelynek stílárius értéke a logikailag kidolgozott beszédtagolás sajátos formájával függ össze.

3. Ha a stílus a nyelvhasználat módja, akkor a nyelv használatának, működésének körülményeit, a szabályok érvényesülésének kötöttségeit kell legelőször is megvizsgálni. A stilisztikákban szemléltetésre szolgáló nyelvi anyagban azonban túlteng a szépírói s ezen belül a költői stílusokból vett példák mennyisége. Ezeknek megítélésében különösen félrevezetőnek látszik, ha nem az élő nyelvhasználathoz, hanem megkövesedett grammatikai szabályokhoz viszonyítunk. A szórend és a nyomaték összefüggésében a stilisztika addig nem differenciálhat úgynevezett stílárius értékeket, míg nagy korpuszok alapján az élő nyelvhasználat ilyen szempontú feldolgozása meg nem történik. Az úgynevezett „szabad függő beszéd” kérdésének tisztázása az élő beszéd alapján ugyancsak megdöntheti azt a felfogást, miszerint: „A két hagyományos közlésformát (egyesen beszéd és függő beszéd) összebékítő szabad indirekt stílus tette lehetővé, hogy az író harmadik személyű közvetett előadása úgy jelenjék meg, mintha a szereplők nyilatkoznának benne.” (KMS: 150). Megkockáztatható az a feltevés, hogy a szabad indirekt stílus az élő nyelvhasználat általánosan elterjedt implicit (a situációban adott relációkat, a tudati tartalmat ki nem fejtő) beszédtagolási formája, és egyenesen innen került az írói nyelvbe, nem valamiféle szándékoltt, tudatos írói „összebékítés” eredményeként.

A valóságos nyelvhasználat kérdéseinek mellőzése eredményezi a mondatstilisztikákban a mondathangzás (hangsúlyszerkezet, hanglejtés) problémáival kapcsolatos mulasztást. Bár a KMS bizonyos szerkezeti jelenségek kapcsán figyelmet fordít ugyan a hangzásbeli tényezőkre, egyáltalán nem tárgyalja a nyomatékos és nyomatéktalan mondat kérdését. A MSV noha tárgyalja a kétféle szórend funkcionális kérdéseit, a hangsúlyszerkezet ezzel együtt járó jellegzetességeit teljesen figyelmen kívül hagyja, következképpen a

¹⁰ „Tulajdonképpen nem reális szétválasztani az egyes nyelvi kifejező eszközökben azt a stílárius értéket, amelyet mint szavak (szókinés), mint szófajok (alaktan), végül mint mondatrészek (mondatban) képviselnek, mert hisz ezek együtt, egyszerre, beszéd közben, közelebből a mondatban jelentkeznek.” MSV: 236.

funkcionális szempontoknak sem tud teljességgel eleget tenni. A nyomaték elosztása ugyancsak a beszédtagolás egyik funkcionális vonása, s ez határozza meg a szórend kérdését is, nem pedig fordítva.

4. Véleményünk szerint a fent számbavett hiányosságok összességének egyetlen, alapvető oka az, hogy bár a stílust ezek a kézikönyvek parole-jelenségként, vagyis a közlés, a beszéd különféle nyelvhasználati kötöttségeinek megnyilatkozásaként értelmezik, mégsem a beszédművekben és azok külső meg belső kontextusában vizsgálják, hanem a nyelvi rendszerben, a nyelvi elemekben. Ezt, és ennek megnyilvánulását, a grammatikák rendszeréhez való ragaszkodást, nem lehet célravezetőnek tekinteni addig, míg a nyelvi elemeket, egységeket, szerkezeteket, funkciójukat külön-külön a különböző beszéd típusok bizonyos korpuszában külső és belső kontextusukkal együtt meg nem vizsgálják. De ezt a mulasztást eddig nem is a stilisztikának, hanem annak kellett tulajdonítani, hogy nálunk a beszédtevékenységgel, a kommunikációval behatóbban foglalkozó stúdiumok csak újabban kezdtek kibontakozni.¹¹ A nyelvtani rendszerezés fennmaradása ezután is csupán a tudományos nyelvi deskripció szemszögéből lenne kívánatos, a stilisztika alkalmazási lehetőségeit éppúgy megnehezítené, mint eddig. A gyakorlati nyelv- és stílusművelés feladatainak teljesítését csak más, a közlés, a kommunikáció szempontjaira épülő rendszerezés tudná biztosítani.

Ez utóbbi rendszerezés elvi alapjai és körvonalai már fölismerhetők a kommunikációs szempontokat is érvényesítő magyar nyelvtudományi munkák (Hadrovics, Károly, Deme) gondolatmenetében. A következőkben azokat a lehetőségeket tesszük mérlegre, amelyek e mondattani vagy részben mondattani tanulmányok koncepciójából és gyakorlati eredményeiből kibontakozva távlatokat nyitnak egy új, funkcionálisabb szemléletű stilisztikai mondattan megalapozásának.

III.

I. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az alapul vett három szakmunka szerzőinek felfogásbeli rokonsága csupán egyetlen vonatkozásban vitathatatlan: nyelvszemléletük közlésközpontú: a nyelvet és ezen belül a mondatot az eleven nyelvhasználat körülményei között, működésében vizsgálják. Ebből következik, hogy tekintettel vannak olyan tényezőkre, amelyeket a logikai mondattan nem vett, nem is vehetett figyelembe, és amelyek más-más aspektust és hangsúlyt kapnak a három szerzőnél. Mielőtt azonban szemügyre vennők ezeket a logikai mondattanhoz képest új tényezőket, előre bocsátjuk, hogy e munkák konkrét eredményeinek elemzésére nem vállalkozhatunk: itt inkább elvi és módszertani jelentőségüket tekintjük elsődlegesnek. Ezt méltatjuk röviden, majd pedig összegezzük a mondatstilisztika számára leszűrhető tanulságokat.

A funkcionális mondattan tudatos úttörőjeként először Hadrovics László lépett fel. Mondattana még csupán ígérete egy új magyar mondattni kézikönyvnek, nincs teljesen kidolgozva, de elvi kiindulópontjai figyelemreméltók. Leszögezi, hogy a mondatot működése közben is kell vizsgálni, tehát „a közlésnek mint folyamatnak is fel kell tártani a törvényszerűségeit” (9). Ennek a ku-

¹¹ Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. Budapest, 1972.

tatási célnak megfelelően Hadrovics a mondat tárgyalásának szempontjai közé fölveszi a beszédhelyzet (élethelyzet), a tudati tartalom és a tudati tartalék kategóriáját. Összefüggésüket főleg a nyelvi megformálás pszichikai mechanizmusának feltárása céljából elemzi. Figyelemre méltó, hogy a szépirodalomból vett példaanyag mellett nagyon sok köznyelvi példa feldolgozására törekszik. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy mindenütt különbséget tesz az általános nyelvhasználat és az írói stíluszándék példái között. „Mindenütt először az úgynevezett alaphelyzetet igyekszem tisztázni, s csak úgy foglalkozom az ebből kiágazó különbségekkel” (9). A beszédhelyzettel hozza összefüggésbe a tudattartalom nyelvi realizációjának fokát is: a kifejezés „teljességét” vagy „hiányosságát” (30). Nem hagyja figyelmen kívül a nyelvi takarékoság szempontját sem, melynek megvalósulását szerinte a tudati tartalék működése teszi lehetővé. Sajnos, a könyv egészében végül is nem ezt a funkcionális elvet viszi végig, hanem a szófajok szemantikai adottságai alapján vizsgálja mind az egyszerű, mind az összetett mondat tagjainak egymáshoz való viszonyát, s ezzel bizonyos elvont jelentésspektusoknak és mondatszerkezeteknek a kölcsönös kapcsolatára világít rá — a beszédhelyzetre és beszédviszonyokra, a közlés céljára való tekintet nélkül. A mondatformának olyan alapvető funkcionális megkötöttségeivel, mint az élő és írott beszéd vagy a műfaji szabályok, egyáltalán nem foglalkozik.

2. Az egész magyar nyelvtudomány szempontjából igen nagy jelentőségű Károly Sándor jelentéstana. Munkájának fontos nyelvelméleti és szétágazó gyakorlati vonatkozásai közül most csupán azokat emeljük ki, amelyek az új mondatszemlélet körvonalazódásában lényeges szerepet játszanak. Mindenekelőtt azt a funkcionális elvet, amely Martinet következő megállapításának mottóul választását indokolta: „A nyelvtudomány ott kezdődik, mikor a kommunikációval kezd foglalkozni.” (176). Abból — az egész művet átható — koncepcióból, amelynek gyökerét talán ez az idézett mondat ragadja meg legjobban, nemcsak a kommunikációs tényezők rendkívül következetes figyelembevétele következik, hanem az a mondattannal kapcsolatos felfogás is, hogy „A kommunikációs folyamatban központi szerepe van a mondatnak, ezért ez az alapja a jelentéskutatásnak is” (176). Ami a kommunikációs tényezők figyelembevételét illeti, az magából a jelentésspektusok meghatározásából is kiolvasható: a pragmatikus, műfaji és nyelvrétegbeli jelentés tételezése a nyelvi közlés, a beszédbeli kötöttségek szempontjainak elismerését jelenti. Ez tükröződik például a műfajok létének megítélésében: „a műfajok számát és jellegét főleg nyelven kívüli tényezők (az írás, a beszéd célja, indítéka, társadalmi szerepe stb.) határozzák meg. A nyelv már csak mint műfajokat jellemző tényező jön szóba” (9). A Jelentés és kommunikáció című fejezetben kerül sor a beszédaktus és beszédtevékenység részletes elemzésére, amelyben meggyőzően domborodik ki a beszédhelyzetnek, beszédviszonyoknak és a beszéd céljának megfelelő kommunikációs kötöttségek jelentősége, röviden: az a tény, hogy „A nyelvi szabályon belüli szabad mozgást már nem a nyelv, hanem a szituáció korlátozza, a beszéd célja” (199). Ennek tudomásulvételével szorosan együtt jár annak a ténynek az elismerése is, hogy a tárgyi viszonyok logikája mellett számolni kell a kommunikáció logikájával is, amelyhez „hozzátartozik a pragmatikus célszerűség, társasérzelmek kifejezésének a tendenciája is”, és amelyet „a gazdaságosabb kifejezőmód, a beszéd folyamat linearitása és a beszédhelyzet, beszédviszonyok törvényei szabnak meg”

(32, 274). Az adott szituáció, amelyet nyelvi síkon bizonyos fogalmi kapcsolatok — relációk — jellemeznek, a kommunikáció során többféleképpen fejződhet ki — s ezt a többféleséget a konkrét műfaji kötöttségek, a beszélő és hallgató közötti viszonyok idézik elő. Ez a felfogás tükröződik a mondatgenerálás folyamatának algoritmikus leírásában is. A tagolási és pragmatikus információk figyelembevételében kifejezésre jut ennek a koncepciónak az a lényeges része, hogy a közlés nemcsak válogatás a nyelvi eszközök tárából, hanem alkalmazás (adaptálás) is a beszéd céljának és a közlési viszonyoknak megfelelően. A beszélőnek ez a szellemi tevékenysége — a nyelvi gondolkodás — a tudatosságnak különböző fokán állhat, aszerint, hogy adott szituációban az értelmi vagy az érzelmi tényezők kerülnek-e inkább előtérbe. Lényeges szempontokat érint Károly Sándor akkor is, mikor a hangos beszédtevékenység időbeliségét, linearitását és ezzel összefüggésben a jelek fizikai-fiziológiai jellegű kapcsolatát, valamint a memóriakorlátozottság szabályait veszi szemügyre.¹² A memória korlátozottságának szerepét Károly kitűnő verselemzése keretében egy határos átírással szemlélteti;¹³ majd megállapítja: „Ezeknek a memóriakorlátozottsággal összefüggő szintaktikai korlátozásoknak lehetnek olyan szabályszerűségeik, amelyek a szintagmalépcsők (tehát az egymásnak alárendelt szerkezeti tagok sora) fokszámanak a megadásával objektív módon előírhatók” (203). Ez az utalásszerű, de nagyon fontos megállapítás felismeri a nyelvészetnek azt a lehetőségét, hogy e nyelven kívüli tényezők figyelembevételével feltárjon és megfogalmazzon bizonyos, a nyelvi leírások számára hasznos, de eddig elhanyagolt törvényszerűségeket: a nyelvhasználati kötöttségekből eredő mondattani sajátosságokat.

3. Deme László mondatvizsgálatában, mellyel a következőkben foglalkozunk, éppen a nyelvstatisztikai módszer ilyen irányú felhasználásának jelentősége és eredményessége mutatkozik meg. A mondat közlésközpontú szemléletének megfelelően Deme László abból indul ki, hogy ez a nyelvi kommunikáció funkcionális alapegysége, mely a beszédtevékenységben a beszédmű tagolására szolgál. Ennek megfelelően a mondatot mint funkcionális beszédegységet, „működése közben” különböző típusú beszédművekben vizsgálja: 100 000 betűhelynyi korpuszon, a közlő, az értekező és a szépróza köréből. Statisztikai jellegű vizsgálódásának szempontjaiul a mondat — eddig tüzetesen meg nem vizsgált s részben tőle megállapított — funkcionális sajátosságait (hosszúság, szerkesztettség, kapcsolások, bonyolultság, szinteződés, tömbösödés stb.) választja, és ezek szövegbeli érvényességének mennyiségileg bizonyítható kimutatása mellett bizonyos nyelvi törvényszerűségeket állapít meg. Ezek a nyelvi törvényszerűségek olyan szintaktikai szabályok (szétzóródás, linearitás, zsugorodás, elsekélyesedés, elmélyülés stb.), amelyek a nyelvhasználat különböző konkrét műfaji kötöttségeivel függnek össze. A mondat általa kidolgozott szerkezeti ismérvei nyilvánvalóan alkalmasak arra, hogy a mondatnak és a beszédmű természetének, műfajának kölcsönös meghatározottságot jelentő funkcionális kapcsolatára fényt vessenek és ilyen értelemben sokkal hatékonyabbak, mint a leíró mondattan jórészt csak logikai szempontú szerkezeti ismérvei. Meggyőzően sikerül igazolnia, hogy a mondat-szerkezetnek — a szöveg szerkezetére is kihatóan — objektív törvényei van-

¹² Károly Sándor i. m.: 177.

¹³ Uő. uo.: 201.

nak, s ezek egzakt módon megismerhetők. Kár, hogy írott szövegekről lévén szó — nem kerül sor a könyvben azoknak az esetleges eltéréseknek a tárgyalására, amelyek e szerkezeti sajátságokon a hangos beszédtagolásban kimutathatók lennének, holott Deme a mondatfonetika kérdéseivel — ugyancsak közlésközpontú szemléletet érvényesítve — már korábban is foglalkozott.¹⁴ Érdekes lett volna például megvizsgálni, hogy a mondatnak ezek a közlést és megértést szolgáló jellemzői milyen módosulásokkal jelentkeznek s hangos beszéd memóriakorlátozottsági szabályainak érvényesülése következtében.

A mondatstilisztika szempontjából figyelmet érdemelnek még Demének azok a megállapításai, amelyek a mondat és a beszédmű (a szöveg) viszonyára vonatkoznak, s melyekhez felfogásának következtében szükségszerűen el kell jutnia. Ha ugyanis a mondatot mint a beszédmű funkcionális alapegységét vizsgálja, föl kell tennie azt a kérdést, milyen vonások szervezik beszédművé a mondatokat? Ezeket a kontextustól meghatározott vonásokat, melyeknek vizsgálatára szerinte a „textológia” hivatott, meggyőző példákkal, elemzésekkel szemlélteti. Teljes mértékben elfogadható a textológiára mint kívánatos parole-nyelvészeti részdiszciplínára vonatkozó meghatározása: „Vizsgálatának tárgya: a beszédmű, a szöveg szerkezete, felépítése, természete, jellemzői. Alsó határa a mondat: ennek belsejében már csak vetületeiben jelentkezik (a kontextológia révén); s fölöle már csak statisztikai jellemzőkkel közelíthető meg” (388). Ezeknek a statisztikai jellemzőknek a részleges feltárásával Deme László munkája már nyit egy mondatnapi szempontú szövegtipológia megteremtése felé.

4. Mielőtt tovább mennénk, hogy ezeknek az újabb mondatvizsgálati felfogásoknak a stilisztikai jelentőségét összegezzük, egy tudománytörténeti adósságot kell elismernünk. Ennek az adósságnak a törlesztésére is szeretnők figyelmeztetni az illetékeseket most, hogy Szabédi László elfeledett nyelvészeti munkásságának néhány eredményére a mondatnapi vonatkozásában emlékeztetünk. Sem „A magyar ritmus formái”-t, sem „A versmondattan módszertanához” című tanulmányát nem tekintjük — a szó szoros értelmében mondatnapi, de vannak ezekben olyan — jórészt hipotetikus — megállapítások, amelyeknek érvényességét a mai funkcionális mondatnapi elvei is támogatni látszanak. Ezek közül általánosabb jellegű, főleg elvi, módszertani kérdéseket érintenek versmondattan tanulmányának következő megállapításai: „A verset rendszerint hol a prózával, hol a közönséges beszéddel szokták egybevetni, mégpedig olyanformán, hogy próza és közönséges beszéd közé egyenlőségi jelet tesznek. Egyike ez a legmakacsabb és legalaptalanabb tévedéseknek. Az igaz, hogy a vers a prózától is, a közönséges beszédétől is különbözik, de a közönséges beszédétől a próza is különbözik legalább annyira, mint a vers” (Kép és forma, 392). Ezt a tételt a közönséges beszédből vett, prózában nem használatos „szabálytalanságokkal” példázza, és kimutatja, hogy ezek a beszédalakzatok a versszerű mondattagolás köznyelvi alapjai. A versben gyakori laza mondatnapi szerkezeteket (például: Marosszéki kerek erdő — Madár lakik benne kettő) például a próza gondosan kerüli, a mindennapi beszédben viszont lépten-nyomon előfordulnak: „A szomszéd ház — oda hiába is mennék. Kutyaházi kölyke — majd adok neki!” (394). Felveti ezzel kapcsolatban a leíró mondatnapi az azt a nagy hibáját, hogy elsősorban az írott

¹⁴ Deme László: A hangsúly és a szórend kérdései. Magyar nyelvhelyesség. Budapest, 1957. 326—48.

nyelv mondatait veszik alapul. A továbbiakban olyan kutatási feladatokra figyelmeztet, melyekkel leíró mondattanunk azóta is adós maradt: „Nézetem szerint a közönséges beszédben általánosan használt mondattani fordulatokat nincs jogunk szabálytalannak nyilvánítani, helyett inkább tanulmányoznunk kell őket, törvényszerűségeik feltárására kell törekednünk. A próza mondattanát ki kell egészítenünk a beszélt nyelv mondattanával, melyet — mivel a «szabályos» mondaton kívül a közönséges beszédben használatos minden beszédalakzat tanulmányozására kiterjed — *beszédalakzattan*-nak nevezhetnénk. A beszédalakzattanok aztán csupán egy-egy fejezete lesz a próza mondattana is, a versmondattan is” (394). Szabédi elképzelése a beszédalakzattanról, amely a nyelvi nyilatkozatokat a közlésformák és a funkcionális változatok szerint, azok függvényében vizsgálná, mondatfelfogásának közlésközpontúságát jelzi. Ugyanezzel függ össze annak a kommunikációs adottságnak, ténynek a hangsúlyozása, hogy a társasérintkezésben „ugyanaz a személy felváltva mondó és halló”,¹⁵ ennél fogva a beszédtagolás kérdése nála nemcsak mint a közlés, hanem mint a megértés feltétele is felmerül: „A beszéd hangsorai értelmes egészet alkotnak. Az egymást követő beszédszakaszok értelme szabja meg, hogy mettől meddig tart egy-egy hangsúlyos sorozat, hogy mely szótagok alkotnak összefüggő egészet... A sorozat hangsúlyszerkezete számunkra objektív adottság, mi csak felismerjük ezt a szerkezetet... Sőt, még ez a felismerés is szükségszerű annyiban, hogy feltétele az értelmes hangsor megértésének” (232). E funkcionális mondatszemlélet jut kifejezésre abban a — számára elemzési kiindulópontul szolgáló — alaptételben, hogy: „Beszédünkben a mondat állandó — elvont — jelentése, szintaktikai szerkezete, hangsúlyszerkezete és hanglejtése elszakíthatatlan egységet alkotnak” (246). Csúry kutatási eredményei nyomán elindulva Szabédi alapos elemzésekkel világítja meg a nyomatéktalan és nyomatékos mondat hangsúlyszerkezetének és elvont jelentésének kapcsolatát. Ki kell emelnünk azt, hogy ezen a téren, a hangsúly és szórend sajátos összefüggésén kívül olyan funkcionális jellegzetességekre tapint rá, amelyeknek figyelembe vétele és alaposabb feltárása a mondatstilisztikára további feladatokat ró. Ezek a jellegzetességek egyrészt a beszédhelyzettel, másrészt a beszédműbeli kontextussal kapcsolatosak.

Véleményünk szerint a nyomatéktalanság vagy nyomatékosság, amelyeket Szabédi oly gondolatelbresztően jellemez, a mondatnak éppolyan funkcionális vonása, mint a Deme által vizsgált szerkezeti sajátosságok, következtésképpen ugyancsak termékeny szövegtipológiai szempontul szolgálhatnak különböző jellegű beszédművek vizsgálatában. Az írott szövegeknek az élő beszédétől való eltávolodását, az elidegenedés, személytelenség fokát éppen azon lehetne lemérni, hogy mennyire tolódik át az arány a nyomatéktalan mondatok javára.

A nyomatékos mondat elemzése során Szabédi egy olyan szerkezeti sajátosságra is rámutat, amelynek a hangos beszédben és a megértési folyamatban is feltehetően funkcionális értéke van: a szorosan összetartozó elemeknek az egyetlen (hangsúlyos) góc köré gyűjtéséről van szó, amelyet ő az úgynevezett affektív logikának tulajdonít. Talán nem tévedünk, ha ezt a fogalmat az újabban emlegetett „kommunikációs logika” megfelelőjének tartjuk, azzal a különbséggel, hogy más pragmatikai tényezőkkel szemben az „affektív logika” megnevezésben csak az érzelmi színezet hangsúlyozódik.

¹⁵ Szabédi Brassaira hivatkozik i. m. 235.

Szabédi László mondattani megjegyzéseinek végiggondolása, gyakorlati ellenőrzése abban az irányban gazdagíthatja a funkcionális szintaxist, amelyben a leghiányosabb: a mondatjelentés és mondathangzás összefüggéseinek témakörében.

IV.

Összegezve a közlésközpontú mondatszemlélet fő vonásait a stilisztikában ígérkező hatékonyságuk szempontjából a következőket állapíthatjuk meg:

Az új mondatfelfogás kisebb vagy nagyobb mértékben, de még nem rendszerszerűen pragmatikai viszonyokat is figyelembe vesz: a nyelvhasználat szükségyszerű térbeli, időbeli, társadalmi, lélektani stb. tényezőivel is számol. Ez konkrétan abban nyilvánul meg, hogy a beszédhelyzetet, illetőleg a beszéd célját is elismeri a mondatformálás kiindulópontjául. Következésképpen a beszédhelyzetben két vagy több szereplő nyelvi (mondatalkotási) teljesítményét is részben az előbbi tényezők függvényének tekinti. Így, a valóságos nyelvhasználat körülményei között érvényesülő, nyelven kívüli tényezőktől is függő mondattani szabályosságokat is próbálja megragadni. Annak elismerése, hogy a pragmatikai viszony a jelrendszer egyik alapvető, meghatározó relációja, ezekben a mondattanokban azt eredményezi, hogy túllépve a tisztán logikai és formális mondatvizsgálat határain, a szintaxist általánosabb, kommunikációelméleti alapról közelítik meg. A pragmatikus, műfaji és nyelvi-rétegbeli jelentésaspektus feltüntetése a Károly Sándor-féle jelentéseméletben vagy a nyelvhasználatban releváns mondat szerkezeti sajátosságok érvényességének és műfaji meghatározottságának igazolása Deme László könyvében, ennek a — „langue-nyelvészet” hegemoniáját feladó — koncepciónak az eredményes gyakorlati következménye.

Az új mondatfelfogás másrészt nemcsak az úgynevezett „nyelven kívüli tényezők” — mint tágabb kontextus — szerepét ismeri el, hanem mondaton túli szempontokat is figyelembe vesz: azaz mondatok közötti összefüggésekkel — a szűkebb kontextus befolyásával — is számol. Ez szükségyszerű, hiszen nem a kisebb egységek, hanem egy mondatnál nagyobb egység, a beszédmű felől nézi a mondatot, következésképpen utat nyit a kontextológia és textológia számára, amelynek arra hivatottak, hogy leírják a szövegen belüli mondatkapcsolás és egyáltalán a szövegszerkesztés szintaktikai szabályait. Mondatstilisztikai szövegelemzést megbízhatóan nem is lehet végezni addig, míg a műfajilag determinált általános szabályosságok ezen a téren ki nem derülnek.

Mondottuk, hogy az elemzett új mondattani kutatásokban elvi és gyakorlati szinten egyaránt a mondatstilisztika új alapokra való helyezésének lehetősége bontakozik ki. Ez elsősorban úgy értendő, hogy a mondattanokban már reális tényként elfogadott és főként a stilisztika hatáskörébe utalt pragmatikai aspektusok tüzetes vizsgálata mint közvetlen gyakorlati feladat hozza magával egy új, célszerűbb mondatstilisztikai rendszer kikristályosodását. Újat, amennyiben ez a mondattani stilisztika nem a logikai mondattan kategóriáinak, főleg mondatfajtáknak az immanens „stílusértékét” próbálja meghatározni (expresszivitásuk, emocionális kifejező erejük alapján), hanem — és ebben célszerű — közlés- és szövegtípusokhoz kötődő funkcionális sajátosságokból kiindulva bizonyos, ezekhez adekvát mondattani törvényszerűségeket keres és fogalmaz meg. Legfontosabb feladata tehát, hogy eldöntse, melyek azok a mondat szerkesztéssel összefüggő funkcionális sajátosságok, amelyek-

ben a mondat pragmatikai meghatározottsága legjobban kitapintható: azaz a mondatnak (és a szövegnek) milyen szintjei relevánsak a nyelvhasználatban érvényesülő műfaji, szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai tényezők szempontjából. Egy következő tanulmányban kifejtendő elképzelés szerint ezek a sajátosságok a következők:

(1) **Kifejtettség** — **kifejtetlenség**: a szituációban adott relációk kifejtésének vagy ki nem fejtésének szempontja.

(2) **Tagolás**: a kifejtett relációk tagolási módjai, mondathosszúság, mondatrend, nyomatékolás (a természetes és logikai beszédtagolás mondattani szabályai).

(3) **Kapcsolás**: a mondategészek közötti kapcsolat jellege (nyíltság és zártság).

(4) **Grammatizáltság**: a mondategészen belüli „bonyolítottság” mondatmegterheltség foka, zsúfoltság.

(5) **Retorizáltság**: a közlés linearitását megszakító „visszkapcsolások” mondattani formái.

(6) **Ritmizáltság**: a „visszkapcsolások” beszédritmikai és vers-tani formái a mondattan síkján.

Véleményünk szerint ezek lennének a beszédtevékenységekkel összefüggő olyan, mondattani szinten megragadható sajátosságok, amelyek relevánsak egy közlemény stílusa szempontjából (akkor is, ha egyéni stílust vizsgálunk mondattani szempontból). Ezekhez hozzáadódik még egy új szempont: a mondatot megpróbáljuk hangzati egységnek is tekinteni — nemcsak az élő beszédben, hanem írott szövegben is. Megfigyelésünk szerint ugyanis az élő (természetes) beszédtagolás szempontjai az írott beszédműveknek több típusában is erőteljesen hatnak; a mondat hangzati egységként való vizsgálatára bevezetjük a *dikció* kategóriáját, amely — egy szűkebb értelmezésben — alkalmasnak látszik a mondathangzás szerkezeti sajátosságokkal összefüggő funkcionális jelenségeinek megnevezésére. Ezen az úton nem „szokatlanságok” és „stílusértékek” megállapításához jutunk majd el. A szokatlanság problémája többé fel sem vetődik, mert amihez viszonyítunk, az a nyelv használatának valamely módja, vagyis konkrét helyzettől, beszédviszonyoktól, céltől stb. függő műfaji szükségszerűség. A stílusértéket így fölváltja majd az *adekváttság* fogalma, amely valóban teljes mértékben funkcionális összefüggésre utal a mondat és a jól meghatározott (nyelven kívüli) célt betöltő közleménytípus között.

E mondattani vizsgálódások háttérében felvetődik az általános nyelvelmélet Saussure óta sokat vitatott dilemmája a nyelvészet „illetékességéről” a nyelven kívüli jelenségek megítélésében. Egy ilyen dolgozatban sem szorosabban vett témánk, sem a terjedelem nem engedi meg, hogy a kérdés történetének és a viták lényegének összegezésére kitérjünk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy az emberi kommunikáció sokoldalú kutatásának mai fokán világvizonylatban, de a magyar társadalomtudományokban is — megérett az idő arra, hogy az interdiszciplináris kutatások révén az összes nyelvvel foglalkozó tudományágak, határdiszciplinák az általános nyelvi kommunikáció-kutatás jegyében integrálódni próbáljanak. Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. kötetében megjelent dolgozatok és recenziók is ezt a tendenciát tükrözik. A nyelvészet, ha elismeri a nyelv társadalmi és történelmi meghatá-

rozottságát, a pszicholingvisztikát, szociolingvisztikát s a kommunikáció-kutatás más határzónáit nem tekintheti illetékességén kívülieknek; ha pedig ezeket valóban határterületnek tekinti, akkor ezen a határterületen el kell végeznie a reá háruló feladatokat. Ilyen feladat a nyelvészet részére elsősorban a társadalmi és egyéni nyelvhasználat, a nyelvi teljesítmény kutatása terén adódik, amely „tipikus határdiszciplína: a nyelvészet a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika és a kommunikációkutatás közös metszetében helyezkedik el.”¹⁶

A nyelvészeti stilsztika az élő és írott nyelvhasználat kommunikációs tényezőktől meghatározott jellegzetességeit, szabályait, a nyelvi közlés funkciójához viszonyított adekvátság kritériumait vizsgálja, s mint ilyen a nyelv pragmatikai oldalait tanulmányozó más tudományágak felé közvetíti a nyelvészet eredményeit. A nyelvészeti stilsztika másfelől a kommunikáció különböző közlésmódjaira és műfajaira kidolgozott (kidolgozandó) szabály- és kritériumrendszerével viszonyítási alapot ad a nyelv művészi funkciójával foglalkozó irodalmi stilsztikának, poétikának, hogy a hatáskörébe tartozó jelenségeket megítélje és értékelje. A szóbanforgó tudományág státusát illető kérdést azonban — bár tágabb elméleti háttere mondatstilsztikai elképzelésünknek — ennek a dolgozatnak a keretében nem tárgyalhatjuk részletesen.

Cs. Gyimesi Éva

Tiszti szójegyzék 1790-ből

(Az „Erdélyi Magyar Hírvivő” nyelvművelő törekvései)

I.

I. Az első tiszti szótárak az 1805. évi IV. t. c. nyomán keletkeztek. A legfontosabbak vizsgálatára már korábban sort kerített nyelvtudományunk, az eredményeket pedig legutóbb Gáldi László értékelte és összegezte (Szótír. 226—32). Gáldi egyetlen korábbi, elszigetelt előzményt tartott számon: Fábchich József „Kalepinus’ Példája” című kéziratában (1794) lévő, Kovács Rupert és Kelemen Imre gyűjtése alapján összeállított, 162 szót tartalmazó jogi szójegyzéket, amely a PPB. „magyar jogi Glossariolumán alapul, s annak átdolgozott változata” (i. m. 226, 108—10).

Am a magyar államnyelvért évtizedeken át folytatott küzdelem történetében — előbb a német, majd a latin nyelv kiküszöbölésének útján — az első törvényes vívmány az 1790—91. évi XVI. tc. volt. E törvénycikk, bár szerény keretek közt, de már lehetőséget nyújtott a magyar nyelvnek az államéletben és a törvénykezésben való használatára. Az országgyűlés ugyanis kimondta, hogy tanácskozásainak jegyzőkönyvét a latin mellett magyarul is íratja, s ugyanakkor az alsó tábla a magyar nyelvet tette meg tanácskozásainak nyelvéül (l. Rábel László: Hivatalos nyelvünk. Sopron, 1914. 54). A magyar hivatali nyelv kialakulásának e kezdeti — a tiszti szótárak létrejöttét is előkészítő — szakaszát nyelvtudományunk nem vonta be vizsgálódásai körébe.

¹⁶ Terestyéni Tamás: A beszéd és a tömegkommunikációs eszközök. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. Budapest, 1972. 206.

Annak pedig a gondolata sem merült föl, hogy egy tiszti szótár megalkotására már ebben az időben is történhetek kísérletek. Az alábbiakban egy ilyen kezdeményről, az „Erdélyi Magyar Hírvivő”-ben megjelent tiszti szójegyzékről számolunk be. Előbb azonban magának a hírlapnak (a továbbiakban: Hírv.) történetét és utóéletét kell röviden áttekintenünk. (A forrásoknak és a szakirodalmi rövidítéseknek, valamint a Hírv. meglévő számainak jegyzékét dolgoztunk végén adjuk.)

2. „Az Erdélyi Magyar Hir-vivőt író Tárfaság” 1790. február 18-án, Szebenből kelt tudósításában jelentette be a lap indulását, és választa programját (l. NKur.; az előzményekről, nevezetesen a lapalapítási engedély megszerzéséről l. Jakab, 1882; Gyalui, 1902; Gyalui, 1940; Kókay, Hirlir. 291). Az első erdélyi magyar nyelvű újság — és a Magyar Hirmondó (Pozsony), a Magyar Kurir (Bécs), a Magyar Merkurius (Pest), valamint a Hadi és Más Nevezetes Történetek (Bécs) után az ötödik magyar nyelvű hírlap — Szebenben, 1790. április 3-án Hochmeister Márton nyomdájából indult útjára. Első negyedévi fennállása alatt hetente egyszer, júliustól kezdve hetente kétszer — mégpedig kis nyolcadrétű alakban, számonként 8 folyamatosan számozott lapon, valamint eleinte gyakrabban, később ritkábban 2 számozatlan levélből álló toldalékkal — jelent meg. 1790 végéig összesen 61 szám látott napvilágot, s közülük az utolsó három már Kolozsvárt hagyta el a sajtót. A lap szebeni indulását a városnak a XVIII. században elfoglalt szerepe teszi érthetővé. Szeben ugyanis ekkor Erdély legjelentősebb központjának számított: itt székelte az erdélyi főkormánysszék, az országos katonai parancsnokság és a kincstári kamara (l. Kristóf, 1939). Német nyelvű újság már néhány évvel előbb létesült (még hozzá II. József biztatására), s hogy most magyar nyelvű is indulhatott, az a megváltozott idők jele volt.

Rá kell itt mutatnunk a Hírv.-nek sajátos, a korabeli hírlapoktól eltérő jellegére (amit a szakirodalom nem hangsúlyozott). Megindítását és fennállását ugyanis nem tekinthetjük pusztán a nyomdász (és a szerkesztők) magánvállalkozásának — amint ez a többi korabeli magyar lap esetében megfigyelhető. A jelek arra engednek következtetni, hogy a Hírv. az erdélyi főkormánysszék lapja volt. Kitűnik ez különösen annak a vizsgálatnak lefolyásából, amelyet az erdélyi országgyűlés — egyes követek feljelentésére — előbb 1790 végén, majd 1791 elején Hochmeister ellen indított (a vizsgálat anyagát l. ErdJK. 76—7, 84—5, 106—11, 115—8; ill. Gyalui, 1902). Az ügy először a december 30-án és 31-én tartott ülésen került terítékre. A rendek egyebek közt azt kifogásolták a „jövevény” nyomdász működésében, hogy — az újság révén — „hírek, 's akarattyok nélkül a' Királyi Fel-tételek már ki-nyomtatva fzellyel hordoztatnak”. Hochmeister ekkor kihallgatták; védekezésének (vagy inkább válaszá-
nak) lényege az volt, hogy „ő Privilegiált Dicafteriális Könyvnyomtató lévén”, csak a „Fő Igazgató Tanács”-nak [a főkormánysszéknek] tartozik számadással. Alig két héttel ezután, az országgyűlés tizedik (január 11-e és 18-a között tartott) ülésén azonban újabb vizsgálatot rendeltek el ellene, mégpedig azzal a váddal, hogy a Hírv. 1791. évi 3. számában engedély nélkül és félreérthető fordításban tette közzé az országgyűléshez nem sokkal korábban érkezett királyi leiratokat. Miután — Hochmeister távollétében — boltjában az erre kijelölt bizottság házkutatást tartott, és terhelő bizonyítékként lefoglalta a kifogásolt szám 65 példányát, a rendek a nyomdász súlyos megbüntetését követelték. A főkormánysszék részéről megjelent követek viszont pusztán azt javasolták,

hogy a fordítás félreérthető részéről helyesbítő magyarázat jelenjék meg a lap következő számában. Végül is Hochmeister nemcsak büntetést nem kapott, hanem a vele szemben lefolytatott eljárást — a rendek legnagyobb ámulatára — maga az uralkodó helytelenítette 1791. február 28-án kelt levelében (l. ErdJK 304, 317—20; Gyalui, 1902, 86). A tárgyalás során egyébként kétszer is elhangzott, hogy az újság kiadója, Hochmeister „a' Fő-Igazgató Tanács' Izeződött Könyv-nyomtatója" (ErdJK. 107, 110; Gyalui, 1902, 80, 83).

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a Hír. a főkormányzók irányításával szerkesztett lap volt. Ennek kifejezését láthatjuk abban is, hogy a szerkesztőknek, Cserei Elek főkormányzói és Fábíán Dániel tisztviseleknek neve nem volt föltüntetve az újságon. Sándor Istvántól tudjuk nevüket (Kház.; l. még Bitnitz, Ujslev. és Szinnye, 1903—4), amely az újságban mindössze egyszer, a kinevezésükről szóló hírbn szerepel, de aligha lehet véletlen dolhogy együtt szerepel: „Az Erdélyi Ország tábla (Tabula Provincialis) Pünkösöd Havának első napján el-töröltetvén az ennél a' hivatalnál lévő Laiftrum Izerző (Registrator) Fábíán Dániel Ur, Erdély Ország All-Izámvevőjének (Vice Exactornek tétet-tetett, Cserei Elek Ur pedig az Igazgató Tanács All-Laiftrum Izerzőjének maradt továbbra-is, és Titoknoki (Secretariufi) hivatalt fog vinni" (10: 75). És így érthető az is, hogy amikor a december 12-re meghirdetett, de — mint a Hír.-ben olvashatjuk: „az útnak, és üdönek képzelhetetlen moltohasága miatt" (58: 447) — csak 21-én megnyílt országgyűlésre a főkormányzók Kolozsvárra költözik, vele megy a szegődött nyomdásszal és a szerkesztőkkel együtt a Hír. is. Ott azonban már csak rövid ideig tart élete. Az 1790. évi három utolsó számon kívül, 1791-ben a lefoglalt 3. szám után, január 18-án jelent még meg a helyesbítést tartalmazó 4. szám (l. EphBvd. 1791. 105. l.: „Eæ, quæ sub titulo Erdélyi Magyar Hir-vivö . . . præterito anno enatæ sunt ephemerides, hoc anno quoque vsque 18. Januarii dimittebantur . . . exaurent").

3. A Hír.-nek meglehetősen kedvezőtlenül alakult az utóélete. Számai ugyanis igen sokára és akadozva kerültek elő, majd többnek közülük ismét nyoma veszett, úgyhogy valamennyit ma sem ismerjük. Emellett a meglévők-höz sem könnyű hozzáférni, mert különféle gyűjteményekben őrzik őket, s egyes számoktól még egy országhatár is elválasztja a kutatót.

Eltekintve a Hír. létéről szóló korabeli vagy közel korabeli tudósítások-tól (l. az irodalomjegyzék első hat tételét), csak 1882-ben jelent meg az első ismertetés az Erdélyi Múzeum könyvtárában valójában meglévő tizenegy számról (Jakab, 1882; ezek a számok ma a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban vannak). Egy év múlva a budapesti Rádai Könyvtárban bukkant elő újabb tizenkét szám (Ferenczy, 1883; uő., 1887), ám később ezek elvesztek (Gyalui, 1940). 1900-ban huszonhét, addig ismeretlen szám került a kolozsvári unitárius könyvtárba (Gyalui, 1903), sajnos azonban a könyvtáros halála után ezek is eltűntek (Gyalui, 1940). Valamivel később egy hagyatékból Gyalui megvásárolta az Erdélyi Múzeum Egylet számára a 17. számot (Gyalui, 1940; ez viszont ma nem található). 1940-ben Dezsényi Béla számolt be az OSZK-ban őrzött tizenhárom számról (Dezsényi, 1940), majd egy év múlva a Fővárosi Nyilvános Könyvtárban föllelt huszonhárom számról adott hírt (Dezsényi, 1941). Ugyanekkor összesítést készített a Hír.-nek meglévő számairól; kimutatása szerint — a másodpéldányokat nem számítva — 1941-ben negyvenkét szám volt meg.

1973-ban magam is utánanéztam a Hírv. példányainak. A Dezsényi által felsoroltakat meg is találtam (kivéve az 58. sz. másodpéldányát, amely az OSZK-ban csak a katalógusban szerepel, de helyén nincs meg). A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban viszont további kilenc (21—29.) számra bukkan-tam, amely Dezsényi figyelmét elkerülhette. Ezeknek ugyanis akkor is ott kellett lenniök, amikor az összesítést készítette, minthogy az általa megjelöl-tekkel e g y ü t t múlt századi kötésben vannak bekötve (a kötet az előzők-lapon lévő pecsét tanúsága szerint Eötvös Károly könyvtárából való). Így tehát a Hírv. 1790-ben megjelent 61 számának tetemes része, 51 szám több mint három évtizede tanulmányozható. Éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy első hírlapjaink kiváló és alapos monográfusa ezt az újságot egyáltalán nem érdemesítette vizsgálatra (ti.: Kókay, Hirlir.).

A Hírv. itt vázolt viszontagságos utóélete adhat csak magyarázatot arra, hogy értékes nyelvi adalékait a nyelvészek nem dolgozták föl (bár a nyelvi vonatkozású közleményekre fölhívta a figyelmet: Ferenczy, 1887, 60; Gyalui, 1890, 13, 16—7; uő., 1903, 542—3; uő., 1940, 8—9). Úgy látszik, nyelvészeti érdekből egyedül Benkő Loránd vizsgálata meg az újságot, és anyagát helyes-írási szempontból értékelte (FelvIr.). Könyvéből azonban az nem világlik ki, hogy mely számokat nézte át.

(A Hírv. meglévő számainak, toldalékainak, valamint másodpéldányai-nak adatairól és lelőhelyeiről készített jegyzékem elsősorban az ebben a cikk-ben idézett részek mutatójával szolgál, remélhetőleg azonban a további kutató-sokat is előmozdítja majd.)

II.

1. A Hírv. szerkesztői előzetes tudósításukban három pontban jelölték meg programjukat: a hadi hírek közlése, a nyelv művelése és vidékük eseménye-iről szóló híradások közlése (l. NKur.; továbbá Jakab, 1882 és Gyalui, 1940). A programnak minket most közelebről érdeklő részét így fogalmazták meg (NKur. 303):

„Máfordik fő tárdgya el-intézet [!] igyekezetünknek, Anya Nyelvünknek mivelése, és gyalúláfa; melly vélekedésünk fzerént egy a' leg-főbb kötelefsé-gei közzül minden Hazafinak. Ha tsak moftani állapottyát-is fzületett nyel-vünknek vizsgálóra vefzszük, lehet ez valójában [!] tsak az eddig való pallé-rozásában-is akár melly dolognak elő-adására alkalmas, lehet udvari, fen hájazo, lehet mély és hathatos, lehet nyájas, és a' Magyar Grátiáknak fzájok-ban fzerelmes-is. Mind ezekhez a' természeti ajándékokhoz, ha egy közönséges buzgó fzorgalmatofság járulna (melynek gerjefztéfit főképpen a' magosabb Póltzokon tüntöklő [!] nagyobb értékü Hazafiaktól, méltán várja az Haza) mit nem lehetne reménylenünk mind az Anya Nyelvünknek, mind egyéb Tudományoknak köztünk való virágzásáról? ma holnap úgy ki-tifztulna tudományi egünk, hogy homály rajta alig maradna, tsak fzorgalmatofság, és eredeti fzületéfünkre való hathatos vízfza gondolkodás kívántatik. Mi lehet a' Tudományok gyarapodására és a' Nyelvnek Pallérozására egy hat-hatófabb elfköz mind ha a' Hazánkknak akár melly félre való fzegletében-is, a' Nagyoknak Palotájától fogva, a' fzegénynek Kunyhójáig, a' fzabad, és köz jót elő-mozdító gondolatok, és fzip munkák az illyen Hir-vivök által közönsé-géssé tétetnek.”

Ezeknek a törekvéseknek a szellemében — mint látni fogjuk — a Hír. kezdettől fogva mindvégig gondot fordított a nyelv művelésre. Mindjárt a 2. számban a következőket adták hírül a szerkesztők (mintegy jelezve azt, hogy különösen milyen irányban kívánnak munkálkodni):

„Jó Barátinktól vett hiteles tudósítálok fzerént az Erdélyi Vármegyék a' múlt holnapnak 22-ik Napján kezdették a' gyűléseket, a' melyekbe a' meghólt Római Császárnak az a' Királyi-Levele olvaftatott fel, a' melybe minden rendelkezéseit vilzázá vonta. [...] — A' Magyar Nyelv iránt végeztetett hogy a' gyűlésnek Napjától fogva a' Vármegyéktől azonba tett Tilztek — mindent magyarul folytatsanak, a' Tudósítáfolokat-is mind Magyarúl tegyék a' Kormány-Széknek a' mint ugy-is tetszik, kívánnák tovább hogy a' Kormány-Szék-is nékik Magyarúl irjon, mert a' Németh nyelv által ugy el-felejtették a' Déákat, hogy a' Déák parantsolatokat nem fogják meg-érteni. — Nem tsak azt kívánnák pedig hogy tsak Magyarúl irjon ki a' Kormány-Szék, hanem a' maga kebelébe-is mindent élő haza nyelvünkön folytasson, valamint Erdélybe ennek előtte-is fzikás vólt, főt az Udvari Iró-Székre nézve-is éppen azt kívánnák. Mi akadály-is lehetne Erdélybe a' Magyar nyelvnek bé-hozásába? Mi Erdélyi Magyarok, és Székelyek a' leg-nagyobtól [!] fogva a' leg-kilfebbikig Iltennek hálá mind tudunk Magyarúl. Nálunk egy fzületett Magyar Nagy Ur lem mondgya azt: En ugyan értek valamit magyarul, de nem tudok befzélieni, teflék az Urnak Déákul elé adni a' dolgát. Nálunk a' Magyar a' Németh nyelvet nem mondgya Anya nyelvének, még ez a' nagy Német világofság a' mi Magyar főtéségünket — el nem izhette. Söt nálunk még a' Szálz Nemzetnek-is az elei tökéletelen tudnak Magyarúl, a' melyért valójába ditséretet érdemelnek. Ezt moft tsak rövideden a' Magyar Nyelvről, minél hamarább bővebben fogunk arról írni” (2: 12--4).

Ebben a' híradásban mind az erdélyi vármegyéknek a' nyelvhasználatra vonatkozó döntése, mind pedig a' hozzáfűzött magyarázat és érvelés is igen figyelemre méltó. Ami magát a' határozatot illeti, jelentőségét valójában akkor érthetjük meg, ha összevetjük a' magyarországi vármegyéknek egyidejű állásfoglalásával. „Józsefnek visszavonó rendelkezése — mutat rá Szekfű Gyula (,Iratok a' magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790--1848.' Bp., 1926, 33) — a' megyei feliratok többsége újból csak a' latin nyelv mellett nyilatkozik, úgy, hogy a' kancellária felterjesztve a' feliratokat, belőlük megállapíthatja az ország kívánságát, a' latin nyelv uralmának helyreállítását.” [A' csatlakozó jegyzet az 1790. május 3-i felterjesztésre hivatkozik.] A' „restitutio in integrum” általánosan megnyilvánuló elve alól — hangsúlyozza a' továbbiakban Szekfű (i. m. 36) — „kivételt képez Erdély, hol a' központi hatóságokkal a' vármegyék és székely székek régidők óta magyarul leveleztek. Ezt a' régi szokást Bánffy kormányzó sikerrel védi meg több beadványában” [a' csatlakozó jegyzet négy ilyen beadvány számát tünteti föl]. Az erdélyi rendek tehát a' magyarországi mozgalmak előtt jártak, az első adandó alkalommal visszahelyezték a' magyar nyelvet jogaiba. Az összefüggések is elég nyilvánvalóak: a' rendek a' megyegyűléseken döntöttek, a' főkormányzó beadványaival a' legfelső fórumon harcolt, a' Hír. pedig nyilvánosságra hozta ezeket a' törekvéseket. Söt — bátran megkockáztathatjuk a' feltevést — az újságot elsősorban éppen azért hozták létre, hogy a' közigazgatási nyelv magyarításának ügyét minél szélesebb körben népszerűsítsék.

A' Hír. egy elvi alapvetéssel, egy szójegyzékkel, valamint állandó gyakorlatával mozdította elő ezt a' törekvést. „A' Magyar Nyelvről” címmel (6:

44 · 8 és toldalékán:1ab; 7: 51--5; 8: 59--63; 10: 75 - 9) hosszú cikkben értekeznek a magyar nyelvhasználat jogáról és kötelességéről, hasznáról és szükségességéről. Ha most nem térhetünk is ki érdekes gondolatmenetére, annyit megjegyzünk, hogy a cikk élesen harcol a latin nyelv használata ellen, és részletesen lefesti addigi uralmának különféle káros következményeit.

2. Az elvi cikkel csaknem egyidejűleg jelenik meg a tiszti szójegyzék (5: 39—40 és toldalékán:1ab, 2a; 8: 64). A 8. szám végén a szerkesztők a folytatást a toldalékon ígérik, ez azonban a könyvtári állományokban nem található. (Lehetett esetleg még folytatás a 9. szám toldalékán is, amely szintén hiányzik.) A rendelkezésre álló lajstromot az alábbiakban betűhíven közöljük.

TISZTI NEVEZETEK LAISTROMA.

Melynek egy részét most, a' többit pedig ezentúl fogjuk az érdemes hazafiui közönségnek avál [!] a' kéréssel eleibe terjesztetni, hogy nekünk az iránt a' maga gondolatjait ki-nyilatkoztatni méltóztassék, ha valamit jobban vagy rövidebben ki-lehetne mondani, hogy utólyára úgy adhassuk ki, ezt a' Laistromat, a'mint a' nagyobb résznek tetszéle [!] Izerént meg-állíthatjuk.

*Magyarúl.**Déákúl.*

1. Egyházi fő Emberek
2. Romai egyházi Biboros
3. Fő Embr. vagy országelei
4. Fő-Erfek
5. Szabad Záfzlós Urak

ugy-mint

- a) Nádor-Ispány
- b) Ország Birája
- c) Horváth Országí Bán
- d) Erdélyi Vajda
- e) Székelyek Ispánya
- f) Tárnok-Mefter
- g) Fő Udvarnok Mefter
- h) Fő Komornyik Mefter
- i) Fő Lovász-Mefter
- k) Fő Vadász-Mefter
- l) Fő Afztalnok Mefter
- m) Fő Pohárnok Mefter
- n) Fő bé-járók vagy
Ajtón Állók Meftere
- o) Tömösvári Ispány
- p) Pofoni-Ispány
- q) Királyi Fő dífz (Korona) örzői
- r) Udvari Iró-Mefter
- s) A' M. Nemes Telt-örzők
Kapitánya
6. Belső Titkos Tanátsos
7. Belső Titkos Tanáts
8. Titkos Tanátsos

1. Praelati
2. S. R. E. Cardinalis.
3. Optimates Magnates.
4. Primas.
5. Barones Regni utpote
- a) Palatinus.
- b) Judex curiæ Regiæ.
- c) Banus Croatiae.
- d) Waywoda Tranffyl.
- e) Comes Sicularum.
- f) M. Tavernicorum.
- g) Sup. A. R. Præfectus.
- h) S. Curbic. R. Magifter.
- i) S. Agaz. R. Magifter.
- k) S. Venat. R. Magifter.
- l) S. Dapif. R. Magifter.
- m) S. Pincer. R. Magifter.
- n) S. Janitor. R. Magifter.

- o) Com. Tömöfienfis.
- p) Com. Pofonienfis.
- q) Cuftodes Coronæ.
- r) Aulæ Cancellarius.
- s) Capitanæus Nobiles turmæ
Prætor. Hung.
6. Minifter.
7. Minifterium.
8. Status Confiliarius.

9. Titkos Tanács	9. Status Confilium.
10. Udvari Író-Szék	10. Cancellaria Aulica.
11. Elöl-Ízékező, Elöl-ülő	11. Præfes.
12. Királyi Kormányozó	12. Gubernator Reg.
13. Kormány Tanács vagy
Kormány-Szék	13. Gubernium.
14. Tárház	14. AErarium vel Camera.
15. Ország-Tárháza	15. AErarium Provinciale.
16. K. Fejedelmi Tár-ház	16. AErar. R. Principale.
17. Kints-tartó	17. Thefaurarius.
18. Kints-Szék <i>a'melly</i>
<i>Erdélybe kettő volt u. m.</i>	18. Thefaurariatus erat duplex.
a) Tárházi Kints-Szék
<i>a'mely Harmintzad, Só, Dezma, és</i>
<i>Tárházi Jóságok dolgát folytatta.</i>	a) Thefaurariatus
Cameraticus.
b) Bányászti Kints-Szék
<i>a'mely a' Bányák, és a'</i>
<i>Pénz verés dolgát igazgatta.</i>	b) Thefaurariatus in
Monetariis et
Montanifticis.
19. Udvari Bányászti Kints Szék	19. Camera Aulica Monetaria et
Montaniftica.
20. Udvari Tárházi Kints Szék	20. Camera Aulica in Cameraticis.
21. Ország Rendei Elöl-Székezője	21. Státuum Præfes.
22. Országí Fő-biztos	22. Supremus Commiffarius
Provincialis.
23. Országí All-biztos	23. Adjunctus Commiffarius
Provincialis.
24. Országí Író-Mester	24. Cancellarius Provincialis.
25. Arany Koltos Ur	25. Camerarius Regius.
26. Tanácsos	26. Confiliarius.
a) Udvari Író-Széki vagy
Udvari Tanácsos	a) Confiliarius Cancelariæ [!]
Aulicæ.
b) Kormány-Széki vagy
Kormányi Tanácsos	b) Confiliarius Guberni.
c) Kints-Tanácsos	c) Confiliarius Thefaurarialis.
d) Tárházi kints Tanácsos	d) Confil. Thefaurarialis in Camera-
libus.
e) Bányászti-Kints Tanácsos	e) Confil. Thefauralis in Monet.
et Monta.
27. Titoknok
a' többi valamin[t] a' Tanácsosnál.	27. Secretarius.
28. Fő Országí Biztosság	28. Supre. Comiffariatus
Provincialis.
29. S[z]ám-vevő-Szék Országí vagy
Tárházi	29. Exactoratus Provincialis
vel Cameralis.
30. Számvevő	30. Exactor.
31. Székek, Udvari vagy Országí	31. Quæcunque Instantiæ A.
vel Provinciales.
32. Udvari vagy Országí Fő-Székek	32. Dicalteria Aulica vel Regni.
33. Környék-hatalmok	33. Jurisdictiones.
34. Folytatás, véle bánás mód	34. Manipulatio.

35. Laiftrom zerző	36. Regeftrator.
36. Irás-tartó	36. Archivarius.
37. Jedző	37. Protocolifta.
a) Tanáts-jedző	a) Protocol. Confilii.
b) Bé-adott irások jedzője	b) Protocol. Exhibitorum.
38. Irás-fzerző	38. Concipifta.
39. Laiftromozó	39. Regiftrans.
40. Író	40. Cancellifta.
41. All író	41. Aceffifta.
42. Napi-író	42. Diurnifta.
43. Biztos-Szék	43. Commiffio.
44. Székező, Szék-ülő	44. Affeffor.
45. Laiftrom.	45. Index.
46. Jedző könyv	46. Protocolum.
47. Bé-adott irás	47. Scriptum exhibitum.
48. Ki-küldő vagy Ki-utofító	48. Expeditor.
49. Királyi telyes hatalommal Biró	49. Plenipotentarius Regius.
50. Kormányi Biztos	50. Comiffarius Gubernialis.
51. Hivatal folytató	51. Adminiftrator.
52. Leveles-Ház	52. Archivum.
53. Laiftromozó hivatal	53. Officium Regiftraturæ.
54. Ki-küldő hivatal	54. Officium Expedituræ.
55. Író-Ház	55. Cancellaria.
56. Jedző-hivatal	56. Officium Protocolli.
57. Leveles-Ház Igazgatója	57. Director Archivi.
58. Leveles-ház gondvilelője	58. Confervator Archivi.
59. Laiftromozás Igazgatója	59. Director Regiftraturæ.
60. Író-Ház Igazgatója	60. Director Cancellariæ.
61. Ki-küldő hivatal Igazgatója	61. Director Officii Expedituræ.
62. Jedző-hivatal Igazgatója	62. Director Officii Protocolli.
63. Elöl-ülői Író-ház	63. Cancell. Præfidialis.
64. Elöl-ülői Titoknok	64. Secret. Præfidialis.
65. Elöl-ülői Irás fzerző	65. Concipifta Præfidialis.
66. Elöl-ülői Író	66. Cancel. Præfidialis.
67. Ügy folytató	67. Agens.
68. Szám Tanácsos	68. Rationum Confultor.
69. Szám Tifzt	69. Rationum Officialis.
70. Bé-Író	70. Ingrofifta.
71. Egyházi Biztos-fzék	71. Commiffio Ecclefiastico.
72. Oskolai Biztos-fzék	72. Commiffio Literaria.

3. A lajstrom mintegy száz kifejezést foglal magában. Ehhez még legalább 30–40 kifejezést számíthatunk akkor is, ha a szerkesztők csak a 8. szám toldalékán folytatták, ill. fejezték be a jegyzéket. A toldalék hiánya ellenére erről az anyagról is fogalmat alkothatunk az újság állandó gyakorlatából. A Hírv. ugyanis első számától az utolsóig következetesen használta a magyar terminológiát, mégpedig többnyire úgy, hogy a magyar elnevezés mellett — magyarázatul vagy, ha tetszik, didaktikai céllal — zárójelben közölte a latin megfelelőt; amint láthattunk is rá példát a Cserei és Fábíán kinevezéséről szóló hírből (ritkábban fordítva járt el). Alább a folyó szövegekből összeállít-

tottuk azokat a kifejezéseket, amelyek a ránk maradt lajstromban nem fordulnak elő, és így szervesen kiegészítik a gyűjteményt.

actuarius – *írásvivő*

„Az Ország Gyűlésének Írásvivői (actuariuffi) (23: 181)

cabinet ~ *kabinet* – *titokház* ~ *titokszoba*

„A több Változások között, mellyek a Királyi Titok Házba (Cabinetben) történtek” (4: 31); „az Udvari Titok-Izobák (Kabinetek) azoknak adják tudtára halálokat” (19: 149).

comes Nationis Saxonicae – *szászok ispánja*

„a Szászok Ispányának (Comes Nationis Saxonicae) igazgatója alatt” (59: 455)

constitutio – *alkotmány*

„valameddig annak [Franciaországnak] Polgári Alkotványa (Constitutio) el-nem készül” (19: 145); „egyfzer’smint pedig szorosabban kaptsolódik egy olyan Polgári alkotványhoz (Politika Constitutiohoz) a’ melly ötlet egy olyan törvényes reménységtől ki-nem rekeszti” (9: 70)

constitutiones fundamentales – *sarkalatos törvények*

az Országnek sarkalatos Törvényei Szerént (Constitutiones fundamentales)” (5: 38)

corregens – *együtt igazgató*

„A IX-dik Tzikkelyt melly az együtt Igazgatóról (Corregensről) szól el-kell hagyni” (49: 385)

credentionalis – *bizonyáglevél*

„parantsola az Anglus Udvar egy Gardner nevezetű Főhadi Titknek, hogy . . . a’ követi bizonyság Levelét-is (Credentionálifát) nyujtsa bé” (20: 158)

credentionatus – *hatalomlevelű biztos*

„Idösbbr Gr. Gyulai Samuel, Gr. Teleki József, Gr. Eszterházi János, Graf Bethlen László, mint fok Vármegyéknek hatalom-levelű biztofsai (Credentionatuffai)” (16: 124)

criminalis – *vétket tárgyazó*

„a’ felsőbb Törvényfzékekre vitt Criminalis (vétket tárgyozó) és Polgári perek’ dolga” (61: 474)

fiscus – *köz- és tárházi képviselés*

„a’ Köz és Tárházi kép-vifelének (Fiscusnak) . . . minden moft rajtok fekvő kötetefségek illendő mérték Szerént fenn maradjanak” (48: 375)

homagium – *alattvalói hit*

„igérjük ezen Levelünk által, hogy az alatta-valói hitnek (Homagium) a’ mi hiv ország rendeinkből varó [való?] bé-vételére . . . Ország-gyűléfit fogunk hirdetni” (2: 12)

inaugural diacta – *beiktató országgyűlés*

„az Ország lérelmeiről . . . a’ bé-iktató Ország-Gyűlésében (Inaugural Diacta) az igazságnak, és méltó ügynek linor-mértéke Szerént végezés legyen” (48: 380)

inaugurale diploma – *királyi hitlevél*

„A’ Királyi hit-Levélnek (Inaugurale Diplomának) Ki-tsinálására . . . neki kezdettek” (15: 117); „az Erdélyi Követek . . . gyülekezetet tartottak . . . a’ Királyi Hit Levélben (Inauguralé Diplomába) Erdély részéről bé-irandó fel-tételek iránt” (16: 124)

internuncius – *üzenettévő*

„Baro Herbert, a’ki a’ Török háború előtt, a’ Török Udvarnál tellyes hatalommal való izenet-tévő (Internuncius) vólt a’ mi részünkről, váratatit ide Szebenbe” (16: 127)

jus privatum Hungariae – *magyar különös törvény*

„A’ Magyar különös Törvénynek (Jus privatum Hungariae) leg-fzükségelebb tikkelyeiből” (9: 67)

jus publicum Hungariae – *magyar köztörvény*

„A’ Magyar köz-Törvénynek némely főbb tikkelyeiből (Jus Publicum Hungariae)” (9: 67)

jus publicum universale – *ország törvénye*

„Az Ország Törvényének (Jus Publicum Univerfale) némely főbb tikkelyeiből” (9: 67)

jus regale – *(királyi) jövedelmi igazság*

„annélkül mindazonáltal, hogy a’ Mi Felséges jövedelmi igaffágunkban (Altiffimum Noftrum Jusregale) ez által lérelem tétődjék” (48: 380–1)

jus revindicandi – *visszaszerzés igazsága*

„A’ mennyiben még-is a’ vilzá-fzerzésnek igafságát (Jusrevindicandi) illeti” (48: 379)

kurir – *sebes hírvivő*

„Bétsből . . . egy Nemes Teft-örző küldetett a’ Londoni Udvarhoz mint egy Sebes-hir-vivő (Kurir)” (6: 42)

locumtenens regius – *királyi helytartó*

„A’ Királynak edgyik fia lakjék Galitziába, és oly hatalommal birjon, a’ milyennel bir Magyar Országban a’ Királyi Helytartó (Locimtenens Regius) mikor nintsen Nádor-Ispány (8: 58)

nota infidelitatis – *királyi felség ellen való hivatelség*

„a’ Törvénynek e’ részben tett modofitását a’ Királyi Felség ellen való hivatelség e’fettire-is (Cafus notæ infidelitatis) ki-terjefteni kívánnyuk” (49: 385)

notarius – *író*

„Ezen ritka történetre azért ölzve gyültének az helység Birája, Eskütyyei, és Irója (Notariuffa)” (38: 300)

patens – *nyílt levél*

„Zaránd Vármegyéből az a’ Bizonyos jelentés érkezik, hogy . . . az Aradi Görög Ujj Valláfon lévő Püspök . . . Nyílt levelét, (Patensét) ezen Vidékben már el-is küldötte” (26: 208); „hózzá téven mindazonáltal az úgy nevezett Nyílt-Levelekre (Patenfekre) nézve ezt a’ rekefztéket” (48: 377)

politia – *igazgatás ~ rendtartás*

„egy néhány Frantziákra-is, kik moftan Bétsben vagynak, . . . a’ Város tsendelségére rendelt Igazgatásnak (politiának) Izemes vigyázáfa vagyon” (25: 196); „A’ rendtartás igazgatáfai (Directiones Politiae) az egézf Magyar Birodalomba el-töröltetének” (2: 14)

potestas executiva – *végben vivő hatalom*

„mi, a’kiket . . . a’ végben vivő hatalom (potestas executiva) illet a’ mi Királyi és Fejedelmi kötelefségünknek fogjuk tartani” (5: 38)

regia propositio – *királyi feltétel*

„Erre a’ Királyi fel-tételek (Regia propofitiók) olvastatának-fel” (61: 472)

generalis protocollista — *főjegyző*

„Kozma János Urat Királyi Tábla Fő Jedzőjének (Generalis Protocollif-tának)” (19: 151)

regalista — *királyi leveles*

„Az ugy nevezett Királyi Levelelek (Régalifták). Ezen Királyi Leveleket mind a' különös Személyekhez mint pedig a' Vármegyékhez, Székekhez, és Várofkhoz, a' Méltóságoz [!] Fő Igazgató Tanáts Izokta botsátani maga neve alatt' (23: 179)

relatio — *visszaírás*

„adjátok az említett rendeknek tudtokra, hogy . . . a' magok vizlfza-iráfokat (relationes) az eddig Izokásba lévő úton küldjék-fel a' mi Királyi Székünkhez” (2: 11)

rescriptum — *visszaírás*

„ugyan azon hólnapnak 4-dikén Kólt vizá irás (Rescriptum) által méltóztatott a' Királyi Felség” (19: 151); „mellyre ő Felsege Sz. János Havának 21-kén illy értelmű Vizlfza iráfal válafozt” (36: 280)

tabula provincialis — *ország-tábla*

„Az Erdélyi Ország Tábla (Tabula Provincialis) Pünkösöd Havának első napján el-töröltetvén” (10: 75)

4. Természetesen nincs most itt lehetőségünk arra, hogy a (kiegészített) szójegyzék forrásait, valamint viszonyát a tiszti szótárakhoz részleteiben földerítsük. Egy kis tallózás alapján is megállapítható azonban, hogy anyaga három rétegre oszlik. Egyik rétege minden bizonnyal a már kialakult gyakorlatból való; azok a szavak tartoznak ide, amelyek a PPB.-ben is megvannak, mint pl.: *ajtónálló, asztalnok, helytartó, ispán (nádorispán, szászok ispánja, székeleyek ispánja), jegyzőkönyv, kincstartó, ország bírása, pohárnok, tanács, tanácsos, tárház, (fő) tárnokmester, (fő) vadász-mester, (szabad) zászlósúr*, és még néhány. Ezek jobbára a tiszti szótárakba is bekerültek. — A második réteghöz azok a — valószínűleg — előzmény nélküli próbálkozások tartoznak, amelyeknek a tiszti szótárakban nincs folytatásuk, tehát amelyek nem váltak be. Ilyenek pl.: *beiró; folytatás, véle bánásmód; főérsek; királyi felség ellen való hivatelség; irásvivő; irásszerző; királyi földisz őrzői; környékhatalmak; ország rendei előlszékezője* stb. Bár ezek közt is akad néhány, amely semmivel sem rosszabb a tiszti szótárak megfelelő kísérleteinél; pl.: *diurnista: napi író*, vö.: Pest megye tiszti szótára, 1807. (a továbbiakban: Tim.) 70: 'napi béres'; Veszprém megye tiszti szótára 1807 (a továbbiakban: Észv.) 81: 'napszámos író'; KisfS. (= Kisfaludy Sándor javaslatai a Zala megyei tiszti szótár számára 1807-ből. Minden munkái, 8. köt. Bp., 1894.) 676: 'napos író'.

A jegyzék legfontosabb rétegét azok a szavak alkotják, amelyek a PPB.-ben nincsenek meg, s itt előfordul alakjukban kaptak helyet a tiszti szótárakban. Köztük is vannak korabeli forrásokból kimutatható neologizmusok, mint pl. *commissarius: biztos* (1784: MNy. 7,250 — Tim. 51; Észv. 108); *praeses: előlülő* (1777: NyÚSz. 444 — Tim. 124; Észv. 68); *secretarius: titoknok* (1785: NyÚSz. 591 — Tim. 145; Észv. 66). Még jelentősebbek természetesen azok a szavak, amelyekről eddig csak későbbi adatot ismertünk. Ilyenek pl. *gubernium: kormány-szék* (1803: NyÚSz. 183 — Tim. 84; Észv. 131); *rescriptum: visszaírás* (Tim. 142; Észv. 214). További izelítől érdemes még két szócsoportha kitérnünk. Az egyik a *jegyző* (fn.) és összetételei, mégpedig *protocollista: jegyző; protocollista consilli: tanácsjegyző; protocollista exhibitorum: beadott*

írárok jegyzője; *generalis protocollista*: főjegyző (1803: 'notar' jelentésben: NyÚSz. 490 — a 'protocollista' megfelelőjeként Tim. 135: 'jegyzőkönyvíró'; Észv. 67: 'béjegyző'). Tanulmányos a szám- előtaggal alkotott szavak csoportja is; nevezetesen *exactor*: számvevő (ugyanígy Tim. 192; Észv. 68, 81, 82); *rationum consultor*: számtanácsos (Tim. 192: 'számvevő tanácsos'; Észv. 68: 'számvevő tanácsos'; KisfS. 674: 'számtanácsnok'); *rationum officialis*: számtiszt (Tim. 192: 'számvevő tiszt'; Észv. 68: 'számvevés tisztje'; KisfS. 674: 'számtiszt'; ez utóbbi adatot tartja számon első előfordulásként a NyÚSz. és Gáldi, Szótir. 230: „Egyéb újításokat is bőven ajánlottak [ti. a zalaiak]; a *Rationum Officialis* szerintük . . . 'számtiszt' ”); *exactoratus*: számvevőszék (a Tim.-ben, Észv.-ben, KisfS.-nál nem fordul elő).

5. A Hírv. szerkesztői a szójegyzéket azzal tették közzé, hogy az olvasók észrevételeinek felhasználásával később megjobbitva újra kiadják. Erre nem került sor. Maga az újság is elég hamar megszűnt, s a főkormányország nem is erőltette további megjelenését, hisz a Hírv. akkor már betöltötte szerepét: népszerűsítette a magyar nyelv hivatalos használatát, és előkészítette az utat az országgyűlési jegyzőkönyvek magyar nyelven való írására. Az országgyűlés mindjárt első ülésén „egyenlő akarattal” elhatározta, hogy a „Gyűlésnek folyamattjáról ki kelendő Jegyző Könyv Hazai Magyar Nyelven irattásék, és nyomtatás által közönségélsé tétessék” (ErdJK. 28). És éppen a tizedik ülésén, amelyen Hochmeister ügyét tárgyalták, döntött arról is, hogy „a' Jegyző Könyv az Ország költéségére az Helvetica Confession lévő Sajtója alá botásatásék” (ErdJK. 107). Az ErdJK. a tiszti nevezetek magyarosításában azon az úton haladt tovább, amelyet a Hírv. megkezdett: részben használta az újság által terjesztett kifejezéseket, részben pedig — a szükséghez mérten — újakat alkotott.

A Hírv. törekvései elevenen jelentkező igénynek feleltek meg. Ennek az igénynek adott hangot Benkő József, amikor 1791 elején, Középpajtáról az országgyűlésen résztvevő Aranka Györgyhez ezeket írta: „Imé legelőbör is megakadva vagyok írásomban”; mert ma (:áldassanak az Egek!) tífztán magyarul kíván bóllani az Haza, én pedig magyar Bókkal kitenni nem tudom a' Méltóságos Urnak Tífztbéli (:*Tabulae Regiae Adfessor*;) neveit: vajha azért már Kolosváratt megmagyarosítottak volna ezek és több ilyen nevek, és én is kinyerném a' Mlgs Urtól ezeknek megtudását! Ezt én ugyan valóban ohajtom.” (OSZK. Quart. Hung. 1994. 28. a lev.) Aranka az országgyűlésnek sokat említett tizedik ülésén tűnik föl először, méghozzá mind a Hochmeister ügyét vizsgáló, mind pedig az ErdJK. kinyomtatását intéző bizottság tagjaként (ErdJK. 106–11). A nyelvemvelő társaság felállításáról szóló tervezetét megírta már ekkor (és majd a március 18-i ülésen terjeszti az országgyűlés elé, 1.: ErdJK. 330–1). Bizonyosra kell vennünk, hogy ő, aki a társaság egyik fő feladatának egy jó szótár megalkotását tartotta, maga is készítette tiszti szójegyzéket. Kézírata talán még fellelhető a társaság fönmaradt irományai között.

Gáldi László említett összegezésében arra az eredményre jutott, hogy sok esetben a „PPB.-hoz képest a tiszti szótárak címszóanyaga ugrásszerű haladást mutat” (Szótir. 232). Sejtethjük a fent előadottakból, hogy ezt az ugrásszerű haladást többek között az országgyűlési jegyzőkönyvek gyakorlati munkája készítette elő. Szükséges lenne tehát az 1790–91-i, 1792-i, 1796-i és az 1802-i országgyűlések jegyzőkönyveinek feldolgozása ahhoz, hogy a tiszti

szótárak szókészletének kialakulásáról valóságos képet kaphassunk. [Tudtommal e jegyzőkönyveket nyelvi szempontból egyedül Révai Miklós tanulmányozta. Stiliztikai kézikönyvében a „tisztbéli toll” jellegzetességeit tárgyalva a „nyelvben való képtelen gántok”-ra, főként az igeragozási vétségek szemléltetésére merített belőlük bőven példákat (l. Révai Miklós: „A magyar szép toll”. Bp., 1973. 220–9, 234–40).]

Az „Erdélyi Magyar Hírvivő” meglévő számainak mutatója*

Szám	Lap	Dátum	Megjegyzések
1.	1–8.	ápr. 3.	I., II. h.: t.
2.	9–16.	ápr. 8.	I.: 2 lev. t.; II.: h.: t.
3.	17–24.	ápr. 15.	I.: h.: 17–8, 23–4 l. és t.; II.: 2 lev. t.
4.	25–32.	ápr. 22.	I.: h.: t; II.: 2 lev. t.
5.	33–40.	ápr. 29.	I.: 2. lev. t.; II.: 2 lev. t.
6.	41–48.	máj. 6.	I.: 2 lev. t.; II.: h.: t.
7.	49–56.	máj. 14.	I.
8.	57–64.	máj. 20.	I., II., V.: h.: t.
9.	65–72.	máj. 27.	II.: h.: t.
10.	73–80.	jún. 4.	II.: 2 lev. t.; III., V.: h.: t.
11.	81–88.	jún. 10.	II.: 2 lev. t.
12.	89–96.	jún. 17.	II.: 2 lev. t.
15.	113–120.	júl. 5.	I.
16.	121–128.	júl. 8.	I.
18.	137–144.	júl. 15.	I.
19.	145–152.	júl. 19.	I.}
20.	153–160.	júl. 19.	I.} A két számon azonos dátum áll.
21.	161–168.	júl. 26.	I.
22.	169–176.	júl. 29.	I. Hibás lapszámozás: 176 helyett 197.
23.	177–184.	aug. 2.	I.: 2 lev. t.
24.	185–192.	aug. 5.	I. Hibás lapszámozás: 189 helyett 199.
25.	193–200.	aug. 9.	I.
26.	201–208.	aug. 12.	I.
27.	209–216.	aug. 19.	I.}
28.	217–224.	aug. 19.	I.} A két számon azonos dátum áll.
29.	225–232.	aug. 23.	I.: 2 lev. t.
31.	243–248.	aug. 30.	I.: 2 lev. t.
32.	249–256.	szept. 2.	I.
33.	257–264.	szept. 6.	I.
34.	265–272.	szept. 9.	I.
35.	273–280.	szept. 13.	I.
36.	281–287.	szept. 16.	I.: 1 lev. t.; IV.: h.: t. A clp. nincs beszámítva a számozásba.
37.	288–295.	szept. 20.	I., IV.

* A „Megjegyzések” rovatban rövidítéseket alkalmaztunk. A római számok a lelőhelyet adják meg a következők szerint: I. = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény; jelzete: B/071/140. II. = Kolozsvári Egyetemi Könyvtár; jelzete: H. 138. III. = Országos Széchényi Könyvtár; jelzete: H. 31.248. IV. = A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára; jelzete: 306.993. V. = Az RSZK. Akadémiája Kolozsvári Fiókja Könyvtárának Folyóirat Részlege; jelzete: P. R. 906.

t. = toldalék; ha nem szerepel, azt jelenti, hogy nincs is utalás rá az illető számban; h. = hiányzik.

38.	296—303.	szept. 23.	I.
39.	304—311.	szept. 27.	I.
40.	312—318.	szept. 30.	I. A clp. nincs beszámítva a számozásba.
41.	319—326.	okt. 4.	I. Hibás lapszámozás: 326 helyett 362.
42.	327—334.	okt. 7.	I. Hibás lapszámozás: 331 helyett 133.
43.	335—342.	okt. 11.	I. III.
44.	343—350.	okt. 14.	I., III.
45.	351—358.	okt. 18.	I. III.
46.	359—365.	okt. 21.	I., III. A clp. nincs beszámítva a számozásba.
47.	366—373.	okt. 25.	I.
48.	374—381.	okt. 28.	III. Hibás lapszámozás: 376 helyett 375.
49.	382—389.	nov. 2.	III.
51.	?	nov. 8.	III. A lapszámok így következnek: 397, 396, 391, 392, 395, 394, 395.
53.	406—413.	nov. 15.	III.
54.	414—421.	nov. 18.	III.
58.	446—453.	dec. 16.	III.: h.: t.
59.	454—461.	dec. 20.	III.
61.	470—477.	dec. 30.	III.

A források és a szakirodalom jegyzéke

- NKur. = Der neue Kurir aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen. Pest, 1790. márc. 6-i, 28. sz. toldaléka, 301—6
- HMNT. = Hadi és Más Nevezetes Történetek. 2, 1790, 375—6 (márc. 19.)
- BphBvd. = Ephemerides Bvdenses. 1790. 5. sz., 40. l. (ápr. 16); 1791. 13. sz., 105. l. (febr. 15.)
- ErdJK. = Az Erdélyi Három Nemes Nemzetekből álló Tekintetes Rendeknek 1790-dik Elztendőben Karátlon Havának 12-dik napjára Szabad Királyi városba Kolo'svárra hirdettetett, és több következett napokon tartatott közönfleges Gyüleaseikben lett végezeleknak és foglalatoságoknak Jegyző Könyve. Kolosvár, 1791, Ref. Koll. ny.
- Sándor, Kház. = Sándor István: Magyar könyves-ház. Győr, 1803, Streibig József ny., 181
- Bitnitz, Újslev. = Bitnitz Lajos: Az újságlevelek' és tudományos folyó írások' eredetéről. TudGyűjt. 1821, 12: 65
- Jakab, 1882 = Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Bp., 1882, 14—6, 24—5
- Ferenczy, 1883 = Ferenczy József: Az első erdélyi hírlapról. MKsz. 8, 1883, 219—21
- Ferenczy, 1887 = Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780—1864. Bp., 1887, 59—61
- Gyalui, 1890 = Gyalui Farkas: Az első erdélyi magyar hírlap. 1790. Kolozsvár, 1890, 19 l.
- Szinnyei, 1893—4 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 2, 1893, 287; 3, 1894, 11
- Gyalui, 1902 = Gyalui Farkas: Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. 4. Könyvnyomtatás a XVIII-ik század végén Erdélyben. MKsz. Új f. 10, 1902, 76—90. Külön is: Bp. 1902.

- Gyalui, 1903 = Gyalui Farkas: Az első erdélyi magyar hírlap. VasÚjs. 50, 1903, 33. sz., 542–4 (aug. 16.)
- Kristóf, 1939 = Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig. Cluj-Kolozsvár, 1939, 306
- Gyalui, 1940 = Gyalui Farkas: Az „Erdélyi Magyar Hírvivő” -- 1790 --. Cluj (Kolozsvár), 1940, 11 l.
- Dezsényi, 1940 = Dezsényi Béla: Az Erdélyi Magyar Hírvivő százötven esztendeje. MKsz. 64, 1940, 274–8
- Dezsényi, 1941 = Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada (1709–1805). Bp., 1941, 43
- Benkő, FelvIr. = Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960, 349, 478, 493, 506, 509, 512
- Kókay, Hirlir. = Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795). Bp., 1970. 291–2, 493
- Jordáky, 1974 = Jordáky Lajos: A romániai magyar sajtó történeti útja. Korunk Évkönyv 1974. Szerk. Veress Zoltán. Kolozsvár, 1974, 14–7.

Éder Zoltán

Egy mai magyar hangváltozásról

Mindenki előtt ismeretes, hogy a nyelv változásai nemcsak a diakroniában, a történeti egymásutánban, hanem a szinkroniában, a nyelv jelenében is megfigyelhetők. Még egy emberöltőnyi távlatra sincs szükségünk ahhoz, hogy a szókincs mozgékonyására rámutassunk: a tudományok meggyorsuló fejlődése tömegesen teremti a köznyelvbe is bekerülő legfrissebb szavakat, akár belső szóalkotás formájában, mint az *ürkutatás*, *ürhajó*, *ürhajózás*, akár az idegen szó felhasználásával, mint *információelmélet*, *tömegkommunikáció*, *szputnyik*, *kibernetika* stb. Ugyanakkor szemtanúi vagyunk annak is, hogy a körülöttünk levő valóság megváltozásával miként kerülnek szókészletünk peremére korábban még mindenkitől ismert kifejezések: gyermekeinknek már meg kell magyaráznunk például az *ispán*, a *szolgabíró*, a *zsandár* stb. szavak jelentését.

De nemcsak a szókincs, hanem a nyelvtani rendszer változásai között is találunk olyanokat, amelyek a szemünk előtt zajlanak le. Elég itt két dologra: az ikes ragozás háttérbe szorulására és a *-suk*, *-sük* nyelv terjedésére utalnunk. E két jelenség, e két eredetében egyaránt analogikus természetű folyamat akkor is megfigyelhető és leírható, ha nyelvhelyességi szempontból nem egyformán ítéljük is meg őket.

Viszonylag a legritkább eset, amikor egy-egy hangtani változás indulását és terjedését tudjuk a szinkroniában, napjainkban tetten érni. Egy ilyet vett észre Bárczi, amikor a debreceni és a dunántúli *t* hangok kakuminális, nyelvhegygel való ejtésére felfigyelt (MNy. 6: 111–6).

Az utóbbi években tapasztalható egy olyan mássalhangzó-változás, amelynek ma már terjedéséről is beszélhetünk, s amelyről a szakirodalomban tudomásom szerint eddig alig esett szó (Nyr. 86: 30). A *pénz*-nek *péndz*-féle ejtésére gondolok. Nyelvtörténeti szemináriumaimon, amikor a nyelvi változásoknak a szinkroniában való jelenlétéről beszélünk, a hangtani változásokhoz érve egy-egy 10–15 tagú csoportban mindig akad jó néhány hallgató, akitől *pénz* helyett *péndz*, *benzin* helyett *bendzin* vagyis *z* helyett *dz* ejtést hallok.

A *z* hang *dz*-vé válása (affrikálódása) általános az *-ózik*, *-őzik* képzőben: *vakarózik*, *akarózik* helyett gyakran mondjuk, hogy *vakaródzik*, *akaródzik*. De ez a jelenség elválasztható és elválasztandó az előbbtől. Míg ugyanis az *-ózik*, *-őzik* képzőben két magánhangzó között, a környező hangoktól függetlenül, spontán megy végbe a hangváltás, a *péⁿz* > *péndz*-hez hasonló esetekben mindig *n* utáni helyzetben válik a *z* *dz*-vé, s ez nem véletlen, hanem éppen ennek az *n*-nek a hasonító, asszociatív hatása indítja el a változást. Arról van ugyanis szó, hogy ilyenkor az *n* zárhang zárja még fennáll, amikor a *z* réshang volna keletkezőben, így jön létre a két elemi képzésmozzanatból a zárréshang (az affrikáta): a *dz*.

Az a kérdés mármost, vajon hol indult el, honnan terjed napjainkban ez az *nz* > *ndz* változás.

Én magam csak Budapesten hallottam villamoson, hivatalokban, de nem utolsó sorban (sőt elég gyakran) a televízióban és a rádióban. Véletlenszerű feljegyzéseim között a *péndz*, *bendzik*, *vondzák* és *hijándzik* szavak szerepelnek. S bár G. Varga Györgyi meg sem említi ezt a jelenséget a budapesti köznyelvről írott munkájában (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. 1968.), nekem az a benyomásom, hogy nemcsak igen eleven s egyre elevenebben terjed Budapest köznyelvében, de talán épp ez a köznyelv volt a forrása is.

Semmiféle adatunk nincs arról, hogy valamelyik nyelvjárásunknak volna sajátja az ilyenfajta *dz*-zés. Legalábbis ezt tanúsítja a Nyelvatlasznak az a térképe, amely a *péⁿzért* szó adatait jegyzi fel, s amelyen — ha van ilyen nyelvjárás — e hangváltozásnak feltétlenül jelentkeznie kell. Itt a következőket találtam: *dz* ejtést csak a romániai kutatópontokon (R. 3.: *píndzir*, *péⁿzér*, *pé^zér*, R. 4.: *píndzér*, *píndzír*), valamint Baranyában Kakasdon (F. 13: *péndzétt*, <*pé^zér*>, *péndzétt*) jegyezték fel. Ám Kakasdra a bukovinai Andrásfalváról települtek át, a bukovinai nyelvjárásnak pedig egyéb fonetikai helyzetekben is kedvelt hangja a *dz*, így ezek az adatok teljesen elkülöníthetők a tőlem megfigyelt ejtésváltozatoktól.

Hallgatóim számára szemináriumi dolgozattémaként szoktam javasolni az ilyenfajta affrikálódás vizsgálatát. Több feladat adódik ugyanis e jelenséggel kapcsolatban. Egyrészt meg kell vizsgálni az egyéb nazális + réshangok, illetve nazális + affrikáták történetét, felderítve, vajon nem fordult-e elő más hasonló kapcsolatban is az affrikálódás (vö. a szintén mai *Buzánszky Buzáncki* ejtését). Másrészt alaposabb gyűjtés, megfigyelés alapján nyomon kellene követni a jelenség terjedését mind a szavakat, mind pedig a használók korát és körét illetően.

Levelező hallgatóimnak tartott idei első nyelvjárastani órákon is szó került a problémáról, s igen érdekes volt egyik, a Rádiónál dolgozó hallgatóm, Barra Mária megjegyzése, aki elmondta, hogy éppen az elmúlt hetekben vitatkozott kollégáival a *bendzin* ejtés miatt. Ők a szó idegen voltával próbálták magyarázni effajta ejtését, de nem találtak választ arra, miért mondják a *péⁿz*-t is *péndz*-nek. Ugyanakkor többen felajánlották, hogy környezetükben megfigyeléseket végeznek, s az októberi konzultációra a következő beszámolókat kaptam tőlük.

Balassa Ivánné budapesti hallgatóm 10 adatközlőt kért meg, közülük 8-tól csak *nz* ejtést hallott, kettejükéről jegyezte fel, hogy vidéki származásúak. Ketten, egy budapesti 28 éves érettségizett dyatipe szedő lány és egy 32 éves 2 középiskolát végzett gépirónő ejtett *dz*-t a *péndz*, *bendzin* és *mandzárd* szavakban, de mindig *z*-t mondtak a *ronzó*, *önző*, *konzul*, *enzim* szókban.

Danyi József azt figyelte meg, hogy a „tudományos” szavakat, szak kifejezéseket a gondos ejtés, a pontosságra való törekvés miatt *nz*-nek ejtik (*janzenisták, skanzen, enzim*), a köznyelvben gyakori szavak *nz*-je a kiejtésben *ndz*-vé válhat. Így *bendzin*-t mondott egy 24 éves budapesti adatközlője. Nyelvjárásban beszélőktől nem hallott *dz*-s ejtést.

Fejes Erzsébet 14 éves martonvásári iskolásfiúkat olvasás közben figyelt meg. A gyengébb tanulók, akik betűket olvasnak, a *benzin, benzol, pénz* szavakat így is olvasták; a jól olvasó csoport lassan és szépen olvasó tagjai *benzin*-t; a gyorsan, kapkodva olvasók pedig az íráskép ellenére *bendzol*-t ejtettek. Saját családjáról azt mondta el, hogy a 76 éves nagymama, aki 47 évig Heves megyében élt, azóta Fejér megyében, mindig tisztán *nz*-t ejt. Édesapja (szül. 1919., géplakatos) viszont, aki szintén Hevesben élt, de 29 éve már Fejér megyében lakik, *ndz*-t ejt, s állandósult ez az ejtés 20 éves, már Fejér megyében született húga nyelvében is.

Gyulai Sándor egy mátyásföldi képesítés nélküli pedagógustól, s egy újpesti, két éves kereskedelmit végzett férfitől, valamint egy gödöllői kocsmáros házaspártól jegyzett fel *dz*-s ejtést. Galgamácsa, Vácegres, Váckisújalu és Püspökhatvan lakói viszont megállapítása szerint *nz*-t ejtenek.

Kondor Éva egy budapesti könyvtár olvasói között gyűjtött. 12 beszélőt kérdezett meg, s a *péNZ, benzin, vonzza, manzard, hiányzik, bronz* szavak ejtését jegyezte. 6 adatközlő egyáltalában nem használt affrikátát; közülük 4 iskolai tanuló (11–18 évesek), egy 21 éves műszerész (ezek mind budapestiek), s egy 22 éves Nagyatádon született, 2 éve Pesten lakó gyógyszerész. A 8 *dz*-t ejtő életkora, foglalkozása és illetősége a következőképp oszlik meg: mind a 6 szóban *dz*-t ejt egy 22 éves bajai születésű, 10 éve Pesten lakó érettségizett könyvtáros. *Péndz, vondza, bendzin, bronz* ejtést hallani egy 32 éves, budapesti, egyetemet végzett könyvtárostól és egy 45 éves, budapesti, 8 általános iskolát végzett takarítónőtől. A *péNZ, benzin, hiányzik* és *bronz* szavakat mondja *dz*-vel egy budapesti, 4 polgárit végzett nyugalmazott gépkocsivezető, s végül a *péNZ, benzin* és *hiányzik* szavakban fordul elő affrikálódás egy budapesti 30 éves, egyetemet végzett magyar–történelem szakos tanárnő nyelvében.

Prezenczky Jánosné 25 személy beszédében figyelte meg a *péNZ* és *benzin* szavak ejtését. Közülük 8 mindkét szóban *nz*-t, 13 mindkettőben *ndz*-t ejtett, 3 csak a *bendzin*-t ejtette affrikátával, egy pedig csak a *péndz*-t. A *dz*-t ejtők közül 14 budapesti, 1 Budapest környéki, 2 pedig 10 éve él Pesten. A 8 *nz*-t ejtő fele vidéki származású, bár hosszabb ideje élnek Pesten ők is. Az affrikátát ejtők foglalkozás szerinti megoszlása: 5 újságíró, 5 adminisztrátor, gépirónő, laboráns, 2 gépkocsivezető, 1 villanyszerelő, 1 elárusító, 1 mérnök, 1 takarítónő, 1 htb. Életkoruk szerinti tagolódás: 19–30: hét, 31–40: kettő, 41–50: négy, 50-en felüli: három.

Kiss Ibolya egész kis-dolgozatot nyújtott be, amelyben először is azt vizsgálta, mennyire kedveli nyelvünk a nazális + réshang, illetve a nazális + affrikáta kapcsolatokat. Egy 22 000 címszavas szótár alapszavait számbavéve megállapította, hogy 13 *nsz* kapcsolattal 63 *nc* áll szemben, 11 *ns* hangkapcsolat mellett 29 *ncs* van, s egyetlen *nsz*-t 7 *ndzs* ellensúlyoz. Mindhárom hangpár esetében tehát az *n* + affrikáta (*c, cs, dzs*) egymásutánja sokszorosra az *n* + réshang (*sz, s, zs*) kapcsolatnak. Kivétel csak az *nz*–*ndz* esetében mutatkozik: míg az *nz* 42 szóban jelentkezett, *ndz*-t csak egyetlen szóban talált (*brindza*).

Az *ndz* terjedésére vonatkozó adatgyűjtést Kiss Ibolya úgy végezte el,

hogy egy 41 mondatos szöveget állított össze, amelyben 25 ízben szerepelt *nz* hangkapcsolat. A szöveget 30 kísérleti személlyel olvastatta fel, s az eredményeket tesztlapokon értékelte. Ez a gyűjtésmód — tudjuk —, nem a legszerencsésebb megoldás. Jobb, ha spontán beszélgetésből jegyezhetjük fel a kívánt adatokat. Természetes azonban, hogy 25 adat megfigyelése 30 beszélő esetében ezzel a spontán gyűjtésmóddal beláthatatlanul sok időt vett volna igénybe. Így Kiss Ibolya módszere felmentést nyerhet, annál is inkább, mert ha valaki helyesen leírt szöveget az íráskép ellenére másképpen ejt, az feltétlenül bizonyító értékű. Aminthogy előfordult az is, hogy valaki *pénzt* olvasott ugyan, de spontán beszélgetés során *dz*-vel ejtette ugyanezt a szót.

Erős tétovázást figyelt meg Kiss Ibolya a német eredetű *linzer* és a *Ganz-Mávag* szavak ejtése során. Itt olyanok is ejtettek *dz*-t, akik egyébként mindenütt *z*-t mondtak. (A *linzer* szó *lindzer* ejtését egyébként az ÉrtSz. is megengedi.)¹⁶

A 30 vizsgált személy közül 7-en ejtettek minden esetben *nz*-t, mások bizonyos szavakban ingadoztak: hol *nz*-t, hol *ndz*-t mondtak. A leggyakrabban *dz*-vel ejtett szavak a következők voltak: A *pénz* szót 12-szer, a *pénzüket* szót 10-szer ejtették *dz*-vel; szintén 10-szer fordul elő affrikálódás a *linzer* szóban, 7-szer a *Ganz-Mávag*, 7-szer a *benzin* és 5-ször a *bronz* ejtésében. Ketten ejtettek *dz*-t az *irányzék* szóban is.

Kiss Ibolya szólistáit, példamondatait és tesztlapjait sajnos hely hiányában nem tudjuk közölni. De segítségükkel még néhány összegező megállapítás tehető. A *dz* használóinak életkora a következő: 17 éves: egy; 19—30: tizenöt; 31—40: három, 41—50: egy. A megkérdezettek mind budapestiek. Egyetlen feltűnő adat: a 25 szó közül 17 szóban (az összes adatközlő közül a legtöbb esetben) *dz*-t használt egy debreceni származású zenész (két évet külföldön töltött). Lehetséges, hogy nyelvében az affrikálódás épen pestieskedő sajátosság? 9 esetben használt *dz*-t egy volt tv-bemondónő, 8 esetben egy üzletkötő s 7 esetben egy üzletkötő, volt rádióriporter. A többi adatközlő 1—2—3—4 szót ejt *dz*-vel.

Összefoglalva tehát: bár anyaggyűjtésünk bizonyos szempontból egyoldalú (elsősorban a fővárosra vonatkozik), mégis úgy látszik, nem tévedünk, amikor az *nz* > *ndz* hangváltozást a pesti köznyelvből induló, s talán elsősorban a hangos tömegkommunikációs eszközök csatornáin át a vidéki k ö z n y e l v b e is áterjedő jelenségnek tartjuk. S bár e kérdésben nyugodt lélekkel csak akkor nyilatkozhatnánk, ha az ország különböző területein végzett megfigyelésekre támaszkodhatnánk, egyelőre mégis úgy gondoljuk, hogy e változás a nyelvjárások szintjéig nem hatolt el, egyik nyelvjárás sem mondhatja sajátjának.

Az új ejtésforma elsősorban a huszonévesek körében hódít, s talán tőlük terjed az idősebb és fiatalabb évjáratok felé. A helyes kiejtésre is gondot fordító tanárainknak köszönhető, hogy iskolásaink beszéde egyelőre, úgy látszik, jószerivel mentes marad tőle (vö. Kondor Éva és Fejes Erzsébet adatait).

Megfigyelhető az is, hogy a jelenség egyes szavakban terjed tovább, bár egyre több szót hódít magának. Legáltalánosabb a *péndz* és a *bendzin* (mint a mindennapi beszédben is leggyakrabban előforduló szavak) ejtése, ezeket követi a *Gandz*, *brondz* és *mandzard*. Egyre több szó kerül tehát hatása alá. Lehetséges, hogy végül ez az indulásában egyes szavakra szorítókozó hangváltozás, minden hasonló helyzetű *z*-re jellemző affrikálódási tendenciává válik.

Maga a jelenség nem idegen nyelvi rendszerünktől. Amint Kiss Ibolya összeállításából láttuk, minden más hangpár esetében általánosabb az a más-

salhangzókapcsolat, amelyben az *n* hangot nem réshang, hanem affrikáta követi. Kérdés mármint, vajon miért nem terjedt el már jóval korábban az *nz* helyett is az *ndz*. Ennek a magyarázata az lehet, hogy a *dz* hang viszonylag új a magyar mássalhangzórendszerben. A többi affrikáta közül a *cs* ősi finnugor eredetű hangunk, a *c* már a X. századtól adatolható, s bár egy időre kivetett nyelvünkől az ősmagyar *dzs* hang, a XVI. századtól ez is újra polgárjogot nyert.

A *dz* viszont a XVI. században jelentkezik először, s bár nem idegen, hanem belső keletkezésű hang, meghonosodása elég lassan ment végbe. Napjainkban azonban már egyre természetesebben illeszkedik hangállományunkba, ezt mutatja az *-ózik* > *ódzik* spontán, valamint a most ismertetett *nz* > *ndz* hasonulás, asszociatív hangváltozás is.

A nyelvben végbemenő minden változás először szembekerül a hagyományos, a régi formákkal. Ilyenkor lehet és kell nyelvhelyességi szempontból megvizsgálnunk és megítélnünk a jelenséget.

Míg az *akaródzik*-féle ejtés már általános és nem kifogásolható, addig a *péndz*, *bendzin* ejtést egyelőre pongyolának érezzük, véleményünk szerint tehát a művelt köznyelvben kerülendő.

E. Abaffy Erzsébet

A „legszebb” magyar szavak és az idegen nyelvűek

I. Tudományos szempontból nézve túlzás legszebb szavakról beszélni. Megfelelő kritériumok híján ugyanis nincs egzakt módszerünk, amellyel a szavakat a „szépség” esztétikai fogalma szerint rangsorolhatnánk. Egy-egy szót ki-ki szubjektív, minden részletében föl nem deríthető, meg nem magyarázható véleménye szerint tart szépnek, nem szépnek vagy éppen csúnyának. Tudjuk, hogy véleményalkotásunkat elsősorban a szavak jelentése és hangzása befolyásolja, illetőleg határozza meg (l. Zolnai: *Nyelv és hangulat* 52—4; Fábíán: in: Fábíán—Szathmári—Terestyéni: *A magyar stilisztika vázlat* 151—6; Szépe: *Nyr.* 82: 27—33; Voigt: *Nyr.* 96: 139—44; Vargha Balázs: *Játsszunk a szóval!* 71—3; Fodor: *Mire jó a nyelvtudomány?* 127—40; vö. még Tolnai: *MNy.* 17: 28—32, 20: 50—9; Fodor: *Nyr.* 86: 151—5; Szilágyi: *A magyar szókincs regénye*² 187—95), de nemcsak az (l. Szépe: i. h.). Mert különben minden azonos nyelvet beszélő embernek ugyanazokat a szavakat kellene szépnek tartania, mivel a szavak jelentése és hangzása tőlünk függetlenül létező s mindegyikünk számára ugyanaz az objektív valóság. A szavak jelentésén és hangzásán kívül — többnyire tudat alatt — befolyásol bennünket véleményünkben olvasmányélményünk, egy-egy vers vagy szavalat, amelyben a választott szót olvastuk vagy hallottuk, ahhoz a nyelvváltozathoz vagy réteghez való viszonyunk, amelyből a kérdéses szó származik és még sok apró mozzanat, amelyekre már régen nem emlékszünk. Idegen nyelvűeknél például fontos szerepe van annak is, hogy ők a kérdéses szavakhoz milyen anyanyelvi szavakat, esetleg más idegen nyelvi szavakat asszociálnak. Lehet egy magyar szó kellemes hangzású és pozitív jelentésű, ha a hozzá asszociált anyanyelvi szó például káromkodásféle, az illető magyar szó aligha találta szépnek. Mindezek a választásunkat befolyásoló tényezők — így mondanám: az emocionális mező — szubjektív determináltságúak s egyénenként különbözők („a szóról való szépségítélet szubjektív marad”, illetőleg

„szubjektív minden szépségtalálgatás”: Zolnai: i. m. 52—3). Ez a magyarázata annak, hogy nincs a szavakról készített két olyan „szépséglista” a világon, amely teljesen megegyeznék. Kosztolányi például a következő tíz szót találta legszebbnek: *lány, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér, szív, sír* (Erős várunk a nyelv 237—8). A Füles szórakoztató hetilap pályázatszerű körkérdése alapján a szerkesztőbizottság a következő szavaknak adta a palmát: *csend, csillag, illat, hölgy, lomb, szelíd, szellő, tündér* (l. Szépe: i. h.). Lengyel József író *e-s* szavainkból állított fel egy listát: *élet, élés, éles, élelem, vér, testvér, féltestvér, nővér, lélek, fej, fejedelem, felleg, fény, menny, nép, szép, zene, félelem, értelem, szerelem*. További listákat l. Fábrián: i. h.; Szépe: i. h. Az a tény viszont, hogy többkevesebb szó általában minden listában előfordul, jól mutatja a szavak jelentésének és hangzásának — az ítéletalkotásunkat leginkább befolyásoló két tényezőnek — a fontos szerepét. Egzakt módon nem rangsorolhatjuk tehát a szavakat „szépségük” foka szerint. Azt azonban megtehetjük, hogy közvéleménykutatással összeállítjuk az általánosan szépnek tartott szavak listáját. S ha valakinek eltér a véleménye a „*communis opinio*”-tól, annak éppúgy igaza van, mint azoknak, akik a listát összeállították. A szavak „szépségének” a megítélésében tehát senki sem lehet döntőbíró, illetőleg a maga módján mindenki az.

2. Azt megállapítandó, vajon a külföldiek hogyan vélekednek a tőlünk magyaroktól szépeknek tartott magyar szavakról, a következő „kísérlet” végeztem el. Az említett három szólistát egygyé ötvöztem, s harminc külföldi, nem magyar anyanyelvű személyt kérdeztem ki 1973 novemberében és decemberében az NSZK-ban (Göttingen) és Svájcban (Biel), azt tudakolván meg, hogy a listában szereplő szavak közül melyeket tartják kellemes hangzásúnak, „szépek”. Ez a következőképpen történt: minden „adatközlő” külön listát kapott. A szavakat kétszer-háromszor viszonylag lassú tempóban felolvastam.¹ A második, illetőleg harmadik olvasás közben és/vagy után kellett megjelölniük azokat a szavakat, amelyek véleményük szerint szépek. Nem közöltem velük a jelentéseket, csak a „szavazás” után. Adatközlőim más-más anyanyelvű, zömmel német és francia személyek, nők és férfiak voltak, s közülük többen egy szót sem tudtak magyarul, mások éppen hogy csak valamit, ismét mások többet, néhányan pedig jól beszéltek (s beszéltek) nyelvünket.² Az ily módon összegyűjtött anyag nyelvészeti szempontból is értékesnek mondható információkat ad a következő kérdések vizsgálatához: 1. mi a különbség anyanyelvi és nem anyanyelvi személyek véleménye között? 2. tapasztalható-e különbség, s ha igen, milyen fokú különböző idegen nyelvűek véleményalkotá-

¹ Ejtettem a zárt *ë*-ket is — a soproni regionális köznyelvnek megfelelően, tehát így: *lélek, félelelem, értelem, fejedelem, szerelém, csénd, élés, szelíd, élelem, felleg, menny*. A többi *e-t* tartalmazó szó mind nyílt *e*-vel ejtendő. Azok közül a szavak közül, amelyekben két vagy több *e* fordul elő, a zárt *ë-s* változatokat megkérdezett adatközlőim egyhangúlag kellemesebb hangzásúnak mondták (néhányuknak ugyanis — utólag — *e* szavak zárt és nyílt *e-s* változatát is bemutattam).

² Adatközlőim, akiknek ezúton is köszönetet mondok készséges közreműködésükért, a következők voltak: (Göttingen) Hans-Hermann Bartens, Axel Boas, Christoph és Rosemarie Gläser, Gerhard Grohe, Grete Hesse, Hans Hoyer, Michael Katzschmann, Wolfgang Kruse, Doris Müller, Rita Portius, Lydia, Monika és Wolfgang Schlachter, Wolfgang Schlicht, Wolfgang Wille-Baumkauff, Paul és Tiiu Kokla (észtek), Raija Bartens (finn); (Biel) Susy Congeda, Marietta Fasani (olasz), Elisabeth, Ellen (amerikai), Susy és Urs Luterbacher, Françoise Nercide, Philippe Nicolet, Ernest Nyffenegger, Nelly Meuwly, Marianne Voisard.

sában? 3. mennyire befolyásolja a véleményalkotást a jelentés teljes kikapcsolása? 4. milyen eredményre vezet a csak akusztikai alapon történő ítéletalkotás? 5. tapasztalható-e különbség nők és férfiak véleményében?

3. Az anyagközlés legcélszerűbb módjával a statisztikai szempontok szerint készített listák kínálkoznak: anyagközlés-feldolgozás-szemléltetés bizonyos fokig együtt megvalósítható így. A listák után következő kommentárok a vizsgálat alapján a 2. fejezetben fölvetett kérdésekre adható válaszokat tartalmazzák.

a) A jelentést ismerők és nem ismerők véleményének az elemzése:

	1. Jelentést ismerők		2. Jelentést nem ismerők		3. Összesítve	
1.	<i>csillag</i>	11	<i>élet</i>	9	<i>tündér</i>	18
2.	<i>lélek</i>	9	<i>tündér</i>	9	<i>csillag</i>	17
3.	<i>szelíd</i>	9	<i>fejedelem</i>	9	<i>élet</i>	16
4.	<i>tündér</i>	9	<i>félelem</i>	8	<i>lélek</i>	16
5.	<i>fény</i>	8	<i>csend</i>	7	<i>félelem</i>	15
6.	<i>illat</i>	8	<i>lélek</i>	7	<i>illat</i>	14
7.	<i>szellő</i>	8	<i>szerelem</i>	7	<i>szellő</i>	14
8.	<i>szív</i>	8	<i>csillag</i>	6	<i>értelem</i>	13
9.	<i>anya</i>	7	<i>éles</i>	6	<i>fejedelem</i>	13
10.	<i>élet</i>	7	<i>értelem</i>	6	<i>szerelem</i>	13
11.	<i>félelem</i>	7	<i>illat</i>	6	<i>csend</i>	12
12.	<i>lány</i>	7	<i>szellő</i>	6	<i>éles</i>	12
13.	<i>lomb</i>	7	<i>csók</i>	5	<i>szelíd</i>	12
14.	<i>nővér</i>	7	<i>gyöngy</i>	5	<i>gyöngy</i>	11
15.	<i>élelem</i>	6	<i>féltestvér</i>	5	<i>nővér</i>	11
16.	<i>éles</i>	6	<i>testvér</i>	5	<i>testvér</i>	11
17.	<i>értelem</i>	6	<i>élelem</i>	4	<i>élelem</i>	10
18.	<i>felleg</i>	6	<i>nővér</i>	4	<i>fény</i>	10
19.	<i>gyöngy</i>	6	<i>fej</i>	3	<i>szív</i>	10
20.	<i>ősz</i>	6	<i>szelíd</i>	3	<i>anya</i>	9
21.	<i>sír</i>	6	<i>szép</i>	3	<i>csók</i>	9
22.	<i>szerelem</i>	6	<i>szűz</i>	3	<i>lány</i>	9
23.	<i>szűz</i>	6	<i>anya</i>	2	<i>szűz</i>	9
24.	<i>testvér</i>	6	<i>élés</i>	2	<i>felleg</i>	8
25.	<i>zene</i>	6	<i>felleg</i>	2	<i>féltestvér</i>	8
26.	<i>csend</i>	5	<i>fény</i>	2	<i>ősz</i>	8
27.	<i>csók</i>	4	<i>kard</i>	2	<i>sír</i>	8
28.	<i>élés</i>	4	<i>könny</i>	2	<i>lomb</i>	7
29.	<i>fejedelem</i>	4	<i>lány</i>	2	<i>szép</i>	7
30.	<i>könny</i>	4	<i>nép</i>	2	<i>zene</i>	7
31.	<i>szép</i>	4	<i>ősz</i>	2	<i>élés</i>	6
32.	<i>féltestvér</i>	3	<i>sír</i>	2	<i>könny</i>	6
33.	<i>menny</i>	3	<i>szív</i>	2	<i>fej</i>	5
34.	<i>vér</i>	3	<i>vér</i>	1	<i>kard</i>	4
35.	<i>fej</i>	2	<i>zene</i>	1	<i>vér</i>	4
36.	<i>kard</i>	2	<i>menny</i>	0	<i>menny</i>	3
37.	<i>nép</i>	2	<i>lomb</i>	0	<i>nép</i>	3

Az 1. lista annak a tizenöt magyarul többé-kevésbé vagy jól tudó adatközlőnek a véleményét tükrözi, akik a felsorolt szavak jelentését ismerték (természetesen nagy különbség volt közöttük e tekintetben is: voltak, akik — ilyen vagy olyan formában, de — e szavak stilisztikumát is ismerték-ismerhették, mások csak a pusztá szótári jelentést). A 2. lista tizenöt magyarul nem tudó, a szavak jelentését nem ismerő adatközlő véleményét foglalja össze. A 3.

lista összesített lista: a harminc adatközlő véleményét foglalja számokba, illetőleg sorrendbe. Az azonos számú szavazatot kapott szavakat ábécérendben soroltam be mindenütt.

Az 1. és a 2. lista összehasonlítása jól mutatja a jelentés szerepét a szavak „szépségének” a megítélésében. Lássuk a következő listát, állításunkat igazolandó:

	Jelentést nem ismerők	Jelentést ismerők
<i>élet</i>	1.	10.
<i>félelem</i>	4.	11.
<i>féltestvér</i>	15.	32.
<i>fej</i>	19.	35.
<i>szív</i>	33.	8.
<i>anya</i>	23.	9.
<i>lány</i>	29.	12.
<i>lomb</i>	37.	13.

A *félelem*, *féltestvér* és a *fej* előkelő „helyezése”, a *szív*, *anya*, *lány*, *lomb* hátul kullogása a jelentést nem ismerőknél beszédes bizonyíték. Megemlíteném az is, hogy a *menny* és a *lomb* szóra csak azok adták voksukat, akik ismerték a jelentést. Az adatgyűjtéskor — a jelentés szerepét ellenőrizni akarván — azt tettem, hogy miután magyarul nem tudó adatközlőim megjelölték a tőlük szépnek tartott szavakat, „elárultam” a szavak jelentését s azt kérdeztem, pótlólag jelölnének-e be néhány szót még. Majd mindenki igenlő választ adott, egyesek meg amiatt csóválták a fejüket, hogy olyan szavakat jelöltek meg szépnek, amelyeknek a jelentése egyáltalán nem szép.

b) A német és a francia anyanyelvűek véleményének az összehasonlítása:

1.

	Németek		Franciák	
1.	<i>csillag</i>	11	<i>fejedelem</i>	7
2.	<i>illat</i>	11	<i>félelem</i>	6
3.	<i>élet</i>	10	<i>csend</i>	5
4.	<i>lélek</i>	10	<i>szerelem</i>	5
5.	<i>tündér</i>	9	<i>tündér</i>	5
6.	<i>anya</i>	8	<i>élet</i>	4
7.	<i>értelem</i>	8	<i>féltestvér</i>	4
8.	<i>szelíd</i>	8	<i>gyöngy</i>	3
9.	<i>szív</i>	8	<i>éles</i>	3
10.	<i>élelem</i>	7	<i>fej</i>	3
11.	<i>gyöngy</i>	7	<i>lélek</i>	3
12.	<i>fény</i>	7	<i>szellő</i>	3
13.	<i>szellő</i>	7	<i>testvér</i>	3

Tizenöt német anyanyelvű véleménye alapján — legalább egy „szavazattal” — mind a 37 szó szép. Tíz francia anyanyelvű a 37 szóból 25-öt talált szépnek, 12 szóra egy „szavazat” sem jutott (1. a 2. listát a következő lapon). Az 1. lista az első 13 szót tartalmazza. Jól látható már az első pillanatra, milyen nagy a különbség a németek és a franciák véleménye között. Az első 5 szó között 1 közös — a *tündér* mindkét lajstromban ötödik —, a 6. — 13. között pedig 2 (*gyöngy*, *szellő*). Az első 13 között 5 közös: az említetteken kívül még az *élet* és a *lélek* is. Tudnunk kell azonban, hogy a franciák közül senki sem ismerte a szavak jelen-

2.		
		Franciák
<i>anya</i>	8	0
<i>szív</i>	8	0
<i>ősz</i>	6	0
<i>szép</i>	6	0
<i>szűz</i>	6	0
<i>élés</i>	5	0
<i>lomb</i>	5	0
<i>zene</i>	5	0
<i>nép</i>	3	0
<i>kard</i>	2	0
<i>menny</i>	2	0
<i>vér</i>	2	0
<i>csillag</i>	11	2
<i>illat</i>	11	2
<i>szelíd</i>	8	2
<i>szerelem</i>	6	6
<i>félelem</i>	5	6
<i>fejedelem</i>	4	7
<i>csend</i>	4	5
<i>fej</i>	1	3

tését, a németek közül csak négyen nem, a többi igen. Mivel sem az adatközlők száma, sem magyar nyelvi ismereteik nem azonosak, nem vonhatunk le sem messzemenő, sem biztos következtetéseket. Annyit azonban bizvást állíthatunk, hogy a listában jól látható nagy különbségek az adatközlők anyanyelvi determináltságával is magyarázandók. Azaz: nem ugyanazokat a hangokat, illetőleg hangkapcsolatokat tartja szépnek a német és a francia anyanyelvű ember, mivel szemléleti, kiindulási alapjuk (= anyanyelvük) a hangkapcsolatokat tekintve is különböző. Minél távolabb áll két nyelv egymástól fonémáit, fonémakapcsolatait tekintve, annál nagyobbak a különbségek egy harmadik, ismeretlen nyelv szavai hangzásának a megítélésében is. Feltűnő például, hogy a franciáktól szépnek tartott első 14 szó — kivétel nélkül! — magas hangrendű, míg a német listában az első 13 között három mély hangrendű is szerepel (a két legszebbnek tartott is: *csillag*, *illat*, de bizonyára jelentésük hatása is számottevő volt). Egyik francia anyanyelvű adatközlőm ki is kelt az *a*-k ellen, mondván, egyáltalán nem kellemes hangzásúak.

Érdekes és sok tanulsággal járó vállalkozás lenne anyanyelvi beszélőktől összeállított ugyanazon szólistát az itt bemutatott módon különböző nyelvű egyénektől kikérdezni. E vizsgálat — amelyet a tulajdonnevekre is ajánlatos kiterjeszteni — akkor járna megbízható eredményekkel, ha nyelvenként legalább 30–50 adatközlővel lehetne dolgozni. Minél több nyelven végeznénk el a kísérletet, az összkép annál színesebb, az eredmény annál értékesebb lenne.

c) Nők és férfiak:

A lista 14–14 nő,³ illetőleg férfi véleményét tartalmazza, éspedig az első 17 szót (a többi közlésétől eltekintettünk). Mint látható, a férfiaknál nagy becsben áll a *lány* (5.), az *illat* (2.) és az *élelem* (7.), a nőknél viszont nem (a *lány* 17., az *illat* 11., az *élelem* 14.). A hölgyek ezzel szemben a *lélek* (1.), az *értelem*

³ Az amerikai és olasz hölgy adatai nélkül.

	Nők	Férfiak
1.	<i>lélek</i>	<i>csillag</i> 9
2.	<i>csillag</i>	<i>illat</i> 9
3.	<i>élet</i>	<i>élet</i> 7
4.	<i>értelem</i>	<i>félelem</i> 7
5.	<i>szerelem</i>	<i>lány</i> 7
6.	<i>félelem</i>	<i>szellő</i> 7
7.	<i>szelíd</i>	<i>élelem</i> 6
8.	<i>szellő</i>	<i>éles</i> 6
9.	<i>gyöngy</i>	<i>fejedelem</i> 6
10.	<i>fejedelem</i>	<i>fény</i> 6
11.	<i>illat</i>	<i>gyöngy</i> 6
12.	<i>testvér</i>	<i>lélek</i> 6
13.	<i>anya</i>	<i>szelíd</i> 6
14.	<i>élelem</i>	<i>anya</i> 5
15.	<i>éles</i>	<i>értelem</i> 5
16.	<i>fény</i>	<i>testvér</i> 5
17.	<i>lány</i>	<i>szerelem</i> 4

(4.), a *szerelem* (5.) és a *szelíd* (7.) szót tartják szépnek, a férfiaknál e szavak meglehetősen hátul kullognak (*lélek* 12., *értelem* 15., *szerelem* 17., *szelíd* 13.). E listát, illetőleg a lista alapján készíthető statisztikákat fokozott óvatossággal kezeljük, mivel nem tettünk különbséget a magyarul semmit nem tudó és valamit már tudó, tehát a jelentést ismerő és nem ismerő adatközlők között. A 14 nő közül 10, a 14 férfi közül pedig 3 nem tud magyarul semmit, ők tehát egy szó jelentését sem ismerték.

4. Adatközlőimet megkértem arra is, mondják meg, illetőleg írják le azokat a magyar szavakat, amelyek a listában nem szerepelnek, de amelyeket ők szépnek tartanak.⁴ Ime e szavak (összetételek is vannak közöttük): *beteg, cimbalom, csapat, cseng, denevér, diadal, dzsida, elfelejt, elmereng, erdő, ész, farkas, fehér, fésű, fogadalom, gazember, gondolat, göndör, hegedűs, hegy, hold, ismerős, káva, kép, kilátás, küld, kürt, letekint, levél, milyen, mókus, muskátli, naplemente, patika, péküzlet, például, pimasz, susog, szakállú* (Bartók!), *tessék, tudós, varázsol, város, virág, víz, zöld*. — A tulajdonnevek közül ötöt említettek: *Balaton, Budapest, Gábor, István, Miklós*.

Végezetül annyit: mivel csak harminc adatközlővel dolgoztam, a jelen vizsgálat eredményeit nem szabad eltúlozva általánosítani. Úgy vélem azonban, tájékoztató értékük van, s arra is jók, hogy — amint szeretném — ösztönzést adjanak az ilyen irányú további kutatásoknak.

Kiss Jenő

⁴ Zolnai szerint „a jelentés konvergenciája nélkül nem ítéhetünk a szó akusztikai értékéről” (Nyelv és hangulat 53). Ellenkező véleményen vagyok. A jelentés ismerete (= befolyása) nélkül jobban meg tudjuk figyelni és ragadni a szavak akusztikai, hangzásbeli oldalát. Mint magyar anyanyelvű nem tudok úgy véleményt nyilvánítani például a *tündér* vagy az *anya* szó hangzásáról, hogy a jelentés ilyen vagy olyan formában be ne folyásolna, akár akarom, akár nem. A szó jelentése és akusztikája elválaszthatatlan egység az anyanyelvi beszélő számára. E kettő maradéktalan szétválasztása csak idegen nyelvűeknél lehetséges.

A *kocsii* — *kocsijai* típusú alakpárokról

A birtokos személyragoknak a tőhöz való kapcsolódásával, a morféma-határok megállapításával számos tanulmány foglalkozik. Ezeket a különböző szegmentálási kísérleteket áttekintve megállapíthatjuk, hogy az a felfogás látszik a legcélszerűbbnek, amely szerint a birtoktöbbsesítő jelnek több alakváltozata van, mégpedig a következők: *-i*; *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* (vö. Rácz Endre: A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 135—49). Az egyes változatokkal kapcsolatban azonban tüstént felvetődik a kérdés, hogy a birtoktöbbsesítő jel mikor melyik formájában realizálódik. A magyar nyelv rendszeréből következik, hogy alkalmazását annak a szótőnek a milyensége határozza meg, amelyikhez kapcsolni akarjuk.

Mássalhangzóra végződő szavak esetében ma szinte kizárólag az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* változatokat használjuk. Hogy ezek közül is melyiket, azt a szótő dönti el. Az *-ai*, *-ei* általában azokhoz a tövekhez járul, amelyekhez egy birtok esetén az egyes szám 3. személyben *-a*, *-e* személyrag csatlakozik; a *-jai*, *-jei* viszont azok után a tövek után jelentkezik, amelyek az említett alakban *-ja*, *-je* személyragosak. Ha az egyes szám 3. személyű ragban ingadozik a *j* nélküli és a *j*-s változat, akkor hasonló ingadozás mutatkozik a birtoktöbbsesítő jelben is, bár ilyenkor a *j* nélküli változat mintha gyakoribb volna. (Vö.: S. Hámori Antónia: MNy. 55: 55—67; Rácz: i. h. 148.)

Ha a szó magánhangzóra végződik, a birtoktöbbsesítő jel *-i* formában szokott jelentkezni. Ez a szabály azonban korántsem kivétel nélküli. A kivételek elsősorban az *i* végű szavak közül kerülnek ki. Régebben ezek is az *-i* variánsnt kedvelték (pl. *kocsii*; nem beszélve most a *fiái* stb. alakról, amelyben a többses-jel *-ai*, de itt az egyes szám 3. személyű rag is rendhagyó: magánhangzón végződő tő után *-a* szerepel az írásban, nem pedig *-ja*). Manapság azonban az efféle szóalakok sokszor a *-jai*, *-jei* többsesjellel fordulnak elő. Pl.: „*holmijaink* groteszk pajtások, kik nem izlésünkhöz, hanem szegénységünkhöz melegednek hozzá” (Németh László: Egy tél Budapesten. Látóhatár 1973. dec. 12); „egy házat vettek körül, amely magas szigorú falaival egyedül állott az égett város rossz *putrijai* közt” (Móricz: Tündérkert. 1954. 68); „új *muskátlijaival*, friss sárga keresztjével előtte állt a sír” (Németh László: Gyász. 1969. 708); „javakorukban az elődjének engedelmeskedtek, kinek legtöbbször *földije* is voltak...” (Kaffka Margit: Hangyaboly. 1971. 23).

A nyelvtörténet tanúsága szerint — mint említettem — vitathatatlan, hogy régen az *i* végű főnevek birtoktöbbsesítő jeles formája nem (*-ai*, *-ei*;) *-jai*, *-jei*-vel, hanem *-i*-vel alakult. Még Kassák is így ír: „Jöttek a szemetesek s a redakciók vizslaszemű *kulii*” (Máglyák énekelnek II.).

A XX. század elejétől egyre többször vetődik fel a kérdés, melyik forma a helyes: a *kocsii* vagy a *kocsijai* típusú. A szerkesztőséghez érkezett levélre válaszulva jelent meg a MNy. 19. évfolyamában T. V. aláírással egy rövid cikk, amely Szinyeire hivatkozik, és azt írja, hogy a *kocsijai*, *bácsijai* stb. alakok rendkívül gyakoriak, de eredetileg az *-i* volt a birtoktöbbsesítő jel, s így a *bácsium*, *kocsium* forma szabályos, nem helyteleníthető (i. h. 67—8). Itt T. V.-nek tehát a *kocsium* típust kellett védelmébe vennie. Nagy J. Béla (Msn. 9: 145—6) meg éppen ellenkezőleg a *kocsijaim* típust mentetegeti. Mint ahogy a mássalhangzóra végződő szavak esetében az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* kiszorította az *-i*-t, úgy szorul háttérbe az *i* végűeknél is a *kocsium* forma. Hibáztatni szerinte egyik alakot sem kell,

hiszen egyelőre „mind a két nyelvszokás él”. A Nyelvművelő levelekben (174–5) K. S. már indokolja is, hogy mi az oka a *bácsijaim* típus térhódításának. Példákat hoz fel arra, hogy a két *i* egymás mellett nem lehetetlen a magyarban: *kiüssza, kiürtja* stb. De ahogy az oroszii papból oroszii pap lett, „ilyenféle változás lehet az is, hogy a régi *kocsiim, kocsiüd, kocsi* stb. helyett ma így beszélünk: *kocsijaim* . . .”. S ezek után ő is megállapítja, hogy „mind a két nyelvszokás él, tehát sem a régit nem kell hibáztatnunk, sem az újat”. A *kocsijai* típus általánosan elterjedt voltáról ír Szabó Dénes (A mai magyar nyelv 2: 226), Tompa József (Nyelv. 4 215), Bárczi Géza (A magyar nyelv életrajza 376, A magyar nyelv története 572), és ezt a formát a *kocsiim* mellett elfogadhatónak tartja a MMNyR. (1: 545) is. Bárczi könyvéből világosan kitűnik, hogy a „nehézkés” *kocsijaim* egyre általánosabbá válik, és fokozatosan kiszorítja a *kocsiim* típust. Tompa másutt (MNy. 56: 51) „terjedező”-nek mondja a *kocsijaim*-féle alakokat. Majtinszkaja (Vengerszkij jazik 1: 118) már egyedül a *kocsijai* formát említi, mint helyesnek elfogadott alakzatot. A Bukarestben 1971-ben megjelent „A mai magyar nyelv kézikönyve” című munka (249) pedig a *holmii, férfii* alakokat rossz hangzású, beszélt nyelvi formának tartja, s a *férfiai, holmijai* típust fogadja el.

Ez a kijelentés első hallásra szélsőségesnek tűnik. Lotz János azonban 1971 tavaszán az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tartott egyik előadása alkalmával megszavaztatta a hallgatóságot, s mindössze hárman nyilatkoztak úgy, hogy ők a *kocsiim*-féle alakokat használják (egyik maga az előadó volt). Mivel „A mai magyar nyelv kézikönyve” olvasása előtt magam is a *kocsiim* stb. alakok helyességéről voltam meggyőződve, részletesebben megvizsgáltam az *i* végű főnevek birtoktöbbségesítő jeles formáit a mai magyar nyelvben. Az adatokat a legkülönbélebb folyóiratokból; napilapokból, szaklapokból, szépirodalmi művekből, műfordításokból, valamint a rádió és a televízió műsoraiból vettem. Ez idő szerint 78 adatom van; s ezek közül mindössze kettő alakult *-i* többséjjel: a már említett Kassák-idezetben szereplő *kulii* és Karinthy Ferenc következő mondatában a *bácsii* és a *nénii*: „Most mihez akarsz kezdeni, egyetemre mégy? — kérdezték a régi idők *bácsii* és *nénii*” (Ősbemutató. — Szellemidézés. 1973. 255).

A többi 76 adatban az *-ai, -ei, -jai, -jei* többséjjel fordul elő, mégpedig a következő szavakkal kapcsolatban: *atyafi* (1 adat), *államférfi* (1), *bérkocsi* (1), *dandy* (1), *élősvi* (1), *értelmiségi* (1), *falubeli* (1), *férfi* (10), *fiú* (2), *földi* (9), *gépkocsi* (7), *gumi* (3), *harckocsi* (1), *hálókocsi* (1), *hobby* (1), *holmi* (5), *járókocsi* (1), *kocsi* (16), *monokli* (1), *mozi* (5), *muskátlí* (1), *műhelykocsi* (1), *műszaki* (1), *putri* (1), *személygépkocsi* (1), *teherkocsi* (1), *versenykocsi* (1).

Néhány példa a cikk elején már idézettekén kívül: „A XVIII. század *bérkocsijai* között igen elterjedtek voltak az Oroszországból származó, de főként Varsóban használt háromfogatúak” (Czére–Nagy: A legyőzött távolság. 1967. 47); „tógás és tunikás szereplőiben a romantika *dandyjeire* és félvilági hölgyeire ismerhetünk” (A magyar irodalom története 1849–1905. 1971. 150); „érdekesen mesélt a hetvenes–nyolcvanas évek *értelmiségieinek* életéről” (Gorkij: Klim Szamgin élete. Ford.: Gellért György. 1964. 770; itt voltaképpen helyesírási hiba van, *értelmiségieinek* helyett, vö. Nagy J. Béla: Nyr. 88: 29–30); „Ezerharmincöten mentek el a *férfiaink*, gondolja csak el, mennyi ez, ha ma alig két és fél ezer dolgozó tagunk van” (Népszabadság 1974. júl. 11. 6); „A Volgai Autógyár *gépkocsijai* rövid idő alatt is nagy hírnévre tettek szert a világpiacon” (Fáklya 1974. szept. 8. 9); „Az első kerek *gumijainak* kopását

méltányolták, az akkumulátort kicserélték” (Autó—Motor 1972. aug. 6. 10); „Emlékezünk Gábor György Ingres hegedűje című tanulmánykötetére, amelyben nagy művészek *hobbyjainak* sorát gyűjtötte egybe” (Nők Lapja 1974. szept. 21. 10); „A közúti igazgatóságok *járőr-kocsijai* naponta járnak az utakat” (Népszava 1974. okt. 19. 12); „Szabálytalanul jártak el tehát azok, akik . . . nyugati márkájú *kocsijaikon* modernizálás, vagy teljesítményjavítás miatt alkatrészeket cseréltettek” (Autósélet 1974/3. 2); „meg vannak elégedve a mi *kocsijainkkal*” (Televízió I. 1974. febr. 26. 19^b 55’); „micsoda nevetnivalóan furcsa világ ez a keménykalapjaival, bukjelszoknyáival, fiakkereivel meg *monoklijaival*, sétapálcáival” (Nemeskürti: A magyar film története. 1965. 243); „A rendőrségi közlemény szerint a robbanások a West End *mozijaiban* történtek” (Zalai Hírlap 1973. dec. 24. 7); „Mezőgazdasági gépszerezőket, lánctalpas és gumikerekes gépek javításához vidéki munkahelyeinkre és *műhelykocsijainkra* felveszünk” (Magyar Nemzet 1971. máj. 21. 14); „Egy székesfehérvári vagy győri nagyüzem *műszakijainak* lenni” (Petőfi Rádió 1974. máj. 25. 10^b 22’); „tudták, hogy minden java földi, és hogy csak *versenykocsijain* érez néha szédülést” (Cocteau: Rettenetes gyerekek. Ford.: Gyergyai Albert. 1971. 59).

Tehát a mai nyelvállapot igazolni látszik „A mai magyar nyelv kézikönyve” megállapítását.

Mi lehet az oka, hogy az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* szinte teljesen kiszorította napjainkra az *-i* birtoktöbbsesítő jelet? Ezeknek a szavaknak az esetében a mai állapot kialakulásához több tényező is hozzájárulhatott: 1. Az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* változatoknak mint újabb nyelvi formáknak az általános terjedése. — 2. A két *i* hang egymás mellé kerülése, ami a kiejtésben nehézséget okozott, s ezért elízió történhetett. Ahogy az *oroszi*-ből *oroszi* lett, ugyanez a folyamat zajlódhatott le a *kocsi*-féle főnevek esetében is; pl.: „Láttam a német és cseh és más fajú népeket, szorgalmasok és művesek . . . de a mi *erdélyink* ugyanúgy szorgalmasok és művesek tudnak lenni, hacsak egy falat erejük és egy lélekzetnyi idejük vagyon . . .” (Móricz: Tündérgert. 1954. 72 és 1971. 78—9). Mőricznak ebben a mondatában is valószínűleg elízió útján jött létre az *erdélyink* formából az *erdélyink*. Ezután a két alak, a birtoktöbbsesítő jeles és az anélküli egybeesik az *i* végűeknél: *erdélyink* → *erdélyink*, *kocsim* → *kocsim* stb. Így tehát homonímia áll be. Mőricznál az *erdélyink* forma lehet archaizáló szándék eredménye vagy nyelvjárásiasság is, hiszen az írott nyelv erős hatása miatt a hangzókivetés kiejtésünkben ma már kevésbé ható tendencia. De a XIX. században, amikor tanúi lehettünk az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei*-vel alakult formák erőteljes térhódításának, a hangzókivetés is elevenen működő jelenség volt, különösen a nyelvjárásokban. (Itt még ma is gyakori; vö. Papp István: Leíró magyar hangtan. 1966. 130.) Így aztán az elízióból eredő homonímia kiküszöbölésére való törekvés is hozzájárulhatott az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* terjedéséhez. — 3. Rendkívül erős az egyes szám 3. személy analógiás hatása, hiszen a nyelvérzék — joggal — oppozíciót érez a *kocsija* — *kocsijai* alakpár tagjai között is.

Tehát a magánhangzóra végződő főneveknek van egy egységes csoportjuk — az *i* végűek —, ahol a birtoktöbbsesítő jel rendszerint *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* formában realizálódik.

Tovább folytatva a vizsgálatot, kiderül, hogy a *-jai*, *-jei* elterjedtsége a magánhangzóra végződő szavakban jóval szélesebb körű. Elsősorban a beszélt nyelvben és a nyelvjárásokban. Már Molnár Albertnél is található ilyen alakokat, mint *fájaim*, *ekéjeim* stb. (CorpGramm. 145, 161). Szinnyei József Molnár Albertet idézve hozzát teszi, hogy „hallani ilyeneket nem egy helyütt

a nép szájából is pl. *birká-jai-m, eké-jei-m, táblá-jai-m*” (Nyr. 17: 249). Simonyi Zsigmond folytatja a sort a TMNy.-ban (541): *aytaiait* (Heltai Gáspár), *meze-jeiről* (Kazinczy), *postájai* (Merényi népmesegyűjteményéből), *idejei* (Brassai); „ez nyilván az egyesszám hatása” — írja. Szűcs István a Nyitra vidéki palóc nyelvjárásról szólva említi a *marhájai* formát (Nyr. 33: 390).

Ezeknek az alakoknak a létezését tudomásul kell vennünk. Ennek ellenére anyelvművelő irodalomban mint „fölsőlegesen nyújtott” (Tompai: Nyelv. 4 215) és nyelvjárási alakokat egyértelműen elítélik őket. Így Balassa József is (Helyes magyarság 79, MNyelvK. 350) kizárólag az *i* végűeknél fogadja el az *-ai, -ei; -jai, -jei*-t, egyéb magánhangzóra végződő szavak esetében nem. Szatmári Sándor (Msn. 7: 22) a Veres Péternél talált *férfiak batyujai, házak tetejei* kifejezéseket rója meg, valószínűleg elsősorban a többes szám miatt. Mint írja: „Jó magyar nyelvérzékének megromlására vallanak az ilyen birtokos alakok”. Nem világos azonban, hogy magukat a *batyujai, tetejei* formákat érinti-e ez a kritika. S hogy az efféle alakulásmód ma is él, azt nemcsak a nyelvjárások és a beszélt nyelv adatai bizonyítják, hanem írásban is felbukkan már (igaz, a szerkesztő utólag helyesbítette): „Természetesen igaza van: a *hajdú* szó többes száma *hajdúi* (és nem *hajdújai*, — ahogyan mi irtuk)” (Rádió- és Televízióújság 1972/10. 16).

Jelenlétük azonban még nem indokolja, hogy terjesszük őket. Szélesebb körű elterjedtségük ellenére ma még valóban nyelvjárási jelenségnek számítanak. Grétsy László az „Anyanyelvi kaleidoszkóp” című kötetben (163) az *i* végű főnevek *-ai, -ei; -jai, -jei*-vel alakult formáit elismerve megjegyzi, hogy a „nyelv természetes fejlődése ez. Arra azonban vigyáznunk kell, hogy ne siettessük ezt a fejlődést. . . Amit tehát az *i* végű főnevekről mondtunk, az] még nem érvényes az egyéb magánhangzóra végződőkre. A *bulii* vagy *kiflii* mellett ugyanis a *bulijai, kiflijei* alak ma már szintén köznyelvi — egyúttal a természetes élőbeszéd stílushangulatát éreztető — forma, ellenben az *adujai, kesztyűjei, sárhányójai, unokájai*-féle alakok ma még szokatlanok, nyelvjárásiak, kerülendők.”

Ezek tények. Viszont az is tény, hogy napjainkban tovább folytatódik az a tendencia, amelynek során az *i* birtoktöbbsesítő jel nemcsak a mássalhangzóra, hanem az *i*-re végződő szavakban is háttérbe szorult az *-ai, -ei; -jai, -jei*-vel szemben. Ezt a fejlődést siettetni a homonimia elkerülésére, az egyértelműségre való törekvés, ugyanakkor az irodalmi norma még jelentős mértékben gátolja ezeknek a formáknak az írott nyelvben való széles körű elterjedését.

Gaál Edit

A termelészövetkezetek nevei a nyíregyházi járásban

1949-ben kezdődött a magyar mezőgazdaságban a termelési viszonyok szocialista átalakítása, 1960—61 telén befejeződött a mezőgazdaság tömeges átszervezése. Tizenkét év alatt — ha megtorpanással is — sorra alakultak az országban a termelészövetkezetek, amelyeknek nevet is kellett adni. A névadás célja — a haladó történelmi személyiségek emlékének őrzésével vagy a bekövetkezett társadalmi változások hangsúlyozásával — a megkülönböztetés. Más szempontot kevésbé érvényesítettek. Vizsgáljuk meg egy termelészövetkezet nevét, névformáit! Alapalak: *Búzakalász Termelészövetkezet*. Használatos még

a *Búzakalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezet*, *Székelyi Búzakalász Termelőszövetkezet*, *Székelyi Búzakalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezet*; jelentésváltozással *Búzakalász*, *Székelyi Búzakalász*; rövidítéssel *Búzakalász MTSz*, *Búzakalász MTSz* névforma.

1974 nyarán a nyíregyházi járás 54 termelőszövetkezete 24 névadón „osztozik”. Már első látásra két csoportba „kínálkoznak” a nevek. Személynevekkel alkotott termelőszövetkezeti nevek (25 név [11 névadóval] = 46,29 %); elvont köznevekkel „mezőgazdasági” kifejezésekkel alkotott termelőszövetkezeti nevek (29 név [13 névadóval] = 53,70%). Ismert, már az ötvenes években elfogadott történelmi személyiségeket választottak névadóul (Kossuth, Petőfi, II. Rákóczi Ferenc, Dózsa György stb.) vagy politikai ihletésű, felfokozott társadalmi érzést kifejező közzót emeltek tulajdonnévvé (Győzelem, Szabadság, Új Élet, Új Erő, Új Barázda stb.).

1. Személynevekkel alkotott termelőszövetkezeti nevek

a) Vezetéknév + (köznév + köznév). *Kossuth Termelőszövetkezet* (száma a járásban 8). Demecser, Nagycserkesz, Napkor, Nyírbogdány, Nyírjákó Tiszadada, Tiszaeszlár, Ófehértó. A mindenki által ismert történelmi személyiség emlékét őrzi a név. Nincs más összefüggés a névadó személye és a termelőszövetkezetek neve között. Hiába hivatkoztam például Nyírbogdányban a múltra, a hagyományokra: „1848-ban Kossuth hívószava is értő fülekre talált. A serdülő fiúk... a tanítóval az élülön az iskola udvarán gyülekeztek... A szabadságharcot anyagiakkal is támogatják a környező községek, az adományt Bogdányban gyűjtik össze” (Csermely Tibor: Adatok Nyírbogdány újabbbkori történetéhez. Nyírbogdány. Tanulmányok a község történetéből. 1969. 69–70). *Rákóczi Termelőszövetkezet* (5). Ibrány, Kálmánháza, Nagycserkesz, Nyírtét, Ramocsaháza. Csak magából a névből még az sem állapítható meg egyértelműen, hogy melyik Rákócziról van szó. Nyilván II. Rákóczi Ferencre gondoltak a névválasztáskor. Az ő személye jobban kötődik Szabolcs-Szatmárhoz, mégis véletlenszerűnek tartják a név választását az ibrányi kérdezetek. Pedig helytörténetükkel összefüggésbe hozható. „Az Ibrányi család várkastélyt építtet az 1490-es években... Innen csatlakozott 1703. aug. 6-án Ibrányi László a várba zárkózott megyei nemesekkel Rákóczihoz (Veres Tibor: Az ibrányi Móricz Zsigmond Gimnázium története. A Szabolcs-Szatmár megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztályának Évkönyve. Nyíregyháza. 1970–71. 8). *Petőfi Termelőszövetkezet* (2). Balsa, Nagykalász. Nagy költőnk emlékét őrzi a név. Személye nem kötődik a két faluhoz. Még 14 úttörőcsapat, 4 művelődési ház, 4 ifjúsági klub neve is őrzi Petőfi emlékét a járásban. *Dózsa Termelőszövetkezet* (2). Levelek, Nyírtelek. Dózsa György emlékét őrzi a név. Az említett községekhez nincs közelebbi kapcsolata. Nyírteleken Dózsa György nevét viseli az úttörőcsapat is. *Hunyadi Termelőszövetkezet* Apagy. Az apagyiak sem tudják, hogy miért ez a neve, még azt sem pontosan, hogy melyik Hunyadiról van szó. *Bessenyei Termelőszövetkezet* Tiszabercel. A névadó a falu szülötte (A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965. 3: 23). Van még a községben Bessenyei György nevét viselő klubkönyvtár és úttörőcsapat is. Érdemes megemlítenem, hogy megyénk szülöttének a nevét 2 úttörőcsapat, 3 művelődési ház viseli még a járásban. *Jókai Termelőszövetkezet* Nyírészőlős. Nyilván a nagy író emlékét őrzi a név, de ő sem járt a faluban. Más intézmény nem viseli az író nevét a járásban. *Táncsics*

Termelészövetkezet Tiszadob. Táncsics Mihály emlékét őrzi a név. Nem találtam összefüggést a névadó személye és a termelészövetkezet neve között. Táncsics Mihály nem névadója más járási intézménynek.

b) Vezeték + keresztnév + (köznév + köznév). *Vasvári Pál Termelészövetkezet* Tiszavasvári. A nevet Vasvári Pál emlékére kapta, aki 1826-ban Tiszabúdon született. Tiszabúd + Búdszentmihály = Tiszavasvári. Az egyesülés és névváltoztatás 1950-ben történt. (Vö. Magyar irodalmi lexikon Bp. 1965. 3: 504; Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza. 1972. 15, 128.) Van még a faluban Vasvári Pál nevét őrző, viselő általános iskola és úttörőcsapat is, valamint 5 úttörőcsapat a járásban.

c) Személynév + (köznév + köznév). *Lenin Termelészövetkezet* (2). Nyírkércs, Újfehértó. A névválasztáskor a kiemelkedő történelmi személyiség emlékét őrizték, örökítették meg. Más intézmény nevében nem talákoztam Lenin névével. *Micsurin Termelészövetkezet* Vas megye. A nagy kísérletező biológus emlékét őrzi a név.

A névadók keresztnéve — egy kivétellel — nincs a termelészövetkezetek nevében. Ez rövidítési szándékot jelez, de pontatlanságot is takar. Más típusú intézmények nevében így nem is találjuk: *Kossuth Lajos Úttörőcsapat* Paszab, *II. Rákóczi Ferenc Úttörőcsapat* Baktalórántháza, *Petőfi Sándor Úttörőcsapat* Nyírbogdány, *Kazinczy Ferenc Általános Iskola* Nyírbogdány, *Kabay János Általános Iskola* Tiszavasvári, *Krúdy Gyula Művelődési Ház* Kálmánháza, *Kossuth Lajos Klubkönyvtár* Magy, *Vávi Mihály Ifjúsági Klub* Nyíribrony, *Petőfi Sándor Ifjúsági Klub* Rakamaz.

A helytörténettel kapcsolatba, a személynevekkel alkotott termelészövetkezeti nevek csoportjából csak két név hozható: Bessenyei György nevét viselő tiszaberceli és Vasvári Pálét őrző tiszavasvári termelészövetkezet. A többihez Margócsy József gondolatait idézem: „Vajon ezek a közületek, közösségek tesznek is névadójuk megismeréséért, szellemük, tanításuk nyilvántartásáért — vagy pusztán formalizmussal van dolgunk a névválasztást illetően?” (Megyénk irodalmi hagyományai. Nyíregyháza. 1972. 17). Nem járhatok messze az igazságtól, ha az utóbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek.

2. A megváltozó életet jelző, közzszókkal alkotott termelészövetkezeti nevek

a) Köznév + (köznév + köznév). *Győzelem Termelészövetkezet* (3). Oros, Rakamaz, Újfehértó. A felszabadulás után bekövetkezett társadalmi változásokat tekintették győzelemnek — vagy a közös gazdaságuk megalakítását. *Béke Termelészövetkezet* (2). Timár, Tiszatelek. A béke közzszo azért került a névbe, mert kifejezőnek találták. *Szabadság Termelészövetkezet* (2). Tiszalök, Vencsellő. A megváltozott életforma alapján választhatták a nevet. Egyik kérdezett szerint kapcsolatban lehet a „Szabadság, elvtárs” köszönési formával is. *Úttörő Termelészövetkezet* Baktalórántháza. Az elsők között alakult meg, kifejezi az új és nem kipróbált életformát is. *Igazság Termelészövetkezet* Besenyeőd. A tulajdonviszonyok jogos megváltozását tükrözi a név. *Munka Termelészövetkezet* Tiszavasvári. A név hangsúlyozza a közös munka jelentőségét, kifejezve, hogy saját munkájuk határozza meg az eredményt.

b) Melléknév + köznév + (köznév + köznév). *Új Barázda Termelészövetkezet* (3). Beszterec, Kemece, Magy. Új és más barázda az, amit a tsz megalakításától szántanak. Nem hihetjük, hogy Solohov Új barázdát szánt az eke regényének címéből vonták el a nevet. *Új Élet Termelészövetkezet* (4).

Buj, Nagycserkesz, Nyíribrony, Tiszánagyfalu. A közös gazdálkodás útjára lépő falu életének megváltozását jelzi a név. *Új Erő Termelőszövetkezet* (2). Gáva, Kótaj. Az új közösség erejét hangsúlyozza a név.

c) (Melléknév + köznév) + (köznév + köznév). *Zöldmező Termelőszövetkezet* (4). Nyírpazony, Nyírtura, Tiszavasvári, Újfehértó. A nevet a határ természetes színe alapján adták. *Vöröshajnal Termelőszövetkezet* Újfehértó. A név a társadalmi változásokkal van összefüggésben.

d) (Köznév + köznév) + (köznév + köznév). *Búzakalász Termelőszövetkezet* (4). Kék, Oros, Sényő, Székely. A búzakaralász az életet jelenti, jelen esetben az új életet. *Aranykalász Termelőszövetkezet* Oros. Az érett kalászt, a jó termést jelképezi, jelzi a név.

Politikai ihletésű, felfokozott társadalmi érzéseket kifejező nevek tartoznak ebbe a csoportba, jelzik a falu életének, társadalmának változását.

K ö v e t k e z t e t é s e i m : 1. A termelőszövetkezetek névválasztása — a közös gazdaságok megalakításának a korszakában (1949—1961) — nem tudatos tevékenység. A nevek inkább érzelmi alapokon állnak. Nem választották a nevet, nem lehetőségeket mérlegeltek, „csak” adtak egyet, — talán más név nem is jutott eszükbe! —, nem tulajdonítva jelentőséget névadó tevékenységüknek.

2. Kik adták, választották a nevet. Közösségek? Vezetők? Vagy csak egy vezető? Vajon mi a közösség szerepe a névválasztásban? Adta a nevet, vagy inkább elfogadta, vagy mindkettő? A névnek a közösség által történő elfogadása (esetleg tudomásulvétele) végül is mindenütt megtörtént. De első lépésfokban az egyént (vezetőt, vagy hangadót, vagy felsőbb irányítást) kell keresnünk.

3. A haladó történelmi személyiségek emlékének a megőrzése tsz-ek nevében is helyeselhető; még akkor is ha nem kötődnek a területhez. De kívánatos az is, hogy a közös gazdaságok tagsága, vezetése névadójuk megismerésére, szellemük, tanításuk nyilvántartására gondot fordítson. Néhány kivétellel tsz-eink bizony adósak maradtak. eddig nem teljesítették ezeket a kívánalmakat.

4. Jelentős csoportját alkotják a termelőszövetkezeti neveknek a közsók felhasználásával alkotott nevek (*Győzelem TSz, Új Erő TSz* stb.). Már nem a dicső múlt emlékei, hanem a jelenkor (= a megalakítások kora = 1949—1961) küzdelmei, a falu társadalmi szerkezetében bekövetkezett változások jelzése a nevek.

5. A tsz-ek nevei nem szilárdak, számuk csökken. Részben azért, mert a névválasztáskor nem kellő figyelemmel kártak el, másrészt az összevonások miatt sok név megszűnik, és újat is választanak. Az összevonások miatt választott új nevek realisabbak, nem „gyöker nélküliek”, kapcsolódnak a szűkebb környezethez is. 1974. január 1-én egyesült a tarpai *Győzelem* és a bulács-tivadari *Új Élet TSz*. Új neve — a falu szülöttének, Esze Tamásnak az emlékére — *Esze Tamás Termelőszövetkezet* lett. Ez ugyan nem járási példa, de figyelemre méltó és követendő.

6. A helytörténeti kutatások fellendülése, a helyi hagyományok, emlékek ápolása iránti igény jelentkezése nem hagyta és nem hagyja érintetlenül a tsz-ek névadását sem. Új név választásakor a helytörténet áttekintése, az onnan való választás igénye áll az első helyen a névadásban. Így volt ez a tarpai példánál, így lehetne pl. Tiszavasváriban is: Pethe Ferenc (1762—1832) — a mezőgazdasági termelés gépesítésének, a racionális gazdálkodásnak a magyar

úttörője volt — Tiszavasváriban született, és ott volt egy időben tanító. Általános iskola őrzi is emlékét a nevében, de mezőgazdasági termelőszövetkezet nem, pedig három is van a faluban.

7. A termelőszövetkezeti nevek - mint az intézménynevek általában --- két részből állnak: az egyénítő, a megkülönböztető részből (*Búzakalász*) és a csoportnévből (*Termelőszövetkezet*), amely utal az intézmény funkciójára.

8. Végezetül: a termelőszövetkezett nevek jelentős részét képezik a magyar intézménynév-rendszernek. Vannak olyan jellemzői, amelyek megkülönböztetik más típusoktól. Vizsgálata a nyelvtudomány számára hasznos tanulságokkal szolgál.

Tóth László

Köznyelvi képek megújítása Tamási Áron prózájában

A természetes nyelvek használatának egyik érdekes és fontos lehetősége, hogy a beszédben vagy írásban megnyilatkozó személy a tudattartalmait nemcsak közvetlen megnevezéssel, hanem közvetetten, áttételes módon is formába öntheti, azaz úgy, hogy a fogalmakat, fogalomkapcsolatokat nem az adott nyelv szótárában erre a célra előírt, vagyis a köznyelvi „rejtjelkulcs” szerint nekik megfelelő szavakkal és kifejezésekkel jelöli meg. A nyelvhasználó ilyenkor valamely ténylegesen meglévő vagy ilyennek tekintett logikai, illetőleg hangulati összefüggésre támaszkodva mintegy kerülő úton halad: a dolgokat nem nevezi nevükön, hanem nyelvi képek segítségével (képszerűen) ábrázolja őket.

A kép legáltalánosabban véve nem más, mint a valóságnak egyfajta sajátos visszatükrözése, amely tárgyakat, jelenségeket, helyzeteket, eseményeket, valamint gondolatokat, érzéseket, hangulatokat jelenít meg nyelvi alakban, még hozzá olyan nyelvi alakban, hogy e tárgyak és gondolatok a befogadó számára közvetlenül érzékelhetővé, szinte tapinthatóvá, körüljárhatóvá válnak.

Különleges jelentősége van a képszerűségnek a költői nyelvben, ahol a képek (hasonlatok, metaforák, metonímiák stb.) egyidejűleg kettős funkciót töltenek be: egyrészt szemléltetik, elképzelhetőbbé teszik, másrészt hangulatilag festik alá a valóságnak a műben feltárolt összefüggéseit. A stilisztikai munkák épp ezért mindig is bőséges terjedelemben foglalkoztak a költői képpel, kissé meglepődve arról, hogy képeket nemcsak a költő alkot, hanem a köznyelv, mindennapjaink beszélt nyelve is. A köznyelvi képekre kevésbé figyelünk föl, mint a költőiekre, egyszerűen azért, mert megszoktuk őket: gyakran találkozunk velük, hol az élőnyelvben, hol a sajtóban vagy a hírközlő eszközök műsorában, olykor éppenséggel a saját beszédünkben... Néha még a szépirodalom is felhasználja a köznyelvnek egy-egy képes kifejezését, mint pl. Krúdy a *ritka, mint a fehér holló* szóláshasonlatot Az útitárs című kisregény alábbi mondatában: „Az a lovagregénybeli bolond . . ., aki tíz-tizenkét óra hosszat rázatja magát vasúton, kocsin, szánkán, hogy egy nő kezét megcsókolhassa, hogy a suttogó hangját hallhassa, hogy a szoknyáját vagy a zubbonyát megszagolhassa, hogy imádkozó hangon, visszafojtott szüflával szavakat mondhasson egy kert végében egy lugasban vagy egy gyalogösvényen, ahová a nő titokban, az ágyból szökött ki — az olyan bolond *ritka, mint a fehér holló*” (Az útitárs. — N. N. Bp., 1959. Szépirodalmi, 8).

Annak, hogy a köznyelvi képek a beszélő számára csaknem észrevétlenek maradnak, a gyakoriságon kívül van egy másik, talán nyomósabb oka is, az ti., hogy legnagyobb részük ma már nem eleven, mivel eredetileg meglévő szemléletességét az állandó használat során elveszítette (pl. *hegygerinc, káposztafej, búzaszem, karbantartás* stb.). Emiatt az írók nemritkán úgy építik bele a köznyelvi képeit a műalkotás szövegébe, hogy egyúttal meg is újítják

őket, s ezzel az átalakítással visszaadják nekik egykori frissességüket, szemléletességüket, elelenségüket, egyszóval: felfokozzák helyzeteti energiájukat. Ily módon még a fentiekhez hasonló, elhalványult fordulatok is visszanyerhetik képszerűségüket. Ehhez azonban már a nyelv igazi művészeinek leleményére, a költőknek-íróknak tudatos beavatkozására van szükség, amely a megkopott sémákat felfrissíti, azaz megváltoztatja alakjukat és funkciójukat, esetleg környezetüket és hangulatukat is. Gondoljunk pl. József Attilának Vigasz című versére, melyben a tőkés álhumanizmust ez a remek kép jellemzi és teszi nevetségessé: „*Szivére veszi* terhünk, gondunk. | *Vállára venni* nem bolond . . .”. Ebben a két sorban a költő egy elvont jelentésű kifejezést egy konkrét jelentésűvel szembesít (*szivére vesz* ↔ *vállára vesz*), s ezáltal az előbbiben is „életre kelti” az igei alaptagot. József Attila mesterien aknázza ki a két kép kontrasztjából fakadó groteszk stílushatást, amely a *szivére vesz* formulát magasztos elvontságából lerántja a konkrétumok, a valóság szintjére, s (az adott összefüggésben) hazug emelkedettségét a tényleges cselekvés komolyságával szembeállítva leplezi le (vö. még: Török Gábor, Lírai igefüggvények stilisztikája 137–8).

A köznyelvi képeknek a költészetben és a szépprózában megfigyelhető felfrissítése olyan nagyjelentőségű stílári kifejezőeszköz, amelynek típusait és elméletileg lehetséges módozatait a középiskolai stilisztikaoktatás során is alaposan tanulmányozni kellene. Ehhez a munkához szeretnék az alábbiakkal hozzájárulni.

*

A megújítás technikáját egy szépirodalmi szöveg képanyagának elemzésével próbálom meg felderíteni. Érre a célra Tamási Áronnak egyik regényéből jelöltem ki egy részletet, mégpedig azért, mert a szóban forgó stílussajátság az ő műveiben feltűnően gyakran és igen változatos formákban jelentkezik (erről l. Kocsány Piroska: Nyr. 96 [1972]: 179–86). Íme a szöveg:

A gyászoló hegyek köpönyegbe burkolóztak, s egy-egy felhő hozzájuk szegődött szakállnak; az ég hamuszínű arccal pityergett, s a fákon pedig, mintha ezüstügyek bomlottak volna ki, úgy csillogtak nagy bőséggel az esőcseppek.

Megnehezedett minden a földön, de kiváltképpen az én szívem nehezedett meg. Úgy jártam-keltem egész nap, mint egy megcsökött öregember, s még ahhoz sem volt elelenség bennem, hogy tréfálkozzam a fahordó emberekkel, mint ahogy máskor az szokásom volt.

Meg is kérdezte egy zetelaki atyafi tőlem:

— Tán elhagyott a szeretőd, Ábel?

— Engem el, az aranyhajú — mondtam, és felfelé mutattam az égre.

A zetelaki ember megértette, hogy a napra céloztam, és így szólt:

— Most szépíti magát a függöny mögött.

— Az igen — mondta egy másik —, de nem Ábelnek, hanem Szent Mártonnak.

Otthagytam őket, hogy böleskődjenek, s a dolgom után módjára ültem. Vagyis bémentem a házba, hogy megírjam nekik a bárcát, de ezzel a kis vakarintással is olyan bajosan lettem meg, mintha gyermeket kellett volna szülnöm. A kezem nehéz volt, mint az ólom, s a fejem is olyan, mintha zavaros vízzel lett volna teli s nem jóféle ésszel.

El is gondoltam ott magamban, ahogy nehéz csutak módjára ültem, hogy mégis gyenge portéka az ember, hogy ennyire hatalmas alatt áll az időjárásnak. Tavasszal felkunkorodik, és kinyílik, mint a virág; nyáron dalolva borul termésbe, s nem győzi szaporítani a pénzérő dolgokat, úgyszintén saját magát is; aztán ilyenkor, ősz farka felé, egyszerre kifogy az olaj belőle, mint a motorokból, s csak áll a kerekeivel és a sípjával s egész szerkezetével, mint valami haszontalanság.

Aztán a tudományt, vagyis a Nick Carteret és a Buffalo Billeket s más tudós könyveimet az asztalra raktam, s melléjük ültem, mint valami erdei esperes. Először is a kalendáriumot vettem használatba, hanem a tömérdek jó tanács, úgyszólván, semmi

volt a hátrább levő gazdag olvasmányokhoz képest, melyek között találtam krónikás verset Fráter György barátról s az erdélyi nagy vallási szabadságról; eszmélkedést Szent Zitáról, aki a szakácsnéknak volt a patrónája; s egy másik elmélkedést Szent Ferencről, aki viszont azoknak az állatoknak volt patrónusa, akiket megsütöttek és megfőztek a szakácsnék. Olvastam továbbá egy emberről, akinek nem volt árnyéka, s az özvegyekről, akiknek több is volt; aztán Miklós muszka cárról is olvastam, s nemkülönben arról, hogy a föld kerekiségén annyi giliszta él, hogy húszezer is jutna egy embernek, ha igazságosan elosztanák.

Sokáig olvashattam ezeket, mert egyszer csak azt vettem észre, hogy zúg valami, mint a veszett malom. Figyelni kezdtem: s hát Fráter György, Szent Zita, Szent Ferenc, a szakácsnék és az özvegyek s Miklós cár s a giliszták zúgnak benne a fejemben. Ijedtemben a földre vetettem a kalendáriumot, s minden ajtót megnyitottam a fejemben, hogy kieresszem a zúgó gyülekezetet. Amikor egy kicsit tőlük ily módon megkönnyebbültem, akkor a hideg vett elé, s valósággal elöntött, mintha a giliszták átkoztak volna meg. A leszakadt tüzet ismét felélesztettem, de hiába vártam, hogy gyülekezzenek a meleg. Lesbe állottam, s figyelni kezdtem, hogy hova lesz el, s hát a gerendák között a tető felé s az oldalnyílásokon kifelé lopózik. Mert olyan a meleg is, mint a költözőkődő madár. Mivel az is, amikor eljön ősszel az ideje, egyszerre nyugtalanodni kezd, aztán otthagyja a fészket és a házat, s elmegy szépen Afrikába. Úgy volna jó, hogy az ember is utána-menjen, de hát a madárnak s a melegnek szárnya van és szabadsága, az embernek pedig egyetlen szülőföldje és sok kötelessége.

Elég hamar elaludtam, de bár ne aludtam volna, mert álomban még jobban folytattam a rosszat, mint ébren. Nagy bömböléssel kezdődő telet láttam, akkora hó-hegyekkel, amekkora hegyek még földből sincsenek. Kifent gyilkos szelek söpörték végig a téli földet, s úgy görgették a rengeteg havat, mintha megindult volna a világ.

S az én erdei házam a kellős közepében volt az álombeli veszedelemnek: a szél vágta, s a hó pallotta [= verte], miközben úgy bögött a nagy verésben, mint egy macskakölyök.

Ez a megáradott álom egészen reggelig tartott; s amikor felbredtem, egyszerre kiszöktem az ágyból, mintha el akarnék futni az elől, amit láttam. Mindjárt kinéztem az ablakon, s hát a hónap nyoma sincs, a bömbölő szél elült, csak a föld füstölt, de az is köd volt.

Vagyis kedvetlen szipákoló idő járt ezen a reggel. De akármilyen kedvetlen és szipákoló volt is, mégis paradicsomi állapotot mutatott ahhoz képest, mint amit álomban láttam. A kedvem is felkelt tegnapi szomorú ágyából, s az eszem fürgén forgolódott, hogy valami munkát keressen magának. (Ábel a rengetegben. Bp., 1969. Szépirodalmi, 52-9; rövidített szöveg)

Ha figyelmesen megvizsgáljuk a fenti szövegrészlet képanyagát, nyomban kiderül, hogy a köznyelvi képeket Tamási Áron legtöbbször a szokványos nyelvi formának némi megváltoztatásával (vagy inkább: módosításával) frissíti fel. E változtatás általában nem nagy mérvű, legfeljebb egy-egy szó kicserélésére korlátozódik, pl. *éles szél* helyett „*kifent, gyilkos szelek*”-ről beszél az író, s ezzel visszanyer valamit a mindennapos használat során elillant egykori képszerűségből. A *szomorú idő* jelzős szerkezetet is azért formálja át „*kedvetlen, szipákoló idő*”-vé, hogy az eredetileg megvolt, de később elhalványult szemléletességet, pontosabban: a *szomorú* melléknév megszemélyesítő-emberiesítő hatását a szokatlan jelzőkkel helyreállítsa. A nehezen olvasható, csúnya írást viszont nem *macskakaparás*-nak, hanem egyszerűen *vakarintás*-nak nevezi, azaz a képet úgy emeli át a maga szövegébe, hogy a megújítással nem kiszínezi, hanem éppenséggel tompítja: nyilván idegenkedik az olcsó kedélyességtől, az előre gyártott ötlet felhasználásától. Ezzel szemben gyakran merít a népi ihletésű, jellegzetesen „góbés” nyelvi humor stiláris eszközeiből, pl. amikor a cselekmény időpontját így jelöli meg: „*ősz farka felé*”, vagyis az *ősz végén*. Mivel a *valaminek a vége* kifejezés az idő vonatkozásában már eleve nem képszerű, ez a módosítás a szemléletességet mintegy a „*semmiből*” teremti újjá. Az emberi szervezetnek késő őszi-téli elerőtlenedését szintén

képpel, mégpedig a *kifogy (belőle)* az *üzemanyag* köznyelvi kép megújításával jeleníti meg Tamási Áron. Az *üzemanyag*-metaforát *olaj*-já konkretizálja, s egy egész ember—gép allegóriát épít rá, ill. bont ki belőle. A továbbfejlesztett hasonlathoz befejezésül még egy hasonlatot fűz hozzá, így kerekíti ki az enyhén groteszk stílushatású komplex képet: „gyenge portéka az ember . . . ilyenkor, ősz farka felé, egyszerre *kifogy az olaj belőle*, mint a motorokból, s csak áll a kerekeivel és a sípjával s egész szerkezetével, mint valami haszontalanság”.

A közkeletűvé vált igei metaforák átalakításának néha csak az a célja, hogy a szokatlanabb nyelvi formával a képszerűséget elevenebbé tegye: a nedves föld ezért nem *párolog*, hanem *füstöl* Ábel kunyhója körül. Máskor a szócsere a megszemélyesítésnek, a tárgyi valóság antropomorfizálásának szolgálatában áll: a tüzet rakó pásztorfiú nem arra vár, hogy a szoba *felmelegedjék*, hanem arra, hogy *gyülekezzenek* a meleg. Amikor látja, hogy a felmelegedett levegő elillan a tető résein, ezt a megfigyelését így önti szavakba: „a gerendák között a tető felé s az oldalnyílásokon kifelé *lopódzik*”. Az író nyelvi leleménye ebben az esetben egy teljesen elhomályosult köznyelvi képet („*kimegy a meleg*”) újított meg, s a *lopódzik* igével visszaadta a metafora szemléletességét. Olykor a kép felfrissítése még ennyi változtatást sem kíván. Arról például, hogy Ábel *nehéz szívvel*, azaz gondterhelten figyeli az időjárásnak mostohára fordulását, a következőképpen ad hírt a regény: „Megnehezedett minden a földön, de kiváltképpen *az én szívem nehezedett meg*”. A köznyelvi képnek valójában minden eleme változatlan marad itt, csak a *nehéz* melléknevet igésíti az író (*megnehezedett*), s ennek nyomán a két tagmondat állítmánya azonossá válik (*megnehezedett . . . nehezedett meg*). Az ellentétes mellérendelt mondatok párhuzamos állítmányai a nyomatékosítást szolgálják. Egy másik példában a szokványos metaforát Tamási Áron hasonlattá oldja: „a fejem is olyan, mintha zavaros vízzel lett volna teli”, s az elemző feldolgozás révén ér el élénkebb hatást. E hasonlat a *vízfejű*, tehát 'nehéz felfogású, ostoba (ember)' szónak részletesebb kifejtése, megtoldva a szövegösszefüggésben eredeti konkrét jelentését visszanyerő *zavaros* jelzővel. Néha egészen minimális alaki eltérés is elegendő ahhoz, hogy a megfakult köznyelvi kép újjászülessen. Ábelnek *zúg a feje* a gondolatoktól, pontosabban: *zúgnak a fejében* a gondolatok, az olvasmányok szereplői, közelebről meghatározva: „Fráter György, Szent Zita, Szent Ferenc, a szakácsnék és az özvegyek s Miklós cár s a giliszták *zúgnak benne a fejében*”. Ezzel a felsorolással a ma már alig képszerű *zúg a feje* kifejezésnek alaposan megnő a szemléletessége.

A köznyelvi képek megújításának másik gyakori — bár az elemzett szövegben viszonylag ritkábban alkalmazott — módja: az új és megfelelő környezetbe helyezés. Ha Ábel arról panaszkodik, hogy valósággal *előntötte a hideg*, vagyis az *előnt* igét a szokásostól eltérően nem a *meleg* főnévvel kapcsolja össze, az új és szokatlan szövegösszefüggés visszahoz valamit az *előnt*-nek már jócskán megcsappant képszerűségéből. Ha a természet és az ember nyáron nem *termést hoz*, hanem — a „*virágba borul*” analógiájára — „*termésbe borul*”, a váratlan szövegkörnyezetben felbukkanó *borul* ige valamivel szemléletesebbé válik. A kontextusnak az elhalványult képeket felfrissítő hatását aknázza ki Ábel és a zetelaki fahordó ember párbeszéde is: „Tán elhagyott a szeretőd, Ábel? — Engem el, az *aranyhajú* — Most szépíti magát a *függöny mögött*”. Mindenki hallott már *aranylő*, azaz 'fényesen sütő' napról vagy nap-sugárról, illetőleg *aranyhajú*, tehát 'élénken szőke hajú' nőről. E két meglehetősen elcsépelet köznyelvi kép vegyítésével, valamint az *aranyhajú* jelzőnek

merőben új logikai összefüggésbe való áttemelésével s egyúttal főnevesítésével hoz létre Tamási Áron eleven szemléletességű költői képet. Amikor az *aranyhajú* szót 'a nap' jelentésben írja le, egycsapásra két toposzt (= irodalmi klisé) újít meg. A „Most szépíti magát a függöny mögött” ugyanezt az eljárást tükrözi: az elbeszélő itt is két „használtból” terem egy újat. E képek egyik előzménye nyilván *a nap a felhők mögé bújik* kifejezés volt, amely körülbelül azt jelenti, hogy a felhők eltakarják a napot, a napot felhők takarják. A másik összetevő egy közhelyszerű teljes metafora, *a felhők függönye* vagy *felhőfüggöny* lehetett. Ebből a két elemből bontakozik ki az új és szellemes (megszemélyesítő) szókép: „[A nap] Most szépíti magát a függöny mögött”.

Összefoglalva az elmondottakat: a megújított képek az Ábel a renegetekben szövegének igen fontos, sőt szinte nélkülözhetetlen stíláriusai; mindazonáltal e képek nem feltűnően, nem rikítóan újszerűek, hanem szerényen belesimulnak az őket hordozó nyelvi közegbe. Tamásitól — legalábbis ebben a művében — mi sem áll távolabb, mint a feltűnősködés, az eredetiség hajhászása, amely mindenáron az olvasó meghökkentésére törekszik. Ezek a diszkrét írói fogások (paradox módon) úgy és azáltal hatnak ránk, hogy eközben szinte észrevétlenek maradnak.

Kemény Gábor

Váci Mihály költői nyelvének mondatszerkesztési sajátosságai*

1. A stilisztikának viszonylag elhanyagolt területe az egyéni szépírói stílus vizsgálata. Ennek okát abban látjuk, hogy a vizsgálódási szempontok, a módszerbeli lehetőségek még nem kristályosodtak ki eléggé. Ha irodalomtörténész a kutató, mellékes szempont számára az író stílusának bemutatása, ha pedig nyelvész, elsősorban a kifejező eszközök leltározására törekszik. Ez érthető és magyarázható is, azonban a két aspektus közelítése egyre sürgetőbb feladata a stilisztikának, — éppen a k o m p l e x s z e m l é l e t m ó d é r v é n y e s í t é s e érdekében.

Károly Sándor az 1966-i debreceni nyelvészkongresszus tanulságait összegezve (Irodalmi és nyelvi közlemények. 1967. 167) ezeket írja: „A konkrét anyagot tárgyaló stilisztikai előadások végeredményben mind a mikrotilisztika határain belül mozogtak... Arról, hogy egy bizonyos cél elérésére valamely írói egyéniség hogyan használja fel a nyelvet... , hogy a legkülönbözőbb nyelvi elemek hogyan veszik ki részüket az írói mondanivaló és tendencia sikere érdekében, alig esett szó.” Az említett követelményeket érvényesítő stilisztikai tanulmánytípusra Szabó Zoltán ajánlott hasznos és követhető módszert „Az egyéni szépírói stílus jellemzéséről” (Nyr. 91: 328–37) c. dolgozatában. Bemutatásunk is főként az általa körvonalazott szempontokra épül.

Célunk az, hogy néhány jellemző példával illusztráljuk Váci Mihály mondatszerkesztésének az alakulását, módszertani vonatkozásban pedig a stílusvizsgálatnak megfelelő kettősségre próbáljunk törekedni.

2. Váci költői nyelvének jellegzetességei elsősorban a mondatszerkesztésben nyilvánulnak meg. A mondat ugyanis olyan grammatikai egység, amely

* Elhangzott a II. magyar nyelvészkongresszuson (Szeged, 1972.).

mind tartalmával, mind szerkezetével jellemezheti az író egyéniségét, eszmei és művészi szándékait. A mondat szerkesztésnek önmagában még nincs egyénítő szerepe, hiszen több író stílusában előfordulhatnak hasonló jellegzetességek. Az egyéni vonások kimutatásakor viszont arra kell ügyelnünk, hogy az összefüggések a sajátosságok rendszerét adják. (Vö. Szabó Zoltán i. m. 334).

Váci Mihály pályája (1955–1970) mindössze másfél évtizedre terjedt. A pályakezdő versek a lírai realizmus jegyében születtek, békés, meleg tónusú, hagyományokon alapuló írások. Ez jellemző az első három kötet költeményeire, amelyek népies, impresszionista jellegű, tárgyias-epikus alkotások. A kifejezési mód rövid, egyszerű, világos és áttekinthető, szinte közmondásszerűen tömör mondat szerkezeteket kívánt. Íme:

... szétszóródni vágytam én is.
Felemelt már sóhajnyi szél is.
(Nyugalmas táj E.)¹

Mindenki alszik. Hull a csillag.
Csak én ragyogok, égek Érted.
(Egyedül B.)

Bízni nehéz. Égnek a lámpák.
Hús síneken döcög az éj.
(Bízni nehéz M.)

A rövid mondatos stílus a költő prózai írásaiban is fellelhető, elsősorban a népi szereplők beszédében:

- Hol született, Zsuzsi néni?
 - Messzilátón. A Simán. Tanyán. Ott születtem.
 - ...
 - Hol aludt?
 - Az istállóban. Lóistállóban... Nem volt hely...
 - Bizony. Így volt! Az se volt jó.
- (Nénike a tenyeremen T.)

A teljes mondatok mellett megtalálhatók a hiányos vagy kihagyásos mondatok is. Az „ellipszis” oka az erős érzelmi töltés, amely felkiáltásban jut kifejezésre, a felgyorsult életritmus megjelenítése, esetleg impresszionista leírás (vö. J. Soltész Katalin: Babits mondatfajta. Nyr. 85: 306):

Harmonika! Emlékeztető!
... Orgonáktól szelíd temető!
Eget cirógató jegenyék!
Szempillánk közt kibuggyanó ég!
Szívünkben könnyű fájdalomú ék!
(Üzenet messziről B.)

¹ A verscímek utáni rövidítések a következő kötet címeket jelzik: E. = Ereszalja, 1955. B. = Bodza, 1959. M. = Mindenütt otthon, 1961. Sz. = Szegények hatalma, 1964. Eh. = Eső a homokra, 1968. S. = A sokaság fia, 1970. T. = Toldi feltámadása, 1972. Az idézés alapja verseknél: Váci Mihály „Százhuszat verő szív. Válogatott versek, 1955–1970” (Magvető, 1971.), prózai műveknél: Váci Mihály „Toldi feltámadása. Összegyűjtött prózai írások” (Szépirodalmi, 1972.)

Esdeklés hús zuhanyokhoz, a friss levegőhöz,
 a kávé varázsigei, motyogás,
 mákonyaink, új miatyánkaink, jaj! az inggomb!
 a reggeli torna, a reggeli hírek, a halottak,
 földrengés, kolera, lezuhant, feldarabolta,
 figyelmezteti, forradalmi, kivégzi.

(Staccato Sz.)

Az ifjúság?
 Betegség priccsei,
 hosszú homok utak,
 erdőalji éjek,
 csikorgó sivatag.

(A szent epilepszia Eh.)

A korai verseket általában a verssorokra való gondolati tagolás jellemzi. Gáldi László arra hívja fel a figyelmet (Ismerjük meg a versformákat. 1961. 195), hogy ez a szerkesztésmód elsősorban a népdalok sajtátja, „vagyis a mondat szerkezete nemigen ívelhet át a szöveg egyik sorából a másikba” (Gáldi i. m. uo.). A későbbi kötetekben azonban egyre gyakrabban bukkan fel a „mondatátívelés”, az „enjambement”.

Egy este otthon újra. Fenn az égen
 ballag a felhők széledő gulyája.
 Emlék csapong, mint az eresz alatt
 fészket keres a fecske szárnya.

(Hazajöttél Sz.)

Rámvetették
 óhajaik szoros gyeplőit. Elérnek
 biztatgatásaikkal. Kíméletlen
 könyörgéseikkel ostoroznak.

(Kényszerű hajrá Eh.)

Gyakran előfordul, hogy a költő hosszabb sorokat rövidebb sorokkal tördel; ezáltal növeli a vers feszültségét, gyors pergést ad a mondanivalónak:

Ahol ennyien rohannak,
 nem mer
 elindulni sem az ember.
 — De meg sem állsz itt!
 Szíved talpalatnyi szigetén
 hiába inogsz toporogva,
 a sodrás ellep
 állig.

(Mégis vágyunk e sorsra B.)

Köszöntöm
 a rozst kaszáló
 esőt,
 a földön sétáló
 üvegszálú mezőt,
 s amire nincs adó,

az ablakon át
 sikoltva áradó
 fényt, a Nap illatát.
 (Jó reggelt Eh.)

Váci strófaiban kedveli az ismétlés hangulatrögzítő hatását. Időnként a mondattagokat is eszerint formálja:

Akit a nép ajkára vesz, vállára veszi azt,
 akit a nép vállára vesz, szívébe zárja azt,
 akit a nép szívébe zár, nem hal meg soha az.
 (Legenda S.)

Az ellentétre épült paralel szerkezeteket pedig, amelyek főként az utolsó kötetekben jelentkeznek, egyenesen „vácis” versépítésnek nevezhetjük:

Nem szerették soha úgy egymást
 s nem gyűlölték egymást soha.
 Nem volt az ember még ily gyámolt,
 és soha ilyen mostoha.
 (Huszadik század Eh.)

Életünk ez a föld — ez a föld a halálunk.
 Hazahív ez a föld — ez a föld nem a haza.
 Öklébe szorít ez a föld — ez a föld szétszór a világba.
 Miénk ez az ég — ez az ég idegen.
 Aki itt született — született a halálra.
 Paradicsom ez a völgy — ez a völgy a pokol.
 (Örmény ének S.)

A hosszú, az összetett, a szabadversszerűen áradó mondatok kedvelése, az expresszionista pátosz, a parttalan líraiság elsősorban a „Mindenütt otthon” c. kötetben jelentkezik, és fokozatosan teljesedik ki. Az összetételek közül a mellérendelő formát alkalmazza inkább — érett költőként is:

Törd át e biztos világ törékeny héját,
 törd föl az aszfalt burkolatot,
 a túsarkú cipőcskék fényes járdáit,
 a gépkocsi sztrádák beton kérgét,
 a bombázók kifutóinak burkolatát,
 gördülj végig a bulvárok ragyogásán,
 Föl a Földre.
 (Földalatti S.)

Jónéhány kései költeményében a köznyelvhez közeledik. A hagyományos, költői mondatok egyre gyakrabban adják át helyüket a szabadversszerű, köznyelvi mondatoknak:

T. K. integetett a Ferihegyi repülőtéren a hazánk felett átrepülő nagy szolidaritási bizottság elnökének, aki rádióüzenetben üdvözölte a kibővített nagy üdvözlő bizottságot.
 (Ez történt Magyarországon S.)

1945. május nyolcadikán végetért a második világháború.
Új időszámítást vezettek be.

Meghirdették a világbéke korszakát.

És azonnal nekiláttak.

Fogságba terelték a különböző közkatonák millióit,
százezreket őriztek a világ annyiféle megfigyelő táboraiiban,
tízezreket vetettek börtönbe a béke glóbuszán,
kémek és ellenkémek, árulók és hitvallók
százait ítelték el történelmi ragyogású perekben,
tökéletessé tették a tudomány leghazárdabb felfedezését . . .

(Azóta S.)

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szabadverses kifejezőmód nem a hagyományoktól, a ritmikai képletektől való menekülést jelenti számára, hiszen utolsó költeményei között is gyakori a dalformában írott:

Bocsásd meg, ha bántottalak,
sokszor sárba rántottalak,
voltam hozzád, mint a dúvad,
abban csörtet, mibe búhat.

Csillag ballag át a réten,
szárnyát húzó vereségem,
meztláb lépdél a havon,
bekönyörög ablakodon.

(Népdal S.)

3. Váci költői nyelvének mondatszerkesztésben megnyilvánuló jellegzetességei után mutassunk rá a nyelvi eszközökben és azok funkciójában rejlő sajátosságokra.

A költő tanítóként indul; pályakezdő költészetében a csendes példázatos-ságra, a sallang nélküli egyszerűsége, a pedagógiai alapállásra törekszik. Tudja, hogy kiknek ír, szeretné, ha megértenék költészetét. A XX. század második fele azonban természetszerűleg továbbfejlődésre készíti az intellektualizmus irányában. Útkeresése eredménnyel zárul: a többnyire rövid mondatos stílus, amely a felvilágosító tanítás eszköze volt, a 60-as évek elejétől átadja helyét az expresszív közlésmódnak, a szabadversszerű áradásnak, amely magasabb szinten az öntisztázás példázatával járt. Az áradó mondatok a költő szenvedélyességének, indulatainak, meditációinak, igenlésének és tagadásának a kifejezői; a tartalmi ellentmondások megjelenítését szolgálják a paralel mondatszerkezetek, ambivalens lelkiállapotának a rögzítésére. Egyéni stílusa tehát a lírai realizmustól eljutott a disszonanciát átélő, konszonzanciát áhító költői magatartás megjelenítéséig.

Indító élménye a gyermekkor, a szülőföld, a család és a rokonság volt. Kelet felől jött a nyírségi szegénységből, s mint a legkisebb fiú a népmesében, küldetésnek fogta fel költői feladatát, az alulmaradottak elkötelezettsége vezette. Valóságról vallott felfogását is ez határozta meg. Látásmódja: realista, hitvallása: „Az igaz a szép.” Hű a hagyományokhoz, de nem idegen tőle a „korszerűség”. Szemlélete fokozatosan tárgult a szülőföld, a nemzet, a nagyvilág irányában, életérzése pedig a „doleo, ergo sum”-tól eljutott az „ago, ergo sum” magatartásformáig (vö. Illés Lajos: Váci Mihály. Új Írás V. 3: 327–31).

Stílusforrásként elsősorban József Attila és Illyés Gyula hatását említhetjük Váci költészetére — indító és meghatározó népi környezetének a hatása mellett. Nem feledkezhetünk meg azonban a mai magyar költészet két kiváló egyéniségének: Juhász Ferencnek és Nagy Lászlónak a példájáról, lírai kifejezőmódjáról sem, akik mesterei az újfajta versbeszédnek, a formabontó kísérletezésnek. Váci stílustörténeti helyét korai lenne még megfogalmazni, de aligha tévedünk, ha ezt a felsorolt alkotók mellett, azok közelében jelöljük meg.

A költő tipológiai jellemzésével kapcsolatosan annyit mondhatunk, hogy inkább nyelvtani formákat kedvelő típus; rögtönző költőegyéniség; egyszerűségében a mértéktartó „atticizmus” nyilatkozott meg; „klasszikus” hagyományokon nevelkedett, majd fokozatosan fejlődött „modern” alkotóvá.

Végül lélektani szempontból — és az elmondottak általánosításaként is — meleg érzelmiség, lelkesült pátosz és hatniakarás jellemző rá. Illyés szerint (Váci Mihály „Százhuszat verő szív” c. kötetének bevezetője) tudott verseiben fennhangú lenni, lárma és kiáltozás nélkül.

Fülöp Lajos

Elégséges-e a tanítói munka megalapozásához?

1. A jelentkezők csoportjának összetétele

A felvételi vizsgák tükrében megvizsgáltam a Jászberényi Tanítóképző Intézetbe jelentkezett 251 jelölt (ebből 20 levelező) nyelvtani felkészültségét, és néhány következtetést vontam le elsősorban a tanítóképző intézeti gyakorlat számára. Minthogy ilyen esetben elkerülhetetlen a középiskolai nyelvi oktatás szemügyrevétele, szükség szerint szólok annak legszembeszökőbb problémáiról, gondjairól is.

A tanítóképzés szempontjából gondot jelent a pályázók középiskolás teljesítményének viszonylag szerény volta. Az 1974-ben érettségizettek hozott pontszámainak alapján a következő kép bontakozott ki:

10 pontot hozott: 41,	4 pontot hozott: 31,
9 pontot hozott: 2,	3,5 pontot hozott: 19,
8,5 pontot hozott: 35,	2,5 pontot hozott: 4,
7 pontot hozott: 49,	1 pontot hozott: 2,
6 pontot hozott: 2,	0 pontot hozott: 2.

A hozott pontok átlaga 6,96. Igaz ugyan, hogy a 7 hozott ponttal jelentős számban bekerültek az első ízben felvettek közé, de az is kitetszik, hogy 59 jelentkezőnek (31,38%) alig volt esélye arra, hogy a felvettek közé kerüljön. Közülük mindössze kettő érte el a relatív ponthatárt.

A hozott pontok értékének viszonylagosságát mutatja, hogy a 10–7 pontot hozottak közül 9 nem felelt meg (7,03%). Ezzel együtt a felvételi esélyt veszítették 35,63 százalékot tesznek ki, azaz az 1974-ben érettségizettek több mint egyharmadának egyáltalán nem volt esélye arra, hogy az intézet hallgatója legyen.

A 4 vagy ennél kevesebb pontot hozók pedig kivétel nélkül reménytelen helyzetbe kerültek, számuk korántsem elhanyagolható (38), a pályázók 20,21 százaléka. A jelentkezők eme rétege kevés biztosítékot nyújt az indulás pillanatában ahhoz, hogy majd tanítóként eredményesen tevékenykedhessen.

Hozott pontszám:	10	9	8,5	8	7	6	6,5	4	2,5	1	0	
Felvételt nyert	38	2	28	1	32	—	—	—	—	—	—	101
Helyhiány miatt elutasítva	1	—	5	—	6	—	2	—	—	—	—	14
A relatív ponthatárt nem érte el	—	—	—	—	6	2	11	18	2	1	—	40
Nem felelt meg	2	—	2	—	5	—	6	13	2	1	2	33
Összesen	41	2	35	1	49	2	19	31	4	2	2	188

A szóbeli felvételi vizsgán az összes nappali tagozatra jelentkező közül 16 nem jelent meg. 13 pályázó azért maradt távol, mert a dolgozatokra kapott három érdemjegy közül kettő elégtelen (0) lett. Elsősorban az irodalmi dolgozatra kapott nyelvi és az önálló nyelvtani dolgozatra kapott

érdemjegy miatt kellett a szóbeli vizsgáról kizárni 13 jelöltet. Ezt a tendenciát a dolgozatok összesített átlaga is egyértelműen bizonyítja:

az irodalmi dolgozatok t a r t a l m i átlaga:	3,10,
az irodalmi dolgozatok n y e l v i átlaga:	2,60,
a n y e l v t a n i dolgozatok átlaga:	2,12,

valamennyi dolgozatot alapul véve.

Nem tarthatjuk természetesnek, hogy az irodalom- és a nyelvtani jegyek átlaga között csaknem egy teljes jegynyi (0,98) különbség van. Valamivel kisebb az irodalom- és annak nyelvi jegye közötti különbség (0,50), de ha hozzátesszük, hogy ebben elsősorban a nyelvtani ismeretek pontatlanságából fakadó helyesírási hibák tömege játszik igen jelentős szerepet (a nyelvhelyességi hibák száma sem elhanyagolható!), akkor már körvonalazható a súlyos gond, amelyet nyelvtanításunk pillanatnyi állapota jelent. Igaza van Orosz Sándornak, amikor megállapítja: „Mindennapos tapasztalat, hogy a helyesírás fejlettsége nem kielégítő sem az általános, sem a középiskolában” (Orosz Sándor: *A helyesírás fejlődése*. Tankönyvkiadó, Bp. 1974. 5). Még nyilvánvalóbb a nyelvtani ismeretek szegényes volta, ha teljesebb mutatók jegyében vizsgálódunk, és a felvételi vizsgák végső eredményét is szemügyre vesszük:

	Irodalom	Nyelvtan		A kettő együtt
Felvételt nyert	T.: 3,74	Ny.: 3,62	2,82	3,40
Helyhiány miatt elutasítva	3,43	2,72	2,68	2,94
A relatív ponthatárt nem érte el	3,36	2,79	2,15	2,76
Nem felelt meg	2,64	2,21	1,75	2,20
A szóbeli vizsgán nem jelent meg	2,36	1,68	1,18	1,70

A felvételre jelentkezettek tehát heterogén képet mutatnak. Nem mondhatjuk, hogy nincs egy eléggé széles, középiskolában jó eredményt felmutató rétegük, de nagyobb fele mindenképpen a régi értelemben vett k ö z e p e s e k közül kerül ki (a matematikáról még nem is esett szó!) a magyar nyelv és irodalom körében végzett vizsgálódások alapján.

Az összkép mindenképpen problematikus. A három év múlva tanítói gyakorlatot folytatók, azok, akik az anyanyelvi nevelést az alsó tagozaton megalapozni hivatottak, szegény ismeretekkel, sok tekintetben bizonytalan nyelvi-nyelvtani alapok birtokában lépik át az intézet küszöbét, és kevés biztosíték látszik arra, hogy a két féleven át heti két órában folyó anyanyelvi képzés keretében alapvetően megváltoznak, és megfelelő mélységű, mennyiségű ismeretek birtokában folytatják munkájukat az intézet falai között, majd pedig az iskolákban.

Az eddig vizsgált adatok azonban korántsem jelentenek mindent, bár az alapvető tendenciákat jól érzékeltetik; sokkal többet mondanak, mutatnak meg a tények, amelyek a nyelvtani dolgozatok vizsgálata közben bukkannak eléink.

2. A nyelvtani dolgozatok tanulságai

A megoldandó feladatokat a Művelődésügyi Minisztérium Pedagógus-képző Osztálya jelölte ki, s egyben közölte a feladatok megoldását is. A dolgo-

zatok javítását a kijelölt brigád a közösen kialakított pontozás alapján végezte. Ime a feladatok:

M a g y a r n y e l v t a n

1. Aztán megkérdezték tőlem hogy ki vagyok és honnan jöttem
2. Sejtteni sem lehetett hogyan fejlődik és milyen jövő vár rá
3. Az amit akkor hallott nem lepte meg túlságosan
4. Szép dolog hogy olyan hosszan írsz de ezt tőlem ne kívánd
5. Nagyon kérek írd meg mikor jelenhetett meg az említett könyv

Végezze el a következő feladatokat:

1. Pótolja mind az öt mondatban a hiányzó mondat közti és mondat végi írásjeleket!
 2. A felsorolt mondatok közül válasszon egyet, nevezze meg a tagmondatokat, és határozza meg összefüggéseiket!
 3. Elemezze az utolsó mondat valamennyi szavát szófajlag és alaktanilag!
- ((A szótári formákat természetesen csak szófajlag, a toldalékoltakat alaktanilag is.)

Javítási táblázat a magyar nyelvtan tételéhez
[a feladatok megoldása]

1. Aztán megkérdezték tőlem, hogy ki vagyok, és honnan jöttem. Sejtteni sem lehetett, hogyan fejlődik, és milyen jövő vár rá. Az, amit akkor hallott, nem lepte meg túlságosan. Szép dolog, hogy olyan hosszan írsz, de ezt tőlem ne kívánd! Nagyon kérek, írd meg, mikor jelenhetett meg az említett könyv.

2. Első mondat: 1–2.: tárgyi alárendelés; 1–3.: tárgyi alárendelés; 2–3.: kapcsolatos mellérendelés.

Második mondat: 1–2.: tárgyi alárendelés; 1–3.: tárgyi alárendelés; 2–3.: kapcsolatos mellérendelés.

Harmadik mondat: Főmondat: *Az nem lepte meg túlságosan*; Mellékmondat: alanyi alárendelés.

Negyedik mondat: 1–2.: alanyi alárendelés; 2–3.: ellentétes alárendelés.

Ötödik mondat: 1–2.: állandó határozói alárendelés; 2–3.: tárgyi alárendelés.

Nagyon — határozóragos melléknév vagy határozószó — melléknév + kötőhangzó + határozórag

kérek — ige, kijelentő mód, jelen idő, egyes szám, 1. személy, tárgyas ragozás, igető + toldalék

írd — ige, felszólító mód, jelen idő, egyes szám, 2. személy, tárgyas ragozás, igető + toldalék

meg — igekötő, határozószó

mikor — időhatározószó vagy kérdő határozószó

jelenhetett — ige, kijelentő mód, múlt idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás, igető + képző + kötőhangzó + jel

meg — mint előbb

említett — befejezett melléknévi igenév, igető + kötőhangzó + képző

könyv — főnév, köznévi, névszó”.

1. A felvételre jelentkezettek tehát egyrészt mondatközi és mondatvégi írásjeleinek kitétele, valamint egy tetszőlegesen választott mondat elemzése révén; másrészt szófajtani és alaktani ismereteiket mértük az 5. mondat szavainak elemeztetésével.

A mondatközi írásjelek alkalmazásában nagyon kevés hibátlan megoldás született. Mindössze a jelöltek 10,40 százaléka tudta megoldani a feladatot. Átlagosan minden dolgozatíró 2,40 hibát követett el, 4 jelentkező 6–6, 13 pedig 5–5 ízben hibázott.

A mondat végi írásjelek alkalmazása sem volt problémátlan. Mind az öt mondat zárásában követtek el hibát:

1. mondat írásában a jelöltek	7,17	százaléka,
2. mondat írásában a jelöltek	5,97	százaléka,
3. mondat írásában a jelöltek	8,36	százaléka,
4. mondat írásában a jelöltek	15,36	százaléka,
5. mondat írásában a jelöltek	92,03	százaléka(!).

Eléggé egyértelmű jelzést kaptunk tehát a leendő hallgatók helyesírási felkészültségéről, és ezt az irodalmi dolgozatok nyelvi átlaga (2,60) teszi teljessé.

Az első feladat megoldásában elkövetett hibák átvezetnek a mondattani elemzésekhez, mivel a pontatlan rögzítés eleve magával hozta a mondatok pontatlan szerkezeti elemzését. A tagmondatok számának helytelen megállapítása igen jelentős hibaforrás: az első mondatot a jelöltek 48,60 százaléka elemezte rosszul a fenti ok miatt, a másodikat 29,80 százaléka, a negyediket 17,52 százalék, az ötödiket pedig 49,80 százalék. (A harmadik mondat esetében ilyen nehézség nem merült fel.) Az történt ugyanis, hogy a jelöltek fenti százaléka két tagmondatból álló összetett mondatnak tekintette a három tagmondattal bíró összetett mondatokat.

Beszédes a vizsgázók mondatok közötti válogatása is. Az első mondatot választotta a vizsgázók 39,44 százaléka, a másodikat 12,35, a harmadikat 25,69, a negyediket 16,33, az ötödiket pedig 5,83 százalék.

A hibátlan megoldások százalékos aránya az egyes mondatok esetében a következőz

1. mondat:	26,31%
2. mondat:	71,20%
3. mondat:	55,73%
4. mondat:	53,75%
5. mondat:	14,28%

Hibátlan megoldást tehát a jelöltek 44,25 százaléka produkált. Számos olyan jelölt akadt, aki egyszerűen nem nyilatkozott a feladról:

1. mondat:	5,57%
3. mondat:	3,18%
4. mondat:	7,56%
5. mondat:	28,57%

A viszonylagos eredménytelenség jelentős mértékben az alapvető készségek hiányára vezethető vissza, hisz a négy mondat átlagában a vizsgázók csaknem 35 százaléka követ el olyan helyesírási hibát, amelynek következtében elfogadható szerkezeti elemzést nem nyújthat.

A többi jelentkező alig tipizálható hibákat követ el. Az első mondat elemzésekor többen alanyi és határozói mellékmondatról beszéltek, de akadt olyan vizsgázó is, aki mellérendelő szószerkezetnek nevezte (!), ismét más következményes mellékmondatnak fogta fel, avagy bővített összetett mondatnak (!).

A második mondat elemzése is hasonló „megoldásokat” eredményezett: „jelzői mellékmondat”, „két tagmondat mellérendelő kapcsolatos”, „alárendelő összetett mondatok egyenrangúan alárendelve”, „mellérendelő tagmondatok”.

A harmadik mondat elemzésekor a tagmondatok határának a megállapítása okozta a legnagyobb gondot. Noha a tagmondatok számát hibátlanul megállapították, nem juthattak helyes eredményre, mert a közbeékelést nem érzékelték. Számosan megelégedtek azzal, hogy a tagmondatok számát megállapították, de az azok közötti viszony sajátosságára nem utaltak. A fő- és mellékmondat felcserélésére is bőven találunk példát (6,55%). Többen tárgyi mellékmondatról beszéltek meg különböző határozói mellékmondatról.

A negyedik mondat szerkezeti elemzésekor a jelöltek 15 százaléka csak mellérendelést vett észre, mások szerint pedig állítmányi mellékmondatról lenne szó.

Az ötödik mondat tűnt legproblematisabbnak. Az ezt választók többsége alig tudott mit kezdeni vele a tagmondatokra való bontáskor. Elenyészően kis számban ismerték fel az állandó határozói alárendelést.

2. A szófajtani és alaktani ismeretek szintjét az ötödik mondat szavainak elemeztetése révén vizsgáltuk.

Nagyon

Szófaji elemzés:

határozószó:	31,07%
módhatározószó:	30,27%
melléknév	26,61%
névmás:	1,99%
módosítószó:	1,19%

A jelöltek 3,57 százaléka mondatrészként fogja fel. Olyan jelölt is akad, aki igének, illetve számnévnek tartja.

Alaktani elemzés:

Az *-on* toldalék értelmezése igen tarka képet mutat. A vizsgázók 13,14 százaléka képzőnek fogja fel, 13,54 százaléuk ragnak mondja, néhányan pedig jelnek nevezik.

Kérlek. Igének tudja a jelöltek 96,01 százaléka, 0,49 százalék szerint főnévi igenév (!), a többi dolgozatíró nem nyilvánít véleményt. Az igemód megjelölését 40,97 százalék tartja alaktani elemzéshez tartozó dolognak, az igeidőt pedig a vizsgázók mintegy 47 százaléka jelöli (jelen idő: 47,01%, jövő idő 0,49%). Egyes szám első személy: 92,02%; egyes szám más személy: 1,95%, a többi vizsgázó e tekintetben sem nyilatkozott. Tárgyas igének véli 29,08 százalék, tárgyatlannak 0,49%, a többi nem nyilvánít véleményt. Tárgyas ragozású igealaknak fogja fel 13,54 százalék, alanyi ragozásúnak 27,88 százalék. A többi dolgozatíró nem vesz tudomást erről a fontos szempont-ról. Mindenképpen feltűnő, hogy mennyire nem fedi egymást a két rokon szempont alapján nyújtott teljesítmény. A szó alaktani vonatkozásait mindössze 45,01 százalék vizsgálta.

A <i>-lek</i> toldalékot igei személyragnak tartja	4,38%
személyragnak	24,30%
ragnak	16,33%
az egyes szám jelének	3,98%
birtokos személyragnak	2,36%

toldaléknak, illetve önálló szónak (!) véli 1,19 százalék.

Akadtak olyan vizsgázók is, akik külön elemezték a *-le*, illetve a *-k* elemet:

-le:	kötőhang:	7,57%
	képző:	2,36%
	toldalék:	1,19%
-k:	birtokos személyrag:	3,18%
	képző:	2,36%
	személyrag:	15,53%

írd. Ige a jelöltek 98,00 százaléka szerint, néhányan főnévi igenévnek tartják, mások nem nyilatkoznak róla. Az igemódról a jelöltek 70,51 százaléka vallott:

felszólító mód:	68,92%
kijelentő mód:	1,59%

Az igeidőre vonatkozó megállapítás százalékos aránya: 34,63:

jelen idő:	28,67%
múlt idő:	5,96%

Egyes szám második személy: 57,37%; egyes szám más személy: 4,60%. A többi vizsgázó nem nyilatkozott.

Tárgyas ígének nevezi a jelöltek 7,17 százaléka, a többi megfelelkezik róla. Tárgyas ragozású igealakként kezeli 16,75 százalék, alanyi ragozásúnak véli 3,98 százalék.

Alaktani elemzés: -d igei személyrag:	1,99%
személyrag:	13,18%
rag:	3,58%
tárgyas személyrag:	2,66%
a felszólító mód ragja:	2,86%
a felszólító mód jele:	65,33%
jel:	3,58%
a feltételes mód jele:	1,99%

Alaktani elemzést a vizsgázók 91,24 százaléka végzett különböző tényezők figyelembevételével.

mikor. Időhatározószó: 22,31%; kérdőszó: 12,75%; kérdő határozószó: 8,36%; kérdő névmás: 7,17%; határozó (!): 24,39%. A többi nem mondott véleményt. Két vizsgázó a -kor toldalékot is szemügyre veszi: az egyik ragnak, a másik képzőnek véli.

jelenhetett. Ige: 96,01%; más szófaj: 3,99%. Kijelentő mód: 6,37%; feltételes mód: 37,05% (!), a többinek nem volt véleménye. Múlt idejű igealak: 48,60%; jelen idejű: 1,55%. Egyes szám: 38,34 százalék; harmadik személy: 37,45%; első (!) személy: 1,55%. A többi jelölt nem vállalkozik a feladat megoldására. Alanyi ragozású igealak: 9,96%. Egyéb vélekedés nincs.

Alaktani elemzés: -het

képző:	19,12%
rag:	1,99%

a többi figyelmen kívül hagyja.

A -tt a jelöltek 43,83 százaléka szerint a múlt idő jele, a többi nem ad választ.

Az *-e-* kötőhang a dolgozatírók 21,11 százaléka szerint, egyéb válasz nincs. A *jelen* szó *-en* eleme a vizsgázók 4,34 százaléka szerint képző, 1,99 százaléka szerint rag.

A *-ttet* (sic) a feltételes mód jele 9,16 százalék szerint. Az *-ett* a múlt idő ragja (!), de vannak olyan dolgozatírók is, akik szerint képző (1,59%; 1,19%).

meg. Igeköötő a jelöltek 85,65 százaléka szerint ,9,97 százalék tudatában kötőszó (szövegkörnyezet !), 3,18 százalékuknak pedig egyáltalán nincs véleménye. Az *e* mondatban előforduló másik igekötő vizsgálatakor is hasonló kép bontakozott ki.

<i>említett.</i> Befejezett melléknévi igenév:	30,27%
melléknévi igenév:	12,75%
melléknév	11,15%
ige:	39,44%
nem mond véleményt:	3,98%

Akad olyan, aki határozószónak véli; egy jelölt pedig összetett szónak gondolja, ismét más folyamatos melléknévi igenévnek tartja.

Alaktani elemzés: Az *-e-* kötőhang 6,35 százalék szerint. A *-tt* képző 5,17 százalék véleménye szerint, mások (9,96%) a múlt idő jelének tekinti, 1,29 százalék a melléknév jeleként (!) fogja fel, 1,59 százalékuk a befejezett melléknévi igenév jeleként kezeli, egy vizsgázó szerint pedig a befejezett melléknévi igenév ragja.

könyv. 43,82 százalék főnévnek (köznévnek) tekinti, csak a *főnév* kategóriával él a jelöltek 52,98 százaléka. Egyik jelöltünk tulajdonnévnek (!), egy másik pedig tárgynak véli.

3. A tények beszédek. Kommentárt alig kívánnak. Sajnos nagyon nyilvánvaló, hogy a jelöltek a sok-sok éven át olykor lélektelenül ismételt terminusok lényegét nem értették meg, megtanulását nem tartották szükségesnek, és természetesen még kevésbé sikerült a nyelvtények közötti összefüggéseket megérteniök és feldolgozniok. Ennek többek között az lehet az egyik alapvető oka, hogy a nyelvi jelenségek funkciójának tisztázására, értelmezésére nemigen került sor a 11 éven át folyó nyelvtanítás közben. Ennek következtében széthulló, egységet, rendszert alig alkotó ismerethalmazt sajátítottak el különböző mértékben és mélységben. Ezzel magyarázható, hogy a követelményeknek a jelöltek igen nagy százaléka nem tudott megfelelni. Az ismeretek gyakorlati alkalmazásában nagyon sok a „fehér folt” mind szófajtani, mind alaktani tekintetben. Nem nagyszámú, de annál megdöbbentőbb jelenség a nyelvi és a logikai kategóriák tévesztése (*kérlek; könyv*).

A gondok és a nehézségek régiiek. Chikán Zoltánné 1965-ben megjelent írásának összegző megállapításai ma is érvényesek: „... a tanulók nem látják tisztán az egyes nyelvi tényeket, még kevésbé látják tisztán ezek között az összefüggéseket, nem látják a nyelv működését, nincs nyelvtani szemléletük” (Nyr. 89: 461).

Megállapítható, hogy a jelentkezettek s esetenként a felvettek nyelvi-nyelvtani felkészültsége szerény garanciát biztosít a jövő nyelvi nevelése szempontjából, és alig elégséges ahhoz, hogy a kor színvonalán álló, a kor igényeinek megfelelő anyanyelvi nevelés alapja legyen az általános iskola alsó tagozatán.

Farkas Ferenc

Szociolingvisztika: a társadalom nyelvhasználatának tudománya

A XX. század második harmadában kibontakoztatott nyelvészeti irányzatok, részvizsgálatok szembeszökő közös sajátsága — túlzás nélkül mondhatjuk — az, hogy fokozott figyelemmel fordulnak a nyelvi produkció felé. Mégpedig mind a nyelvi tevékenység eredményeinek, mind pedig a nyelvi tevékenység eljárási szabályainak értelmében. Közöttük akad egy, a szociolingvisztika, amely akár áttörésszerűen befolyásolhatja az anyanyelvi kultúra kiteljesítését célzó tevékenységünk elméleti alapjait.

I. A szociolingvisztika létrejöttéről

Ha a szociolingvisztika létrejöttének oknyomozásába fogunk, mindenekelőtt nyelvészeti előzményeivel kell tisztába jönnünk. A szociolingvisztika kétségtelenül a ma élő nyelvészeti irányzatok, iskolák háttéréből bontakozott ki, ám elsősorban egy másik diszciplína, a társadalomelmélet ihletése folytán eleve annyira határozott arcú lett, hogy már születésekor nyomban önálló tudományág lett.

I. A nyelvtudomány történetében a mai állapot felől az újgrammatikus tanításig kell visszamennünk, ha egyben akarjuk látni mindazokat az irányzatokat, amelyeknek máig vannak képviselői és művelői. A történeti nyelvészet fő célkitűzése a jelen nyelvi állapotok történeti fejleményekként való felfogása, illetőleg a nyelvi jelenségek történeti alapokon nyugvó magyarázata, levezetése. Elkötelezettsége — és most a szociolingvisztika kialakulásának nézőpontjából számunkra ez az érdekes — bizonyos nyelvi jelenségek (szavak, mondatfajták és így tovább) mintáinak szolt, abban az értelemben, hogy lexémákat, grammatikai szabályokat stb., egyszóval egy rendszer (izolált) tényeit tartotta szem előtt (l. Paul 1909.).

Saussure, majd a később kibontakozó strukturalizmus egészen más kérdéseket feszegetett a nyelvvel kapcsolatban (vö. Saussure 1916/1969., valamint a prágai, illetőleg az amerikai strukturalista iskola működése). Az érdeklődés középpontjába a nyelv mint jelrendszer kerül, amelynek jelelemei között meghatározott viszonyok vannak, a nyelv tudománya számukra ezeknek a viszonyoknak, azaz rendszerösszefüggéseknek a feltárását jelenti. Mindig olyan szisztémáról van szó, amely természetesen a valóságban hat, de amely abból a vizsgálat céljaira ki van emelve. A *langue*—*parole* megkülönböztetéssel egyidejűleg ez a nyelvészet a tényleges nyelvi tevékenységet, valamint a vele való foglalkozást mintegy az emelkedett elméletiesség fennsőbbesége kézmozdulatával félretolta.

A transzformációs generatív grammatika jelentős felfogásbeli újítása volt, hogy — habár szintén a rendszer vizsgálatát tűzi célul maga elé — rendszer és nyelvi tevékenység viszonyát közelebbinek veszi: ami érdekli, kevésbé „a” rendszer, sokkal inkább a rendszer egy sajátos értelemben véve, mondhatni a rendszer egy olyan változata, amely a egyén révén a nyelvi valóság tényeinek létre-

h o z á s á b a n közvetlen k ö z r e m ű k ö d i k, a kompetencia. Eszerint a nyelvtan olyan apparátus, amely alkalmas valamennyi nyelvi tényező létrehozására (l. Chomsky 1957., valamint a kompetencia fogalmának definíciószerű megvilágítására Chomsky—Halle 1968. 1—3).

Önkényesen egyszerűsítő áttekintésünkben az világlik ki, hogyan közeledett a nyelvtudomány a nyelvi tények, a n y e l v h a s z n á l a t témaválasztása felé, mindazonáltal anélkül, hogy ahhoz következetesen eljutott volna. A nyelvhasználat említése persze bőségesen előfordul az említett irányzatoknál (l. pl. Paul 1909. 405.; Brøndal 1943. 21 és így tovább), sőt magának Saussure-nek is az a kiindulópontja, hogy éles határral kettéválasztja a rendszert és a tényekben adott, artikulált valóságot, noha tudatában volt annak: a kettő együttesen van jelen (közös fogalomban össze is fogta a kettőt, ez a *langage*, a 'nyelvezet', l. Saussure 1916/1967. 26). De azt a valóságot, ami maga a nyelv működése, a tudományos megismerés számára érdektelennek minősítette, mert az — úgy tűnt föl — esetleges.

Ö s s z e f o g l a l v a és előre tekintve a szociolingvisztika felé: míg a máig érvényesülő nyelvészeti irányzatok közül a történeti nyelvészet és a strukturalizmus viszonylatában a vizsgálatok anyaga változott meg, addig a strukturalizmus és a generatív nyelvészet összevetésében a szemlélet keretei és az érdeklődés iránya; maga az új metódus voltaképp ugyanarra a nyelvi tényre vonatkozott, mint közvetlen elődje. Azzal azonban, hogy a figyelem — mint jeleztük — a valóság tényeinek egyre nagyobb teljessége felé fordul, érnek a megújulás feltételei. A generatív nyelvelmélet desztillátoraiban még mereven szintekre válnak külön a nyelvi összetevők, de már egy létrehozandó nyelvi eredmény valóságát anticipálják. (A nyelvtudomány történetének e sajátos nézőpontból való megközelítéséhez a következő munkákban találhatóak támpontok: Telegdi 1963., 1972.; Weinreich—Labov—Herzog 1968.; Hymes 1968.; Bence—Kis 1970.; Pap Mária 1972.; Herman—Szépe 1973., valamint természetszerűleg magukban az alább idézendő szociolingvisztikai művekben.)

2. A szociolingvisztika és egyéb új diszciplínák létrejöttét nem kizárólag tudományelméleti megfontolások és tudománytörténeti szükségszerűségek hozták magukkal. Pragmatikus tényezők szintén jócskán előmozdították ezeknek a megszületését. Nevezetesen olyan újdonságokról van szó, amelyek valamilyen módon a nyelvvel, nyelvi jelenségekkel kapcsolatosak, mint például a t á v k ö z l é s i t e c h n i k a hirtelen és nagyarányú térnyerése (a jeltovábbítás — amennyiben tárgya az emberi artikulációban hordott információ — olyan eljárásokat és berendezéseket kíván meg, amelyek egyrészt optimális jelátviteli szintet biztosítanak, másfelől még éppen vállalható technikai és pénzigényt támasztanak). Ugyanebbe a vonalba vág a közigazgatás bizonyos részeiben az ügyvitel korszerűsítése, korábban az írógép billentyűzetének kialakítása, amelyhez elengedhetetlen egyes nyelvi elemek gyakoriságának, következési valószínűségének legalább hozzávetőleges ismerete. Azután itt van a n e m z e t i n y e l v e k, k i s e b b s é g i n y e l v e k p r o b l é m á j a, a f o r d í t á s, különösképpen a g é p i f o r d í t á s k é r d é s e i, a z i d e g e n n y e l v e k és az a n y a n y e l v o k t a t á s á n a k kérdésköre. A stilsztika, ez az anyaágazatnál is öregebb terület pedig immár a nyelv t á r s a d a l m i r é t e g z ő d é s é n e k — egy jellegzetesen szociolingvisztikai tárgykörnek — alaposabb vizsgálata felé fordul. Emellett nem közömbös az sem, hogy a gondolkodás lélektanának kutatása fokozott mértékben számol a nyelvi jelenségek hatásával, sőt még a filozófiában is rangos helyet kapnak tudattartalmak nyelvi foglalatának elemzése. És mindegyik fölmerülő, jelentékenyebb problémának van valami olyan vonatkozása, amelyik nem talál kielégítő megoldásra a nyelv jelenségeinek, mibenlétének más-fajta, új oldalról való megközelítése nélkül.

Nyelvi produktumok elemeinek statisztikai fölmérésével új lendületet kap, és ami fontosabb, saját eljárásmodok alkalmazását vezeti be a nyelvstatisztika, amely később — immár mint kvantitatív nyelvészet — bizonyos önállóságra tesz szert. Egyebek mellett a nyelvi jelek megoszlásának kimutatása is hozzájárul annak tudatosulásához, ami mellesleg a szociolingvisztikának is a leglényegesebb tétele, hogy az úgynevezett performancia, a nyelvi rendszer „kivitelezése”, alkalmazása, felhasználása nem esetleges, hanem nagyon is meghatározott rendszer szerint történik. Persze ennek a felhasználásnak, a nyelvi tevékenységnek, vagy — pszichológiai terminussal — nyelvi viselkedésnek több tényezőtől el nem választható determinációi vannak. Mindenekelőtt az emberi képességek oldaláról. De ugyanolyan mértékben a társadalom is hatással van bármelyik aktuális, éppen megvalósuló nyelvi tevékenység alakulására: teret nyit és korlátokat állít a nyelvi rendszernek az egyén által választható megoldásait illetően. Ezzel pedig két, egymással érintkező területhez érkeünk el: a pszicholingvisztikához, illetőleg a szociolingvisztikához. Míg a pszicholingvisztikában annak a valóságelemnek a fölmérését, majd tudományos kibontási kísérletét láthatjuk, hogy a nyelvi viselkedés sajátosan emberi adottságok működésrendszere, amelyben individualizáció történik, egyben az egyed egyénné válása zajlik le, addig a szociolingvisztika a nyelvi tények, a nyelvalkalmazásának törvényszerűségeit, „teljes performanciarendszerét” igyekszik földeríteni annak társadalmi közegében, visszautalásokkal persze arra a kölcsönös meghatározottságra, amely az egyén és a rendszer, illetve az egyén és a nyelvi produktumok összessége között fennáll.

Az itt jelzett alapfelismerések önmagukban nem minősülnek megrázó rádöbbenéseknek. Minden közepesen művelt szaktudós számára nyilvánvaló a beszédtevékenység pszichológiai háterének realitása, akárcsak az, hogy vannak stílusrétegek, nyelvjárások, argó, s hogy a nyelv működése társadalmi közegben folyik. Az idevágó új eredmények, részteóriák és elméletelemek megismerése nyomán az említett szakember helyzete mindazonáltal igen kevésbé különbözik Molière Monsieur Jourdain-jától, akit oly emlékezetesen nyűgözött le és billentett ki biztonságérzetéből annak megtudása, hogy prózában beszél... Ezek a folyamatok ugyanis a felszín egyszerű látszata mögött igen részletes, több szintű összefüggést rejtenek.

3. Ha azonban visszatérünk a szociolingvisztika közvetlen gyökereinek felkutatásához, mindenekelőtt a társadalomra vonatkozó elméletek átütő erejű tételeit kell megemlítenünk. Úgyszólván közvetlen előzmény Durkheim, aki a szociális viszonyok elrendeződéséből igyekezett levezetni az emberi gondolkodás alapkategóriáit, s ebben az értelemben — ahogy Bernstein kifejezi magát — „ugyanúgy igyekezett a feje tetejéről a talpára állítani Kant rendszerét, akárcsak Marx Hegelt” (I. Bernstein 1972. 158). A kultúrantropológia oldaláról Cassirer adott jelentős lökést ennek a „másfajta” nyelvészeti érdeklődésnek, amennyiben ő az emberi szellem jelenségeinek szimbolikus struktúrájára vonatkozólag dolgozott ki elméletet (vö. Cassirer 1923/1970.), majd (von Humboldt nyomán) Sapir, aki a nyelvi tevékenységben beszél a kultúra szelektív szerepéről (vö. Sapir 1921/1971.), tehát megközelítése éppen Cassirerének a tükörpozíciójától indul el. Amint említettük, a nyelvstatisztika eredményeinek egzaktságával szinte kínálja a nyelvi tevékenységre vonatkozó kutatások elméletésráit. Egy még későbbi szaktudomány, az elektrotechnikából kinövő elektronika közben kitermeli az információelméletet (vö. Shannon—Weaver 1949.; Meyer-Eppler 1959.). A kommunikációnak ez a szélesebb keretű teóriája először mutat rá a nyelvi és egyéb természetű információk olyan jellemzőire (hírérték, terjengősség vagy redundancia stb.), amelyek közvetlenül a nyelv használatával állnak kapcsolatban.

II. A szociolingvisztika tárgyköre és eredményei

Ott tartunk tehát, hogy a hagyományos nyelvi megközelítések mellett merőben új aspektus merül fel, amelyik a nyelvi tevékenység kézzelfogható valóságának szabályszerűségeire figyel. A „közlemény” közvetlen nyelvtani-jelentéstani összefüggései nem adnak teljes magyarázatot a közlemény nyelvi jelenségére a maga mindent felölelő meghatározottságában, összetettségében. A grammatika például a *mi* személynévmásról csak annyit árul el, hogy többes szám első személyű, amelyet a megfelelő számba és személybe tett igealaknak kell követnie. Egy szélesebb értelemben vett kompetenciavizsgálat ehhez még hozzáteheti, hogy a *mi* lehet *én és te*, *én és ő* és *ti*, *én és ő* stb., valamint ezek kombinációi (mondjuk *én, ti és ő* együtt). A nyelvtevékenységben ez a *mi* meghatározott személyekkel azonosul, és a szociolingvisztika ezeknek a konkrét eseteknek, úgy is mondhatnánk: a valóságosan elhangzó szóknak rendszerszerű jellemzőit kutatja. Példánknál maradva, hogy kire szokott vonatkozni ez a *mi*, mely helyzetekben jelenhetik meg, mikor és miért adunk helyet a *te és én* vagy *ők és én* grammatikailag azonos értékű változatnak, mikor pluralis majestatis és így tovább.

1. Amikor nem a nyelv, hanem a nyelvi tevékenység vagy nyelvi viselkedés kerül érdeklődésünk középpontjába, világosan olyan tényezőket is tekintetbe kell vennünk, amelyek nem nyelvi természetűek. Ugyanis ahol nyelvi tevékenység folyik, ott soha nem csak nyelvi elemek használatáról van szó, amint-hogy a nyelvi viselkedés sem egyszerűen nyelvi elemek továbbítása és cseréje, hanem kommunikáció, amelyben a résztvevők kölcsönösen és széles csatornán bocsátják egymás felé az információkat. Ezek szerint az a klasszikus meghatározás, amely egy szűkebb nyelvi megközelítésben érvényesült: az egy vagy több beszélő nyelvi produktumokat létrehozó és cserélő műveletsora mint modell, jelentős egyéb tényezővel bővül ki a mindennapok valóságában. A beszédpartnerek rendszerint mindenekelőtt vizuális élményt nyújtanak egymás számára (a távközlési eszközök használatakor azonban természetesen nem, illetve a videotelefon elterjedésével részleges vizuális információ továbbítása is lehetőségessé válik). A beszédpartner életkora, külső nemi jegyei mellett adatokat szolgáltat társadalmi hovatartozása felől hajviselete, ruházata, megjelenésének összehatása révén. Ezek az információk kiegészülnek, pontosabban szervesen egyérendeződnak a megfigyelő saját értékrendje által sugallt megítélési szempontok alapján. Mivel a megfigyelőnek hasonló jellemzői vannak, amelyek az illetőben magában többé-kevésbé adekvát módon tükröződnek, nyilván fölméri kettőjük és kettőjük helyzetének a viszonyát, amely nagymértékben meg fogja határozni kommunikációjuk természetét, beszélgetésük mikéntjét és természetesen jöcskán témakörét is. Ebben az értelemben minden kommunikációs kapcsolatnak megvan az „etnográfiaja” — ahogy Dell Hymes mondja —, amelynek egy kultúrközösségen belül meghatározott szabályrendszere van (a japánban közismerten külön női szavak, sőt nyelvtani alakok is vannak; a nyugati apacs indiánok körében az udvarlás kezdetén a szerelmesek kommunikációja kizárólag nem verbális elemekből áll, „lemondanak a beszédéről”, vö. Basso 1970.).

2. Több személy kommunikációja esetén — köznapi helyzetet alapul véve — a következő tényezők játszanak szerepet: (1.) testi kontaktus (a kommunikáció „magyarországi etnográfijában” ez úgyszólván csak a kézre vonatkozólag általános); (2.) fizikai közelség, elhelyezkedés, ideértve a tekintet-kontaktust, azaz azt a gyakorlatot is, hogy a beszélgető partnerek pillantásuk irányával jelzik érdeklődésüket, közönyüket stb. egymás vagy a téma iránt (ennek alapszabálya az, hogy a távolság csök-

kenésével a kommunikáció arányosan intímebb, s járulékos, egyéb érzékszerveket foglalkoztató további információkkal egészülhet ki; — közösségenként számottevően változó szabályai vannak); (3.) orientációs jelzések a résztvevők elhelyezkedésére vonatkozólag (lényeges különbség van a beszélgető partnerek között a társadalmi presztízshierarchiában, ha érintkezésük folyamán az egyikük ül, a másikuk ezalatt végig áll; ha egyikük valamilyen pulpituson foglal helyet és így tovább); (4.) testtartás; (5.) gesztusok (ezek egyszerűen jelezhetik a beszélő fizikai állapotát, például, ha a közlés folyamán folyvást a homlokát simogatja; viszonyát a beszédpartnerekhez, a témához, amiről szó van; másrészt egy részük kiegészíti a közleményt, bizonyos kézmozdulatokkal a közlemény egy-egy szakaszát nyomatékosítják; egyesek szerepelhetnek nyelvi elemek helyettesítéseként; rendkívül erősen függ kulturális tényezőktől); (6.) arckifejezés (egyéni változatai mellett általános szabályszerűségei vannak; igen jelentékenyen részt vesznek a partner előadásának, tehát a kommunikáció teljes lefolyásának alakulásában); (7.) fejmozdulat (a legtöbb nyelvben önállóan szerepel a közlemény bizonyos részeinek megerősítésére vagy tagadására; a magyarban is diszkrét nyelvi elemeknek, az 'igen/nem' változatainak egyenes megfelelője; (8.) megjelenség (a bekezdés elején említett összetevők); (9.) a beszéd nem nyelvi aspektusai (itt szokás számontartani a nyelvi elemek nyelvileg nem lényeges eltéréseiben megmutatkozó összetevőit a kommunikációnak: a habozást, a hanglejtés hordozta gúnyt, a beszédtempó lelassulását stb.); végül, de nem utolsósorban (10.) maga a beszéd. (Ez az összeállítás Argyle 1972. 36—50 alapján készült; a kommunikációs folyamatok nyelven kívüli részeinek felmérése magyar nyelven I. Buda 1974). Az említett nem nyelvi tényezőknek a jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy ezek elsődlegesek a közlemény nyelvi tartalmához viszonyítva: ha a közlő testtartása, gesztusai, arckifejezése, szemjátéka stb. ellentétben van szavainak tartalmával, akkor nem a közlemény nyelvi része a valódi.

3. A szociolingvisztika, közelebbről főként Dell Hymes érdeme, hogy a szóbeli kommunikációnak ezt a korábban jelzett szélesebb sávját tagolta, s az információelmélet keretei között elhelyezve modellben foglalta össze. Ennek a teljes közlésmodellnek az összetevői tehát a következők: (1.) a közlő vagy a közlők és (2.) a hallgató(k), illetőleg a közlemény címzettje(i), a vevő(i); (3.) a különböző és egyidejűleg felhasznált kommunikációs csatornák, vagyis a kibocsátott információk továbbítását szolgáló eszközök és ezek alkalmazási eljárásai, így például a beszéd, az írás, a dobnyelv, az éneklés, a vizuálisan érzékelhető testmozgás-elemek rendszere, szaglás és így tovább; (4.) a különféle kódok, amelyek a kommunikációban résztvevők közös ismeretanyagát alkotják, tehát nyelvi, zenei, mozgásélménybeli, egyéb nem verbális rendszerek és részrendszerek; (5.) a kommunikáció „közege” (setting), azok az egyéb tényezők, amelyek a kommunikáció folyamán szintén tartanak, jellemzik a helyzetet és hatással vannak a közlés lefolyására, azt egyáltalán lehetővé teszik, gyorsítják, támogatják, megszakítják stb.; (6.) a közlemény formája (ez azoknak a tényezőknek a közös elnevezése Hymes-nél, amelyeket a magyar szakirodalom leginkább stílus, stílusjegyek címszó alatt tart nyilván); (7.) a közlemény tárgya és tartalma, az, amiről a közlemény szól, s amit elmond; (8.) a kommunikáció „eseményei”, tehát a közlés lebonyolítása, mindezeknek a mozzanatoknak a realizálása, valamint ahogy ez megtörténik, s ahogy az egyes összetevők meghatározott arculatot kapnak a közlés egészében (I. Hymes 1964.; 1972.).

4. Ha valamely tudományág a tárgyával kapcsolatos jelenségek összességét akarja figyelembe venni, akkor ennek az az egészséges következménye, hogy tárgykörei roppant szélesek, tudományközi kapcsolatai kiterjedtek, s hogy az egyes témákban folyó vizsgálatokat idővel a szakszemponatok specializáltságának széthúzó ereje távolítja egymástól — egyidejűleg pedig egy többé vagy kevésbé határozott alapszemlélet, főbb kon-

cepciók erőterében, integrálja ezeket. Ugyanez történik a szociolingvisztikában is. Érdeklődése rendkívül sokirányú, minthogy mindent magában foglalni szándékozik, ami valamiképpen kapcsolatban van a nyelv társadalmi vonatkozásaival (vö. Hymes 1966.). Hymes imént idézett, az információelmélet modelljéhez képest jelentősen kibővített, kategorizált kommunikáció-leírása még csak az egyén nyelvhasználatának formáját adja meg, de egyes összetevőkben (a közlemény formája, tartalma, eseményrendszere stb.), jelzi, hogy az egyén kommunikációja mely pontokon mutat túl az egyszeri beszéd-esemény karnyújtásnyi horizontján. Mihelyt túllépünk a kommunikációs folyamat egyediségének záróvonalán, két irányban kell továbbhaladnunk. Az egyik terület a tartalmi tényezőké, a másik a társadalom nyelvhasználati szerkezetének leírása. Ez utóbbi az úgynevezett performancia-jelenségek összességére vonatkozik. (Performancián — a generatív grammatika szóhasználatára szerint — a nyelvrendszer alkalmazásának eredményeit értjük, I. Chomsky 1957.; definíciószerűen: Chomsky — Halle 1968. 1–3.). Magyarán egy adott időpillanatban vagy periódusban realizált nyelvi jelenségek összességéről van szó, annak minden velejárójával egyetemben. Világos, hogy ekkora heterogén tömbben csak gondosan vezetett Ariadné-fonal segítségével tájékozódhatik az ember. A szociolingvisztika egyik első célkitűzése volt, hogy a nyelvhasználat rétegeit tapints ki, túllépve a hagyományos nyelvészet *dialektus-köznyelv* és a stilisztika *rétegek* kategóriáin (anélkül persze, hogy a korábbi felosztási szempontok létjogosultságát az új irányzat támadná; ellenkezőleg, sok tekintetben fel is használja). Mindenesetre az egyik alapvető tény az, hogy a különféle társadalmi csoportok a nyelvi összeteljesítmény egészének más és más részét hozzák létre, olyannyira, hogy az eltérések még a fonémák szintjén is kimutathatók (vö. Labov 1966.).

Van-e azonban az ilyen nyelvhasználati eltérésekben valamiféle olyan elv, amelyik az eddig fölmerült szempontoktól eltérően határozza meg ezek természetét, szerepét, jelentőségét és esetleg azt, hogy mit jelentenek a különbségek az egyén társadalmasodása szempontjából? A szociolingvisztika egyik legérdekesebb elképzelése foglalkozik ezzel a témakörrel.

Basil Bernstein performanciaelmélete azon a közvetlen megfigyelés számára is adott, tapasztalati tényen alapszik, hogy a nyelvközösség bizonyos rétegei — Bernstein terminusa szerint 'szociális osztályai' — ugyanannak a nyelvnek eltérő változatait használják. Ezek a nyelvek egymástól elütő kódjai. E nyelvi kódok (speciális jelkészlet és ezek sajátos működésszabályai) lényegüket tekintve közvetlen függőségi viszonyban vannak a társadalom tagozódásával, vagyis, a nem egységes társadalmi struktúra összetevői eltérő nyelvi kódokat teremtenek meg. Az alapvető különbség — vizsgálatait szerint — az 'alsó néposztályok' és a magasabb szinten levők között van. Az előbbieket körében gyakori az olyan 'korlátozott kód' (restricted code), amelyben mind a szókészlet, mind pedig az alkalmazott szabályrendszer minden fontos eleme előre megjósolható a megnyilatkozásban (Bernstein példái erre a típusra a protokollban szabályozott megnyilatkozások, vallási ceremóniák szövegei, „kóktélparti-beszélgetés”). Mint látható, ilyen kódban nincs mód egyedi és egyéni különbségek jelzésére, illetőleg létrehozására nyelvi tevékenység útján. Bár a szókinés és a szabályrendszer esetről esetre változik, ám egy általánosan kötelező és társadalmilag folyvást ellenőrzött azonosulási és elvárási rendszer szigora következetesen kényszeríti a beszélőt ezeknek az elvárásoknak szűkre szabott, egyben szilárd nyelvi keretei közé.

Ezzel szembenáll a 'kiművelt kód' (elaborated code), amelynek alapkritériuma — az előbbieket értelmében —, hogy lehetőséget ad az egyednek a nyelvi individualizáció megvalósítására. Kiművelt voltán azt kell érteni, hogy az

előbbihez viszonyítva mind nyelvтанát, mind szókincsét, jelentés tanát, sőt fonetikai viszonyait tekintve is komplexebb és rugalmasabb, s ennek révén alapmintái kevésbé rögzítettek, tehát a beszéd folyamán szabadabban alakulhatnak ki egy markáns individualizáció számára megfelelő, a beszélő szempontjából „lélekreszabottabb” nyelvi produktumok. „Ilyenformán azzal kell érvelnem” — írja Bernstein (1972, 164) — „hogy a kiművelt kódok használóikat univerzális jelentések felé, míg a korlátozott kódok használóikat partikuláris jelentések felé irányítják s teszik irántuk fogékonnyá: továbbá, hogy a két rendszer nyelvi realizációja különböző, és a társadalmi viszonyok is azok, amelyek életre hívják ezeket”. Egyszóval Bernstein nézete szerint a szociális viszonyok áttétel, egyéb tényezők közreműködése nélkül szabnak meg és tartanak életben különféle nyelvi rendszereket, amelyek különbözősége viszont nem függ használóik értelmi színvonalától (idevágó magyar vizsgálatok szintén azzal az eredménnyel jártak, hogy korlátozott kódot használók intelligenciahányadosa nem volt alacsonyabb a differenciáltabbat használókénál, l. Pap—Pléh 1972. 58).

Anélkül, hogy az elmélet kritikájában belevágnánk, megjegyezzük, hogy a teóriát bizonyos fajta steril egyirányúság (társadalmi indukáció → nyelvrendszerbeli következmény), mesterségesen tágra szabott kategóriák rögzítése, valamint fontos fogalmi mozzanatok elnagyoltsága (így a kód „kidolgozottsága” pontos nyelvészeti interpretációjának — úgyszólván — hiánya) jellemzi. Ennek ellenére mindmáig a legnagyobb hatású szociolingvisztikai koncepció, amely hathatósan kapcsolta össze a nyelvi magatartást és a szocializáció folyamatát és lehetőségeit, s mutatott rá a nyelvhasználat alapvető társadalmi összefüggéseire. (A szerző több helyen is kifejtette gondolatait. Vizsgálatainak és az elméletnek a legreprerzentatívabb bemutatására l. Bernstein 1962. és 1964.)

5. A szociolingvisztikának abból a törekvéséből adódóan, hogy tárgyválasztásában a nyelv jelenségeinek teljességét fogja át, egyebek mellett azt is tudomásul kell vennie, hogy a nyelv az emberi kultúra legfontosabb foglalatja. Az emberiség természetesen egyéb módokkal is rendelkezik kultúrkincsének tárolására (ilyen a zene vagy a képzőművészetek), de annak legközvetlenebb, köznapi használatú eszköze mégis a nyelv. Hogy az egész kérdéskört kissé tágabb tudományos horizontban lássuk, rövid időre át kell lépnünk a pszicholingvisztikának a szociolingvisztikával közvetlen szomszédos területére. Az ezzel kapcsolatos első kérdés ugyanis mindjárt az, vajon az élőlények világában mennyire csak az ember sajátja a nyelv képessége, azaz fennállnak-e specifikus különbségek az emberi nyelv és az állatok kommunikációja között. A probléma valójában régibb, mint a szociolingvisztika, és megoldása szemmel láthatólag nagyobb nehézségekkel jár, mint gondolnánk. Ha abból az emberi nyelvre legalapvetőbben jellemző sajátyságból indulunk ki, hogy az szimbólum jellegű — Lotz János kifejezése szerint: szimbólum teszi az embert (l. Lotz 1973.) —, másfelől meg az állatok „nyelve” szimptomászerű, még nem találtuk meg a helyes kritériumot. Von Frisch (1923.) megfigyelései szerint a méhek bizonyos fajtája következetes és részletes — habár csupán a táplálékszerzéssel kapcsolatos fizikai adottságokra vonatkozó — információrendszert használ, amelyben a távolságnak megfelelő jelzéseket adnak tovább. Ha az absztraháló készséget próbáljuk ismérvenek megtenni, amelynek legfejlettebb megjelenési formája a szavak metanyelvi használata (azaz „szavak a szavakról”, tehát az a lehetőség, hogy a nyelvi jelenségek legyenek beszédünk tárgya), megint a formális logika példatárából jól ismert „fekete hattyúra” akadunk: az emberszabású majmok egyik csoportjánál, a rhesus majmoknál ugyancsak megfigyelték a kommunikációnak azt a formáját, ahol a közlés metakommunikációs természetű (l. Hörmann 1970/1971. 24). Az eddig egyetlen biztos lábakon álló érvelés az, hogy míg az állatok jeladása vagy magasabb szintű jelcseréje pusztán meghatározott számú elemre korlátozódik, az emberi

nyelv alkalmas rá, hogy elvben tetszőleges mennyiségű, egymástól eltérő nyelvi teljesítményt hozzon létre. (A kérdéskörre vonatkozólag l. von Frisch 1923.; Kainz 1961.; Sebeok 1968.; Chomsky 1968.; Hörmann 1970/1971. 23–5.)

Persze a létrehozható nyelvi jelenségek korlátozatlan volna csakugyan nem több elvi lehetőségénél. Az egyes nyelvközösségek mindenkor csak bizonyos mennyiséget valósítanak meg a rendszerek által lehetővé tett változatok közül. A kérdés mármost az, hogy egy-egy nemzeti nyelv nyelvhasználatának szokásaival, amelyek a közösségen belül sajátosak, egyszersmind megszabják-e saját gondolkodásmódjukat, van-e valamiféle nyelvi determináció (l. Haugen 1966.). A vizsgálati módszerek nehézségei miatt igen körülményes egzakt eredményekkel alátámasztott választ adni.

Föltételezzük, hogy a nyelv és a gondolkodás nem azonos folyamatok, szoros összefüggésük ellenére sem. Eszerint a nyelvi produkciónak van egy gondolkodási bázisrétege, amelyik azt indukálja, de vele nem egyezik meg (l. Vigotszkij 1956/1967. 117–23). Ha viszont a gondolat szabadon ömlő anyaga csak a nyelvi folyamatokban ölt formát, másrészt meg a nyelv használati lehetőségeinek köre valahol lezárul, s ami a határok között van, az szükségszerűen korlátot állít a gondolkodás elvi lehetőségei elé, akkor egy nyelvközösség egy bizonyos állapotban adott nyelvi tevékenysége meghatároz egy fajta „gondolatvilágot”, annak a közösségnek kulturális állapotát, alkatát. A tétel az úgynevezett Sapir – Whorf hipotézis. Mint látható, itt tulajdonképpen két tétel állításáról van szó. Az egyik szerint a nyelv meghatározza a gondolkodást, míg a másik azt mondja, hogy minden nyelvhasználat egyben egy tágabb értelemben vett világnézet-rendszer (erre utal az a történelmi tapasztalat is, hogy megváltozott körülmények közé került társadalom vagy társadalmi csoport nyelvhasználatát — hosszabb idő alatt — jelentősen megváltozik). Ezt a koncepciót Benjamin Whorf képviseli, aki szerint minden nyelv struktúrák hatalmas rendszere, amelyekben az egyes formákat és kategóriákat a nyelvközösség tagjainak kulturális előtörténete határozza meg, s a nyelvközösség tagja a maga teljes tudatrendszerét ezek alapján formálja meg (l. Whorf 1956/1964.). Whorf az európai nyelvek és a hopi indián sajtáságainak összevetésével támasztja alá meggyőződését. Hoijernak a navaho és az angol közötti összehasonlításaiból az a tanulság adódik, hogy minden nyelvközösség gondolatvilágát nyelvi megoldásai és egyéb kulturális faktorok együtt alakítják ki (vö. Hoijer 1963.). Eltérő nyelvközösségek tagjai által megítélt színminták percepciós kísérletei is azt mutatják, hogy különböző társadalmak nyelvi és nem nyelvi tartományaiban egyaránt vannak jelentős eltérések (vö. Lenneberg 1953.).

Effajta és hasonló különbségek egyszersmind azt jelentik, hogy a nyelveknek szükségképpen van valamilyen közös bázisuk, amelyek eltéréseket lehetővé tesznek. Különféle nyelvek egymás közötti párhuzamain, tipológiai egyezésein kívül vannak a nyelveknek bizonyos olyan közös sajtáságai, amelyek minden egyes nyelvben, nyelvváltozatban fellelhetők, azon túl, hogy valamennyi emberi közösségnek van nyelve (mind ez ideig nem találtak olyan törzset, népcsoportot, amely ne rendelkezett volna saját nyelvvel). Alapvető univerzális tulajdonsága minden nyelvnek, hogy az meghatározott, kötött állományú fonémarendszerrel rendelkezik. A fonémák száma általában 10 és 70 között változik (l. Trubetzkoy 1939/1958.). További általános tulajdonságok ha...akkor — típusú tételekben, úgynevezett implikációkkal fejezhető ki. Ha valamely nyelvben *A* tulajdonság megvan, akkor ugyanabban a nyelvben ez az adottság magával hozza egy másik, *B* tulajdonság meglétét. Tehát: minden nyelvben, amelyben van duális, a többes szám törvényszerűen három vagy több tagra vonatkozik, különben a többes szám általában „egynél több” értelmű, vö. például az ógörögöt és vele szemben a mai angolt. Ilyen egyirányú (nem megfordít-

ható) implikációk különösen a fonémarendszer felépítésében található (a nazálisokra vonatkozólag például l. Ferguson 1963.). Vannak statisztikai univerzális tulajdonságok, amelyek értelmében bizonyos jelenségek csökkenése meghatározott következményeket von maga után (például a nazálisok számának csökkenése egyetlen markáns nazális alaptípus megtartásával jár). Némileg hasonló törvényszerűségek a korrelatív statisztikai összefüggések: valamelyik adottság gyakorisága egy rokon jelenség azonosan gyakori voltát eredményezi, (így azokban a nyelvekben, amelyekben az egyes szám második személy személyes névmásai között nyelvtani nemkülönbség van, mint az arabban, szükségképpen megkülönböztetik a harmadik személyben is a megfelelő nemeket; az összefüggés nem fordítható meg). Szintén a gyakorisági eloszlással kapcsolatos az a szabályosság, hogy minden nyelv „beépít” redundanciát. Minél nagyobb a hírtéke ugyanis egy közleménynek, annál nagyobb a veszteség a megértésben, annál könnyebben hallja félre, téveszti el a közleményt a hallgató; emiatt szükséges bizonyos elemeknek ismétlése, „magyarázata” az ilyen hibák elkerülése végett. Tapasztalatok szerint minden nyelv rááll bizonyos egyenlívi helyzetre. (Az egyetemes nyelvi tulajdonságokra vonatkozólag l. Greenberg 1963.).

6. A szociolingvisztika igazi újdonsága mindazonáltal elsősorban azoknak a vonatkozásoknak feltárásában és részletesebb kifejtésében van, amelyek a nyelvhasználatnak az egyén részéről megvalósított társadalmi összefüggését írják le. Igen érdekes, habár a gyakorlat ellenőrzésére szoruló fejezete ez a nyelvészociológiának. A nyelvi folyamatok eszerint egyben társadalmi folyamatok, amelyekben a beszélő saját megnyilatkozásait a társadalmilag elismert normákkal és elvárásokkal összhangban választja meg. A nyelvközösség egyedeinek megnyilatkozásai, „verbális viselkedése” pedig rendszert alkot. Az egyén saját nyelvi tevékenységével ebben a rendszerben kénytelen mozogni, ha interakció létrehozására törekszik, vagyis, ha egyáltalán választ remél megnyilatkozására. Mármost társadalmilag érvényes nyelvi produktumok létrehozása csak abban az esetben lehetséges, ha szabályszerű kölcsönviszony áll fenn nyelvhasználat és társadalmi struktúra között (vö. Gumperz 1972. 219–20). Következésképp a társadalmi folyamatok pontosan olyan nagymértékben valósulnak meg nyelvi eseményekben, amekkora részt a nyelvi kölcsönhatás az egyén életében kitesz. Mivel az egyén társadalmi aktivitása során a társadalom rétegzettségének megfelelően más és más szociális folyamatban vesz részt, nyelvhasználata — optimális esetben — ugyanolyan mértékben változik meg, amennyire az átélt közegek egymástól eltérnek. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy annyiféle kódot használ (a szót ezúttal bernsteini értelmében használva), ahány fajta társadalmilag relevánsan különböző szociális csoport kommunikációjában vesz részt. Ez a nyelvközösség valamennyi egyedére egyformán érvényes, amiből magától értetődően következik, hogy az egyének anyanyelvüknek egyetlen napon is több változatát használják. Visszatérve most ismét Gumperz gondolatához: a kommunikációs közösség nyelven belüli kódjainak viszonya „nyelvi hatótávolságban” (linguistic range) fejezhető ki; ez eltérésük mértéke. Ha ezt a nyelvi hatótávolságot kritériumnak tudnánk felhasználni, kezünkben lehetne a társadalom tagozódásának — a feltárás alaposságának függvényében, de legalább többé-kevésbé egzaktt — vizsgálati eszköze, amelyben egyébként nem bőlkedünk.

A nyelv működését általában sajátos analógiával világítja meg Talcott Parsons. A nyelv olyan a társadalom életében, mint a pénz. A nyelv és a pénz funkciója a társadalmi kontextusban nagyon is hasonlít. A pénz gazdasági csereeszköz, a nyelvben ennek a funkciónak a kommunikáció felel meg. A pénz értékmérő szerepének megfelel a nyelv ama adottsága, hogy a beszédaktusoknak konzekvenciái vannak. Mind a nyelvi jelen-

ségek, mind a pénz szimbolikus természetű. Jelentések éppen úgy kapcsolódnak önmagukban értelmetlen fizikai jelenségekhez, amint a pénzérték egy érméhez. A nyelv metakommunikációs használata a maga analógiáját az értékpapíron folyó monetáris műveletekben találja meg (l. Parsons 1961.). A szemléletes magyarázat segíthet megérteni a nyelv működését, ám egy lényeges ponton hamis utakra vezetheti az embert; az analógia semmit nem tartalmaz arra vonatkozólag, miben és mennyiben határozza meg a nyelv a társadalmi struktúrát és az egyén szocializációját; a nyelv Parsonsnál ilymódon — matematikai kifejezéssel — független változó.

Pedig az igazi kérdés éppenséggel az, hogyan függnek össze a társadalmi jelenségek nyelviekkel, hogyan felelnek meg nyelvi folyamatok szocializációs folyamatoknak.

A két tényező viszonyának meghatározását Hartig és Kurz végezte el (vö. Hartig — Kurz 1971.). Grimshaw (1969.) okfejtése nyomán szakítanak a generatív nyelvészet (pontosabban a Chomsky) által is képviselt azon tétellel, hogy a performancia nem egyéb, mint a szubsztanciális modell (kompetencia) melletti véletlenszerű aktualizáció, egy alapul szolgáló struktúra kibővülése, kiteljesedése, alkalmazása (l. uo. 107). Grimshaw jól látja, hogy a nyelvhasználat tényei nem pusztán esetlegességek, hanem nagyon is élesen körülhatárolt rendszer szerint alakulnak. Ennek a rendszernek az alapja a szociális kompetencia. A beszélő az általa létrehozott beszédjelenségeket aszerint alakítja ki, ahogy ezt tőle a társadalmi követelmények elvárják. A nyelvhasználat szabályszerűségeinek föltárása ezek szerint nem egyéb, mint az alapul szolgáló társadalmi elvárás- és ráhatásrendszer szabályosságainak föltárása. A nyelvhasználat rendszerszerű alapjelenségeinek a szociális folyamatok törvényszerűségei felelnek meg, a szociális struktúra és a nyelvi viselkedés rendszere analóg felépítésű. A szerzők még ennél is tovább mennek, s kijelentik, hogy a nyelvi viselkedés alapja olyan egységes és közös kompetenciamodell, amely együtt tartalmazza a nyelvi és a társadalmi kompetenciát, egy közös alapösszetevőben, „bázis komponens”-ben (vö. Hartig—Kurz 1971. 111). A nyelv így — a társszerzők meggyőződése szerint — tágabb perspektívában tekintve kettős funkcióval bír; „a kommunikáció eszköze, másrészt a társadalmi struktúra befolyásoló és változtató eleme” (uo. 136).

A társadalom és mozgásformája négy tényezővel írható le — folytatja Hartig és Kurz: a társadalmi tagozódás (azaz a munkamegosztás, illetőleg a társadalom rétegződése), a szociális vezérlés (uralom és politikai dimenzió), a társadalmi változás (átrendeződések és a kultúra tartalmi és intenzitásbeli módosulásai), valamint a szocializáció (közvetítés és módosítás az egyén révén). Mindezek szorosan összekapcsolódnak a nyelvvel, nyelvi jelenségekkel (a szerzők szerint szorosabban, mint gazdaság és technika, l. uo. 122). Az uralom (rendező és hierarchizáló elv), valamint a kultúra (érték- és igazoló, legitimáló rend) cirkuláris viszonyban van a szocializációval. Ennek nyelvi vetülete: a nyelvben a kultúra szerepe a jelentéseknek és a fonológia alapkategóriáinak jut, az uralom mozzanata a grammatika szabályai és a nyelvi jelenségek grammatikalitásának (nyelvi helyénvalóságának, „nyelvszerűségének”) szintjén lelhető fel. E kettő határozza meg az egyedi nyelvi jelenségek kialakulását. Az alapelv olyan szabálysorozat, „amely a jelenségek létrehozása (szocializáció) és a visszajelzés (szociális vezérlés) fázisa útján a szociális struktúrát (tagozódás) mind tartalmilag (szimbolikus kultúra), mind formailag (hierarchikus uralmi struktúra) vezérli. A szociális vezérlés ezáltal ekvivalens a nyelvvel: „modellünk a nyelv szociális struktúráját ilyenformán mint annak »külső« rendszerét írja le.” (l. Hartig—Kurz 1971. 139). A nyelv működésnek tehát pontosan ezek a fázisai. Nem mehetünk bele az elmélet kritikájába (az ekvivalencia szorosságát illetően bizonyos késégek merülnek fel), inkább azt az alapvető tételt emeljük ki, hogy az egyén ebben a teóriában mint alkotó és alakító, a nyelvet meghatározó, konstituáló tényező jelenik meg. Ennek a jelentőségét nem lehet túlbecsülni.

7. Korántsem merítettük ki a szociolingvisztika valamennyi témáját. Nem érintettük például a kialakulásában oly nagy szerepet játszó tárgykört, izolált — főként amerikai indián — kultúrák és nyelvek leírását, a két- és többnyelvűség, a nyelvelsajátítás mechanizmusának, a nyelvi változások társadalmi tényezőinek, a verbális művészet vonatkozásainak, történeti aspektusoknak a témakörét, egyszerűen azt, amit Fishman alkalmazott szociolingvisztikának nevez. Szándékunk az volt, hogy a szociolingvisztika elméleti kérdéseit állítsuk előtérbe, ezek megoldási kísérletei tanulságok lehetnek ugyanis hazai nyelvészetünkre.

Módszeres szociolingvisztikai kutatások Magyarországon csak egyéni kezdeményezés alapján folynak. Témáik két gyújtópont körül forognak: az egyik a nyelvközösség és a nyelvhasználat rétegződése, a másik a diglosszia. Pap Mária és Pléh Csaba vizsgálatai a kód kidolgozottságának mértékére vonatkoznak a társadalmi helyzet függvényében. Kezdő iskoláskorúak nyelvi állapotát vizsgálták, s megállapításuk szerint „a nyelvhasználat situációkötöttségében nálunk is vannak különbségek, mégpedig drámai különbségek, amelyek a szociális helyzettel függenek össze” (l. Pap—Pléh 1972. 58); ők is ellenőrzik — Bernsteinhez hasonlóan —, összefügg-e az értelmi és a beszéd szint; eredményeik ugyanazok, mint Bernstein (a matematikai készségre vonatkozó) anyagában: a kettő nem azonos. Munkájuk folytatása újabb tanulással járt, nevezetesen, hogy noha bármelyik rétegből kikerült gyerek eljut ugyanarra a nyelvi szintre iskoláskora folyamán, ám a munkásgyerekeknél a nyelvi fejlődés bizonyos fázisai elhúzódnak, s ez az iskoláskor kezdetén számottevő nehézséget okoz.

Hasonlóképpen társadalmi gondok sugallták a diglossziavizsgálatoakat is. (A diglosszia a kétnyelvűség sajátos változata: a beszélők — elvontabb témákra térve — elhagyják „családi használatú” nyelvüket egy másikért, amelynek szókincse ezekben kidolgozottabb, s amelyen számukra a szóban forgó ismeretanyagot a társadalom közvetítette, vö. Ferguson 1959.; Weinreich 1966.). Az iskolába lépő gyerekek immár 10—12%-át kitevő cigányok körében a bukások száma aránytalanul magas. Réger Zita megállapítása szerint ennek oka jelentős mértékben a gyerekek nyelvi viszonyaiban van (vö. Réger 1974.). Úgy találja, hogy a kétnyelvű cigánygyerekek nyelvi fölkészültsége az iskolába lépéskor a 2—3 éves magyar anyanyelvűek színvonalának felel meg, s ennek társadalmi következményei igen jelentősek. Hutterer Miklós, aki lovári anyanyelvű közösségek nyelvi helyzetét vizsgálta, és történeti szempontokat is számottevően érvényesített, arra az elméleti következtetésre jut, hogy „a nyelvi strukturális változások diakronikus szempontból nem választhatók el az adott nyelvközösség szociális—szociológiai helyzetétől” (l. Hutterer 1967. 186).

A nyelvészológiával (is) foglalkozó magyar kutatók kezdeti eredményeiről konferencián számoltak be Nyíregyházán, 1973. augusztusában. Egyaránt szó volt elméleti problémákról (a szociolingvisztika rendszere és témái; a nyelvi rétegződés és a nyelvi sztenderdek), részvizsgálatok eredményeiről (a diáknyelv, a mozgalmi nyelv köréből, a nyelvi tudatosságot illetően stb.), valamint az anyanyelvi oktatás állapotáról és lehetőségeiről (l. Szabolcsi Anna 1973.; Sallai 1974.). A konferencia azt a benyomást keltette, hogy a szociolingvisztikai kutatásokban meglehetősen a kezdeteknél tartunk.

Annak ellenére, hogy a szociolingvisztikával kapcsolatosan jónéhány, elsősorban tudományelméleti kérdés — mindenekelett a társadalomszemlélet és a korrekt kutatói eljárások közötti „egyeztetésé” — lezáratlan, hazai nyelvészetünk számára máris adhat olyan indítékokat, amelyek fontos tudományos problémákban vihetnek közelebb a teljesebb megismeréshez.

III. A szociolingvisztika lehetséges hozzájárulása gyakorlati nyelvészetünkhöz

A szociolingvisztika — újabb és saját eredményként — rámutatott mindenekelőtt a nyelvhasználat (tehát a *parole*-jelenségek) rendszerszerűségére, másodsor a nyelvhasználat társadalmi és a társadalom nyelvhasználatbeli meghatározottságára, továbbá a nyelv kultúrahordozó elhivatottságára egy nemzet arculatának megformálásában — megőrzésében, végül, de nem utolsósorban arra, hogy mi a nyelv szerepe az egyén szocializációjában, s milyen következményei vannak az egyének társadalmassulási folyamatainak a nyelv és a szociális struktúra egészére.

Ezek az ismeretek hozzájárulhatnak gyakorlati nyelvészetünk célmeghatározásához. Elsőként talán kutatásunk egészében kaphatna nagyobb szerepet a mindennapi nyelv, a nyelv i te v é k e n y s é g f ő l m é r é s e. A performancia-vizsgálatoknak szociológiailag ellenőrzött anyagon kellene alapulnia, s a kutatást a kontextus-variancia (tehát a nyelvi tevékenységhez háttérül szolgáló kapcsolat szálainak) és a situációfüggőség figyelembevételével kellene végeznünk. Ebben főként statisztikai és tipológiai módszerek felhasználása hozhatna érdekes eredményeket. Mégpedig olyanokat, amelyek felhasználhatók volnának a társadalom rétegzettségének, „rétegtávolságainak” tárgyesebb jellemzésére.

Újra lehetne gondolni a nyelv i n o r m a elméleti kérdéseit (vö. Szende 1973.), folytatni lehetne az úgynevezett nyelv i s z t e n d e k kutatását, érvényesítve a nyelvi gyakorlat rétegzettségének a szociolingvisztika által hangsúlyozott és leírt tényét

A nyelvművelésben, amely „a nyelv az emberért” elv jegyében folyik (vö. Lőrincze 1952.; Deme 1972.; Bárczi 1974.), érdekes volna megfontolni, nem kaphatnának-e még nagyobb helyet az élő szó alkalmazásának kérdései.

Szende Tamás

H i v a t k o z á s o k

- Argyle, M.: The psychology of interpersonal behaviour. Harmondsworth, 1972.
- Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. Budapest, 1974.
- Basso, K.: 'To give up on words'. Silence in Western Apache culture.
In: Language and social context. (Szerk.: Giglioli, P.) London, 1972.
- Bence György—Kis János: A nyelv a mindennapi élet elméletében. ÁNyT. 7 [1970.]: 17—55.
- Bernstein, B.: Social class, linguistic codes, and grammatical elements. Language and Speech 5 [1962.]: 221—40.
- Bernstein, B.: Elaborated and restricted codes: their social origins and some consequences. American Anthropologist 66 [1964.], 6. sz. II. rész: 55—69.
- Bernstein, B.: Social class, language, and socialization. In: Language and social context. (Szerk.: Giglioli, P.) London, 1972. 157—78.
- Brøndal, V.: Essais de linguistique générale. Koppenhága, 1943.
- Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Budapest, 1974.
- Cassirer, E.: The philosophy of symbolic forms. I. Language. New Haven—London, 1970. (A német nyelvű eredeti 1923-ban, Berlinben jelent meg.)
- Chomsky, N.: Syntactic structures. Hága, 1957.
- Chomsky, N.: Language and mind. New York, 1968.
- Chomsky, N.—Halle, M.: The sound pattern of English. New York—Evanston—London, 1968.

- Deme László: A nyelvművelés társadalmi feladatairól. *Magyar Tudomány* 17 [1972.]: 735–41.
- Durkheim, É.: *De la division du travail social*. Párizs, 1893.
- Ferguson, Ch.: Diglossia. *Word* 15 [1959.]: 325–40.
- Ferguson, Ch.: Assumptions about nasals; a sample study in phonological universals. In: *Universals of language*. (Szerk.: Greenberg, J.) Cambridge/Mass., 1963. 42–7.
- Frisch, K. von: *Über die »Sprache« der Bienen. Eine tierpsychologische Untersuchung*. Jéna, 1923.
- Greenberg, J. (szerk.): *Universals of language*. Cambridge/Mass., 1963.
- Grimshaw, A.: Sociolinguistics and the sociologists. *The American Sociologist* 4 [1969.] 4. sz. (Utalásokból idézve.)
- Gumperz, J.: The speech community. In: *Language and social context*. (Szerk.: Giglioli, P.) Harmondsworth, 1972. 219–31.
- Hartig, M. – Kurz, U.: *Sprache als soziale Kontrolle. Neue Ansätze zur Soziolinguistik*. Frankfurt, 1971.
- Haugen, E.: Dialect, language, nation. *American Anthropologist* 68 [1966.]: 922–35.
- Herman József – Szépe György: A nyelvészeti strukturalizmus kérdéséhez – Újítás és hagyomány a nyelvtudományban. *Magyar Tudomány* 18 [1973.]: 240–4.
- Hoijer, H.: The Sapir–Whorf hypothesis. In: *Language in culture*. (Szerk.: Hoijer, H.) Chicago, 1963. (Utalások alapján idézve.)
- Hörmann, H.: *Psycholinguistics*. New York, 1971.
(Eredetije: *Psychologie der Sprache*. Berlin, 1970.)
- Hutterer Miklós: A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészeti tükreben. *wNyT*. 5 [1967.]: 169–87.
- Hymes, D.: Toward ethnographies of communication: the analysis of communicative events. *American Anthropologist* 66 [1964.], 6. sz. II. rész: 12–25.
- Hymes, D. (szerk.): *Language in culture and society*. New York–Evanston–London–Tokió, 1966.
- Hymes, D.: The ethnography of speaking. In: *Readings in the sociology of language*. (Szerk.: Fishman, J.) Hága–Párizs, 1968. 99–138.
- Hymes, D.: On communicative competence. In: *Sociolinguistics*. (Szerk.: Pride, J. – Holmes, J.) Aylesbury/Bucks, 1972. 269–93.
- Kainz, F.: *Die Sprache der Tiere. Tatsachen – Problemschau – Theorie*. Stuttgart, 1961.
- Labov, W.: Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change. In: *Sociolinguistics: Proc. UCLA Sociolinguistic Conference, 1964*. Hága–Párizs, 1966. 84–102.
- Lenneberg, E.: Cognition in ethnolinguistics. *Language* 29 [1953.]: 463–71.
- Lotz János: Nyelvészet: szimbólum teszi az embert. *Nyr.* 97 [1973.]: 200–16.
- Lőrincze Lajos: A nyelvművelés elvi kérdései. *NyIOK*. 2 [1952.]: 402–49.
- Meyer–Eppler, W.: *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*. Berlin–Heidelberg–New York, 1959.
- Pap Mária: Három szociolingvisztikai antológia. *ÁNyT*. 8 [1972.]: 296–314.
- Pap Mária – Pléh Csaba: A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 15 [1972.]: 52–8.
- Parsons, T.: Language as a groundwork of culture. In: *Theories of society: Foundations of modern sociological theory*. (Szerk.: Parsons, T. – Shils, E. – Naegele, K. – Pitts, J.) The Free Press of Glencoe/Ill. 1961. (Utalások alapján.)
- Paul, H.: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle, 1909.
- Réger Zita: Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. *Valóság* 17 [1974.]: 50–62.

- Sallai János: „Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás” című konferencia Nyíregyházán. *Magyartanítás* 17 [1974.]: 32–5.
- Sapir, E.: *Az ember és a nyelv*. Budapest, 1971. (Sapir elméletének összegezése: *Language: An introduction to the study of speech*. New York, 1921.)
- Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, 1967. (Az eredeti: *Cours de linguistique générale* 1916-ban jelent meg.)
- Sebeok, T.: *Communication in animals and in men; three reviews*. In: *Readings in the sociology of language*. (Szerk.: Fishman, J.) Hága–Párizs, 1968. 14–37.
- Shannon, C. – Weaver, W.: *The mathematical theory of communication*. Urbana/Ill., 1949.
- Szabolesi Anna: *Nyelvszociológiai konferencia Nyíregyházán*. *Nyr.* 97 [1973.]: 381–3.
- Szende Tamás: *A beszédnorma elméleti alapjairól*. *Nyr.* 97 [1973.]: 315–24.
- Telegdi Zsigmond: *Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásában*. In: *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest, 1972. 7–31.
- Telegdi Zsigmond: *A nyelvtudomány meghasonlásáról*. *ÁNyT.* 1 [1963.]: 295–305.
- Trubetzkoy, N.: *Grundzüge der Phonologie*. Göttinga, 1958. (Első kiadása: *TCLP* 7 [1939.].)
- Vigotszkij, L.: *Gondolkodás és beszéd*. Budapest, 1967. (Eredetije 1956-ban jelent meg.)
- Weinreich, U. – Labov, W. – Herzog, M.: *Empirical foundations for a theory of language change*. In: *Directions for historical linguistics*. (Szerk.: Lehmann, W. – Malkiel, J.) Austin–London, 1968. 97–188.
- Weinreich, U.: *Language in contact: findings and problems*. Hága, 1966.
- Whorf, B.: *Sprache, Denken, Wirklichkeit*. Hamburg, 1964.
(Eredetije: *Language, thought, and reality*. Cambridge/Mass. – New York – London, 1956.)

A Magyar Nyelvjárások Atlasza IV.*

1. Egy évvel a Nyatl. III. részének megjelenése után napvilágot látott a százkilencvennyolc térképet tartalmazó IV. kötet. A teljes mű kétharmada tehát már azok kezében van, akik számára készült.

A Nyatl. IV. része szervesen kapcsolódik a korábbiakhoz. Mindaz, amit a Nyatl. I., II. és III. részének ismertetésekor a szerkesztési elvekről, az adatok közlésének módjáról, a Nyatl. jelentőségéről stb. írtam (I. Nyr. 93: 169—76, 95: 262—9, 97: 468—75), változatlanul érvényes a Nyatl. IV. részére is.

2. Tárgyköri hovatarozásukat, vizsgálati körüket illetően a Nyatl. IV. részének térképalapjai a következőképpen oszlanak meg: *k e n d e r m u n k a* ('nyúvi <a kender>'), 'tiloló', 'gereben', 'gerebenez', 'szalakender', 'kóc', 'rokka', *orsó*, 'áspa', 'gombolyító', 'szövöszék', 'vetelő', 'sző'), *m e s t e r s é g* ('fazekas'), *g y e r m e k j á t é k* ('bige'), *b a r o m f i t a r t á s* ('palozsna'), *s z ó l ó t e r m e l é s* ('szőlőkaró', 'lőre'), *n é p i e s s z o k á s o k* ('bagó', *bál*), *v a l l á s i é s t á r s a d a l m i é l e t* ('sírkereszt', 'fejfa', *térdel*, 'gyónik', 'jegyző', 'ügyvéd', 'alkuszik'), *t e r m é s z e t, i d ő j á r á s* ('tó', 'tócsa', 'befagy', 'jég', 'lék', 'kavics', 'zúzmará', 'dér', 'felhő', 'villámlík', 'mennydörög', 'szital <az eső>', 'kiderül', 'szivárvány', 'szárazság', 'tejút', 'Göncölszekér', 'békanyál'), *v a d o n é l ő k i s e b b á l l a t o k* ('vakondok', 'gyík', 'egér', 'patkány', 'görény', 'menyét', 'mókus', 'sündisznó', 'denevér', 'varangyos béka', 'ebihal', 'pióca', 'kígyó'), *m a d a r a k* ('golya', 'feketevarjú', 'szürkevarjú', 'szarka', 'töviszúró gébics', 'búbos banka', 'cinke', 'barázdabillegető', 'mezei pacsirta', 'búbos pacsirta', 'fecske', 'veréb'), *r o v a r o k* ('légy', 'bögöly', 'zümög', 'szitakötő', 'szöcske', 'cserebogár', 'lepke', 'bodobács', 'katicabogár', *hernyó*, 'csimasz', 'kukac'), *a h é t n a p j a i* ('hétfő', 'kedd', 'szerda', 'csütörtök', 'péntek', 'szombat', 'vasárnap'), *s z á m n e v e k* ('fél', 'egy', *egyenként, egyszer*, 'két', 'kettő', 'három', *háromszor*, 'négy', 'öt', *ötször*, 'hat', 'hét', *hetet, hetes*, 'nyolc', 'kilenc', 'tíz', 'húsz', *húszat, húszas*, 'harminc'), *m e l l é k n e v e k* (*szép, szebb, legszebb, könnyű, könnyebb, öregebb, szomorú, hosszú, sűrű, bűnös, hűvös, édes, savanyú, keserű, ecetes, sóatlan, jó, alsó, felső, külső, belső, középső, túlsó, okos, egyenes, magas, lapos, egészséges, rühes, bűdös, vörös, zöld, fekete, ismerős, szegény, kész, szomjas, süket, derék* <ember>, *bolond, bő, színű*), *n é v m á s o k* (*minket, titeket, őket, mieink, azt, azok, kütől, aki, ilyen, olyan*, 'mekkora'), *h a t á r o z ó s z ó k, n é v u t ó k, i g e k ö t ő* (*szépen, okosan, úthon, kívül, belül, beljebb, idén, gyorsan, kölcsön, hiába, legalább, arra, merre, addig, sehol, most, akkor, mikor, mióta, hogyan, hozzám, hozzánk, rá, rátok, rólam, róluk, tőle, tőletek, belőle, mellé, mögé, nélkül, össze, ne*).

A térképlapok jó fele, összesen száz térkép szóföldrajzi természetű: azt ábrázolja, hogy a térkép fejlécében szereplő fogalmat (például a 'nyúvi <a kender>', 'szövöszék',

* A Magyar Nyelvjárások Atlasza IV. rész (571—768. térkép). A Magyar Nyelvtudományi Akadémia Munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvtudományi Munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárcei Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György.)

'fazekas', 'palozsna', 'lóre', 'zúzmará' stb. fogalmát) az egyes kutatópontokon milyen szóval fejezik ki. Ötvenegy térkép anyagát hangtani céllal gyűjtötték össze: az *orsó*, *bál*, *könnyű*, *szomorú*, *vörös*, *hiába*, *legalább* stb. helyi ejtészváltozatát keresték. Negyvenhét térképlap alakotani jellegű. Ezekben a rag, jel vagy képző a fontos, és tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak (*térdel*, *egyenként*, *egyszer*, *húszat*, *húszas*, *sebb*, *legszebb* stb.) mi a kifejezési módja.

A Nyatl. IV. részében az alakotani és hangtani térképek együttes száma szinte azonos a szóföldrajzi térképekével. Az I–III. részhez viszonyítva tehát a IV. részben lényegesen megnőtt a hangtani és alakotani térképlapok száma, s ennek arányában csökkent a szóföldrajzi térképlapok mennyisége.

3. A továbbiakban főleg etimológiai természetű észrevételeket fűzök a Nyatl. IV. részének szóanyagához.

A 'nyúvi <a kendert>' (571. sz. térkép) kifejezésére Velika Pisanicában a *csupáli*, Bajsán a *csupája* ~ *csupájja*, Temerinben és Torontálvásárhelyen a *csupájja* igealak használatos. CzF. óta ismeretes, hogy a *csupál*-nak Baranyában '<kendert> nyú' a jelentése, de ez az adat sokáig elszigetelt maradt (EtSz. 1: 1218). Később az OrmSz. megerősítette a 'nyú' jelentésben használt *csupál*-t. A Nyatl. baranyai kutatópontjairól a *csupál* '<kendert> nyú' nem került elő, de fel-felbukkant másutt, a szerb-horváltal érintkező nyelvjárásainkban. Szavunk forrása — amint már az EtSz. (1: 1219) megállapította — a szerb-horvát *čupati* 'tép, szaggat, cibál'. (Vö. TESz. 1: 574.) Etimológiájához l. Skok: EtRj. 1: 342.

A 'tiloló' megnevezéseit ábrázoló 572. sz. térképlapon gazdaságtörténeti szempontból is értékes megjegyzést olvashatunk: „A kender megmunkálása, a szövés-fonás ma már azokon a területeken is háttérbe szorult vagy kihalófélben van, amelyeken régebben eléggé általános volt. Így az ehhez a témakörhöz kapcsolódó kérdésekre gyakran kaptunk egy kissé bizonytalankodó válaszokat.”

A 'gereben' (573. sz. térkép) megnevezéseként Alsóőrön a *dërze* is használatos. Ez szlovén eredetű; vö. szlovén nyelvjárási *držaj* 'gereben' (Pleterčnik 1: 181), *džrej* 'ua.' (uo.). A szlovén szó rokonságához l. a kárpátukrán *депзаска* 'gereben' (Csopei 68), hucul *депзиска* 'ua.' (Hrinčenko 1: 368) főnevet, továbbá a magyar nyelvjárási *dërgál* 'a len bugáját a gerebenen leszaggatja' és *dërzál* 'ua.' ige szlovén előzményét (Kniezsa: SzlJsz. 152). A szócsalád etimológiájához l. Berneker: SLEtWb. 1: 254 és Machek: EtSlČ.² 127 *drhnouti* a. Felsőőrön a *dërze* főnévnek 'háztartási reszelő; háztartási tök- és uborkagyalu' (FelsTsz. 46) a jelentése. Ez jól összeegyeztethető az elsődlegesnek látszó 'gereben' jelentéssel. — A Kóton feljegyzett *lëndërgálu* eltagja a *lën* növénynév, utótagja pedig a fentebb említett *dërgál*-nak a folyamatos melléknévi ige-neve. — A vajdakamarási *pácolo* a *pácol* 'gerebenez' (Nyatl. 574. sz. térkép és MTsz.) származéka. Ez utóbbihoz l. székelyföldi, dél-erdélyi *pác* 'a meghélt kendernek a csepűnél és szösznél valamivel finomabb részecskéje' (MTsz.). Az etimológia további részletei tisztázásra várnak.

A 'gerebenez' (574. sz. térkép) jelölésére Magyarbördön élő *drápol* a szlovákból származik. Vö. szlovák *drapiti* 'karmol' (Hvozdzik 1: 190); l. még lengyel *drapać* 'gerebenez' (Barbara Falińska: Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim. I. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974. 55). Etimológiájához l. Sławski: SLEt. 1: 161 és Machek: EtSlČ.² 126.

A 'kóc' (576. sz. térkép) megnevezéseként Deregyón használt *vërznyik* minden bizonnyal szlovák eredetű, s feltehetőleg a következő szláv nyelvi szavakkal tartozik össze: szlovák *povraz* 'kötél' (SISJ. 3: 376), *povrazník* 'kötélgártó' (uo.); lengyel *powróż* 'kötél' (Falińska: i. m. 235), *powroźnik* 'kötélgártó' (uo.); ukrán nyelvjárási *сopóза* 'az

ostornak ütésre szolgáló kötele vagy szíja' (Hrinčenko 1: 255), kárpátukrán *náéópós'* 'kévekötel' (Dzendzelivs'kyj: Atl. 79. sz. térkép); stb. Ebből a családból való a magyar *póráz* (Kniezsa: SzlJsz. 436) főnév is. A távolabbi etimológiai összefüggésekhez l.: Vasmer: RussEtWb. 2: 299; Machek: EtSlČ.² 486; Skok: EtRj. 3: 629—30. A magyar nyelvjárási *véreznik*-et egy feltehető, de forrásaiban nem szereplő keletiszlovák **vraznik*-ra vezethetjük vissza. — A Köröstárkányon feljegyzett *dur²ga* ~ *durga* a 'vastag fonóorsó' jelentésű román *drugă*-ból származik (l. Bakos: NyK. 73: 106—8). E szó a románban is jövevény, mégpedig a szerb-horvát *druga* 'nagy orsófajta' átvétele (l. DLRM. 263). Etimológiailag összefügg a magyar *dorong* szláv előzményével. (L.: Kniezsa: SzlJsz. 159; Skok: EtRj. 1: 445—6.)

A 'rokka' (577. sz. térkép) jelölésére bizonyos nyelvjárásainkban a *rokka* helyett *fonógép*, *fonókerék*, *kecskerokka*, *kerekezugszály*, *kerekesrokka*, *pörgő*, *pörgőrokka* használatos. A Dunántúlon azonban szinte kizárólag a *rokka* él (vö. MsgNépr. 1: 363), s ez összhangban van azzal a ténnyel, hogy szavunk forrása a középfelnémet *rocke* 'guzsaly' (Kluge: EtWb.¹⁷ 604). A 'guzsaly' jelentésből akkor alakult ki a mai 'rokka' jelentés, amikor a guzsalyt technikailag tökéletesítették, és lábbal hajtható kerékkel látták el; vö. *kerekezugszály*, *kerekesrokka*. A Dunántúlon fel-felbukkanó *kecskerokká*-hoz l. német *Bockrad* [tkp. 'bakkerék'] 'kecskerokka' (Frecskay 389, 491, 621), az erdélyi *fonókerék*-hez vö. német *Spinnrad* [tkp. 'fonókerék'] 'rokka' (Wahrig: Wb. 3356) és román *roată* [tkp. 'kerék'] 'rokka' (Cioranescu: DiccEtRum. 703). A *pörgőrokka*, *pörgő* azzal kapcsolatos, hogy a működésben levő rokkának a kereke berregő zöreje közben gyorsan forog, p ö r ö g. (L. az ÉrtSz.-ban a *pereg* 3. jelentését és a *pörög* l. jelentését.) Onomasziológiai emlékeztet a 'rokka' jelentésű szerb-horvát *kđlovrăt* [tkp. 'keréket forgató, körben forgó'] (Skok: EtRj. 2: 126), szlován *kolóvrat* (Tom. 1966. 196), szlovák *kolovrat* (SISJ. 1: 722), lengyel *kolowrotek* (Falińska: i. m. 113) stb. főnévre.

Az *orsó* ejtésváltozatait ábrázoló 578. sz. térképhez fűzött kiegészítésekből megtudjuk, hogy a rokkán forgó orsónak Zsipeen *fajfi*, Tornagörögön pedig *fejfok* a neve. A *fajfa*, *fajfi*, *fejfa*, *fejfok* alakban már korábban is nyilvántartott szóról az EtSz. (2: 137) azt tartotta, hogy a német *Pfeife* 'orsó, cséve a vetélőben' átvétele. Valószínűbb azonban, hogy e német főnév szlovák közvetítéssel került az északi magyar nyelvjárásokba; l. szlovák nyelvjárási *fajfa* 'orsó a rokkán' (Ján Matejčík: Slovník východonovohradského nárečia. Banská Bystrica, 1972. 184, 574; vö. Kálal 131, Hvozdzik 1: 217, SISJ. 1: 385), keletiszlovák *fajfka* 'orsó, cséve' (Buffa 148). A takácsmesterség kifejezéséül a német *Pfeife* a szlovákon kívül más szláv nyelvekbe is átkerült; vö.: cseh nyelvjárási (morva) *fajfa*, *fajfička* 'orsó, cséve' (Bartoš: DialMor. 1: 209); lengyel nyelvjárási *fajfa*, *fajf*, *fajfa*, *fajfka* 'orsó a rokkán' (Falińska: i. m. 67); kárpátukrán *řáűřa* 'orsó' (Machek: EtSlČ.² 139; l. még Hrinčenko 4: 375). Berneker (SIEtWb. 1: 278) szerint az ukrán szó a lengyelből származik. Minthogy e szláv szavak előzménye, a német *Pfeife* a népi latin **pīpa* 'síp; cső' főnévből ered, s végső soron erre a latin szóra megy vissza a magyar *pīpa* is, megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvjárási *fajfi*, *fejfok* stb., illetőleg a köznyelvi *pīpa* voltaképpen azonos etimológiájú.

Az 'áspa' (579. sz. térkép) leggyakoribb megnevezése a *motolla*, de — főleg a Dunántúl déli felén — szívósan tartja magát az *áspa* is. A Kórógyon élő *řáęęok* a szerb-horvát *řašak* 'motolla, áspa' átvétele (l. Penavin: Nyr. 88: 454). Ez talán a szerb-horvát *řáęve* [többes szám] 'ekeszarv' főnévvel tartozik etimológiailag össze (Skok: EtRj. 3: 111). A jelentések kapcsolódásához vö. lengyel *rosocha* 'ekeszarv' (MSIJP. 701) és 'a motolla villás része' (Falińska: i. m. 263).

A 'gombolyító' (580. sz. térkép) jelölésére északi nyelvjárásaink egy része a *vertőke* főnevet használja. Régebben *vertelyke* (MTsz. *vertelyke-level* a.) volt a hangalakja. A szlovákból került át hozzánk; vö. szlovák *vtielka*, *vtielko* 'gyorsan forgó tárgy' (SISJ. 5:

177), 'búgócsiga, pörgettyű' (Kálal 784, Hvozdzik 1: 1441) <: *vrriet' sa* 'forog, pörög' (SISP. 5: 177). — A *baklevel*, *báksálevel*, *levél*, *tekerő^ubak*, *tekerőlevel*-féle megnevezések szemléleti háttéréhez l. MTsz. *tekerő-level* a. — A várdaróci *vitű* és a kórógyi *vitól* a szerb-horvát *vitao* 'gombolyító' (SKNJ. 2: 665), nyelvjárási *vitō* 'ua.' (uo.), *vitai* 'ua.' (SKNJ. 2: 663) átvétele. (Vö. Penavin: Nyr. 88: 454.) Etimológiailag azonos a magyar régi *vüla* 'kötözővessző' (Kniezsa: SzJsz. 1: 550) szláv eredetijével (vö. Skok: EtRj. 3: 599). — A Barslédecen gyűjtött *kolēbrāt*, *korēblāt* előzményéhez, a szlovák *kolovrat*-hoz l. fentebb a 'rokka' térképlapjára tett észrevételeimet.

A 'palozsná'-t (586. sz. térkép) sokfelé *záptojás*-nak hívják. A térképlap szélén olvasható általános megjegyzés az okot is megadja: „Csalogató tojásnak sok helyütt záptojást használnak. Így a *záptojás* eredeti jelentése mellett a „csalogató tojás-t is jelöli.” — A Kupuszinán feljegyzett *brotykǎ* a szerb-horvátból származik; vö. szerb-horvát nyelvjárási *brōčka* 'piros tojás' (SKNJ. 2: 212) <: *brōc* 'festőbuzér'. (A *brōc* etimológiájához l.: Berneker: SIEtWb. 1: 88; Vasmer: RussEtWb. 1: 128; Slawski: SIEt. 1: 42; Skok: EtRj. 1: 215.) A jelentésalakulást az magyarázza, hogy a csalogató tojást megszokták jelölni. — A *fészēktojás* onomasziológiai megfelelőjeként vö. német *Nestei*.

A 'lőre' megnevezéseit bemutató 588. sz. térképhez a következő megjegyzés van fűzve: „Maga a bortermelés, és azon belül a »lőre« készítése nem országos. Így nem volt mindig megállapítható, hogy a kapott elnevezés csak a lőrére, vagy általában a rossz borra vonatkozik-e.” — A Középpulyán gyűjtött *háusztrunk* a tkp. 'házi [fogyasztásra való] ital' jelentésű német *Hausztrunk*-ból, a *vosszámihli*, *mihli* pedig egy ausztriai német **Wassermichel* > **Michel*-féle kifejezésből származik. A *vasszērmikli*-t Völcejsben is feljegyezték. A szomszédságban fel-felbukkanó *vizmiska*, *vízimiska*, *miska* német mintára keletkezett tükörszó. Arra a jelenségre, hogy személynévvel jelölhetik a csigert, l. a Dunavécsein élő *ferkó*-t. Vö. még magyar *hanzli* 'sör alja' < német *Hansel* 'ua.' (tkp. 'Jankó'). — A bödeházai *jábuslica*, *jábosmicǎ* forrása a szerb-horvát *jábučnica* 'almabor, almapálinka' (Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika. II. Zagreb—Novi Sad, 1967. 408) <: *jābučnī* 'almából való, alma-' <: *jābuka* 'alma'.

A 'tőcsa' (599. sz. térkép) megnevezése Kupuszinán a szerb-horvát eredetű *bārīnkā*; vö. szerb-horvát *bārīna* 'nagy tőcsa' (SKNJ. 1: 307) <: *bāra* 'tőcsa'. A Bácskából már korábban feljegyzett magyar nyelvjárási *bara* 'tőcsa' a képzővel nem bővült szerb-horvát alapalak átvétele (Kniezsa: SzJsz. 78).

A 'tejút' (613. sz. térkép) jelölésére néhány nyugat-dunántúli kutatóponton a *római út*, *rupma utya* megnevezés használatos. Ez tükörfordítással keletkezett, mégpedig az ausztriai német *Romstraße* (Erich—Beitl: WbDtVolksk. 498) mintájára. A németben más városnevek is szerepelnek a 'tejút' megnevezéseiben: *Frankfurter Straße*, *Aachener Straße*, *Nürnbergger Pat*. A szlovén *Rimska cesta* 'tejút' (SSKJ. 1:246) a német *Romstraße* nyomán jött létre. Onomasziológiai ehhez a szócsoporthoz kapcsolódik a völcseji *jēruzsčlemi út* is.

A 'gyík' (616. sz. térkép) jelölésére Csucsomon használatos *jāscsūr* a szlovákból származik; vö. kelet-szlovák *jaščur* 'gyík' (Kálal 218), *jaščur* 'ua.' (Buffa 160), irodalmi szlovák *jašter* 'ua.' (SISJ. 1: 636). A Nyitra vidéki *jascericska* 'gyík' (Kniezsa: SzJsz. 229) más, képzővel bővült szlovák alak átvétele. Az etimológiai kapcsolatokhoz l.: Slawski: SIEt. 1: 521; Vasmer: RussEtWb. 3: 502; Machek: EtSlČ.² 224.

A 'patkány' (618. sz. térkép) jelölésére Várdarócon és Kórógyon használatos *cakór* ~ *cakor* a szerb-horvátból származik (EtSz. 1: 609; Kniezsa: SzJsz. 602; Penavin: Nyr. 88: 451). A szerb-horvát *stāhor* ~ *stākor* 'patkány' etimológiájához l. Skok: EtRj. 3: 324, 340. A magyarba az a horvát *stakor* alakváltozat került át, amelyet Kniezsa nem tudott adatszerűen igazolni, de amely megtalálható Cigale német—szlovén szótárában (2: 1231 *Ratte* a.). A szlovénben a szónak *stākor* (Pleteršnik 2: 643) a hangalakja.

A 'cinke' (629. sz. térkép) nyitragerecséri *szikora*, *szikorka* megnevezése a szlovákából származik; vö. szlovák *sjkora* 'cinke' :> *sjkorka* 'ua.' (Hvozdzik 1: 1288). Etimológiájához l. Machek: EtSiČ.² 598.

A 'veréb' (634. sz. térkép) megnevezéseként Vágán feljegyzett *skodār*, *skodrinč* szlovák eredetű; vö. szlovák nyelvjárási *škodār* 'kártevő' (Kálal 678), *škodnica* 'kártékony nő' (Hvozdzik 1: 1298). Tövének etimológiájához l.: Vasmer: RussEtWb. 3: 407; Machek: EtSiČ.² 612.

A 'denevér' (635. sz. térkép) neveként Magyarbödön a *spīrhānc*, Nagyszaláncon és Deregnyn a *perhācs* használatos. Az előbbinek a kelet-szlovák *špīrhañec* 'denevér' (Kálal 688), az utóbbinak a kelet-szlovák *pirihač* ~ *perihač* 'ua.' (Vážný Mot. 151) a forrása. A két szó származásilag összetartozik. A részletekhez l.: Vážný: Mot. 151–2; Sławski: SIET. 1: 244–5.

Az 'ebihal' (637. sz. térkép) neve Csucsomon a szlovák eredetű *lávčcs*. Vö. szlovák nyelvjárási *hlaváč* [tkp. 'nagy fejű'] 'ebihal' (Kálal 168). L. még Machek: EtSiČ.² 499 *pulec* a.

A 'bögöly'-t (642. sz. térkép) északkeleti nyelvjárásaink számos pontján *vaklégy*-nek hívják. Ehhez vö.: ukrán (*бүүүү*) *члнень* '(marha)bögöly', *члнүү* *оад* 'ua.' [tkp. 'vak bagócs'] (Kuzela–Rudnyčkyj: UkrDtWb. 1142); fehérorosz *сляпень* 'ua.' (BRSl. 868), nyelvjárási *сляница* 'ua.' (uo.); orosz *слепень* 'ua.' (SIRLJ. 13: 1192); német *Blindfliege*, *Blindbremse* 'ua.' (Vasmer: RussEtWb. 2: 660). Csípéskor a bögöly valósággal vakká válik, meg is lehet fogni, mégsem repül el (l. Vasmer: i. h.).

A 'szitakötő' (644. sz. térkép) sokféle megnevezése közül a *szitakötő* a legelterjedtebb. Ez 'szitakészítő, szitagyártó' értelmű foglalkozásnévből lett rovarnévvé megszemélyesítés útján. A szemléleti háttere az, hogy a szitakötő nyugalomban is kiterjesztve tartja (s ezért jól megfigyelhetővé teszi) sőrűn erezett, szitaszerű szárnyait. Onomasziológiailag hozzá csatlakozik az északi nyelvjárásainkból itt-ott feljegyzett *rěstākōtō* (tkp. 'rostakészítő'), *szitapita*, *szita*, *szitalepke*, *szitás*. L. még kelet-szlovák *s'itar*, *šitar* 'szitakötő mint szárnyas rovar' [tkp. 'szitakészítő'] (Vážný: Mot. 169). Ugyancsak a 'szitakötő' jelölésére használatos a kelet-szlovák *drotar* [tkp. 'drótos'] (uo.), nyugatszlovák *sklenār* [tkp. 'üveges'] (uo.), középszlovák *sklenārka*, nyugatszlovák *oknār* [tkp. 'ablakos'] (uo.), lengyel *szklarz* [tkp. 'üveges'] (SlJP. 8: 1103), *szklarka* (SlJP. 8: 1104), felsőnémet (főleg Ausztriában) *Glaser* [tkp. 'üveges'] (Grimm: DtWb. 4/1/4: 7676). A *Glaser*-t azzal magyarázzák, hogy a szitakötőnek az átlátszó szeme és szárnya úgy ragyog a napon, mintha üvegből volna (Grimm: i. h.). — A *kigyópásztor*, *kigyóőrz*^{űb} főleg a Délnyugat-Dunántúl szava, a *kigyószolgá*, *kigyószolgáló*, *kigyólepé*, *csúszóvédő*, *csúszóór*, *csúszóőrz* pedig északi nyelvjárásainkban él. (A *csúszó*-t 'kigyó' jelentésben kell értenünk.) Afféle mitológiai természetű névadással van itt dolgunk, mint egyfelől a szlovén *káčji pastir* 'szitakötő' [tkp. 'kigyópásztor'] (Tom. 1966. 375), másfelől pedig a szlovák nyelvjárási *hadov paholok* (vagy *pomočnik*), *hadova sluha* 'szitakötő' [tkp. 'kigyószolga'] (Vážný: Mot. 166), kárpátukrán *гадунячүү* *слыза* 'szitakötő' [tkp. 'kigyószolga'] (Csopei 49) esetében. A Varasd környéki kaj-horvát *káčji pastir*-nak 'kigyókirály' az értelme (M. Hirtz: Rječnik zoologičkih naziva. I. Zagreb, 1928. 53). Aki a kigyók királyát megpillantja, az — a hiedelem szerint — mindig és minden dolgában szerencsés lesz. L. még a 'szitakötő'-nek Zsejken följegyzett *kigyókérgető* és Nyáradremetén gyűjtött *csendőrpillangó*^u (vö. szlovák nyelvjárási *žandār* 'szitakötő': Vážný: Mot. 14) nevét. — Mitológiai vonatkozású a csucsomi *kigyófej* (vö. szlovák nyelvjárási *hadova hlava* 'szitakötő': Vážný: i. h.), továbbá a szárszói *ördögskékér* is. Ez utóbbihoz vö. román *călu-drăcului* 'szitakötő' [tkp. 'ördöglő'] (Popinceanu: RGIAb. 240). — A középpulyai *lűding* 'szitakötő' ugyanaz a szó, mint a felsőöri, alsőöri és őrszigeti *lűding* 'lepke' (647. sz. térkép). A 'lepke' → 'szitakötő' jelentésfejlődést az magyarázza, hogy a népi természetrajz szerint a szitakötő is lepkének

számft. A *löding* etimológiájához l. TESz. 2: 795 *lövöldék* a. — A naszályi *benceló* előtagjához l. az őrségi *bence* 'katicabogár' (< *Bence* szn.: EtSz. 1: 353) főnevet, utótagjához pedig a román *calul-drăcului* előtagját és a német nyelvjárási (hamburgi) *Graspsferd* 'szitakötő' [tkp. 'fűlő'] (Kluge: EtWb.¹⁷ 438 *Libelle* a.) utótagját. — Az északi és nyugati nyelvjárásainkban fel-feltűnő *lörinc* 'szitakötő' a keresztnemekből alakult rovarnevek csoportjába tartozik; vö. *katicabogár*, *ilonabogár*, *pétérkő*, *petibogár*, *petikebogár* stb. (649. sz. térkép). — Tyukodon egy nagyobb szitakötőfélnének *hüögyike* a neve, amely e rovar kecsességével kapcsolatos. Vö. francia *demoiselle* 'szitakötő' [tkp. 'kisasszony'], német *Jungfer* 'szitakötő' [tkp. 'leányzó, hajadon, szűz'], szlovák nyelvjárási *panna*, *panenka* 'szitakötő' [tkp. 'hajadon, szűz'] (Vážný: Mot. 14).

A 'szöcské'-t (645. sz. térkép) jelölő kupuszinai *szkákábéc*-hoz vö. szerb-horvát *skákavac* 'szöcske' (Dayre—Deanović—Maixner² 686). — A *szöcske* itt-ott olyan alakváltozatban él, amely homonimája a *szécska* 'apróra vágott szálás takarmány' főnévnek. A két *szécska* tréfas azonosításából születhetett meg az orosházai *szécskavágó* 'szöcske', pusztasomorjai *szécskavágy* 'ua.', *szécskamęcűő* 'ua.'. — A vágai *tállócsikó*-hoz, barslő-deci *tállóló*-hoz és nagyszalanci *mezeji lovacska*-hoz vö. német nyelvjárási *Heupferd* 'szöcske' [tkp. 'szénaló'] (Kluge: EtWb.¹⁷ 306 *Heuschrecke* a.), lengyel *konik polny* 'szöcske' [tkp. 'mezei lovacska'] (MSIJP. 295) és szlovák *konik* 'kékvirágú sáska' [tkp. 'lovacska'] (SISJ. 1: 733). — A palásti *istellová* megnevezéshez vö. német nyelvjárási *Gottesferd* 'szöcske' [tkp. 'isten lova'] (Vážný: Mot. 163).

A 'lepké'-nek (647. sz. térkép) Vágán használatos *lisaj* megnevezése a szlovákból való; vö. szlovák *lišaj* 'lepké' (SISJ. 2: 51). Etimológiailag azonos az ukránból hozzánk került nyelvjárási *lise* 'sömör, herpes' (Kniezsa: SzJsz. 317) főnévvel. A 'sömör' → 'lepké' jelentésfejlődésnek az az oka, hogy a lepkéket bizonyos betegségek jelképeknek, hordozójának vagy okozójának tekintik. L. Vážný: Mot. 106—118.

4. A Nyatl. IV. része ugyanúgy rászolgál a nyelvészek, néprajzosok, történészek stb. elismerésére, mint a korábban megjelent I—III. rész. Nem csökkenő érdeklődéssel várom az V. részt, amelynek — az előzetes ütemterv szerint — a legközelebbi páros számú esztendőben, 1976-ben kell megjelennie.

Kiss Lajos

Tájszavak nagykönyiből*

puthenc (-ét, -e, -ék) fn. 'alacsony termetű mérges (személy)' — *Még annak a puthencnek át főjebb, amikor szótam neki.*
ragajja (-t) fn. 'a padlás azon része, ahol a tetőzet és a padlás földje érintkezik' — *Telli vót ám a ragajja is kukoricává, de kiszíttem onnand is, peig ippen ölég vót, mer nehéz hozzáférköznyi.* 2. 'vízvájta oldalüreg' — *Vigyázz, ovatossan huzd a vizet, nehogy nekiménnyen a vödör a ragajjának, mer esárosodik, még a viz is koszos lëssz!*
ragadáncs (-ot, -a, -ok) fn. 'bogáncs' — *Telli mént a kapciád ragadáncsá, mer csak mész árkon-bokron körösztü.*

rámpa (-t, -jja, -k) fn. 'átjáró a vasúti síneken' — *De döcög a koci itt a rámpáná, majd kirázza az embérfiját a kocsibu.*
rapityánkén hsz. 'darabokra, apróra' — *Berugott, aszt rapityánkén összetört mindént a kászlinn.*
rapsic (-ot, -ca, -ok) fn. 'orvvadász' — *Vótak ére mifelénk is rapsicok az erdőbe.*
ráta (-t, -jja, -k) fn. 'pászta (az erdőben)' — *Éfjoktunk egy jó rátát, aszt kő kivágnyi kettőnknek.*
rázott (-at, -tya) fn. 'szalmával kevert széna' — *Régénn, amikor vót jó zapszómánk, szoktam rázottat is anní a marhák-nak.*

* Az előző közleményeket l.: Nyr. 98: 83—90 és 489—97.

réce (-t, -jje, +k) fn. 'kacsa' — *Kőne hozni a récéknek répalevet, mer nagyon ehések má.*
 réckér (-t, -gye) fn. 'kockázat' — *Ék kicsit réckér vót, de azér sikerút.*
 rəd (-ét, -gye, -ék) fn. 'rānc' — *Csupa rəd má a zőreg keze, nēm hājába éjárt fölötte az üdö.*
 rədēs (-sen, -sebb) mn. 'rāncos' — *Szép rədēs szoknya vót rajta, illet az nekijje nagyon.*
 rēggente hsz. 'reggelenkint' — *Gyűjj ē rēggente āra, aszt ēgyütt mēnünk!*
 rehūt (-en, -ebb) mn. 'korhadt, rothadásnak indult' — *De rehūt má ez a dēsza, evvē nēm lehet keriteny.*
 rējās (-t, -sa, -ok) fn. 'sírás, bőgés' — *Hadd abba eszt a rējást, mer ēvisz a mumus!*
 rējókánya (-t, -jja, -k) fn. 'sokat síró (gyerek)' (pejoratív) — *Meddig bömbűsz mēk tē, rējókánya!*
 remic (-ét, -ce, -ék) fn. 'keskeny erdősáv, útmenti bokros hófogó' — *Van ottamék uan remic, aszt ippen am mellett arattunk a kombányokká.*
 ren (-t, -nye, -ék) fn. 'sütő' — *Aszongyák, télēm még a rembe szokot lēnyyi a lāba egész nap, hogy nē fāzson.*
 rēn (-étt, -éjjon) tn. i. — *Ijen nagy legēnek má nēm szabad rēnyya.*
 rēpakorona (-t, -jja, -k) fn. 'leveles répa-fej' — *A rēpakoronāt szeretik a marhák, lēhed vele spórūnyi más ētetnyivalót.*
 repecskēs (-sen, -sebb) mn. 'repedéses' — *A fenének sē köll ām az a repecskēs krump-lija!*
 rétlī (-t, -je, -k) fn. 'blúz' — *Hun a rétlīm, tē sē láttad valahon? 2. 'férfi kiskabát; zakó' — Vót apādnak ēgy uan cāj rétlīje, de asz sokājig bírta a strapāt.*
 rétümög hsz. 'egy szāl ingben, kabāt nélkül' — *Szép üdö vót még dé körü, el is mēntem a hēgyre rétümög, de alik térütemfordítam, má be izz borút.*
 rētye (-t, -jje) fn. 'kötszer, géz' — *Nēm tom, mi lōhette aszt a gyereket, mer be vót kódve rētyevē a kezejeje.*
 rēzzenca (-ü, -ebb) mn. 'rozoga' — *Mindig eszt a rēzzenca biciglit kō csinātatni, pedig ē kōne má dobni, mer uan rossz.*
 ricškō (Csak szóláshasonlatban használatos) Szh. *Uan, mind a fekete ricškō (= nagyon fekete).*
 rifke (-t, -jje, +k) fn. 'rosszserkölcsű nő' — *Az a rifke káozot legjobban, miha uan rēndēs asszony lēne.*
 rigyājja (-t) fn. 'a dió-, eper-, gesztenye-, hárs- és a mandulafa, ritkábban a szőlő virága' (Főként birtokos személyragos alakban él.) — *Mā kezd lépotyogni a rigyājja ennek a diófának.*
 rihancs (föld) fn. 'elhanyagolt, rossz minőségű föld' — *Majd annak ēgy rihancs földet, ami a kutyanak sē kōne má.*

rizsót hsz. 'részút' — *Āra laknak mifelénk, ippen rizsót mütülünk.*
 rostavetés (-t) fn. 'babonás szokás' (Csak néhány idős ember emlékszik még rá.) — *Māma má nēm hallani rostavetésrii, mind valamikor. Nr. Ha valakitől elloptak valamit, akkor szoktak rostát vettetni. Elmentek ilyenkor a rostavetőhöz, hogy megtudják, ki volt a tolvaj. Elmondták neki, hogy mi vezett el, és azt is, hogy kire gyanakszanak. Ezután a rostavető elővette a rostát, megfordította (az alja került fölül), majd három ujját (a középső-, mutató- és hüvelykujját) a rosta drótozatához illesztette a következő szavakkal: *Szent Pétér és Szent Pál, fordízd meg a rostát, ki ētte még az én hus, ki vitte el az én bor, ki vitte el az én tik.* Ezután arra billentette a rostát, amerre a gyanúsított lakott. Ebből gyakran harag lett.*
 rozvājter (-t, -e, -ék) fn. 1. 'urasági birtokon a parádés lovak ápolója' — *Vót lēn Dalmondon ēb bajcos rozvājter, hát még a jis tudod valahugyan innya.* 2. 'rongyos, lompos ember' — *Tē, rozvājter, mé nēm őtöző fjō rēndēssen?*
 rudazókötél fn. 'hosszú, erős kötél, amelylyel a szalmás, szénás kocsi nyomórúdját hátul lekötik' — *Hozd ātt a Pista bātýattu a rudazókōtelet, a zsuppozāshō köll!*
 rühüll (-üt, -űjjon) ts. i. 1. 'rühell' — *Nagyon rühūt ēmēnyyi vele, pedig ottan könnyebben van, kevesebb a dōga.* 2. 'vakar' — *Mindig a hátāt rühüllī, mind aki rühēs.*
 sāmēlli (-t, -je, -k) fn. 'zsámoly' — *A sāmēllire ūtem lē, asztān ugy zsurmūtām a kukoricāt.*
 sāmson (-t, -nya, -ok) fn. 'kapzsi ember' (pejoratív) — *Mindēhhun od van ez a sāmson, mer uan ehēs, mind a kutya.*
 sārgyōku mn. 'beteges, sápadt arcú' — *Ūan sārgyōkafōmājju má az űreg, nēm birgya sokājig.*
 sargyugyerék (-ét, -e, -ék) fn. 'kis növésű, fejletlen (fiú)' — *Nēm sokat ér a munkājja annak a sargyugyeréknek, mer annyira gyōnge.*
 sejt (-én, -ebb) mn. 'fürgő, dolgos' (Ritkán használatos.) — *Sejt kis mēnyeckēt hozott az a gyerec Szāntōru, mēr az mēndēhhun ott űgyesckēdik.*
 seftēn hsz. 'gyorsan, sebbel-lobbal' — *Ūan seftēn mēntek hazafelē, hogy alig értem velük.*
 segvakaró (-t, -jja, -k) fn. 'csipkebogó' — *Az ut mellett szokot lēnyyi segvakaró, aszt szoktunk szēnyyi lēgvārtnak.*

Szabó József

Szó- és szólásmagyarzatok

Taraj (*taréj* ~ *taré*). I. Bárczi 1941-ben megjelent Szófejtő Szótárát böngészve, Veres Péter, az akkori Magyar Csillag lapjain (I. 172. 1942) „Szótárszerkesztők figyelmébe” című cikkében többek között a következőket mondja: „A *tar* közismert jelentése ’kopasz’. A szótár szerint török eredetű. Igen, de már a *taréj*, *tarja* eredetét ismeretlennek mondja, holott a *taréj* is kopasz a tollas tyúkon és én a *tarkó*-mat, vagyis a csupasz nyakszirtemet teszem rá, hogy a kettőnek köze van egymáshoz.” — De nemcsak a SzófSz., hanem több mint 30 év után a TESz. is ismeretlen eredetűnek mondja a szót, amint azt a megjelenőben levő III. kötet kész *taraj* szócikke elárulja.

Veres Péter minden körülményes tudálékosság nélkül, úgy látszik fején találta a szöveget. — Ötlete értelmében a magyar elnevezés szemléleti alapja az a rikító ellentét, ami a tollbóbitás fejdíszú madarak és a húsos, vörös fejlebenyű tyúkfélék közt rögtön szembetűnik. Ilyen természetű benyomás hatására nem is születhetett volna találóbbr elnevezés, mint: *tyúk* v. *kakas tara* ’tollatlan, csupasz része’ < *tar* ’kopasz’. A népnyelvben, különösen pedig a dunántúli nyelvjárásokban gyakran találkozunk a: *kakas tara* egyszerű birtokos szerkezettel, amiből kiválva, a *tara* ragtalan nominatívusként hatott és adott esetben új *-ja* birtokos ragot igényelt: *tara*-*ja*. Hasonló folyamatra számos példánk van. A közelmúltban kisgyerek szájából hallottam: a *nagymama papucsája*. Annyiszor hallotta: *papucsa*, *papucsa*, hogy alapszónak fogta föl és megfelelő birtokos raggal látta el. — A *tarája* ~ *taraja* további alaktani fejlődése, illetőleg megrövidülése: *taraj*, a *feje* > *fej*, *szája* > *száj* esetekkel azonos jelenség. A köznyelvben meggyökeresedett *taraj* alakváltozat szükség esetén most már *-a* birtokosragot kívánt: *taraj*-*a*. — A *tara* ~ *taré*, *taraj* ~ *taréj* hangváltozatokkal kapcsolatban az TESz. utal a *paraj* ~ *paré*, *karaj* ~ *karé*-féle esetekre.

Hogy pedig a magyarság a bolgár-török eredetű *tar* (~ köztörök *taz*), nem pedig egy finnugor, illetőleg ősi örökségű *kopasz*” jelentésű szóra I jelölte a tyúkfélék fejének bőrkinövését, az talán abban leli magyarázatát, hogy éppen a bolgár-török nyelvi (kulturális) befolyás idején ismerkedtünk meg a baromfitenyésztéssel, amiről *tyúk* (BTLw.) és *tojék* (MNy. 69: 216—7) jövevényszavunk is tanúskodik.

2. A TESz., mivel csak az 1862 óta megjelent irodalmat veszi számon, nem említi Sándor Istvánt, aki a „Sokféle” köteteiben (1791—1808.) több ízben is visszatér a *taraj* szó értelmezésére. A „Többféle szavakról való vélekedésem” című eszmélkedésében (7: 165) csak annyit mond, hogy a *taraj* hajdan *tara* volt. Későbbben (11: 179) már fejtegeti is a szót: „*Taréj*, *taré*, *taraj* = Tar ék . . . Tar egykor annyi lehetett mint fő tető vagyis fejtetej . . . Ebből jöhetett *tarkó*.” (Érdekes, hogy CZF. is a *taraj*-hoz vonja a *tarkó* és *tarja* szót is, akárcsak Veres Péter). „Az idegen szavakkal egyező szavaink” tanulmányában (12: 137) pedig Sándor István a ’fésű’ jelentésű tatár *tarak* szóval egyeztetni a *taraj*-t. Munkácsi (Nyr. 29: 158, KSz. 9: 295), majd Fokos is (Nyr. 38: 252) külső hasonlósági alapon a ’fésű’ jelentésű török *tarak* szóból indulva ki, nem járnak új utakon. Gombocz hangtani okokra hivatkozva elveti ezt az egyeztetést, de Munkácsi érvelésére mégis felfigyel és érdemesnek találja szószerint idézni (BTLw. 223). Munkácsi ugyanis okkalmóddal a török *tarak*-ból egy magyar *tara* alapalakot varázsol, ami a fentebb vázolt birtokosrag váltásokkal végül is egy *taraj*-t eredményez. — Munkácsi a turkológiában is jártas képzett nyelvész volt, de tekervényes úton kereste az igazságot, és nem bukkant az egyszerű valóságra, mint Veres Péter.

3. A *kakas tara* megjelölés kezdetben talán még pejoratív színezetű elnevezés volt, miután azonban a *tar* szó 'kopasz' jelentése a szókinés peremére szorult és a *taraj*-jal való összefüggése is teljesen elhomályosult, a szó hangulata közömbössé válhatott. A NySz. *tarajos* adata: 'ornatus, geschmüekt' azonban arra vall, hogy a *taraj* fogalma pozitív irányban fejlődött, és idővel nem hiányosságra mutatott, hanem ékességet jelentett. — A *taraj* dísz jellege egyes nyelvek szóhasználatában különösképpen is kidomborodik. Például az oszmán *tağ* 'királyi korona', jelentheti a dervisek turbánját (díszét), de jelenti megkülönböztetés nélkül a madárfélék tollbóbitáját és taraját is (Radl. 3: 1340). A tollas fejdísznek és a *taraj*-nak azonos nyelvi jelölése más török nyelvből is kimutatható. A magyar *taraj* azonban kizárólag csak a tollatlan, kopasz fejékre vonatkozik, megőrizve ezzel eredetének emlékét.

A Veres Péter ötletéhez kapcsolódó fejtegetés során világossá válhatott annak a megállapításnak az igazsága, hogy: „etimológiát nem keresni, hanem találni kell”.

K. Palló Margit

Vargabetűt csinál. Az eddig elfogadott magyarázatok szerint (L. O. Nagy: Mi fán terem? 324) a vargabetűnek 'görbe vonal' vagy 'kerülő út' jelentése vagy a vargák bőrkiszabásából vagy a vargák csúfolásából származik; ez utóbbi szerint a vargabetű-nagy ügyetlen betű.

E megfigyelési kísérletek nem vették kellő figyelembe Lehr Albert értékes feljegyzését, jöllehet az szakembertől, csizmadiától származik. A csizmadia szerint „az a vargabetű, mikor *elszabok*, vagy *elvarrok*, amit aztán el kell csinálni” (MNy. 10: 361–2). Tehát nem a szabásminta fölvázolásakor kanyarított görbe vonal, hanem a hibás, az előre kijelölt vonaltól eltérő, elgörbülő szabás vagy varrás a vargabetű. Ez a magyarázat egyúttal okát adja annak is, miért vett fel a vargabetű 'kerülő út, téves út' jelentést is.

Van a vargabetűnek egy harmadik jelentése is, mely szintén csizmadiánknak ad igazat. Simai Kristóf írja Mesterséges ravaszság c. színművében 1775-ben: „Én most egy *vargabetűt vetek*, míg ezek itt osztoznak a jószágon (El-szalad)” (50). Itt a vargabetűvetés, elillanás, eliszkolás' jelentésű. Csizmadiánk azt mondta, hogy az *elvarrás* a vargabetű. Mármost az *elvarrás*nak ugyancsak megvan az 'eliszkolás' jelentése. Íme egy adat 1686-ból: „összpuskázván, elhullottak ezekben kilencen, és amazok az Körös felé *elvarrottak*” (Erd. Orszgy. Eml., 18: 524). Ma is megvan az *elvarr* igének ez a jelentése (MTsz. *varr* a.).

Mindez tehát a bölcs csizmadiát és Lehr Albertet igazolja. Más kérdés, miért nevezték az *elvarrást* *vargabetű*-nek. *Betű*-nek nyilván azért, mert formája íráshoz, girbe-gurba betűhöz hasonlított, mint az eddigi magyarázók is megállapították. A *varga* előtag érezhetően lekcisinylő jelentésű, mint a *vargafortély*, *vargavilág* szavakban, vö. 1621: „valami *vargafortély* rajtok ne essék” 'valami ócska fortély' (Bethlen Gábor Lev. 291); 1795: „ha mind *vargavilágra* jutunk, melytől isten mentsen” (IrtörtK. 1937, 185); ugyanakkor közrejátszhatott az elnevezésben az is, hogy a *varga* előtag több összetételben szinte a görbe szinonimájává vált. Így például a *vargakés* és a *vargatű* jellegzetesen görbe. Ezért is mondja a példabeszéd: „a vargakésnek nincs tokja, nem is lesz” (Dugonics: Pél. 1: 295). Csak a görbe késnek nem lehet hüvelye. Ugyancsak Lehr említi, hogy van *vargautat tenni* 'görbe utat tenni' szólás is (i. h.).

Végeredményben a kétféle magyarázat fedi egymást, a vargabetű hitvány betű is, görbe betű is.

Egy bordában szóttek. Kertész Manó és Beke Ödön nyomán O. Nagy Gábor is úgy vélte (Mi fán terem? 32), hogy azon az alapon mondhatjuk az egymáshoz hasonló, egyforma szabású embereket egy bordában szótteknek, mivel — úgymond — „az egyforma széles vásznat egy bordában szövik”. E magyarázatban megokolásra szorul azonban, hogy milyen képzettársítás révén jelenthetett a szótt vászon embereket. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy milyen átvitt, erotikus értelemben használták a régiek a szövészek, borda és a szövés szavakat. Cikkemnek célja éppen e jelentések kifejtése s ezzel a szólás minden tekintetben kielégítő értelmezése.

A régi nyelvben nemcsak az *egy bordában szóttek* forma volt ismeretes, hanem több olyan változat is, melyek szemmel láthatólag származásra utaltak. Pázmány írja Kalauzában: „A sacramentáriusokat is *azon bordában szótték*, azon iskolában nevelték és oktatták . . . a sacramentáriusok Luther tanítványai és *csemetéi*” (ÖM. 3: 307—8). Világos, hogy a két mondat ugyanazt a gondolatot tartalmazza, s az „*azon bordában szóttek*”-nek *Luther csemetéi*, az „*azon iskolában nevelték és oktatták*”-nak *Luther tanítványi* kitétel felel meg. A sacramentáriusokat tehát Luther „szülte”. Származásra utal az ugyancsak Pázmánynál található „*gonosz bordában szótt ember*” (Kalauz 417), a „*műsoda bordában szóthette őtet*” (MiskVKert 626, NySz.), az „*egy bordából költtek*” (MVir. 118) *kelni* igéje és „*az ur nem jó bordából került* (Csokonai: Tempetői V, 4. jel.) kifejezés is. Arany szintén és ezúttal félre nem érthetően származást jelöl szólásunkkal az Elveszett Alkotmányban: „*Am ezek is tudtak hozzá, kezdtek mutogatni, | Hogy nem gólyamadár költötte, hogy őket is olyan | Bordában szótték, a melynek vászna ha nem jobb, | Nem cudarabb legalább a Deákné szótte hetesnél*” (ÖM. 4: 142; 7. ének). Őket sem a gólya költötte, őket sem szótték rosszabb bordában nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az ő származásuk sem alábbvaló a többiekénél.

A szövészek, melynek bordájából a vászon, tehát emberünk kikerült, jelképesen az anyát kellett hogy jelentse. Hogy valóban azt jelentette, nem egy régi példa bizonyítja. Egy XVII. századi paskvillusban egy erdélyi úr házasesetével kapcsolatban ezt olvassuk: „*Úgy tudom, nálad is főz másnak a szakács, | Az osztovátában zörget bécsi takács.*” Egy variánsa pedig így hangzik: „*Mert nem egy embernek főz nálad a szakács, | Osztovátában is nem szó csak egy takács*” (Mon Írók 36: 471). Mind a főzés, mind a szövés itt ugyanazt jelenti. Régen közismert volt a mondás a felszarvazott férjről: *Más is főz a fazekában* (O. Nagy: MagySzól. f.354). A fazék erotikus jelentése a női abdomen, s ugyanezt jelenti itt az osztovátá is. Az ti., hogy az osztovátában bécsi takács szó, annyit tesz, hogy a magyar úr feleségének bécsi szeretője van; míg a változatban az, hogy az osztovátának nemcsak egy takácsa van, annyit jelent, hogy az asszonyt férjén kívül más is látogatja. Ugyanezzel a képpel él Pázmány is, aki egy gorombán személyeskedő hitvitázónak így vág vissza: „*nem akarok most a te nyüstös bordádnak takácssága körül pepecselni*” (ÖM: 5: 57), ami más szóval azt jelenti, hogy nem kívánok most azzal foglalkozni, hogy a te nyüstös bordádnak (feleségednek vagy anyádnak) ki a takácsa.

Azt is meg tudjuk magyarázni, mi volt ennek az erotikus szimbolikának szemléleti alapja. A takács a szövészekén a vetélővel a bélfonalat, az ún. ontokot dugdossa a mellékfonalak közé. A vetélőnek alaki és funkcionális hasonlóság révén erotikus jelentése keletkezett: *vetüllő* 'kis gyermek szeméremteste' (MNY. 11: 92), tehát 'penis', németül *der Schütze*, azaz 'lövész'! E szemléletet támogatja az *egyik ontok, a másik mejék* 'civakodó házastársak' (Ballagi: TeljSz., *ontok* a.) jelentésű közmondás is. E mondásban az „ontok” nyilván a férjre, a „mejék” a feleségre vonatkozik.

A bordában szövés tulajdonképpen a férfi aktusát jelentette, ám amint gyakran megesett az ilyen jelentésű szavaknál, nőre is vonatkoztathatták (pl. a *bagzik* szót egyformán használják kanról és nőtényről szólva). Így találjuk ezt Beniczki Péter verses közmondásai egyikében: „*Asszonyokban ritka, | Melly nem szüne bordában, | Hogy*

nyergellye Urát, | 'S félre tegye kontyát, | 'S járja tántzát szomszédban" (1664/1803, 173). Jelentése e bordában szövésnek világos; az egész vers értelme: 'ritka az olyan asszony, aki ne lépne félre'. A konty félrecsapása, a szomszédban való "tánc" járása, mind e félrelépésre vonatkozik. S hogy a szövésnél oly gyakran a bordát emlegették, és kevésbé a szövőszéket, arra talán hatással lehetett a feleségnek közismert oldalborda elnevezése.

A szövőszék és a szövés erotikus szimbolikája valószínűleg kapcsolatban van azzal az ősrégi hiedelemmel, mely szerint az ember életét úgy fonják, illetve szövik az istennők. Közismert az életfonalat fonó Párkákról szóló mítosz, máshol viszont szövésről van szó, mint a majáknál, ahol a szülés és a szövés istennője azonos. A szövés e szimbolikája nem ismeretlen nálunk sem. Szövésről beszél Listius László is, s a bordát is említi: „Életednek vásznát majd kimetszik bordából” (Márs 152). Igaz, hogy itt a szövés bevégezéséről van szó, ami az élet befejezését jelenti, nem pedig a szövés kezdetéről, de a vég feltételezi a kezdetet. Listius szimbolikájával összhangban van a népi hiedelem is: „Mikor egy asszony elvégzi a szövést és a bordatartót nem zárja le, az ő szeme is nyitva marad halálakor. A szövés utolsó nyúlását amennyi ideig szövö, addig fog az ő haldoklása is tartani” (Ethn. 2: 400, Nyárámente).

E hiedelemvilághoz tartozónak gondolom az ilyen enyhe cáromkodás jellegű felkiáltásokat is, mint „erre-arra, aki szötte, fonta, még az ebazingét is” (Nyr. 10: 383); „a nyüstyüt” (Nyr. 25: 427, 29:583).

Szólásunk mai jelentésének kialakulását szófejtőink már tisztázták. Az egy bordában szöttek, azaz egyforma származásúak, előbb csak egyformák, majd a szokásos pejoratív fordulattal egyforma rosszak lettek, mint Baróti Szabó Dávidnál: „egyforma vásott erkölcsűek: egy nyüstben, bordában szöttek (MVir. 118).

Megemlítem még, hogy a bordával és szövéssel más szólások is alakultak. „Az anyja egy bordában szó velünk” 'velünk cimborál' (1790. Simai: Igazházi 20) szólás is eredetileg csak férfira vonatkozhatott, s ugyanúgy nyerte itteni jelentését, mint az *összeszűri a levelet valakivel* 'valakivel cimborál', mely eredetileg szintén nemi együttlétet jelentett. A „veled egybeszöjje magát” (1776, Csíksomlyói Iskoladramák 94) jelentése: 'veled szövöttek', míg a „rossz bordába fogta fonalát törött fogú Sámbar” (Pósházi: Válasz 128) annyit mint „rossz helyen kereskedik”.

Fünek-fának panaszkdik. A *fű-fa* összetétellel O. Nagy Gábor foglalkozott (Mi fán terem? 108), s megállapítása szerint a mellérendelő összetétel már kb. a XVIII. sz. közepe óta a 'minden' fogalmának felel meg. Régebben a *fű-fa* mint összefoglaló név a növényzetet jelölte. Bizonyos szólásokba azonban — mint a címül írt szólásba is — a *fű-fa* eredetileg nem mint a „növények két szélső határa” került bele, hanem mint bizonyos varázserők hordozója, s kezdetben e két fogalom mindegyike más, szintén varázserővel bíró fogalmakkal is társult. Így találkozunk például a *föld-fű* szintén alliteráló kapcsolattal: 1723: „azért nem ül le a vízbe az ördög, hogy mint *földeket* s mint *füveket* megátkoz” (Komáromy: Boszorkányperek 321); „a vízben haló embernek éghez, vízhez, földhöz, fűhöz való kapdosásai” (MNy. 49: 422). Ma azt mondanánk: „fűhöz-fához való kapdosásai”.

A *fű-fa* már együtt, de még más fogalmakkal is társulva tűnik elénk két, szintén igen régi adatunkban: 1627: „bizonsága legyenek arra mind az *angyalok, füvek, fák és mindenek*, hogy soha Vácot meg nem adja” (egy török szájába adva; Salamon: Két magyar. diplomata 208). A füveket és a fákat tehát bizonyosságul lehet hívni éppúgy mint az angyalokat, ami a füvek, fák nagy hatalmára, varázsserejére mutat (egyébként jól látható, hogy a *fű-fa* itt még nem jelent mindent). E varázserőt ki is nyilvánítja az 1721-beli adat: „*fűben, fában, falevélben* babonáskodni” (Reizner: Szeged tört. 383, 385), mely

számunkra pleonasztikusan, de ugyancsak alliterálva megemlíti a falevelet is. Régen azonban szokásban volt a fák és füvek mellett a falevéllal is babonaságot úzni. A fű általában mint gyógyító vagy rontó fű szerepelt, a fákra az emberek betegségeik jelképeit aggatták, hogy azok viseljék az ő bajaikat, s tőlük egészséget nyerjenek, ilyen mondókákkal, mint pl. „fa, neked adom hideglelésemet, te add nekem egészségedet”; hasonlóan folyamodtak a fákhoz magtalanság, derék-, fog- és fejfájás ellen (Ethn. 5: 324). A falevéllal már az ókorban szerelmi varázslást űztek, falevéltre írtak fel kívánságaikat. „Akinék nincs szeretője, | Menjen ki a zöld erdőre, | *Irja cserfa levelére,* | Hogy neki nincs szeretője” (1834., Kudar Ferentz Daloskönyve, 74. dall, saját birtokomban).

Rátérve most már a *fűnek-fának panaszkodik* szólásra, említsük meg előbb, hogy a régi nyelvben volt egy *fűnek-fának reménykedik* változata is, melyet O. Nagy tévesen 'fűben-fában bízik'-nak értelmez, holott a régi nyelvben *reménykedik* a. m. 'rimánkodik', s így e változat majdnem ugyanazt jelenti, mint a *fűnek-fának panaszkodik*. Itt jegyzem meg, hogy a TESz. is átveszi *fű-fa* cikkében a 'fűben-fában bízik' jelentést, sőt már mint szólást idézi.

A fű-fa, mint említettem, mindkét szólásvariánsban nem a 'minden' fogalmaként, hanem valóságos, varázserővel bíró lényekként jelenik meg, akikhez odamentek és akiknek panaszkodtak, rimánkodtak. Ahogyan Dugonics egyik hőse is kimegy az erdőbe, és a fáknak panaszkodik: „az erdőbe rejteznem s ott *szívem bajait a fáknak, kőszikláknak kijelentem*” (Tárházi 29). Itt még a *fa* és a *kő* együttese fordul elő, de Csokonainál már a *fű* és a *fa*. Ő is a nagy természetnek, a füveknek és a fáknak kiáltja ki szíve fájdalma: „*Kiáltozom fűnek, fának | Kedves nevét itt Lillának*” (Lilla dalok: Siralom). Mai napig is felzeng az ősi panasz: „*Fűnek-fának bánatomat kisírnám*” (Homoródszentpál, Vig R.: Népek dalai 31. sz.); Más népek is ismerik a fűnek-fának panaszkodást: „*klagen der grünen Tann*, die dich nicht verraten kann”, „*klagen Blumen und Klee*” (MNy. 5: 135). A fű és a fa, ha úgy akarja, meg is szánhatja a panaszkodót: „*Zengjem kínom Fűnek Fának | De tudom, hogy meg nem szánnak*” (Id. Daloskönyv, 84. dal). De nemcsak a fű és fa szánhatja meg a rimánkodót, hanem a kő is, melynek, mint Dugonicsnál láttuk, szintén szoktak panaszkodni: „*Az kő is megszánná, szegin Antalt kivált*” (1712. Rák. Lev. 7: 194).

A fákhoz fordulás ősi szokás volt. Rokonaink, a csuvasok úgy tartották, hogy a kiremet, a betegségkókozó démon a fákban tartózkodik. A panaszos elment valamely kiremet fájához, s bepanaszolta neki haragosát, követelve megbüntetését (Mészáros: Csuvas ősvallás 39, 40); Mások mint láttuk, a köveknek is panaszkodtak. A *fa* és a *kő* együttes említése Dugonicsnál arra enged következtetni, hogy a bepanaszolás voltaképp az ősszülőknak történt (Vö. még „*az kőszikla meghallá, kinek felele a cserfa*”, Markalf, RMKt. 8: 280). Közismert, hogy egyes népek a fákat, mások a köveket tartják ősszüleiknek. A magyar nép mindkét származást ismeri, a kereszténység hatására már pejoratív vá vált jelentéssel: *fától szakadt* 'durva, kegyetlen' (szakadt = született); „hallgass, *küül szakadt candrája*” (1765, Bakhus, Pálos iskoladránák 66); „ejnye *kő születte* cifra kis dámája (1770—80, Florentina, Prot. Iskoladrámák 182); *kőtermetté* (Nyr. 7: 34); *rózsafán termett* stb.

Szorosan összefügg a *fűnek-fának panaszkodik* szólással az *elmondja fűnek-fának* szólás is (MNy. 5: 135), melyre már 1728-ból van adatunk egy boszorkányperben: „ha meggyógyítod, Isten engem úgy segillyen, *sem fűnek, sem fának nem mondom*” (Schram: Bosz.per. 2: 322). Hogy itt a „sem fűnek, sem fának” nem egyszerűen 'senkinek', arra nézve hadd idézzek egy párhuzamos helyet. 1746: „én meggyógyítanám, csak hogy a *Földnek se mondjátok* . . . mert már egyszer megnyújtottak” (i. m. 1: 135). Itt is — mint előbb is — arról van szó, hogy a boszorkánynak nála hatalmasabb erők nem engedélyezik a gyógyítást, ha azonban ezt mégis megtenné, s ez kitudódna, ugyanazok az erők megbüntetnék, „megnyújtánák”. Ezért kérték a beteg hozzátartozóit, hogy a gyógyítást

a füveknek, fáknek és a földnek (lám megint itt a *föld* is, nyilván, mint mindenki ósanyja) el ne mondják, mivel azok elárulhatják a nekik megsúgott titkot azoknak, akiknek hatalmában áll őket szóra bírni. A füvek és fák valóban képesek voltak megszólamlani annak, aki ilyen varázserővel rendelkezett. 1714: „mindenféle *füvek megszólamlanak hozzá*” (Schram: i.m. 2: 455); 1742: „kiment a rétre s ott minden *füvek fák megh szólamlottak hozzája*” (uo. 2: 87); 1792: „nem volt az a helység, nem erdő, nem mező, ahol *fútül fátul* nem tudakozódtam volna” (Magyar Játékszín 1: 225). Ez utóbbi adatban az erdő és a mező említése még konkretizálja a füt és a fát, de már érezzük az átmenetet a ‚minden’ jelentés felé.

A *fűhöz-fához kapkod* szólásban a *fű-fa* ma már ‚minden’ jelentésű, de mint láttuk, itt sem eredeti az alliteráló kapcsolat, régi adatainkban a *fa* nem is szerepel, hanem vagy *föld-fű* (l. előbb MNy. 49: 422), vagy csak *fű*: „a vízben haló ember . . . vízhez, *fű*hez éghoz . . . kapdos” (XVI. sz. O. Nagy: Mi fán terem?² 108). A *fű-fa* társulás megszilárdulása feltehetően más *fű-fa* kapcsolatok hatására történt, minő pl. a *fűben-fában az orvosság* (OrmSz.), még valószínűbb éppen a *fűnek-fának panaszkodik, rimánkodik* befolyására, melynek ‚fűhöz-fához folyamodik’ értelme is van, s így szemantikailag is közel áll a *fűhöz-fához kapkod*-hoz. E közelséget jól mutatja, a *fűhöz-fához ragaszkodik* változat, mely Dugonicsnál, a nagy szólásgyűjtőnél fordul elő: „Még én ki nem fogytam családságaimból s ki nem fogyok, míg élek. *Fű*hez *fához ragaszkodom*, ha reá szükségem leszen” (Tárházi 51). Világos, hogy itt a *fűhöz, fához ragaszkodom* a. m. ‚fűhöz-fához folyamodom’. Viszont *ragaszkodni* a régi nyelvben ‚kapaszkodni’ jelentésű volt, vö. 1685: „a jancsár gyalog a lovasnak kengyelében *ragaszkodott* s úgy futott mellette” (TörtTár 1911. 200). Erdélyi közmondásgyűjteményében meg is van a *fűhöz-fához kapaszkodik* forma (2906. sz.), a *fűnek-fának panaszkodik*-kal egy szám alatt.

Érdekes változatot találunk Kónyinnál: 1782: „A katona hálálkodik, *esküszik, átkozódik, fútül-fátul*, hogy ő igaz ember” (Demokritosz 2: 13). Bár valószínű, hogy itt a *fútül-fátul* már ‚mindentől’ jelentésű, kétségtelen azonban, hogy régen valóban esküdtek bizonyos fákra (füvekre tudomásom szerint nem). A leleszi konvent 1600-beli jegyzőkönyvében olvassuk: „mikor az meg halt Oroszi Lázár meg esküdt, az *szádok-bokorra* tevé az lábát, erős hittel azon esküvék meg” (Nyr. 27: 132; *szádok* ‚hárs’).

A fentiekhez hasonlóan történhetett a *füt-fát megmozgat* szólás kialakulása. Bizonyos bajok ellen szokásban volt valamely fát megmozgatni, így például hideglelés ellen egy bizonyos fát megrázni és aztán elszaladni (1767., Nyr. 5: 254). A fű megmozgatásának természetesen nem lett volna értelme, s így az csak később kerülhetett a szólásba; a köveket azonban szintén megmozgatták: 1629: „minden *követ mozgatnak* ellenünk” (TörtT. 1909. 210), vö. az angolban: *leave no stone unturned* ‚minden követ megfordítani’ A *fa* párja tehát itt is a *kő*, valószínűleg mint az *összülök*. Végső soron mindig hozzájuk folyamodtak.

‚Mindен’ jelentésben találjuk már a *füt-fát* Pálóczi Horváth Ádám versgyűjteményében egy régi nőcsúfoló versben: „Fáni *fűnek-fának* adna” (Ötödfélszáz. 429. sz.), s érdekes kapcsolatban egy népmesében: „jött az öreg királynak egy olyan írás, hogy *fűvet-fát állítson kardba* s jelenjék meg a háborúba” (MNGy. 9: 515). Ugyancsak ‚mindent’ jelent a *fű-fa* a *füt-fát ígér, fűnek-fának adós* újabb keletű szólásokban s a baranyai „*el-dicsérték fütü-fátü*” (OrmSz.) szókapcsolatban, melynek raghasználata érdekesen vág egybe a baranyai tájnyelviét jól ismerő Kónyi közölte „*esküszik-átkozódik fütül-fátul*” vonzatával.

A rádióbemondó beszéde. Szerkesztette Wacha Imre. Budapest, 1973. lap

„A legősibb emberi megnyilatkozás, melyben a zene nyomait és megszületését kereshetjük, . . . a hanglejtés, az élő beszéd hangsúlyrendje, az a zeneiség, mely öntudatlanul mai tagolt beszédünknek is alapjául szolgál, s mely oly sajátos csoportokra különíti a beszélő emberiséget, nemzeteken és népi csoportokon belül is” (Szabolcsi Bence: A melódia története).

1. Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítésének gondolata a nyelvhelyesség, szóhasználat, mondat szerkesztés, fogalmazás, vagyis a gondolat világos, szabatos megfogalmazása (vö. Hoffmann Ottó—Temesi Mihály, Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért: Nyr. 95: 323—31) mellett egyre fokozottabb mértékben állítja központba a beszédművelés, beszédképzés kérdéseit is. Köztudott ugyanis, hogy a verbális kultúra tartalmi és formai oldala együtt tükrözi az egyén ismereteit, műveltségét, derít fényt érzelmeire, gondolkodására, szó- és kifejezőképességének milyenségére.¹

2. Az utóbbi időben néhány olyan értékes munka látott napvilágot, amely számos elméleti kérdés tisztázásával, az eddigiek összegezésével, továbbá új szempontok érvényesítésével jelentős mértékben gazdagítja a rendelkezésünkre álló szakirodalmat.²

Ezek közül sokrétűsége alapján különös figyelmet érdemel A rádióbemondó beszéde. Őt kiváló szakember: Deme László, Ferenczy Géza, Grétsy László, Szathmári István és Wacha Imre egy-egy munkája³ foglalkozik a rádióban elhangzó bemondói szövegek (akusztikus) stílusával, azzal, hogy „mily módon lehetne a szövegmondást hatékonyabbá, korszerűbbé tenni; s végül: egy új, hatékonyabb (akusztikus) stílus kialakításának mik a (nyelvi) gátjai és lehetőségei” (i. m. 5). E tanulmányok egyrészt nagy segítséget nyújtanak a beszédművelés oktatói számára, másrészt nem rejtik véka alá azt a tényt, hogy a szóban forgó diszciplína még számos megoldatlan kérdést hordoz, például, hogy az akusztikus stílussal való foglalkozás éppen csak hogy elkezdődött (vö. i. m. 11), vagy hogy a hangos stílus mivolta még korántsem tisztázott.

Vegyük sorra a kötet főbb tanulságait. (Ne essék félreértés! Nem a rádióbemondók beszédéről kívánok beszélni, hanem a számukra készült tanulmánykötet kapcsán a beszédművelés ügyéről.)

¹ Ezért természetes, hogy a tanárképző főiskolák a beszédtechnika számottevő műhelyei. A beszédképzés főiskolai tapasztalatait legutóbb Pesti János összegezte (Nyr. 96: 338—50).

² Vö. Rónai Béla: Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra. I—II. Pécs, 1973., Magassy László: Beszédművelő feladatok az általános iskolai anyanyelvi nevelésben. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 17. Pécs, 1973. — Itt említem meg Rónai Béla—Kerekes László Nyelvművelés és beszédtechnika című főiskolai tankönyvét is.

³ Szathmári István: A rádiós műfajok stílusáról; Grétsy László: Rádióbemondói szövegek és rádiós riportok — a nyelvész szemével; Ferenczy Géza: A rádióbeli, közelebről a bemondói beszéd; Deme László: A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről; Wacha Imre: A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól.

3. Noha Grétsy László helyesen állapítja meg, hogy a kiejtés, hangsúlyozás, hanglejtés, légzés, hangerő stb. témaköre önmagában is sokrétű, szerteágazó, s ugyanakkor paradox módon szoros, önálló egység (vö. i. m. 29), mégis tisztáznunk kell a verbális kultúra tartalmi és formai elemeinek összefüggését, rendszerét, szétválásuk és kereszteződésük mikéntjét, mert csak ennek ismeretében tudunk felépíteni egy viszonylag egységes beszédművelési folyamatot, s adhatunk választ olyan kérdésekre, mint az érthető és az értelmes beszéd, az értelmes szövegmondás és a beszédstílus viszonya. Az érthető beszéd ugyanis nemcsak az automatizált készséggé fejlesztett beszédtechnika függvénye; a „steril” érthetőség a gondolati, fogalmi tisztaság nélkül mitsem ér, másképp szólva az érthető beszéd mindenkor feltételezi a tartalom épségét, de az értelmes szövegmondás önmagában még nem azonos a beszédstílussal.

Mindezt szem előtt tartva a verbális kultúra tartalmi elemeihez sorolandó: a nyelvi anyagraktár, a szó- és kifejezőkészlet, ebből fakadóan a szóhasználat, a nyelvhelyességi tudat, a nyelvhasználati szabályok ismerete, a mondatszerkesztési és fogalmazási képesség. A helyesírás sajátos átmenetet képvisel. A nemzeti nyelv írott változatának, az irodalmi nyelvnek a hangtannal és az alaktannal együtt kétségtelenül a formai oldalához tartozik, a beszélt nyelvi sík felől szemlélve azonban bizonyos részterületei tartalmi elemként kezelendők. Így például a többsejű időtartamot váltakoztató idegen szavak helytelen írása és ejtése (vö. Ferenczy Géza cikkével. I. m. 57) stb. A verbális kultúra formai oldalát a beszédlejtés, a hangindítás, a hangképzés, a hangkapcsolatok kiejtése, a mondat- és szövegfonetikai eszközök alkotják. Ezek közül a hangképzés abszolút formai elemnek tekinthető. A mondatfonetikai eszközök a „belső, az értelem” (i. m. 114) kiemelésére szolgálnak, míg a szövegfonetikai elemek a tágabb értelemben vett akusztikus stílus kialakításának közvetlen eszközei. A formához minden esetben a tartalom felől közelítünk, s ez akkor is igaz, ha szövegünk par excellence akusztikus megértésre való.

A továbbiakban a tartalmi és formai elemek rendszerében érintjük a beszédművelés egyes kérdéseit.

4. A kiindulási alap az előre megszerkesztett vagy a rögtönzött szöveg minősége. Az előbbinek két típusa van: a felolvasó, beszélő által fogalmazott és a készen kapott szöveg. Ez utóbbi ismét tovább differenciálódik aszerint, hogy már eleve felolvasásra, elmondásra szánták-e, vagy nem, illetve, hogy a szöveg ebből a szempontból közbűbös. A különféle típusok ellenére a szöveg minőségét azonos tényezők határozzák meg: a nyelvi anyagraktár, a szó- és kifejezőkészlet gazdagsága, a nyelvhasználati szabályok mennél pontosabb ismerete. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Szathmári István a következőket: „minden eszközt meg kell ragadnunk, . . . hogy szó- és kifejezőkészletünk, nyelvisztisztikai ismeretünk a lehetőségekhez képest a leggazdagabb legyen. Ezért hasznos a szótáraknak, . . . a nyelvtanoknak, a stilisztikáknak, a nyelv művelő könyveknek a forgatása; minél több szépirodalomnak minél tudatosabb olvasása” [a kiemelés tőlem. G. L. (i. m. 13)].

Ami már most az írott nyelv és a hangos stílus viszonyát illeti, arra vonatkozóan a tanulmánykötetből a következőket kapjuk. Az előadandó írásos anyag megfogalmazójának minden lehetséges eszközt fel kell használniuk „a jobb, hatásosabb hangos stílus érdekében” (i. m. 16). A vizuális vagy akusztikus megértésre szánt szövegek közti különbségről Deme László a következőket írja: „Az írott szöveg elbírja a bonyolult hierarchiával felépített, feszülő nagy egységekben ívelő, egy komplex tudattartalmat egyetlen összekapcsolással egybesűrítő mondatot . . . Az olvasónak ugyanis az előtte fekvő szöveg egyetlen pillantással is sok mindent előre jelez: a nagybetűk sűrűsége a mondathosszúságot, a szövegek közti írásjelek a szakaszok tagoltságát; s módja nyílik — ha belezavarodik — az újrólvasásra is. A hallgató azonban semmiféle előrejelzést nem kap, s nem is

kérdezhet vissza. Ezért jó, ha relatíve lezárt kisebb egységekben érkezik hozzá az információ, e kis egységek lineáris egymáshoz kapcsolásával” (i. m. 75—6). A közlés érthetőségét, az elmélyültebb appercepiálást szolgálják: a gondos interpunkció, a kellő helyre tett kettőspont, az összetett szavakban használt kötőjel, a közbevetést jelző gondolatjel, a zárójel lehetőségei, az egybe- és különírás stb. (vö. Szathmári István cikkével). Ezek tartalmi-formai elemeknek tekinthetők, mivel a tartalom adekvátabb kifejezését szolgáló formai megoldásokra utalnak, s a már eleve elmondásra szánt szövegek esetén kapnak, kaphatnak megkülönböztetett súlyt, kivált akkor, ha a szöveg alkotója azonos tolmácsolójával. Ebben az esetben a tartalom csak a befogadó psziché számára ismeretlen.

Természetesen nem mondunk újat, amikor leszögezzük: a tanárnak előadásai, magyarázatai során mindenkor élnie kell a fent vázolt eszköztárral. Ám az is köztudott, hogy közben számos, már „adott” szöveggel is dolgozik, s az ezekkel való munka újabb feladatok elé állítja. „A szöveg tartalmának és felépítmódjának, s ennek révén a kisebb-nagyobb szövegrészek kontextuális súlyhelyeztetének ismerete nélkül . . . a felolvasó nem a szöveget olvassa fel a maga belső természetének megfelelően, hanem legfeljebb részeit, kisebb egységeit a maguk külön-külön tartalma szerint súlyozva; ami az adott helyzetben vagy azonos a szövegbeli értékükkel, vagy nem azonos vele” — írja Deme László (i. m. 77). Vagyis a szöveg tartalmi és érzelmi újraértelmezése nélkül aligha interpretálható hitelesen. Az intellektusnak fel kell dolgoznia, a szubjektumnak meg kell szűrnie, hiszen a lért szöveg olyan, mint a partitúra, csak éppen szólamai nincsenek külön föltüntetve.

5. A szövegfeltárás bonyolult mozzanatai a következőkben összegezhetők:

A kompozíció strukturájának fölfejtése a nagyobb egységektől a kisebb egységekig haladva, majd fordítva.⁴

Nyelvi ismérvek és tartalmi-poétikai elvek alapján a nagyobb egységeken belüli szegmentumok meghatározása (vö. Voigt Vilmos: Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái. A novellaelemzés új módszerei. Bp., 1971. 105—19). (Mindez — többek között — a beszédlégzés szempontjából lényeges: új tartalmi egység — alaplevégő-vétele stb.).

A kisebb egységek felépítése a tételtől a lezárásig (vö. Deme László: Szöveg-szerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Jelentéstan és stilsztika. NytudÉrt. 83. sz. 114—8), mindenkor szem előtt tartva, hogy a mondat funkcionális szempontból minimális közlemény, vagyis beszerkesztett rész az egészben (l. Deme László: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94: 270—80).

A szövegrészek elemzésének néhány szempontja: az alárendelés és mellérendelés aránya; a teljes és hiányos mondatok aránya; nyomatékos és nyomatéktalan mondatok; mondatot helyettesítő főnévi igenevek; mondatértékű konkrét főnevek; a névelőhasználat; az írásjelek: pl. a kettőspont a kihagyott kötőszót, vesszőt, a kihagyott ráutalószót, a kihagyott ráutaló gondolatot stb. helyettesítő szerepben stb.

Mindezek alapján tisztázható a szegmentumok építkezése, kulminációs pontja, érzelmi tartalma. E részeredmények a szövegre vetítve megrajzolják annak menetét, utalnak stílusára, s megszabják a mondat- és szövegfonetikai eszközök felhasználásának lehetőségeit.

⁴ A szerkezet a tartalom és a forma szövevényes összefüggésének nem egy sajátoságát hordozza. Mint a belső forma kérdése közelebb áll a tartalomhoz, hiszen annak elrendezése; mint elrendezés érintkezik a stílussal. A beszédművelés aspektusából azonban mindenképpen tartalmi elem.

6. A hangos stílus a szövegfeltárás során kibontakozó értelmi, érzelmi tartalom függvénye. A hangos stílus bonyolult stíluszervezet, melynek különböző szintjei a szöveg értelmi és érzelmi rétegeinek szimmetrikus megfelelői. Az akusztikus stílus stílus mivolta feltételez egy olyan eszköztárat, amelyből az értelmi, érzelmi és akarati tényezők megszabta válogatás folytán e stílus megvalósul. Az akusztikus eszköztár elemei funkcionális alapon csoportosíthatók.

a) Az érthető beszédet szolgáló stíluselemek: a beszédlejtés, a hangindítás, a hangképzés (a hangelemek helyes kiejtése), a hangkapcsolatok kiejtése. Ezek közül a hangképzés és a hangkapcsolatok kiejtése független a szöveg tartalmától (kötelező, abszolút normák), míg a beszédlejtés és a hangindítás már a mondandóhoz, beszédünk üteméhez, dinamikájához, a kialakítandó beszédstílushoz igazodik.

b) Az értelmes beszéd stíluselemei: a hangsúly, hanglejtés, szünet és a beszédtempó. Velük „kommunikáció- és információbeli súlyviszonyokat tükrözünk (vö. Deme László: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. I. m.).

c) Végül magát az akusztikus stílust közvetlenül formáló elemek: az ún. szövegfonetikai eszközök (vö. Wacha Imre cikkével; passim).

Természetesen a stíluselemek fenti csoportjai — túl azon, hogy önmaguk is sajátos egységek — összefonódnak, feltételezik egymást, közösen formálják a stílust, amely normatív elemek, egyéni jellemzők és egyéni adottságokon belül realizálódó kollektív jelek ötvözete (vö. Wacha cikkével; passim).

A stílusjelleg kialakításának lehetőségét, mintegy a keretét az egyéni adottságokon kívüli kötelmek, a kiejtési normák figyelembevétele teremtheti meg. „Nyelvünk jellemző sajátossága, hogy akár hangsúlyos egy szótag, akár hangsúlytalan, egyforma tökéletességgel kell képeznünk benne a beszédhangokat. Nem nyelvünk el hangokat, szótagokat . . . A mi nyelvünkben tehát nincsen úgynevezett redukció, nem sorvasztjuk el a hangokat” (Ferenczy Géza i. m. 49). A hangképzés mellett a hangkapcsolatok ejtése szintén egyéni adottságokon kívüli stíluselem.

Ugyanakkor az akusztikus stílusnak már e „külső” szintje is hordoz egyéni jellemzőket. A beszédhangok színe, amely megkülönbözteti a magánhangzókat, az ember egyéni hangszínén belül létezik. Az egyéni hangszínt viszont a mellüreg, a gége üregei és a toldalékeső üregrendszerének együttese alakítja ki.

A külső szinttől az adekvát szövegmondásig vezető úton közbülső helyen a beszédstílus intellektuális szintjét alkotó mondatfonetikai eszközök állnak. Funkciójuk a szöveg értelmének tolmácsolása. „A hangos beszéd e tényezőinek az értelemmel, s ezen keresztül a logikus gondolkodással való kapcsolata eltéphetetlen” (Deme László: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. I. m.). A stílusjelleg azonban nem itt, hanem az érzelmi oldalakat szintetizáló szövegfonetika területén alakul ki. Fónagy Iván szerint a nyelvi stílus a logikailag fogalmi szintű üzenetmennyiségen felüli járulékos többletközlemény (l. Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája. Irodalomtörténeti füzetek. 85. Bp., 1974. 7). Ha a nyelvi és az akusztikus stílus jellege között (eszköztár, válogatás) feltesszük az ekvivalenciát, akkor a fenti értelemben a hangos stílus is egyfajta többletet jelent. Minderre Wacha Imre tanulmánya ad világos és egyértelmű választ. A szövegfonetikához „azoknak az akusztikus, »zenei« jeleknek és elemeknek a készlete és összessége tartozik, . . . melyek a beszéd folyamat egésze során a szöveghez valamilyen információbeli többletet adnak, amelyeknek kollektív használatuk, s a nyelvet beszélő közösség számára azonos jelentésük vagy kollektív információs értékük van, és mint ilyenek még konvencionálisak is” (i. m. 115—6). „A beszélő közösség tagjai” ugyanis „azonos érzelmeket, azonos szituációkat, azonos műfajú szövegeket általában relatíve azonos zenei-akusztikus elemek kombinációinak felhasználásával fejeznek ki” (uo. 112). Ez a közösségi jelrendszer mindenkor és kizárólag az egyéni adottságok határain belül funkcionál. A szöveg-

fonetikai eszközök vizsgálatakor Wacha az orgánumból indul ki. Az orgánium tartományai (hangszínezet v. hangminőség; hang(magasság)-terjedelem; hangerő-terjedelem; beszédtempó; szünethasználat) egyéni adottságok, sajátosságok összessége. A beszéd az adott szituációnak és általános karakterének megfelelően az említett tartományok ún. intonációs típusain zajlik le. Mivel azonban a kommunikáció során változnak az érzelmeik, szándékok, a szituációk és attitűdök, az átlagos hangszínhez, magassághoz stb. viszonyítva olyan hangszínbeli, magassági stb. váltásokkal élünk, amelyek a szöveg árnyaltságának megfelelő információ-többletet továbbítják.

7. Befejezésül ismertetésünk és a kötet tanulságaként ismét Wacha Imrét idézzük: „... a tiszta artikulálás, a helyes hangsúlyozás, hanglejtés, tempó, szünet, az orgánium helyes, gazdaságos ki- és felhasználása csak eszköz és nem cél. Az akusztikus eszközöket tehát nem szabad sem öncélúan felhasználni, sem fetisizálni. De nem szabad mellőzni sem. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy mindenképpen a gondolat a fontos, az az elsődleges. Az akusztikum csak szolgája a gondolatnak” (i. m. 169).

Gáspári László

Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó, 97 lap.

Alig néhány hónappal A stílus hírértéke c. kis tanulmánygyűjtemény megjelenése után (ism. Nyr. 98 [1974]: 370–1) Zsilka Tibor máris újabb kötettel keltette fel a stilisztika kérdéseivel foglalkozók vagy iránta érdeklődők figyelmét. Az előző kötetnek tematikában, színvonalban különböző dolgozatai helyett itt egy pontosan meghatározott kutatási területen kalauzol végig a szakavatott szerző.

Bevezetésében hangsúlyozza: „A szépirodalmi alkotásban a sajátos (esztétikai) hírértéket maga a stílus hordozza, a mű éppen stílusa által válik a valóság egyedi modelljévé” (7); továbbá: „Az alkotás esztétikai komponensei, vagyis a szöveg sajátos megformáltsága és kifejezőeszközei alkotják a mű stílusát” (9).

Egy mű kifejezőeszközein általában a felhasznált nyelvi-nyelvtani elemeket értjük. Így használja a szót Zsilka is. A „szöveg sajátos megformáltsága” már nem ilyen világos. Zsilka megjelölése szerint „a stílust a következő összetevők alapján lehet identifikálni a műalkotás szövegéből:

1. nyelvi-nyelvtani összetevők 2. tematikai összetevők	}	-stilisztikai összetevők” (9).

Ezek szerint a szöveg sajátos megformáltsága nyilván azonos (vagy a szerző kifejezésével „identifikálható”) a tematikai összetevőkkel. Mind a nyelvi-nyelvtani (alsóbb), mind a tematikai (felsőbb) összetevők szintekre bonthatók. Ezeknek a szinteknek a vizsgálatával foglalkozik a kvantitatív stilisztika (10).

Megemlíti a szerző „a stílus szemantikai komponenseit” is (9), de ezek mibenléte, azonossága a tematikai összetevőkkel vagy a tematikai és szemantikai összetevők közti különbség nem világos számomra. A zavart csak fokozza, ha felütjük A stílus hírértéke kötetnek ugyanezeket a stíluszinteket magyarázó lapjait (72–3). Itt ugyanis a nyelvi-nyelvtani szint és a tematikai szint mellett harmadikként a „szemiotikai” szintet is beiktatja a szerző: „A szemiotikai szinten a valóságnak azt az általános, szubjektivitástól mentes fenoménját értjük, amelyre a téma vonatkozik” (73). (Ugyanígy a Jelentéstan és stilisztika kötetben Nyttud. Ért. 83: 681). Zsilka legújabb munkájában nem szerepel

a szemiotikai szint. Úgy tetszik, ezeknek a szinteknek a rendszerezése és funkciója kialakulatlan, pontosabb elvi tisztázásra vár.

Szerzőnk megállapítása szerint „a stilisztikai kutatások helytállóbb eredményeket hoznának, ha a vizsgálatokat többnyire a felsőbb szinteken végeznénk. Ebben főként a tematikai szintek pontatlansága, körülhatárolatlansága akadályozza a kvantitatív stilisztikával foglalkozó kutatókat . . . az alsóbb szintek iránt a kvantitatív stilisztika eleddig nagyobb érdeklődést tanúsított, mint a tematikai szintek iránt. S ha a műalkotás tematikájával kapcsolatban vont is le következtetéseket, egzakt bizonyítékokat jobbra az alsóbb szintek statisztikai vizsgálatából, felméréséből merített” (10–1).

Ezzel a néhány idézettel próbálom jelezni azokat a „metodológiai alapelveket és eljárásokat”, amelyek a kvantitatív stilisztikára, s mint a szerző mondja, „többé-kevésbé saját stilisztikai kutatásaira is” vonatkoznak (11).

A kvantitatív stilisztikai vizsgálatoknak előbb jelzett korlátozottságát Zsilka úgy igyekszik ellensúlyozni, hogy nem zárja ki az empirikus stílusvizsgálat segítségét sem. „ . . . az egzakt vizsgálat sem lehet célravezető — mondja —, ha a kutató teljesen kizárja az intuíciót, s a szöveg hatás és az empiria figyelembevétele nélkül fog hozzá a stíluselemzéshez” (11).

A könyv lényegét részletesen kifejtő bevezetés utáni dolgozatokban a szerző végigvezet a kvantitatív stilisztika fontosabb vizsgálati módszerein.

A költői nyelv statisztikai vizsgálatáról szóló dolgozatban ismét találkozunk Cselényi László csehszlovákiai magyar költő Erők c. kötetének szóstatisztikai elemzésével (vö. A stílus hírértéke 85–105). A szókincsvizsgálatra vonatkozó módszerek azért is jelentősek, mert gyakorlatilag legkönnyebben megközelíthetők, verses és prózai szövegre egyaránt alkalmazhatók. Fontosak — véleményem szerint — nem utolsósorban azért is, mert az iskolai stilisztikai oktatásban is igen jól használhatók. Zsilka könyvének a szókincs vizsgálatával foglalkozó két első fejezete (13–29) plasztikusan mutatja be a statisztikai módszer alkalmazásának lehetőségeit. Hozzá kell azonban tennem, hogy a kvantitatív szókincsvizsgálat önmagában könnyen tévútra visz. A szókincs gyakorisági mutatójának formális megállapítása például azért csalóka, mert a legtöbb szó polyszemikus, vagy legalábbis különböző jelentésárnyalatokban fordul elő a köznyelvi használatban éppen úgy, mint a költői alkotásokban. Egy költő szógazdagsága tehát nem állapítható meg pusztán a mennyiségi adatok alapján. Egy meghatározott szövegben ötször-hatszor előforduló szónak ugyanis lehet 5–6 különböző jelentése (jelentésárnyalata) is; következésképp a statisztika eszközeivel kimutatott szóismétlődések és ennek alapján a szógazdagság megállapítása igen sok tényezőtől függ.

E fenntartások ellenére fontosnak tartom a statisztikai vizsgálatokat. Pusztán a szógyakoriság kérdésénél maradván is igen figyelemre méltó tanulságok állapíthatók meg az ilyen vizsgálatokból. Különösképpen akkor, ha az egzakttsági igény mellett a teljesség követelménye is érvényesül, vagyis ha egy mű, egy író teljes szókincsét vizsgáljuk (vagy legalábbis olyan terjedelmű szövegeket, amelyek már standard mutatókat eredményeznek). Meglepő, hogy Zsilka nem aknázza ki azokat a kontrasztív lehetőségeket, amelyek a szókincsvizsgálat eddigi eredményei során már általános érvényű törvényekké váltak. Mennyivel többet mond például egy korpusz összes szavainak és jeltípusainak egyszerű arányszáma akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a felhasznált szavak számának legalább 50%-a bármely szövegben hapax legomenon. (Vö. M. Alinei: La lista di frequenza della Divina Commedia. Utrecht [1965.] bev.) Lehetséges, hogy Zsilka számára nem voltak hozzáférhetőek azok az eredmények, amelyek a szókincs gépi feldolgozásával foglalkozó kutató centrumok (Besançon, Bonn, Utrecht stb.) munkája nyomán kibontakoztak. (Ezekről a munkákról tájékoztatnak a Cahiers de lexicologie vagy a Beiträge zur Linguistik und Informationsverarbeitung füzetek, nem is említve az amerikai egyetemek és

más kutatóhelyek egyes publikációit. De igen jó tájékoztatást ad éppen a szlovákiai J. Mistrík gyakorisági szótárának terjedelmes bevezetője (ism. Nyr. 95 [1971]: 484–92) is.

A további fejezetek — A képvers hírtéke, A szépirodalmi szöveg másodlagos információja, Mérések a szöveg fonetikai, ritmikai és morfológiai szintjén, Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel — igen gondosan megszerkesztett, jó tájékoztatást nyújtó, részletes leírást adnak a kvalitatív stilisztika módszereiről. Ebben a módszertani tájékoztatásban látom a könyv legfőbb értékét.

Azt is csak helyeselni lehet, hogy a szerző pontosan megjelöli, értelmezi az információelméletből átvett, gyakran használt fogalmakat (27). Még jobb lett volna, ha ezt az értelmezést következetesen végigviszi könyvében. Az is célszerű, hogy a szerző az egyszerűbb kutatási formáktól halad a bonyolultabb és bizonytalanabb eljárások felé.

Zsilka verstani tájékozottsága lehetővé teszi, hogy vizsgálataiban felhasználja a poétika (régí és újabb) megállapításait. Ezeket a statisztikai vizsgálatok is megerősítik. Kár viszont, hogy mondattani (mondatszerkezeti) kérdésekkel nem foglalkozik. Pedig ezen a területen alighanem inkább vezethetne új eredményekre a kvantitatív módszerek alkalmazása, amint erre Deme László könyve (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata — ism. Nyr. 96 [1972]: 233–8) következtetni enged.

Mint minden új tudományszak, a kvantitatív stilisztika is számos új terminussal él. Ezek egy része nélkülözhetetlen, de azért sok elkerülhető is volna, könnyítené, biztosabbá, pontosabbá tenné a megértést (pl. *verifikálás* 11, *diszproporció* 42, *hiperszemantizálódás* 44, *depoetizáltság* 52, *inklinál* 54). Az új tudományos terminológiához történő ragaszkodás olykor fölöslegesen bonyolulttá tesz egyszerű közléseket is. Egy példa: „A kaméleon szó denotációs szinten olyan gyíkfajta jelöl, amely bőrének színét a környezetnek megfelelően tudja változtatni. Ez az adott szó primer jelentése. Az említett jel bizonyos esetekben az elvtelen, gerinetelen embert jelöli, tehát a kaméleon jel egy másik denotátum (signifié) jelölőjévé (signifiant) válik. Az első rendszer (ERG) magával viszi minden asszociatív sajátosságát, érzelmi-gondolati velejáróját a másik rendszerbe, s ezek a másik denotátum jelölésekor inkább felerősödnek, mintsem elenyésznek” (44). Ez „hagyományos” magyar nyelven azt jelenti, hogy a kaméleon szónak előfordulhat egy átvitt értelmű jelentése, s ez nagyobb stilisztikai értékű, mint az eredeti, konkrét jelentés.

Benkó László

Anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerkesztette Grétsy László. Budapest, Gondolat, 1973. 304 lap

Olyan kötetet vehet kezébe az anyanyelvi kérdések iránt érdeklődő olvasó (de bizonyos vonatkozásban a szakember is), amelynek szerepéről és hatásáról Kosztolányinak a Pesti Hírlap nyelvőre megjelenése alkalmával írott megállapítása jut eszünkbe: „... sárga boríték-szárnyán elröpült mindenüvé. Megkezdte csendes munkáját.” Ilyen kötet ez is. Ma már nemesak megkezdte, hanem — tudomásunk szerint — végzi is „csöndes” munkáját. A különbség csupán annyi, hogy „kék boríték-szárnyon száll”, és néhány évtizeddel frissebb anyagot tartalmaz, újabban keletkezett nyelvi jelenségeket vizsgál, mai szemléletet tükröz. „Születése” óta tagjává vált a nyelv művelő szakirodalomnak, hasznos és megbízható „segítőtárs” lehet a nagyközönség számára, hiszen az élő nyelvből merített példaanyagával, könnyen kezelhető szerkezetével (egy cikk egy lap), szó- és tárgymutatójával hatékony segítségére siet mindazoknak, akik felelősséget éreznek nyelvhasználatuk egyre tudatosabbá fejlesztéséért, mindazoknak, akik a nyelvi nagykorúság elérésére is törekszenek.

A könyv anyaga kiállta már az idő próbáját is, hiszen a szerkesztő nem hallgatja el bevezető helyett frott tájékoztató megjegyzésében, hogy a kötet cikkeinek túlnyomó része egyszer már megjelent nyomtatásban az *Élet és Tudomány* című hetilap közkedvelt „Nyelv és Élet” rovatában, de mindjárt hozzá is teszi: „Kérem olvasóimat, ne illessenek a szerénytelenség vádjával a *közkedvelt* jelző használata miatt. Éveken át dehogy is mertem volna ilyesmit mondani vagy leírni! Igaz kezdettől fogva úgy éreztem, hogy a rovat jól betölti hivatását (hogy csakugyan jól betölthesse, abban igen nagy része van szerkesztő elődömnök, Lőrincze Lajosnak, aki csaknem négy éven át irányította a rovatot), de hogy valóban közkedvelt, azt tavaly tudtam meg. Az *Élet és Tudomány* szerkesztősége ugyanis 1971-ben közvéleménykutatást rendezett az olvasók körében a lapról. A beérkezett — mintegy ezer lapnyi terjedelmű — vélemény-„anyag” átnézése egyértelműen azt az örömteli tanulságot sugallta, hogy a nyelvészeti rovatot az olvasók még annál is jobban szeretik, mint ahogyan mi reméltük” (6–7).

Részletes tartalmi ismertetésére — helyszűke miatt — nincs módunk kitérni, tartalmáról csupán annyit „árulunk el”, hogy a kis egyoldalas „mozaiklapok” színes együtteséből — a kaleidoszkópba tekintve — öt különböző színű „folt” rajzolódik ki: az elsőben a szavak eredetéről, múltjáról (13–64), a másodikban a nyelvben betöltött szerepükről, értékükről (67–131), a harmadikban mondatbeli felhasználásukról (135–185), a negyedikben helyesírási és kiejtési vétségekről (189–234), az ötödikben stílusunk virágairól (237–90) szóló cikkek olvashatók.

Miben rejlik hát egy hetilap nyelvi rovatának évtizedes anyagából összeállított kötet „szeretetreméltósága”? Úgy véljük elsősorban anyagában, mert hasznos tanácsokat fogalmaz meg minden cikkről a kötet szerkesztő egyéniségére jellemző természetességgel és közvetlenséggel, amely tanácsok mögött azonban mindig tudományosan megalapozott érvek, törvényszerűségek húzódnak meg böles, mértéktartó „nyelvörkődéssel”. Állításunk igazolására bemutatunk minden fejezetből egy ilyen jótanácsot: 1. A nyelvi jelenségek helyes megítélésével kapcsolatban: „... anyanyelvünk, amelyről e kötet valamennyi kis cikke szól, nem megkövesedett, minden ízében kikristályosodott valami, hanem élő szervezet: pusztulás és fejlődés, elhalás és születés lenyűgöző, dialektikus egysége” (13); 2. Az idegen szavak használatának helyes megítéléséről: „Nem legfőbb ideje-e, hogy gátat vessünk a szükségtelen, műveltségfitogtató idegen szavak elburjánzásának?” (67); 3. Arról a nyelvi szokásról, amely szerint egyesek a határozott névelőnek rövidebb alakját teszik a magánhangzóval kezdődő szavak elé is, ezt olvashatjuk: „... a kedveskedésnek nagyon ügyetlen formája, s mindenképpen kerülendő, nemkívánatos jelenség ez. Aki valóban szereti anyanyelvét, az nem terjeszti, s mástól sem szívesen fogadja ezt a pongyola, hanyag ejtésmódot” (135); 4. Egy helyesírási jelenséggel kapcsolatban is kapunk határozott állásfoglalást: „Ne kövessük azt a kétes értékű divatot — olvashatjuk — amely főleg a hirdetések, reklámszövegek, meghívók, különféle (akár személyneveket is tartalmazó) feliratok, könyv-, folyóirat- és újságcímek stb. csupa kisbetűvel való írásában nyilvánul meg” (210); 5. Végül a témához és a helyzethez illő stílusérzék kialakításához a következő tanácsokat ajánlja egy cikk szerzője: „Minthogy szavainkkal rendszerint nemcsak pusztán gondolatközlés a célunk, hanem érzelmi és akarati hatásokat is el akarunk velük érni, úgy kell beszélnünk és írunk, hogy alkalomadtán színes szavakat, szólásokat vagy szólásszerű kifejezéseket is használjunk. Ezek — a bennük levő kép segítségéül — mintegy a kézzelfogható valóságot villantják fel hallgatóink vagy olvasóink előtt, és a fogalmak elvont világából a színes kavargó élet közvetlen érzékeléséhez vezetik vissza őket” (238). — Másodsorban módszerében rejlik „szeretetreméltósága”, abban, hogy olyan kaleidoszkópként kínálja magát, amelybe érdemes belenézni, forgatni.

E rövidre fogott tájékoztató is talán elegendő ahhoz, hogy mindenkit meggyőzzön arról: egy igazi kaleidoszkóp van hát birtokunkban, amelyet valahányszor kezünkbe veszünk, megforgatunk és belenéziünk, mindannyiszor anyanyelvünk színes, változatos „képét” láthatjuk meg benne. „Játsszunk hát anyanyelvünknek ezzel az új „optikai játékszerével” minél többen, minél gyakrabban!

Graf Rezső

V. A. Ickovics: A nyelvi norma. Moszkva, 1968. 89 lap

A nyelvi norma kérdései számunkra is érdekesek, izgalmasak. Ezért látszik kívánatosnak, hogy megismertessük a Nyelvőr olvasóit Ickovics könyvével, amely tömör összefoglalása a Szovjetunióban uralkodó felfogásnak, és több érdekes, egyéni megállapítást is tartalmaz. Úgy hisszük, ez a gondolatébresztő könyv számunkra is tanulságos lehet.

A szerző könyve első fejezetében a norma kétféle értelmezéséről beszél. 1. Normának nevezik az általánosan elfogadott nyelvhasználatot. 2. Normának nevezik a nyelvtanok, szótárak ajánlotta nyelvhasználatot, amely nem általánosan elterjedt ugyan, de melyet tekintélyes íróktól, költőktől vett adatok fémjeleznek. Természetesen az esetek többségében a kétféle norma egybeesik, tehát a nyelvtanok által rögzített szabályok megvalósulnak a beszédben is. Ickovics így határozza meg a normát: Az adott időszakban és az adott nyelvi közösségben létező szavak jelentése, fonetikai szerkezete, a szóképzés és ragozás modelljei és megvalósulásuk, a szintaktikai egységek — szószerkezetek, mondatok — modelljei és megvalósulásuk. Ez a meghatározás kicsit tágnak látszik, hiszen beleférnek a hibás megvalósulások is. Az adott nyelvi közösségben létezik norma, azaz általánosan elfogadott nyelvhasználat a köznyelvben és az irodalmi nyelvben. Az irodalmi nyelvi norma a köznyelvtől stilisztikai igényességével és a szabályok szigorúbb megtartásával különbözik.

Az objektíven létező normától meg kell különböztetni kodifikálását, azaz szabályokba foglalását. A szabályok rögzítése csak az irodalmi nyelvre jellemző.

A normatív nyelvtanokban, szótárakban rögzített nyelvi leírás többnyire helyesen tükrözi az adott nyelvnek az adott időszakban jellemző törvényszerűségeit. De a nyelvtanok többnyire egy hosszabb időszak nyelvi anyagának törvényszerűségeit rögzítik, például Puskintól napjainkig. Így előfordul, hogy szabályokba foglalnak már kihalóban levő nyelvi jelenségeket. A beszélt nyelvi normától eltérő nyelvtani szabályok másik oka a nyelvtanírók szubjektivitása. Szerzőnk nem foglalkozik a helyesírási és a kiejtési norma kérdéseivel, de megjegyzi, hogy a nyelv változásával felmerül a helyesírási szabályok változásának szükségessége is. Természetesen az íráskép is visszahat a kiejtésre.

Ickovics a nyelvi rendszert mint lehetőségek rendszerét határozza meg. A rendszer magában foglalja az adott nyelv megvalósulásának ideális formáit, azaz a nyelvi tevékenység technikáját és szabványmértékeit. A rendszer kínálta lehetőségek nem mind valósulnak meg a nyelvben. Így az igékből a szinonim névszóképzők közül általában csak eggyel képezhetünk főnevet. Nem is szükséges minden lehetőséget felhasználni, hiszen az eredmény abszolút szinonimák sora lenne. Ha viszont egy igéből több szinonim képzővel is képezhetünk főneveket, akkor köztük jelentéskülönbség alakul ki.

A szerző a nyelvi rendszertől elválasztja az adott nyelv struktúráját. A nyelvi struktúra az adott nyelvben az adott időszakban valóban létező jelenségek rendszerét jelenti. Különbségükre jellemző, hogy az orosz nyelv rendszerében van lehetőség például a jövő idejű melléknévi igenevek képzésére, ilyenek azonban csak szórványosan fordulnak

elő a beszélt nyelvben és az irodalomban, tehát nem tartoznak az adott nyelv struktúrájába. A nyelvi struktúra két összetevője a modellek vagy szabályok és a szótár. A modellek az élő, produktív jelenségeket rögzítik. A szótár rögzíti az archaikus grammatikai és lexikai jelenségeket, például az igevonzatokat.

Ickovics, minthogy különbséget tesz rendszer és struktúra között, kétféle normát különböztet meg: 1. a nyelvi rendszer meghatározta normákat, 2. a nyelvi struktúra meghatározta normákat.

Az orosz nyelv rendszerétől meghatározott normák kötelezőek, kivétel nélküliek. Megsértésük az adott nyelvben nem lehetséges alakulatokat hoz létre. Az orosz nyelvben a főnevek három nemhez tartozhatnak. A melléknévi jelzőt kötelező a jelzett szóval nemben egyeztetni. Ennek a normának a megsértése, azaz a nembeli egyeztetés elmulasztása azt mutatja, hogy az illetőnek az orosz nem anyanyelve.

Az orosz nyelv struktúrájától meghatározott normák szintén kötelezőek, de a főlük való eltérés nem olyan szembetűnő, mint az első típusnál. A beszélő ebben az esetben olyan formát vagy szerkezetet használ, amely nincs ugyan meg a nyelv struktúrájában, de nem ellentétes a nyelv alapvető szabályaival. Így nem általánosan használt, de lehetséges formák jönnek létre, mint például a már említett jövő idejű melléknévi igenév.

Ickovics a továbbiakban csak a rendszer és a norma kapcsolatát vizsgálja.

A norma ismérvei: 1. A modelleknek (szabályoknak) való megfelelés. Egy nyelvi jelenség normativitásának első feltétele az, hogy megfelel-e a produktív szóképzési, morfológiai, szintaktikai modelleknek.

A norma és a rendszer kapcsolatát Ickovics így határozza meg: A rendszer a norma alapja, a normában realizálódnak a rendszer kínálta lehetőségek, illetve ezeknek egy része. A szerző vitatkozik Budagov felfogásával, aki szerint a norma szélesebb körű a rendszernél, kettőjük viszonyát koncentrikus körökkel szemlélteti. Ickovics szerint ez a viszony jóval bonyolultabb. Egyrészt a normában a rendszer adta lehetőségeknek csak egy része valósul meg, másrészt a normában lehetnek a rendszernek, illetve egyes modelljeinek, szabályainak ellentmondó jelenségek is. Ilyenek például a hamis analógiák alapján keletkezett nyelvi alakulatok. A szerző Doroszewski szavaival óv attól, hogy szélmalomharcot vívjunk a már meggyökeresedett, hamis analógiák alapján keletkezett jelenségekkel.

2. A használat, elterjedtség. A szerző ennek az ismérvnek a megállapításánál hangsúlyozza a széles körű felmérések szükségességét. Sok esetben a kutatók az egyes nyelvi jelenségek elterjedtségét csak saját nyelvi tapasztalatuk, csekély, és találmokra kiválasztott szöveg elemzése, és a szótárak adatai alapján mérik. Kívánatos lenne a statisztikai módszerek alkalmazása.

3. Szükségesség. A normába csak azok a lehetséges formák kerülnek be, amelyekre szükség van, azaz új árnyalatot, jelentéskülönbséget lehet velük kifejezni. Abszolút szinonimák ezért, ha szórványosan, egyéni nyelvhasználatban létrejönnek is, nem kerülnek be a normába.

A nyelv állandóan változik, változik tehát a norma is. Ickovics a következőképpen szemlélteti a normaváltást, azt a folyamatot, melynek során a régi normát (A¹) felváltja az új (A²).

Első szakasz. A¹ a norma, A² csak az irodalmi nyelven kívül használatos (a kötetlen mindennapi beszédben, alacsonyabb szintű köznyelvben, szakmai nyelvben stb.).

Második szakasz. A¹ a norma, de A² terjedni kezd az irodalmi nyelvben is, először annak beszélt változatában.

Harmadik szakasz. Az A¹ és A² jelenség egyenjogú lesz, mindkettőt használják az irodalmi nyelv beszélt és írott változatában is.

Negyedik szakasz. Az A² jelenség megszilárdult az írott és a beszélt nyelvben,

az A^1 jelenséget már nem használják a közömbös stílusú beszélt nyelvben, csak az írott nyelvben.

Ötödik szakasz. Az A^2 jelenség az egyedüli irodalmi nyelvi forma, az A^1 jelenség már nem tartozik az irodalmi nyelvi norma körébe.

Természetesen a normaváltás nem mindig így zajlik le. Lehetséges az is, hogy a két forma egyidejűleg normatív, ha közöttük jelentésbeli vagy stilisztikai különbség fejlődik ki.

A nyelv állandó változása azt jelenti, hogy a nyelvben mindig felbukkannak új jelenségek, amelyek ellentmondanak a normának. Ezek között természetesen vannak véletlen, szórványos jelenségek is. Vannak azonban olyanok is, melyekben a nyelvi rendszer lehetőségei realizálódnak. A nyelvben mindig ellentmondás van a norma és a tendencia között. Ha a tendencia már megszilárdult az irodalmi nyelvhasználat egyes eseteiben, akkor már láthatjuk további útját, azaz a normává válást.

A kodifikálás a nyelv különböző szintjein. A nyelvi rendszer legmozgékonyabb része a szókészlet. A tömegkommunikációs eszközök segítségével viszonylag könnyen kicserélődnek az egyes szavak. Például az államigazgatási vagy katonai tisztségek megváltozott elnevezései a hivatalos nyelvből könnyen áttértek a köznyelvbe is. Könnyen kiszorította a labdarúgás nyelvének angol eredetű szavait is a megfelelő orosz terminológia. Nehezebb előre látni az egyes szavak jelentésének változását, bővülését, új, átvitt értelmű jelentések megjelenését. Nehezebb normába rögzíteni a szavak használati kötöttségeit is. Ezek közül a legegyszerűbb a grammatikai kötöttséget meghatározni. A fogalomkörüli kötöttséget Ickovics szemantikai kötöttségnek nevezi, hiszen a szó felhasználhatóságát egy adott szövegekörnyezetben szemantikai okok határozzák meg. Legnehezebb rögzíteni a frazeológiai kötöttséget.

A hibás szókapcsolás komikus hatást kelt, ezért is használják fel gyakran az írók szereplők nyelvi jellemzésére. A nyelv változása során a szavak jelentése és használata változik, új szókapcsolatok jönnek létre. Ebben érezhető leginkább a beszélő közösség nyelvhasználatának hatása. Ez pedig az adott jelenség normativitásának alapvető ismérve. Nem könnyű meghatározni a szótár rögzítette igevonatok normáit sem, hiszen a beszélt nyelvben gyakran hallani többnyire analógiás hatásra keletkezett helytelen vonzatokat. Viszonylag egyszerű rögzíteni a szóragozás normáit. A nyelvben vannak produktív és archaikus ragozási rendszerek. Megfigyelték, hogy az utóbbiakhoz tartozó szavak egy részét újabban kétféleképpen is ragozzák. A kétféle ragozású igealakok között jelentéskülönbség fejlődik ki. A szerző a szóképzésről szólva megállapítja, hogy csak szabályosan képzett szavak, melyeknek nincs abszolút szinonímájuk, kerülhetnek be a normába.

A nyelvre általában jellemző normákon kívül Ickovics beszél értelmi normákról is. Ezek nem a nyelvi rendszerhez, hanem annak megvalósulásához, a beszédhez tartoznak. Elsősorban az egyértelműség követelményét említi. Ide tartoznak a szórendi szabályok, és az elliptikus mondatok használatának szabályai is.

Ickovics leszögezi, hogy a könyvében tárgyalt normák a szépirodalom nyelvére nem mindig érvényesek. A szépirodalomban található, a normától eltérő formák vizsgálata azonban már egy másik könyv tárgya lehetne.

Huszár Ágnes

A Nyelvőr postája

Huszonéves. Terbe Lajos folyóiratunk 1968-i évfolyamában (92: 420—2) érdeklétesen ábrázolja a *tizenéves* szó pályafutását. Cikkéhez később (96: 123) Dömötör Ákos fűz érdekes kiegészítést. Mindketten megemlítik *huszonéves* szavunkat is. Terbe így ír róla: „A *tizenéves* mintájára alkotott *huszonéves* szó is erősen terjed” (i. h. 421). Hasonlóképpen nyilatkozik Dömötör is: „A *tizenéves* analógiájára keletkezett nyelvünkben a *huszonéves*” (i. h.; az én ritkításaimmal).

Az a nézet, hogy a *huszonéves* szó a *tizenéves* nyomán jött létre, igaz is, meg nem is. Mai használatuk valóban ezt a folyamatot tükrözi. Ennek ellenére a *huszonéves* szó az öregebb, több mint ötven esztendő. Igaz, írói hapaxként bukkant föl, nem is mai egybeírt, illetőleg teljes formájában, s azóta nyilván feledésbe is merült.

Az a mű, amelyben először találkozunk vele, Molnár Ferencnek „A hattyú” című, 1920-ban írt vígjátéka. Az egyik szereplő, a lányát férjhez adni készülő Beatrix, özvegy hercegné alkotja meg, miközben bátyjával, Jácint páterrel beszélget. Idézzük az idevágó részletet:

JÁCINT: Nem kell így kínoznod magadat. Lesz, ahogy lesz. Ha most nem sikerül, majd sikerül máskor.

BEATRIX: Mikor? Albert már harmincöt éves és képzelheted, mit áll ki a családjától, hogy már házasodjék, és mit gondolsz, Alexandra fölött nem múlnak ez az évek?

JÁCINT: Hány éves most Alexandra?

BEATRIX: *Huszon*.

JÁCINT: *Huszon*... mennyi?

BEATRIX: Semmi. Csak *huszon*.

JÁCINT: Ez új szám.

BEATRIX: Igen, édesem. Ezt én találtam ki. Mint anya.

JÁCINT: Kérlek. Rendszerben van. Szóval *huszon*.

BEATRIX: És ezt se lehet sokáig. Elvirágozik. . . .

(Molnár Ferenc: Színművei. Novák kiad. Bécs. É. n. 368.)

A beszélgetés folytatásában a csonkult *huszon* forma az *éves* szóval bővítve is megjelenik:

BEATRIX: Szegény Xaxa!

JÁCINT: Ki az?

BEATRIX: Alexandra.

JÁCINT: Most így hívjátok? Azelőtt, ha jól tudom, Xixi volt.

BEATRIX: Igen. De most, hogy idestova *huszon*... *éves*, most már Xaxa. És ha ez így megy tovább, Xoxo is lesz.

JÁCINT: Vagy becsületesen Alexandra.

BEATRIX: Soha. Kicsinyítünk, öregem, mindhalálig.

(Uo.)

Nyilvánvaló, hogy az idézett részletekben szereplő *huszon*, illetőleg *huszon*... *éves* nemcsak alakjában, hanem jelentésében sem egyezik meg pontosan a mai *huszonéves* szóval, mindamellet — ha más indítékből is — hasonló szóalkotási mozzanatok játszódtak le vele kapcsolatban — mégpedig a szemünk előtt —, mint a *tizenéves* s az ennek mintájára új életre kelt *huszonéves* szó esetében: a *huszonegy*, *huszonkettő* stb. számnév előtagjának elvonása, majd ennek az *éves* melléknévi utótaggal való kiegészítése.

Egyébként az utóbb idézett részlet más szempontból: a becézőnevek hangulati értéke és hangszimbolikája szempontjából is különös figyelmet érdemel.

Rácz Endre

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Olesít. Kelecsényiné Pátzay Erzsébet — Budapest XII., Felhő u. 8. — helytelelníti a címül írt szót.

Véleményével nem érthetünk egyet, mivel az *olesít* korántsem „magyartalanul képzett szó”. Szokatlan, az igaz, de Ballagi Mór több mint százharminc évvel ezelőtt megjelent Magyar—német zsebszótárában (1844.) már benne van: *olesít* 'wohlfeil machen' (217). Körülbelül olyan ez, mint a *fakó* melléknév *megfakít* igei származéka (pl. a kelme *színét megfakította* a nap). Keletkezésében valószínűleg közrejátszott az ellentétes jelentésű *drága* melléknévből ugyanezzel a képzővel alkotott *drágít* ige analógiás hatása is. Ha a *drágít*-ot elfogadjuk, használjuk, nemigen kifogásolhatjuk az *olesít*-ot sem. Amúgy is ritkábban van rá szükség.

K. G.

Hé. Pongrácz Vilmosnak — Csákány — a 'padlás' jelentésű *hé* szóval kapcsolatos kérdésére a következőket válaszoltuk:

A *hé* nyelvjárási szó, igen sok változatban használatos. Különösen a Dunántúlon, a Székelyföldön és a moldvai csángóvidéken elterjedt valamelyik változata, de a Tisza mellékén is él. Ilyen alakváltozatai ismeretesek: *hiu*, *hé*, *hê*, *héj*, *héja*, *hél*, *hély*, *háll*, *hi*, *hâ*, *hié*, *hiél*, *hij*, *hij*, *hijju*, *hiju* stb. Nyelvünk legrégibb szavai közé tartozik. Valószínű, hogy már abban az ősnyelvben is megvolt, amelyet a magyarok elődei — a rokon népekkel (vogulok, osztjákok, zürjének, cseremiszek, lappok, finnek stb.), illetőleg ezek elődeivel együtt — a finnugor őshazában beszéltek. Az ősnyelvi alapalak jelentése feltehetően 'üreg, üres' volt. Az üresség, üres, üres tér a háztető alatti üres teret is jelentette, vagyis a padlást, a padlás belső terét. A régi magyar nyelvben elterjedtebb lehetett, mára legfeljebb népies tárgyú szépirodalmi művekben lelhető fel.

R. L. G.

Vízi erőmű — vízerőmű. Kerényi A. Ödön, a Magyar Villamos Művek Tröszt vezérigazgató-helyettese és munkatársai levelükben a *vízi erőmű* kifejezést helytelenítik, és a *vízerőmű* forma általánossá tételét tartják kívánatosnak. A *vízi erőmű* szerkezet régebbi, a köznyelvben ma is így él, az elnevezés mintája bizonyára a *vízimalom* szó volt. A *vízerőmű* újabb keletű, a szaknyelvben valóban általános, mintája a *hő*-, *szél*-, *atómerőmű* stb. voltak. Nyelvileg egyik kifejezés sem mondható helytelennek, hiszen szemlélet dolga, hogy ezt a fajta erőművet vízre telepítettnek, tehát vízinek, avagy vízzel, víznyomással működőnek, vagyis jelöletlen határozós összetételként kifejezve *vízerőmű*-nek nevezzük. Ugyanakkor az egyáltalán nem lehet vitás, hogy a szaknyelveknek joguk van szókincsük egységesítéséhez és a *vízerőmű* kifejezés kizárólagos használatához. A köznyelvben azonban százával élnek olyan kifejezések, amelyeket az illető szaknyelvben egészen más szakszóval fejezünk ki. A *válóper*-t a jogi nyelv *bontóper*-nek, a *keresztnev*-et az anyakönyvvezető *utónév*-nek nevezi, és a példákat még hosszan sorolhatnók. „A magyar helyesírás szabályai”-nak szójegyzékében egyébként sem a *vízerőmű*, sem a *vízi erőmű* kifejezés nem található meg, a Helyesírási tanácsadó szótárban azonban egyaránt megvan a *vízerőmű* (797) és a *vízi erőmű* kifejezés is (798). A helyesírási szabályzatok és szótárak azonban nem tekinthetők feladatuknak a nyelvhelyességi kérdések megoldását, még kevésbé a nyelvhelyességi problémát voltaképpen nem jelentő köznyelvi-szaknyelvi stíluskülönbségek feltüntetését.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy nyelvileg mindkét kifejezés helyes, de a szaknyelvben ma már csak a *vízerőmű* használatos. A műszaki nyelv egységesítése valóban egyaránt feladata a műszakiaknak és a nyelvművelőknek, ezért a két szó közül már mi is a *vízerőmű*-re szavazunk. De a köznyelv ilyen irányú fejlődését különösebben siettetni szerintünk nem szükséges.

L. J.

Vezér—vezír. Stubendek László egyetemi hallgató (Brünn) szerkesztőségünkhez írt levelében szóvá teszi, hogy „az utóbbi időben a *vezír* szó értelmezése körül zavarok támadtak, ugyanis: sokan azonos jelentést tulajdonítanak a *vezér* és a *vezír* szavaknak”. Szeretnéd tudni, vajon mi az oka annak, hogy a *vezír*, *nagyvezír* szavak helyett gyakorta — történeti szakmunkákban is — a teljesen más jelentésű és eredetű *vezér*, *nagyvezér* szavakat használják.

Az ide vonatkozó nyelvészeti szakirodalom tanulmányozása során kiderül, hogy a *vezír* — *vezér*, *nagyvezír* — *nagyvezér* eredetében, értelmezésében és használatában észlelhető zavarok nem is olyan újkeletűek.

A múlt század végén és e század első felében néhányan a nyelvészek közül is a *vezér* és a *vezír* szót közös eredetűnek vélték. Így például Alexics György, aki a Magyar Nyelvőr 19. évfolyamában [1890-ben] megjelent, Török elemek a magyar és oláh nyelvben című cikkében a magyar *vezér* szót török jövevénynek tartja (410), 1907-ben pedig Laczkó Géza — szintén a Nyelvőrben megjelent — Játszi szóképzés című cikkében (36 [1907]: 302) az *-ár*, *-ér* képző eredetének taglalása közben a *vezér* szóról a következőket írja: „a *vezet* igéből levőnek látszik, pedig a török *vezír*-nek népetimológiás átvett alakja”. A Nyelvőr szerkesztőségének azonban nem ez a véleménye. Ezt bizonyítja a folyóirat 40. évfolyamának (1911.) 384. lapján megjelent következő szerkesztői „ízenet”: „*Vezír* az arab *vazara* 'hord' igéből, tkp. 'teher-hordó, támogató', aki a fejedelem terhét hordja (vö. ném. *Würdenträger*, m. *tisztviselő*; *sarzs* is = fr. *charge* tkp. 'teher'). A *vezír*-nek semmi köze a magyar *vezér*-hez, *nagyvezír* helyett *nagyvezér* irodalmi népetimológia.” Simonyi Zsigmondnak A háború szavai című cikkében (Nyr. 43 [1914]: 384) is ezt olvashatjuk: „A *vezér* szó ősrégi és kétségtől a *vezet* ige rokona (a török *vezír*-hez csak véletlenségből hasonlít, noha a *nagyvezír*t, a szultán miniszterét, minálunk népetimológiával régotha *nagyvezér*-nek mondják.”

Az utóbbi évtizedek, évek nyelvészeti kutatásai Simonyi Zsigmond véleményének helyességét igazolják. A 'hadserg vezetője; mely közösség, mozgalom irányítója' jelentésű *vezér* szavunk a *vezet* ige finnugor eredetű *vez*-tővének *-ér* képzős származéka. Köznévi előfordulására az első írásos adatunk a XV. század második feléből, 1466-ból való (Müncheni kódex 57) (vö. Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár 337).

A 'miniszter, államminiszter, miniszteri rangban levő főhivatalnok' jelentésű, arab-perzsa eredetű *vezír* szó viszont az oszmán-török nyelvből került a magyarba (ar. *wazir* → perzsa *wazir* → oszm.-t. *vezir* → m. *vezír*). Előfordulására az első adatot egy 1572-ben frott levélből ismerjük (A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553—1589. Szerk.: Takáts Sándor—Eckhardt Ferenc—Szekfű Gyula. Bp., 1915. 50). Egy 10 évvel később (1582.) kelt levélben azonban már a szó *vezér* változatával találkozhatunk (l. uott 269). Amint Kakuk Zsuzsa Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlie de la langue hongroise (Bp., 1973.) című, a magyar nyelv oszmán-török elemeivel foglalkozó munkájában — a *vezír* szó első magyar nyelvi adatait sorolva — a *vezér* alakváltozatról megjegyzi: „forme résultante d'une confusion avec le mot hongrois 'chef, commandant, général' ” (414), azaz: ebből a formából, változattól ered a magyar 'vminek a feje, vezető, vezér; parancsnokló kapitány, tábornok' jelentésű szóval való összezavarása, összetévesztése. Bartal Antal Glossariumában (Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Bp., 1901.) is a latin megfelelő hol *vezirius* (a *vezír*-tőből), hol pedig *vezirius* (a *vezér*-tőből) formában olvasható (693, ill. 694).

Nagyvezír 'első miniszter, legmagasabb rangú állami főhivatalnok' szavunk — az oszmán-török *vezir azem*-ből; az összetétel perzsa eredetű: *wazir-i* a 'zam, a 'vezír, államminiszter' jelentésű perzsa *wazir* és a 'nagyon nagy, legnagyobb' a 'zam elemekből (vö. Kakuk Zsuzsa fentebb idézett művét, 414) — *nagyvezér* alakban való használatával még gyakrabban találkozhatunk.

A Magyar nyelvtörténeti szótár (szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Bp., 1893.) címszavai közt csak *nagy-vezér* alakban található (3: 1161); Czuczor Gergely—Fogarasi János szótárában (A magyar nyelv szótára. Pest, 1867.) a *nagyvezír* a *nagyvezér* után vagylagosan, alakváltozatként szerepel (4: 718); Ballagi Mórnak A magyar nyelv teljes szótára című munkájában (Pest, 1873.) szintén mindkét változat szerepel, a következőképpen: „*nagyvezér, nagyvezír*” (319). Újabb szótárainkat tanulmányozva szintén hasonló tapasztalatokat nyerhetünk. A magyar nyelv értelmező szótárában (3 [1961.]: 116) a szócikk élén a *nagyvezér* alak látható, s utána következik, kisebb betűkkel szedve, a *nagyvezír*. Az értelmezés után mindkét változatra olvashatunk irodalmi példamondatot: „A szultán jobbán lovagolt . . . Ibrahim, a *nagyvezér*” (Jókai Mór); „Egymás után jönnek sietős divánba: *Nagyvezír* és mufti, bég, basa, tömérdek”. Újabb egynyelvű szótáraink közül csak A magyar nyelv értelmező kéziszótára (1972.) említi elsődleges alakként a *nagyvezír*-t (s alakváltozatként a *nagyvezér*-t), s Bakos Ferenc 1973-ban megjelent, Idegen szavak és kifejezések szótára című munkája az, amelyikben a *nagyvezír* címszó önállóan, alakváltozat említése nélkül szerepel. Legújabb nagy kétnyelvű szótárainkban — például Ország László Magyar—angol és Angol—magyar sz. (1953., ill. 1968.); Halász Előd Magyar—német és Német—magyar sz. (1957., ill. 1967.); Eckhardt Sándor Magyar—francia és Francia—magyar szótárában (1958., ill. 1966.) — viszont az idegen nyelvi alakok magyar megfelelője *nagyvezér*, nem *nagyvezír* (ez utóbbi még alakváltozatként sem szerepel).

E régebbi és újabb szótárakból, kézikönyvekből idézett adatsor talán megnyugtató levelezőnket: a *vezér, nagyvezér* szónak 'vezír, nagyvezír' értelemben való használata nem tekinthető hibának. Persze történeti munkákban talán alkalmasabb lenne a hitelesebb történelmi atmoszférát is teremtő *vezír, nagyvezír*, de ha a szövegkörnyezet egyértelművé teszi a szó jelentését, helyette a *vezér, nagyvezér* használata sem kifogásolható.

T. U. I

Liget. Rada Magda — 1139 Budapest, Tahi u. 74. — levelének mellékleteként elküldte hozzánk Mikes György Városliget című cikkének pontos másolatát. A cikkben a szerző — ha jól számoltuk — hatszor használja a *Liget* nevet, a teljesebb és hivatalos *Városliget* rövidebb változataként, s mindannyiszor következetesen nagybetűvel írja. Véleménye szerint „. . . bármennyire a Városligetről van szó, ha már *liget*-nek nevezi a cikk írója, nem lehet nagybetűvel írni, esetleg az Ujjé, a ligetben nagyszerű! szövegben igen”.

Nos, nem is olyan könnyű egyértelmű választ adni erre a helyesírási kérdésre. Az ilyen típusú rövidített nevek írásmódja a tulajdonnévi jellegnek, a névség tényének eldöntésével függ össze. Általában azt a tanácsot szoktuk adni, hogy ne nagybetűsítsük az intézménynevek (és persze a földrajzi nevek) egyszerűsített, rövidebb alakjait. Tehát ne írjuk nagybetűvel például a következő kifejezésekben az *intézet, vállalat, minisztérium* szavakat — még akkor sem, ha az előzményekben már előfordult teljes, hivatalos nevük is, azaz pontosan tudhatjuk, melyik intézményről van szó —: *Az intézet vezetősége megnyitotta az értekezletet; a minisztérium pályázatot hirdetett; a vállalat legjobb dolgozóit kiüntették.* Nagybetűvel általában csak azokat a rövidített intézményneveket szoktuk írni, amelyek nem a típusú jelentő tagból rövidültek, hanem az egyedi tagból. Például: *A Földművelésügyibe kell mennem; A Nemzetiben* ma nincs előadás stb. Néhány esetben azonban a típusú jelölő tagból egyszerűsített rövidebb nevet is nagybetűvel írjuk, például: *Az Akadémián ünnepi ülészak kezdődött; Az Operában ma este vendégművész éneklí a címszerepet;* s hogy egy kissé más jellegű példát is mondjunk: *A Szegedi Ünnepi Játékok jövő évi műsorában a Tragédia is szerepel;* stb. Példáinkban a nagybetűs írásnak bizonyos

egyedítő szerepe van: az *akadémia* kisbetűvel írva általában valamely főiskolai jellegű szakiskolát jelöl, az *opera* egy meghatározott zenei, a *tragédia* pedig prózai, drámai műfajt; ha nagybetűsen látjuk, írjuk, akkor viszont csak egyetlen értelmezésük lehetséges: *Akadémia* = Magyar Tudományos Akadémia, *Opera* = Magyar Állami Operaház, *Tragédia* = Az ember tragédiája.

Most már az a kérdés, hogy a *liget* ~ *Liget* a felsorolt rövidített nevek melyik típusába tartozik. Lehet-e a kevésbé gyakori *Akadémia*, *Opera* stb. nevek közé sorolni?

A *liget* köznévvé általában fákkal beültetett füves területet, nyilvános kertet, parkot jelöl. Nagybetűs írása — az előbbieket értelmében — akkor jogos, ha a *Liget* egyértelműen, mindenki számára egyetlen helyet jelöl, a budapesti Városligetet. A magyar nyelv értelmező szótárának IV. kötetében (1961-ben jelent meg) a *liget* címszó alatt — többek között — ezt olvashatjuk: „1. b) A budapesti Városliget”. Az értelmezés után következő példamondatokban azonban kisbetűs a *liget* szó: *Kivűtem a gyerekeket a ligetbe.* „*Kimentem a ligetbe újra Hosszacska távollét után*” (Arany: Ének a pesti ligetről). Legújabb értelmező szótárunk, a több mint tíz évvel később (1972-ben) megjelent Magyar értelmező kéziszótár c. kötet már nem tartalmazza a *liget* szónak ezt a jelentését, holott az *akadémia* és az *opera* szócikkből nem maradt el a ’tudományos kutatás irányítására hivatott legfőbb országos intézmény’, illetőleg ’Operaház’ jelentés. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a kéziszótár szerzői és szerkesztői nem tekintették egyedítő, tulajdonnévi értékű megnevezésnek a *liget* (*Liget*)-et. S valóban, ha ma például sétálni hívunk valakit a *liget-be*, nincs kizárva, hogy az illető a Népligetben vár bennünket. A félreértés lehetőségét továbbá még az a tény is fokozza, hogy Baranya megyében van egy *Liget* nevű község. (Az is igaz ugyan, hogy a község- és a városrésznév ragozott alakjai többnyire eligazítanak bennünket kétségeink esetén, például: *Kimegyünk a ligetbe* (*Ligetbe*) — *Holnap Ligetre utazunk.*)

Az elmondottakból következően tehát mi sem írunk nagybetűvel a Városliget értelemben használt *liget*-et. Békés István Napjaink szállóigéi (Kossuth könyvkiadó, 1968.) című munkájában (759) is kisbetűvel írva láthatjuk, még ebben a szállóigévé vált slágersorban is: Ujjé, a ligetben nagyszerű!

T. U. I.

Pém. Csepregi Horváth János — 1085 Budapest, Makarenkó u. 12. — azt írja levelében, hogy nem találja „A magyar nyelv értelmező szótár”-ában a *pém* szót, holott ez a szlavóniai magyar nép között és a Dél-Dunántúlon él, személynévként is előfordul. A közszo ’csehet’ jelent, személynévekben pedig cseh eredetre utal. Hivatkozik a Szlavóniai Magyar Újság 1910-ben megjelent 52. számára. Itt olvasható mint tájszó.

A *pém* valóban a német irodalmi *böhm* (*isch*) német tájnyelvi változata (ezt őrzi a *Pehm* családnév), s főként kétnemzetiségű területeken magyar tájszóvá is válhatott.

Az Értelmező Szótárban nem szerepel, mert ez a szótár — ahogy az előszóban ki is fejtik — a magyar irodalmi és köznyelv szókincsének törzsállományát öleli fel. Tájszavakat igen korlátozott számban közöl, s csak olyanokat, amelyek bizonyíthatóan nagyobb területen általánosan ismertek és használatosak, pl. *abárol*, *bugyogós* (korsó), *bükkő*, *duga* (donga) stb.

A *pém* bekerülhetett a magyar tájszókincsbe, feltehető azonban, hogy viszonylag kis területen, szűkebb körben használatos, ezért tájszótárakban volna a helye. Azért írjuk azt, hogy volna, mert meglévő tájszótáraink egyikében sincs meg, holott bőséges és megbízható gyűjtésekre támaszkodhattak az érintett területekről is.

Valószínű, hogy az előkészületben levő Új Magyar Tájszótár sem fogja tartalmazni, bár az ilyen típusú tájszavak felvételét általában feladatának tekinti. Oka a következő:

Az Új Magyar Tájszótár csak nyomtatott monográfiákat, szakfolyóiratokat és évkönyveket, valamint speciális kéziratos tájszógyűjtéseket, néprajzi gyűjtéseket vehet figyelembe. A több mint 2000 forrásmű teljes feldolgozott anyagában — mintegy 600 ezer cédula — egyetlen adat sincs erre a szóra. Más természetű művek közléseitől, a szakmai szempontokra való tekintettel, el kell tekinteni.

R. L. G.

Átlagáéi. Kolumbán Jenő — 9700 Szombathely, Tóth Árpád u. 26. — rendkívül rossz hangzásúnak és hibásnak tartja ezt az alakot. A szóvégi *i* szerepével sincs tisztában.

Az Élet és Tudomány 1974. évi 14. számában olvasott mondat — [ezeknek] „Párkapcsolatai, házasságai jobbak, sikeresebbek, mint a velük egykorú átlagáéi” — utolsó szavának *-i* végződése nyelvtanilag szabályos többesjel.

Az *-é* birtokjeles szavak többes számát nem is tudjuk más jellel képezni; *-k* nem állhat *-é* birtokjel után.

Persze nem gyakori ez a képzésmód sem a köznyelvben, sem az irodalmi nyelvben, még kevésbé a nyelvjárásokban. Általában kerülni szokták, néha rendkívül rossz hangzása miatt. Mindamellettt találkozunk vele a művelt nyelvhasználatban s az ún. értekező prózában, általában az írott nyelvben.

Az idézett *átlagáéi* szavának nehézkességét csak tetézi az, hogy az *-i* többesjel és az *-é* birtokjel előtt még egy magánhangzó — birtokos személyrag — áll.

Nyelvtanilag tehát nem kifogásolható ez a szó, a jó hangzás szempontjából azonban igen.

R. L. G.

Részletes, fényképes levél. A Somogy megyei Lapkiadó Vállalat hirdetési csoportjának dolgozói azt kérdezik, helyes-e a következő házassági hirdetés szövege: „*Részletes, fényképes* levelet — Szeretném a boldogságot egyszer megtalálni — jelígre a kiadóba kérek.”

Nyelvhelyességi szempontból kifogástalan, csupán annyit lehetne igazítani rajta, hogy a gondolatjel záró része elé kellene tenni a *jelígre* szóalakot, így: „*Részletes, fényképes* levelet — Szeretném a boldogságot egyszer megtalálni *jelígre* — a kiadóba kérek.” Nem helytálló az a megrovás, hogy a *részletes* jelző „a fényképre vonatkozik”, akkor is, ha a két jelző, a *részletes* és a *fényképes* közé vesszőt teszünk. Nem helytálló azért, mert a helyesírási szabályzat szerint (356. pont) „Az egymás után kötőszó nélkül következő egynemű mondatrészeket vesszővel választjuk el akkor, ha a mondatrészek mellérendelő viszonyban vannak egymással, vagyis ha a beszédben mindegyiket külön-külön hangsúlyozzuk . . .” Az Önök szövegében a *részletes* és a *fényképes* jelző egyformán hangsúlyos, hiszen mind a kettő egyenlő rangú jelzője a *levelet* tárgynak. A két jelző és jelzett szavuk viszonyában sincs semmi hiba: a *részletes levél* és a *fényképes levél* kifejezés egyaránt helyes. Tévedés volna azt állítani, hogy nincs *fényképes levél*, hanem csak *levél fényképpel*; A magyar nyelv értelmező szótára is igazolja megállapításunkat, így magyarázza a *fényképes* melléknév jelentését: 'fényképpel ellátott, főszerelt'. S ilyen példák követik az értelmezést: *fényképes ajánlat, igazolvány, levél*. Tehát épp a *levél* is ott van bizonyosságul. Elég az hozzá, csak akkor lehetne fönnakadni az Önök kifejezésén, ha nem volna vessző a *részletes* és a *fényképes* jelző között. Akkor a *részletes* valóban a *fényképes levelet* szókapcsolat jelzője volna; az elválasztó vessző azonban azt jelenti, hogy a *részletes* és a *fényképes* egymás mellé rendelt jelzője a *levelet* mondatrésznek.

A kifogásolók szerint az Önök szövege „magyartalan és értelmetlen”. Téves és igazságtalan ez az ítélet. Sokkal inkább érheti a magyartalanság vádját a „Részletes levelet, fényképpel” fogalmazást; a jelzői értékű hátravetett határozó (*fényképpel*) bizony az indoeurópai nyelvek hasonló szerkezeteire emlékeztet. Azokban a nyelvekben tudniillik nem mindig vannak a mi *fényképes*-féle mellékneveinknek megfelelő, a mieinkhez hasonló szerkezetbe beleilleszthető melléknevek (jelzők), azért más szerkezettel, többnyire határozóval kell pótolni ezt a hiányt.

F. G.

Milyen hangszer a szaxofon? A magyar értelmező kéziszótár *fúvóhangszer* alcím-szavában a rézfúvós hangszerek közé sorolja a szaxofont. Borza Károly okl. gépészmérnök (Csóka, Judoszlávia) úgy véli, ez a besorolás helytelen.

Észrevételére a következőket válaszoltuk:

Az 1965-ben Budapesten, a Zeneműkiadó Vállalat által kiadott Zenei lexikon erről a hangszerről így ír: „szaxofon — rézklarinét; azaz anyagában a rézfúvókkal, szerkezetében az egyszerű nyelvű fafúvókkal rokon fúvó hangszer, bő méretű, parabolaszerű csővel, amely legkisebb (piccolo- és szoprán-) típusainál egyenes, nagyobb (alt-, tenor-, bariton- és basszus-) típusainál pipaszzerűen meggömbül . . . az oboához hasonlóan oktávoló hangszer . . . A szaxofonok családját *A. Sax* szerkesztette meg Párizsban (1841—42.), mintegy azzal a feladattal, hogy hajlékony, simább karakterével átmenetet képviseljen a réz- és fafúvók között.”

Másutt is találunk ebben a lexikonban olyan leírást, amelyből arra lehet következtetni, hogy a zenei szakemberek fafúvós hangszereknek tartják a szaxofont; például a *fafúvók* címszóban: „*fafúvók* — a fúvós hangszerek egy csoportjának: a fuvolák, oboák, klarinétok, fagottok és szaxofonok családjának és rokonainak . . . tehát az ún. fuvola-félék és a nyelvsípok összefoglaló neve. Túlnyomórészt fából készülnek: de fafúvóknak nevezik az említett hangszercsalád tagjait akkor is, ha fém az anyaguk (szaxofonok stb.), szemben a *rézfúvók*-kal, amelyekről játéktechnikájukban lényegesen különböznek.”

Körülbelül ugyanez olvasható ki a *rézfúvók* címszóban írottakból is.

Ezek alapján csakugyan indokoltabb a szaxofont a fafúvók csoportjába sorolni. Erre felhívtuk az értelmező kéziszótár szerkesztőinek figyelmét is. Köszönjük hasznos észrevételét.

R. L. G.

UNESCO asszociált iskola. Dr. Fodor Mihályné, az UNESCO Dokumentációs Központ munkatársa hibásnak tartja az „UNESCO asszociált iskola” megjelölést. Csakugyan ijesztően rossz. Egyszerűen arról van szó, hogy ebben az esetben sem az angol „Unesco associated schools”, sem a francia „Écoles associées d’Unesco” kifejezést nem lehet s nem is szabad szóról szóra lefordítani, többek között azért, mert az *asszociál* ige a mi nyelvünkben csak szűkebb jelentéskörben ismeretes. A magyarban csak gondolatokat, képzeteket lehet asszociálni, iskolákat nem. Arról pedig kár is bővebben írni, hogy az „Unesco társult iskolák” kifejezés ugyanolyan szerencsétlen, mint a másik.

Ha nemcsak a pusztán szavakat nézzük, hanem azt is, amit a szóban forgó kifejezésnek fel kell idéznie, akkor többféle jó megoldás is kínálkozik. Az alábbiakban felsoroljuk azokat, amelyeket a legjobbakként tartunk:

„UNESCO-elkötelezettségű iskola”
 „UNESCO-eszmekörű iskola”
 „UNESCO-irányvonalú iskola”
 „UNESCO-szolgálatú iskola”
 „UNESCO-védnökségű iskola”

Magunk is látjuk, hogy a javasolt kifejezések nem mind azonos értékűek, s nem is ugyanaz a fogalmi jegy került bennük előtérbe. Azt hisszük azonban, ez nem baj, sőt megvan az a haszna, hogy így nagyobb választékból lehet a legmegfelelőbbet kiemelni.

G. L.

Nőszül. Lukács István Magyarkeresztúrról arról értesít bennünket, hogy Jókai A kőszívű ember fiai c. regényének diákkönyvtári kiadása nem követi teljesen az eredetit. Egy mondatot idéz.

Vizsgálódásaink a következő eredménnyel jártak: a regény 1970-i diákkönyvtári kiadásának szövege A kőszívű ember fiai kritikai kiadásán alapul (ezt a továbbiakban JKK-val rövidítjük). A JKK 1964-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában, két kötetben. A vitatott mondat ebben a kiadásban a következőképpen hangzik: „Más meggyászolta férjét, *újra nőszült*, míg megtudta, hogy férje még él.” (2. köt. 240. l.) A JKK szövege, mint ez köztudomású, az eredeti kéziraton, pontosabban az első sajtó-közlésnek Jókai által sajátkezűleg javított szövegén alapul. Ezek szerint Jókai eredetileg a *nőszül* igét használta ebben a mondatban. A *nőszül*-t azonban hiába kerestük A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (röv.: TESz.) és az Értelmező Szótár (röv.: ÉrtSz.) címszavai között. „Megfejtésében” épp ezért egy másik régi szavunkra kellett támaszkodni. Az elavulófélben levő *nőszik* igének a régi magyar nyelvben volt egy olyan jelentése is, hogy '(férfi) házasodik, nőszül' (ÉrtSz. 5: 239. Első adatunk a szóról 1518-ból való (TESz. 2: 1026). Véleményünk szerint Jókai nyelvben ez a 'házasodik' jelentésű *nőszik* keveredett az újabb keletű, csak a múlt század első felétől adatható *nőszül* igével, ilyenformán: R. *nőszik* 'nőszül' × *nőszül* → *nőszül* 'nőszül házasságra lép'. A regény 1970-i diákkönyvtári kiadásában pedig *nőszül*-lé „korszerűsítették” a JKK-beli *nőszül*-t. Érdekes egyébként, hogy maga Jókai is kissé elavultnak, félreérthetőnek érezhette ezt a szót: regényének 1895-i kiadásában, mely az ún. Nemzeti Kiadás 29–30. köteteként jelent meg, így alakította át a mondatot: „Más meggyászolta férjét, *új házasságra lépett*, míg megtudta, hogy férje még él.” Ezt a szövegváltozatot a Diákkönyvtár 1966-i kiadása is átvette (519. l.). Az 1970-i kiadásban azonban visszatértek a JKK szövegéhez, ill. az eredetihez, de ezt oly módon „modernizálva”, hogy a mondat zavarossá, értelmetlenné vált.

Összefoglalva az elmondottakat: a kifogás jogos volt, de a „tettes” nem Jókai Mór, hanem A kőszívű ember fiai legutóbbi kiadásának sajtó alá rendezői.

K. G.

Idézőjelbe tett szó toldalékolása. Vida Tivadar korrektor kifogásolja, hogyan sokan az idézőjelbe tett szóhoz kötőjellel kapcsolják hozzá a ragot: „... »hivatal«-ról vagy »intézmény«-ről beszélnek”. Levélfrónk a rag után tenné ki az idézőjel záró részét: „hivatalról”, „intézményről”.

A mindennapi köznyelvi folyószövegben csakugyan így is lehet idézőjelezni. De ha a filológus szemével elemezve nézzük a szóalakot, akkor nem szabad hibáztatni a másik módot sem. Például egy nyelvésznek bántja a szemét az Ön következő mondatá-

ban az „ügyot” idézőjeles szóalak: „. . . az »ügyot« áthelyezem a »tágit« elé . . .” Nyelvészeti szövegben így szoktuk írni: „az *ügy*-ot”. Vegyük ezt a példát: „A *szervusz*-ból lett a *szevasz*.” Itt a *szervusz* és a *szevasz* alapformát emeljük ki, állítjuk egymással szembe; helytelen volna az ilyen írásjelezés: „A *szervuszból* (vagy »szervuszból«) lett a *szevasz* (vagy »szevasz«).” Egészen más ez a mondat: „A *hivatalról* (»hivatalról«), *intézményről* (»intézményről«), *szervuszból* (»szervuszból«) határozóragos szóalak.” Ez ellen már semmi kifogás sem lehet, hiszen a ragos szóalakokat egységként emeljük ki. Hibátlan, szabályos az idézőjelezés az Ön említette mondatban is: „Dosztójevszkij »Bűn és bűnhődés«-ének számos feldolgozása született. . .” Azért olvasta Ön az idézőjelen kívül eső toldalékot főnévnek (*ének*), mert ahonnan Ön idézi (Rádió- és Televízióújság 1972. évi 10. szám, 11. lap), ott éppen a kötőjel utáni rész átkerült a következő sorba, a szokásos szótagolással is ellenkezve. De az egész mondat értelme rögtön helyrebillenti a dolgot. S mindez így van összhangban a helyesírási szabályzattal. Elkerülte az Ön figyelmét a 140. pont: „A könyvek, költői művek, értekezések, cikkek stb. idézőjelen álló címéhez mindig kötőjellel kapcsoljuk a ragokat: *Mikszáth regényét*, a „*Különös házasság*”-ot *filmre is átviták*. *Koltói nászútjának állított Petőfi örökszép emléket a „Szeptember végén*”-ben.

†F. G.

Tarnaörs. Balogh József (Tarnaörs) a *Tarnaörs* helynév eredetével kapcsolatos kérdésére a következőket válaszoltuk:

A helynév eredeti alakja pusztán *Örs* volt. Régi okleveleinkben különbözőképpen találjuk írva ezt és a többi ilyen nevű települést: *Vrs*, *Wrs*, *Vers*, *Weers*, *Hurs*, *Vrsuwr*, *Wruus*, *Ewrs*, *Wrs(kaal)*; latin nyelvű szövegben így is: *Vrsa*, *ursa*.

Az *Örs* régi magyar személynév, valószínűleg egy török *ör*, *er*, *ir* alapszóból, amelynek jelentése egyes vélemények szerint: 'férfi, hős', mások szerint: 'félelmet keltő'. A szóvégi *s* kicsinyítő képző. A helynév ezt a személynévet őrzi. A település és a hozzá tartozó földterület valószínűleg egy *Örs* nevű főember birtoka lehetett. Általános szokás volt a régiségben a birtokos pusztja személynévvel nevezni magát a birtokot is (mint pl. *Kál*, *Barcs*, *Kustán*, *Mór*, *Hort* stb.). Minthogy Magyarországon több *Örs* nevű hely is volt, szükségesnek látszott a pontosabb meghatározás. Így keletkeztek a következő -*örs* utótagú településnevek: *Budaörs* (a XIII. században még *Kecskekőörs* a neve a Sas-hegy akkori nevééről), *Kővágóörs*, *Mezőörs*, *Tiszaörs*, *Tarnaörs*. Ez utóbbi előtagja, a *Tarna*, a szláv *trnava* 'kőkényes' szóból ered.

R. I. G.

Tiszaalpár. Dr. Pulus Tibor körzeti főorvosnak (Alpár) nem tetszik ez az elnevezés, helyesebbnek véli, ha az új nagyközség az *Alpár* nevet kapná.

Mi nem tartjuk rossznak a *Tiszaalpár* helységnevet. Igaz, már nagyon sok *Tisza*-előtagú helységnevünk van (hatvannál is többet számoltunk meg), de ez nem akadály a újabb ilyen előtagú helynév keletkezésének, sőt azzal az előnnyel jár, hogy tájékoztat bennünket arról, hogy a nagyközség a Tisza mentén terül el. Ezért is szaporodnak az ilyen „tájékoztató” nevek, a *Balaton*-, *Duna*-, *Tisza*- stb. előtagú helységnevek. Az igazság is amellettszól, hogy az Alpár községbe beolvadó Tiszaújfalunévnek legalább egy eleme fönmaradjon az új névben. S azért is helyeselni lehet az új elnevezést, mert a *Tisza*- előtag hozzátételével bizonyára meglazul a helységnev képzettársító kapcsolata a 'közönséges' jelentésű *alpári* melléknévvel.

†F. G.

Dublin. Kerekes József (Hódmezővásárhely) írja: mostanában sokat emlegetik a rádióban és a televízióban az Ír Köztársaság fővárosának nevét, *Dublin*-t. Bántja a fülét, hogy nem úgy ejtik ezt a földrajzi nevet, amint annak idején az iskolában hallotta: [dublin]-nak, hanem [dablin]-nak.

Ha magyar név volna, akkor csakugyan [dublin]-t kellene mondanunk. Minthogy azonban a maga hazája táján ilyenformán ejtik: [dablin], minálunk is, máshol is igyekeznék az eredetihez hasonlóan kimondani.

Nem egyszerű az idegen szavak, nevek kiejtésének kérdése, mert többféle elv érvényesülhet benne. Sok idegen szót, nevet olykor a magunk betűinek hangértéke szerint ejtünk. Például a nagy flamand festőnek, Rubensnek a nevét így mondják minálunk: [rúbensz], még azok is, akik jól tudják, hogy hollandul ez a kiejtése: [rúbensz]. Az angolhoz visszatérve: Nagy-Britannia fővárosának nevét mit [london]-nak mondjuk, jóllehet angolul ilyenféle a kiejtése [land^{ən}]. *Dublin* esetében az történt, hogy az angolhoz hasonló kiejtése terjedt el nálunk, az angolhoz próbált igazodni köznyelvi használata, ezért lehet így hallani mind a rádióban, mind a televízióban. No persze csak o l y a n f é l e a mi [dablin] ejtésünk, mert angolul nem magyar a-t mondanak ebben a névben, hanem a rövid á és ő közé eső hangot. Ezt magyar ember csak akkor ejtheti az eredetihez hűen, ha jól tud angolul. Mivel ezt a tökéletes angol ejtést nem kívánhatjuk meg a magyar emberek millióitól, az eredetihez csak nagyjából hasonlóval helyettesítjük.

Szó, ami szó, magyarul [dablin] hangalakban él az ír főváros neve, így kell helyesnek elfogadnunk. Mint említettük, többféle elv, tényező alakítja minden nyelvben az idegen szók, nevek kiejtését. Ezt legfőként az átvevő nyelv hangállománya, hangképzésmódja, hagyománya határozza meg. Ha már meggyökeresedett ez vagy az az ejtémód, az egységesség kedvéért lehetőleg azt kell megtartanunk.

†F. G.

Kazinczy nyelvművelő napok Kassán

1974. december 6–7-én ötödször tartották meg — Kazinczy emlékére — Kassán a Városi Pedagógiai Intézetben azt az előadássorozatot, amelynek szép és jelentős hagyománya van már. Tekintsünk röviden vissza a kezdetre! Az egykori kassai tanfelügyelő emlékére szervezett ünnepséggel tulajdonképpen a tudományos igényű és szintű munka indult meg ezen a területen. A CSEMADOK Központi Bizottsága mellett nyelvi szakbizottság alakult, amely a következő szakcsoportokban fejti ki tevékenységét: sajtónyelvi, terminológiai és helyesírási, nyelvi-nevelési, beszélt nyelvi, ismeretterjesztő, nyelvjárási és helynévkutató.

Az évenkénti tanácskozássoknak az a célja, „hogyan vizsgálja, milyen a cseh-szlovákiai nyelvhasználat szintje, milyen nyelvi jelenségek okozzák a legtöbb gondot, a már felismert nyelvi kérdések közül melyek és milyen mértékben időszerűek még napjainkban. A szakbizottság és a rendezvény is ráirányítja a figyelmünket az életben bekövetkezett változások nyelvi vonatkozásaira, az újabban mutatkozó, eddig még ismeretlen nyelvi jelenségekre, a nyelvünkben kialakuló újabb fejleményekre, ugyanakkor gyűjti a nyelvjárási és földrajzi adatokat, a nyelvhelyességi megfigyeléseket, a nyelvi-nevelési tapasztalatokat, gyomlálja a rosszat, és általában minden területen ápolja, csiszolja legdrágább kincsünket: anyanyelvünket” — olvashatjuk az *Életünk* című kiadványban.

Ebből a sokoldalú feladatkörből minden évben egy témát jelölnek ki a tanácskozás tárgyául. 1973-ban nyelvműveléssel kapcsolatos előadások hangzottak el, 1975-ben a nyelvjárási kérdésekkel való foglalkozást tervezik. Az 1974-i műsorban a stilisztika, valamint a magyar és a szlovák nyelv összevetésének kérdései szerepeltek. A megnyitót és üdvözlő beszédek után tájékoztató hangzott el a nyelvi szakbizottság munkájáról.

A kétnapos tanácskozás előadásai a következők voltak: Stílus és iskola: B e n k ő L á s z l ó; Gondolat, forma, stílus: K o n c s o l L á s z l ó; Fogalom, szó, társadalom: J a k a b I s t v á n; A szlovák és magyar nyelvi tipológia: B e r t ó k I m r e; A magyar és szlovák igekötőrendszer szótani természete: S i m a F e r e n c.

A már hagyományos, színvonalas összejövétel rendezéséért köszönet illeti a megalkulásának negyedszázados jubileumát ünneplő CSEMADOK Központi Bizottságát, a Bratislavai és Prešovi Pedagógiai Intézetet, és a kassai szervező, vendéglátó házigazda szerepét betöltő K o s s u t h J á n o s t.

Szarvas Gábor nyelvművelő napok Adán

1974. október 11–12-én rendezték meg harmadszor a már hagyományos nyelvészeti tanácskozást Szarvas Gábor szülőföldjén, a vajdasági Adán. A két évenként szervezett rendezvény jó alkalom arra, hogy találkozzanak a vajdasági magyar nyelvművelők egymással és a magyarországi nyelvészekkel. A kétnapos programnak már alakulóban van egy hagyományos arculata: az egyik nap a tanulóké, a másik a szakembereké.

Az első napon „A szép beszéd üzenete” címmel rendeztek nyelvi vetélkedőt a tanulóknak. Játékvezetők a magyarországi vendégek közül G r é t s y L á s z l ó és

V a r g h a B a l á z s voltak. Érdekes kérdéseikkel percek alatt meghódították a megjelent többszáz diákot. Pergő, mozgalmas, érdekes játéknak lehettünk tanúi. Ezzel a nyelvi nevelésnek olyan lehetőségét mutatták meg a jelenlevő pedagógusoknak, amelyet maguk is sikerrel alkalmazhatnak iskolájukban a tanítási órák színesítésére. A több mint egyórás műsort C s o ó r i S á n d o r verseinek átélt elmondásával, M a r o s i J ú l i a pedig szép népdaléneklésével egészítette ki.

A második napon a nyelvi határok áthidalása: a f o r d í t á s volt a tanácskozásnak a témája, amelyben V a r g a L á s z l ó bevezető előadásában az öngazgatású társadalomban betöltött szerepét és jelentőségét elemezve többek között a következőket állapította meg: „Fordítani ma és itt, nálunk, az élet, a több nemzetiségű közösség életének természete, szinte hétköznapi tartozéka. Fordítunk, hogy egymást, egymás életérzését jobban megismerjük. Fordítunk, hogy gazdagabbak legyünk és szabadabbak. Fordítunk, hogy ki-ki egyéniségének, nemzeti-nyelvi mivoltának kiteljesítésével ne kényszerüljön az elszigetelődés árvaságába, és megfordítva, a nyelvi határok áthidalásával képessé tesszük önmagunkat, hogy teljes jogú részesei legyünk a közösségi életnek.”

A témával kapcsolatban még a következő előadások hangzottak el: A nyelvi ekvivalencia szociolingvisztikai szempontjai: M i k e s M e l á n i a, Jogi és államigazgatási fordítások Magyarországon – különös tekintettel – a magyar-szerbhorvát nyelvterületre: D r. M e r é n y i I m r e, A magyar szaknyelvekről: D r. T a r n ó c z i L ó r á n t, A jugoszláviai magyar jogi és közigazgatási nyelv állapotának és alakulásának néhány kérdése: D r. H o c k R e z s ő, A szabadkai képviselő-testület státútumtervezetének helyesírása: D r. H o r v á t h M á t y á s, Tükörszavak és tükörfelfejzések a vajdasági magyar nyelvhasználatban: G o m b á r I m r e.

Az ilyen alkalommal kiadásra kerülő Szarvas Gábor-díjat sokoldalú nyelvművelő munkájáért K o r o m T i b o r kapta. Őszinte örömmel gratulálunk neki, további munkájához sok sikert kívánunk.

A tanácskozás alkalmával tartotta közgyűlését a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület.

A vajdasági nyelvművelés kétnapos ünnepe Marosi Júliának és Csoóri Sándornak az adai Művelődési Központ színháztermében tartott színvonalas műsorával zárult.

Graf Rezső

Megjegyzések a somogyi földrajzinév-gyűjteménynek és a göcseji, hetési személynévtárnak szakmai bemutatójáról írt beszámolóhoz

A Nyr. programot adó első számában, 1872-ben megírta, hogy nemcsak nyelvünk egészséges fejlődését kívánja figyelemmel kísérni, nemcsak nyelvünk őrre akar lenni, hanem fontos feladatának tartja népnyelvi hagyományaink gyűjtésének szorgalmazását, sőt lehetőleg közzétételét is. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Balassa József és Beke Ödön után ezt az elvet mindig szem előtt tartotta Lőrincz Lajos is. Amikor felszabadulunk után hiányoltuk a vidéken élő pedagógusok és más önkéntes munkatársak nyelvjárási gyűjtőtevékenységét (a hivatásos nyelvészek nem jutnak el mindentüvé, és sok más feladatuk is van), 1957-ben meghirdette országos nyelvjárási gyűjtőpályázatát. Ez a vártnál nagyobb sikerrel zárult, országszerte ismét felkeltette a figyelmet és kedvet nyelvjárásaink anyagának gyűjtésére (vö. Nyr. 83: 210–20). E pályázat óta, 1959-től kezdve hirdeti meg az MTA Nyelvtudományi Intézete a Néprajzi Múzeummal közösen nyelvjárási pályázatát. Lelkes támogatója lett a folyóirat a Zala megyei siker után az országosan meginduló földrajzinév-gyűjtő mozgalomnak is. Ennek is minden fontos mozzanatáról tájékoztatja olvasóit.

Igen meleg hangú beszámolót közölt a címben említett két új névtudományi munkának az Akadémián 1974. ápr. hó 25-én rendezett szakmai bemutatójáról és az azt követő tudományos tanácskozásról is (Nyr. 98: 342—7). Ez utóbbinak néhány mozzanataról azonban a cikkíró, nem ismervén közelebbről a megbeszélt kérdések szakmai nehézségeit, szükséztől álláspontot. Szükségesnek látszik, hogy néhány kisebb kiegészítő megjegyzést tegyek, hogy mindazok, akik e munkálatot közelebbről nem ismerik, lássák, hol állunk, melyek azok a kérdések, amelyeknek megoldásáért még sokat kell fáradoznunk, melyek a megoldottak.

1. Az idézett beszámoló szerint „... megvitatták, hogy a helytörténeti kutatások és általában a történettudományok szempontjából mely névtípusok a legfontosabbak, s a tárgyi néprajzi és folklór vonatkozású emléktanyag közül melyek közlése elengedhetetlen” (i. h. 346). Nyitott kapukat döngött itt a beszámoló írója, T. Urbán Ilona. Zalai kötetünktől kezdve minden kiadványunkban közöltük a gyűjteményünkben szereplő nevek, azok eredetére, keletkezésére vonatkozó népi ismeretanyagot, ha többen is ismerik a faluban, azaz ha valóban van ilyen magyarázat. A nevek megfejtése, tipologizálása szempontjából a tudós kutatóknak sokat segítenek az objektív, tehát a valóságot tükröző népi magyarázatok. Névtani és szellemi néprajzi szempontból pedig nem kevésbé értékesek a folklór közlések is. Az értekezleten csak azt hangsúlyoztuk, hogy a helyi való kötelező takarékoság szempontjából nem szó szerint közöljük ezeket, hanem a gyűjtő vagy a közlétező tömör megfogalmazásában.

2. Nem kis gond számunkra a nemzetiségi, tehát a nem magyar helynevek feljegyzése, ahol a lakosság jelentős százaléka nem magyar anyanyelvű, illetőleg bilingvis. Tanácskozásonkoll Mollay Károly a német, Predrag Sztepanyov a déli szláv nevek írásáról tartott referátumot. Ezt nagy vita követte. Nem mondhatjuk el olyan bizakodóan, ahogy a beszámoló írta „... a résztvevők egyöntetűen elfogadták a Magyar Nyelv 1972. évi 2. számában megjelent tervezet (Pogány Irén és Zelliger Erzsébet. . .) útmutatásait” (i. h. 347). A két fiatal nyelvész felveti a problémát, megoldást is javasol. Ámde ezt a gyakorlatban előbb ki kell próbálni, és csak azután alkalmazhatjuk nagyobb, pl. megyei kiadványainkban. Helyneveink közzétévő gárdájának az a felfogása, hogy csak olyan feladatokra vállalkozhatunk, amelyeket a rendelkezésünkre álló erővel meg tudunk oldani. Könnyű tanácskozó asztal mellett szép és nagy követelményeket kitűzri, de nehezebb azokat megvalósítani. Német és szláv neveinkben ui. nem az ún. illabiális á hang jelölése vagy nem jelölése a probléma, ahogy egyesek gondolják, hanem a diftongusok és az intonáció (tágabb értelemben alkalmazva) átírása a nehéz. A magyartól eltérően mindkét jelenség fonematikai különbséget fejez ki ott. E téren még sokat kell tennünk, míg a járható utat megtaláljuk.

3. Kissé félrevezeti a beszámoló írója az olvasókat, amikor „a zalai és a somogyi kötet földrajzi neveinek írásmódjában mutatkozó következetlenségek kiküszöbölésére” tett javaslatokról (i. h. 347) ír. Az olvasó ebből nagyobb hibákra gondolhat, pedig csupán a többemű földrajzi nevek egybe-, kötőjeles, illetőleg különírásáról van szó. Tudományos szempontból e nevek írásmódja lényegtelen. Kétségtelen viszont, hogy kiadványainkban törekednünk kell a v i s z o n y l a g o s következetességre és az egyszerűsítésre. Ez utóbbi megvalósítása sajnos nagyon nehéz feladat. Kár, hogy a földrajzi nevek közzétételevel foglalkozó nyelvészeink egy része sem akar a gyökeres egyszerűsítésre, azaz a többemű nevek egybeírására vállalkozni. 30—40 évvel ezelőtt névgyűjteményeink közzétévői pedig nagyjából így jártak el, és néhány apró kivétellel ezt a módszert alkalmazza a német névtudomány is.

Végh József

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 10. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

75.1430 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

A rádióbemondó beszéde (Ismerteti: <i>Gáspár László</i>)	232
Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika (Ismerteti: <i>Benkő László</i>)	236
Anyanyelvi kaleidoszkóp (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	238
V. A. Ickovics: A nyelvi norma (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	240

A Nyelvőr postája

<i>Rácz Endre</i> : Huszonéves	243
--------------------------------------	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>K. G.</i> : Olesít — <i>R. L. G.</i> : Hé — <i>L. J.</i> : Vízi erőmű — vízerőmű — <i>T. U. I.</i> : Vezér — vezír — <i>T. U. I.</i> : Liget — <i>R. L. G.</i> : Pém — <i>R. L. G.</i> : Átlagáéi — <i>†F. G.</i> : Részletes, fényképes levél — <i>R. L. G.</i> : Milyen hangszer a szaxofon? — <i>G. L.</i> : UNESCO asszociált iskola — <i>K. G.</i> : Nőszül — <i>†F. G.</i> : Idézőjelbe tett szó toldalékolása — <i>R. L. G.</i> : Tarnaörs — <i>†F. G.</i> : Tiszaalpar — <i>†F. G.</i> : Dublin	244
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Graf Rezső</i> : Kazinczy nyelvművelő napok Kassán — Szarvas Gábor nyelvművelő napok Adán	253
<i>Végh József</i> : Megjegyzések	254

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,- Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzeteik* című sorozatra. Eddig jelent füzetek:

1. *Bárzsi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szal alyai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárzsi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	50,— Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,— Ft
<i>Benkő Loránd — Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,— Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass....	220,— Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la vesification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,— Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.....	70,— Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,— Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A — Za. Szerk. <i>Juhász József — Szőke István — O. Nagy Gábor — Kovalovszky Miklós</i>	260,— Ft
<i>Tompa József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,— Ft
<i>Tompa József</i> : Kleine* Ungarische Grammatik	150,— Ft
<i>Szoboszlay Agnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,— Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás* állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,— Ft
<i>Penavin Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,— Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	38,— Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,— Ft
<i>Juhász Gyula</i> költői nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,— Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,— Ft
<i>Órdög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok (Göcsej és Hetés területén	115,— Ft
Petőffi-szótár. Petőffi Sándor életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,— Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,— Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocsnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,— Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,— Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gonbanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,— Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,— Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd — Fábrián Pál</i>	16,— Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu — Deme László</i>	420,— Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,— Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László — Végh József</i>	240,— Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17)	48,— Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,— Ft
Jelentéstan és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu — Szathmári István — Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,— Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,— Ft
<i>Havas Freenc</i> : A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,— Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.) ..	19,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Tompa József: „Nyelvében él a nemzet”

Kállai Gyula: A nyelv hatalma

Grétsy László: Van-e eredménye a nyelvművelésnek?

Balázs János: Kontrasztivitás, interferencia és nyelvművelés

Görömbei András: Veres Péter és a magyar nyelv

Kovalovszky Miklós: A nyelvművelő Bárcezi Géza

Pásztor Emil: Asszonyneveink és a módosított családjogi törvény

Szilágyi Ferenc: „A stílus magyar gazdasága”

Réger Zita: Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában

Papp Ferenc: Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen

Pusztay János: A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben

R. Hutás Magdolna: Mióta él nyelvünkben a reakciós szó?

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

99. ÉVFOLYAM 1975. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Tompa József</i> : „Nyelvében él a nemzet”	257
A magyar nyelv hete, 1975	
<i>Kállai Gyula</i> : A nyelv hatalma	267
<i>Grétsy László</i> : Van-e eredménye a nyelvművelésnek?	270
<i>Balázs János</i> : Kontrasztivitás, interferencia és nyelvművelés	284
<i>Görömbei András</i> : Veres Póter és a magyar nyelv	294
Nyelvművelés	
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A nyelvművelő Bárczi Géza	302
<i>Pásztor Emil</i> : Asszonyneveink és a módosított családjogi törvény	314
Íróink nyelve]	
<i>Szilágyi Ferenc</i> : „A stílus magyar gazdagsága”	325
Nyelv és iskola	
<i>Réger Zita</i> : Közör törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában	343
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Papp Ferenc</i> : Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen	351
<i>Pusztay János</i> : A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben	356
Szó- és szólásmagyarázatok	
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Mióta él nyelvünkben a <i>reakciós</i> szó?	365
<i>Takács Lajos</i> : Gyöngyözés — fahegyvágás — Csigar	370

Imre Samu

(1977. 1000)

MAGYAR NYELVŐR

99. ÉVFOLYAM

1975. JÚLIUS—SZEPTEMBER

3. SZÁM

„Nyelvében él a nemzet”

(Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia)

1. Régóta ismeretes, hogy A' magyar tudós társaság megalapítását (1825.) hosszú évtizedek szívós küzdelmei előzték meg, s ezek vezérlő gondolata végül a *Nyelvében él a nemzet* mondatban öltött maradandó formát. Bár ez a tömör változat csak 1851 óta igazolható, Tolnai Vilmos szavaival „addig is, nyolcvan év folyamán alig van írás, könyv, beszéd, hol a gondolat sokféle fogalmazásban elő ne fordulna . . . A szállóige végleges kialakulását az 1825—1844-i országgyűlések idejében kell keresnünk, mikor a magyar nyelv közéleti és hivatalos elsősége a harcoknak egyik legfőbb pontja lett” (MNy. 29: 53; uo. l. a korábbi szakirodalmat). S hogy legfőbb tudományos intézményünknek létrejöttében milyen szerepe volt a szállóigében kifejeződő felismerésnek, azt világosan tanúsítja az első akadémiai Évkönyvnek (1833.) Döbrentei Gábor tollából eredő történeti visszapillantása. Ez a bécsi magyar testőrök akadémiai törekvéseire térve, már **i d é z e t k é n t** (de kiéként?) alkalmazott egy terjedősebb variánst: „Indúlatosan kezdé ezen idők szentelte igazságot: »nyelvében él, nyelvével hal« akármelly nemzet, 1772. óta néhány Író, szívig juttatni, kik belémelegedvén a' külföld' saját nyelvü munkáiba, az előrehaladtak' köréből nagy férfiak' fájdalomával pillantának elmaradott hazájokra 's abban, ha nyelvét tovább is csak falukban hagyná, a' kiveszendő magyar nemzetre” (26; Tolnai i. h. egy kissé másként idézi a szöveget).

Akár ebben a formában s Bessenyeinek vagy valamelyek társának mondasából lekerekítve öröklődött a megrendítő intelem a reformkorra, akár nem, az bizonyos, hogy a leghaladóbb hazafiak lelkéből és lelkéhez szólt, s nem véletlenül lett a Társaságnak Teleki József elnök 1841-i megfogalmazásában ez a kettős feladat a kezdeti hivatása: „először a' magyar nyelv' művelése, kiképzése, másodsor a' tudományok' terjesztése, gyarapítása és főként nemzetiesítése a' magyar nyelv' segítségével” (Évkönyv 6: 5; az „Alaprajz”-ban más a szövegezés, l. Király Péter: NytudÉrt. 65. sz. 10 kk.).

Bármennyire természetes, hogy az alapításkor társadalmunktól meghatározott célok az 1825 óta eltelt másfél évszázad alatt gyökeresen megváltoztak, a Magyar Nyelvőr hasábjain legmúltóbban ma is úgy ünnepelhetjük vezető tudományos testületünket, hogy az **a n y a n y e l v j a v á r a v é g z e t t m u n k á j á n a k** főbb eredményei közül utalunk néhányra. Ez a tevékenysége ugyanis sajátos viszonyaink miatt eleinte együtt járt a nemzet megmentésének szándékával, de kevésbé sorsformáló jelleggel később is összeforrt a hazai szellemi élet magyarosodásával és önállósulásával: a művelt, haladó világnak egy megújult nemzettel való gazdagításával, illetőleg a korszerű tudásnak a dolgozó nép számára is érthetővé tételével.

Hadd hivatkozzam a koraibbi nyelvállapot jellemzésére Kazinczy Ferencnek 1793-i, ismert soraira: „Készületlen minden: Lexikonunk [= szókincsünk] szűk, szegény; Grammaticánk habzó, híjányos [azaz részben ingadozik, részben semmilyen irányítást nem ad a használatnak]; Stylicánk feszes, ügyetlen [érted: a műveltebb nyelvekéhez képest merev, esetlen]” (Levelezés 2: 301). És persze ő is sokszor fájlalta, hogy a helyesírásnak korszerű, egységes rendje — a művelt szellemi élet egyik alapkövetelménye — hiányzott. Amellett minden ez időbeli írásunkból kitűnik, hogy a magyar nyelv mennyire a falusi beszéd körébe szorult vissza a német s a latin nyomasztó súlya miatt. Az okok s az okozatok persze már erősen összeszőődtek: a művelt, fejlett, egységes nyelv hiánya gátolta a magyarság országos vezető szerepének erősödését, a köz- és magánéletbeli visszaszorulása pedig megakadályozta a korszerű nyelvi egységesülést és pallérozódást. A nemzeti nyelv ügye tehát valóban szervesen összefüggött a polgárosuló magyarság állami létével, társas életével és közműveltségével.

Az MTA elődje tudatában volt anyanyelvi teendőinek, s a tömérdék nehézség ellenére igyekezett is jól megvalósítani őket. Mindehhez azonban az egész társadalom részvétele szükséges volt: a nemzeti felelősségtudat fokozódása, a gazdasági s a társadalmi viszonyok lassú fejlődése, a főváros erősödő központi szerepe, az irodalmi, illetőleg a városi élet magyarosodása, az iskolázás, az újságok, a szépirodalom hatása egyaránt érvényesült ebben.

A társaság nyelvi szabályozó munkája a dolog természeténél fogva egyszerre több irányban is megkezdődött, s a különféle „időigény” és szakértői gárda szerint más-más ütemben valósult meg. „Az irodalmi nyelvnek mint egységes nyelvtípusnak a kialakulása elsősorban nyilván az érzékelhető: a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban indul meg és megy végbe, vagyis a hangtanban és a helyesírásban” — mondta emlékezetes 1952-i szegedi előadásában Pais Dezső (MNYTK. 83. sz. 126; az én ritkítással: T. J.). E kettős téren egyébként már a XVIII. század végső tizedeiben s a XIX.-nek első negyedében is jelentékeny törekvések egyengették az utat. (L. Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960.; Fábíán Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp., 1967.) Hogy az egység igénye 1825 után már milyen erős volt, azt szintén jól tudjuk. Az 1832-i helyesírás még inkább csak arra törekedett, hogy a társaság saját kiadványaiban a szedése „tétovázó és tarka ne legyen”, de még a tagoktól sem kívánta meg a követést, s a későbbi módosítások jogát is feltűnő hangsúllyal kötötte ki. Két év múlva a 2. kiadás Előszó-ja pedig már bátran remélhette, hogy némi szükséges csiszolással szabályai „a magyar nyelv” belső alkatját és ragos szerkezetét, minden erőltetés nélkül is elfogadható móddal jelelik ki” — azaz magától általánossá válnak. A további javítgatások a kezdetben kialakított elveket egyébként már alig-alig is érintették, s az írás országos egyöntetűsége (más mozzanatokkal együtt) csakugyan időszerűvé tette a nemzetünk sorsát biztosító nyelvi törvények megalkotását. (L.: Pais i. h. 159; az akadémiai szabályozás ötnegyed századának eseményeire pedig Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). Bp., 1974.) Mikor tehát a harmincas-negyvenes években a magyar sajtó a politikai közvélemény formálásában mind nagyobb hatást ér el, mikor Vörösmartyék az Athenaeumot irodalmi szöcsövékké tették, Jósika és mások regényei és novellái a múlthoz képest hihetetlen nagy olvasóközönségre tettek

szert, s az „Academia” irányításával vagy tőle függetlenül már egy sereg fontos magyar szakkönyv hagyta el a sajtót: a nemzeti nyelvi egység a Pais Dezső jelezte területeken eléggé biztosította az országos hivatali és iskolai használatnak legalább a lehetőségét.

Jóval nehezebb volt a viszonylagos művelt egység megteremtése a szókincs terén. Itt ugyanis nem csupán a táji meg az irodalmi és köznyelvi elemek elhatárolását kellett elvégezni a többé-kevésbé hagyományos anyagban (ide értve a szavak alakai és jelentésbeli ingadozásainak némi csökkentését is), hanem elvi és gyakorlati szempontból egyaránt elfogadható állást kellett foglalni az ortológusok és a neológusok nemrég még elmérgesedéssel fenyegető nagy vitájában is. Mint tudjuk, a szókészlet akadémiai normalizálása nem egy szűkebb körben már csak csak követte és erősítette a józanabb nyelvírást. A „tisztí” szókincs magyarosítása, Kazinczy 1819-i vitacikkének békítő-közvetítő hatása, az Aurora körének vonzó szépírói gyakorlata, az egykorú újságnyelv példája és sok egyéb ismert mozzanat megelőzte a Társaság korai: harmincas évekbeli tevékenységét is. Mindamellett a fejlődő életnek ezt a döntését látványosan megpecsételte, hogy az alapító Széchenyi tudatosan a neológia híve volt, hogy a modern szellemi érintkezés szavainak egységét rögzítő Magyar és német, illetőleg Német és magyar zseb-szótár (1835., 1838.) készítői, Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc tevékenyen is részt vettek a szóalkotásban; hogy az ekkori „titoknok”, Döbrentei Gábor szintén eléggé harsány neológus nyelven írt. Persze a neológia fölösleges vakmerőségeit szintén kerülte ez az egységesedő művelt szóhasználat. Hadd idézzem Teleki Józsefnek a X. (1841-i) közgyűlésen mondott boldog és büszke visszatekintéséből azokat a mondatokat, amelyek a neológia hozta gazdagításnak és szépítésnek-csiszolásnak nemzeti, sőt egyetemes emberi jelentőségét emelték ki: „Közönségesen hallatszott még ez előtt kevés évekkel azon panasz, hogy nyelvünk igen szűk, bárdolatlan, a’ műveltségben előhaladó emberi nem’ szükségéinek nem felel meg, a’ számosodó tárgyak’ megnevezésére, a’ napról napra nevelkedő eszméknek kifejezésére, az érzemények’ különböző árnyéklatainak festésére, elégtelen. Nyelvünk’ minden belső szépségei és bővítési képessége mellett is a’ vád nem volt alaptalan, és azt nemzetiségünk’ ellenségei igen mohón használták annak megmutatására, hogy nyelvünket illy állapotjában az igazgatási dolgok’ vitelére használni, az iskolákba a’ tudományok’ tanítására fordítani nem lehet, hogy az, minden műveltebb körökben az eszmék’ kicserélésére alkalmatlan. Hogy’ áll a’ dolog most? A’ nyelv egyes szavaiban, fordulataiban gyarapodva, már is bőségére nézve több más régolta művelt nyelvekkel mérközhetik . . . senki sem tagadhatja, hogy az mind a’ tudományokban, mind a’ köz életben, a’ szónoki székekben ugy mint a’ társalkodásban, a tárgyak’ megkülönböztetésére alkalmas lenni, az eszmékhez és érzeményekhez simulni kezd; esinos fordulatai, tisztult eredetisége ’s szabályossága, férfiasodott rövidsége ’s belső ereje által még bennünket is . . . kellemetesen meglep. Minden nagyítás nélkül elmondhatjuk, hogy nyelvünk az utolsó évtizedekben olly nagy előmeneteleket tett, mint az előtt századok alatt sem. Az említettem vádak elnémultak, a’ nemzeti nyelv’ ellenségei ezen védsánczaikból kivette más csekélyebb érdekű erősségek mögé kénytelenítették magokat vonni . . . Könnyítette a’ dolgot a’ nyelvbéli újítások iránt támadott vitának megszünetése . . . a’ két fél visszavonásai közt egyedül a’ nemzeti nyelv lett nyertes. A’ helyes újítások’ czélszerűségét senki sem hozza kétségbe, vagy legalább

az iránt véleményét a' megállapodott köz szellem ellen kijelenteni nem meri. Ha mindjárt némelyik tüzes ujtó merészségében kelletlenül tovább megyen is; a' nyelvtani szabályokban jártasabb, a' józan elvekben megegyezni kezdő írói közönség korlátot vet neki" (Évkönyv 6: 5—6; az én ritkításommal: T. J.). Bár a művelt nyelvi szavak standard alakjának és jelentésének rögzítésére tervezett „Nagy szótár” a maga korszaknyi késése miatt ebbeli szerepét már nem tölthette be, az Akadémia modern szókincsünk kialakításában az említett módon derekas munkát végzett. (A nyelvújítás részletesebb szókincsgyarapító és esztétikai, főként szórövidítő eredményeire s a társaság szerepére l. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp., 1929.; szótárkiadó tevékenységére pedig Kelemen József: A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből, szerk.: Szathmári István. Bp., 1970. 77—108.)

Jóval kevésbé volt sikeres az intézmény szervezte grammatika-írás. Noha a művelt nyelvhasználat szabályainak pillanatnyi rögzítésére ezt is kezdettől meg akarták valósítani a vezetők, a képzett szakemberek hiánya itt érzett meg leginkább. A szófajtanak s a szóalaktanak fontos részeit úgy-ahogy már 1832-ben beleszorították a „Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai"-ba: az erőfeszítések tehát főleg a m o n d a t t a n r a — egykorú műszóval: „szókötés"-re — összpontosultak. Ennek első, 1843-i kiadása (A' magyar szókötés' főbb szabályai) még csak „A Magyar Tudós Társaság' külön használatára” készült, mint a legkorábbi ortográfia; kiegészítését, csiszolását szintén a hozzáértők bíráló megjegyzéseitől (s egy ilyen tárgyú pályázatra érkező művektől) várták az illetékesek, l. a *D. Schedel Ferencz, titoknok* aláírású „ELŐSZÓ” szövegét. A teljes nyelvtan némely korábbi nyelvtudományi pályamunka fölhasználásával 1846-ban (2. kiadása egy évvel később) jelent meg A' magyar nyelv' rendszere címen. Az „Academia” eredeti céljaihoz elsősorban normatív grammatika illetet volna, ám itt inkább a rendszer ábrázolása került a középpontba. Ez önmagában nem lett volna baj, ha Révai Miklós súlyú, de a későbbi rendszerszemléletet valló tudósok készíthették volna. A mű így szükségképp jó meg rossz egységek felemás szövedéke lett. Fő érdeme bizonyos terminológiai „szabványosításon” túl talán az, hogy az 1843-i Szókötés jó útmutatásai e mű által is erősíthették a magyaros fogalmazást. Schedel előszava most sem ígért sokat: „noha ez, nyelvünk' ismeretének jelen szakában, távolról sem lehetett vég szava a' nyelvkérdések' mezején: jobbnak hitte [az Akadémia] egy, habár csak aránylag a' czélnek megfelelő, munkát adni” — morrdta, s újra csak további kiegészítést, javítást kért a hozzáértőktől. A testület fő elveként hirdetett „Győzzön a' mi jobb” tétel azonban máig is tiszteletet érdemel, mint a tudományos fejlődés legjobb alapja. — A művelt nyelvhasználat irányításában ezt a kötetét is a régiségnek Révai Miklóstra visszamenő tisztelete jellemzi, persze a mérsékeltbb nyelvújítás eredményeinek elfogadásával színezte.

Említettem fentebb, hogy Kazinczy 1793-ban nyelvünk stilisztika i szempontú csiszolását és hajlékonyabbá tételét is sürgette, s köztudomás szerint éppen az ő egyik nagy érdeme, hogy a művészi stílusnak különféle árnyalataira, változataira igyekezett példát alkotni, többnyire idegen minták átköltésével. A köznyelvi stílus hasonló, árnyalt megújítását mégsem kérhetjük számon a Társaság első évtizedeitől, hiszen ezt a hangtani stb. egységesítéssel ellentétben aligha végezhetette el tekintélyi alapon, „fölülről”. (Egyébként a modern társalgási nyelv, a „szép társasági szózat” kimunkálása az alapító

Széchenyinek is szívügye volt.) Azt azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a stilisztikára még 1843-ban meghirdetett akadémiai pályázat szó szerint „a' magyar nyelv' eredeti, tiszta, sajátosságos és választékos [tehát: ajánlható] kifejezései”, másfelől meg „a nyelvünk' tisztaságával, eredetiségével, sajátosságaival ellenkező, idegenszerű” (azaz: kerülendő) elemek összeállítását kívánta: a magyaros nyelvhasználat fejlesztésére tehát ez esetben is gondot kívánt viselni. A Czuczor és Vörösmarty véleménye nyomán díjat nyert mű, Szvorényi József Magyar ékes szókötése, 1846-ban megjelenve kétségtelenül szerencsésen kiegészítette az irodalmi és köznyelv javára kezdett akadémiai fáradozásokat.

Mondanom sem kell, hogy a testületnek az alapításkor kitűzött másik fő célja („a' tudományok” terjesztése, gyarapítása és főként nemzetesítése a' magyar nyelv' segítségével”) szintén nem szorult háttérbe ez időben sem, de most még a további magyar nyelvészeti tárgyú kiadványokat sem tudom részletesebben méltatni. (Ezekre l. Szinnyei Józsefnek a százéves jubileumra írt áttekintését: *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány*. Bp., 1925.) Én az eddigiekkel csupán annak megvilágítására törekedhettem, hogy a Társaság anyanyelvi munkássága nélkül a magyarság 1848-ban külön polgári nemzetállamának megteremtésére, a Habsburgok elleni szabadságküzdelmére sem vállalkozhatott volna olyan esélyekkel és önbizalommal, mint a valóságban tette!

2. Az 1849 őszi vésznapok után a magyar nemzetállam még hosszú ideig csak az emlékezésben s a remények világában élt. A zord valóság azonban sokszor még a költő reménykedését is elhervasztotta, Homérosz útja helyett Ossziánéba terelve őt: „Késő, habár láttam virágát, | Biztatnom a kidőlt fagyát: | Viragozzék megint” (Arany: *A dalmok búja*). De ha a közéletben a magyar szó újra visszaszorult is, összekötő kapocs és erőforrás volt már 1850-ben. Másutt Arany is a tárgyalt szállóigével buzdította a népszerű színezt: „Félre, kishitűek, félre! nem veszett el — | Élni fog nyelvemben, élni művészetemmel, | Még soká e nemzet!” (Egressy Gábornak). Maga a tudós intézmény eleinte szintén nehezen jutott szabad levegőhöz, kivált az anyanyelv szervezett védelméről nem lehetett szó. De végső fokon minden magyar nyelvű tudományos munka ezt is szolgálta, s különösen ezzel volt összefüggésben például Reguly Antal nyelvrokonságunkat kutató vállalkozásának támogatása. Toldy Ferenc, Hunfalvy Pál és derék társaik nem feledkeztek meg a szervezésről sem; Hunfalvy például 1856-ban magánvállalkozásként biztosított folyóiratfélét (*Magyar Nyelvészet*). Ezt folytatta 1862-ben, a légkör némi tisztulásakor az akadémia indította Nyelvtudományi Közlemények; ugyaneztől működött állandó jelleggel a Nyelvtudományi Bizottság, s ez évből való az intézmény első nagy távlatú nyelvészeti munkaterve is. Részletes ismertetését 1969-ben tette közzé Király Péter (*NytudÉrt.* 65. sz. 14. kk.): most csak azt fűzöm hozzá, hogy bár ez a program a kutatás irányait összeállította, ám a nyelvhasználat gondozásáról még áttételesen is alig van benne szó.

A magyar nyelvészeti eredményeket nem kívánám részletezni (l. Szinnyei i. h.). A nyelvművelésnek a politikai viszonyok miatti tartós visszaszorulása azonban lassan másfajta nyelvi-szellemi feszültséget teremtett. Egyrészt ugyanis a nyelvújítás fajult némelyik tudós vagy irodalmár tollán merő önkényeskedéssé, másrészt az osztrák rendszertől ránk szabadított idegen hivatalnokok s a félig megmagyarosodott polgárság sok-sok németességet

terjesztett el, kivált a hivatali s az újságnyelv útján. A bajok csökkentésére tehát az Akadémia is új módokat keresett: előbb pályázatokkal igyekezett tisztáztatni az elvi és történeti kérdéseket, majd 1872-ben Szarvas Gábor szerkesztésében új, elsősorban nyelvművelő folyóiratot bocsátott szárnyra: a Magyar Nyelvört. Erről az ellentmondásos szellemi küzdelemlről nemrég bővebben szoltam, A Magyar Nyelvör első száz éve és nyelvművelésünk ügye című cikkemben (MNy. 70: 129—44), azért csak fő társadalmi, illetőleg akadémiai vonatkozásaira utalok. Tudni való, hogy a neológusok törekvései nagyban segítették a magyar nyelvű közműveltségnek nemzetközi szintre emelését, de egyúttal eléggé megváltoztatták nyelvünk hagyományos arcát: új szavak ezreit alkották meg (olykor közismert latin vagy német szavak helyett is), szavainkat rövidebbé, szebb hangzásúvá faragták; sőt divatos szófűzésében, stílusában a mondattant is több tekintetben módosították. Ezzel azonban mind nagyobbá lett a szakadék a tanultak s a tudásban elmaradtak nyelve közt; sőt a művelt rétegek körében is ellentét támadt a hagyományos nyelvi szabályokat tisztelők és a merész újítók között. Szarvas Gábor és néhány szélsőséges ortológus társa ezért mind szenvedélyesebben a népi beszélt nyelv s a nyelvújítást megelőző nyelvtani rend védőjévé lett. Ám nyelvi demokratizmusával egyben akarva-nem akarva a visszafordíthatatlan szellemi fejlődést is támadni kezdte, s a művelt nyelvi helyesség megállapítására népnyelvi, illetőleg részben már meghaladott nyelvállapotot vett volna mércéül. Az Akadémia lassan erősödő feudális irányításának korában mármost nyilván üdvös is volt ez a népbarát nyelvi ízlés, az anyanyelvi felelősség félhivatalos tudatosítását pedig tekinthetjük akár az alapításkor vallott célok korszerű megfelelőjének is. De másfelől a reformkor, a forradalom és a szabadságharc egész eszmei hagyatéka a már megújított művelt nyelven maradt ránk, s a magyar nyelvű modern tudományos ismeretanyag szintén ezen jutott el a növekvő számú iskolázottakhoz. Sőt az Akadémia vezetői közé emelkedő Arany, Gyulai, Szász Károly stb. költészetek csakúgy tele volt az utóbbi száz év nyelvi vívmányaival, mint a kozmopolitább polgári írók fogalmazása. (Az országos használatúvá lett *gyufa*, *járda*-féle köznyelvi szókról nem is beszélve.) — Ez az elvi feszültség mégsem okozott veszélyes robbanást a tudós testület nyelvi irányító tevékenységében. Egyrészt ugyanis az élet sodra s a termékeny szakmai viták lassan lekoptatták az új ortológia sok túlzását — kivált mikor Szarvas halálakor a vezetés Simonyi Zsigmond kezébe ment át; amellet meg befogadtatták az országos élőbeszéd természetesebb, népiesebb stílusát. Másrészt a Nyelvör iránya csakugyan sokat tett az idegen-szerűségek visszaszorítására s a magyaros kifejezésformák tudatosítására, részben az iparos és kereskedő kispolgári réteg tagjai közt is.

Az ellentétek parazsa azonban az MTA berkeiben továbbra sem hamvadt el egészen, s mikor az öröklött helyesírási szabályok gyakorlatias megújítására a sajtó gyakorlati kezdeményei és korábbi elvi próbálkozások után Simonyi Zsigmond a haladó pedagógusszervezetek támogatásával kierőszakolta a több ponton egyszerűsített helyesírási iskolai engedélyezését, már érezhető szakadás támadt a Magyar Nyelvör köré tömörülő, radikális polgári szellemű nyelvművelők meg az MTA bizalmát élvező s inkább Arany János, Szász Károly, Gyulai Pál nyelvi eszméit valló csoportok közt. E megosztásnak s a Tanácsköztársaság alatti és utáni politikai küzdelmeknek részleteiről folyóiratunk 1969-ben, Simonyi halálának ötvenedik évfordulójakor több cikkben beszámolt, magam szintén foglalkoztam velük az 1975-ben megjelent, Simonyi

Zsigmond című könyvecskében (A múlt magyar tudósai sorozatban): ezekről tehát már nem szólok.

Meg kell említenem azonban itt is, hogy a Nyelvőr elsorvadása s az idegen — főleg német — nyelvi hatás erősödése az MTA-t később helyes új lépésre készítette: 1932-ben eléggé friss szellemű, népszerű nyelvvelő lapot indított, a Magyarosant. Ennek fő munkatársai, illetőleg szerkesztői eleinte nem tértek el a legjobb magyar nyelvvelői hagyományoktól, a fasizálódás legsúlyosabb éveiben azonban olykor felszínes, illetőleg sovinizta cikkírók is szóhoz jutottak hasábjain. Az MTA akkori nyelvvelésének hatékonyságát nagyban fokozta az, hogy Zsirai Miklós, Nagy J. Béla és más szakértők folyóiratbeli írásai időben (s részben szellemükben is) egybeestek Kosztolányi Dezsőnek s egy-két más írónknak művészi cikkeivel, a rádióban pedig Halász Gyula nyelvvelő rovatának népszerű, rövid előadásaival, továbbá hogy az iskolai nyelvvelés sok-sok intézetben szintén nem rekedt meg Pintér Jenőék félhivatalos anyanyelvi „tízparancsolat”-ának pufogatásában. S Kodály Zoltán ugyancsak ekkor döbbsentette rá közvéleményünket a magyar kiejtés romlására.

Mondanom sem kell, hogy nyelvvelésünk Világostól az Akadémia újjászervezésig végbemert fejlődésének fontos eseménye volt egy-egy kimagasló magyar nyelvtudományi kiadvány megjelenése is (persze éppen a nyelvi nevelésben fontos modern nyelvtant, szótárt stb. az intézmény nem készítette!); nemkülönben némelyik tudományág „közérthetetlen” zsargonjának épkezláb szaknyelvvé való csiszolása. (Az utóbbiak közül a legfontosabb Szily Kálmánéknak a természettudományban végrehajtott s az MTA-tól is támogatott nyelvi reformja, a századforduló előtt.)

3. Bármilyen sorsformáló hatású volt legfőbb tudományos testületünknek a magyar nyelv javára végzett régibb munkája, mai és jövődó gondolatcserénk eszköze szempontjából természetesen a f e l s z a b a d u l á s u t á n i események érintenek mindannyiunkat legközelebből. Azért ha szó kerül is a legtöbb olvasó előtt jól ismert részletekre, újra világosan meg kell jelölnünk a fő erővonalakat. (S itt fenyegeti e sorok íróját leginkább az a veszély, hogy — mint kortárs és néha közreműködő — szubjektíven árnyalja a képet.)

Az apokaliptikus emberpusztítás után ocsudó társadalomnak természetesen nem a nyelvvelés újjászervezése volt a legsürgősebb teendője, kivált hogy az 1944 előtti években nem egy túlzó sovinizta vagy fölületes hang is rontotta hitelünket. De csakhamar tudatosodott, hogy éppen a német befolyás és egyben a sovinizmus megszűntekor, másrészt a történelmi méretű társadalmi átrétegződés után, a művelődési forradalom hősi korszakában itt is különleges, korszerű feladatok várnak megoldásra. Első mozzanatként azt említem, hogy a világnézetéért korábban elfojtott Nyelvőr 1946-ban újra megjelent, s Laczkó Géza, Déry Tibor, Nagy Lajos mint az írók „Nyelvvelő Bizottság”-ának tagjai nyomban külön súlyt adtak írásaikkal a folyóiratnak. A sok időszerű anyanyelvi gond hamarosan a Magyar Dolgozók Pártját, a sajtót s persze a nyelvtudományt is foglalkoztata. Maga az újjászervezett MTA 1951 végén rendezett vitát „A nyelvvelés elvi kérdései”-ről; előadója Lőrincze Lajos volt, aki az MTA újonnan alapított Nyelvtudományi Intézetében, majd a megfelelő — ma Anyanyelvi Bizottság néven működő — „csúszszervben” a nyelvápolás munkáit azóta is szervezi-vezeti (az utóbbiban előbb Kodály Zoltán, most Illyés Gyula támogatásával), sőt 1954 óta a Nyelv-

őrt is szerkeszti. Tisztázódott tehát, hogy a nyelvi demokratizálódás nem jelentheti a nyelvjárásoknak az irodalmi nyelv rovására való érvényesülését; viszont a maradibb írott s a gyorsabban változó beszélt nyelv közt keletkezett ellentéteket általában az utóbbinak a javára kívánta Lőrincze Lajos megszüntetni. Az immár közkeletűvé lett, korábban üldözött idegen mintájú kifejezések esetében az idejétmúlt tilalmak feloldását javasolta. S talán ennél is fontosabb, hogy a hibaüldözésről bizonyos fokig a helyes, színes, példaadó megoldások tudatosítására, az anyanyelvi műveltség elmélyítésére terelte a közfigyelmet. (Ez az úgynevezett pozitív nyelv művelés.)

Az Akadémia a szocialista művelődés alapjainak biztosítására más — szovjet és korábbi hazai — elgondolások nyomán szintén több olyan tudományos termunkát kezdett ez idő tájt megvalósítani, amely egyúttal erősítette az anyanyelvi képzést is: így egyebek közt értelmező szótárt és normatív leíró nyelvtant készítettett a Nyelvtudományi Intézetben.

A helyesírási szabályzatnak 1950-i (9.) kiadását 1954-ben egy további, erősebben átdolgozott (10.) kiadása követte, s ezek előkészítésébe és utólagos megvitatásába már minden eddiginél szélesebben bekapcsolódtak a különösen érdekelt szakmák dolgozói (egyrészt nyomdászok, korrektorok és szerkesztők, másrészt nevelők, írók, újságírók), sőt általában a nagyközönség is.

A nyelv művelés mélyebb elméleti feldolgozását a már említett vitaülés után a Lőrincze Lajos szerkesztette Nyelv művelésünk főbb kérdései című kötet (1953.) tárta az érdeklődők elé. A nagyközönség kezébe azóta évente került egy vagy több új nyelv művelő könyv, a magyar nyelv hete pedig kilenc éve országos üggyé lett.

A hallgatók anyanyelvi képzésére a rádió előbb időnként elhangzó, hosszabb lélegzetű előadásokat szervezett, majd ezek helyett rendszeresítette Lőrincze Lajos igen kedvelt, ötperces, Édes anyanyelvünk című, hetenként változó műsorszámát. A beérkezett kérdésekről időnként a televízió rendezett nagy sikerű nyilvános vitákat. Amellett újabban mind több fővárosi és vidéki lap közöl alkalmoszerűen vagy rendszeresített rovatban szórakoztatva nevelő anyanyelvi írásokat.

Jó együttműködést épített ki az akadémiai kutatók csoportja és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége más szakértő nyelvészekkel és a nyelvi kérdésekkel mindennapi munkájuk során foglalkozó intézmények dolgozóival, továbbá a tudományos ismeretterjesztés szerveivel. Számptalan ankéton, szakmai továbbképző tanfolyamon, közös munkamegbeszélésen tisztázták a nyelvi nehézségek hátterét és elhárítását; a levélben vagy távbeszélőn tanácsot kérőknek pedig több „közönségszolgálat” állt és áll rendelkezésére Budapestben és vidéki művelődési központokban. Az ifjúság körében anyanyelvi szakkörök jöttek létre, különféle kiejtési és más versenyek indultak. Különös értékük van a külföldi magyarság, illetőleg anyanyelvi tanárai számára a Magyarok Világszövetsége szervezte sorozatos kiadványoknak, tanfolyamoknak, rendezvényeknek. És persze még sok-sok más, rokon munkának; hiszen ma külön nyelv művelő munkabizottsága van több nagy intézménynek (így a Lapkiadó Vállalatnak), s a rádió „Magyarán szólva” műsorszámát szintén hétről hétre foglalkozik a nyelvi helyesség gyakorlati kérdéseivel.

De térjünk vissza az Akadémia Anyanyelvi bizottsága irányította, sokfelé szerteágazó munkának időszerű elvi problémáira. A szocializmus építésének mai, fejlettebb fokán tovább növekedett az élő szóbeli előadás fontossága: érthető tehát, hogy az ötvenes évek első feléhez képest fokozódott

a kutatás a kiejtés normáinak pontos megállapítására, s megnőtt a szép, magyaros beszéd becsülete. A nyelvtudományban többször kitűnt, hogy eddigi nyelvtanaink nem foglalkoztak eléggé a m o n d a t n á l n a g y o b b k ö z l é s e k szabályaival. Néhány fontos tudományágban, szakmában szükségét látták már a hozzáértők, hogy szabályozzák m ű s z ó h a s z n á l a t u k a t és a köznyelvtől esetleg eltérő h e l y e s í r á s u k a t ; ez a nehéz és lassú munka azonban még sok további területen is időszerű volna. Ugyancsak nehézkesen halad a nap nap után jelentkező, közérthetetlen i d e g e n s z a v a k n a k ötletes magyar elnevezésekkel való gyors helyettesítése, s még mindig nem érthetünk egyet több s z ó - és n é v p á l y á z a t eldöntésének szempontjaival.

Az egyik ma is tisztázásra váró fő kérdés ez: hogyan lehetne a magyar nyelvi műveltséget a m u n k á s o k és a p a r a s z t o k közt is még sikerebben elmélyíteni? Hiszen közéleti szerepük, a társadalmi életben való részvételük enélkül vagy gátlásossá, vagy kevésbé sikeressé válhat! Ezzel kapcsolatos az a probléma, hogy a f i a t a l o k n y e l v h a s z n á l a t á b ó l miként gyomlálhatók ki a későbbi közszereplésüket zavaró stíluselemek, elsősorban a trágár és a mások érzelmeit megokolatlanul sértő kifejezések. Egy másik nehéz ügyünk, hogy az anyanyelvi ismeretek oktatásában szerintem kevesebbet vállal a mai i s k o l a r e n d s z e r a kívánatosnál, s túl sokat hárit át az i s k o l á n k í v ű l i anyanyelvi nevelésre, ismeretterjesztésre.

4. Nem folytatom a sort, inkább megkísérlem s u m m á z n i a főntieket. Akadémiánk százötven esztendeje elsősorban az anyanyelv ápolására s a magyar nyelvű tudományosság terjesztésére létesült, és e feladatának a lehetőség szerint s a polgári nemzetfelfogáshoz illően már az 1848-i forradalom előtt meg is felelt: szinte nemzetmentő munkát végzett. 1849 és 1945 közt, különféle fejlődési fokon levő feudálkapitalista közállapotaink során szintén többször kezdeményező maradt az anyanyelvi közműveltség terjesztésében és elmélyítésében, nemegyszer azonban inkább csak passzív szemlélője volt mások jó szándékú törekvéseinek, sőt olykor ideig-óráig kerékkötője lett némely szükséges újításnak. A mi korunkban az MTA növekvő egyéb teendői közepette is világosan látja s állandóan következetesen végzi nyelvvédő, a korszerű nyelvi műveltséget biztosító sokoldalú feladatait. Ha 1825 után legfőként a *Nyelvében él a nemzet* gondolata vezette munkálkodását, ma az e g é s z n é p gondosabb, tudatosabb előadókészsége és mélyülő anyanyelvi műveltsége a legfőbb cél. Ennek megvalósítását pedig az irányításon túl nem is az MTA-tól mint főhatóságtól, hivataltól kell várnunk, hanem az egész társadalom összefogásától, harmonikus és céltudatos áldozatvállalásától.

Ehhez kíván tehát jó áttekintést, szervező erőt és kitartó segítőkészséget vezető tudományos testületünknek a magyar nyelv művelők tábora.

Tompa József

Ebben az esztendőben az eddiginél még „országosabbá” szélesedett a magyar nyelv hetének programja. A legtöbb megye TIT-szervezete elismerésre méltó becsú vággal szervezte meg rendezvényeit a maga területén a maga körülményei között és eszközeivel. Ezzel együtt tartalmában és formáiban is tekintélyesen gazdagodott művelődésünknek — bizvást mondhatjuk: közművelődésünknek — ez az eseménye.

Kilenc évvel ezelőtt a budapesti Kossuth Klub estjei indították el anyanyelvünk ápolásának immár általánosan ismert, sőt elismert programját. Azóta több megye versengve kérte és szerezte meg a „központi rendezvény” rangját. Az idén Hajdú-Bihar megye minden vezető intézménye összefogott, hogy Debrecen méltó központja legyen az ünnepi hétnek. Osupán ebben az egy megyében közel száz jól sikerült összejövetelt, „találkozót”, műsoros estet és egyéb mozgósító erejű alkalmat tarthat számon a krónika 1975 tavaszáról. De ez a statisztikai adat még országossá többszörösítve sem tudja érzékeltetni azt az élénk érdeklődést, amely — legtöbbször számon sem tartva — szűkebb körök: iskolák osztályai és szakkörei, üzemek- és gyárakbeli részlegek, szocialista brigádok, továbbképző intézmények, művelődési házak megmozdulásai nyomán ébredt anyanyelvünk iránt.

Nagy szerepet játszott ebben a társadalmi méretűvé terebélyesedő érdeklődésben az is, hogy a budapesti rendezvénysorozat székhelye az idén a Csepel Vas- és Fém művek volt. Vezetősége — ügyszeretetével és támogatásával — minden nagyüzemünk számára követendő és követhető példát adott.

Az ünnepi hét magas színvonalú tartalmával méltó módon viszonzta az országos támogatást. A program tengelyében a közélet és a nyelv kapcsolata állt. A rendezőség ezzel is kifejezésre kívánta juttatni felszabadulásunk harmincadik évfordulója alkalmából azt a vezérlő gondolatot, hogy demokratikus irányban egyre mélyülő társadalomfejlődésünk az anyanyelvi műveltség társadalmi méretű elsajátításával válik teljessé. Az anyanyelv biztos és helyes használata ugyanis feltétele annak, hogy mindenki építő részese lehessen szocialista átalakulásunknak, hogy élhessen kötelességeivel és jogaival, gátlások nélkül vehessen részt a nyilvános élet számtalan alkalmán.

A vázolt okokból eredt szerkesztőségünknek az az elhatározása, hogy ebben a számunkban külön „rovatban” (sőt egybe is írhatólag: „különrovatban”) közölje néhány elhangzott előadás szövegét. Így kívánunk nemcsak „anyagot” közvelíteni a kilencedik ünnepi nyelvi hétről, hanem serkenteni is minden illetékest a következő, a tizedik, tehát a jubiláris magyar nyelv hete még nagyobb szabású megrendezésére.

A szerkesztőség

A nyelv hatalma*

Tisztelt Hallgatóim!

Az idén kilencedik alkalommal tartjuk meg A magyar nyelv hetét. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kezdeményezése életrevalónak bizonyult: eredményesen segíti, hogy gyarapodjék a tudatos nyelvművelés szép ügyének tábora.

Most Debrecen város és Hajdú-Bihar megye ad otthont a központi rendezvénynek. Felhatalmazva érzem magam, hogy a város és megye nevében is szeretettel üdvözöljem minden kedves vendégünket.

Megérdemlik a rendezők, hogy sok mindenért megdicsérjük őket. A többi közt azért, hogy — ha szerintem egy kissé későn is — eszükbe jutott Debrecen és Hajdú-Bihar, hiszen ez a város és ez a vidék joggal lehet büszke nyelvi és irodalmi hagyományaira. Irodalmunk nagyjai közül sokan itt tanulták a szép magyar beszédet, az ízes nyelvi fordulatokat; még a város és a táj hangulata is kitörölhetetlenül beépült irodalmunkba. Debrecen nevelte Csokonai Vitéz Mihályt és Fazekas Mihályt. Itt tanult legnagyobb nyelvművészünk, Arany János. Gazdag szókincsét, nyelvének kifejező erejét nemcsak a hajdani, hanem a ma élő nagy író egyéniségek is követendő példának tekintik. Nem kis szerénységgel és a költő iránti nagy tisztelettel nemrég írta Déry Tibor: „Bár tudnék fele olyan jól, negyed olyan jól magyarul, mint Arany.” Maradandó élményeket szerzett Debrecenben és e tájon Ady Endre és Móricz Zsigmond. A Hajdúság adta Veres Pétert, a bihari vidék pedig Szabó Pált. Itt, a mai megye területén fogant mindkettőjük bámulatos nyelvi ösztöne. Itt diákoskodott Szabó Lőrinc. Debrecenben élt és alkotott Oláh Gábor és Gulyás Pál: e város nyelvének szépségeivel gazdagították irodalmunkat.

A táj dalai, meséi megannyi gazdag értékkel gyarapították népünk hagyományait. És nem lehetünk annyira szemérmesek, hogy ne utaljunk azokra az értékekre is, amelyek ebben az országrészben a képzőművészet, a népi iparművészet, a zene, a tánc s a művészetek más ágazataiban születtek.

Érthető tehát a szeretet és a megbecsülés, amellyel a város és a megye lakói az ünnepi alkalomra ide érkezett országos tekintélyű, közszeretnek örvendő nyelvművelőket fogadta. De ugyanilyen szeretettel köszöntjük mindazokat, akik más munkájuk mellett fontosnak érzik, hogy nyelvünk gazdagításáért, tisztaságának megőrzéséért fáradozzanak.

Tisztelt Hallgatóim!

Nagyobb közösség előtt szólni nem könnyű feladat. A nyelv hivatott művelői előtt természetesen valamennyien sokszorosan érezzük a felelősséget. Ám nemcsak a felelősséget, hanem az örömet is, hogy értő társaságban vitathatjuk meg, mit tehetünk gazdag örökségünk megtartásáért, s azért, hogy nyelvünk, szépségét megőrizve képes legyen az élet által támasztott új igények, új feladatok megoldására is.

* A magyar nyelv hete megnyitójaként Debrecenben 1975. április 14-én elhangzott beszéd.

Történelmünknek voltak olyan korszakai, amikor a nép, a nemzet sorsáért érzett felelősség szinte csak a nyelvművelésben, a nyelvvédelemben nyilvánulhatott meg. Akik a haladásért küzdöttek, úgyszólván kivétel nélkül szenvedélyesen szolgálták nyelvünk fejlesztését is. Kazinczy nyelvújító mozgalma a reformkor nyitánya és a progresszív társadalmi, függetlenségi törekvések kifejezője lett. Ez a hagyomány tovább élt. Nyelvünk szépségét óvni, nyelvi kultúránkat ápolni hosszú ideig politikai tett maradt.

Korunkban a társadalmi haladásért folyó küzdelem természetesen nem a nyelvművelésben nyilvánul meg elsősorban. Az elmúlt harminc év nagyobb változásokat hozott népünk életében, mint a korábbi évszázadok. Új társadalmi rend született. Átalakultak a termelési viszonyok, eltűntek a kizsákmányoló osztályok. A munkások aránya sokszorosára növekedett. Parasztságunk új utat választott magának. Alapvetően megváltoztak az emberek közötti kapcsolatok. Új fogalmak sokaságát ismertük meg a politikában, a gazdasági életben, a kultúra, a tudomány valamennyi területén. Nyelvünk gazdagságát és hajlékonyságát mutatja, hogy minden megrázkódtatás nélkül meg tudott felelni az új követelményeknek.

Ez a társadalmi változás új feladatok elé állította az anyanyelv gondozóit, a nyelvművelés munkásait is. A nyelvi megújulásnak mindenkor a hagyományörző, a nyelvteremtő és -gazdagító nép volt a forrása, tőle tanultak a nyelvművelők is. Most, amikor a nép az ország gazdájává lett, meg kell tanulnia a maga teremtette kincset az új feladatok szolgálatában is helyesen alkalmazni. Korunk fő nyelvművelő feladata a nyelv gazdagítása és védelme mellett egyre inkább az, hogy a dolgozók milliói az anyanyelvet biztosan és jól használják az élet minden területén. Mindannyian azért dolgozunk, hogy a nyelv, a beszéd hatalma ne csak kevesek kiváltsága legyen. Ezt követeli meg társadalmunk fejlődése; az új társadalom építésébe és vezetésébe bekapcsolódott és nemzeti kultúránkat elsajátítani akaró milliók igénye. Örömmel látom, hogy nyelvészeink felismerték és vállalják ezt a feladatot. Ennek bizonyossága egyebek között az az országos rendezvénysorozat is, amelynek most ünnepi megnyitóján vagyunk.

Tisztelt Hallgatóim !

Nem vagyok hivatásos nyelvművelő. Mégis mindig rákényszerültem, hogy belekotnyeleskedjem mások, a nálam hivatottabbak és felkészültebbek munkájába. Ám nem tehettem másként ! Egész életemben közíróként és politikusként tevékenykedtem. Legfőbb munkaeszközöm a nyelv volt, mint kovácsnak a kalapács, szobrásznak a véső. Igyekeztem ápolni, mert tudtam, hogy munka közben — mint minden szerszám — nemcsak csiszolódik és fényesedik, hanem kopik is: kicsorbul, élet veszti. De — a hasonlatot folytatva — az is előfordul, nem is ritkán, hogy a szerszámmal nincs semmi hiba, csak használója nem ért eléggé hozzá, nem tud vele pontosan dolgozni.

Az egyik előadás arról szól majd, hogyan fejlődött nyelvművelésünk az elmúlt három évtizedben, s hogyan tükröződnek anyanyelvünkben ennek az időszaknak társadalmi változásai. Rendkívül érdekes és vonzó téma ez!

Nem tudom, Lőrincze elvtárs e gazdag témakör milyen területeit érinti majd. Én egyik társadalmi vonatkozására szeretnék utalni: a szocialista demokrácia fejlesztésére. Ennek is elengedhetetlen feltétele, hogy ha a közös gondokról, érdekekről, feladatokról szólunk, színvonalas véleménycsere folyjék.

Hajdan az úr és a pór más nyelven beszélt. Más nyelven még akkor is, ha az uralkodó osztály tagja nem kívánta különállását azzal is kimutatni, hogy hasonszórú társával latinul, franciául vagy németül társalgott. Nemcsak az érdekeik különböztek, hanem nyelvileg is külön világba zárkóztak.

A társadalmi fejlődés eredménye, hogy egyre inkább megtanulunk egy nyelven beszélni, nemcsak mondanivalónkban, hanem kifejező eszközeinkben is.

Nyelvünk szellemétől idegen, a politikában, a közéletben pedig veszedelmes a ködösítés, a homályosság, a kétértelműség. Joggal megkövetelhetjük tehát, hogy akik a közösséghez szólnak, a köz ügyében járnak el, megfelelő nyelvi kultúrával rendelkezzenek. Birtokában legyenek a nyelvi kifejezés eszközeinek, mindenképpen világosan, s lehetőleg szépen fejezzék ki magukat. Ennek az igénynek kell megfelelniük törvényeinknek és rendeleteinknek. A hivatali nyelvet is meg kell szabadítani a bürokrácia béklyóitól!

Örömmel látjuk, hogy a magyar nyelv hetének rendezői arra törekszenek, hogy ne a kiváltságosak számára tartsanak zártkörű, arisztokratikus jellegű találkozókat. Hatni akarnak, mégpedig minél szélesebb körben. Azt akarják, hogy egyre inkább feljűk forduljon az üzemek dolgozóinak, a termelőszövetkezetek tagságának a figyelme. Megkülönböztetett szeretettel törődnek az ifjúsággal. Elfogadhatjuk Illyés Gyula ítéletét, aki arra figyelmeztetett, hogy a fiatalok egy-egy divatos, agyonhasznált szóval vagy kifejezéssel szűrkítik ugyan nyelvünket, máskor viszont jó érzékkel, nagy nyelvi leleménnyel, szellemes, hatásos képekkel gazdagítják, bővítik kifejezési lehetőségeinket.

A különböző termelési ágazatok, szakmák, tudományágak is óhatatlanul létrehozzák saját szókinsüket. Olyan új szakmák és tudományágak keletkeztek, ahol — megfelelő magyar kifejezés híján — mindennek frissiben kellett nevet adni; úgyszólván valamennyi eszköznek és folyamatnak meg kellett tartani a külön névadó ünnepséget, keresztelőjét. Ezt történt például a számítástechnikában is. Értőinek becsületére válik, hogy tudatosan keresik a munkájuk közben alkalmazható szép magyar elnevezéseket, kifejezéseket, s erre a Neumann János Számítástechnikai Társaságban külön munkacsoportot hoztak létre. Érdekes módon — és ez általános tapasztalat — éppen a szakma legképzettebb hazai művelői tudnak szépen és szabatosan magyarul beszélni a legbelső mesterségbeli problémákról is. Idegenből vett kifejezésekkel rendszerint az újoncok vagy azok élnek, akik csupán belekóstoltak a tudományba. De társadalmi fejlődésünket mutatja, hogy amikor a közösség ügyeiről, általában az élet nagy kérdéseiről szól a tudós, a művész, a munkás, a paraszt, a diák — mindinkább egyazon nyelvet beszélünk. Értjük egymást, és ez nagy dolog!

Tisztelt Hallgatóim!

Mélységesen szeretjük anyanyelvünket, szépnek és virágzóznak kívánjuk tudni. Ápoljuk is, hogy az új viszonyok jó és hajlékony kifejezője, közvetítője lehessen. És tanítjuk, terjesztjük, hogy megszűnjön a „nyelvi kiszolgáltatottság”, s hogy a nyelv egész népünk számára a felemelkedés, a műveltség megszerzésének eszköze legyen. A mai nyelvművelőknek ebben a munkában sem az érdeme, sem a felelőssége nem kisebb, mint a nagy elődöké volt.

A magyar nyelv hete rendezvényei minden segítséget és támogatást megérdemelnek. Közös erővel kívánjuk szorgalmazni, hogy tovább növekedjék az anyanyelvet szerető, a nyelvművelés iránt érdeklődő emberek tábora.

Bízunk abban, hogy az immár kilencedik alkalommal megrendezett magyar nyelv hete, annak debreceni és Hajdú-Bihar megyei rendezvényei ezt a célt eredményesen szolgálják.

Ebben a hitben és reményben a magyar nyelv hete kilencedik esemény-sorozatát megnyitom.

Kállai Gyula

Van-e eredménye a nyelvművelésnek?

I.

Mindenki szereti munkájának eredményét is látni; kimondva vagy kimondatlanul minden dolgos ember bízik abban, hogy fáradozása nem fölösleges, nem hiábavaló. Nem pénzre vagy bármilyen egyéb ellenszolgáltatásra gondolok. Többre ennél. Arra, hogy ha egy új épület tervezője vagy építője akár hetekkel vagy hónapokkal a munka befejezése, a hivatalos átadás után elstátál az épület előtt, még akkor is mindig megdobban a szíve: „Ezt én álmodtam meg ilyennek!”; „Ebben az én kezem munkája is benne van!”. Vagy arra, hogy ha egy újítás benyújtója azt látja, hogy újítását nemcsak elfogadják és kellőképpen honorálják, hanem rövidesen be is vezetik, a gyakorlatban alkalmazzák, akkor ez az utóbbi tény számára legalább olyan fontos, legalábbakkora örömet szerez, mint a bármilyen összegű újítási díj. Röviden szólva: annak, aki szereti hivatását, aki szívét-lelkét adja munkájába, egyáltalán nem közömbös, hogy milyen mértékben használ vele a köznek, a társadalomnak, hazájának.

Érthető tehát, hogy a nyelvészetben is és a nyelvművelés valamennyi munkásában óhatatlanul felmerül időnként a kérdés: van-e értelme az egésznek? Lehetséges-e egyáltalán befolyásolni a nyelvhasználatot, irányítani, alakítani a nyelvfejlődést? Nem falra hányt borsó-e vagy nem fölösleges-e mindaz a sok jó szándékú tanács, amellyel írók, nyelvészek, pedagógusok igyekeznek beleavatkozni a nyelv életébe?

Nehéz, kényes a kérdés, azaz inkább kérdéskör, de azért — különösen a felszabadulás óta, amióta a nyelvművelés sokkal inkább közügynek, nem csupán az értelmiséget, hanem egész népünket érintő és érdeklő ügynek számít — valamilyen formában többen is felvetették már a nyilvánosság előtt is. A Magyarosan című nyelvművelő folyóirat XIV—XV., összevont évfolyamának egyik híradásából tudjuk, hogy az idén 81. életévében járó Déry Tibor 1946. augusztus 7-én előadást tartott a rádióban ilyen címmel: „Van-e szükség nyelvművelésre?” (Magát az előadást nem ismerem; úgy tudom, sehol sem jelent meg nyomtatásban.) Ugyancsak a Magyarosannak XVI. évfolyamában, 1947-ben Péter László jelentetett meg érdekes cikket „A nyelvművelés értelme” címmel. Többek között így ír benne (i. h. 81): „... a nyelvi idegenszerűségek elidegenesítik műveltségünket, megváltoztatják észjárásunkat, magyar alkantunkat. Ez a megmásulás pedig magyarságunknak mai, de különösen lehető értékeiből való kiforgatásunkat, műveltségünk, nyelvünk, lelkünk elsekélyesedését, elértéktelenedését, elsivárosodását jelenti. [Bekezdés.] A nyelvművelés tehát nyelvünk, műveltségünk, egész magyarságunk egyik legégetőbb és legkorszerűbb föladata.” Hol ilyen, hol olyan szemszögből mások is foglalkoztak e témával, vagy kérdésfelvetés vagy válasz formájában. A Magyar Hírlap 1970. április 24-i számában jelent meg Szekrényesy Júlia újságírónak Kova-

lovszky Miklóssal folytatott beszélgetése. Az újságíró az interjúban főleg arra keresett választ, hogy lehet-e befolyásolni a nyelvi változások alakulását. Néhány nappal később — április 28-án — ugyancsak a Magyar Hírlapban szerkesztőségi vezércikket olvashattunk Édes anyanyelvünk címen, s benne többek között ezt a nyelvművelés fontosságát kiemelő állásfoglalást: „Megfelelő ápolás nélkül köznyelvünk, nemzeti kincsünk fénye megsápad, egyre szegényebbek leszünk.” Egy évvel később egy költő, Garai Gábor foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy van-e, lehet-e eredménye a nyelvművelő munkának. Így ír (Új Írás 1971. 3: 87): „Romlik is, fejlődik is a nyelv. Azt hiszem, ez mindig is így volt, ez a természetes. És nincs ok aggodalomra, ha írók és nyelvészek — és újságírók s élszóban alkotó riporterek — következetesen és hozzáértéssel válogatva, folyamatosan átveszik és megörökítik az újból mindazt, ami jó, természetes, kifejező és nélkülözhetetlen; s mert ma már — az információk özönvíz korában — a nyelv öntisztulásában vakon megbízni nem lehet, elhallgatással feledésre és kihalásra ítélik a torz és hibás, eleve múlandóságra termett képződményeket.” — „A nyelvművelés hasznos munkát végez”, állapítja meg ugyanott Kolozsvári Grandpierre Emil is (Új Írás 1971. 3: 98), ő azonban mindjárt bírál is, amikor így folytatja: „de mikroszövegeken végzi vizsgálatait, az égető kérdéseket elkerüli.” Egyértelműen hasznosnak, eredményesnek ítéli a nyelvművelő munkát Illyés Gyula, amikor többek között így ír (Új Írás 1971. 3: 92): „Huzamosan kézben tartható olvasmányaink világosságát, azaz jó magyarságát illetően szerencsés egészségesedésnek láthatjuk nemcsak jeleit, hanem folyamatait. A nem perzekutori, hanem szép szavú: írói rangú nyelvművelést — Halász Gyula és Kosztolányi mozgalmát — Lőrincze Lajos és gárdája remek összejátékkal országos figyelem és taps közepette szélesítette soha nem remélt hatásúvá, az olvasók körében.” Nem annyira az eddig végzett munka értékelését tekinti feladatának, inkább a jövő szempontjából vizsgálja a kérdést Héra Zoltán a Népszabadság 1971. évi október 10-i számában. Kérdésselvetése így hangzik: „A szép magyar beszéd megint közügy lett, kiváló tehetségek mozdulnak meg, hogy befolyásolják nyelvünk fejlődését. Lehetséges ez egyáltalán? Lehetséges egyének beavatkozásával változtatni azon, ami — ha már erről van szó — nem egyéni »vétek«, kollektív »vétek« ?” (Válaszának lényege egyébként ez: tüneti bírálatokkal, tüneti kezeléssel aligha; ehelyett a nyelvhez, az anyanyelvhez való viszonyunkat kell alapvetően megváltoztatni.) Nem igazodva pontosan az idősorrendhez hadd említsem itt meg a legújabb ilyen megközelítésű kérdésfeltevést, dr. Janurik Tamásét a Szegedi Egyetem című lap ez évi 2. (február 24-i) számából. Janurik bizonyos nyelvhelyességi típushibák (suksüközés, a *-ba*, *-be* és a *-ban*, *-ben* összecserélése stb.) makacs továbbéléséből kiindulva azt a kérdést veti fel, „nem szélmalomharc-e az, amit . . . a jelenleg érvényes nyelvi normák védelmében ezekkel az egyre szaporodó és egyre általánosabbá váló jelenségekkel (lehet, hogy éppen nyelvünk rendszerének fejlődési folyamatával) szemben folytatunk”. Végül — és ezzel le is zárom ezt a nagyon is szemelvényes felsorolást — a magyar nyelvtudomány nesztorát, Bárczi Gézáat idézem. Ő Nyelvművelésünk című, 1974-ben megjelent munkájában külön gazdag fejezetet szán ennek a kérdésnek ilyen beszédes, határozott állásfoglalást kifejező címmel: A nyelv fejlődése irányítható. Csupán egyetlen részt idézek a fejezetből (i. m. 19—20): „. . . a szándékos beavatkozások a nyelv alakításába éppúgy hozzá tartoznak tehát egy művelt nyelv életéhez, mint a szándéktalan, spontán változások. Teljesen helytelen ennél fogva az a fölfogás, hogy a nyelv életébe mesterségesen beleavatkozni

nem szabad és nem is lehet, mert az okvetetlenkedők hiába akarnak gátat vetni a nyelv fejlődési tendenciáinak vagy irányítani őket, a kutya ugat, a karaván halad. [Bekezdés.] Hogy a nyelvfejlődés áramába nemcsak szabad beleavatkozni, hanem azt igen mélyen módosítani, új irányokba terelni nagyon is lehetséges, arra a legmeggyőzőbb példa a magyar nyelvújítás története. E hatalmas mozgalomnak köszönhető modern irodalmi nyelvünk alakulása és ennek nyomán köznyelvünké is.”

Azt hiszem, e néhány idézet szemelvényessége ellenére is kellőképpen igazolja mind azt, hogy a kérdéssel komolyabban foglalkozók nagyobbik része a nyelv életébe, fejlődésébe való beleavatkozást kisebb vagy nagyobb mértékben lehetségesnek tartja, mind pedig azt, hogy e beavatkozást a többség alapjában véve szükségesnek, hasznosnak, eredményesnek ítéli. Kételyt tükröző állásponttal, mint láthattuk, találkozunk a kérdés irodalmában, a szó szoros értelmében vett ellenvéleményt azonban hamarjában nem is tudok, hacsaknem azt az odavetett megállapítást, amelyet Kertész Ákos tett az Új Írás egyik körkérdésére válaszolva (1971. 6: 85): „Ha nyelv művelőkön és puristákon múltot volna a dolog, ma is a Halotti Beszéd nyelvét használnánk.” E megállapítás mélyén az a hiedelem lappang, hogy a nyelv művelése valójában egyet jelent a nyelv fejlődésének visszaszorításával, letörésével. Aki napjainkban így vélekedik — nem Kertész Ákosra gondolok, hiszen ő ezt az elhamarkodott megjegyzést aligha gondolta végig —, az nemcsak a felszabadulás óta eltelt három évtized nyelv művelő törekvéseivel nincs tisztában, hanem még a korábbi nyelvvédő mozgalmaknak is csak kinövéseit, szélsőséges, tudománytalan lecsapódásait ismeri. A két világháború közti nyelv művelés legnagyobb alakja, Nagy J. Béla pl. már 1932-ben, az akkor megindított Magyarosan című folyóirat programadó cikkében így írt: „Amikor minden változik a világon, lehetetlen, hogy éppen a nyelv változatlan maradjon. A nyelvnek szükségképpen változnia kell, mert nemzedékről nemzedékre más-más emberek beszélnek és írják más-más körülmények között. Csak holt nyelv maradhat változatlan, a változás hozzátartozik minden élő nyelv természetéhez . . . Ha ezt az elvet valljuk, s a nyelv természetével ellenkező merevség helyett a nyelv szokás változásához alkalmazkodó hajlékonyság lesz a jelszavunk, el fogjuk kerülni azt a szélsőséget, melynek képviselői az olyan epés nyelvbírálok, akik minden szóba belekötnek és mindenkit ki akarnak javítani. . . Ezek parancsolói akarnak lenni a nyelvnek, s ellentmondást nem tűrő határozottsággal adják ki nyelvhelyességi döntvényeiket. Önkényes szabályokat állítanak fel, olyanokat, amelyeket a nyelvhasználat egyáltalában nem igazol. Azt hiszik, hogy csak ők tudnak magyarul, s ami az ő nyelv szokásuktól eltér, az mind helytelen. Elbizakodva osztogatják nyelvhelyességi tanácsaikat, pedig nem ismerik nyelvünk múltját, nem ismerik a nyelvhelyességi irodalom történetét, nem tudják, mennyi mindent hibáztattak már régebben is alaptalanul, hányszor megesett, hogy a haladó nyelvtudomány megcáfolta az okvetetlenkedő megrovók merész állításait, s a nyelv fejlődése nem adott igazat az örökké gáncoskodóknak.”

De térjünk vissza korábbi gondolatmenetünkhöz! Az eddig kifejtettek alapján azt bátran elfogadhatjuk, hogy a nyelv művelése — mégpedig korántsem csak a hivatásos nyelv művelők ilyen irányú tevékenysége, hanem legalább ilyen mértékben az íróké, újságíróké, pedagógusoké, szerkesztőké, fordítóké stb. is — szükséges és nem is eredménytelenségre kárhozottatott feladat. Továbbra is válaszra vár azonban a kérdés: mit sikerült eddig elérni, milyen eredményei

vannak az eddigi nyelvművelő munkának? Tudom, nem járok teljesen töretlen úton, amikor erre a kérdésre keresem a feleletet. Részválaszok, valamint magvas általánosító megállapítások már elhangzottak erre vonatkozólag, olyan összegezésre azonban, amely a kicsit és a nagyot, a konkrét részeredményeket és az elért általánosabb érvényű, egy-egy nyelvi jelenség vagy jelenségcsoport körén túlmutató eredményeket egyaránt számba venné, tudomásom szerint eddig senki sem vállalkozott. Pedig rendkívül fontos az effajta elemző visszatekintés, nemcsak azért — amiért egyébként e témát fölvettem —, hogy tudjuk, hányadán állunk, hanem olykor még eddigi megállapítások pontosabbá tétele, a mai nyelvállapot alapján való átértékelése végett is. Hadd idézzek erre csupán egyetlen példát: „Az *élelmiszerkiszserelő*-re most már szerencsére végleg keresztet vehetünk, meghalt. Halála is táplálja bennünk azt a reményt, hogy a nyelvművelő munkának van eredménye” — írta Lőrincze Lajos 1957-ben, a Deme László és Köves Béla által szerkesztett, időközben több kiadást is megért Magyar nyelvhelyesség című kötetben. Mint utólag kiderült, korai volt az örömünk. Az igaz, hogy az *Élelmiszerkiszserelő Vállalat* mint hivatalos elnevezés megszűnt, s helyét jelenleg a *COMPACT Kereskedelmi Csomagoló Vállalat* név tölti be, ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy eltűnt maga a *csomagol*, *tölt*, *adagol*, *palackoz* vagy más szavakkal mindig kitűnően helyettesíthető, sikerületlen *kiszserel* ige is. Mindmáig nem tűnt el, csupán óvatos csiga módjára behúzta csápjait, s egy kissé megszűkítette birodalmának határát. Más kérdés persze, hogy azért ez is eredménynek tekinthető.

1973-ban, az Anyanyelvi kaleidoszkóp című nyelvművelő kötet bevezetőjében egyszer már fölvettem, hogy érdemes volna számba venni a nyelvművelés eredményeit. A kötet egyik méltatója akkor így írt erről (Népfront 1973. júl., 46. lap): „Nagyon rokonszenves az előszó hangulata: a szerkesztő azt bizonyítja, hogy igenis van eredménye az anyanyelv tisztaságáért folytatott harcnak, s ennek köszönhető, hogy némely kérdés néhány év alatt már időszerűtlenné vált. »...a túlságosan sötétben látóknak válaszul egyszer érdemes volna akár önálló kötetkében összegyűjteni a győzelmi jelentéseket is.« Szívesen olvasnánk ezt a kötetkét!” Nos, ebből az adósságomból hadd törlesszek most legalább egy keveset!

II.

1. Bármennyire az is a céloim, hogy káros nyelvi jelenségek visszaszorulásában vagy kívánatos, hasznos új elemek elterjedésében megmutatkozó, konkrét eredményekről számoljak be, mégis egy általános megállapítással kell kezdenem a felsorolást: *n a p j a i n k b a n a n y e l v m ű v e l é s i r á n t i i g é n y é s a z a n y a n y e l v i r á n t i é r d e k l ő d é s ö s s z e h a s o n l í t h a t a t l a n u l n a g y o b b , m i n t k o r á b b a n b á r m i k o r .* Ez is eredmény, sőt talán ez a legnyomósabb. Csupán néhány részadatot említek. Csaknem minden napi- és hetilap, továbbá számos folyóirat közöl időnként anyanyelvünk értékeit, szépségeit bemutató, védelmére biztató nyelvművelő cikkeket, jó néhánynak (Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Élet és Tudomány stb.) állandó nyelvművelő rovata is van. A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához évente mintegy kétezren fordulnak levélben s további három-ezren telefonon, tanácsot, eligazítást kérve különféle nyelvhelyességi kérdésekben. Egy-egy olyan szómagyarító vagy általában szóalkotó pályázatra, amely tárgyánál fogva nem csupán egy szűk szakmai rétegnek szól, hanem

szélesebb kört érint, ezrével, olykor tízezzrel érkeznek a szóajánlások. Hazánkban évente pusztán a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szervezésében mintegy kétezer nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő előadás hangzik el, a Hazafias Népfront, a társadalmi ünnepeket szervező irodák és más testületek, szervezetek, intézmények rendezésében pedig — vitadélutánok, író-olvasó találkozók, szónokképző tanfolyamok stb. formájában — ki tudja, még hány száz vagy hány ezer. Mindez azért vált lehetségessé, ill. valósággá, mert megvan rá az igény, mert az anyanyelv iránti érdeklődés tömegessé, társadalmi méretűvé vált. Eredmény ez? Kétségtelenül. Bizonyítékul két példa erejéig hadd állítsam szembe a múltat a jelennel, nem a korábbi eredmények lekicsinylése, hanem az újabbak érzékeltetése végett. Az egyik: Hivatalos nyelvünk című, 1914-ben megjelent, figyelmet érdemlő könyvében Rábel László arról ír, hogy mindenképpen fel kell kelteni a nyelv iránt a közérdeklődést, s ennek egyik lehetséges módjaként ezt említi: „Nálunk is célszerű lenne népszerű felolvasásokat rendezni. A kormány támogatását élvező szabad lyceumi előadások keretében is népszerűvé lehetne tenni a nyelvművelés ügyét” (i. m. 114). Ha az ember ezek után a jelenre, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat ilyen irányú gazdag tevékenységére, akár csupán a szabadegyetemi előadásokra és sorozatokra vagy akár csupán a magyar nyelv hete alkalmából évente országszerte elhangzó előadásokra, ünnepi méltatásokra, termékeny eszmecserekre gondol, már ebből is meg kell hogy érezze, s meg kell hogy értse a különbséget. A másik példa: a Magyarosan 1940-i évfolyamában megjelent egy kis cikkeske „Magyarosodik a városháza nyelve” címen, Dongó Orbán tollából. A cikknek a következő közlés a lényege: „Egy egészségügyi szabályrendelet készítésekor nagy vita fejlődött ki a bizottságban arról, hogy a »Tüdőbeteg-gondozó Intézet« elnevezés maradjon-e meg továbbra is, vagy a rövidebb és magyarosabb »Tüdőgondozó Intézet«-tel cseréljük fel” (i. h. 35—6). A közlés, bármily apró dolgról van is benne szó, örvendetes, a szerző ez után következő, értékelő megjegyzése azonban kijózanít bennünket: „Nem baj, ha néha ilyen tárgyú viták is felmerülnek a hivatalos helyeken, legalább ráterelődik a figyelem anyanyelvünk helyes használatának fontosságára.” *Néha?* Csak *néha?* Na lám! Sokan azt hiszik, s olykor hangoztatják is, hogy a két világháború közti nyelvvédő mozgalom tömeghatása, eredményessége nagyobb volt a felszabadulás utáni nyelvművelésénél. Ismét hangsúlyozom: nem céloM a korábbi eredmények elvitatása, de az a *néha*, azt hiszem, mégis gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket. Hiszen mostanában mindennapos dolog, hogy különféle intézmények, testületek, szerkesztőségek tagjai egymás között is, nyelvészekkel is tüzetesen megbeszélik egy-egy új szakmai fogalom, intézmény, vállalat vagy akár utca nevét, egy-egy új folyóirat, szakkönyv, külföldi film címét stb. Ilyen megbeszélések eredményeként hódít mind jobban tért egy új kutatási terület megnevezéséül a *biogyógyszerészet* szakszó, amely kitűnően beleillik az *elektroacél*, *izovonalak*, *makrofelvétel*, *mikrobarázdás*, *sztereo-fényképezés*, *termoelem*-féle hasonló alkotású kifejezések sorába (vö. Gyógyszerészet 1974. 10: 383); ilyen előzmények után terjed a *telefonkönyv*a nehézkes *távbeszélőnévsor* helyett, magyarosodnak és egyszerűsödnek a — főleg műegyetemi — tanszékelnevezések, bukannak fel mind gyakrabban hivatalos használatban is olyan kifogástalan elnevezések, mint *házértékkadó*, *egészségnevelés*, *autóiskola* stb. Más kérdés, hogy még mindig sok fontos elnevezési kérdésben, az ilyen kérdések többségében nem járnak el elég gondosan, elég körültekintően, s hogy ezért a sok pelyva közt ma is meglehetősen nehéz megtalálni a búzaszemet.

2. A fontos és a feltétlenül rögzítésre érdemes eredmények közé tartozik, hogy a helyesírási szabályzatokat, főleg az 1954-ben életbe lépett szabályzatot ért bírálatok ellenére, valamint a mindennapi írásgyakorlatnak ma is tapasztalható sok hibája, pontatlansága ellenére is *vitathatatlanul* emelkedett a helyesírás színvonala, „mégpedig az egész népé, nemcsak egy szűk rétegé” (Fabián Pál: Népszabadság 1972. ápr. 26.). Szó sincs arról, hogy ma már legalább nagy általánosságban azt mondhatnánk: tudunk helyesen írni, de azt bátran elmondhatjuk, hogy a helyesírás ismeretének, elsajátításának igénye sokkal erősebb, mint valaha is volt. Csak egy példát erre! 1954-ig az *utca* földrajzi köznevet a szabályzatok szerint kötőjellel kellett kapcsolni a tulajdonnévi eredetű utcanevéhez, tehát *Márton-utca*, *Márton-utcai*, *Jurányi-utca*, *Jurányi-utcai* stb. Ennek ellenére Molnár Ferenc világhírű gyermekregényének, „A Pál utcai fiúk”-nak különféle kiadásában — az 1954 előttiekre gondolok! — teljes összevisszaságban találunk hol kötőjeles, hol különírást. A kezem ügyében levő Franklin-kiadásban például a külső címlapon *Pál utcai*, a belsőn *PÁL-UTCAI* olvasható. Ma az igényes irodalomra az ilyesmi legalábbis nem jellemző.

De utalhatok közvetlen részeredményekre is. Számos példám van arra, hogy hivatásos vagy önkéntes nyelvművelők javító szándékú észrevételei hatására az illetékes hatóságok, intézmények megszívlelték s megfogadták a kapott jó tanácsot. Egy jó másfél évvel ezelőtt a rádióban elhangzott bírálat nyomán a Szikra Lapnyomda csaknem teljesen száműzte országos lapjaiból — a Népszabadságból, az Esti Hírlapból, a Hétfői Hírekből stb. — azt a nyilván külföldről beszerzett betűtípust, amelynek betűkészletében a magánhangzók pontja helyén is vessző található, s amelynek jóvoltából korábban mindennaposak voltak az ilyen vastag betűs címek: *A revízor*, *Nemzetközi sportfesztivál*, *Üveghegy* stb. — Hosszas huzavona után a megvalósulás szakaszába lépett az a jogos kívánság, hogy az új írógépek billentyűzetén kapjon helyet három felső nyelvállású hosszú magánhangzónk is, az *i*, az *ú* és az *ű*. (Azért rendkívül fontos ez, mert amíg teljes egészében meg nem valósul, az írógépen írt szövegek, köztük sok ezer példányban megjelent sokszorosítványok szakadatlanul rontják nyelvérzékünket, kiejtésünket, mind jobban elmosásák a megfelelő hosszú és rövid hangok közti különbséget, s ilyen módon nagymértékben szegényítik hangrendszerünket, nyelvünket. Persze az említett hosszú magánhangzók elhelyezése az írógép-billentyűzeten nem mehet más, esetenként ugyancsak fontos betűk rovására. Nem a kereskedelem, hanem a nyelv szempontjait kell elsősorban figyelembe venni. Vö. Gyertyán Ervin: *Élet és Irodalom* 1974. febr. 8.) — Fokozatosan utat tör, vagyis az idegen szavak írásában is mind jobban érvényesül a fonetikus, kiejtés szerinti — tehát beszédesebb, természetesebb — írásmód: a *camping* *kemping*-gé lett, a *lézer* már csaknem teljesen legyőzte a *lázert* és a *laser*-t, terjed a *dízelesítés* írásmód a *dízeselés*-sel szemben; a helyesírási és névhasználati szempontból egyaránt kötelező érvényű „Magyar utónévkönyv”-ben az *Evelyn* ~ *Eveline*, *Jeannette*, *Yvonne* névformák szabályos, anyakönyvezhető változata: *Evelin*, *Zsanett*, *Ivonn*; stb. — Bár még mindig jócskán akad, mégis egyre kevesebb a hibás helyesírású utcanévtábla. Két és fél évvel ezelőtt bíráló megjegyzés hangzott e la rádióban arról, hogy a *Tinódi* név, vagyis Tinódi Lantos Sebestyén neve a Budapest IX. kerületében levő Tinódi utca több utcanévtábláján *Tinódy* formában szerepel. A IX. Tanács VB illetékes osztályvezető főmérnöke nem sokkal később ezt az értesítést küldte: „Tájékoztatom a kedves bejelentőt és a tisztelt

elvtársakat, hogy a IX. ker. Tanács néhány héttel ezelőtt kerületünk sok utcájában — többek között a Tinódi utcában is — új utcanévtáblákat szereltetett fel, amelyekben az utcanévek megfelelnek a helyesírás szabályainak.” — Különféle rendű és rangú szövegekben, különösen használati és kezelési utasításokban, külföldön készült magyar nyelvű kiadványokban ijesztően gyakoriak a szóelválasztási hibák: *megne-dvesítjük, vékon-yszálú, természet-es* stb. Olykor azonban használ a figyelmeztetés. A Magyar Hűtőipar által forgalomba hozott gyorsfagyasztott bélszínroló színes tasakján pl. ilyen elválasztási formák szúrtak szemet: *eltar-tható, csökke-ntsük*. A rádióban elhangzott bírálat nyomán a szöveg említett hibáit kijavították, s a régi, hibás feliratú tasak egy-egy példányával már csak elvétve találkozunk a vásárló. Hasonlót mondhatok a Verlag Junge Welt kiadásában, Berlinben megjelenő, Mozaik című képregénysorozatról. Két-három évvel ezelőtt mindennaposak voltak benne az efféle szóelválasztások: *nevün-kről, hegy-ekben, gyül-öltek, szé-trebbentek*. A hibáknak ugyancsak a rádióban való, javító szándékú kipellengérezése óta ilyen durva vétség alig-alig fordul elő a lapban. Annak idején ezt mondtam a rádióban: „Kedves fiatalok, akik e sorozat füzeteit olvassátok, nehogy ezekből tanuljátok meg anyanyelvünk szóelválasztási szabályait!” Ma már szükségtelennek látszik ez a figyelmeztetés. Két-három évvel ezelőtt több levélíró is szóvá tette, hogy a Jugoszláviában gyártott IRSA gyermekhabfürdő magyar nyelvű kísérőszövegében egymást érik a durva helyesírási, főleg elválasztási hibák: *ho-gy, gondo-zzák, gy-ermekünket, sza-ppan, kivi-zsgálták, tő-bbet, egy-etlen, i-llatú, budape-sti* stb. A nyilván anyanyelvi ellenőrzés nélkül kinyomtatott szöveget megbíráltuk, s az eredmény itt sem maradt el. Bár itt-ott még a régi, hibás szövegű leírás és használati utasítás is forgalomban van, az illetékes kereskedelmi szakemberek — közelebről nem tudom, hogy kik — új, kifogástalan javított szöveget nyomattak, s a vásárlók túlnyomó része ma már ezt kapja a habfürdőhöz melléketül. — Még tucatjával sorolhatnám tovább az olyan eseteket, amelyekben vagy amikor a nyomtatásban, levélben vagy a rádió nyilvánosságának igénybevitelével adott tanács kedvező fogadtatásra talált, eredményesnek bizonyult. Íme mindenfajta sorrend nélkül néhány újságcím, felirat, testületi vagy intézménynevezés, címtábla, amelyen eredetileg valamilyen helyesírási hiba volt, s a hibát a tábla, a klisé stb. kicserélésével vagy más módon kijavították: *Budai Cipőbolt* (régebben három szóba írták), *Édességbolt* (az újonnan felszerelt táblákon már helyesen, egybeírva olvasható), *Magyar Televízió* (az épület bejáratánál; sajnos, sok más helyen még rövid az *i*), *Magyar Filmhíradó*, *A Magyar írók Szövetsége*, *A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága*, *Könyvvilág*, *Rádió- és Televízióújság* (Lőrincze Lajos a lapban — némi ironiával, ill. önironiával — így írt erről: „Nem hízelgésből mondom, de szeretem ezt a kitűnő újságot. Az utóbbi időben különösen jó érzés rátekintennem, amióta a szerkesztőség a Nyelvőr tanácsára megkötőjelezte a címet: *Rádió- és Televízióújság*. Aki eddig kételkedett volna: íme, van már szemmel látható bizonyítéka is a nyelv művelő munka eredményességének!”), *főszerkesztő-helyettes* (egyre több lapban helyes az írásmódja), *A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága*, *Magyar Újságírók Országos Szövetsége*, *Fővárosi Kézműipari Vállalat* (a Népköztársaság úti ruhaipari gyár-egységről van szó), *Magyar Labdarúgók Szövetsége* stb. Az efféle hibák elleni küzdelemben felmérhetetlen segítséget nyújthatnak azok a lelkes önkéntes nyelv művelők, akik nem elégszenek meg azzal, hogy a hivatásos nyelvészek figyelmét felhívják egy-egy ilyen hibára — ez csak akkor volna jó megoldás,

ha legalább néhány nyelvész munkatárs, tudományos ügyintéző a munkaideje jelentős részét ilyen jellegű panaszok, bejelentések megrostálására és hivatalos továbbítására fordíthatná —, hanem közvetlenül az érintettekhez fordulnak. Ez nemcsak megsokszorozná az eredményt, hanem a nyelvi közszellemre, az anyanyelvre vonatkozó közfelfogásra is jótékonyan hatna. Már most is van néhány olyan önkéntes nyelvművelő, aki ezt az utat választja. Ilyen pl. egy lelkes jogász, dr. Nagy Károly, akinek helyesírási vonatkozású megjegyzéseivel gyakran találkozunk a lapok levelezési rovatában. Az általam imént idézett példák egy része is tőle való, illetőleg az ő érdeme. Csak hát több, sőt több száz dr. Nagy Károly kellene, Budapesten is, vidéken is.

3. Vannak eredményei a nyelvművelésnek a szóalkotás, szóhasználat terén is. Mivel ez a témakör is rendkívül összetett, szövevényes, igyekszem némileg tagolni, felparcellázni.

Külön részletes méltatást érdemelne az a nemzeti mozgalom, amelyre egy Bárczi Gézától vett idézet erejéig már utaltam: a nyelvújítás. (Ezen most nem általában a nyelv bővítésére, gazdagítására irányuló tevékenységet értem, hanem azt a XVIII. század végén megszületett szellemi, sőt szinte politikai mozgalmat, amely a magyarság önállóságának kivívásáért folytatott harc szerves része, sarkalatos pontja volt.) A ma embere észre sem veszi, hogy beszéde és írása tele van olyan mesterségesen, gyakran önkényesen alkotott szavakkal, amelyek két évszázaddal ezelőtt még nem léteztek, s amelyek a XVIII–XIX. század nyelvújítóinak — bátran mondhatom így is: nyelvművelőinek — buzgalma, nyelvalkotó és nyelvalakító tevékenysége nélkül valószínűleg sohasem születtek volna meg. Csupán szemléltetésül hadd említsek a több ezer „vérünkke vált” nyelvújítási szóból legalább egy csokorra valót: *ábra, adag, alak, alap, állvány, anyag, bankjegy, becsvágy, botrány, célszerű, csalogány, csupasz, derékszög, díj, díszlet, egyetem, élelem, ellenszenv, elmélet, emlék, engedély, eredmény, erény, eszme, faqylalt, fekhely, gömb, gyakorlat, higany, hírlap, honvéd, igény, ipar, iroda, jellem, kártalanít, kedvenc, kényelem, kényszer, képzel, kézirat, következmény, közélet, közvélemény, látlelet, légcső, mozzanat, műtét, művész, naptár, nyomda, okirat, öntudat, összeg, pályázat, példány, pezsgő, regény, rendszer, rovar, rovat, sivár, szabály, számla, szellem, szerep, színész, szónok, tanár, taps, újonc, ügyész, vezércikk, visszhang, vizsga.* Csupán ezt a szemelgető felsorolást hallva-látva is mondhatja-e bárki, hogy a nyelv művelésére, ápolására, gazdagítására irányuló törekvések eredménytelenek?

Gazdag termést, szép eredményt hozott egy huszadik századi nyelvújító mozgalom is — azt hiszem, ezt is nevezhetem mozgalomnak —, a sportnyelvújítás. 1931 és 1940 között a Nemzeti Sport című lap szerkesztősége évente nagy sikerű karácsonyi szópályázatot hirdetett. A tízszer megismétlődő pályázat óriási népszerűsége tett szert, s együttvéve több mint negyven, jobbára sikerült sportkifejezést dobott be a köztudatba. Ezáltal olyan egészséges fejlődést indított el, olyan kedvező légkört teremtett meg, hogy hatására még később is csatlakoztak újabb megmagyarított szavak a pályázati győztesekhez, nem szólva arról, hogy a sportnyelvbe bekerült új szavak többsége még maga is friss ágakat hajtott. A *tréner*-t felváltó *edző* pl. ilyeneket: *segédedző, mesteredző, edzőválság, edzőváltozás* stb. Hadd adjak a sportnyelv megmagyarított szavaiból is ízelítőt, a megfelelő idegen szó feltüntetésével segítve az eligazodást: *átadás* (passz), *belharc* (elinch), *bórszeg* (stopli), *cselgáncs* (judo), *csörte* (asszó), *csúcs* (rekord), *edzés* (tréning), *erőnlét* (kondíció), *fedezet* (half), *fonák*

(backhand), *hajrá* (finis), *harmatsúly* (bantamsúly), *hátvéd* (bekk), *járom* (nelson), *játék* (gém), *játszma* (szet), *kétváll* (tus), *kezezés* (hands), *kiütés* (knock out), *középcsatár* (center), *lelátó* (tribün), *les* (ofszájd), *mez* (dressz), *műlesiklás* (slalom), *öttusa* (modern pentatlon), *párbajtőr* (épée), *partjelző* (taccsbíró), *pást* (plans), *rajt* (start), *rogyant* (groggy), *röplabda* (volleyball), *szabadfogású birkózás* (kecseszkecsken), *szorító* (ring), *szöglet* (kórner), *tenyeres* (forehand), *tízpróba* (dekaton), *váltó* (staféta), *váltósúly* (weltersúly), *versenyóra* (stopper), *visszavágó* (revans), *vízilabda* (vízipóló). Joggal állapította meg néhány éve Feleki László, a kitűnő sportújságíró: „a sportmozgalomnak nincs szégyenkezni valója a nyelvészet terén” (Képes Sport 1971. 45: 24–5).

Nemcsak a sportnyelv magyaritásában vannak eredményei a nyelv-művelésnek, hanem más idegen szavak magyarral való felváltásában is. Nincs itt mód annak kifejtésére, milyen típusú idegen szavakat kívánatos megmagyarítani, s milyeneket nem. Ennek boncolgatása szétfeszítené e vizsgálat kereteit. Azt azonban — az elért eredmények felől közelítve a kérdéshez — bátran megállapíthatjuk, hogy ha egy-egy idegen szót sikerült akár újonnan, például pályázat útján alkotott, akár a nyelvben már korábban meglévő magyar szó segítségével tökéletesen pótolni s ezáltal visszaszorítani, legalábbis egyeduralmában megingatni, az már eredménynek tekinthető. Márpedig a nyelvi anyag vizsgálata arról tanúskodik, hogy igenis, vannak ilyen eredmények. Bizonyosságul felsorolok néhány olyan idegen, túlnyomórészt német, kisebb részben angol, francia illetőségű szót, amely érezhetően, sőt akár adatokkal igazolhatóan is visszaszorulóban van: *anzáгол* (= *lódít*, *füllent*), *bisszig* (= *csipkelődő*, *rosszmájú*), *cekker* (= *szatyor*), *debattíroz* (= *vitatkozik*), *deranzsiroz* (= *megzavar*, *sétél*), *dinsztelt* (= *párolt*), *firhang* (= *függöny*), *foyer* (= *társalgó*, *előcsarnok*), *kekk* (= *pimasz*, *neveletlen*, *tiszteletlen*), *internátus* (= *diákotthon*), *liferál* (= *szállít*), *nörsz* (= *gyermekgondozó*), *rerni* (= *sütő*), *truccol* (= *dacol*, *durcáskodik*), *überciher* (= *felöltő*), *vikend* (= *hétvége*), *ziherheisztú* (= *biztosítótű*). S ha már a nyelv-művelés eredményeiről szólok, hadd egészítsem ki ezt a rövid listát egy Bárczi Gézától vett idézettel: „A gyermekkoromban teljesen mindennapi *eszádzg* vagy *cuspájz* szavak ma, ha még megvannak, a legalacsonyabb szintre süllyedtek, s ki beszél ma *aeroplánról* vagy éppen *eroplánról*, melyről azt hihettük, hogy a modern életnek nélkülözhetetlen szavává lett” (Nyelv-művelésünk 57–8).

Az eddigi példák esetleg azt sugallhatták, hogy új szavak alkotására és elterjesztésére, valamint széles körű használatra valamilyen okból alkalmatlan idegen szavak magyaritására a legutóbbi évtizedekből nemigen van példa. Nos, e sugallat nem alaptalan, de csak azért nem, mert a teljes egészében a felszabadulás utáni időszakra tehető, innen keltezendő példákból eddig valóban csak egy-kettőt említettem. (Ilyen volt pl. a sportnyelvi *röplabda* szó az angol *volleyball* megmagyarításaként.) Most azonban még felsorolok néhányat, mégpedig azért különválasztva a többitől, hogy így jobban lemérhető legyen, ért-e el érdemleges eredményt a szóalkotás, szómagyarítás terén a felszabadulás utáni nyelv-művelés is.

A Belkereskedelmi Minisztérium 1962-ben meghirdetett szópályázata nyomán *ABC-áruház* lett a korábban *szupermarket*-nek emlegetett nagyüzemi kereskedelmi egység neve. 1965–66-ban az Országos Halászati Felügyelőség pályázata nyomán *amúr* és *busa* nevet kapott két kínai eredetű halfajta. Egy rádiós magyaritó pályázat nyomán, bár vihart kavart, mind gyakrabban felbukkan a *sci-fi* helyébe ajánlott *fanti*. Nyelvészek bírálatának eredményeként

visszaszorulóban van a nehezen kiejthető, meghonosodásra többé-kevésbé alkalmatlan *design*; helyette a *formatervezés*, *ipari formatervezés*, *tárgyformálás* és egyéb szavak terjednek. A rádió, ill. a tévé nyilvánossága előtt lezajlott szópályázat győztese a betűrendben következő két szó: a *hangos-képes* (az *audiovizuális* helyett) és a *helyzetszínész* (a *dublőr*, ill. *dublóz* helyett). Közülük az első látszik életképesebbnek. A *frizsider* mellé egyre inkább felzárkózik a mind jobban népszerűsödő *hűtőszekrény* szó. A korábban számításba vett *irányítási szám* helyett nyelvészek javaslatára terjesztette el a Magyar Posta — mégpedig teljes sikerrel — az *irányítószám* elnevezést. A kiejtési nehézséget okozó *stewardess* szót mostanában váltja fel a *légi utaskísérő*, az *utaskísérő*, ill. a *légikisasszony*. Egy rádiós szópályázat mind gyakrabban hallható és olvasható győztese a *disc-jockey* helyébe ajánlott *lemezgazda*. A *gramofon* az utóbbi egy-két évtizedben adta át helyét a *lemezjátszó*-nak. Ha a *gramofon* szót halljuk, ma már önkéntelenül is a régi, tekerős masina jut eszünkbe. A XII. kerületi Tanács szópályázatának eredménye a János-hegyi drótkötélpálya megnevezésére használt, kedves *libegő*. Az Autó-Motor című szaklap 1959-ben meghirdetett szópályázatán fogadták el a *magánautós* szót a korábbi *úrivezető* helyett. Egy rádiós szópályázat nyomán kezd terjedni — bár meg lehetőségen lassú ütemben — a *spray* helyébe javasolt *permet*, egy tévépályázat hatására pedig mind gyakrabban felbukkan a *schlagfertig* helyett ajánlott, csírájában már a harmincas évektől meglevő *szavakész*. A *cinemascope film* napjainkban már általános érvennyel, szerte az országban: *szélesvásznú*. A közismert új postai szolgáltatás megjelölésére a Magyar Posta által kezdeményezett gyümölcsöző viták nyomán az *autinter*, a *táv tárcsázás*, a *távvalasztás* és más szavak előtt a kétségtelenül legsikerültebb, a *távhivás* futott be győztesen. A *teen-ager*-nek ma már teljes értékű társa, magyar megfelelője a nyelvújítás cikkek révén elterjesztett *tizenéves*.

Tudom, nem valami gazdag ez a felsorolás, de kétségtelenül tükröz bizonyos eredményeket. S esetleges tévedések, félreértések eloszlatására hadd iktassak ide még két megjegyzést! Az egyik: az új vagy megmagyarított szavak elterjesztése általában hosszú időbe telik. Régen sem volt ez másképp, a nyelvújítás idején sem s például a két világháború közti sportnyelvmagyarítás idején sem. Csak egy példát erre! Már említettem, hogy a Nemzeti Sport dícséretes szómagyarító pályázatai 1931-ben kezdődtek. Nos, Bárczi Géza a Magyarosan című folyóirat hasábjain még 1937-ben is ilyen keserű hangon írt: „Az a néhány akarva-nemakarva bevett új szó elmerül a *derbyk* (rangadó), *taccsdobások* (partdobás), *driblik* (cselezés), *cornerek* (sarokrúgás), *backek* (hátvéd), *halfok* (fedezet), *centerek* (középcsatár), *stoplik* (bórszeg), *ringek* (szorító), *crawlók* (kalló), *managerek* (intéző), *masseurök* (gyúró), *trainerek*, *trainingek* (edző, edzés) tömegében. Sőt vannak lapjaink, amelyek mintha határozott rosszakarattal viseltetnének e nyelvújító törekvésekkel szemben” (i. h. 114–5). Íme, akkor is rögös volt a nyelvújítás útja. Mindent egybevetve, azt hiszem, rögösebb, mint ma.

A másik megjegyzés: a szókincs megmagyarított vagy új elemeiről szólva természetesen csak olyan szavakat említettem példaként, amelyeknek elterjedése tudatos nyelvújítói, nyelvújító törekvések eredménye. Nagyon tévedne, aki ebből arra következtetne, hogy a nyelv fejlődése, változása, legalábbis a szókincs vonatkozásában, ebben ki is merül. Szó sincs róla! Ezek — s a nem említett hasonlóak — csupán a „harcban született” eredmények. Spontán fejlődés útján még sok ezer szó és kifejezés született és születik

nyelvünk életének minden időszakában, többé-kevésbé hűen követve és tükrözve népünk társadalmi fejlődését, fejlettségét. Ennek részletes kifejtése, méltatása messzire vezetne, nem is ide tartozik, ezért itt megelégszem azzal, hogy emlékeztetőül, ráébresztésül néhány példát idézek. Íme, hogyan tükrözik például felszabadulás utáni, mai életünket, világnézetünket, munkakörülményeinket, hétköznapijainkat a felszabadulás óta keletkezett szavaink: *alkoholpróba, banánszoknya, barkácsbolt, békekongresszus, bérrendezés, csuklós villamos, diplomamunka, élsportoló, fénySOROMPÓ, fusizik, golyóstoll, gyorsfagyasztás, harisnyanadrág, házgyár, jövőkutatás, képmagnó, készétel, közönségszervező, levelező oktatás, mélyhűtés, motel, munkaérdemrend, névadó ünnepség, olvasómozgalom, pártfőiskola, proletárhatalom, robotpilóta, röpgyűlés, szakbarbár, szalagház, szocialista brigád, szőnyegpadló, tanácselnök, téesz, tervfegyelem, típusház, titokzokni, tömegdal, tudománynépszerűsítés, úttörővasút, úrkabin, vetélkedő, vízibusz. Ugye, vallanak rólunk a szavak? (Erről bővebben l. Grétsy: Három évtized társadalmi fejlődése a szókincs tükrében. Bp., 1975. A TIT kiadványa.)*

4. Hiányos volna az áttekintésem, ha nem próbálnám meg legalább nagy vonásokban felvázolni azt is, hogy a mondat szerkesztés, a fogalmazás terén ért-e el, és ha igen, milyen számottevő eredményeket ért el régebbi és újabb nyelv-művelésünk. Az összkép, amely a vizsgálat nyomán kibontakozik előttünk, nem kedvezőtlen, bár bizonyos nyelvi típushibák, amelyekre dr. Janurik Tamás nyomán már utaltam dolgozatom első részében, csakugyan makacsul ellenállnak minden javítási kísérletnek. (Alighanem az ennek az oka, hogy ezek az eredménytelenül hibáztatott nyelvi jelenségek csak bizonyos szempontból hibásak, más szempontból ellenben — könnyebb kiejthetőség, rövidség stb. — beletartoznak valamely széles sodrású nyelvi fejlődési folyamat áramába. Ez azonban külön részletes vizsgálatot érdemlő téma.) Bárczi Géza így ír: „Ha összehasonlítjuk például a századforduló vagy akár az azt követő évtizedek újságjainak nyelvét (persze nem Tóth Béla vagy éppen Kosztolányi Dezső rangú újságírók stílusára gondolok) a mai újsághírek, riportok nyelvével, alighanem inkább észrevehető javulást állapíthatunk meg, mintsem romlást, pusztulást” (Nyelv-művelésünk 6). Valamivel ez után: „... a szabatos kifejezés-mód igénye jelentékeny mértékben növekedik és terjed” (i. m. 7). Hasonlóképpen vélekedik Lőrincze Lajos is: „Összehasonlítva a két világháború közötti újságok nyelvével, nagyon határozott a különbség a maiak javára. Ez közelebb van a nép nyelvéhez, noha a hivataloskodó stílus még az újságokból sem tűnt el” (Népszabadság 1969. szept. 21.). És így ítéli meg a helyzetet Illyés Gyula is. Ennek bizonyosságául idézek egy részt a Magyar Nyelvőr megindításának századik évfordulójára írott cikkéből: „Megjavult hírlapjaink irálya is. Fél százada még ilyen cikkeket olvastán jelentkezett ügyelő vártára a nevezetes toronyban egy olyan nagy írónk, aki ragyogóan forgathatta volna tollát más célért is:

»... A repriz a szenzáció erejével hatott. Kompetens kritikusok egyformán konstatalhatták, hogy a probléma aktuális s az illusztris író frappáns és artisztikus eszközeivel közel tudta hozni úgy a modern connaisseur-ök differenciálódott idegrendszeréhez, mint a publikum szélesebb rétegeihez.«

Az ilyen írásmű ma ritka. Igazolásául annak, hogy a Nyelvőrt érdemes volt megalkotni” (Népszabadság 1972. jan. 23.).

A summázó ítéletek után persze nagyon ide kívánczok néhány rész-

eredmény bemutatása is. Az elmondottak megerősítésére következék hát itt is néhány példa!

Nyelvművelő elődeink — néha a szükséges megalapozottság és körültekintés nélkül ugyan, de többnyire jogosan — rendkívül hevesen bírálták a nyelvünkbe befurakodott idegenszerűségeket, főleg germanizmusokat. Hogy nem eredménytelenül, arra hadd idézzem tanúul ismét Illyés Gyulát: „Amikor a Nyelvőr vártornya megépült, magyar beszédünk és szellemiségünk fő kártevője a germanizmus volt. Ez a kertpusztító ma is föl-föltűnik. De sántán, farba-pörkölten, csorba agyarral, elkullogóban” (Népszabadság 1972. jan. 23.). Persze eszem ágában sincs ezt egészében a nyelvművelés eredményeként elkönyvelni, mivel nagyon olcsó és jogtalan érdemszerzés volna ez. A germanizmus nem annyira a nyelvvédők keresztes háborúja következtében van elkullogóban, hanem sokkal inkább a történelmi sorsfordulók, elsősorban felszabadulásunk következtében. A nyelvünkbe korábban bekerült idegenszerűségek, főleg németességek elleni harc sem azért kisebb mértékű, mint negyvenötven évvel ezelőtt, mert az egykor bírált idegen mintájú szerkezetek, tükrökifejezések nagyobbrészt kihulltak nyelvünkéből, hanem azért, mert az azóta eltelt évtizedek alatt megváltozott a nyelvi értékrendjük: sok közülük érezhetően visszaszorulóban van, mások a nyelvünkben való meggyökerezés következtében kisebb vagy nagyobb mértékben elvesztették idegenszerűségüket stb. De vannak a küzdelemnek kézzelfogható eredményei is. Ma már csak elvétve halljuk vagy olvassuk, hogy „X. Y. oda nyilatkozott” (= hat sich dahin geäußert; helyesen: *úgy nyilatkozott*). Kiveszőben a *kebelbarát* (= Busenfreund; magyarosan: *testi-lelki jó barát*). Mint Bárcsi Géza írja: „az egykor elterjedt *kinyomni* igét végleg elpusztította a *kifejezni*” (Nyelvművelésünk 60). Stb.

A nyelvművelés nagy hatását mutatja, hogy szinte teljesen kiszorult nyelvünkéből a szenvedő igés mondat szerkesztés, kipunasztulóban a *-tatik, -tetik*. A harcot ellene még a híres — vagy inkább: hírhedt — Debreceni Grammatika indította el 1795-ben. Érdekes módon szerzői maguk sem bíztak a *-tatik, -tetik* elleni hadjáratuk sikerében, mert többek között így írtak: „már e most késő, rakva lévén véle könyveink és neki szokvann már észre se vesszük, mikor reá megy a pennánk.” De íme, milyen kifürkészhetetlen a nyelv! A nyelvművelők igyekezetének eredményeként századunk első harmadának végére annyira kiszorult nyelvünkéből a *-tatik, -tetik*, hogy ma már csak néhány ígékben, igealakunkban fordul elő, megkövesedett hagyományként: *születik, engedtesék meg, dicsértessék* stb. Eredménynek kétségtelenül eredmény ez, de győzelemnek pirruszi győzelem! Eleink ugyanis tévesen tartották a szenvedő igeragozást teljes egészében latinizmusnak. Valójában a latin hatás csak felerősítette ezt a magyar nyelvben kifejlődött szerkesztésmódot. Ez azonban mostani vizsgálódásunk szempontjából nem lényeges.

Eredmény az is, ha a nyelvművelőnek sikerült a nyelvet a megelőző nemzedékek nyelvi tévedéseitől megszabadítani. Erre is csak egy példát említek. A XVIII—XIX. század fordulójának nagy nemzeti és nyelvi felbuzdulása idején a nyelvújítók túlzott igyekezetükben elterjesztették nyelvünkben az olyan ragos +i képzős alakokat, mint *újabbani* fejlődés, az *államkormánynáli* kiegészítési kísérlet, a község *határábani* vadászati jog stb. Nem kétséges, hogy ezek a mesterkéltségek nem előnyére, hanem kárára válnak nyelvünknek. Ahhoz azonban, hogy ez a káros fejlődési irány megakadon, termékei pedig kiszoruljanak nyelvünkéből, újabb eredményes nyelvművelői beavatkozásra volt szükség. Ezt a beavatkozást Szarvas Gábor és közvetlen követői két-

három emberöltővel később elvégezték (vö. Zolnai Gyula: *Magyarosan* 1934. 66). Mai nyelvünkben ennek a kalandnak csak aránylag ártalmatlan maradványai találhatók meg: *nagybani, kicsinybeni, természetbeni* stb.

Egyszer-egyszer valamely megcsontosodott nyelvi fordulat, fogalmazási furcsaság ellen kell felemlenie szavát a nyelvművelőnek. Az egyszerűség kedvéért hadd elevenítsem fel azt a személyes példát, amelyet az Anyanyelvi kaleidoszkóp című, 1973-ban megjelent nyelvűművelő kötet előszavában is megemlítettem. Hat-hét évvel ezelőtt fölfigyeltem arra, hogy — legalábbis sportlapjaink tanúsága szerint — az ökölvívás nyelvében egy különös, fonák szerkesztésmód honosodott meg. Csapatbajnoki vagy egyéb mérkőzésekről szóló tudósításokban minduntalan ilyen „tájékoztatással” lehetett találkozni: X. *döntő fölényrel veszett* Y. ellen. „Fölelyes vereség” címen írtam erről egy cikket az Élet és Tudomány nyelvűművelő rovatában. Felhívtam a figyelmet e kifejezés ellentmondásos voltára, ajánlottam más megoldásokat — még arra az esetre is, ha felsorolásbeli kötöttségek miatt a vesztes nevét kell elsőként megjelölni —, s hozzátettem: „Sportszakíróink számtalanszor tanújelét adták már mind a kifejezésbeli találatkonyságuknak, mind a magyar nyelv iránti szeretetüknek. Mérjenek hát »fölelyes vereséget« erre az ellentmondásos szókapcsolatra is!” Nem kellett csalódnom. Azóta jó néhány év telt el, több száz ökölvívó-mérkőzésről szóló tudósítás jelent meg, de a hiba szóvátételéig szinte mindennaposnak látszó formulával azóta egyetlenegyszer sem találkoztam.

A továbbiakban már csupán arra emlétek egy-két példát, hogy a jó szándékú bírálókat nemegyszer olyankor is megfogadják az illetékesek, ha a hiba, amelyre felhívják figyelmüket, egyáltalán nem egyedi, hanem nagyon is gyakori. (Igaz, az eddigiek között is voltak ilyenek, főleg a helyesírási példák között.) A *Jövő Mérnöke* című műegyetemi lap hosszú ideig *Jövő Mérnöke* címen jelent meg, s csak a határozott névelőt hiányoló nyelvészek tanácsára lett belőle jó másfél évtizede: *A Jövő Mérnöke*. A totó- és lottószelvényeken éveken át ez a suta, hiányos mondat volt olvasható: *Fogadónál marad!* Természetesen itt is szükséges a névelő, hiszen nem akármilyen fogadóról van szó, hanem arról a fogadó személyről, aki a szelvény tulajdonosa. Röviddel a hiba kipellengérezése után ezt is orvosolták az illetékesek. Jó egy évvel ezelőtt a Magyar Nemzetnek Rácz Endre által szerkesztett, kitűnő nyelvűművelő rovatában megbíráltam egy hivatalos levelet. Ugyanennek a lapnak az október 13-i számában, ugyancsak a nyelvűművelő rovatban ez örvendeztetett meg: „A lap 1974. március 10-i számában olvastuk Grétsy Lászlónak »Hivatalul vagy magyarul« c. cikkét. Köszönjük Grétsy László észrevételeit, azokkal mindenben egyetértünk. A cikk nyomán változtattunk a megbírált levélformulán. Az új levélmintá szövege a következő . . .” stb. stb. A levél további részét már nem érdemes itt idéznem.

Még jócskán van bemutatásra alkalmas anyagom, de most már csak két példát emlétek. Mégpedig szándékosan két olyat, amely egyúttal arra is rávilágít, hogy milyen óriási szerepe van vagy lehet a hibák orvoslásában, a szabatos, művelt nyelvhasználat iránti igény felkeltésében a széles körű társadalmi nyelvűművelő hálózatnak. (Dolgozatomnak a helyesírással foglalkozó részében már érintettem ezt a kérdést.) Két olvasólevelet idézek. Az egyiket a kaposvári Szalay Erzsébettől kaptam az elmúlt év nyarán. Szalay Erzsébet kivágott s beküldött a Somogyi Néplapból egy kis közleményt, amelyben a Hilda *nevű* tájfunról van szó, s a következőket fűzte hozzá: „Ezt a kis hírt . . . azért mellékelem, mert azt igazolja, hogy nem hiábavaló a széles körű

nyelvörködés. Nyolc hónappal előbb ugyanis még »Nóra névre hallgató forgószél«-ről szóló hírt kellett a »Magyarán szólva« rovatnak eljuttatnom. A rádióban ezzel kapcsolatban elhangzott építő bírálat, úgy látszik, jó hatással volt a lap hírszerkesztőire, mert most nagyon helyesen Hilda *nevű* tájfunról adtak hírt.”

A másik levél Fábriánházáról, Keresztessy Attilától érkezett, alig néhány hete. Csupán néhány sort idézek belőle:

„Közlöm még, hogy a múlt évben általam beküldött és a Nyelvörködésben ismertetett hibát (»a készenléti díjat *társbérlnként* számítjuk fel») a Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat az új áramdíjszámlán — okulása jeléül — kijavította (*társbérlnként-re*). Ezzel szemben az Óra és Ékszer Vállalat által az eladott új órákhoz mellékelt jótállási jegyen változatlanul az a hibás szöveg olvasható, amelyet javaslatomra kipellengéreztek még 1972-ben. A nyelvörködési harcban tehát az én kis mérközésem állása 1 : 1.”

III.

Igen, a nyelvörködés valóban harc, kitartó küzdelem. Természetesen sohasem a hibázók, a nyelvvel visszaélők ellen, hanem mindig a hibák, a torzulások ellen. Küzdelem, amelyben minél több embert kell szövetségesül magunk mellé állítanunk. Küzdelem, amelynek — mint láttuk — voltak, vannak és bizonyára lesznek is részeredményei, de amely valójában sohasem fejeződik be. Hogy is írta Kosztolányi? „A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, sohasem lehet véglegesen »rendbehozni«, kisöpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék” (Pesti Hírlap 1932. ápr. 10., ill. Nyelv és lélek 145). Ezt a résen álló nyelvi öntudatot kell megteremtenünk, megizmosítanunk. Erre többféle mód is kínálkozik: *v e z e t ő i p é l d a m u t a t á s* (amikor néhány évvel ezelőtt Aczél György elvtárs a magyar nyelv hete alkalmából mélyen elemző tanulmányban foglalkozott nyelvhasználatunk hibáival, észrevehetően nőtt nyelvművelő munkánk hatékonysága), *h a t ó s á g i - h i v a t a l i i n t é z k e d é s* (két évvel ezelőtt a Belkereskedelmi Minisztérium rendeletben tiltotta meg a divat hullámai által felkapott *butik*, ill. *boutique* feliratnak a magánkereskedelemben való használatát; amire a nyelvművelők nem voltak képesek, elérte egyetlen rendelet), *a z i s k o l a i a n y a n y e l v i o k t a t á s h a t é k o n y a b b á t é t e l e* (az oktatási reformkísérletek már javában folynak), *a n y e l v i s z e m p o n t b ó l l e g v e s z é l y e z t e t t e b b, k u l e s f o n t o s s á g ú t e r ü l e t e k t e r v s z e r ú m e g h ó d í t á s a* (Faluvégi Lajos pénzügyminiszter kezdeményezésére már készül a hivatalos nyelv kézikönyve; a tervek szerint a jövőben minden nyomtatványt és iratmintát nyelvész szakember is átnéz; stb.), és még sorolhatnám a módokat, lehetőségeket. De nem teszem. Bízom abban, hogy enélkül is minden hazáját, népét, szocialista államunkat szerető magyar állampolgár tudja, mi a kötelessége anyanyelvünkkel szemben, s vállalja is, ki-ki a rá eső részt.

Grétsy László

Kontrasztivitás, interferencia és nyelvművelés

1. Ha idegen nyelvet tanulunk, anyanyelvünk természetes hatása alól sokáig nem tudunk szabadulni. Az anyanyelvi beidegzettség szükségképpen annyira erős és mélyreható, hogy kisebb-nagyobb mértékben folyton-folyvást akadályozza vagy legalábbis nehezíti a sok tekintetben eltérő idegen nyelv elsajátítását. Az anyanyelvnek ezt a régóta ismert és tapasztalt zavaró hatását nevezik újabban interferenciának. Ez a műszó kezdetben, mint tudjuk, arra a fizikai jelenségre vonatkozott, amelyet akkor észlelhetünk, ha több víz-, hang-, fény- vagy rádióhullám, illetőleg fény- vagy röntgensugár találkozik össze egyidőben ugyanazon a helyen. Ismeretes, hogy ilyenkor a különféle eredetű összetevők eredményeként olyan hullám, illetőleg sugár keletkezik, amelynek intenzitása nem pusztán az összetevők erősségeinek; eredményként ilyenkor valamiféle új jelenség keletkezik. Ilyesmit tapasztalhatunk az idegen nyelvek tanulásakor is. Az anyanyelv erős hatása (zavarólag) ilyenkor is még sokáig érvényesül. Lehetetlenné teszi az új nyelv könnyű elsajátítását. Ismeretes, hogy az idegen nyelvet tanulók sok-sok kiejtésbeli, alaktani, szókincsbeli vagy mondattani hibát ejtenek, s ennek oka az, hogy anyanyelvüknek megszokott, de az idegen nyelv rendszerétől elütő sajátosságait menekítik át a megtanulandó nyelvbe. Az így szembekerülő összetevők eredményeként észlelhetők azután az úgynevezett célnyelvben, vagyis a megtanulandó idegen nyelvben a hibáktól hemzsegő, idegenszerű mondatok, a torz és korcs kifejezések, szókapcsolatok, a hibásan ejtett szavak, a rosszul képzett hangok, az intonáció idegenszerűségei.

A nyelvészek az efféle zavaró hatásnak (nyelvi interferenciának) mindmáig inkább csak azokkal a tüneteivel foglalkoztak, amelyeket két-két idegen nyelvnek a szembekerülése, vagyis a kétnyelvűség (bilingvizmus) szokott előidézni. Interferenciát okozhat azonban a tulajdonképpeni bilingvizmuson kívül a diglosszia is, ami a kétnyelvűségnek egyik sajátos változata.

Diglosszián általában a kétnyelvűségnek azt az állapotát szokták érteni, amely akkor jön létre, ha a szóban forgó két nyelv közül az egyik társadalmi és politikai téren a másikkal képest alárendelt helyzetben van. Így az állami vagy nemzeti nyelvként egyeduralkodó franciával szemben csupán másodrendűek lehetnek Franciaországban a bizonyos szempontból akár külön nyelvnek is tekinthető helyi nyelvjárások, így az *oïl* vagy az *oc*, Spanyolországban a spanyol mellett a katalán, Szardínia szigetén az olasz mellett a szárd, vagy Svájcban a német mellett a különféle svájci német nyelvjárások, stb.

A diglosszia fogalmát azonban még jobban kiszélesíthetjük, s érthetjük rajta ugyanazon nyelv két, egymástól többé-kevésbé eltérő változatának szembenállását is. Tudjuk, hogy a görögöknél a *γλωσσα* megnevezés gyakran valamely helyi nyelvjárásra, illetőleg ennek az irodalmi nyelvben nem használatos, vagy a közkeletű ejtésmódtól eltérő vagy már elavult, s ezért érthetlenné vált, s így magyarázatot kívánó szavára, vagy kifejezőmódjára vonatkozott. Görög földön, majd másutt is Európában mai szójegyzékeink (glosszáriumaink), sőt szótáraink ősei is éppen az ilyen szavak és kifejezések értelmezése, s nem is annyira a teljesen idegen, (nem görög) szavak görög megfelelőinek tolmácsolása végett készültek. Az európai szótárírást tehát nem a tulajdonképpeni bilingvizmus, hanem a fenti értelemben veendő diglosszia sajátos körülményei hívták életre.

Számára szokatlan, s ezért idegenszerű nyelvi jelenséggel ma is nemcsak az kerül szembe, aki merőben idegen nyelvet kezd tanulni, hanem az is, aki az illető nyelvnek valamely nem (eléggé) ismert nyelvjárásán hall beszélni valakit, vagy aki irodalmi művekben számára ismeretlen nyelvjárási, vagy elavult, régies szavakra, illetőleg kifejezésekre bukkan.

Ennek megfelelően a nyelvművelés feladata is minden népnél kezdettől fogva szükségképpen kettős volt. Azoknak, akik anyanyelvük épségén örködték, egyfelől azokat a nem kívánatos hatásokat kellett elhárítaniuk, amelyek „tisztá” és „romlatlan” nyelvhasználatukat az idegen nyelvek ártalmas interferenciája folytán érték. Másfelől azonban valamiképpen állást kellett foglalniuk olyan nyelvhasználati módokkal szemben is, amelyek a mintául tekintett nyelvi szabványoktól, a normáktól valamiképpen eltértek.

Mindezeknek az eltéréseknek az oka az egymással kapcsolatba kerülő idegen nyelveknek vagy ugyanazon nyelv különféle változatainak strukturális másneműsége, vagy másként kifejezve: kontrasztivitása. A fentiekből következik, hogy kétféle kontrasztivitást kell megkülönböztetnünk: külsőt, amelyet két idegen nyelv eltérő rendszere, illetőleg a nyelvhasználatban a bilingvizmus ténye idéz elő, és belsőt, mely ugyanazon nyelv különféle változatai között, illetőleg a diglosszia fentebb értelmezett nyelvi gyakorlatában jelentkezik. A kontrasztivitás maga a bilingvizmus vagy a diglosszia tényén alapuló, statikus jellegű pusztán szembenállás, az interferencia viszont az ennek következtében a nyelvhasználatban megmutatkozó, vagyis immár dinamikus zavaró hatás. A nyelvművelésnek mindezzel okvetlenül számot kell vetnie. Ezért célszerűnek látszik, hogy ezeket a fontos mozzanatokat a jó áttekinthetőség kedvéért szemléltessük is, ami ilyen formában volna a legegyszerűbb:

A szembenállás		
oka	következménye	
	statikusan	dinamikusan
bilingvizmus	külső } belső } kontrasztivitás	külső } belső } interferencia
diglosszia		

2. Próbáljuk most megvizsgálni, milyen feladatokat róttak a múltban, s rónak ma is a nyelvművelésre az ilyen jellegű szembenállásoknak, illetőleg szembekerüléseknek különféle következményei.

A diglosszia tényével, s ennek folytán ugyanazon nyelv különféle változatainak zavaró hatásával, vagyis a belső kontrasztivitástól okozott interferenciával nyilván már azoknak is számot kellett vetniük, akik az első írásrendszereket, különösen pedig az első szótag-, illetőleg betűírásokat megalkották. Így azoknak, akik a sémi népek körében először igyekeztek nyelvük szavainak mássalhangzóit, illetőleg szótagjait külön-külön írással jelezni, el kellett dönteniük, hogy melyik belső nyelvi változatot tartásák érdemesnek a megörökítésre más, szintén meglévő, de mellőzendő változatok ellenében. A belső kontrasztivitások gondos mérlegelése alapján kellett tehát kiformalniuk szótagjeleiket, kiküszöbölve a folyton-folyvást hatni igyekvő belső interferenciát. Ez már bizonyos fajta, lassanként többé-kevésbé tudatosává váló nyelvművelés is volt, mivel az előnyben részesített, s a többi fölé emelt nyelvi változat írásbeli szabványosítását eredményezte.

Amikor viszont az így először kimunkált szótagírást más népek is átvették, hogy segítségével saját nyelvük szavait rögzíthessék, nekik már mind a külső, mind pedig a belső kontrasztivitással számolniuk kellett, s a létrehozandó írásrendszerben valamiképpen mind a kívülről jövő, mind pedig a belülről ható interferenciát is ki kellett küszöbölniük. Ha nyelvük mássalhangzórendszere és szótagstruktúrája az átadó nyelvével többé-kevésbé egyezett, mint általában a sémi népek körében, akkor az átvett írásjeleket nagyobb átalakítás nélkül fölhasználhatták. Ha azonban nyelvük egész struktúrája lényegesen különbözött az átadóétól, akkor a szótagjeleken, az erősebb külső kontrasztivitás miatt, nagyobb fokú átalakítást kellett végezniük, mint például a sémi szótagírást utánzó indiai írásrendszerek megalkotóinak is. Az utóbbi esetben ugyanis már két, lényegesen különböző nyelvcsaláddhoz, a sémihez és az indoeurópaihoz tartozó nyelvek kerültek egymással kapcsolatba, s így a külső kontrasztivitás különösen erős volt.

Ugyanez volt a helyzet az ókrétai szillabikus, s méginkább az alfabétikus, vagyis minden lényeges beszédhangot (fonémát) külön betűjellel jelölő görög írásrendszer megteremtésekor is. Az utóbbi kifundálóinak ugyanis még mélyrehatóbb nyelvi elemzéseket kellett végezniük, mivel nemcsak az egyes szavak mássalhangzóit, hanem ezek minden magánhangzóját is külön betűjellel igyekeztek lejegyezni. Ehhez már a kiszemelt nyelvi változat egész fonémarendszerének ismerete szükségessé vált. Nyilvánvaló, hogy ezzel kapcsolatos egybevető (konfrontatív) elemzéseik során a görög alfabétikus írás megteremtői tudatosan tárták fel az átadó fóníciai írásrendszerből megismerhető nyelvi struktúrájának az övékkel egyező, ám ugyanakkor attól sok mindenben lényegesen különböző vonásait is. Tapasztalniuk kellett, hogy az átadó nyelv mássalhangzórendszere jóval gazdagabb volt az övékéénél, hiszen éppen ez sugallta nekik azt a zseniális ötletet, hogy az ennek folytán számukra fölösleges fóníciai mássalhangzó- (ill. szótag-)jeleket némiképpen átformálva magánhangzók lejegyzésére használják fel. Így sikerült megalkotniuk a világon első olyan írásrendszert, amelyben már minden fonémának, s nemcsak minden szótagnak külön betűjele volt. A neves szovjet kaukázológus, N. F. Jakovlev, a prágai iskola egyik legrégebb híve tehát helyesen állapította meg egy 1928-ban közzétett értekezésében, hogy a fonémák mibenlétét azok sejtették meg először, akik az első alfabétikus írást megalkották.

3. De más jelek is arra mutatnak, hogy a görögök a külső és belső kontrasztivitás, illetőleg interferencia jelenségeire ismételtelen ráeszméltek. Mint ismeretes, retorikáikban éles különbséget tettek idegenszerűség (*βαρβαρισμός*) és helytelenség (*σολοικισμός*) között. Az előbbin a görög nyelvben polgárjogot még egyáltalán nem nyert és nem görögösített, vagyis teljesen idegennek érzett szót és kifejezést értették, amelynek használatát erélyesen tiltották. Az utóbbi műszóval viszont a görög nyelv irodalmi normáit, különösen a szintaxis szabályait sértő és ezért helytelenített szóhasználatot jelölték. Az előbbi kategóriába foglalt vétségek forrása nyilván a bilingvizmus volt, az utóbbiaké viszont a diglosszia. Erre utal maga a *σολοικισμός* (latinul *soloecismus*) műszó is. Tudjuk, hogy a kilikai Szoloi város görög lakóinak beszédét az athéniek gyakran hibáztatták, s ezért jelölték az említett műszóval az attikai, illetőleg szűkebb értelemben az athéni nyelvi normáktól eltérő, s ezért művetletlennek, nyersnek érzett és kifogásolt beszédmodot, a feltűnően éles belső kontrasztivitás alapján.

A diglossia és a belső kontrasztivitás tényeivel kellett szembenéznük azoknak az óind és görög nyelvtudósoknak is, akik egymástól teljesen függetlenül, körülbelül egy időben, az i. e. századokban anyanyelvük első nyelvtanait megszerkesztették. Indiában nyelvtani kérdésekkel már korábban is többen foglalkoztak. A legjelentősebb óind nyelvtanító, Pānini nagy grammatikai művét valamikor az i. e. IV. században írta. Középkorban mutatkoznak a csírái a görög nyelvtanirodalomnak is. A betűvetést és az olvasást az athéni iskolákban már az i. e. V. században tanították, s ehhez már bizonyos grammatikai ismeretek is kellettek. Nyelvtani, retorikai és poétikai kérdésekkel rendszeresebben az V. század szofistái, majd Szókratész és Platón, továbbá az ő tanítványai, később pedig, az i. e. II. századtól kezdve a sztoikusok, továbbá az alexandriai grammatikusok foglalkoztak. Az első ránk maradt, teljes iskolai görög nyelvtant, amelyet tévesen Dionüsziosz Thrax neve alatt emlegetnek, többféle forrásból, valamikor az i. e. II. században illesztették egybe.

A mi szempontunkból különösen tanulságos, ahogyan a nyelvtan a grammatika mibenlétét meghatározta. Észérint a grammatika nem más, mint „a költők és prózaírók műveiben t ö b b n y i r e előforduló kifejezések ismerete”. Ez a meghatározás nyilván a grammatikának az átlagos nyelvhasználatot figyelembe vevő, normaalkotó, szabványosító szerepére utal. Ezt a nyelvhasználati formát viszont csak a belső kontrasztivitás tényeinek figyelembevételével, az irodalminak tekintett változatok megragadásával és az ezektől eltérő jelenségek tudatos kirekesztésével lehetett leírni, rendszerbe foglalni.

4. A rómaiak, mint tudjuk, írásrendszerüket az etruszk közvetítéssel átvett görög írás alapján alkották meg. Az így rendelkezésükre álló betűk, az átadó nyelv(ek) eltérései miatt, szükségleteiknek természetesen nem mindenben feleltek meg, a külső kontrasztivitások folyán. Ám abécéjük megteremtésekor saját nyelvük különféle belső változatai között is válogatniuk kellett. Meg kellett állapítaniuk, hogy melyik nyelvi típust részesítsék előnyben a többivel szemben, s hogy az így kiszemelt változatnak mik a lényeges, s így külön betűjelekkel jelölendő hangjai. Írásrendszerüket így ők is, akárcsak annak idején előttük a görögök, csupán a külső és a belső kontrasztivitás tényeinek figyelembevételével alakíthatták ki. Másutt már kifejtettem, hogy a latin írásnak mik azok a jellemző vonásai, amelyek az idegenből való átvétel félreérthetetlen nyomait mutatják, s mik azok a szembeszökő sajátosságai, amelyek az ezen az abécén alapuló európai írásrendszerek megalkotásakor számos esetben komoly nehézségeket okoztak (vö. StudSl. 4: 251 kk.). Mindennek a részletes kifejtése azonban messzire vezetne, s nem is tartozik ide.

Köztudomású, hogy a rómaiak nyelvtanukat, retorikájukat, első szójegyzékeiket is görög ihletésre hozták létre, s hogy nyelvművelésük minden lényeges mozzanatában a hellén sugalmazásról tanúskodik. De persze a görög minták csak külső interferenciaként hatottak. A rómaiaknak a kívülről jövő hatásokat át kellett hasonítaniuk, figyelembe véve nyelvük sajátos adottságait, tehát a belső kontrasztivitás tényeit, s ezzel együtt a belső interferencia előidézte sajátos mozzanatokot is.

Ebből a szempontból különösen jellemzők az egyes latin nyelvtanítóknak a grammatika mibenlétére vonatkozó meghatározásai. Ezek szinte kivétel nélkül azt hangsúlyozzák, hogy a grammatika a jeles költők és írók műveinek megértésére tanít, s feladata ezen felül az is, hogy a tanulót a normák szempontjából helyes írás és beszéd elsajátításában segítse. A cél mindenképpen

az irodalmi nyelv szabványainak megragadása, ami természetesen együtt jár más nyelvhasználati formáknak a tudatos mellőzésével, a belső kontrasztivitás állandó szemmel tartásával, a belülről jövő, káros interferencia tudatos elhárításával.

Az óind és a görög nyelvtanítókkal ellentétben a római grammatikusok a nyelvtani leírás módszerét is kívülről, idegenből kapták. Mivel nyelvük a görögtől nem tért el lényegesen, az idegen mintát általában nagyobb változtatás nélkül tudták követni. Eltérések azonban mégis, minden nyelvi szinten mutatkoztak. Nem egyezett teljesen a két nyelv fonémarendszere. A görögöktől felsorolt nyolc szófaj sem kerekedhetett ki a latinban, mivel itt, a görögtől eltérően, nem volt névelő. Minthogy azonban a római grammatikusok ehhez a görögöknél hagyományos számhoz tekintélyi okokból mindenképpen ragaszkodtak, hogy a szám kiteljék, a névelő helyébe, az adverbiumok egy részének külön választásával az indulatszót (*interiectió*-t) iktatták.

Különbözött egymástól a két nyelv esetrendszere is. Már a szotikusok nyelvtani rendszerét követő Marcus Terentius Varro (i. e. 116–27) hangsúlyozta, hogy a 6. esetként emlegetett ablativus jellegzetes *casus Latinus*, mivel a görögben nincs meg, s így csak a latin nyelv sajátja. Ez a megállapítás a két nyelv közti külső kontrasztivitás egyik jellemző mozzanatának világos felismeréséről tanúskodik. Mivel itt a latin mutatott az átadó nyelvénél nagyobb tagoltságot, az eltérés széttartó (*divergens*) volt, míg a szófajok összemérésekor, a névelő hiánya folytán a latin összetartó (*konvergens*) jellege domborodott ki.

Mivel a római iskolákban görögöt is tanítottak, szükségessé vált görög-latin szójegyzékek készítése. Ezek megszerkesztésekor szintén lépten-nyomon kiütközött a két nyelv szókincsének eltérése. Ebben a tekintetben, rendkívüli fejlettsége, gazdagsága és árnyaltsága miatt szinte mindig a görög volt széttartóbb. Cicero gyakran panaszolja, hogy a görög filozófiai és retorikai művek latin tolmácsolása közben milyen sokszor kellett tapasztalnia anyanyelvének a görögnél fejletlenebb állapotát, műszókban való szegénységét, a szóképzésre kevésbé alkalmas voltát.

A görög szavak latin átírása a latin ortográfia megalkotásakor, a külső kontrasztivitás miatt, szintén számos nehézséggel járt. A helyesírásban az irodalmi, klasszikus latinnak a nép nyelvétől, a vulgáris latintól való egyre fokozottabb eltérései miatt, vagyis a mind élesebbé váló belső kontrasztivitás folytán is egyre több probléma jelentkezett. Az Appendix Probi néven ismeretes helyesírási gyűjtemék, amely valamikor az i. u. III. század folyamán Rómában (vagy esetleg Afrikában) keletkezett, mintegy 8 lapnyi terjedelemben sorolja fel azokat a szavakat, amelyeket sokan már az i. u. első századokban is, a klasszikus latin normáitól eltérően, tehát kifogásolhatóan, a vulgáris latin nyelv ejtésmódjához igazodva írtak. Ez a mű, a helyesírás és a fonológia szintjén készült, félig-meddig már tudatos konfrontatív tanulmánynak tekinthető, mely rávilágít azokra a nehézségekre, amelyek a latin helyesírás szabványosítása terén, a vulgáris latin nyelv hangtani sajátosságainak fokozatos behatolása folytán keletkeztek.

Az irodalmi nyelv egyes stílusrétegeinek kontrasztív jellegű szembeállítására tükröződik abban a görögöktől vallott, majd a rómaiaktól szintén átvett és hangoztatott felfogásban, amely szerint az irodalmi stílusoknak s egyáltalában az előadásnak három neme van: az egyszerű, a közepes és a fennkölt. Ismeretes, hogy ennek a nézetnek a kialakulásában Arisztotelésznek volt fontos szerepe,

aki filozófiájában a dialektikusan egymással szembeállított két szélső pólus közé az ezeket összekapcsoló közbülső fogalmát iktatta. Arisztotelész szerint a szónok vagy a költő egyfelől a szavak kellő kiválasztásával, majd megfelelő egybefűzésével, végül pedig az éppen oda kívánczó művészi alakzatok (trópusok és figurák) alkalmazásával érheti el, hogy előadasmódja, szükség szerint, egyszerű, közepes, vagy éppen fennkölt legyen.

Quintilianus, aki az i. u. I. század második felében élt, *De institutione oratoria* című latin szónoklattani művének 8. könyvében világosan kifejti, hogy az igényes szónoknak és írónak kifejezőmódjában a művelt rómaiak nyelvhasználatát kell követnie. Kerülnie kell a ritka szavakat, a tájszókat, a csak szűk körben ismert műszavakat. Eszerint tehát a latin irodalmi nyelv normáihoz kell igazodnia, tudatosan szembeállítva ezt a nyelvhasználati típust a többi nyelvváltozattal.

Quintilianus ugyanitt részletesen szól a nyelvművelés fontosságáról is. A műveltség, mint tudjuk, már Cicero korában egyértelmű volt a lélek kiművelésével (*animi cultura*). Ismeretes azonban, hogy maga a *cultura* szó a rómaiaknál kezdetben a föld megmunkálását, termővé tételét jelölte (*agri cultura*). Quintilianus kifejti, milyen fontos szerepe van a lélek kiművelésében, a fejlettebb gondolkodás kialakításában a nyelvi műveltségnek, az írói műgondnak (*cura compositionis*). Ezzel kapcsolatos okfejtése jól mutatja, hogy a régiek a léleknek a nyelvi műveltség fejlesztésével elérhető kiművelését a föld gondos megmunkálásával állították párhuzamba. „Jól tudom — mondja Quintilianus —, hogy akadnak némelyek, akik szerint az írói műgond teljesen fölösleges, és a nyersen ömlő beszédet természetesebbnek és férfiasabbnak tartják. De ha azt tekintjük természetesebbnek, amit olyan állapotban hagyunk, ahogyan éppen világra jött, akkor az egész retorikát [vagyis: a nyelvi műveltséget] sutba dobhatjuk. Az ősembert beszédében még nem kötötte semmiféle szabály és műgond, nem bíbelődött a bevezetéssel, nem értett a tétel kitűzéséhez, a bizonyítékok felsorakoztatásához, az érzelmek felkeltéséhez.” A retorika szabályainak, az irodalmi nyelv normáinak ismerete ezek szerint a lélek kiművelésének első és legfőbb eszköze.

5. A klasszikus görög-latin művelődés vívmányainak európai méretű szétáradása már a középkorban megkezdődött. Európa keletén, Bizánc révén a görög hatás volt erősebb, nyugaton viszont a latin művelődés interferenciája érvényesült. Jól mutatja ezt a cirill-, illetőleg latinbetűs európai írásrendszerek kialakulása is. Mivel azonban e két kultúra végső forrásai lényegében azonosak, joggal mondhatjuk, hogy a Ch. Ballytól, Saussure genfi tanítványától és utódjától olyan találóan megfogalmazott közös „európai gondolkodásmód” (*mentalité européenne*), mint ennek a közös művelődési alapnak évezredek fejleménye, valóban visszatükröződik a különféle európai nyelvek mindegyikében, mivel ezeknek „nyelvi eszközeiben, abban a módban, ahogyan érzelmeiket kifejezik, mondjuk ki kerekben, stilisztikájukban, igen-igen sok a teljes hasonlóság, s a nem teljes, de még számosabb analógia; megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy van valamiféle „európai stilisztika” (= *stylistique européenne*), úgy, ahogy van európai gondolkodásmód (= *mentalité européenne*) is. Jegyezzük meg, hogy ennek az illető nyelvek közti kapcsolatnak semmi köze nincs a tulajdonképpeni nyelvi rokonsághoz: a finnek és a magyarnak ilyen szempontból tekintve semmi közös vonása nincs az angollal vagy az ollasszal, mivel ezek nem is indoeurópai nyelvek; mégis, ezek is a nyugati nyelvek közé tar-

toznak, mivel az európai gondolkodásmód kifejezésére, mint tapasztalhatjuk, ugyanolyan kifejező eszközeik vannak, mint az ilyen típusú többi európai nyelvnek” (Ch. Bally, *Traité de stylistique française*. Heidelberg—Párizs, é. n. 1: § 26). Íme, a görög—latin művelődés egész Európára kiható nyelvi interferenciájának találó jellemzése.

Futtában próbáljuk most megragadni e közös európai gondolkodásmód nyelvi vetületének interferenciát kiváltó néhány mozzanatát a magyar helyesírás, szótárírás, nyelvtanírás, stilisztika és nyelvművelés terén, nem feledve közben a belső kontrasztivitás okozta hatásokat sem.

5. Klasszikus tömörségű helyesírástörténeti műveiben már Kniezsa István is világosan utalt arra, hogy mint Európában, a latinbetűs nemzeti írásrendszerek kialakításában mindenütt, ugyanúgy „a magyar helyesírásban is csak azoknak a hangoknak a jelölése okozott problémát, amelyek a latin nyelvben (illetőleg a középkori latin nyelvnek akkori kiejtésében) hiányoztak. A latinban is meglevő hangok jelölésével általában semmi nehézség nem volt. [...] Ha azonban a magyar hangnak megfelelő hang a latinban vagy teljesen hiányzott, vagy pedig olyan jelentékeny volt az eltérés, hogy kétségek merülhettek fel, lehet-e a latin hang jelét a magyar hangra alkalmazni, a helyesírási gyakorlat az idők folyamán több-kevesebb változatosságot tüntet fel...” (MHír.¹ 3.).

Érdeemes, sőt szükséges is volna részleteiben is feltárni, hogy első, latin-magyar szójegyzékeink, szótáraink és szólásgyűjteményeink szerzőinek milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük a latin szóanyag magyar tolmácsolása közben. Mivel a latin szó- és kifejezéskincs a magyarénál lényegesen gazdagabb és árnyaltabb volt, a külső kontrasztivitás itt is rendkívül erősen jelentkezett. A jövőbeli kutatások egyik fontos és szép feladata lesz majd annak a kiderítése, hogy mely esetekben sikerült a magyar lexikográfusoknak a latin szavakat és szókapcsolatokat kellő tömörséggel tolmácsolniuk, és mikor és mennyiben kényszerültek körülírásra vagy éppen új magyar szavak alkotására. Aligha lehet kétséges, hogy művelődésünknek európaivá fejlődését szinte mindennél jobban tükrözi a latin minták interferenciája folytán kibontakozó szókincs-gyarapodás, nyelvünk kifejező lehetőségeinek árnyaltabbá válása. Ez a folyamat a kereszténység felvételétől kezdve, vagyis majdnem ezer év óta tart, s eredménye az, hogy szó- és kifejezéskincsünk egyre kevésbé tér el a görög-latin alapokon nyugvó átlag európaiktól, s így a kettő közti kontrasztivitás mértéke is egyre csökken.

Különösen tanulságosnak ígérkezik annak a földerítése, hogy szólás- és közmondáskincsünk hogyan idomult az európaihoz, kivált Baranyai Decsi Jánosnak Erasmus gyűjteménye alapján készített, s 1598-ban közzétett szólás-gyűjteménye óta.

A görög-latin, valamint az ősi magyar szókincs közti alapvető különbségeket, éles kontrasztokat különösen jól szemléltetik ősvallásunk nyelvi emlékeiként felfogható szavaink és kifejezéseink, amelyekkel Mészöly Gedeon, majd pedig különösen és igen behatóan Pais Dezső foglalkozott. Az a mód, ahogyan olyan szavaink, mint *áld*, *átkoz*, *eskü*, *révül*, *tündér* stb. a görög—latin köntösben jelentkező keresztény hitvilág szókincsének interferenciájára fokozatosan átformálódtak, európaizálódtak, rendkívül jellemző, és jól mutatja, hogyan ötvöződött össze uráli (finnugor) nyelvi örökségünk az európaival, s hogyan gazdagodott, árnyalódott ezáltal egész szó- és kifejezéskincsünk.

Nemzeti nyelvtanirodalmunk lényegében ugyanígy bontakozott ki. Kell-e említenem, hogy Sylvester János kétnyelvű nyelvtana, az 1539-ben Sárvárott közzétett *Grammatica Hungarolatina* már címében is utal arra a külső kontrasztivitásra és interferenciára, amelyet e nagy humanistánknek műve megalkotásakor lépten-nyomon észlelnie kellett? Jellemző, hogy milyen lelkesen ujjong fel, amikor anyanyelve és a klasszikus nyelvek, valamint a göröggel és latinnal együtt szintén „szent nyelv”-nek tartott héber között egyezéseket talál, ezekben a mi nyelvünk rangjának, amazokkal egyenrangú voltának bizonyosságait látva. Milyen büszkén hivatkozik arra, hogy — a göröggel egyezően — nyelvünkben is van névelő, és minden tisztelete mellett is milyen öntudatosan korholja Melanchton, szeretett mesterét, aki görög nyelvtanában helyesen állapította meg, hogy nemcsak a görögben, hanem a németben is van névelő. De nyomban hozzáteszi, hogy el sem lehetne képzelni tévesebb állítást, mint azt, ha Melanchton fenti észrevétele nyomán valaki azt vallaná, hogy „a földkerekség egyetlen más nemzetének a nyelvében sincs névelő, csupán a németben és a görögben; névelő van ugyanis a mi magyar nyelvünkben is, ugyanúgy, mint a görögben” (*CorpGramm.* 27). Majd a biblia görög szövegének egy helyét annak tőle készített magyar fordításával együtt idézve lelkendezve állapítja meg, hogy a magyar szövegben mindig ugyanott és ugyanannyiszor van névelő, mint a görög eredetiben, s hogy ennek folytán a görögéhez hasonló rendkívüli kifejező erő (*robur*) rejlik a mi nyelvünkben is. Művének más helyein is sokkal szívesebben említi anyanyelvének egyezéseit a három említett nyelvvel, mintsem a lépten-nyomon mutatkozó különbségeket.

Sylvester azonban a magyar irodalmi nyelvhasználat és a műveletlenek beszédmódja közt mutatkozó belső kontrasztivitásra is felfigyel. Nyelvtanában, az adverbiumok tárgyalása során felhívja a figyelmet arra, hogy *penig* szavunkat 'autem' jelentésben csak a műveletlenek serege (a *vulgus imperitum*) használja. Ugyanekkor büszkén állapítja meg, hogy említett szavunknak óhajtó mondatokban való használata, olyanféle kifejezésekben mint *penig el jüttél* 'opto quod adveneris', amelyet viszont helyesen tart, nyelvünknek olyan sajátysága, amelyre még a latinban sincs példa. Ezzel kapcsolatos további megállapításaiból kétségkívül kitűnik, hogy latin-magyar egybevetései során az örömmel észlelt egyezések mellett az eltérések sem kerültek el a figyelmét: „Mert amiképpen a latinban akadnak olyan ragozhatatlan partikulák, amelyeknek nálunk nincs megfelelőjük, ugyanúgy fordítva, nálunk is vannak olyanok, amelyek meg latinul nem fejezhetők ki” (i. m. 72).

Mindazoknak, akik a kereszténység felvétele óta latin, majd pedig görög szövegeket fordítottak magyarra, kezdettől fogva állandóan tapasztalniuk kellett, hogy e nyelvek szó- és mondatfűzése mennyire eltér a miénktől. S hogy e jelentős külső kontrasztivitás folytán, egészen a múlt század közepéig, főleg a latin interferenciája révén mily sok idegenszerűség lopódzott nyelvünkbe, azt már régóta tudjuk. Persze, azt sem szabad felednünk, hogy e hatások mégsem vezettek nyelvünk szerkezetének teljes „romlására”, hiszen éppen ezáltal válhatott nyelvünk a közös „európai gondolkodásmód” alkalmas kifejezőjévé.

Irodalmi nyelvünk kialakulásának bonyolult folyamatát Pais Dezső nevezetes kezdeményezése nyomán az utóbbi évtizedekben mind többen igyekeznek földeríteni. Fontos volna e kutatásokat is a külső és belső kontrasztivitás és interferencia fokozottabb figyelembevételével, új szempontok szerint tovább folytatni. Persze, ezen a téren is vannak már számottevő, sikeres előz-

mények és kezdeményezések. Kutatóink felfigyeltek már arra, hogy az egyes nyelvjárásainkban az újmagyar kor kezdetén létrejött kettőshangzókat az irodalmi feljegyzések szinte alig-alig érzékeltetik, aminek legfőbb oka nyilván az volt, hogy ezeket az irodalmi nyelv akkorra kialakult hangtani normáitól túlságosan eltérőnek tartották. Ugyanígy az ízésnek azt az erős mértékét is kifogásolták, ami Sylvester bibliafordítását jellemezte. Legalábbis — mint Trócsányi Zoltán kimutatta — erre lehet következtetnünk abból a levélből, amelyet Asztalos András nagyszombati polgár 1609-ben Szenczi Molnár Alberthez intézett (vö. MNy. 51: 276 kk.).

Irodalmi nyelvünk belső rétegződésére is, kimutathatóan, már első ismert tudatos nyelv művelőink, Pesthy Gábor és Sylvester János, Erasmus magyar tanítványai kezdtek felfigyelni. Sylvester 1541 januárjában Nádasdy Tamáshoz intézett latin nyelvű levelében hangsúlyozza, hogy „az illőre (*decorum*) minden írásműben nagyon szigorúan ügyelnünk kell”. Mint erre már rámutattam, ennek a tételnek Arisztotelészig visszanyúló előzményei vannak az európai retorikai irodalomban. Arisztotelész retorikája szerint a nyelvi közlésnek ki kell fejeznie a beszélő jellemét, el kell árulnia, hogy ki a beszélő, gyermek, férfi vagy öreg-e, asszony-e vagy férfi, spártai-e vagy thesszáliai, fényt kell derítenie a beszélő erkölcsi magatartására, műveltségének színvonalára (vö. Nyr. 81: 157). Ez a stilisztikai illőség (*decorum*) kellő változatoságot (*varietas*) követel a gondos írótól, költőtől szavainak megválogatásában, mondatainak egybefűzésében. Mindez pedig el sem képzelhető az irodalmi és nem irodalmi nyelvi változatok állandó szem előtt tartása, másfelől az irodalmi nyelv belső rétegződésének mélyreható ismerete nélkül.

A XVIII. század hetvenes éveitől kezdve íróink és nyelvészeink a nyelvjárások és az irodalmi nyelv közti belső kontrasztivitásra egyre jobban felfigyelnek. Minderről Benkő Loránd számolt be A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában című alapvető értekezésében. Ez a munka azért is jelentős, mivel ebben történi először kísérlet az egységsülő irodalmi nyelv és a nyelvjárások közé iktatódó regionális nyelvi változatok létrejöttének a kibogozására, a belső kontrasztivitás korábban nem eléggé érzékelt sokrétűségének megragadására.

6. Hogy a főleg német hatásra kibontakozó magyar nyelvújításnak legfőbb célja az európai nyelvek szövetségébe (*Sprachbund*) való bejutásunk mielőbbi megvalósítása volt, arra, újszerű megfogalmazásban, H. Becker mutatott rá (Zwei Sprachanschlüsse. Lipcse—Berlin 1945; vö. MNy. 54: 400 kk.). Becker egyfelől a fejlettebb európai nyelvek, s köztük is főleg a német és az akkor még elmaradottabb magyar és cseh közti éles és gátló kontrasztivitás megszüntetésére irányuló tudatos törekvésként fogta fel Kazinczyék és cseh kortársaik nyelvújító tevékenységét, ennek legfőbb eredményét pedig a fokozatos nyelvi kiegyenlítésben látta. Ezzel szemben Lotz János stockholmi tanítványa, Eva Martins a magyar nyelvújítást inkább mint jellegzetes interferencia-jelenséget mutatja be, azt vizsgálva, hogy milyen változásokat idézett elő nyelvünkben a múlt század első felében a német részről jelentkező interferencia, mik voltak e külső hatás előnyei és káros következményei, mik voltak e jelenség feltételei (Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Stockholm, 1970.; vö. MNy. 57: 369 kk.).

A nyelvújítás kétségbevonhatatlan eredményeit is mereven elutasító új ortológia egyik legfőbb hibája — mint ezt Németh G. Béla oly meggyőzően

kimutatta — az volt, hogy nem vette figyelembe a modern polgári fejlődéstől megkívánt stílusbeli árnyaltság, nyelvi sokrétűség és differenciálódás követelményeit (vö. Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső, 1960. 227 kk.). Mindezt a fentiek értelmében úgyis mondhatjuk, hogy Szarvas Gáborék körének egyes túlzó tagjai sem a külső nyelvi interferencia előnyös hatásait, sem pedig a belső kontrasztivitásnak a nyelvet gazdagító lehetőségeit nem ismerték fel.

7. Messzire vezetne, ha akárcsak vázlatosan is megpróbálnék felelni arra a kérdésre, hogy milyen külső nyelvi hatások érvényesültek századunkban interferenciaként nyelvünk fejlődésében, mik ennek okai, s mik előnyei és hátrányai. A két világháború közti magyar nyelvművelés, mint ezt ma már oly világosan látjuk, gyakran inkább csak tilalomfákat akart állítani az „átkos” idegenszerűségek beáramlása elé, néha-néha szinte sovíniszta féltéssel próbálva megakadályozni az elkerülhetetlen külső nyelvi interferenciát, feledve, hogy a legfőbb cél mégis csak az, hogy nyelvünk, lényeges vonásaiban híven őrizve ősi, nemzeti sajátosságait, lépést tartson az európai fejlődéssel, mind árnyaltabbá, gazdagabbá legyen, s hogy minél alkalmasabbá váljék a kor új eszmevilágának, a társadalmi és technikai fejlődés eredményeinek a kifejezésére.

Az elmúlt negyedszázad során azonban nyelvművelőinket már az a helyes felismerés vezette, hogy az amúgy is elkerülhetetlen külső nyelvi interferencia hatásai, kellő irányítás mellett, előnyösen is érvényesülhetnek. Az idegen szavak akár meg is honosodhatnak, ha kellő időben nem tudjuk őket megfelelő magyar szavakkal pótolni. Az idegen mintára nyelvünkben keletkező új szókapcsolatok és kifejezésmódok sem mindig üldözendők. Persze ahhoz, hogy a gazt kigyomláshassuk, a konkolyt a búzától elválaszthassuk, alapos nyelvi műveltségre van szükség, s ennek állandó fejlesztése egyik legfőbb feladatunk. Csak így elemezhetjük megbízhatóan a külső interferencia egyes mozzanatait, tárhatjuk fel a külső és belső kontrasztivitás megnyilvánulásait, ismerhetjük fel a különféle külső és belső hatások előnyös vonásait és káros következményeit.

Nyelvművelésünk új feladatai közé tartozik a belső kontrasztivitás és interferencia elemzése is. A legújabb időkig, mint tudjuk, a nyelvjárások erős hatása, interferenciája gátolta az egységes magyar irodalmi és köznyelv kialakulását. Bár a nyelvjárások hatása még ma is erős, mégis, napjainkban inkább ennek éppen az ellenkezője észlelhető: az egységes irodalmi és köznyelv szüntelenül erősödő interferenciája bomlasztja nyelvjárásainkat, fenyegeti létüket. Igaz ugyan, hogy számos újabb szólásunk és kifejezésünk kimutathatóan a nyelvjárásokból került a köznyelvbe és az irodalmi nyelvbe. De a suk-süközéshez hasonló belső nyelvi interferenciák irodalmi nyelvünket ma már egyre kevésbé fenyegetik.

Annál inkább aggasztó a nyelvünkben lépten-nyomon tapasztalható eldurvulás, a Sylvestertől megkövetelt illőség igényeinek semmibevétele. Nem azt akarjuk, hogy a már réges-régen divatja múlt, s napjainkban már mindenképpen túlhaladott précieux módor és stílus lopakodjék vissza irodalmunkba és köznyelvünkbe. Nem baj, ha a túlzott kényeskedést bátran mellőzve alkalomadtán nevének nevezzük a korábban kimondhatatlant. De igen-igen nagy kár volna, ha az új nemzedék többé nem tudna különbséget tenni aközött, ami baráti társaságban helyénvaló, s aközött, ami a művelt társalgásban meg-

engedhetetlen. Ma sem tekinthetjük elavultnak, vagy túlhaladottnak Quintilianus intelmeit. Ma is valljuk, hogy a durva, faragatlan beszédmód durva lelkületre vall, s hogy a nemzeti műveltség emelése ma sem képzelhető el a mélyreható nyelvi műveltség, a folyton éber nyelvművelés nélkül.

Balázs János

Veres Péter és a magyar nyelv

„Úgy szeretnék írni, hogy mindenki megértse, és úgy szeretnék írni, hogy mindenki gyönyörködjék benne. Ehhez az igényhez mérem a saját magam és mások írói munkáját is és ehhez szeretnék a nyelvészekről segítséget kapni” (Veres Péter: *Nyelvtudósok között. Útközben 1954.* 236) — mondotta Veres Péter egy nyelvészkongresszuson. Most, Veres Péter halálának ötödik évfordulóján az író nagy megbecsülésének érezhetjük valamennyien, hogy a Magyar nyelv hetének záróestjére éppen Balmazújvárosra kerül sor. Az alkalom nem azt kívánja, hogy Veres Péter nyelvének, stílusának tudományos vizsgálatát folytassuk tovább, hanem inkább azt, hogy arról szóljunk néhány szót, mit jelentett Veres Péter számára a magyar nyelv, az ő egyetlen fegyvere — mint maga nevezte —, és mit adott ő ennek a nyelvnek?

A magyar nyelvhez való viszonya egyéniségének olyan szerves, az egészszel összefüggő, attól elválaszthatatlan része, hogy legalább néhány szóval fel kell idéznünk nemzeti kultúránk szempontjából egyre meghatározóbb jelentőségű életművének legalább néhány fontosabb jegyét. Olyan volt ő, mint egy egyszeri természeti jelenség, mint egy utánozhatatlan és meghatározó csoda, mindenre kiterjedő figyelmű, ezerszínű emberi teljesség. — Kegyetlen és nehéz sorsa, életkörülményei tudatosították benne küldetését, életének nagy küzdelmével szerezte meg a jogot és erkölcsi kötelességét a szociológiai gondolkodásra: írói eszmélkedésének kezdeteitől azokat választja-keresi segítőtársul, akiknek harcos tevékenységét a társadalmi igazságtalanságok miatti szociális elégedetlenség és cselekvésvágy határozza meg. Így a paraszti és munkássors szocialista gondolkodással társul benne. Egyén és közösség szétválaszthatatlansága azonban már többre is kötelezi: forradalmárrá kell lennie. Ha egy elnyomott, emberszámba sem vett nép sorsán akar változtatni, tudást, indulatot és cselekvést kell egyensúlyban tartania. A legmagasabb műveltséggel is szembesítenie kell a legfinomabb ösztönt, hogy segítő lehessen.

Veres Péter állta a tanulás próbáját iskola nélkül is. Ő volt az, akiben az értelmiség legkiválóbbjai is eszményt láttak. Éppen a legnagyobb, Németh László írta róla, hogy „az ő erős, bizakodó alakja körül kell az Új-Magyarország három osztályának: értelmiségnek, parasztságnak és munkásságnak összeforrnia. Én legalább nem tudok mást, aki mind a három osztály szeretetét ennyire kivívta és megszolgált volna . . . Ember ő, aki a legszebb magyar karrierben sem veszítette el lába alól a földet s a gerincet testében” (Németh László: *Veres Péter: Falusi krónika. Veres Péter koszorúja, 1973.* 61.). Veres Péternek sikerült tudást, erkölcsöt és cselekvést közös nevezőre hoznia. Ezért tudta mindig az adott pillanatban lehetséges legnagyobb érvényű hasznos cselekvés útját megtalálni. Bármely körülményben, bármely élethelyzetben. Példaként járt elől, nemzedékekből kényszerítette-követelte ki a „tevékeny bölcsességet”. Sohasem nyugodott meg a tagadásban, az eszményt is mindig

mutatta. Legyőzte sorsát. Egy népnek — határon innen és túl — osztotta a feladatokat és a figyelmeztető parancsokat. Emberek ezreinek adott bátorságot ahhoz, hogy leküzdjék osztályhelyzetük hátrányait, s magasabbra, nagyobbra nézzenek. Különösen a szomszédos országok magyarsága körében volt nagy felszabadító, bátorító hatása. Hiszen a szomszédos országok magyarsága többször elveszítette értelmiségét, s mindig a parasztságból kellett új értelmiséget kinövesztenie, felnevelnie. Az egyik kitűnő szlovákiai magyar költő meghatóan emlékezik vissza egy ilyen nagy felszabadító pillanatra (Tózsér Árpád: Fábry Zoltán és Veres Péter. Irodalmi Szemle 1970. 481.). A komáromi Jókai ünnepségeken ott volt több száz csehszlovákiai magyar diák. Gimnazisták, tele szorongással: fel tudják-e magukat küzdeni az értelmiségi pálya magaslataira, hiszen apáik szinte kivétel nélkül parasztok és egyszerű munkások. Nagy izgalommal várták Veres Pétert, az író, akinek könyveiből már oly sok biztatást merítettek. És minden feszültségük feloldódott, amikor a dobogóra lépett Veres Péter, aki külsőségeiben és erkölceiben paraszt volt, olyan mint az ő szülei, s mégis a szellem legmagasabb régióba vezette őket szinte egy gazda természetességével. Meglátták benne az eszményi nagy egységet, melyet Németh László oly korán neki ítelt. Veres Péter minden tette alkotó cselekvés. Nem személyes bátorság híján nem lett végül is politikus. Láttá, hogy számára a cselekvés útja csak más terepen nyílhat meg. A nyelvet választotta harci eszközül, mely nála mindig a tiszta gondolat tiszta sugárzása. Így lett író-forradalmár. Jelképes szinte, hogy első könyvét börtönben írta, ahová politikai eszméi miatt került. De még a börtönben is megtalálta a cselekvés útját, módját. Lázított a tények puszta számbavételével, önmagának és sorstársainak életrajzával, Az Alföld parasztságának megírásával. S ez a lázítás vagy leltározás egy új irodalmi stílus, egy új szemlélet egyik megalapítójává emelte őt Illyés Gyula és Nagy Lajos mellé. És máris értelmetlen és fölösleges a kérdés: mi volt hát, író vagy forradalmár?

A valóság megszállott ismerője, szerelmese írja a könyveket, de ismereteinek mélysége forradalmi eszmét szólaltat meg oly szuggesztív erővel, hogy azokat is megnyeri, akiktől távoli a bemutatott világ. Valóságmámora nem hivalkodó, nincs benne a felfedezőik pátosza s hamar hervadó nyelvi virágossága, hiszen a maga természetes világát adja olyan közvetlenül, mintha csak kapálás közben mesélné. Az első könyvében az alföldi szegényparasztság természetrajzát írja meg, s ebben — egész pályájára jellemzően — nagyon fontos fejezetet juttat a nyelvnek. Olyan adottságait és értékeit veszi számba a parasztság nyelvének, mely értékeknek erkölcsi vonatkozásuk van. Kemény, plasztikus és kifejező ez a nyelv. „Nincs benne semmi idéetlenkedés és affekció: — a parasztok — azt mondják, amit akarnak és úgy mondják, ahogy tudják. Persze csak egymás között. Úrral, idegennel szemben (a szolga képpel együtt) fel kellene venni a szolganyelvet. Míg az előbbi jobban sikerül, az utóbbi sehogyan sem” (Veres Péter: Az Alföld parasztsága. 1936. 25—6.). A parasztok nyelvének kérő, parancsoló, közlő és felszólító gesztusai egyszerűek, a célnak megfelelőek, nem szeretik a szíveskedő-finomkodó beszédet. „Az alföldi parasztnyelvben nincs pátosz, mint ahogy a népben sincs. Bánata, szomorúsága közvetlen, szinte indulatszavakban fejeződik ki. A fájdalom és az öröm érzései egyszerű, szinte állati tisztaságú kifejezést kapnak” (uo. 26—7). Azt sajnálja, hogy ennek a paraszti nyelvnek nincsenek absztrakt lehetőségei, a tudományban nehezen használható, de ennek a tudomány lehetőségeiből való kiszorítottság a történelmi oka. Viszont felbecsülhetetlen értéke

ennek a nyelvnek a megnevező erő gazdagsága, közvetlen kapcsolata a tárgyi világgal. Ezért oly alkalmas a természetes bölcsesség, az élettapasztalatok, megfigyelések kifejezésére.

Már ekkor, 1936-ban felismeri Veres Péter, hogy ez a nyelv felbecsülhetetlen érték, de tovább kell fejleszteni, bővíteni kell az elvont, absztrakt kifejezésekkel. A népi írók akkor lehetnek a nép igazi képviselőivé országos fórumokon, ha magukévá teszik s népükkel minél szélesebb körben megismertetik a közkeletű tudományos fogalmakat. Más szóval: a nyelvkultúra területén is népben-nemzetben gondolkodik Veres Péter. Hiszen a népi friss, tárgyi szemléletnek a fogalmakkal való gazdagítása, kiegészítése éppen a nép nemzeté szervezésének fontos eszköze, a közös nemzeti tudat elengedhetetlen feltétele. Egyáltalán nem véletlen, hogy amit Veres Péter a magyar paraszti nyelv érényeiről mond, az az ő nyelvének önjellemzése is lehetne. Az is. Bálint György, a más szellemi égtájról érkező kitűnő kritikus méltán írhatja Veres Péter első könyvének nyelvéről: „Munkája első dokumentum, súlyos és megdöbbentő leleplezés. Egy öntudatosává vált, nagy tehetségű paraszt feláll és bejelenti: íme, így élünk, ezek vagyunk. Hangja tiszta, kemény, pátozmentes. Nagy szavak nélkül — kimérten, igazi »ridegparaszti« egyszerűséggel közöl félelmes tényeket” (Bálint György: Veres Péter: Az Alföld parasztsága. Veres Péter koszorúja. 1973. 16).

Veres Péter olyan pontossággal, az igazsághoz való olyan könyörtelen ragaszkodással írja a való világot, hogy ez a tárgyilagosság még saját önélet-rajzát, a Szamadást is kiemeli az egyediségből, feltűnően személytelenné teszi. Sokak életrajzává is lesz. Ezzel a valósághoz való szemérmes kötődéssel megtalálja a művészi hatás egyik legfontosabb titkát: úgy beszél az egyes emberről, hogy amit mond, az egyetemes érvényű, mégis úgy érezzük, közvetlenül itt, most történik. Veres Péternek becsületos nagy harca van a nyelvvel. Ő maga számtalanszor hangsúlyozta, hogy írás közben nem gondol a nyelvre, hanem a tények és gondolatok igazsága és tisztasága az egyetlen szempontja. Dehát éppen ez a nyelvvel való küzdelem, hiszen a gondolat és annak kifejezése szétválaszthatatlanok. Veres Pétert a szegényparasztságról és a munkásosztályért érzett felelőssége tette íróvá: a felemelő szándék. A hagyományos paraszti életformát szinte az utolsó pillanatban örökítette meg olyan tárgyi hűséggel, hogy több könyve — Az Alföld parasztsága, a Falusi krónika, a Szűk esztendő, majd A Balogh család története néprajzból kötelező olvasmány lett az egyetemeken. Ami könyveinek cselekményét olykor lelassította, az a folkloristák és nyelvészek számára értékes gyűjtemény, valóságos kincsesbánya lett. Joggal írta Móricz Zsigmond a Gyepsor kötet elbeszéléseiről: „Az ember mindig a valóságtól tanul s annak örül legjobban. Itt lélegző valóság minden sor. Lesz idő, mikor nem hiszik el, amit ráfognak erre a falu-életre” (Móricz Zsigmond: Veres Péter: Gyapsor. Veres Péter koszorúja. 1973. 41). De idézzem ismét Németh Lászlót, aki sóvárogva hallgatta Veres Péter beszédét, mert a parasztvilágnak olyan tárgyi ismerete szólt belőle, mely után más írók csak vágyakoztak, s nagy fáradalommal sajátítottak el, mégsem tudtak hitelesen használni. Veres Péter olyan plasztikus elevenséggel beszélt Németh Lászlónak arról, hogy mit csinál a tavaszi ár a földdel, hogy: „Arany János is irigyen hallgatta volna, s Móricz Zsigmond zsebében is kinyílt volna a notesz. A Falusi krónikában — folytatja Németh László — ez a sok, földön nyüzsgő szó, tömör népi szólás, anélkül hogy erőltetné, mind munkába lép. Az urak nem *tanyáztak* le a szegény emberek közé, az aratógép a dült barázdáknak csak

elszánkázott a tetején, a legelőket lefelé *töregették*, a munka *dúlásig* folyt. Egy új gyönyörű magyar szótár indult meg itt a mi magunkból táplálkozó, szegénysége félelmében parádézó nyelvünk felé... az élő természetnek ez a tömör nagy szótára” (Németh László i. m. 60—1). Illés Endre pedig úgy járja be Veres Péter minden új könyvét, mint „a legcsodálatosabb néprajzi múzeumot, amilyent még sehol és soha nem rendeztek be. Ha ezt az anyagot ő meg nem menti: nagy-nagy darabok süllyednek el a magyar paraszti világból a tengerek mélységébe, s talán még a harangszavuk sem jut fel többé hozzánk” (Illés Endre: Egy olvasó tűnődése. Veres Péter koszorúja. 1973. 100).

Veres Péter életművének szembetűnő jegye a szolgálat, a jelen gondjaira való figyelés. A Próbatételben azért keresi fel a Gyepsor kötet alakjait, hogy megnézzé, mint állják meg helyüket az új, szocializmust építő világban. A Pályamunkásokban pedig a munka eposzát írta meg. A múltról beszélt, de nem kevés tanulsággal a jelennek, hiszen azt mutatta meg, miként kovácsolódott közösséggé „egy feladat kényszerében és a munka szorongató örömeiben” (B. Nagy László: Örök számadás. Veres Péter koszorúja. 1973. 116) egy vegyes társaság. A munka és a jellem szétválaszthatatlansága mindvégig hirdetett Veres Péter-i eszme, utolsó üzenetében is ott van. Személyes élményei, kivételes megfigyelőképessége avatta a munka poétájává. Hiszen a munkán keresztül mindig az embert figyelte, ezért lehetett a legegyszerűbb munka is érdekessé tőle. Nyelvében és szemléletében a tárgyi világ gazdagsága az emberi világ gazdagságával társul. Ezt a bőséget joggal tudta maga is nagy értéknek. Nyelvünk nagy értékének. Ezért hallgatta a rádió nyelv-művelő műsorait rendszeresen, ezért írta az „Édes anyanyelvünk”-ről, hogy „úgy kell mint egy falat kenyér” (Veres Péter: Egy újságcikk margójára. Nyr. 80: 391). Ezért jelezte legendás levelezőlapjain azonnal, ha egy szónak más jelentésváltozatait is ismerte. Máskor szenvedélyesen irtja és pellengérezi ki a frázisokat, mert mögöttük a gondolkodás tunyaságát és a szemléletesség hiányát tapasztalja. A szemléletességhez való hűség ragaszkodása óvja meg attól, hogy a sematizmus éveiben szélsőséges túlzásokba essen. A nyelvi gazdagság értékét pedig több esszéjében is védi. Szigorú, puritán erkölce és népből-nemzetből való gondolkodása azonban itt is mértéket tart. A sokféleségben szigorú egységet kíván: azt vallja a népnyelv-tájnyelv vitában, hogy „csak egy magyar nyelv van, s minden író csak azon írhat, ha mindenkinek akar írni” (Veres Péter: Népnyelv—tájnyelv. Útközben. 1954. 105). A tájnyelvet csak az egyes irodalmi alakok jellemzésének eszközüül szabad használni. Felháborodik azon, hogy egyes írók a tájnyelvet a művelt közönség mulattatására használják. Ezt egyszerűen erkölcsstelennek minősíti, a nemzet megosztásának. Még a Gárdonyi- és Tömörkényi-féle népieskedést is megrója, bármennyi szeretet is volt abban a nép iránt. A nyelvi gazdagságra viszont azzal figyelmeztet, hogy nem minden ismeretlen szó tájjszó, amit a városi olvasó annak érez. Hangsúlyozza, hogy a nép nyelve bővelkedik az árnyalatok pontos kifejezésében. Történetileg magyarázza ezt is: a nép nem érintkezvén az írott nyelvvel, sem a magasabb társadalmi körök köznyelvével nem lévén szoros kapcsolata, az új tárgyakkal, új szerszámokkal, s általában az új cselekvésből eredő mozdulatokkal maga adott nevet a maga zárt közösségében. „És mert egyik vidéknek a másikkal nem volt rendes kapcsolata, megesett, hogy minden vidék más-más nevet adott ugyanannak a fogalomnak. Így történhetett, hogy egy-egy szerszámnak vagy munkának minden vidéken más-más neve van... : az egyik vidéken *aratnak*, a másikon *takarnak*, a kereszt

az egyik vidéken *kereszt*, a másikon *kepe*, a harmadikon *kalangya*, a negyediken meg csak *csomó*” (Veres Péter: Még egyszer a tájnyelvről. Útközben. 1954. 108). Veres Péter a nyelv árnyalatait csodálkozó örömmel ízlelgeti. Egy helyütt azt magyarázza, hogy a *szikár* szavunk a *sovány*, *száraz* és *szikkadt* szavakból lett, de a *szikár* csak emberre vonatkozik, ezért az árnyalatnyi különbséget teremtette a népnyelv. Hiszen sovány lehet az állat is, száraz lehet a szalma is, a fa is és szikkadt lehet a kenyér is meg a sár is, de szikár csak ember lehet (uo.). Ilyen árnyalatokat finom megkülönböztetéseket kereső magyarázatokat százával, ezrével találunk Veres Péter írásaiban. E magyarázatok némelyike a nyelvtudósokban olykor mosolyt kelthet, mert Veres Péter mindig ösztönös nyelvérzékére épít, s az nem csalhatatlan. De mindez említésre sem érdemes ahhoz a káprázatos gazdagsághoz viszonyítva, mellyel Veres Péter nyelvének szemléletessége megajándékozta nyelvünket. S melynek komolyságával, erejével végképp kivívta a parasztság és munkásság egyenjogúságát az irodalomban és kultúrában. Veres Péter népi világának gazdagsága után a paraszt már nem lehet „csodabogár” az irodalomban, hiszen ő a legmagasabbrendű emberi értékek birtokosaként is megmutatta a parasztembert.

Akik személyesen ismerték Veres Pétert, tudják, hogy egyéniségének kivételesen erős vonzása volt. Nem lehetett megkerülni, nem lehetett nem észrevenni. Nagy kincsünk, hogy ezt az eleven vonzást át tudta menteni írásaiba is. Szuggesztív hatásának bizonyára sablonmentes észjárása a kulcsa s az a természetes frissesség, mely rendkívüli műveltségét és kivételesen gazdag tapasztalatait szembesítette a világ legújabb jelenségeivel. Gyakran elszánt személyes bátorságra is szüksége volt. József Attila már a harmincas években „gondra bátor és okos” férfinak nevezte őt (József Attila Összes művei. Kritikai kiadás 1952. 2: 427), néhány évvel ezelőtt pedig Nagy László idézte szép versének látomássá növő képeiben a közösségért felelős és bátor Veres Pétert, aki „kifakad a lebitangolt haza nevében” (Nagy László: Versben bujdosó. 1973. 23).

Veres Péter önmagát mindig a közösség ügye mögé rendelte. A szolgálat teremtő embere volt, ezért tudta legnagyobb belső kételyeit és küzdelmeit is mindig a cselekvés, az alkotás területén feloldani. Az 1950-es és 60-as években Veres Péter szüntelenül kutató szelleme a megváltozott világ legkényesebb kérdéseire kapcsolja érdeklődését, korábbi műveinek tárgyi gazdagságát és szociális indulatát megőrizve lép új tájakra. Hiszen az épülő szocializmusban a mindennapi kenyérgondok, szociális problémák helyére egyre inkább a szocialista erkölcs kialakításának kérdései kerülnek. A szociális problematika morális síkra helyeződik át. Veres Péter most is tudja a fontossági sorrendet. Tudja, hogy a társadalmi gondok megoldását az fogja biztosítani, ha a társadalom felszabadult egyénei lelkileg, emberileg, személyükben is felszabadulnak, gazdagodnak belső értékeikben is. Munkásságában ekkor adja át a helyét a szociológiai jelleg a karakterológiai, lélektani kisregényeknek és novelláknak. Mivel ajándékozza meg az új igényt felismerő író most a magyar nyelvet? Egyre többször foglalkoztatja az a korán felismert gondolata, hogy a népnek nemzetté válásához feltétlenül szüksége van arra, hogy a bonyolultabb, fogalmi dolgokról is világos, szemléletes tudása legyen. A népi tudatvilág csak az új társadalomtudományi és természettudományi fogalmak elsajátítása, megértése révén változtatható meg. A fő cél tehát az, hogy a friss szemléletességet, tárgyi hűséget, a népi gondolkodást a magasabb kultúrával eleven kölcsönviszonyba hozzuk. Már korábban megfogalmazta ezt az elvet: „Aki tehát eljutott az

emberi gondolkodás csúcsára, aki ismeri az ősi és a mai kultúrákat, annak az a kötelessége, hogy ezeket úgy élje át önmagában, tudatában és érzéseiben, úgy dolgozza fel és úgy hasonítsa át, hogy a magyaroknak magyar módra érzékelhetően, világosan adja át” (Veres Péter: *Mit ér az ember ha magyar.* 1940. 58). A negyvenes években ezt még csak vágynak nevezi, de sok kísérletet tesz már arra, hogy a népnyelv, a hivatalos nyelv és az irodalmi nyelv közelebb kerüljenek egymáshoz. Az ötvenes és hatvanas években ez egyik fő gondjává növekszik. Úgy látja, hogy végre a dolgozó emberek százazrei kerülhetnek be a nemzet szellemi életébe, de nem tudnak élni a lehetőségekkel, mert csak szajkózzák az új fogalmakat, de nem értik azokat. Olyanok, mint az elemi iskolások, akik eléneklik a szorzótáblát elejétől végig, és vissza, de azt már nem tudják, hogy 6-szor 9 mennyi. Ezért tartja Veres Péter a legnagyobb és legnehezebb nyelvi kérdésnek az elvont gondolatok teljes és valódi eszmei értékeinek a megismerését, és megértését. Hiszen az irodalomnak, a kultúrának, a tudománynak mindenki kincsévé kell válnia. „Az én véleményem szerint mindennél fontosabb dolog ma és, úgy hiszem, holnap is: szót érteni a néppel” — mondja egyik felszólalásában (Veres Péter: *Szót érteni a néppel. Közös gondoljainkról.* 1955. 129). Ebben a munkában az írónak fontos szerepet szán: a világnézeti ismeretadás, a világ, a történelem most folyó dolgairól való érthető tájékoztatást, eligazítást az értékek rendjében. De tudja, hogy ez rendkívül nehéz nyelvi feladat is. Ezért írja szinte ugyanekkor Lőrincze Lajosnak: „Nekem az az érzésem, hogy a magyar nyelvészek soha még ennyire közel nem jutottak nemzetnevelő, gondolkodásformáló feladatukhoz, pedig néhány szép reformkorszakunk volt már a nyelvészet területén. Mindig szép volt és mindig hasznos volt, amit csináltak, de úgyszólván csak előmunkálat volt ahhoz, hogy egyáltalán legyen magyar nyelvtudomány, és legyen hajlékony, mindenre alkalmas magyar nyelv. Most azonban az kezdődik, amire eddig nem volt lehetőség: szót érteni a saját népünkkel a saját nyelvén, és jelen lenni a nagy világban ugyanezen a nyelven” (Nyr. 80: 391). Veres Péter mindenkiért felelősnek érzi magát, s fáj neki, hogy a magyar kultúra csodálatosan szép világát csak kevesen értik, kevesen hasznosítják életükben. Annál inkább fáj ez neki, mert öregedő fejjel felismeri a bonyolultabb művészet létjogosultságát, sőt elkerülhetetlen fontosságát is. Látja, hogy a művészi alakítás sokszorosára tudja növelni a konkrét valóságanyag belső mondandóját. De azt is látja, hogy ez a bonyolultabb művészi világ nem eléggé otthonos a nép között. Nemcsak a művészi, hanem az új társadalomtörténeti, politikai fogalmak is torzított értelemben szerepelnek az egyszerű emberek beszédében. Ekkor érlelődik meg végképp Veres Péter korai vágya: az, hogy a legbonyolultabb dolgokat is árnyaltan, egyszerűen, a nép nyelvét az irodalomba és tudományba emelve kell kifejeznie. Úgy véli, csak azok a versek hatolnak be igazán a széles tömegek tudatába és gondolkodásmódjába, amelyek olyan egyszerűen, szemléletesen fejezik ki a világot, mint mondjuk Petőfinék ez a sora: „Leveles dohányját a béres leveszi A gerendáról és a küszöbre teszi”.

„Előttem — írja — ez a Petőfi strófa az eszmény, és szeretném, ha a szocializmus igazságait, vagy bármely irodalmi, közgazdasági tételt ilyen világosan, ennyire szólamok nélkül tudnánk elmondani” (Veres Péter: *Nyelvtudósok között.* Útközben. 1954. 239). Más példák gyanánt Mikes Kelemennek, „ennek a bölcs és nemes lelkű székely embernek” (uo.) leveleit idézi, meg Berzsenyi Dánielnek a mezei szorgalomról írott művét, melynek klasszikusan egyszerű, világos nyelve bizonyítja, hogy „akármilyen magas közgazdasági,

társadalomtudományi gondolatokat meg lehet úgy fogalmazni magyar nyelven, hogy nemcsak a kortársak értik meg, hanem évszázadok múlva is gyönyörködhetünk benne” (uo.). Veres Péter mindig feladatokat fogalmaz, említett soraiban azt, hogy legnagyobb nyelvi gondunk ma az irodalmi és közéleti nyelvben a „tisztá, világos értelmezés” (uo.). A feladatokat, parancsokat fogalmazó Veres Péter mindig maga járt elől a cselekvésben. Számtalan szép-irodalmi terve, mondanivalója van, utolsó éveiben mégis leginkább esszéket ír, s ezekben az esszéekben elvégzi a célként kitűzött munka jelentős részét: gondolkodni tanít egy népet azért, hogy saját szocialista világnézetének eszméit a fogalmak nyelvén is elmondja. De mindig vigyáz arra, hogy mindenki tudja, mit ért egy-egy kifejezésen. Ezeket a fogalmakat úgy alkotja meg, hogy tartalmuk már egyben erkölcsi parancs is legyen, cselekvésre hívó és kényszerítő. Ezekben a fogalmakban asszimilálja a szocializmust végképp magyar észjárássá. Mit jelent a számtalanszor említett „országban, népben-nemzetben való gondolkodás”? „Az államban való gondolkodás is kell, de nekünk nem elég” (Veres Péter: Történelmi jelenlét. 1971. 213) — írja, úgy még gondolkodhat egy király vagy a kancellárja, sőt az adószedője is. Az államban való gondolkodás „csak a népben való gondolkodással válik teljesebbé, és az egész emberiségben való gondolkozással emelkedhetik szocialistává, humanistává. Ezt a sorrendet nem lehet megkerülni. Nem lehet az ember úgy szocialistává, humanistává, hogy a saját népe nemzete léte, sorsa, jövője közömbös legyen előtte” (uo. 213). Íme ennyi minden sűrűsödik az egyetlen kifejezésben. Utolsó veiben írott esszéinek gyűjteménye a „Történelmi jelenlét” címet kapta. Ismét egy Veres Péter-i fogalom, s immár mindnyájunk kötelessége. Mert ez meg azt jelenti, hogy kötelességünk a külső világban úgy tájékozódni, hogy a hazai ügyeinkben felelősen és otthonosan éljünk. A történelmi jelenléthez mindig „friss tudás, korszerű műveltség, szellemi, lelki éberség” (uo. 230) kell. Veres Péter ebben is mutatta a példát. A történelmi jelenlét állandó, aktív cselekvés. Ez szétszórhatja az embert, erőit felemésztheti értelmetlen dolgokban is, ha nincs meg benne az „alkotó ökonómia”, azaz a cselekvési sorrendi fontosság. Népben-nemzetben gondolkodás, történelmi jelenlét, tevékeny bölcsesség, szocialista világnézeti műveltség, közéleti éberség, gondolkozási kultúra, politikai kultúra, fontossági sorrend, kollektivista érzület . . . — sorolhatnánk vég nélkül azokat a fogalmakat, melyeket Veres Péter százával alkotott, értelmezett, magyarázott számunkra s a jövő számára, s melyek szemléletes, világos értelmezésével a legtöbbet tette azért, hogy a különböző társadalmi osztályok közelebb kerüljenek egymáshoz, megértsék és segítsék egymást. Ezekben a fogalmakban a minden részletében átgondolt nagyívű szocialista világnézet nyer népszerű, közérthető kifejezést. A legegyszerűbb módon veti fel és válaszolja meg a legnehezebb és legbonyolultabb emberi kérdéseket. Puritán egyénisége egy életen keresztül vissza-visszatért a legnehezebb filozófiai, világnézeti kérdésekhez, ahhoz, hogy „micsoda az ember?” (Veres Péter levele Illyés Gyulához. Illyés Gyula: Hajszálgökök. 1971. 433) és ahhoz, hogy „mit ér az ember, ha magyar?” (Veres Péter: Mit ér az ember ha magyar. 1940.).

Hatalmas tanítói szenvedély dolgozott benne, ez a szenvedély is kivételes nála. Nem véletlenül jelölte idegen szóval, nem véletlenül nevezte „furor”-nak, hiszen ebben a latin szóban a düh és a szenvedély együttesen van jelen. Ez a furor fűti át Veres Péter pátosztalan nyelvét: düh a világ rendetlensége ellen és szenvedély, elszántság megváltoztatására. Ezért olyan dinamikus, ezért

olyan parancsoló Veres Péter esszéinek nyelve. Ezért van minden fogalmában felszólítás is, és ezért szól úgy önmagáról, hogy mindannyiunk erkölcsi törvényeként hasson beszéde. Ezért lettek, lehettek szállóigévé mondatai százával: „megdögleni lehet, de rongy embernek lenni nem lehet”; „nekem nem közömbös, mi lesz itt ebből a szocializmusból”; „én nem mehetek el innen . . .”

Ha nekünk sem közömbös, hogy mi lesz itt, ebből a szocializmusból, akkor mindenkor figyelniük kell Veres Péter gondolataira, szavaira, sőt hangsúlyaira is, hogy megérthessük a létet, és rendet teremthessünk benne.

Görömbei András

A nyelvművelő Bárcki Géza*

Az alábbi tanulmány Bárcki Géza Nyelvművelésünk című könyvének értékelő ismertetése akart lenni. Megdöbbenően váratlan halála azonban más, új távlatba állította a célt. Könyvének ismertetése, nyelvművelő elveinek áttekintése egyben búcsúvétel is a mestertől, aki példamutatóan vállalta anyanyelvünk gondjait. Hatalmas tudásával, páratlan nyelvérzékével, sugárzó és szeretetreméltó egyéniségével vonzó, lelkesítő, munkára buzdító példát adott mindazoknak, akik anyanyelvünk sorsát, fejlődését szívükön viselik.

1. Könyvében Bárcki Géza — meglepő módon — több alkalommal is hangsúlyozza, hogy nem mint nyelvművelő szól hozzá a nyelvművelés kérdéséhez, hanem mint az anyanyelvét szerető, anyanyelvéért aggódó magyar ember, egy a sok közül.

Ez az álláspont jogcímet ad neki, hogy a hivatásos és „hivatalos” nyelvművelők körétől elkülönülve, minden szakmai érdektől függetlenül és mentesen, elvi, felfogásbeli és taktikai vagy módszerbeli megkötöttségek nélkül mondjon véleményt a helyzetről és a teendőkről. A kivülállás taktikus hangsúlyozása ellenére a cím birtokos személyragja elárulja azonban a szerző azonulását az ügygel, közösségvállalását a nyelvművelők törekvéseivel.

2. Ennek beszédes bizonyítéka Bárcki Gézának kezdetben gyakorlati, majd egyre inkább az elvi kérdésekkel foglalkozó nyelvművelő tevékenysége, amely a Magyarosan első évfolyamától (1932.) szinte napjainkig sorjázó cikkeiben és tanulmányaiban tárul elénk. Ez természetesen rácsafol a „szakma” körén kívül állónak a maga „illetéktelenségét” hangsúlyozó szerénységére is.

Bárcki Géza nyelvművelő munkássága csak egy kis részét alkotja sokrétű és gazdag életművének, de — főként elvi vonatkozásban — igen jelentős.

A Magyarosan-beli cikkek főként az idegen szavak és az idegenszerűségek kérdéseivel foglalkoznak, s a 30-as évek sikeres sportnyelvújítását méltatják. Itt kristályosodik ki Bárcki nyelvművelő elveinek egyik központi gondolata, az idegen szavak használatának szigorú, mérlegető bírálata. Az ötvenes évek elején újjáéledő mozgalomban is lelkesen vesz részt: széles kört áttekintő tudására alapozott tárgyilagos ítéleteivel, higgadt véleményével iránymutató szerepet vállalt. Gazdagodó és emelkedő tudományos munkásságának magasabb távlatából azonban már inkább a nyelvművelés elvi kérdései felé tekint, hasznos

* Nyelvművelésünk. Budapest, 1974. Gondolat kiadása. 141 lap.

szempontokat adva mozgalmunknak. Főként azzal, hogy elmondjafenn-tartásait és bíráló észrevételeit a módszereket és a taktikát, a gyakorlati részleteket illetően. Bárczi Géza azok közé a tekintélyes nyelvtudósok közé tartozik, akik nemcsak elismerik és vallják, hogy a nyelvész ne tekintse méltóságán alulinak a nyelvhasználat kérdéseivel való foglalkozást, hanem maguk is tevékeny részt vállalnak a nyelv művelésben, s ezzel ösztönző példát adnak az egész nyelvész-társadalomnak.

3. Érdemes talán összegeznünk ezeknek az elvi megnyilatkozásoknak főbb pontjait, mert rájuk épülnek Bárczi Géza mostani kötetének gondolati pillérei.

Magyarosan-beli cikkeiből és a mai nyelv művelő gyakorlattal való vitáiból, gyakran ellenzéki megnyilatkozásaiból talán azt gondolhatnók, hogy az idősebb nyelvész-nemzedék hagyományvédő, az újdonságoktól idegenkedő szemlélete jellemző rá. Ő azonban helyesli, hogy a Nyelv művelésünk főbb kérdéseinek (1953.) szerzői „igyekeznek megtalálni a kielégítő egyensúlyt a mindent eltűrő elnézés és a mindenáron való hadakozás közt” (Nyr. 78: 129).

Bárczi sokszor hangsúlyozza azt a tényt, hogy a nyelv állandóan és minden szintjén — bár rétegenként nem egyforma ütemben — változik, s felhívta a figyelmet arra, hogy nyelvünk közeledik az indoeurópai nyelvekhez: szintetikus tömörségét helyenként analitikus szerkesztésmód váltja fel. A változás jelenségeit azonban nem szabad egyszerűen csak tudomásul vennünk: válogatnunk kell köztük, mérlegelnünk előnyüket, hasznosságukat, illetőleg főlöseges, hátrányos vagy káros voltukat. A nyelvhasználat tudatos irányítására, a nyelv életének és fejlődésének ellenőrzésére van tehát szükség. Ez a nyelv művelés szerepe és feladata; e tevékenység minden művelt nyelv életének szerves része, a fejlődésnek fontos tényezője, amint a nyelvújítás is mutatja.

A nyelv művelés munkája elsősorban a művelt köznyelvre és az irodalmi nyelvre nézve fontos. Céltudatos irányítás, szabályozás nélkül nem születhetett volna meg a legmagasabb szintű, az egész nyelvközösségre nézve mérvadó nyelvhasználat mint norma. Az irodalmi nyelv egységesülése nagy célt szolgál tehát: a nyelvi egység révén a nemzeti egységet. Ezért a helyes nyelvhasználat elveit és szabályait erre a legmagasabb rendű, egységes nyelvrétegre kell alapozni. A gyakorlati nyelv művelésben, azaz a nyelv gazdagításában és fejlesztésében fontos részük van tehát az íróknak, a sajtó, rádió és televízió munkásainak s az anyanyelvi műveltség alapjait lerakó nevelőknek. Az írók leleménye mellett pedig különösen a nyelvjárások lehetnek ösztönző forrásai a szó- és kifejező-készlet bővítésének, az építő, alkotó nyelv művelésnek.

Az irodalmi nyelv központi szerepéhez kapcsolódik szorosan Bárczinak az a hangsúlyozott gondolata, hogy a nyelv alapfunkciója: a közlés és a megértetés csak ritkán választható el az esztétikai igénytől, legalábbis a stiláris árnyalásra törekvéstől, elsősorban a művelt köznyelvben, nem is szólva az irodalomról; alsóbb nyelvrétegekben ez más-más fokon mutatkozik. A nyelv művelésnek a nyelvi alakok értékelő válogatásában és újak teremtésében az esztétikai szempontot érvényesíteni kell; ezt mutatja a nyelvújítás is. Bárczi így okolja meg ezt az igényt: A nyelv „művészi anyag is, a legváltozatosabb, a leggazdagabb, a legszínesebb . . . A nyelv művelés voltaképpen a nyelven mint művészi anyagon dolgozik . . . A nyelv helyessége tehát szépség kérdése is, s így a nyelvi tudat fejlesztése a . . . nyelvi ízlés, sőt általában az ízlés fejlesztése (I. OK. 2: 420—1).

Noha Bárczi nem vallja magát puristának, az idegen szavak kérdésében került leginkább vitába a felszabadulás utáni nyelvvelő mozgalommal. Hangsúlyozza, hogy a már meggyökeresedett idegen elemekkel, a jövőveny-szavakkal nincs perünk, de tiltakozik a fölösleges idegen szók divatja ellen. A magyarítás szükségét vallja, elsősorban a szaknyelvek műszókészletében. A nyelvújítás eredményeit tekinti erre fő érvek (Nyr. 77: 10). Történelmietlen vélekedésnek mondja azt, hogy nyelvünk mindig fogadott be idegen szavakat; más azonban a helyzet és a szükség mai nyelvünkben. Az idegen hatások nyakló nélküli bekebelezése a nyelvvelés értelmének tagadása; egyik fő feladata ugyanis a nyelv eredeti, sajátos jellegének megőrzése és fejlesztése, vagyis a nyelvtisztaság védelme.

Ebben az elvben mutatkozik a legszilárdabban következetesnek az egyébként nagyon rugalmas és a kérdések higgadt megvitatására mindig kész Bárczi Géza. Lőrinczéval való elvi vitája óta (1953., I. MNy. 49: 117—27) tiltakozik az engedékenységgel szemben, és a jelenségek szigorúbb megítélését, a határozottabb állásfoglalást követeli: a harcosabb nyelvvelés programját képviseli.

4. A *Nyelvvelésünk* c. kötet közvetlen előzménye, sőt csirája, amelyből kibomlik a könyv gondolati és szerkezeti váza, a *Magyar Tudomány* 1971. évi 10. számában megjelent tanulmány (*Nyelvvelésünk*. 607—15). Ez az írás Bárczi Gézának az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, ill. az Anyanyelvi Bizottságnak 1971 májusi ülésén elhangzott felszólalásából nőtt ki. Az ott összecsapó vagy súrlódó nézetektől fölhevült légkör, a vitaszellem harcos elevevénye magyarázza a cikk határozott, néhol kiélezett fogalmazását, sarkított megállapításait, a nyelvvelés elveire, módszerére és fő feladataira vonatkozó vélemények harsány szembeállítását. Bárczi megjelöli azokat a részleteket, amelyekre nézve ellentétben vagy vitában áll a mai nyelvvelői felfogással és gyakorlattal. Tanulmánya gazdag a vitatott elvi részletekben és a megvitatásra feltett konkrét kérdésekben. A különféle nyelvi jelenségek eltérő megítélésére vonatkozó nézeteit itt ismerjük meg igazán, a vitázó szembeállítás éles határozottságával.

Könyvében ez a hang megenyhült, lecsitult, ellenvéleményeinek harcos-sága meghiggadt, fogalmazásának helyenkénti élessége lecsiszolódott. Mondani-valóját jó taktikai érzékkel a könyvet olvasó nagyközönségre, a nyelv ügye iránti lelkes érdeklődőkre hangolta, nem akarván a nyelvvelő tábor belső, szakmai vitáinak nyilvános, széles körű taglalásával az elvi megosztottság, széthúzás és bizonytalanság látszatát kelteni. Sajnáljuk mégis, hogy a nyelvvelés elvi és időszerű kérdéseivel foglalkozó tanulmányainak, bírálatainak, vitacikkeinek, felszólalásainak anyagát és vitázó megállapításait nem építette bele szerveesebben könyvébe — annak céljához és hangjához alkalmazva; hasznos, pezsdítő eszmecserének, erjesztő és tisztázó megvitatásnak alapja lehetett volna. Így azonban — a fentiek megjegyzésével — magával a könyvvel kapcsolatban csak arról szólhatunk, ami benne van, amit tartalmaz.

5. A könyv szerkezete három nagyobb egységből áll; gondolatmenetének felépítése a tárgyból adódik, de következetes logikája jellemző a szerző tudós fegyelme és tiszta problémalátására.

Bárczi a sokszor föltett vitakérdésből indul ki: aggasztó-e nyelvünk mai állapota? A helyzetkép vázolása és elemzése után bizakodó választ ad. A fejlődés, illetőleg fejlesztés alapelve, iránymutató és irányító célja a nyelvi esz-

mény. E sokat emlegetett, de vagy fetiszizált, vagy ködfantomnak tartott fogalmat, amely a nyelv tudatos használóiiban több-kevesebb határozottsággal mégiscsak él és hat, Bárcki lényegében így határozza meg: egy olyan magyar nyelv, amely őrzi hagyományos, értékes vonásait, de megvan benne a hajlékony rugalmasság is, hogy hozzáidomuljon a változó igényekhez, ősi jellemével való szakítás nélkül. A nyelv művelés feladata éppen annak állandó ellenőrző vizsgálata és segítése, hogy a nyelv e kettős követelménynek: a megőrzés és a megújulás igényének egyaránt megfeleljen.

A norma kérdésével kapcsolatban meglepő azonban Bárckinak ez a kijelentése: „Az értelmiség . . . nyelv szokása, sajnos, semmiképpen sem tekinthető döntőnek, hiszen számos nyelvi és stílusbeli hiba éppen az értelmiség köréből indult ki” (15). E megállapítást akár a sokaktól mintának tekintett „tisztá” és „tősgyökeres” népnyelvre is alkalmazhatnánk ugyan, de az nem vitatható, hogy a helyesség mérceje és az anyanyelvi kultúra fejlesztésének célja a művelt nyelvhasználat, az irodalmi nyelv, ez pedig elsősorban az értelmiséghez kapcsolódik.

A következőkben Bárcki Géza nagyjából a nyelvtani rendszert követve, de teljességre persze nem törekedve, néhány kritikus nyelvi jelenséget vizsgál a nyelv helyesség és a nyelv művelés szemszögéből. Választása néha alkalom- vagy ötletszerűnek látszik, de felfogására talán éppen az jellemző, hogy mit tart elemzésre, megvitatásra érdemesnek, szükségesnek és fontosnak.

A helyzet áttekintése és a problémák számbavétele után végül a teendőket veszi sorra a szerző, s velük kapcsolatban áttekinti nyelv művelésünk szervezetét, illetőleg szerveit és munkaterületeit, eszközeit és módszereit, eddig is kiaknázott s ezután hasznosítható lehetőségeit.

Az elvek és a feladatok összegezése s egy kis könyvészet zárja a kötetet.

6. Amint Bárcki Géza szerényen „tagadott”, de fentebb „leleplezett” nyelv művelő tevékenységének vázolásából tehát kiderül, az ötvenes évek óta gyakran szállt vitába az új nyelv művelő mozgalom elveivel és gyakorlatával, bírálta munkánk részleteit és módszereinket. Ellenzéki állásfoglalását némelyek talán nemzedéki szembanállásnak tarthatnák, hiszen a mai nyelv művelő gárda tagjai általában jóval fiatalabb évjáratúak. Bárcki Géza azonban a maga 20—30 év „időelőnyével” is olyan friss és rugalmas szellemű, annyira érdeklődő és fogékony minden új iránt, hogy szó sem lehet köztünk az „apák és fiak” kor és fejlődés szülte szemléleti ellentétéről. Valójában csak bizonyos elvi részletekre és módszerbeli vagy konkrét részletkérdésekre vonatkozó árnyalati véleménykülönbségről, álláspont-eltolódásról beszélhetünk, amelyet a viták érzékenyebb optikája felnagyított, akusztikája pedig élesebbé erősített. De éppen e viták közben egymáshoz is csiszolódtak az eltérő nézetek, s Bárcki könyvében már igen mérsékelt formában jelentkeznek. Ha nem beszélhetünk is még felfogásunk teljes összhangjáról, nagyon közel vagyunk a lényegi egyetértéshez és egyetakaráshoz. A nyelv művelésünk megállapításában és fejtegetéseiben nemigen találunk tehát komoly vitapontokat, legfeljebb tisztázni, részletesebben kifejteni valót. A könyvnek néhány ilyen szakaszára térünk ki a következőkben.

7. Természetes, hogy az idegen és a magyar kifejezés, szóhasználat vitájában Bárcki is a magyar mellé áll. Ez a helyes és jogos elfogultság azonban néha már-már öncélú ellentmondásra, jelentéktelen esetekben való

kiállásra, kissé mesterkéltnél érvelésre készített. Pl. az *(érvekkel) alátámaszt valamit* kifejezést idegenszerűségként elítéli, és az *érvekkel megtámogat* megfelelőt ajánlja helyette. Az első „idegen szemléletre vall” — mondja —, az utóbbi „félre nem érthető”, „zavart nem okozhat”. Úgy véli tehát, hogy amazt, bármennyire általános is, ki lehet irtani (28—9). Az *alátámaszt* pontosan megfelel ugyan a német *unterstützen* igének, de nem hiszem, hogy átvitt értelmű használatában idegenszerűbb szemlélet érvényesül, mint a *megtámogat*-ban. Sőt: úgy vélem, hogy az *alátámaszt* kifejezőbb, szemléletesebb, mint a *megtámogat*, amely valami bizonytalanul álló, könnyen összedülő dologra utal. A német formával való egyezése ellenére ezt érzem tehát alkalmasabbnak. Bárczi az „idegenszerű” kifejezés kiküszöbölése mellett szavaz, bár óv a szélmalomharcoktól, „mert minden részletkudarc . . . gyöngíti a mozgalom hatékonyságát” (29). Azért idéztem e példát, mert úgy vélem, ebben az esetben a legharciasabb nekiszánás is szélmalomharccá torzulna.

Nem nézetkülönbséget, hanem a könyv szerkezeti jellegéből eredő látszatellentmondást teszünk szavá, amikor a szóalkotásról, egy új nyelvújítás szükségéről vagy lehetőségéről szóló szakaszokra utalunk. Előljáróban a múlt századi nyelvújítás eredményeit méltatja Bárczi, és kifejti, hogy ma ilyen mozgalomra nincs szükség, de lehetőség sem a közönség ellenállása miatt, amely az alkalomszerűen születő jó új szavakat is érzékeny gyanakvással nézi, nemhogy a tömeges szógyártást elfogadná (20—1). Néhány lappal hátrább azonban hangsúlyozza a nyelvművelés alkotó feladatait, az új fogalmak kifejező, magyar megnevezését és a szakszókincsek magyarrá alakítását (29). A könyv vége felé pedig a 30-as évek sikeres sportnyelvújítására emlékezve a szópályázatok hasznosságát említi, és a sajtó fontos szerepét hangsúlyozza a hasznos újítások létrehozásában és terjesztésében, a tiszta, egészséges nyelvi levegő megteremtésében (106—10). Egy mai nyelvújításnak különösen a szakszókincsekben látja szükségét Bárczi; megokolásul hozzáfűzhetjük, hogy a mind általánosabbá váló szakképzettség és a műszaki ismeretek terjedése folytán a szaknyelvek egyre inkább beleolvadnak a köznyelvbe, szókincsük már nem egy szűk réteg sajátja, hanem — a tömegtájékoztató szervek révén is — általánosan ismertté válik, és részévé lesz a mindennapi nyelvhasználatnak. — Ha Bárczi könyvének korunk „nyelvújítás”-igényére, új szavak alkotásának szükségére vonatkozó észrei nem szóródnának ennyire szét, hanem egységes fejezetbe épülnének, akkor nagyobb nyomatókat kapnának, és nem kísértene a fogalmazás következetlenségének némi látszata.

8. A könyv egyik terjedelmes fejezete nyelvünk hangzásával és a kiejtés hibáival foglalkozik. E különös figyelem azt mutatja, hogy Bárczi a magyar nyelv sajátosságainak egyik alappilléret nyelvünk hangzásában és a helyes, tiszta kiejtésben látja. Főként a nők beszédében megfigyelhető torzulásokat, modorosságokat teszi szavá; igen helyesen: ők az „anyanyelv” fő letéteményesei és továbbszármaztatói, s ennek felelősségét éreznük, sőt tudatosítaniuk kell magukban.

A pöszesség és a selypegés mellett egy jelentéktelenebb hibát is megemlít, az *l* hang jésített ejtését. Ezt már az első egyetemi kiejtési versenyeken szavátette Horváth János és Kodály Zoltán (*A jó magyar ejtés aktái* 48, 61. 1941.). Magam is fölfigyeltem mostanában a *volt*, *jászolt*-féle szavak lágyított, finomkodó, illetőleg idegenes ejtésére. Bár nem sarkalatos és aránylag nem gyakori hiba, a szigorú határozottságot sürgető Bárczi e ponton eléggé engedékenynek

mutatkozik (31—2). Mi határozottabban elítélnénk, nemkívánatosnak tartanánk (vagy az ő nyelvérzéke és igénye szerint: *tartanók*) — ezt a kiejtési szokást.

Nehezebb kérdés a zárt *ë* hang sorsa (32—3). Nemrég tört ki ismét a körülötte forrongó vita (l. *Élet és Irodalom* 1974. IX. 17.; *M. Nemzet* 1974. IX. 8., XI. 10., 1975. II. 9.). A zárt *ë* megőrzése mellett kardoskodók és a megmaradását kívánó, de a nehézségeket is számba vevő nyelvészek egyaránt elmondták érveiket, illetőleg ellenérveiket. Kétségtelen, hogy az utóbbiak nyomósabbak. Ezt Bárzi is érzi, de tiltakozik nyelvünk hangzásának színtelenedése ellen. Szükségesnek tartja, hogy minden eszközzel kísérreljük meg az *ë* sorvadásának megállítását, és követeli, hogy színészt, előadóművészt ne engedjenek nyilvánosság elé, ha nem tudja vagy nem tanulja meg a zárt *ë* használatát.

Bárzi Géza kiállítását igen tiszteletre méltónak, igényét pedig elvben jogosnak érezzük. A lehetőségek és a nehézségek egybevetésével mégis maximalistának véljük. (Az *Értelmező Szótárban* is mennyi gonddal, mérlegelő bizonytalansággal és vagylagossággal járt az *ë* jelölése! Megvalósítható-e tehát például az a javaslat, hogy az *ë*-t vezessük be legalábbis a tankönyvekbe, hitelesen és megnyugtató, általános érvényű következtetéssel? Azt hiszem, legfeljebb szemléltető szövegrészletekről lehet szó, bemutatás és gyakoroltatás végett.) Szerényebb megoldással is meg kell elégednünk a reális eredmény érdekében. Először is: el kell oszlatni azt a tévhitet, hogy az *ë* használata — levetközendőnek tartott — nyelvjárási sajátság. Ne érezze senki „falusias” kiejtémódnak azt, ami az ország nagy — talán nagyobb — részére jellemző, hanem tekintse nyelvünk hasznos és vonzó, megőrizni való értékének. Másodszor: éppen ezért azokon a vidékeken, ahol él az *ë*, az iskola tudatosítsa és erősítse használatát. Nyelvűvelésünk és a nyelvi közvélemény pedig törekedjék elérni azt, hogy akik az *ë* ismeretében és használatában nőttek fel, ragaszkodjanak e hanghoz, éljenek vele, őrizzék meg, s példájukkal örökítsék tovább családjuknak, környezetüknek. Harmadszor: a megőrzés, illetőleg a sorvadó nyelvi sajátság megerősítése, felélesztése érdekében valóban kívánatos volna, hogy sajtószerkesztők, előadók, a rádió és a televízió bemondói, riporterei, hírmagyarázói közt minél többen legyenek zárt *ë*-vel beszélők. Az egységesülő budapesti nyelvben, mint Bárzi is jól látja, a nyílt *e* uralkodik. E „nyelvjárás” szét-sugárzó tekintélyi hatása pedig igen jelentős a központi hivatalokkal való érintkezés, de főként a rádió és a televízió révén. Éppen a zárt *ë*-vel beszélő „hivatalos” személyek és tekintélyek példája adhat erősítő és tudatosító ösztönzést a zárt *ë*-ző vidékek lakóinak.

Az alaposan még nem vizsgált köznyelvi *h a n g l e j t é s* feltűnő hibái közt a könyv az idegenszerű, éneklő mondatzárást említi. Sajnos, lassanként nem is érezzük már idegenszerűnek, annyira terjed, főként a nők körében. (Hiába, ismét őket kell megrónunk.) Bárzi derűlátó: úgy véli, hogy ez a fül-sértő hiba visszahúzódóban van. Nemigen hisszük; mivel elsősorban a városi nyelvben jelentkezik, s inkább az értelmiségiek körében, a rádió és a televízió szereplőinek hatása s általában a város vonzása segíti terjedését. Az ellene való védekező és javító harc tehát nem lanyhulhat.

9. Bárzi Géza mint az *a r g ó*, a „*v á r o s i n é p n y e l v*” egyik első vizsgálója, bizonyos megértést mutat e nyelvreg szavainak köznyelvi behatolása iránt, mivel új szint, sajátos stílusárnyalatot visznek bele. Megjegyzi

ugyan, hogy nem mindegyik nyereség, mert gyakran kiszorítják régi szavainkat. E veszélyt mi nagyobbban érezzük, éppen az ifjúság miatt, amelynek nyelvhasználatára igen erősen hat a nagyvárosi, pontosabban: a pesti nyelv és vele az argó. A fiatalok fejletlen szókincese még nem ismerheti szinonimáink gazdagságát, s csak egy-egy éppen divatozó szót, kifejezést használ. Ezzel kapcsolatban az argó egy másik visszatetsző vonására is rá kell mutatnunk. Bárcki úgy véli, hogy az argó-szavak jellegzetes stílusértéket képviselnek, s a jó ízlés nevében nem kell okvetlenül hadakoznunk ellenük (46). Ha azonban például a nemcsak gépre, hanem emberre, sőt a beszélő által önmagára is alkalmazott *lerohad* szóra gondolunk, vagy az embereknek *ürge, pók, tetű* stb. megnevezésére, nem is szólva a 'nő' értelmű szinonimák elriasztó „gazdagságáról”, akkor nyilvánvaló, hogy az argóban és az ennek szellemét is tükröző ifjúsági nyelv effajta szóhasználatában megnyilvánuló szemléletmód ellen éppen a jó ízlés nevében és az embernevelés érdekében tiltakoznunk kell.

10. Mint a „nyelvművelő” Bárcki Géza pályájának áttekintéséből is láttuk, tevékenységének egyik központi kérdése az idegen szavak használata. Megítélésüknek józan elveivel teljesen egyetértünk (52—61). Inkább csak a kísérő példákhoz tennénk egy kiegészítő megjegyzést. Bárcki erőtlennek tartja az idegen szó pártolóinak azt az ellenérvét, hogy e szavak végeredményben gazdagodást hoznak: új árnyalatot, sajátos ízt, hangulatot adnak a kifejezésnek. Bárcki jelentéktelennek tartja ezt a többletet: nem ellensúlyozza a kárt, amelyet az élőszó idegen szó okoz. A szükségés és hasznos újabb idegen szók mellett (pl. *kombájn, traktor, televízió*) a beszélt köznyelv, a mindennapi érintkezés szókincese tele van olyan idegen elemekkel, amelyek ehhez a nyelvréteghez vannak kötve, a közvetlen, bizalmas, pajtáskodó vagy éppen kedélyes, tréfás hangú beszéd stílushangulatát árasztják, s ez ad nekik jellegzetes használati értéket. A könyv példái közül ilyen a *ziccer, slukk, smakkol, smucig, skandalum, frappáns*, amelyek megfelelő beszédhelyzetben és stíluskörnyezetben éppoly kifejezők lehetnek, mint pl. a *pech, strici, tróger, flangál, strichel, kóser, buksza*. Márpedig éppen Bárcki hangsúlyozza nyelvművelő elvei közt a stílus szempontját.

11. Szókincsünknek idegen mintára keletkezett elemei közt említi Bárcki az ún. *jelöletlen határozós összetételeket* (*vérbő, adómentes, szolgálatkész* stb.). Mentségükre és védelmükben megállapítja, hogy a ragtalan összetételek típusa nyelvünkben, sőt a finnugorságban sem ismeretlen (pl. *kesztyű, kármentő*). „Mégsem kívánatos — mondja végül, következtetésként —, hogy e mintára újak keletkezzenek” (61). Pedig keletkeznek bizony, százszámra. Bárcki ugyan elsősorban a fenti, német sugallatú melléknevekre gondol, de analóg magyar példái az általánosítás felé viszik gondolatmenetét, s ezáltal félreérthetővé válik. Márpedig szóalkotásunk mai legeleveníbb módja, az összetétel többnyire éppen jelöletlen kapcsolatú, jelentéstömörítő szavakat hoz létre. Ezek szokszor bonyolult, csak körülírással, valószínűségi mondatszerkezettel kifejezhető fogalmi tartalmat fejeznek ki igen hasznosan, gazdaságosan és általában egyértelműen, könnyen megragadhatón (pl. *népművész, munkakabéd, békeharc (!), erőmű, vízmű, hőpalack, munkavédelem, holdkomp, csillagtúra, hangjáték, zsebrádió, rádiószínház, térfatású, munkaigényes, tánczene, csúcsforgalom* stb. stb.).

12. A magyarosság kérdésével kapcsolatban kerül szóba a *n é v d i v a t* is, a feltűnő, különleges idegen utónevek hajszolása. Ezt Bárczi is elítéli, mégis helytelennek tartja a szabályozást, a korlátokat, amelyeket a Magyar utónévkönyv állít a szülők elé (64–5). A 895 női és 932 férfi utónév bőséges választék ugyan, de Bárczi a névjegyzék rögzítésében a névanyag fejlődésének gúzsba-kötését látja, és szabadságot kíván a korízlést, a társadalmi gondolkodást és az életkörülményeket tükröző névválasztáshoz. Érvül és példának a múlt században elterjedt „magyar” keresztnéveket említi (*Zoltán, Géza, Csilla, Emese* stb.). Ma azonban a *Csaba, Zsolt* és *Ildikó* divatjának visszahúzódásával a nyugati hírességek, főként a „sikernők” (Veres Péter szava; íme, ez is ragtalan, tömörítő összetétel) nevét választják a szülők, természetesen „előkelő”, idegen írásmóddal: *Mireille, Jacqueline, Peggy, Scarlett; Davis, Dominique, Harry, Yves, Sébastien* stb. Hogy e nevek leírása és kiejtése mennyi zavart, tévedést, bizonytalanságot, torz alakot szülne, más kérdés. De kívánatos-e, hogy — szabadra nyitva a választás útját — névkészletünket elárasszák a napi divat, felszínes ízlés és idegenmajmolás szülte nevek? Az utónevek — legalábbis alakjukban — többnyire jellemzők egy-egy nyelvre, s ezzel rögtön jelzik viselőjük nemzeti hovatartozását, néha a családnévnél is biztosabban, mint a mi sokgyökerű népünk esetében is vagy az USA-ban.

A kérdés megoldása azonban nem könnyű. A választás szabadságának helyes elvét elismernénk, ha indítékai valóban „a társadalmi gondolkodást, az életkörülményeket” tükröznék (65), tehát valami eszmei alapjuk volna, mint a múlt századi nemzeti újjáéledés, a reformkor magyar névdivatjának vagy — még messzebbre visszanyúlva — a keresztnév nevek fölvételének. De ma, sajnos, azok, akik az Utónévkönyv kiskapuját használva kivételezést kérnek, hogy — az 1827 név közt nem találván megfelelőt — egy 1828-ikat adhassanak gyermeküknek, a legtöbb esetben nem a jövő felelősségével, hanem pillanatnyi divatnak hódolva vagy különködésből teszik ezt. Az Utónévkönyv tehát szükséges és hasznos szerepet tölt be a névválasztéknak szabályozó, de bő lehetőségeket nyújtó körülhatárolásával.

13. Az *ig e r a g o z á s* kérdéseivel foglalkozva, az ikes igék sorsának józan megítélése mellett Bárczi síkra száll viszont a *látnök, néznök* típusú igealak megőrzése mellett (79). Bár magam is élek vele, csak írásban vagy választékosabb hangú előadásban használom, nem a köznyelv elemének, hanem stíluseszköznek tartom. Ha statisztikát készítünk mai előfordulásáról, erősen negatív képet kapunk. Bár az iskolai nyelvtanok még megemlítik, a köznyelvi tudatban már jóformán ismeretlen. Ezt mutatja Lőrincze Lajos vizsgálata is (Jelentéstan és stilsztika 348–54). Bárczi Géza tehát valószínűleg szélmalom-harcot vív ennek az igealaknak megmentése vagy fölélesztése érdekében. Nem érezzük olyan súlyos veszteségnek a *-nök, -nök* ragos tárgyas igealak kiszorulását a *-nánk, -nénk* ragos alanyi ragozású alak előtt. A fejlődés során bizonyára éppoly nélkülözhető lesz majd, mint a régies múlt idők rendszere. Ám elismerjük, hogy a választékosság és a változatosság stíluseszköz-szerepe mellett bizonyos mondatbeli helyzetben lehet ennek az igealaknak a szabatos megértést segítő előnye is. Az iskolának és a nyelvművelésnek tehát jó volna törekednie a *-nök, -nök* ragnak legalábbis a nyelvtudatban való megőrzésére.

14. A nyelvművelés feladatait áttekintve Bárczi természetesen sorra veszi a szükséges *k é z i k ö n y v e k e t*, kiadványokat, és igen hasznos ötle-

teket, tanácsokat ad. Szóba kerül a készülő nyelvhelyességi kézikönyv is, amelynek lassú születését Bárczi maga is türelmetlenül figyeli. Segítségül szánja a könyvre vonatkozó elgondolásait, s ha nem is mintának, de ötletadóként említi „igen jó kis kézikönyvünk”-et: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára. Valóban hasznos munka, de kéziratként készült a kiadók házi használatára, a gyors tanácsadás és tájékoztatás céljára. Ezért részletesebb kifejtés, megokolás nélkül csak *igen—nem, jó—rossz, helyes—helytelen* tanácsokat ad szótár-, ill. lexikonszerű, ábécérendes cikkeiben. A nyelvművelő kézikönyv hasonló szerkezetű lesz, de sokszoros terjedelemben és ennek megfelelő részletes magyarázatokkal. Minden vitás nyelvi elemet és jelenséget árnyaltan minősít, amint Bárczi is szükségesnek tartja: „kifogástalan-e, ajánlatos-e, megtűrhető-e vagy kerülendő, esetleg föltétlenül üldözendő” (93). A mérlegelő, körültekintő, sokfelé ügyelő, főként a kommunikáció érdekeit és a stílárius szempontokat tekintetbe vevő ítélkezés az elfogultság helyett tárgyilagosságot, merev határozottság helyett rugalmasságot, hajlékonyságot kíván. Ez látszólag ellentétben van a Bárczi kívánta „szenvedélyes harcokésztség”-gel (86), bár, tudjuk, ő ezt a követelményt elsősorban a nyelvművelő mozgalom általános szellemére és tevékenységének módjára érti.

15. A köznyelv fertőződésének egyik forrása a **h i v a t a l o s n y e l v**: ennek tekintélyi „varázsa” hat az egyszerű emberekre is. Ahhoz, hogy a hivatalok tollforgatói természetes és hibátlan magyarsággal fogalmazzanak, egész anyanyelvi nevelésünknek-oktatásunknak — és elsősorban pedagógusképzésünknek — át kellene gyökeresen alakulni. Ez azonban — mint Bárczi is tudja — csak igen lassan valósulhat meg. Mivel pedig nem lehet minden hivatalba lektort, minden tisztviselő mellé nyelvi ellenőrt alkalmazni, és a nyelvművelő közönségszolgálat segítségével kívül a Nyelvtudományi Intézet csak néhány országos fontosságú rendelet, törvény szövegét tudja átnézni nyelvi helyesség szempontjából, az eredményesebb és általánosabb érvényű megoldás az volna, hogy — mint Bárczi is javasolja — a típuszerű hivatalos fogalmazványok egységes átfésülését végezzék el a nyelvművelők. E szándék, illetőleg javaslat szerencsésen találkozott a kormány segítő belátásával, és az Államigazgatási Szervezési Intézet megbízásából nyelvészek rostálják meg a hivatalos nyelvet, összeállítják szótárát, frazeológiáját, stilisztikáját, és nyelvi szempontból kifavítják, átdolgozzák az iratmintákat. E munka eredményétől jelentős javulást várunk. Hogy foltogató javítgatás helyett gyökeres és határozott központi rendelkezéssel mélyebb és maradandóbb hatást lehet elérni, bizonyítja a francia példa: 1972-ben kormányrendelettel küszöbölték ki a nyelvüket elárasztó fölösleges idegen szavakat és idegenszerűségeket, megadván, illetőleg megalkotván helyes francia megfelelőiket.

Egy ilyen mozgalom legfőbb segítője a **s a j t ó**, a **r á d i ó** és a **t e l e v í z i ó**. Ezeknek szerepét, lehetőségeit számba véve, Bárczi szóvá teszi a rádióban és a tévében szereplő vagy megszólaló közéleti személyek, előadók és egyszerű riportalányok beszédének világgá sugárzott kiejtési és egyéb nyelvi hibáit, s úgy látja, lehetetlen ezen segíteni. A kérdés valóban nehéz, de talán nem megoldhatatlan; legalábbis javulás elérhető a kirívó hibák csökkentésével. A rádiós és televíziós szakemberek kísérleteznek olyan „pedagógiai” módszerekkel és „nevelési” vagy „kozmetikázó” fogásokkal, amelyek — főként a megszólalók helyes kiválasztása révén — javíthatnak e visszás helyzeten.

16. Az anyanyelvi nevelésnek, illetőleg oktatásnak — mint Bárzsi is megállapítja — a szülői házban és az óvodában kell kezdődnie. Ezzel kapcsolatban egy felmérésre hivatkozik (116), amely szerint az otthon nevelkedő gyermekek nyelviileg jóval fejlettebbek, mint az óvodából kikerültek. Bárzsi hozzáteszi ugyan, hogy e tapasztalatot talán nem szabad általánosítani, de maga a megállapítás is erősen vitatható. Kétségtelen ugyanis, hogy ahol a szülők — elsősorban az édesanya — és a családtagok, testvérek tudnak és ráérnek foglalkozni a kisgyermekkel, ahol szellemi és nyelvi fejlődését megfelelő környezet, életviszonyok és műveltségi színvonal biztosítja, ott fejlődése valóban meghaladja az óvoda tömegnevelésében részesülő gyermekét. De pontosabb statisztikai adatok nélkül is bizonyosra vesszük, hogy a fenti kedvező helyzetben levő értelmiségi vagy kulturált viszonyok közt élő családok száma jóval kisebb, mint azoké, amelyek elmaradott vagy kezdetleges körülmények közt élnek, műveltségi szintjük, tehát nyelvi színvonaluk is alacsony, a szülők alig vannak otthon, a munka, a megélhetés és a háztartás gondja többnyire leköti az anyát is, sem ideje, sem képessége, gyakran kedve, akarata sincs, hogy komolyabban foglalkozzék gyermekének nevelésével, aki a környezet nagyon kétes értékű „nevelő” hatásának van kitéve. Ilyen helyzetben pedig nyilván többet ér és használ egy kevésbé mintaszerű óvoda módszeres nevelőmunkája is. (Főként, ha minden jelentkező gyermek számára volna hely.) Az idézett felmérés megállapítása tehát csak erős megszorítással, egy szűkebb társadalmi rétegre érvényes. De negatívumával ráirányítja a figyelmet az óvodai nevelés és az óvónőképzés színvonalának emelésére.

17. E néhány jelentéktelenebb vitapont, illetőleg kiegészítendőnek, más oldalról is megvilágítandónak vélt részlet mellett kiemelésre kívánczik viszont a szerzőnek számos gondolata, megállapítása, javaslata, amelyekkel nemcsak hogy tökéletesen egyetértünk, hanem örömmel fogadjuk őket, remélve, hogy Bárzsi Géza szava hathatós nyomatékot ad nekik.

A nyelvi műveltség egyik elemi tényezője a helyesírás, és nálunk mégis ez okoz legtöbb nehézséget, bizonytalanságot — és elégtelenséget, zavart a pedagógusok körében. Bárzsinak is az a véleménye, hogy helyesírásunk „agyon van szabályozva” (42), s ez akadályozza, hogy a helyesírás ösztönös képességgé váljék bennünk. Egyszerűsített, a gyakorlatban jobban használható szabályzatra volna tehát elsősorban szükség.

A mai nyelvhasználat, különösen a hivatalos és közéleti stílus rákfénjének tartja Bárzsi — találó szóval — a terjengős, fontoskodó kifejezések eluralkodását (46). Ezt a burjánzó „divatot”, amely nemcsak a helyes magyarsággal, hanem az ésszerűséggel és a nyelvi gazdaságossággal is ellentétben van, valóban nem lehet eléggé határozottan megbélyegezni.

Még ma is sokan elítélik, vagy legalábbis gyanúsnak tartják a városi nyelvet, helytelenítik sajátos szavait, kifejezéseit, szólásait. Kétségtelen, hogy a modern nagyváros sokrétű társadalma és mozgalmas élete új szellemiséget alakított ki s vele a hagyományoktól elütő, másfajta nyelvhasználatot. A nyelvészociológia azonban már elég régóta számol a városi nyelv tényével, s Bárzsi is méltányolja és értékeli a nagyváros nyelvteremtő szellemét s ennek szétsugárzó, vonzó hatását. Hangsúlyozza azonban, hogy mérlegelő kritika nélkül nem fogadhatjuk ennek az egyre jelentősebb nyelvrétegnek a fejleményeit sem (69).

Mint nyelvészológiai kérdés foglalkoztatja Bárczit a társas érinthez és egyik nehezen vajúdo és sokat vitatott problémája, a címzés és megszólítás gondja. A különféle változatok, próbálkozások számbavétele és a kérdés nyelvtörténeti áttekintése után az *uram, asszonyom* és a *kisasszony* használata mellett tör lándzsát, megállapítva, hogy ma már nincs semmi társadalmi elkülönítő szerepük vagy éppen feudális tartalmuk (72).

Az ikes igék használatának ma is fel-felcsapó vitájában Bárczi a fejlődés tudomásulvételének józan álláspontját vallja: az ikes ragozás megbomlása formai szegényedés ugyan, de mivel e ragozási típusnak jelentésmegkülönböztető szerepe már alig van, az egységesülést aligha akadályozhatjuk meg (79).

Nyelvhelyességi irodalmunk többnyire az írott nyelv jelenségeit elemzi és bírálja. Ez érthető is, egyrészt mivel az írásos megnyilatkozások a magasabb nyelvi igényt képviselik, másrészt pedig mert az írott szövegek szemlélhető mivoltukban alkalmasabbak a vizsgálatra. Az élőszó megfigyelése, feltűnő jelenségeinek számbavétele nehezebb feladat. A hangrögzítés eszközei (magnetofon, hangosfilm) azonban csökkentik ezt a nehézséget, s ezzel új utakat nyitnak a kutatásnak. Bárczi tehát jogosan hangsúlyozza a mindennapi beszélt nyelv megfigyelésének, vizsgálatának fontosságát, és sürgeti az eddig elhanyagolt terület művelését (87). Ezzel kapcsolatban elsőrendű feladat a kiejtési norma meghatározása, a beszédkultúra megalapozása és a felelősségtudat kifejlesztése mindazok körében, akiknek hivatása és kenyere a nyilvánosság előtt való megszólalás (88—92).

Sajnos, a közéletben és a rádióban-televízióban egyaránt paradox divat honosodott meg: a felolvasott szónoklatoké, a mondatról mondatra előre papírra vetett előadásoké. A felolvasás azonban egészen más jellegű, mint az élőszó, a természetes beszéd. Az írásban való megfogalmazás elkerülhetetlenül másfajta, bonyolult mondat szerkesztésbe, az írott nyelv sajátos fordulataiba, a közéleti és a hivatalos stílus sablonjainak használatára csábítja az előadót, nem is gondolva arra, hogy írásban talán jól ható szövegét föl kell majd olvasnia, s ez egészen más megoldást, más fonetikai jelleget kíván. E nehezen egyeztethető kettősség terhét viselik a rádió és a tévé bemondói is, akiknek felolvasásra szánt, de többnyire erre való tekintet nélkül fogalmazott körmönfont szövegeket kell élőszóval tomácsolniok. Addig is, amíg ez a helytelen szokás nálunk megszűnik, legalább azt kell elérni, hogy a felolvasandó szövegek fogalmazói minden mondatukat úgy vessék papírra, hogy közben „belül” hallják is, tehát — tréfás, de kifejező szóval — „füllel” írjanak.

Bár mindezeknek a tüneteknek orvoslásához általában a nyelvi műveltség fejlesztéséhez természetesen szükséges magának a társadalomnak és szervezeteinek, a hivataloknak és hatóságoknak kezdeményező és segítő közreműködése, Bárczi is elutasítja a laikus nyelvvelőknél és megszállott puristáknál azt a követelést, hogy a helyes nyelvhasználatot valamiféle nyelvvédő hivatal ellenőrizze, hatósági intézkedések és büntető szankciók biztosítsák. Nyelvi műveltségünk feljavítását a gyökereknél kell kezdeni: az anyanyelvi oktatás új, hatékony és eredményesebb módjának kidolgozásával. Addig pedig, amíg ennek gyümölcsei beérnek, a nyelvi lelkiismeret fölébresztésével s a tudományos alapú és hitelű, kitartó felvilágosítás és meggyőzés eszközeivel kell élnünk.

18. Végül néhány külsőleges, inkább a szerkesztést illető megjegyzés. Mint mondtuk, a könyv tartalmi, logikai felépítése szerves és kerek egység.

A fejezeteken belül azonban kívánatos volna az áttekinthetőbb tagolás, elkülönítő bekezdések használata. Némi zavart okozhat bizonyos részletek, gondolatok ismétlése is, mert az eltérő árnyalatú megfogalmazás néha látszólagos ellentmondást mutat, és bizonytalanságot kelt az olvasóban. (Pl.: 15., ill. 38—9.1.: az értelmiség nyelvhasználata és az irodalmi nyelv norma-szerepe; 43—60.1.: idegen szók és idegen mintájú nyelvi elemek befogadásának megítélése; 61.1.: a jelöletlen határozós összetételek mint ősmagyar szerkesztésmód felújításai — de szaporításuk nem kívánatos; 65.1.: „A fentebb felsorakoztatott döbbenetes kis lista” utalása nyilván nem a nevekre, hanem a fejezet első részére vonatkozik.)

Hasznos a könyv végén adott kis könyvvezet, de kiegészíthető volna néhány fontos munkával. (Egy névelírás is belecsúszott a jegyzékbe: Tolnai Vilmos helyett Lajos áll a Magyarító szótár szerzőjeként.) A tömör, de gazdag anyagú kis könyv használhatóságát segítené a lényeges pontokra utaló szó- és tárgymutató is.

19. Mindezt csak azért említjük meg, mert bizonyosra vesszük, hogy e kitűnő munka, amely a nagyközönségnek jó tájékoztatást, nyelv-művelőinknek pedig hasznos gondolatokat és ösztönzést ad, hamarosan új kiadásban jelenik meg. Szívesen vennők, ha kibővülne Bárczi Géza régebbi nyelv-művelő tanulmányainak (Látóhatár 1966/11—12; M. Tudomány 1970/10) és A magyar nyelv életrajzának ide illő anyagával, s ha gazdagodna némely részlet bővebb kifejtésével, konkrét példaanyagával. Egész nyelv-művelésünk hálás Bárczi Gézának, hogy hatalmas távlatú anyagáttekintésével, bölcs, józan problémalátásával és tudományos tekintélyével megbecsülést, súlyt adott munkáinknak.

Ha némely részletkérdésben másként vélekedünk is, mint Bárczi Géza, végül is úgy látjuk, hogy felfogásunk inkább csak a hangsúlyokban és a helyesség—helytelenség e s e t e n k é n t i határmegvonásában mutat árnyalatnyi eltérést. A nézetek közelségének bizonyítéka, hogy éppen a legvitatottabb, legkiélezettebb kérdésben, az idegen szók, idegenszerűségek és az új szóalkotások megítélésében szinte a fogalmazásbeli egyezésig azonos elveket vallunk Bárczival (l. 27, 49, 51, 82. l.; Lőrincze: I. OK. 2: 410—1, Nyelv és élet 21, 160—1; NyFK. 77, 98—104, 125). Bárczi a történetiséget, nyelvünk hagyományos jellegének megőrzését állítja a követelmények rangsorának élére, és határozottabb, harcosabb kiállást sürget mai nyelv-művelésünk látszólag „liberális” magatartásához, mérlegelő módszeréhez képest, amely viszont a nyelv funkcionális szemléletéből és kommunikációs szerepének kiemeléséből fakad. A két felfogás azonban nincs összeegyeztethetetlen ellentétben, sőt éppen termékenyítőn kiegészíthetik egymást.

Kovalovszky Miklós

Asszonyneveink és a módosított családjogi törvény

Az utóbbi években sokan vitatkoznak arról, hogy milyen legyen a korszerű magyar asszonynév. Ha például ma élne és ma menne férjhez Zrínyi Ilona I. Rákóczi Ferenchez, mi legyen a neve a házasságkötés után: 1. továbbra is *Zrínyi Ilona*, 2. vagy *Rákóczi Ferencné*, 3. esetleg *Rákóczi Ilona*, tehát a férj családi neve a feleség keresztnévével?

Tudjuk, hogy a történelemből ismert Zrínyi Ilona egész életében *Zrínyi Ilona* maradt. (Miután férje meghalt, és ő Thököly Imréné lett a felesége, akkor sem „változott” *Thököly Imréné-vé* vagy *Thököly Iloná-vá.*) Van ma az országban — nem is egy — *Zrínyi Ilona* gimnázium, de természetesen egy sincs, amely a *Rákóczi Ferencné*, *Rákóczi Ilona*, *Thököly Imréné*, *Thököly Ilona* nevet viselné. A XV. században élt Szilágyi Erzsébetet (a nagy Hunyadi János feleségét) sem igen emlegetjük *Hunyadi Jánosné* s még kevésbé *Hunyadi Erzsébet* néven, mert nem mondott le soha, a házasságában sem, eredeti nevének egyik feléről sem: *Szilágyi Erzsébet*-ként él ma is a nemzeti köztudatban.

Kétségtelen, hogy ma az asszonyok legtöbbször férjének a nevét viseli (a *-né* feleségnévképzővel), bár személyi igazolványuk „leánykori családi és utónévüket” is feltünteti. Néhány száz évvel ezelőtt fordítva volt: a nők többnyire az eredeti nevüket használták elsődlegesen a házasságban is, és csak *m á s o d l a g o s a n* mondták vagy írták e név mellé, hogy kinek a felesége az illető. Például így: *Szilágyi Erzsébet*, *Hunyadi Jánosné*. A *-né* képzős asszonynév tehát eredetileg nem is *n é v* volt, csak a férjre utaló járulék a feleség változatlanul megtartott, eredeti teljes nevének szükségszerű kiegészítéseként.

A *Hunyadi Jánosné* típusú asszonynév — önmagában — ma is csak azt mondja meg, hogy a nő kinek a felesége (*Hunyadi Jánosné* = *Hunyadi János neje*), de azt nem, hogy ő maga kicsoda. Kiderül ebből az asszonynévformából, hogy a kérdéses személy már nem hajadon, de vajon a nők nevében saját családi állapotuknak és férjük vagy volt férjük nevének megjelölése a legfontosabb? Nem volna-e fontosabb ennél *s a j á t s z e m é l y ü k n e k* a megjelölése?

Valószínűleg igaza van az asszonynevekről folyó vita egyik hozzászólójának (Szász Istvánnak), aki ezt írja az *Élet és Tudomány*ban: „...az egyenjogúság is, a célszerűség is azt kívánja, hogy a történelem folyamán kialakult magyar szemléletet tükröző javaslat fogadtassék el, amely kielégíti azt a kívánalmat is, hogy ma már kétségtelen a nő nevében feltüntetni férjezett [= férjes] vagy hajadon voltát, mert ma az egyéni érték a fontos, az pedig, hogy egy nő férjhez ment-e vagy sem, teljesen a magánügye” (1972: 1027). Hozzátehetjük: a férfiak nevében sem jelöljük meg, ki nő, ki nőtlen, s azt sem, hogy az illető kinek a férje. A férfiak egész életükben — házasságuk idején is — változatlanul megtartják eredeti nevüket, amely őket *s a j á t s z e m é l y ü k b e n* jelöli. Talán ez lenne természetes a nők esetében is: vagyis az, hogy egész életükben a saját nevüket viseljék.

Egy évtizeddel ezelőtt a Magyar Nyelvőrben Hexendorfer Edit a nők és a férfiak, valamint a férjes és a „férjetlen” nők társadalmi egyenrangúsága szempontjából marasztalta el a *-né* képzős asszonynévtípust: „A feleségnévképzős névforma két nagy társadalmi igazságtalanság emlékének őrizője és részben fenntartásának eszköze is: a nők alárendeltségét fejezi ki a férfiakkal

szemben, s a férjes nőknek helyzeti előnyt biztosít a férjetlenekkel szemben” (1963: 432).

Ha napjainkban *Kis Judit* férjhez megy *Nagy Péter*-hez, többnyire *Nagy Péterné* lesz belőle. Lehet, hogy egy idő múlva elválnak, és *Nagy Péterné* feleségül megy *Apró Mihály*-hoz, ennek halála után pedig talán *Pici György*-höz. Így esetleg a következő négy név kíséri végig (felváltva) az életén: 1. *Kis Judit*, 2. *Nagy Péterné*, 3. *Apró Mihályné*, 4. *Pici Györgyné*. A négy névben semmi sem mutatja, hogy ugyanarról a személyről van szó. Ha *Kis Judit* legalább a keresztnévét megtartaná mindegyik házasságában, akkor ilyen neveket viselne élete folyamán: 1. *Kis Judit*, 2. *Nagy Judit*, 3. *Apró Judit*, 4. *Pici Judit*. De vajon nem lenne jobb, ha születésétől a haláláig az egyetlen *Kis Judit* nevet viselné? (Mint ahogy egymás utáni férjeinek sem változik a neve, s még akkor sem, ha azok már másodszor vagy harmadszor kötnek házasságot.)

A teljes leánykori nevet mindvégig megőrző névhasználat, úgy hiszem, nemcsak elvi, hanem gyakorlati szempontból is célszerű. Többek között azért, mert igen sok bonyodalom származhat abból, ha valaki két-három-négy különböző nevet visel élete folyamán. Akár a dolgozó nők szolgálati idejének igazolására gondolunk, akár örökségi ügyekre, akár a nők egyre szélesedő publikációs tevékenységére, mindenképpen számos nehézséggel járhat például a *Kis Judit*, *Nagy Péterné* stb., illetőleg a *Kis Judit*, *Nagy Judit* stb. névnek ugyanarra a személyre való vonatkoztatása. A különböző névformák ugyanis újra meg újra fölvetik a személyazonosság vagy -különbség problémáját. (Itt jegyzem meg, hogy a négyelemű *Nagy Péterné Kis Judit* névforma, amely hazánkban a XVI. századtól kezdve a legáltalánosabb volt az asszonyok megnevezéseként, a jövőre nézve már csak hosszadalmassága miatt sem látszik célszerűnek. A kételemű *Nagy Péterné* névtípus helyett a szintén kételemű teljes leánykori név vagy a háromelemű *Nagyné Kis Judit* forma lenne a korszerű és célszerű megoldás.)

Magyarországon — főleg a múlt század első fele óta — a *Nagy Péterné* típusú asszonynevek a leggyakoribbak. A férj teljes nevéből a *-né* képzővel alkotott ilyen asszonynevek — sajnos — egészen elföldik a nő eredeti személyiségét. Ha például valakit középiskolás korában *Kis Judit*-ként ismertek, s ez a valaki tíz év múlva — mint tanár — *Nagy Péterné* néven cikket ír a Köznevelésbe, talán saját egykori osztálytársai és tanárai sem gyanítják, hogy az ismeretlen *Nagy Péterné* aláírás mögött ki rejtőzik. Azt hiszem, a jövőben egyre kevésbé lesz szükségük a nőknek ilyen „rejtőzésre” (vagy ilyen „védelemre”), és a saját nevükről való lemondásnak mind kevesebb előnyét és mind több hátrányát fogják érezni.

Olyan is hallottam már, hogy egykori barátnők, akik négy-öt éven át együtt tanultak a főiskolán vagy az egyetemen, sőt talán éveken egy szobában laktak, öt-tíz év múlva nem tudnak egymással kapcsolatot létesíteni, mert közben megváltozott a nevük. Miután végeztek, az egyiket Győrbe, a másikat Békésre vetette a sors, férjhez mentek, és most egymás új nevét nem ismerván, még csak nem is írhatnak egymásnak. Hogy a példánkban használt kitalált neveknél maradjunk, a békési barátnő hiába küld levelet Győrbe *Kis Judit* címmel, ott már csak mint *Nagy Péterné*-t lehetne a címzettet megtalálni, ha pedig újra férjhez ment, akkor már így sem. Bizonyos, hogy Győrben lakik a kérdéses barátnő, az egykori *Kis Judit*, a levél mégsem jut el hozzá, mert — „a címzett ismeretlen”. A férfiak itt is előnyben vannak: ha akár tíz, akár

húsz évvel ezelőtt tanult az egyetemen egy *Nagy Péter*, aki ma győri tanár vagy orvos, okvetlenül megtalálja őt a baráti levél.

Hátránya a *Nagy Péterné* típusú névnek az is, hogy a feleség saját doktori címét nem lehet megjelölni benne. Hiába szerzett doktorátust az egykori *Kis Judit*, nem írhatja az asszonynevét *dr. Nagy Péterné* formában (hacsak a férje is nem doktor). Viszont saját doktorátus nélkül is *dr. Nagy Péterné*-nek nevezheti magát az egykori *Kis Judit*, ha doktor a férje. Van olyan próbálkozás, hogy miután a feleség doktorátust szerzett (a férj azonban nem), ezt a címet a *-né* képzős asszonynév után tüntetik fel, ilyen formában: *Nagy Péterné dr.* Csakhogy ez a forma nem egészen egyértelmű (vö. az ÉrtSz. doktor szócikkében: *Sós György dr.*), és ha a férj is doktor, akkor a feleség vajon *dr. Nagy Péterné dr.* legyen? (Más kérdés, hogy a *Nagy Péterné* asszonynév mellé természetesen fölvehető a doktori címmel bővített leánykori név: *Nagy Péterné dr. Kis Judit*. Ez rövidebben így is írható: *Nagyné dr. Kis Judit*.)

Ellene szól továbbá a *-né* képzős asszonynévtípusnak, hogy az ilyen nevekben gyakran kerül egymás mellé két vagy három hosszú magánhangzós szótag, s ez a jóhangzás szempontjából nem előnyös. Ha például *Kis Judit*-ből *Remeténé*, *Révészné*, *Rókáné* vagy valamilyen *Edéné* lesz, ez az új neve hátrányosabb hangzású az eredetinel.

Megemlítem ezzel a névtípussal kapcsolatban, hogy nemegyszer akadályozza a nők egyenjogúságának gyakorlati megvalósulását. Vajon miért neveztek és neveznek el hazánkban a nőkről olyan kevés intézményt és utcát? Ennek bizonyára nemcsak az az oka, hogy a múltban a férfiakkhoz képest aránylag kevés nőnek volt közéleti szerepe, és nemcsak az, hogy sokan még ma is idegenkednek a nők egyenjogúságának és egyenértékűségének elismerésétől. Úgy gondolom, sokan azért sem pártolják, hogy nőkről intézményt vagy utcát nevezzünk el, mert a legtöbb erre érdemes nőnek *-né* képzős asszonyneve van, s ez a névforma nem saját személyükben, hanem csak közvetve, a férjük révén nevezné meg őket. Nyilván ez játszik közre abban, hogy ha nőkről egyáltalán elnevezünk valamit, jóformán csak a hajadon nők és azok jöhetnek számításba, akik asszony korukban is megtartották leánykori nevüket.

Tüzetesen megvizsgáltam ebből a szempontból második legnagyobb városunk, Miskolc utcáinak, tereinek stb. jelenlegi elnevezéseit. (L. a Magyar Posta 1972. november havában kiadott „Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged utcajegyzéke” című füzetének 31–44. lapján.) Azt találtam, hogy Miskolcon — Nagy-Miskolcon, tehát Diósgyőrt s a kisebb csatlakozott községeket is ide számítva — összesen 355 utca, tér stb. viseli egyes személyek nevét. (Az *Ákos utca*, *Anna utca* stb. nevet nem vettem figyelembe, mert az ilyenek nem ismert vagy könnyen meghatározható egyes személyek nevét viselik.) E 355 utca közül férfiakra 335, nőkre 20 kapta a nevét. Tehát a nők „részesedése” az utcanevékben csak 5,63 százalék.

Miskolcon nőkről a következő húsz utcát stb. nevezték el: *Blaha Lujza u.*, *Braun Éva u.*, *Cinka Panna u.*, *Dalos Ida u.*, *Déryné u.*, *Hámán Kató telep*, *Jászai Mari u.*, *Kaffka Margit u.*, *Karacs Teréz u.*, *Koltói Anna u.*, *Laborfalvi Róza u.*, *Lorántffy Zsuzsánna u.*, *Martos Flóra u.*, *Nagy Ilona u.*, *Rozgonyi Piroska u.*, *Szalmás Piroska u.*, *Teleki Blanka u.*, *Zója tér*, *Zója u.*, *Zrínyi Ilona u.* E húsz utcanév közül csak egyben van *-né* képzős asszonynév: a *Déryné u.* nevében. Tehát a női névvel alakult utcanevéknek csak 5 százaléka

ilyen, az összes „személyes” utcanévnek pedig csupán 0,28 százaléka! Ez az arány semmiképp sem felel meg annak a szerepnek, amelyet a többnyire -né képzős nevet viselő asszonyok töltenek be társadalmunkban.

Intézményneveinkben is valószínűleg hasonlóan kis százalékban találunk női neveket, illetőleg -né képzős asszonyneveket. Például ma több száz gimnázium működik az országban, s ezekben a tanulóknak és a pedagógusoknak többsége — nő, mégis nagyon kevés gimnáziumunk kapta a nevét nőkről, -né képzős nevet viselő asszonyról pedig talán csak egyetlenegy: a budapesti *Veres Pálné* Gimnázium.

Nemrég egy finn képes hetilapban érdekes cikket találtam a mai magyar nőkről. Ez a riport bemutatja többek között a 22 éves *Tarján Évá*-t és a 30 éves *Bende Ferencné*-t. Idézem róluk a cikk egy-egy mondatát magyar fordításban: „Éva ősszel végez” (az egyik budapesti főiskolán); „*Ferencné* szereti munkáját: ö nyolc év óta pincér”. A finn újságíró úgy gondolta, hogy amint *Tarján Évá*-nak *Éva* a keresztnéve, úgy a *Bende Ferencné* névben sem lehet más a *Ferencné*, mint női keresztnév. Vagyis nemcsak idehaza, hanem még külföldön is gondot okoz a magyar -né képzős asszonynév.

Mintthogy ilyen sok hátránya van a *Bende Ferencné* és *Nagy Péterné* típusú feleségnévnek, egyesek azt a külföldön igen elterjedt asszonynévformát látnák legcélszerűbbnek nálunk is, mely a férj családi nevéből és a feleség keresztnévéből áll. Ilyen nevet választott magának mintegy száz évvel ezelőtt az ismert színésznő és énekesnő, *Blaha Lujza* (1850—1926), aki eredetileg *Reindl Lujza*, majd *Blaháné* volt. Kétségtelen, hogy a *Blaha Lujza* név előnyösebb hangzású, mint emezek. Művésznévként vagy más kivételes esetekben elfogadhatónak tartom az ilyen felemás asszonynevet, de általános elterjesztésének sok minden ellene szól.

Ennek a *Blaha Lujza* és *Hunyadi Erzsébet* típusú asszonynévnek semmi hagyománya sincs a XIX. századig a magyar névhasználatban. (Deme László a televízió „Nyelvi figyelő”-jének első adásában egy régi boszorkányperből is idézett egyetlenegy adatot az ilyen női névre, de ez — boszorkányperrel lévén szó — érvként aligha fogadható el e névtípus mellett.)

Száztíz esztendővel ezelőtt Arany János, az utóbbi évtizedekben pedig nyelvtudósaink legtöbbször az ilyen asszonynévforma ellen foglalt állást. Arany, aki nemcsak nagy költő, hanem a magyar nyelv egyik legjobb ismerője és tudósa is volt, „Nő-e, vagy né?” című cikkében (hetilapjában, a *Koszorúban*) többek között ezt írta: „Hogy . . . a nő férjhez menetele után egészen családi nevét megtartotta, az épen a nő-tisztelethől ered. A magyar nőnek, törvény szerint is, jogai voltak s vannak, melyekről nem mond le férjhez menetele által, s így családi nevét sem olvasztja férje nevébe. Mi volna ebben szégyenítő, megalázó? Bizony ma sem tudnók annyi derék magyar asszony családi nevét, ha eleitől fogva divatban lett volna így rejtegetni.” *Szilágyi Erzsébet* nevére utalva megjegyzi Arany, hogy asszony korában sem *Hunyadi-Szilágyi Erzsébet*, sem *Hunyadi Erzsébet* nem lett belőle; majd így folytatja: „Valóban se magát, se dicső férjét nem kisebbítette, ha így írta: *Szilágyi Erzsébet*, *Hunyadi Jánosné*. Mivel szebb, ha mi német és francia szabású divatot kezdünk és folytatunk?” (Arany János összes művei 11: 412.)

Újabban többek között Szabó T. Attila szállt szembe azzal a nézettel, hogy a *Hunyadi Erzsébet* típusú asszonynév volna legalkalmasabb a nők egyéniségének megőrzésére. „A magyar asszonynév és — még valami” című, 1956-ban írt cikkében megjegyzi: „. . . semmiképpen sem helyeselhető, sőt a hagyomá-

nyos magyar nyelvhasználatától merőben idegen a férj vezeték- és a feleség keresztnévéből alakított felemás asszonynev. Egyébként is miféle egyéniség-megőrzés az, amely az asszony egyéniségéből pusztán a keresztnévet tartja megőrzendőnek és a nő eredeti vezetéknevét nem?!” (Anyanyelvünk életéből. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 51.)

Ferenczy Géza is helytelennek és korszerűtlennek itéli „a feleség keresztnevének férje családnévvel való összekapcsolását, logikailag az alá rendelését” (Magyar Nyelv 1972: 470). Ferenczy a *Hunyadi Jánosné* típusú asszonynevnél „jóval feudálisabb”-nak érzi a *Hunyadi Erzsébet*-féle névviseletet, mert „az ilyen névformában lemond a feleség a maga vezetéknevéről, csak kevésbé fontos egyéni neve, utóneve marad meg” (uo. 464; Férjes nőink névviseleése és egyenjogúságuk c. cikkében).

Szerintem az is nagyon meggondolandó, hogy e névtípusnak elterjedésével a nők sok esetben rossz hangzású vagy más szempontból nem kívánatos asszonynevet kapnának. Képzeljük el azt az esetet, hogy a szép nevű *Nagy Emese* férjhez megy *Kelemen Pál*-hoz, és attól a naptól kezdve ezt a hat *e*-vel egyhangúsított nevet kellene viselnie: *Kelemen Emese*. Érdekes alliteráló neve van *Remetei Rózsá*-nak, de ha *Fekete György* feleségeként a *Fekete Rózsa* nevet veszi föl, legalábbis nyelvilag „rossz üzletet csinál”, ugyanis a ’fekete rózsa’ jelentés egyrészt természetellenes, másrészt az ilyen szókapcsolatban zavaró, hogy a tulajdonnévi tagoknak visszatér az eredeti, köznévi jelentésük, tehát személynévi mivoltukban lefokozódnak. Vagy a szintén szép nevű *Tóth Piroská*-nak sem lenne előnyös, ha asszony korában mindvégig a sajnálkozó *Piroska Piroska* névvel emlegetnék, csak azért, mert *Piroska Gyulá*-hoz ment feleségül.

A különféle asszonynevformáknak és ezek problémáinak mérlegelése engem is — mint Szabó T. Attilát — „nem az idegenszerű névhasználat, hanem arra a magyar régiségben is egészen szokásos névhasználati mód pártolására készítenek, amely szerint a nő, ha akarja, megőrizheti a házasságban is teljes leánykori nevét”. Szabó T. Attila megjegyzi már idézett munkájában: „Ez nem ellenkezik a magyar nyelv szellemével és még kevésbé ellenkezik a nő családi, társadalmi helyzetében beállott változással. Ha aztán a dolgozó nő valamilyen okból szükségesnek tartja férjes voltát a névhasználatban is hangsúlyozni (alkalmasint még kapódnak ilyen nők!), neve elé iktathatja férje vezetéknevének kezdőbetűjét.” (Id. m. 52.) Egyetértek Szabó T. Attilával, de idézett utolsó mondatát így módosítanám: „... férje vezetéknevét vagy annak kezdőbetűjét.”

1952. évi családjogi törvényünk szerint a feleség „vagy férje nevét viseli a házassági viszonyra utaló toldással, amelyhez a maga nevét hozzákapcsolhatja, vagy kizárólag a maga nevét”. Nincsenek pontos adataim, de úgy gondolom, hogy az 1952 óta eltelt időben a házasságkötéskor a nők legalább 90 százalékban az első formát választották: férjük nevét vették föl a *-né* feleségnévképzővel. Azt tartanám célszerűnek és korszerűnek, ha a férjes nők a jövőben saját nevüket tartanák meg ilyen nagy arányban. (S ha egy-két százalékuk a felemás asszonynevet választaná — élve a családjogi törvény 1974. évi módosításában adott ilyen lehetőséggel — ezt sem helyteleníteném nyelvi szempontból, ha új neve szebb és jobb lenne a leánykori családi és utónév együttesénél. Például *Pemete Teréz*-t, aki férjhez megy *Szabó Tivadarr*-hoz, nem beszelném rá, hogy asszonyként is *Pemete Teréz* maradjon — legyen inkább *Szabó Teréz!* Vagy *Szabó Tivadarné*.)

Most pedig nézzünk bele egy mai személyi igazolványba! Első három adatként ott például a következőket olvassuk: „1. Családi neve: *Nagy*. 2. Utóneve: *Péterné*. 3. Leánykori családi és utóneve: *Kis Judit*.” Úgy képzelem, hogy a XXI. században a *Kis Judit*-ok asszonykori személyi igazolványában ezen a három helyen többnyire a következőket találjuk majd: „1. Családi neve: *Kis*. 2. Utóneve (keresztneve): *Judit*. 3. Leánykori családi és utóneve: *Kis Judit*.” Családi állapotát és azt, hogy kinek a felesége, nem fontos feltüntetnie a n e v é b e n : legyen ez számára éppúgy „magánügy”, mint férjének, *Nagy Péter*-nek az, hogy ő sem jelöli meg nevében a nős voltát, sőt azt sem, hogy kinek a férje. Személyi igazolványuk anyakönyvi részében persze ezek az adatok is ott lesznek. A férjnél így: „Családi állapota: *nős*. Házastársának neve: *Kis Judit*.” A feleségnél pedig: „Családi állapota: *férjes*. Házastársának neve: *Nagy Péter*.” (Megjegyzendő, hogy *Nagy Péter* személyi igazolványába már ma sem azt írják be, hogy *Nagy Péterné* a házastársa, hanem: *Kis Judit*.)

A leánykori névnek a házasságkötés utáni megtartása ellen azt az érvelt szokták felhozni, hogy ha a feleség nem veszi föl a férj nevét, akkor a családban nem lesz azonos vezetékneve a férjnek, a feleségnek és születendő gyermekeiknek. Szerintem ez csak látszatra ilyen nagy probléma, hiszen a *Nagy Péter* és *Kis Judit* házasságkötésével alakult új családot bármelyik asszonynévforma választása esetén nyugodtan nevezhetnénk *Nagy család*-nak, s a feleség is a hivatalos *Kis Judit* név mellett nem hivatalosan — másodlagosan — a *Nagyné* nevet is használhatja a szükség szerint. Illetőleg az utóbbi nem is név, csak kiegészítő megjelölés lenne. Ahogy ma megjelölés-ként minden asszonynak be van írva a személyi igazolványába a „leánykori családi és utóneve”, a jövőben a férjre és az új családra utaló megjelölés („Házastársának neve: *Nagy Péter*”) kapna ilyen „kiszegítő” funkciót, de a saját név maradna változatlanul a feleség igazi n e v e.

Milyen legyen tehát az asszonyok névhasználata a jövőben? Elsősorban a *Szilágyi Erzsébet* és *Kis Judit* névformát ajánlhatjuk, vagyis azt, hogy a házasságban is tartsák meg teljes leánykori nevüket. Nagy előnye ennek a nem külön asszonynévnek, hogy viselőjét egész életén végigkíséri, s a házasságkötéssel éppúgy nem változik meg, mint ahogy a férj neve sem. És ez a forma nem csupán fél megoldást nyújt: nemcsak a k e r e s z t n é v, hanem a t e l j e s n é v e g y é n i s é g megőrzését lehetővé teszi a nők számára.

A puszta leánykori név asszonyi használatára szépirodalmunkból is nem egy példát idézhetünk. „Toldi szerelmét” Arany *Rozgonyi Piroska* névvel illeti ennek asszonykorában is, miután Piroska Tar Lórinék lett a felesége. Újabb példák: *Tóth Boris* asszony Veres Péter „A kelletlen leány” című elbeszélésében és *Égető Eszter*, Németh László ismert regényének hősnője. (Aki nem most olvassa ezt a regényt, hanem csak visszaemlékezik rá, aligha tudná megmondani, mi volt *Égető Eszter* férjének a neve, amelyet *Eszter* mint asszony hivatalosan maga is viselt; az író s az olvasók számára ő mindvégig *Égető Eszter* maradt.)

Persze tudomásul kell vennünk, hogy ma még a nők és a férfiak nagy része ragaszkodik a „né”-hez, mégpedig többnyire nem egyéni okból, hanem mivel természetesnek tekintik, hogy a férjes nő a házasságkötéssel alakult új c s a l á d h o z való tartozását is kifejezze a nevében. A *Nagy Péterné* névformával szemben azonban a másik -né képzős, háromelemű *Nagyné Kis Judit* formát kellene propagálnunk, amely valamennyi névtípus előnyeit egyesíti magában: benne van 1. a család közös neve, 2. a -né képző (ez a kettő kielégít-

heti azokat, akik fontosnak tartják a férjes nő nevében családi állapotának megjelölését), 3. a feleség családi neve, 4. a feleség keresztnéve.

Ezt a *Nagyné Kis Judit* névformát nem hivatalosan már régóta igen sokan használják; „A magyar helyesírás szabályai”-nak 223. pontja is utal rá: „Az asszonynevekben a férj neve és a leánykori név közé nem teszünk vesszőt, s a *szül.* rövidítés kitétele is fölösleges: *Takács Dezsőné Veres Katalin* vagy *Takácsné Veres Katalin* stb.” A négyelemű asszonynévnél a háromeleműt nemcsak azért tartom jobbnak, mert rövidebb, hanem azért is, mert demokratikusabb, ugyanis csak egyetlen szóval utal a férjre, vagy ha úgy tetszik, nem is azt jelöli meg ez az első szó, hogy kinek a felesége az illető, hanem hogy melyik családnak az asszonya.

Megpróbálok kifejteni, milyen különbséget érzek a *-né* képző kétféle használata között. Ha ezt a képzőt a férj teljes nevéhez, illetőleg ennek keresztnévi részéhez tesszük (*Nagy Péterné*), akkor ez a névforma nem a családra, hanem csak a férjre utal (*Nagy Péterné = Nagy Péter neje*). Ha viszont a házasságkötésükkel alakult új család nevéhez toldjuk a képzőt (*Nagyné*), akkor ennek a „né”-nek egyre inkább az lesz a valóságos tartalma, hogy nem csupán a férjnek a feleségét, hanem az illető család asszonytagját fogja jelenteni, aki nemcsak feleség, hanem az ott születő gyermekek édesanyja is. E névelem után — a második és harmadik helyen — a feleség teljes leánykori neve következik, megjelölve, hogy *Nagyné Kis Judit* amellet, hogy a *Nagy* névvel alakult új család tagja lett, saját egyéniségét is meg akarja tartani. Új nevének három eleme közül az utóbbi kettő egész életén végigkíséri őt, az új családjára utaló első elemet (*Nagyné*) ellenben a nem hivatalos névhasználatban — például egy tudományos cikk aláírásában — el is hagyhatja vagy kezdőbetűivel rövidítheti.

Találkoztam olyan véleménnyel, hogy az ilyen háromelemű asszonynevek változó eleme ne előre, hanem hátra kerüljön: *Kis Judit Nagyné*. Ennek nemcsak a hagyomány mond ellent, hanem a célszerűség is. „Beszéltem *Kis Judit Nagynéval*” — ennél sokkal természetesebb és jobb az ilyen ragozás: „Beszéltem *Nagyné Kis Judittal*.”

Nem várhatjuk, hogy a házasságkötő termekben egy-két évtizeden belül háttérbe szoruljon a *Nagy Péterné* feleségnévforma (mely a nők saját személyét semmivel sem jelöli), és helyette leánykori nevük változatlan megtartását válasszák az új asszonyok (családi állapotuk megjelölése nélkül). Ez talán a XXI. században válik majd általánossá. A XX. század utolsó negyedében az átmenetet — mint kompromisszumos megoldás a régi és az új között — a *Nagyné Kis Judit* névforma széles körű elterjedése jelenthetné.

Előnye ennek — a *Nagy Péterné* névtípussal szemben — az is, hogy nem a házasságra való utalás az uralkodó jegye. Mi történik ugyanis, ha *Nagy Péterné*-nek meghal a férje vagy elválnak? Többnyire megmarad a *Nagy Péterné* (= *Nagy Péter neje*) név, noha a házasság már nem áll fenn. Az ilyen, igen gyakori esetekre gondolva is jobbnak ítélnéljük a *Nagyné Kis Judit* formát, azzal ugyanis, hogy a férj meghalt, vagy a házastársak elváltak, *Nagyné Kis Judit*-nak csak a házassága szűnt meg, de ő nem okvetlenül szakad el a *Nagy* családtól: gyermeke vagy gyermekei révén közössége ezzel a családdal fennmaradhat, és így továbbra is szerepelhet e család tagjaként. A *Nagyné Kis Judit* névről természetesen a puszta *Kis Judit* névre is könnyebb visszatérni, mint az ettől teljesen különböző *Nagy Péterné* névről.

A *-né* képző híveit tehát ne bélyegezzük meg mint maradiakat, inkább

azon legyünk, hogy a jövőben mennél több nő válassza asszonykori nevét, ha nem is a leánykori nevét, de a *-né* képzős asszonynévnek ezt a háromelemű, demokratikusabb változatát. A „né”-ről szólván jusson eszünkbe, hogy még nagy forradalmár költőnk, Petőfi is úgy gondolkozott: a feleségnek viselnie kell a férje nevét. „S rábírhat-e majdan egy ifju szerelme, Hogy elhagyod érte az én nevemet?” — kérdezi feleségétől Koltón, három héttel az esküvőjük után (a Szeptember végén című versben). Júlia, vagyis akkor már *Petőfi Sándorné* nevét egyébként ebben a formában is ismerjük: *Petőfiné Szendrey Júlia*. (Lásd pl. a Horváth János szerk. Magyar versek könyve 1942. évi, 2. kiadásában a 452. lapon.)

Nézzük meg ezek után, milyen névválasztási lehetőségeket nyújt a nőknek „a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről” kiadott, 1974. évi I. törvény, amely 1974. július 1-én lépett hatályba. „A házastársak jogai és kötelességei” című fejezetben találjuk az ezzel foglalkozó 26. §-t, melynek (1) bekezdésében a következőket olvashatjuk:

„A feleség a házasságkötés után választása szerint

a) a férje teljes nevét viseli a házasságra utaló toldással, amelyhez a maga teljes nevét hozzákapcsolhatja, vagy

b) a férje családi nevét viseli a házasságra utaló toldással és ehhez a maga teljes nevét hozzákapcsolja, vagy

c) férje családi nevéhez hozzákapcsolja a saját utónevét, vagy

d) kizárólag a maga teljes nevét viseli.” (A törvény szövegét a Magyar Közlöny 1974. május 14-i, 31. számából idézem. — P. E.)

Tehát például *Nagy Péter* és *Kis Judit* házassága esetén a feleség — hivatalosan — a következő névformák valamelyikét viselheti: a) *Nagy Péterné* vagy *Nagy Péterné Kis Judit*, b) *Nagyné Kis Judit*, c) *Nagy Judit*, d) *Kis Judit*. Vagyis tulajdonképp nem négy, hanem öt forma közül lehet választani; a törvény az a) pontbeli két változatot azon az alapon veszi egynek, hogy mindkettőnek azonos a lényege: a férj teljes nevének viselése a *-né* képzővel. Itt jegyzem meg, hogy „a házasságra utaló toldással” helyett jobb lett volna egyszerűen és világosan ezt írni a törvény szövegében: „a *-né* képzővel”. (Legújabb értelmező szótáraink — az ÉrtSz. és az ÉKsz. — szerint a *toldalé* szónak nincs is ’nyelvtani toldalék’ jelentése; a *-né* képző viszont ezekben a közhasználatú szótárainkban külön címszó — mindkét helyen „képző” minősítéssel.)

1974. július 1. előtt, ha a nő a házasságkötéskor nem töltött ki külön nyilatkozatot az általa viselni kívánt névformáról, akkor automatikusan az a) pontbeli első forma szerint változott meg a neve: *Kis Judit*-ből *Nagy Péterné* lett. Új törvényünk a nők egyenjogúságát azzal is teljesebbé teszi, hogy az automatizmus megszüntetésével minden nőt, aki házasságot köt, saját további neve kérdésében is tudatos választásra kötelez, megszabva egyúttal az anyakönyvvezetőnek ezzel kapcsolatos feladatait is: „Az anyakönyvvezető köteles a menyasszonyt a házasságkötést megelőzően tájékoztatni arról, hogy joga van választani, milyen nevet kíván viselni a házasságkötés után. A menyasszony köteles az anyakönyvvezető felhívására a névviselésről nyilatkozni.” (26. §. (2) bekezdés.)

S mi legyen az asszony neve a házasság megszűnése után? Erről az új törvény így intézkedik: „A házasság megszűnése, illetőleg érvénytelenné nyilvánítása után a volt feleség a házasság fennállása alatt viselt nevét viseli

tovább is. Ha ettől el kíván térni, ezt a házasság megszűnésétől, illetőleg érvénytelenné nyilvánításától számított hatvan nap alatt jelentheti be az anyakönyvvezetőnek. Ilyen esetben sem viselheti azonban a volt férje nevét a házasságra utaló toldással, ha azt a házasság fennállása alatt nem viselte.” (26. §. (3) bekezdés.)

A törvénynek e paragrafusára még a következőket szabja meg a nők névviselésével kapcsolatban:

„(4) Új házasságkötés esetében a feleség volt férje nevét a házasságra utaló toldással nem viselheti, és ez a joga akkor sem éled fel, ha újabb házassága megszűnt.

(5) Az (1)–(3) bekezdés szerint választott név viselésétől eltérést csak a névváltoztatásra jogosult hatóság engedélyezhet.

(6) A bíróság a volt férj kérelmére eltilthatja a volt feleséget az (1) bekezdés a), illetőleg b) pontja szerinti név viselésétől, ha a feleséget szándékos bűncselekmény miatt jogerősen szabadságvesztésre ítélték.”

A *-né* képzős névviselésről ma még nagyon megoszlanak a vélemények. Dr. Bacsó Jenő, az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztályának osztályvezetője szerint a *-né* toldatos névviselés „az egymáshoz való tartozást a legszebben fejezi ki” (Bacsó: A családjogi törvény módosítása. Állam és Igazgatás 1974. 1. sz. 27). Tapasztalatom szerint a fiatalabb korúak kevésbé ragaszkodnak a *-né* képzőhöz (vagy legalábbis ahhoz, hogy a nők férjük teljes nevét használják a *-né* képzővel).

Még az új törvény országgyűlési tárgyalása előtt, 1974 márciusában közvéleménykutatást végeztem az egri tanárképző főiskola elsőéves hallgatói között. Különböző szakcsoportoknak összesen 42 hallgatójától (39 leánytól és 3 fiútól) kértem választ a következő kérdésekre:

„1. Mint jövőd pedagógus — és feleség, illetőleg férj — melyik névformát tartaná a legcélszerűbbnek Nagy Péter és Kis Judit házassága esetén: a) *Kis Judit*, b) *Nagy Péterné*, c) *Nagyné Kis Judit*, d) *N. Kis Judit*, e) *Nagy Judit*?

2. Egy vagy több névformát biztosítson a nők számára a törvény?

3. Szükség van-e véleménye szerint az e) névtípusra vagy további, itt fel nem sorolt névformákra is?”

Az első kérdésre a 42 főiskolai hallgató közül 35 úgy válaszolt, hogy szerinte a *Nagyné Kis Judit* névforma a legjobb. 6-an az *N. Kis Judit* típus mellett törtek lándzsát, 1 hallgató pedig a *Kis Judit* névformára szavazott. Vagyis egytől egyig azon a véleményen voltak, hogy a nők családneveiket is, keresztnevüket is tartásuk meg a házasságkötés után, ne viseljék viszontnevükben a férjük keresztnévét. Teljesen egységes az állásfoglalásuk abban a tekintetben, hogy a nők névformája legfőbb az új családjukhoz való tartozást jelölje meg egy új tulajdonnévi szóval, de ne fejezzon ki alárendeltséget a férjükkel szemben.

A második kérdésre 34-en feleltek úgy, hogy szerintük több névformára van szükség, tehát ne csak egy adott lehetőséget írjon elő a törvény a nőknek. Csupán 8-an elégednének meg egyetlen névformával, de ők mind a 8-an kikötötték, hogy ez a háromelemű *Nagyné Kis Judit* névtípus legyen.

A harmadik kérdésre adott válaszokból az derült ki, hogy az idegenes, felemás *Nagy Judit* névformára — mint választási lehetőségre — a megkérdezettek közül senki szerint nincs szükség. Más, a fentiekben meg nem jelölt névformát (pl. *Nagy Péterné Kis Judit*) sem kívánt senki a választék

bővítésére. Egyébként a többség úgy vélekedett, hogy elég volna két lehetőség: vagy magát a leánykori nevet (*Kis Judit*), vagy a nő új családját is megjelölő, háromelemű formát (*Nagné Kis Judit*) lehessen választani. Néhányan e kettőn kívül jónak látták, hogy harmadik-negyedikként az *N. Kis Judit* és a *Nagy Péterné* névtípus is legyen ott a törvényes lehetőségek sorában. Minthogy az azóta elfogadott új családjogi törvény négy, sőt tulajdonképpen öt névforma választékát nyújtja a nőknek, ez nem kevés, inkább nagyon is sok.

Hát a g y e r m e k e k családi nevérol hogyan intézkedik az 1974. évi I. törvény? Idézem az erre vonatkozó 42. §-t:

„(1) A gyermek — szüleinek megállapodása szerint — apjának vagy anyjának családi nevét viseli. Házasságban élő szülők gyermeke azonban anyjának családi nevét csak akkor viselheti, ha az anya kizárólag a maga nevét viseli. A házasságban élő szülők valamennyi közös gyermekének csak közös családi nevet lehet adni.

(2) Ha nincs olyan személy, akit a gyermek apjának kell tekinteni, a gyermek anyja családi nevét viseli mindaddig, amíg a képzelt apát az anyakönyvbe bejegyezték.

(3) A gyermek utónevét a szülők határozzák meg.

(4) Ha a szülők a gyermek nevének kérdésében nem jutnak megegyezésre, a gyámhatóság dönt.”

Milyen esetben ajánlhatjuk, hogy inkább az anya nevét viseljék a gyermekek, mint az apáét? Akkor, ha az apának rossz hangzású vagy valamilyen szempontból nem kívánatos neve van, az anya neve viszont — szép hangzása, ritkább volta vagy egyéb ok miatt — előnyösebb nála. Például *Szedlacsek Lajos* és *Bánffy Terézia* gyermekei számára inkább ajánlható a *Bánffy*, mint a *Szedlacsek* név, sőt ebben az esetben az apának is érdemes volna — a névváltoztatásra jogosult hatóság engedélyével — a *Szedlacsek* helyett a *Bánffy* nevet fölvenni.

Új családjogi törvényünk a Magyar Közlönyben — sajnálatos módon — egy kis nyelvi szépséghibával jelent meg: mind a tizenegy „Fejezet”-ét így, nagy kezdőbetűvel írták (*I. Fejezet*, *II. Fejezet* stb.). A további közlésekben jó lenne kiküszöbölni ezt a hibát. Helyesen írták ellenben a szövegezők — kis kezdőbetűvel — a számjegy és pont utáni *törvény* szót: *1974. évi I. törvény*, *1955. évi IV. törvény*.

Az új családjogi törvénnyel kapcsolatban jelent meg a Magyar Közlönynek ugyanebben a számában a Minisztertanács 11/1974. (V. 14.) számú rendelete: az anyakönyvek vezetéséről és a házasságkötési eljárásról szóló korábbi rendelet módosítása. Minthogy az új törvény szerint „a házasságkötést az anyakönyvvezető csak a házasságkötési szándék bejelentését követő harminc nap utáni időpontra tűzheti ki”, ma már nemcsak a házasságon, hanem a feleségnek a házasságkötés utáni névviselésén is nyugodtan gondolkozhatnak közben a „felek”, hogy minden szempontból jól megfontolt lehessen a döntésük. Az említett külön rendeletnek a névviselésre vonatkozó része így szól:

„(1) A menyasszony a házasság megkötése előtt köteles nyilatkozni arról, hogy a házasságkötés után milyen nevet kíván viselni. A menyasszony a házasság megkötéséig a korábbi nyilatkozatát megváltoztathatja.

(2) Az anyakönyvvezető köteles a menyasszonyt a házasságkötést megelőzően tájékoztatni arról, hogy köteles a házasságkötés utáni nevérol nyilatkozni, mert enélkül a házasság nem köthető meg.”

*

Végül még csak annyit jegyzek meg, hogy tanulmányomban csupán a hivatalos névformákkal kívántam foglalkozni, vagy úgy is mondhatnám: azzal, hogy milyen lehet ma és milyen legyen a jövőben az asszonyoknak a személyi igazolványban szereplő neve. Hogy *Nagyné Kis Judit* a magánéletben milyen névformákat (*Nagyné Judit, Nagyné Jutka, Nagy Juci, Kis Juci* stb.) használhat, illetőleg hogy nem hivatalosan hogyan és hányféleképpen nevezhetik őt, az nem lehetett e cikknek a tárgya.

Pásztor Emil

„A stílus magyar gazdagsága”*

(Németh László 50 éves írói jubileumára)

Százezer ujjal nyúl az Emberbe a Föld
A meszes víz növeszt, a meleg nap derít.
Minden növényben más, különös emberíz
lakik.
Más a szőlőember, más a fenyőekkel
serdülő.
Róna, domb, havas külön léleköltözet.
Zömök az alföldi s vérbőven egyszerű.
Végtelen és korlátolt. Konok, mint a táj.
Az erdélyit hegyes-fás bizarrság szegi.
Nyugtalan és nemes: bérepatakok, lidérc,
Annató.
Én dunántúli vagyok, harmonikus.

(Németh László: Mezőföldi táj.
Nyugat. 1926. 2:188)

Kerek ötven esztendeje, hogy 1925. július 1-én október 15-i határidővel a Nyugat folyóirat novellapályázatát hirdetett, s a Vörösmarty Akadémiát kérte föl, hogy a beérkező pályamunkák megbírálására bizottságot alakítson. A háromtagú bizottság — Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső, Osvát Ernő — még ugyanazon év decemberében közzétette a Nyugat hasábjain „Bírálati jelentés”-ét, amely szerint a beérkezett 272 elbeszélés közül az ötmillió koronás első díjra egyhangúlag dr. Németh László orvos Horváthné meghal című novelláját találták legmértőbbnek. (L. Nyugat 1925. 485 kk.) Az esemény — Arany Toldijának Kisfaludy Társaságbeli jutalmazásához hasonlóan — nem csupán egy író egyéni pályájának lett fontos állomása, hanem — bizvást mondhatjuk — a magyar irodalmi nyelv és stílus történetének is: olyan írórt emelt ki az ismeretlenségből s indított el pályáján, aki tolla varázsvesszejével fél évszázad alatt átalakította a magyar értekező, szépprózai és drámai stílust. Illő, hogy idézzük a jelentés egész ide vágó szakaszát: „Életteljesség, igazság, a megírás hiánytalan művészete helyezi az összes pályaművek fölé a »Horváthné meghal« című paraszttörténetet, melyet a realizmus ökonomiája, a stílus magyar gazdagsága, a humorra tisztult életismeret az általános-emberi művészi magasságába emel. Minden alakja és minden szava él.

Ezt a novellát tartjuk a leghibátlanabbnak, művészi értékekben legdúsabbnak. Az első díjat ennek ítéljük” (Nyugat 1925. 488).

* E tanulmány kéziratának szerkesztői előkészítése közben ért bennünket a hír Németh László haláláról. Közleményünk ebből a szomorú alkalomból lett egyszerre ünnepi megemlékezés és gyászoló hódolás irodalmunk nagyjának emléke előtt.

(A szerkesztő)

A váratlan első díj által fölkapart reményeket és kételyeket többször is megírta később a nyertes novella szerzője: először a Nyugat jubileumán Íróvá avatnak címmel elmondott emlékezésében, legutóbb pedig összegyűjtött művei első kötetének élén, a Novellák elé című bevezetésben. Itt most természetesen csak azokat a mozzanatokot idézhetjük, amelyek a novella keletkezését, Németh László ábrázoló módszerének, stílusának megértését elősegíthetik. „Menyasszonyom gyakorlati érzékét . . . fúrta az én irodalmi tevékenységem s kamatoztatni szeretne volna ezt a rengeteg írásba ölt időt. Ő vette észre, hogy a Nyugat novellapályázatot hirdet s nem nyugodott, amíg elő nem kotortuk egy régi elbeszélésemet, amelyben nagyanyám halálát írtam le s paraszt rokonaim híres perpatvarát. Ez a novella, melynek mi a Horváthné meghal címet adtuk, véletlenül egész jó munkácska volt, de lehetett volna csapnivaló is, hiszen egy Dózsa Györgyről szóló jambus-dráma s egy érzelgős verses regény közt keletkezett; azok közé a művek közé tartozott, melyekben egy írójuktól független bölcsesség szinte az író ellenére bontja ki a remeket” (Nyugat 1932. 1: 84).

Az említett bevezetésben pedig, amelyet kerek negyven évvel a díj-nyertes novella után vetett papírra, ezt mondja az író az elbeszélés műfajáról: „A novella nem tartozik azok közé a műfajok közé, amelyekre hivatástudatom eszközeként vagy a magam megértésére, belső egyensúlyom helyreállítására okvetlen szükségem volt. Írói pályámon — s ezen át életemben — mégis a végzet szerepét játszotta: egy novella volt a sorsjegy, amelyen nevemet az íróvá avatás húzáson kihúzták.” (Negyven év. Horváthné meghal. Gyász. Németh László munkái [I.] Budapest, 1969. 73. A következőkben ezt a kiadást idézzük, alkalmanként Munk. I. rövidítéssel.) A novelláknak, amelyek tehát nem oly belső írói kényszer gyümölcsei, mint a drámák, a regények vagy az esszék, mégis megvolt a maguk jelentősége az író pályáján: „bennük szálltam meg az életdarabot, amelyet a Horváthné meghal csak kijelölt; bennük vált írói feudummommá a mezőföldi falu, a nagy család, s ami vele ott összefüggött” (i. m. 74). Ugyanitt írja, hogy később nagy epikus témáinak első megfogása is itt, ezekben a novellákban történt.

Ami számunkra még fontos e följegyzésekből az elbeszélések t á r g y á t illetően az az, hogy a történetek „megtörtént dolgokon alapultak” s a „sok csak családi emlegetésben alakultak novellává” (i. h. 74). A m ó d s z e r t i l l e t ő e n pedig jó tudnunk, amire az író így figyelmeztet emlékezéseiben: „Amikor ezt a novellát — a Horváthné meghal című paraszttörténetet — a levélszekrénybe bedobtuk, az akkor új tudománynak számító alkatban már megtaláltam a nyelvet, melyen mint belgyógyász az emberekről való tudásom és sejtéseim rögzíthettem” (uo. 73).

Közelebről a mű stílusáról csak egy félmondatot ejt az író, amelyben a bírálati jelentés találonak tűnő megállapításaival szemben föltámadt kételyét érinti: valódi írói énjét, erényeit jutalmazta-e a nagy nevű irodalmi folyóirat? „ . . . akármilyen találonak látszhattak (a stílus magyar gazdagsága, a realizmus ökonomiája) a dicséretnek, bennem ott volt a gyanú: nem történt-e itt valami tévedés, valóban én vagyok-e, akit ezzel a novellával a semmiből kieméltek. Hisz én ezt a novellát elég régen, legalább egy, de inkább két éve írtam, s magam sem tudom, milyen unszolásból, hisz novellát ezen az egyen kívül találni sem lehetett a papírjaim között” (i. h. 73).

Sem a nyelvészet (stilisztika), sem az irodalomtudomány nem tett túl sokat eddig e kérdés — kétely — megnyugtató eldöntésére, tisztázására.

Az Emberi színjáték előtt megírt és megjelent tizenkét novella s a Pantheon kiadó regény pályázatára készült Akasztófavirág (az utóbbiból csak három részlet jelent meg, több mint négy évtizeddel megszületése után az életmű sorozat idézett nyitó kötetében) nem részesült az irodalomtudomány részéről figyelemben: Németh László életművének legújabb igényes összefoglalásában például azt olvashatjuk, hogy ezek az elbeszélések csak „melléktermékek”: „A novellák Móriczra, Kodolányira, néhol Szabó Dezsőre emlékeztettek; belesimultak a húszas évek népi érdekelttségű, parasztságot ábrázoló irodalmába. Németh László kritikái mellett ezek a novellák tartózkodóaknak mutatkoztak; követték a Horváthné meghal szuggesztíóját . . . A kritikus munkájához mértén e néhány novella csak melléktermék; mára legfeljebb a filológusi buzgalom nyomoz utánuk” (Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Budapest, 1974. 137). Béládi figyelmét — mint korábban Juhász Gézáét a regényíró Németh Lászlóról szóló tanulmányában¹ — az Emberi színjáték köti le, mindketten ebben látják Németh teljes írói-emberi egyéniségének első igazi jelentkezését; Béládi Miklós szerint az író e regényében „merőben másfélét” adott, „szemléletben és stílusban egyaránt eltérőt attól, amit a Horváthné meghal című novella ígért” (i. h.). S a stilisztikai vízválasztó kétségkívül az 1928-as év Németh László pályáján, amikor Párizsban vakációzva végigolvasta Proust tizennégy kötetét, s közvetlenül ezután megírta az Emberi színjátékot. Az összefüggésekről ő maga jegyezte föl: „Amíg én magam nem számoltam be róla, sem ezen, sem későbbi regényeimen senki sem vette észre a Proust-hatást. Később nagy tanulmányokat írtam módszeréről és világáról, egyikből sem vettem át jóformán semmit. Mégis ő figyelmeztetett, hogy másképp is lehet regényt írni, mint nálunk divatban volt; hogy a 19. század nagyregény igénye s a 20. század művészibb érzékenysége összeegyeztethető” (i. m. 12). De stílusának s írói szemléletének elemei ott vannak már az 1928 előtt írt novellákban s az 1926-ban írt Akasztófavirágban is, amely két évvel az Emberi színjáték előtt már készen volt. Pedig ez a regény nemcsak stílusában, hanem eszmében is rokonságban van Boda Zoltán történetével, s legjobb részleteivel szinte Jancsó Miklós kamerája elé kívánczik. S ha az irodalomtörténet elsősorban a gondolkodó Németh Lászlót követte nyomon a regényekben is, a nyelvtudomány, a stilisztika fölfedezhette volna már a korai novellák szövegében nyelvünk egyik legnagyobb stílusművészt, ahogyan a Nyugat rangos bírálói egyetlen elbeszélés alapján fölfedezték. Sajnos, ez nem történt meg. Kórháti Zsolt a novellairó Németh László stílusáról írt jegyzeteiben ezt azzal menti s magyarázza, hogy „A gondolkodó Németh László mindig több figyelmet vont magára . . .” (Nyr. 95: 45). Ugyanitt nem egészen indokolatlanul teszi föl azt a kérdést: nem késtünk-e el egy kicsit e nagy nyelvűművésznünk stílusának kutatásával, miközben tárgyilagosan megállapítja, hogy „Nem bővelkedünk Németh László stílusáról szóló tanulmányokban” (i. h.). Mindössze egy ilyen műre tud hivatkozni a közelmúltból: Sipka Sándornak a Nyelvőrben megjelent mondattani vizsgálataira (l. Nyr. 90: 258–67; 92: 40–9). S a kép csakugyan nem sokkal vizsgálatóbb.

A magyar stilisztika útja (Nemzeti Könyvtár. Sajtó alá rendezte Szathmári István. Budapest, 1961.) Németh László bibliográfiája még mindössze tizenkét tanulmányt említ (mind folyóiratcikk, s kettő közülük magának az írónak a tollából). Az utóbbi másfél évtized alatt — éppen Szathmári István

¹ Juhász Géza: Németh László regényei. Protestáns Szemle 1938. 461–466.

tanítványainak buzgóságából is — e tanulmányok örvendetesen megszapordtak. Részben a további kutatások előmozdítására felsoroljuk az idevágó legfontosabb műveket.

Az első olyan munka, amely sajátos módon az író nyelvével, stílusával foglalkozik, Sipka Sándor 1966-ban megjelent Nyelvőrbeli tanulmánya: Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében; két év múlva, 1968-ban megjelent ennek folytatása is a szerzőtől: Újabb vizsgálódások Németh László idéző mondatai körül (i. h.). Szinte hihetetlen, hogy Németh László valóságos „stílusforradalma” (l. Kóháti: Nyr. 95: 46) csak négy évtizeddel írói elindulása után kapta meg az első igazi nyelvészeti méltatást. „... a XX. század magyar irodalmában eszmei-művészi szempontból oly nagy szerepet játszó Németh László nyelv-művészetével csak elenyészően kevés nyelvészeti tanulmány foglalkozik” — állapítja meg K. Szoboszlay Ágnes is úttörő tanulmányában (A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 77. Budapest, 1972. 3), ugyanitt megjegyzi A magyar stilsztika útja Németh László bibliográfiájáról, hogy: „az itt felsorolt művek mind irodalmi értékelések, és jobbára mellőzik a nyelvi szempontú vizsgálatot” (i. h.).

Valóban, az említett bibliográfia voltaképpen szépíró-kritikusok tanulmányait sorolja fel, akik közül nem is mindenki foglalkozik Németh László írói nyelvével: Babits mindkét idézett írása (Nyugat. 1933. 1: 187—89. és 1939. 2: 65—72) a gondolkodóval vitázik a Tanú, ill. a Kissebségben c. tanulmány alapján. Kassák „Válaszlevele” is eszmecsere a gondolkodóval (Munka 1933. 914—7). Makkai László 1934-ben megjelent cikke az Erdélyi Helikonban, éppúgy mint Szabó Lőrincé a Kalangyában (1935-ben) a gondolkodót teszi mérlegre, bár Szabó egy fél mondatot ejt stílusáról is, megállapítva az Ember és szerepről, hogy „a stílus az alakítóművészet magas iskoláját mutatja a beszélgetőtónusban is”; Keresztury Dezsőnek a Bűnről szóló ismeretében (Válasz 1937. 117—21) is csak félmondatnyi utalás van a regény „mesterkéeltség nélkül”-i, „légkörteremtő erejéről”. Voltaképpen csak Juhász Gézának Németh László regényeiről szóló idézett tanulmánya és Sötér Istvának az Utolsó kísérletről (Magyar Csillag 1942. 1: 157—60) írt ismertetése tér ki a stílus kérdéseire.

Várkonyi Nándor összefoglalásának (Az újabb magyar irodalom 1880—1940. Budapest, 1942.) bibliográfiájában azonban még számos olyan tanulmány található, amely érinti Németh stílusának kérdéseit: így pl. Gulyás Pálnak 1932-ben a Protestáns Szemlében megjelent tanulmánya (amely alapja lett a két író bensőséges barátságának s amelyet még idézni fogunk), vagy Féja Gézáé a Magyar Írásban, 1936-ban (2. sz.).

Sajátságos nyelvi elemzések, stilsztikai tanulmányok azonban csak az utóbbi öt évben láttak napvilágot: K. Szoboszlay Ágnes már idézett tanulmánya voltaképpen 1968-ban készült bölcsészdoktori értekezésnek (l. i. m. 5), s ugyanő 1971-ben A tulajdonnevek Németh László drámáiban címmel közzétette egy rövidebb tanulmányát (Magyar Nyelvjárások. 17: 173—80). Ugyanabban az évben jelent meg Jánosik Zsuzsa A tömörítés eszközei Németh László prózájában című értekezése (Eötvös Loránd Tudományegyetem. Nyelvtudományi Dolgozatok. 4. Budapest, 1971.) A kiadvány értékét növeli, hogy függetlenül közli Németh Lászlónak a szerzőhöz intézett terjedelmesebb levelét is, amelyben nem csupán a maga írói stilsztikájáról ejt fontos gondolatokat, hanem ki is egészíti helyenként a tanulmány megállapításait s témákat vet föl írói nyelvének további vizsgálatára. Sok tekintetben úttörő jelentőségű Széles

Klára tanulmánya: Stílussajátságok Németh Lászlónál. (Irodalmi és Nyelvi Közlemények. TIT. Bp., 1969.91—109.)

Igazi nyelvi-stilisztikai tanulmány tehát — Sipka Sándor és Kőhádi Zsolt munkáival együtt — mindössze hét jelent meg eddig, s egyetérthetünk K. Szoboszlay Ágnessal abban, hogy „Németh László nyelvművészete ennél többet érdemel” (i. m. 3).

Ha tárgyuk szerint vizsgáljuk e tanulmányukat, meglep, hogy fele részük mondattani tárgyú (Sipka két tanulmánya és János), s még Széles és K. Szoboszlay Ágnes stilisztikai jellegű nagyobb munkája is át-áthajlik a mondattanba. Szoboszlay másik tanulmánya „névtudományi” jellegű s csak Kőhádi Zsolt kíséri meg, hogy összefoglalóan szóljon az író egyik — bár nem túl jellemző — műfajának — elbeszéléseinek — stílusáról, kitérve a hangtani, szóhasználati, mondattani sajátságokra és a szóképekre is — igaz, hogy csak nagyon vázlatosan. E tanulmányok kétségtelen erényeit csökkenti, hogy kivétel nélkül csak egy-egy műfajnak vagy egy-egy műnek anyagát vették vizsgálóra, sőt olykor még azoknak is csak egy részletét: Jánosik pl. csupán az Iszony első két fejezetét (mintegy 50 oldalt), s K. Szoboszlay is csak a társadalmi drámák tulajdonnévanyagát dolgozta fel (holott a regények is színes, gazdag, tanulságos — és párhuzamos! — példákat kínálnak) s a szemléletesség eszközeit is csupán három regényben vizsgálta.

Témájában legszélesebb mezőbe Kőhádi Zsolt vágott, aki a pályakezdő író elbeszélő stílusát pillantotta át a díjnyertes 1925-i novellától 1929-ig, a stílusfordulatot jelentő Emberi színjátékig. Az ő munkája azonban, bár koncepciójában a legtágabb, anyagában a legszűkösebb, igaz, hogy maga is jelzi tanulmányának jegyzetszerű, vázlatos jellegét.

A jelen tanulmány — amelynek gondolata bennem is még 1969-ben, az életműsorozat első kötetének megjelenésekor ötlött fel — eredetileg szintén azzal a célkitűzéssel indult, hogy 1929-ig mérje föl az elbeszélő Németh László stílusát. Közben azonban látnom kellett, hogy egy ilyen részletes tanulmány, amely a díjnyertes novellától az Aurél a Kékesre megy című elbeszéléssel bezárólag egy egész regényi anyagot — csaknem 300 oldalt — ölelne föl, szétfeszítené egy folyóiratcikk terjedelmét. Ezért szűkítettem tárgyam a pályakezdő elbeszélésre, ki-kitekintve azért belőle az azonos stíluskorszakba tartozó egykorú novellákra sőt a későbbi regényekre is, amelyek tárgyuknál — s így többé-kevésbé stílusuknál — fogva is kapcsolódnak a mezőföldi elbeszélésekhez.

Az elemzés elöljárójaként még néhány szót a módszerről; azt, hogy hogyan képezem egy-egy író nyelvének-stílusának feldolgozását, részletesebben kifejtettem két évtizede a III. Országos Nyelvészkonferencián elhangzott felszólalásomban (I. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvtörténet. Szerk. Kniezsa István. Budapest, 1956. 281—8).

Ezek szerint egy-egy mű elemzésénél tekintettel kell lenni a műfaj stílussajátságaira (hiszen ugyanannak az írónak is más a stílusa — pl. Németh Lászlónak is — ha drámát ír vagy elbeszélést); továbbá látnunk kell a mű helyét az író egyéni stílusának fejlődésgörbéjén s egyszersmind a kor irodalmi nyelvének (nyelvi stílusának) fejlődésképeiben, ki-kitekintve az uralkodó korstílusokra, a művészeti stílusdivatokra is.

A díjnyertes novella tárgyáról, megszületésének körülményeiről maga az író többször is nyilatkozott, először a Nyugat jubileumán elmondott — már idézett — emlékezésében, legutóbb pedig összegyűjtött művei első kötetének élén, a novellák elé írt bevezetőben.

A Horvátné meghal tehát — amint a Nyugat bírálati jelentése s az író is megállapítja —: paraszttörténet, s mint a novellafüzér első hét darabjának összefoglaló címe — a „Mezőföld” — is mutatja: az író választott szülőföldje, ifjúkorának tája volt az ihletője, mint későbbi regényei jó részének is.

A „paraszttörténet” meghatározás jól jelzi, hogy az elbeszélésben társadalmilag meghatározott történet, mondhatjuk: „társadalmi dráma” zajlik le. Mert hiszen a végrendelet — a Tornyai János megfestette döbbenetes Juss — mögött a századelő szorongató földkérdése komorlik: egy kézben megtartani a létalapot jelentő, egyre aprózódó, egyre kevesebb paraszti birtokot, vagyont. A Mezőföld módos parasztjai ez ellen úgy védekeztek, mint Horvátné is, hogy a lányokat kizárták — legalábbis az ősi ház jussából, hogy a családi nevet viselő, továbbvivő fiú kapja meg azt; Kodolányi egyidős ormánysági történeteiben pedig egykezéssel védekeztek a falu népe. Ősi feudális jogszokás jut a novellában pillanatnyi diadalra, ahogy a lányok alárendeltsége is ősi feudáliskori törvény; Horvátné vélt igaza tudatában — a családi vagyont féltve s mentve — három asszonylányát is odadobja — kihasználva gyermeki megindulásukat — férjeik haragjának, csakhogy az ősi vagyont megmaradjon egy kézben. Drámai mag: hiszen valami hanyatlót, elavultat véd Horvátné bibliával — ószövetségi patriarchalizmussal — alátámasztott vélt igazában, akárcsak Lampedusa Párducának főhőse, aki herceg létere le tud térdelni a nyílt utcán a szegények koporsóját kísérő oltári szentség előtt, de különben kérlelhetetlen úr elveiben, s képtelen tudomást venni a megváltozott világról. Horvátné őszintén jóhiszemű bibliás konoksága sem vesz tudomást a világ változásairól; s az ószövetségből mintha csak az ötödik parancsolatot tanulta volna meg, abból is csak a leányok föltétlen engedelmességét. Ám ezek a törvények szoros pántként szorítják s tartják egybe a dunántúli módos parasztság századeleji társadalmát. Németh László utolsó regényében, az Irgalomban Kertész János így beszél a tükrösi (szilasi) Horváth-ház törvényéről: „Az én szüleim olyanformán voltak vele [mondja Kertész János], mint az angol főnemesség: a lányokat kiházasították, a másodszülötthől papot (ebben az esetben tanárt) csináltak, de a vagyont azt a név viselőjének próbálták menteni” (Irgalom. Budapest, 1965. 1:211). Ez a dráma játszódik le röviden a Horvátné meghal tizennégy oldalán.

Az elbeszélésről még jó ha tudjuk, hogy versek szomszédságában született; Németh László maga írja, hogy elbeszélése kitüntetése után rövid idő közökben két füzetnyi verset tett Osvát Ernő asztalára (Munk. 1:74). Ezek közül a mottóként idézett Mezőföldi táj meg is jelent a Nyugatban (1926. 2:186), s jól mutatja azt az erős kötésű emberi és nyelvi televényt, amelyből az induló Németh László művészete kisarjadt, s amelyből későbbi írásművészete is szüntelenül táplálkozott. A versben megjelenik a társadalmi — s a „vékony gatyamadzag földek”-kel — a gazdasági — háttér is, s fölmagasodik a „családi pánt”, a „mártir diplomata” Horvátné alakja is, ahogy a díjnyertes novellában:

Szöllőn és falun túl a karika határ:

Csillogó tengeri, zöld buza, sárga rozs.

Vékony gatyamadzag földek, hosszuak, dombfutók.

Néhány ritka faszor, bölény szil, tolakszi akác.

Csak a halál favesése ciprusos.

Ott a sárga és kék liliomok alatt
 Atyafi a fele. Ott az öregapám:
 Bort ivott s szerzett holdakat. Vele házsártosa
 Nagymama, a családi pánt, mártir diplomata.
 Mint arra alá gyakran az asszonyok.

Az elbeszélés szerkezete voltaképpen egyszerű, de kitűnően végig-gondolt: indul az egyik kisebb Horváth-lány, Vargáné otthonában, ahol a férj fenyegetéseiből már fogalmat alkothatunk arról, micsoda vihar tornyosul a másik két leány feje fölé is, ha „aláírnak”. (Ez az „expozíció” mintegy negyede az elbeszélésnek.) A szomszédasszonnyal való féldalnyi találkozás a kútnál arra jó, hogy a falu zárt világára — osztozó részvétre — is nyisson egy rést, majd a nénjével, Jónéval történő találkozás megnyitja a zsilipeket: a két asszony közös siránkozása majd hallgatása előkészíti a kirobannó drámát. A hallgatás jó alkalom arra, hogy mintegy a két „békén tovább topogó” asszony gondolataiként az író egy oldalon elmondja a Győrt és Pestet megjárt pör történetét, amelyet a vök indítottak a lányok bátyja a Horváth-név és vagyon kijelölt várományosa, Horváth Sándor ellen, minek folytán a lányok egy éve már át se lépték az anyai ház küszöbét.

A többi, a jó egyharmadnyi „kifejlet” a betegszobában, Horváthné ágyánál játszódik le: itt csap össze a köteles gyermeki tisztelet s engedelmesség a férjektől való rettegéssel.

Horváthné akarata, a családot összefogó pánt még egyszer győz, néhány órával a halála előtt. „A nagy drámai jelenet kimerítette. Még egyszer utoljára megmutatta, mit tud. Győzött a vejein. Mégis ő a nagyobb hatalom, aki engedelmisséget szoptatott a lányaiba. Most már elégedetten várhatta a halált. Ő elvégezte a hivatalát. A ház, a szép, régi nemesi ház, amit az urával szereztek az egyik tönkrement megyei úrtól, nem kerül idegen kézre, nem lesz licitáció: a fiáé lesz, a vérié, ahogy azt ő annak idején kitervelte” (Munk. I:89).

De mégsem ezzel a drámai csúccsal, majd a hamar beóvatlankodó halállal zárul a történet, hanem az élettel: a testvérek szétszélednek haza: „ki-ki a maga portája irányában, új harcok, új veszekedések, új szenvedések felé”.

Mint volt róla szó, az irodalomtörténet — Béládi tanulmánya — úgy látta, hogy a korai novellák Móriczra, Kodolányira s néhol Szabó Dezsőre emlékeztettek, s „belesimultak a húszas évek népi érdekeltségű, parasztságot ábrázoló irodalmába”. S a nyelvtudomány — Kőhádi idézett tanulmánya — hasonlóképpen látta: „A fiatal Német László [a Horváthnéban] nem követ modernista stíluseszményeket, stílusán nem érződik semmiféle modernista hatás. A szövegben az írói kommentár szűkre szabott, tömör; többnyire egyszerű, kijelentő mondatokat használ” (Nyr. 95:45). De már korábban, a szépíró és publicista kortárs, Féja Géza is Móricz, Szabó Dezső és Kodolányi nevét emlegette a kezdő Németh László novelláiról és regényeiről szólva, s azt írta, hogy „Németh, mint regényíró a realizmus és naturalizmus rendezőjének indult” (Magyar Írás 1936. 2. sz. 50).

Mivel pedig a Horváthné meghal nem pusztán egy nagy írói életmű kezdőpontja, hanem a magyar széppróza fejlődésgörbéjén is fontos emelkedési pont, illő, hogy megvizsgáljuk a realizmus, illetőleg naturalizmus kérdését, amelyek Németh László pályakezdésével kapcsolatban fölmerültek.

Amikor 1925-ben díjnyertes novellája megjelent, a nagynevű folyóirat már közölte Móricz híres Hét krajcárját (1908-ban) s még mintegy harminc többi novelláját, köztük a híres Tragédiát, a földhözragadt Kis János meg-rázó történetét (1909-ben). De a Nyugat kiadásában kötetben is megjelent a Hét krajcár, s éppen Ady Endre írt elragadtatott méltatást róla (Nyugat 1909. 2:171); dicsérete elsősorban az új, nyersebb, valóságosabb, naturalis parasztábrázolásnak szólt. 1922-ben itt jelent meg Kodolányi ormánysági elbeszélése, a Sötétség is (Nyugat 1922. 1076—90) s Házasság című elbeszélése éppen a Németh Lászlóval együtt érkezett be a pályázatra, s a közlésre érdemesek közé került. Sásdi Sándor ugyancsak a pályázaton tűnt föl Nyolc hold föld című baranyai paraszttörténetével, s Tamási Áronnak ugyanebben az évben jelent meg az első elbeszéléskötete, a Lélekindulás.

A fiatal Móriczot s Kodolányit a naturalizmus magyar képviselői közé szokás sorolni, s nem egészen alaptalanul. S hogy Németh László elbeszéléseivel kapcsolatban is szóba kerülhetett a naturalizmus, annak oka az a szinte fonetikai hűségű tájnyelv lehetett, amelyen alakjait beszélteti. De hát ez még csak nyelvi naturalizmus, s mint látni fogjuk: végső soron itt sem törekszik az író fonográfikus hűségre: művészi igénnyel alakít nyelvi anyagán, nem szólva az ún. szerzői szövegről, ahol nyoma sincs nyelvjárásiasságnak. Legfőkébb realizmusról beszélhetnénk itt (nyelvi vonatkozásban is; Szabó Dezső expreszszionista stílusa inkább csak az Emberi színjátékon érezhető): a Mezőföldi tájban is megénekelte „harmónia” fogja vissza az író tollát a nyelvi szélsőségek-től is. A realizmusnak a naturalizmustól elhatárolódó mélyebb jelentését különben maga Németh László fogalmazta meg (idézi Sipka Sándor is): „A realista író — szerintem — nem az, akinek nincs más célja, csak a valóság ábrázolása, hanem aki tudja a valóságot is — s egy magasabb belső valóság érdekében a z e m b e r e k h e z s z ó l ó n y e l v g y a n á n t h a s z n á l j a. (Én emeltem ki. Sz. F.) S minél elvontabb, távolibb a közölnivalója, annál görcsösebben vigyáz e nyelv hitelességére és szabatosságára” (Az író és modelljei. Vásárhelyi tanulmányok 75). Máshol — többször használt kedves hasonlatával — így nyilatkozott az írói nyelvi törekvéseiről: „Próbáltam megmagyarázni [ti. a diákoknak], hogy nincs stílus, csak mondanivaló. Az írás az halászat: az ember fejében ott van egy gondolat . . . a nyelv hálójával neki kell feküdni s kihúzni. A nagy gondolat csak bizonyos fogásokkal húzható ki (ez a költői nyelv); tőlük nem kívánunk ilyet: elég, ha a kis hal ott van a kicsinyke hálóban” (Óraadók királysága. A kísérletező ember. Budapest, 1973. 381). E hálózás elsősorban a nyelv szintaktikai, mondattani és megjelenítő (metaforikus) készletének próbája s persze próbája az írói leleménynek és képzeletnek. A mondattani fejezetben majd lesz még szó erről: egyelőre vissza kell térnünk a novellák hangtani sajátosságaihoz.

A díjnyertes elbeszélés nyelvének mezőföldi ejtéssajátosságai föltűnhettek a bíráló bizottság nagyvárosi tagjainak, mégsem lehetett egészen szokatlan számukra, hiszen Móricz a tiszántúli nyelvjárás szerint beszéltette parasztjait a Nyugat hasábjain: „Egye meg a fene ezt a vén Sarudyt, — gondolta magában [Kis János], — eleget *dógoztam* neki életemben, *meghíjhatna* a *jánnya* lakodalmára. Hadd laknék jól *ecczer*” (Tragédia. Nyugat 1909. 2:287), s Kodolányi ormánysági elbeszélésében ilyen szöveget olvashatott 1922-ben a Nyugat-olvasó fiatal novellista: „Juli ismét feléje fordult:

— Hát Mária *neném* is *ekövette*?

— Vaj *melyőnk* nem, *kegyős*, lányom?

Lá az embőr szaporodik. A föld meg nem. Sok száj, sok kenyér. Így van ám. Jaj, verágom, ha minnyát megszűlné az asszon, akit meg kéne, há lennének? Mi jutna az örökségből egynek-egynek?” (Nyugat, 1922. 1076).

Tamási 1924-ben írt novellájában meg a székely nyelvjárás hangtana szerint beszélnek a szereplők:

„[Máté Izsák]

— Két írdeáknak esztendőre munkát tudnék adni.

— Egymást mondj el a jóvából, — kérlelte az egyik öreg s dohányos zacskaját felajánlta.

— *Sirítsen* egyet s dugja a számba! — uraskodott Izsák . . .

— *Hajják-é*, az ember többet kibír, mint a szekeres ló . . . Hej, micsoda erdőkön jöttem én keresztül [. . .] Mikor szorultam, *fagyúkeret* ettem, kebelemben száraz bükkfa-lapít *sziptam*, későbbecske *naponkint* úgy *eccer* a szemem fel is akadt [. . .] s lám: mégis itt vagyok s *pillogtatok* . . .” (Tamási Áron összes novellái. Bp., 1942. 205).

Németh László írásainak dunántúli (mezőföldi) ejtéssajátságaival eddig mindössze Kőhádi idézett dolgozata foglalkozott, a díjnyertes novella néhány nyelvjárásai alakváltozatára hivatkozva (*Végrendület; Attul félt; végrendü-közik, meg is kő halnia*), megállapítva, hogy „A paraszti létformát nem egy művében ábrázolja, de sehol másutt nem kottázza ilyen naturalista módon a beszédet” (Nyr. 95:47). A dunántúli tárgyú novellákban s az Akasztófa-virágban végig mezőföldi nyelvjárásban beszélteti parasztjait, s ettől lényegében csak az 1931-ben írt, s 1936-ban megjelent Gyászbán szakadt el. Része lehetett ebben az oly nagyra becsült jóbarát, Gulyás Pál bírálatának is, aki tudomásunk szerint először szólt a díjnyertes elbeszélés nyelvjárásai elemeiről: „Tanulságos volna . . . közelebbről bepillantánunk szerzőnknek a néphez való viszonyába [az Emberi színháték alapján], a hajlásszögbe. Mennyivel emberibb, közvetlenebb, természetesebb ez a szög, — emberek szerepelnek itt már, nem ún. parasztok, — mint egykor a virtuózan csattanó, nagyon intelligens és nagyon ökonómikus pályázati novella (Horváthné meghal. Nyugat. 1925.) *ergye—nyanya—cük—jújistenem* borotvaéltre állított népiessége!” (Protestáns Szemle 1932. 386).

Valóban népieskedésről van-e itt szó vagy valami másról? Az író későbbi nyilatkozatából úgy tetszik, hogy szinte a nyelv túláradó gazdagságát akarta bizonyítani olvasóinak a nyelvjárásai elemekkel, s később azért mérsékelte magát, nehogy magafitogatásnak tessen eljárása, megzavarva az olvasói élményt. „Novelláimból meglátja majd — írta Jánosik Zsuzsához intézett levelében —, hogy fiatalon ritkán használt ómagyar és népi szavakkal igyekeztem a nyelvet duzzasztani, s ha ezzel a gyűjtő munkával csakhamar fölhagytam, s csak a gondolkodás kényszeréből született kifejezésekkel, jelentésbővülésekkel gazdagítottam nyelvemet, a főoka annak is az volt, hogy a fogalmazás szertartását érzésem szerint megszenteltségteleníti a fitogtatás: nézd, nekem ilyenem is van” (Jánosik i. m. 83).

Orosz fordításairól írt tanulmányában is mintha a maga korábbi eljárását is bírálná, mikor Tolsztoj áttetsző stílusának fényénél ezt írja: „Nálunk (azért-e mert irodalmunk elsősorban költők irodalma, vagy mert született prózairóink a népi nyelv fordulatait iparkodtak átmenteni, vagy mert művészetünknek általában nagyobb az érzéki gazdagsága, mint gondolat feszültsége) a prózai munkák értékének a java is a nyelvben van; azért is nehéz őket megfelelően fordítani. Tolsztojnal nem így van . . . Tolsztoj nem akart a stílu-

sával az ábrázolt dolgok és az olvasók közé tolokodni; mint egy Chateaubriand a szavaival festeni, énekelni. Az ő műgondja inkább arra irányul, hogy eltüntesse vagy mint kirakatüveget átlátszóvá tegye a stílusát” (Sajkódi esték. Budapest, 1974. 185).

Persze, a magyar nyelv „absztrakció-izsonya” (l. alább), érzéki gazdagsága, rugalmassága korlátokat szab ennek az átlátszó „kirakatüveg-stílusnak”, s szinte csábítja az írókat a nyelvi lehetőségek csillogtatására. Idevágó fontos nyilatkozata ugyan elsősorban tájszavaira — tehát szókincsére — vonatkozik, de talán az alak szerinti tájszók, a nyelvjárási ejtéssajátságok is ideérthetők (habár ebben — mint láttuk — a 20-as évek paraszttárgyú irodalmában általános gyakorlatot követett). Mi mégis úgy érezzük, hogy sajátos — talán ösztönösen megsejtett — stílusfunkciója van itt s a sűrű atmoszférájú parasztnovellákban a mezőföldi szófejtésnek. De erről majd a hangtani rész összefoglalásában szólnunk. Most lássuk magát a gazdag nyelvi anyagot, amely fonetikai hűségénél fogva akár nyelvjárási tankönyvben is helyet kaphatna. Illyés Gyulának a Gyászról tett megállapítása, hogy „légkőre annyira hiteles, hogy a szereplők szókincse és szokásai után megtalálhatnánk a Dunántúlnak azt a sarkát, ahol a cselekmény folyik”, sokszorosan érvényes a fonetikai hűséget is őrző pályakezdő elbeszélésre (l. Nyugat. 1936. 1:384).

A dunántúli nyelvjárásokra jellemző zártabb magánhangzóhasználatnak számos példáját idézhetjük az elbeszélésből. A kismértékű *ö*-zés is voltaképpen ide tartozik: „*ölégséget* tettünk mindenkinek” (85)*, *öleggé* (Haj. 101), *Ölöget* (84) (de az *eleget* is előfordul Jóné szavai közt [81]); *kő* (= kell), (90), de előfordul *köll* alakban is (Haj. 92), *Pörülés* (uo. 95), *elrőtötték* (= elrejtették) (uo. 93); *nézöl* (78). E példákat mind a paraszti szereplők nyelvéből idéztük, de az író közlő, ún. szerzői szövegében is találunk *ö*-ző alakokat: „Az ilyen szélcsönd jobban megviselte a legádázabb háborúságnál.” (79); „*csöndeskén* vágta oda” (uo.); másutt *böcsüs*-t említ a köznyelvi *becsüs*-sel szemben (92). Különböző később tudatos művészettel használta az *ö*-ző alakváltozatokat: pl. *pör*, *bögyibe* (l. Munk. 1:43), *fölösleges*, *föl* (Társadalmi drámák. 1—2. Budapest, 1958. [A következőkben : Társ. dr.] 1:395, 2:10, 11, 13 stb.).

Voltaképpen az *ö*-zés körébe tartoznak az egy fokkal még zártabban ejtett *e* hangok *l* előtt, az ún. asszociatív *ö*-zés, amelyben a magánhangzók olykor meg is nyúlnak az *l* kiesése folytán: *tisztület* (= tisztelet) (80), *végrendület* (87), *végrendülködik* (uo.), *érdemültem* (79), *érdemütem* (88), *heccültem* (88), *kevicükütem* (84), *kikövetüték* (= kikövetelték) (79).

Az *ö* helyett ejtett egy fokkal zártabb *ü* hangok használatára is nem egy példát találunk: *elgyüttetek* (84), s az *ő* személyes névmás is gyakrabban zártabb alakban fordul elő: „[Sándor] szegény anyánkat meg csak az orránál viszi, mer hogy *ő* az egyszem fiú. Aszongya, hogy mindent *ü* dolgozott . . . *Ü* szerzett mindent, még a stafirungunkat is *ü* fizette ki” (81); *ük* [= a férfiak] azt nem tuggyák főgundunyi” (uo.) A ragokban is gyakori a zártabb alak: *Ettül* (81), *embertül* (uo.), *gyerekeimbül* (85); *gyerekségtül* (86). A *töletek* névmás is rövid *ü*-vel, *tületek* alakban fordul elő (88).

A köznyelvi *ó* hangok helyén álló zártabb *u*-ra is számos példát idézhetünk: *Hun* (= Hol) (88), *ehun* (Haj. 93), *uta* (= óta) (81), *Sehugyan* (84), *uan* (= olyan) (90), *amuau* (85), *alula* (86). Az *l* igeképző előtt jelentkező

* Ahol a forrásjelzésben csak a lapszám szerepel, ott az adat mindig a Horváthné meghal idézett 1969-i kiadására vonatkozik. A többi novellát: A hajójegy (Röv.: Haj.), ill. A pajta előtt (Paj.) szintén az említett gyűjteményes kiadás alapján idézzük.

zártabb tövéghangzóra is valóságos példatárát idézhetünk a novellából: „Hogy *gondúsz* illet?” (78); *gundútam* (80), *gondul* (84), „Csak föl kell *gondulni*” (Haj. 102); „a nyanya meg nem *csókugat* titeket” (78), „ott *robotít* a béresekkel” (86); „Te csak *cáfuni* tucc engem” (79); *káromulom* (85), *pártulom* (86). A ragokban: *attul* (87), *házamtul* (78), *katonaságtul* (86).

Van még egy nyelvjárási sajáttság a novellában, amelyet később is megőrzött az író. Kóháti erről ezt írta: „Érdekes viszont, hogy szépprózájában és tanulmányjaiban egyaránt a birtokos személyrag *i-s* régies és nyelvjárási alakját kedveli” (Nyr. 95:47). Voltaképpen ez is mezőföldi sajáttság, s az író később azért őrizte meg, amiért a mérsékelt *ö-z*est is: a jóhangzás érdekében, az egyhangúságot okozó sok *e* kiküszöbölésére. Példáink a novellából: *végin* (81), *gyerekeivel* (82), *békin* (88), *vérié* (89), *zsebiben*, *szemiben* (89). Az első elbeszélés után négy évtizeddel írt pályaképben ugyanígy *képpel* (27), *megjelenésivel* (28) stb. fordul elő, értekező prózában! (Vö. Szilágyi: Nem fölösleges... Anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Grétsy László. Budapest, 1973. 239).

Mássalhangzók tekintetében az *l* nek az észak-dunántúli nyelvjárásokra oly jellemző pótlónyújtásos kiesésére szintén számos példát idézhetünk az elbeszélésből: *vóna* (85–7), *vót* (77, 78, 85–6), *dógozott* (86), *szógáló* (77), *fódet* (86), *ótári szencség* (79), *szótam*(88), *kőtött* (86), *rosszú* (80). Érdekes, hogy egy ízben szerzői szövegben is ilyen nyelvjárási alak fordul elő: szinte azért, hogy erősebben kösse, kapcsolja a leírt cselekvést a beszélő [Sándor] személyéhez:

„— Hun is van, fiam, az az írás?

— Melyik? . . . — Nagyon jól tudta ő, hogy melyik, ki is készítette a másik szobában, még tollat is hozatott a magyar *bótból*, de illet egy kicsit vonakodnia” (88–9). Olyasféle funkciója van tehát itt a tájshónak, mint a függő egyenes beszéd egyes eseteiben (vö. Herczeg Gyula: Nyr. 00000). Szintén szerzői szövegben fordul elő a nyelvjárási alak egy szomszédos novellában is, bizonyára csak a szövegkörnyezet sugallmazására: „Sokba jön a Sanyi — *tódtá rá a gazda*” (Haj. 100).

Ez a sajáttság más nyelvjárásokra is jellemző, Móricz tiszaháti elbeszéléseiből is idézhetnénk azonos példákat; ám e jelenség a Mezőföldön — általában az észak-dunántúli nyelvjárásokban — gyakoribb, mint a Tiszántúlon, s Németh Lászlónál megtaláljuk az *l* kiesésének szokatlanabb eseteit is: *féhótt* (= félholt) (86), „Attul *fét*, hogy ha ő végrendükozik, meg is *kő hania*” (87); „*ét hat* érte mindig (= élt halt . . .)” (81), *neveni* (= nevelni) (85), bár előfordul a köznyelvi *neveljem* alak is: „csak erre *vótam jó?* Hogy a kölkeit *neveljem?*” (79). Az *el* igekötő megrövidült alakjaiból szép példatárát állíthatunk össze a novella lapjairól: „Ha azonnal *e* nem *ko” (70), „én *erivom* magam” (82), *ehiheted* (84), *ekódorog* (86), *evennétek* (86).*

A *l* mellett a *-t* és az *-r* is gyakran elmarad a szóvégen a Mezőföldön. A *-t* ilyen elmaradása más nyelvjárásokban, sőt a lazább köznyelvben is előfordul: „*Má megin* rágyütt a bónája — . . . — Hát *már* az anyám ágyához sem mehetek temiattad?” (78); „*Minek má* nekem az élet. Amikor az ember *már* csak ilyen *dibdáb*” (84), *megin* (78), *igasságér* (85), *mer* (= mert): „szegény anyánkat meg csak az orránál viszi *mer* hogy ő az egyszem fiú” (81), „*Mér* gyalázkodtok . . . *Mér* hírelleitek . . .” (86). A szóvégi *-r* elmaradása s előtte a magánhangzó gyakori megnyúlása azonban már jellegzetes észak-dunántúli ejtéssajáttság: „— *Má* *megin* elkezdi. *Má* *megin* rágyütt a bónája” (78); „*Má*

énrajtam semmi sem segít . . . Minek *má* nekem az élet” (86) stb. Meglepő azonban — s ez jellemző az író tapintatos mérsékletére —, hogy a *má* a köznyelvi *már* alakkal váltakozik még a parasztszereplők beszédében is (l. fenn): Az *akkor* meg *akkó* alakban (84), a köznyelvi *ilyenkor* *ilynkó* alakban fordul elő a novella szereplőinek szövegében (90).

Az *ez* mutató névmás is rövidebb, mássalhangzó nélküli alakjában hangzik el az elbeszélés paraszthőseinek ajkáról: „Nem *e* vót itt a gazda?” (86), „Máskor uan *e*, mint a falás kenyér” (90). A *-vel* ragos alakok is ebből formálódnak: *evvel* (78). Hasonló a helyzet a távolra mutató *az-zal*: „A [ti. Sándor] mindent jobban tud, annál minden csupa cukmis” (79); *-val* ragos alakja ennek is *avval* a köznyelv *azzal* változatával szemben (81, 85, 90).

A *-ban*, *-ben* és a *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag rövidebb, mássalhangzó nélküli alakja — *amibe* (86), *ügyvédhő* (85) — más nyelvjárásokban is előfordul, de a *-hó*, *-hő* a Mezőföldön általános.

A *jön* ige *gy-ző* alakja — *elgyüttetek* (84), *gyütt* (86) — szintén eléggé általános más tájakon is, de a *jut* helyett használt *gyut* már a Dunántúltra jellemző expozív *gy-zés* jellegzetes példája: „Törődtek is ti a gyerekekkel. Hogy azoknak *gyut-e*” (78).

A sajtószerű dunántúli (bár inkább nyugat-dunántúli) hangűrnek (hiatusnak) is megtaláljuk példáit az elbeszélésben: *cüek* (= cövek) (79), *amuan* (= amolyan) (85), *uan* (= olyan) (80), *elrőtötték* (= elrejtették) (Haj. 93).

Ezzel szemben a hiátustöltő *v* egy jellegzetes mezőföldi példáját is idézhetjük: „A Péter *csunyávu* fog tenni” (90). Ezzel kapcsolatban érdemes idéznünk a szomszédos Tolna szülöttének, Illyés Gyulának sorait, amelyekben egy földije szavajárását idézi: „Ezt [a Tolna megyei Kajdacsról érkezett kivándorlót] Térmogh Balázsnak hívták. Volt miért, megragadt rögtön a fejemben. Gyanakvó pillantással, mintha valami titkot akart volna kiravaszkodni belőlem, ezt kérdezte:

— Az én nevem mi franciául? (Franciávu

mondott, ami volt olyan hiteles igazolás születése helyére, mint egy útleveledat.)” (Hunok Parizsban. Budapest, 1946. 66.)

A hasonulás jellegzetes dunántúli ejtéssajátságára is idézhetünk példákat a novellából: *keverenni* (88), *tunnám* (90); az *l*-ezésnek viszont csak egy példáját találjuk: *kölkei* (79); igaz, hogy az *l*-ezés nem is sajtósága e vidéknek.

Az igragozásban a *sütt* (= süttöt), *vett* (= vetett) sorába illeszkedik a *pazatt* (= pazarl[ot]t) (86), s van egy sajtószerű felszólító alak a novellákban, az *ergye* (= eredj) (78, 79, 103), amelyet Gulyás Pál is megjegyzett idézett 1932-i tanulmányában, s amely Kodolányinak a Nyugat-pályázatra beküldött elbeszélésében is előfordul: „*ergye* alunni” (Nyugat 1926. 1:139).

A többi ejtéssajátságot tükröző alakváltozat lényegében csak helyesírási változat, amilyenel Móricz elbeszéléseiben is sűrűn találkozunk; ezek jogosultságát többen kifogásolták később is (vö. Nyr. 79:78 kk.), bár lehetetlen tagadnunk hangulatteremtő erejüket. Ilyen „helyesírási népiességek” az elbeszélésben: *aszonta* (78), (78), *aszongya* (81), *asszitem* (84), „ne *sopánkoggy*” (81), *tuggyák* (uo.), *haraguggyon* (78), *haggyatok*, *tuggyatok* (88), *lattyátok* (86), *megvattok* (90), *teccik* (78), *tucc* (79), *jócakát* (90), *szencség* (79), *igasságér* (85), *micsináljunk* (88).

Már most hogyan ítélnénk a nyelvjárási hangtani sajtóságookról a novellák nyelvében?

Láttuk, Gulyás Pál 1932-i bírálata kissé elmarasztalólag ítélt róluk, a Nyugat bíráló bizottsága azonban nem emelt ellenük kifogást: hiszen a folyóirat közölte Móricz és Kodolányi hasonló nyelvjárási hűséggel rögzített paraszttörténeteit, s így az olvasók is hozzászokhattak. Sőt érdekes mozzanat, amit maga Németh László jegyzett föl, hogy az elbeszélés egyik első olvasója éppen a nagyobb nyelvjárási hűséget kérte számon tőle: „A novellát a főorvos olvasta el, tömösfizetés közt. Nem »hová mégy«, hanem »há mégy«. A Dunántúlon *hát* mondanak. Ennyi a véleménye.” (Kortárs. 1974. 7:1023). Jogos volt-e ez a spontán kritika? Nyilván nem; hiszen az elbeszélés írója nem törekedett fonográfikus hűségre, s példáinkból is láthattuk, hogy váltogatta még szereplői beszédében is a népnyelvi s a köznyelvi alakokat (*mer ~ mert, neveni ~ nevelni* stb.), tehát művészién válogatott és sűrített.

Azon túl azonban, hogy ez a fajta nyelvjárásiasság kísérője volt a parasztábrázoló újabb irodalomnak, Németh László mezőföldi történeteiben mintha külön funkciója volna a tájnyelv hangulatteremtő erejének.

A díjnyertes első novellában, de a többi mezőföldi elbeszélésben is, akárcsak a mezőföldi tárgyú drámákban s regényekben, nem pusztán egyéni (alkati) meghatározottságú sorsdrámák peregnék le, hanem mindazt, ami történik, az évszázados paraszti élet iratlan és írott törvényei szabják meg. Mindennek külön ritusa van itt, a paraszti élet évszázados szorongásai, indulatai által kialakított szertartás, amely még a testtartást is megszabja: Vargáné a kiskapuhoz érve rögtön abbahagyja a férje lágyítására elővett magasajnál-tató sírást: „képe kiünnepélyesedett, kisimult, és merev parasztszorongó testtartással iparkodott az anyjáék felé” (80). A szereplők — s beszédük — erős társadalmi meghatározottságára utal az írónak ez a megjegyzése is: „Cseresyésné, aki a legurasabb volt köztük, mert nemesemberhez ment nőül, és kalapot hordott, minden rátartiságról megfélemedezett, jó kövér paraszti könnyeket törülgetett le a kipirosodott orra mellől” (83—4). Ugyanitt parasztsorban maradt nővérei megcsodálják, mert „Szép, nőblisan beszélt, az ura környezetében ráragadt modorban...” (87).

A ritusoknak pedig külön nyelvük is van, a köznyelvétől eltérő, amint a vallások történetéből ismerhetjük. Ebben a szigorúan, szinte szektáriusan zárt paraszti világban, mindent a földtulajdon, a vagyon (Horváthné meghal, A hajójjal, Öregek) határoz meg végletesen és végzetesen, s mikor olyan erkölcsi kérdés kerül elénk, mint a nagygazda félrelépése a napszámosnéval (A pajta előtt) vagy a kurátor s a tisztelendő hasonló esete (A kurátor ítélkezik), ott is „tízezer esztendő embererkölcsöt” érez a sértett gazdafeleség a háta mögött (111); s amikor a napszámosné fojtott egyéni és társadalmi indulatában visszategezi, elképzelhetetlennek tűnik „a pusztai etikettjébe szokott lelkének ez a támadás” (112), s még a parasztlány fejére kerülő polgári kalap körül kibukkanó drámában is évszázados társadalmi törvények ropognak (A kalap).

Ráadásul még megvan a felekezeti-műveltségi színezete, kötöttsége is ezeknek a megmerevedett ritusoknak: a „kálomista dölyf” (127), egy századokon át kisebbségbe szorult társadalom szinte szektás gögje.

Erről különben maga az író vall legszebben egyik elbeszélésében (A haldokló kulák), amely nem is annyira önálló elbeszélés, mint inkább az Öregek s a többi parasztnovella értelmezése, kommentárja. Ebben ezt olvashatjuk: „volt valami formája az érintkezésüknek. Pedig bennük is volt erő a kitörésre — indulat, sérelem, vetélkedés, több, mint mibennünk. Nemosak csodálatos

vasrudakat tudtak felemelni, de igyekezetben, féltékenységben, büszkeségben is hatalmasak voltak. Erejük azonban csak egy szoros szertartás-élet páncélján döbögött át, mint egy Berzsenyi-vers mért lábain az emésztő szenvedély. A régi nemesség helyébe benőtt nagyjobbágyok voltak, akik súlyosabb parasztvérukhöz merevítették az ellesett kisnemes szokásjogot” (Munk. 1:364). Mintha az elbeszélések szigorú, ősi rítusú zárt világának rituális nyelve volna ez a fonetikai hűségű mezősi nyelvjárás, ahogy a buddhizmusé a tibeti, a pravoszláv az ószláv, a katolikusé a görög és a latin, a magyar kálvinistáé a Károli-biblia nyelve. Léggözt, sűrű atmoszférát teremt ez a nyelvjárás a parasztdrámákhoz, tehát funkciója van.

Később, amint az író — elsősorban tájzavaira gondolva — maga is megvallja, mérsékelte e nyelvjárás vonásokat, s műveinek nyelvész méltatója szerint szinte teljesen szakított e szokásával (l. Nyr. 95: 47).

A teljes szakítás azonban sem a hangtan, sem a szókinccs tekintetében nem történt meg: még az Égető Eszterben is előfordul a „*Gyűjjon, Esztikém*” alak (Budapest, 1971. 31), bár itt érthető a nyelvjárás elemek háttérbe szorulása: nem a Mezőföldön, hanem az Alföldön játszódik, s nem is paraszt-történet, mint az előbbieket. Egy-két nyelvjárás ejtéssajátság még a későbbi paraszti tárgyú társadalmi drámákban is föltűnik, mértékkel: mert hiszen a színpad kevésbé bírja el az erősebb nyelvjárás színeket: „én otthon *erzsébetölök*” (Erzsébet-nap. Társ. dr. 1: 386, de a 395. oldalon az *erzsébetelek* is), *gyűj, gyün* (uo. 392, 395), de *jött* is: „J u l c s a: Hát most *kijött* . . . V a r g á n é: Ó vett rá, hogy *begyűj*” (392). A bölcs mérséklet vezeti az író tollát máskor is, amikor például a köznyelvi használatot színező -i tövéghangzós alak (pl. *résin*) helyett, a köznyelvi *résén*-t is használja szerzői szövegében (Társ. dr. 1: 403), s a *telkit* mellett a *végén* is előfordul ugyenegy oldalon (i. h. 372). Az egyik falusi asszony a *viccültem* alakot használja az 1931-ben írt Bodnárnéban (Társ. dr. 1: 19), s még az 1940—46 között írt Erzsébet-napban is előfordul a hangulatfestő *varnyú* alak (uo. 396). Az enyhe *ő*-zés (*föl, fölösleges*) s az -i tövéghangzó a birtokos személyrag előtt (*könyvibe* stb.) élénkítés céljával megmarad az értekező prózában is, egyéb nyelvjárás alakok azonban csak kivételesen fordulnak elő a szerzői szövegben, olykor-olykor a fiataalkori novellákban: „A leány ahelyett, hogy *főligyenesedne*, még alább hajolt” (A kurátor ítélkezik. Munk. 1: 117).

A mezőföldi nyelvjárás színe nemcsak a szóejtésben derengenek föl, hanem a szókinccsben is. A Mezőföldről szóló már idézett versében „couleur locale”-ként alak szerinti tájzót is használ az író:

Kicsiny a horizon itt, de benépesül.
Fehér nyáj a falu, zöld, *agárca*-subás
Toronypásztor őrizi: messze el ne széledjenek.
Mert könnyü elbódulni: kacsaringós a vidék
S hosszú utak csalják a házsorokat.

S tájzó ugyanitt a 'part, lejtő' jelentésű *lejt* is (amelyet a MTsz. csak egy a *lejtnek megy* kifejezésből ismer, Pest megyéből).

Csupa kötöző emlék. Nagyobbik felem.
Mert mi az ember, ha nem az emlékei?
A méla *lejt* ive a szemem át lelkünkbe fut

S ott rokon figurákba vész. Nyugalom ívei,
Köszönöm, Dunántúl, ajándékodat.

De gazdag tárházai a korai elbeszélések s még a későbbi regények is a valódi tájszavaknak éppúgy, mint az alak szerinti és a jelentésbeli tájszóknak.

Láttuk, Gulyás Pál 1932-i bírálata nemcsak az alak szerinti tájszavakat (*ergye, cüek*) kifogásolta, hanem a *nyanya*-féle valódi tájszavakat is. Kórháti Zsolt megállapításai viszont, amely szerint az író „általában nem használ nyelvjárási szavakat, az írott szókép nem alkalmazkodik a nyelvjárási ejtéshez” (Nyr. 95: 46) erős helyesbítésre szorul. Ő a Horváthné meghal című elbeszélést kivételnek érzi, amelyben szerinte is: „sűrűn találunk nyelvjárási szavakat s köznyelvieket is, nyelvjárási ejtémód szerint írva” (i. h.). Mindössze két példát idéz: a *nóblis*-t („*nóblisan* beszélt”) s a *respektus*-t. E két latin eredetű régies-népies szón kívül azonban valósággal ontja a díjnyertes novella s a többi mezőföldi tárgyú elbeszélés és regény, sőt dráma is a tájszavakat, bár bizonyos önmérséklet tapasztalható a kezdő évek áradó bősége után. Mint láttuk, maga az író vallotta meg, hogy fiatalon ritka ómagyar és népi szavakkal igyekezett a nyelvet duzzasztani, s bár ezt később a fogalmazás szertartását sértő fitogtatásnak érezte, egészen — szerencsénkre — sosem hagyott föl vele. A Magyar Rádió hivatásáról írt 1934-i programjában is ezt vallotta még irodalmi nyelvünk két leggazdagabb forrásáról: „Nyelvfrissítésre felhasználható a régi magyar nyelv és a népnyelv is. Régiség és népnálunk, sajnos furcsaságot jelent... Ha régi nyelvmélekeket újítunk fel vagy a népet beszéltetjük, ne a furcsaságot hangsúlyozzuk, hanem a gazdagságot...” (A minőség forradalma. Budapest, 1940. 4: 86).

Ezek után lássuk a valódi mezőföldi tájszavakat Németh László szépirodalmi munkáiból, egyelőre a Horváthné meghal című elbeszélés alapján.

A 'párnahaj' jelentésű *cíha* (83), amely másutt is gyakran előfordul az írónál (Társ. dr. 1: 369, 2: 65 stb.) voltaképpen a Dunántúlra jellemző szó (vö. Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. Nyelvtud. Ért. 82 Budapest, 1974. 51. A következőkben: CsokTájsz.). Jellegzetes dunántúli tájszó a *cuhados*: „Hát mongyátok meg: céda voltam én, vagy italos, vagy *cuhados*” — kiált föl Horváthné (86). A 'hírhordó, pletykahordó' jelentésű szó előfordul az 1931-ben írt Gyászban is; ott Kurátor Zsófi mondja az anyjának a hírhordó Pordánnéról: „Mert maguk is összeállnak az ilyen *cuhadossal*, csakhogy engem szidhassanak” (Munk. 1: 577). A szót a MTsz. csak a Balaton mellékéről és Simontornyáról adatozza. A *céda* (86) — főleg Ady lírája nyomán — ma már köznyelviessé vált (vö. ÉrtSz.), de a Horváthnéról szóló elbeszélésben még tájnyelvi íze van, s ezt megerősítik a MTsz. túlnyomóan dunántúli — többek között mezőföldi — adatai. A *kicégérez* 'rossz hírbe kever' (85) igét is csak a Balaton mellékéről ismeri ebben az alakban a MTsz. (A Székelyföldről *ki-cógérez* adata van.) Az 'édesség, nyalánkság' jelentésű *cukmis* (79), amely másutt is előfordul az írónál (Irg. 1: 376), szintén tájszó: ebben a jelentésében a MTsz. Fehér megyéből és Félegyházáról ismeri (s 'főzelék' jelentésben a Székelyföldről). A 'lármáz' jelentésű *csármázik* igét — „azon *csármázik* dél uta” (81) — iktelen alakban ismeri a MTsz.: egyetlen adata van a Nyr. nyomán, a Dunántúlról, a *csaramáz* alakot pedig a Répce mellékéről adatozza. (Az azo-

nos jelentésű *csármál*-t Győr megyéből s a Székelyföldről ismeri; a 'lárma', ill. 'lármas, szájas', 'csapodár' jelentésű *csármá*-ra is a Dunántúlról s a Székelyföldről vannak adatai.)

A pejoratív jelentésű *csibéskata* szót nem ismeri a MTsz.; a novellában Vargáné mondja méltatlankodva az urának: „Hát én csak erre vótam jó? Hogy a kölkeit neveljem, meg a belüket tömjem? Én csak *csibéskata* vagyok neked?” (79). (A csibéit — fiait — nevelő kötlősrre, az asszony gyereknevelő hivatására utalhat ez a népnyelvi szó.) Az ugyanitt előforduló *katakönyöké*-t már a MTsz. is ismeri 'kenyértésztából készült könyökhöz v. patkó-alakú sütemény' jelentésben Kiskunhalasról s Komárom és Sopron megyéből, valamint a Rábaközéből. Az elbeszélésben Vargáné ura mondja: „A [Sándor sógor] mindent jobban tud, annál minden cukmis... Mi csak olyan *katakönyöke* vagyunk” (79). A szerzői szövegben előforduló *flaskó* (borosflaskó) (90) is voltaképpen dunántúli tájszó itt, ha részben köznyelvisült is (vö. CsokTájsz. 57).

Erdekes módon szerzői szövegben fordul elő az erősebben nyelvjárási *kelebalál* ige is: „A fejekben tétova gondolatok *kelebaláltak*” (89). Főnévként előfordul a *kelebalálás* is ugyanebben a kiadásban (Akasztófavirág 169). Az igét *kele-bólál* alakban, 'kóborol, csatangol' jelentésben ismeri a MTsz., és Somogyból, a Balaton mellékéről adatolja; a nyilván ide tartozó *kele-bóbál* alakot pedig Vas megyéből s Kemenesaljáról idézi. Az 'evickél, küszköd'-féle jelentésű *kevickél* igét a MTsz. nem ismeri; a novellában Horváthné mondja: „Ölöget *kevickültem* én ebben a világban” (84).

A Gulyás Pál által megjegyzett, 'anya, mama' jelentésű *nyanya* többször is előfordul az elbeszélésben (78, 81, 88), s a Dunántúlon játszódó drámákban is (Társ. dr. 1: 395, 2: 64 stb.), itt *nyanyus* alakban is (1: 20). A MTsz. nem vette föl, pedig a TESz. szerint is részben bizalmas használatú (újabbban az argóban), részben nyelvjárási szó. (A TESz. egyik adata a dunántúli Baksay Sándortól való).

A 'szarufa, gerenda' jelentésű *rag* szó is jellegzetesen dunántúli tájszó (vö. CsokTájsz. 66—69). A tárgyalt elbeszélésben így fordul elő: „még az utolsó években is elcammogott a templomba [Horváthné], onnét fújta a *rag* alól Dávid zsoltárait” (87). Máskor is gyakran használja az író dunántúli témáiban, s meglepő, hogy utolsó regényében a fővárossal, egy orvosi előadóteremmel kapcsolatban is leírja: „Mária... mintha észre sem venné őt... a terem egész más, jóval magasabb *rag* alatti pontja felé kezdett el törtetni” (Irg. 1: 111). A *rékl*i helyi színfoltként szerzői szövegben fordul elő az elbeszélésben (77).

A *ronda* ma már köznyelvi szavunk, de korábban határozottan dunántúli jellegű tájszó volt, s az elbeszélésben is még nyelvjárási színezete van: „uan *ronda* tud lenni” — mondja Vargáné az uráról (90).

A 'sopánkodik, panaszkodik' jelentésű *sipákol*-ra is főként a Dunántúlról vannak adatai a MTsz.-nak, többek között Fejér megyéből is; bizonyosan a Mezőföldről került hát ez is az író tollára: „Tovább *sipákol* [Vargáné], félig magának, félig az urának” (79).

Az elbeszélés zárószakaszában is fölbukkan még egy dunántúli tájszó: „megindultak, ki-ki a maga portája irányában, új harcok, új veszekedések, új *szenvedségek* felé” (90). Mennyivel színtelenebb és súlytalanabb volta itt a köznyelvi *szenvedségek*! (A MTsz.-nak különben csak egy adata van a szóra, Somogyból.)

Van néhány olyan tájszó is az elbeszélésben, amely nem köthető szorosabban a Dunántúlhoz, de kétségkívül a népnyelvi stíluszsinthez esik közel; szerzői szövegben „az *elkámpecsorodott* asszonyok” (89); ilyen a ’megzavarodik’ jelentésű *megkeveredik* ige is Vargáné felkiáltásában: „*meg kő keverenni*” (88); ilyen a ’páváskodik, cicomáskodik’ jelentésű *pipeskedik* Jóné szavaiban (81), ilyen a *ri* (’sír’) Varga beszédében (78). A *turpi* melléknév érdekes módon szerzői szövegben fordul elő: „A feketébe öltözött néne mint egy *turpi* árnyék húzódott az izzó piactéren.” (80). Így nem található a MTsz.-ben, csak *turpisz* alakban; egyik jelentése: ’pisze’, a másik: ’sunyi, alattomos’; Szentesről és Ceglédéről ismeri a szótár. Az elbeszélésben nyilvánvalóan utóbbi jelentésében fordul elő, de nem tudni, hogy a Mezőföldről vagy más vidékről került-e az író szótárába.

Külön kíváncsnak azok a latin eredetű szavak, amelyek némi népies patinát kaptak. Arról, hogy a jövevényszavainkat mennyivel magyarosabbnak érezte az író a nyelvújítás lombikban készült sok szavánál, Eklézsia-megkövetés című drámája szerzői utasításában szólt (vö. Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest. 1972. 60). A *bóna* ’bolondóra’ — „Má megin rágyütt a *bónája*” (78) — idegen, latin eredete már többé-kevésbé elhomályosult (a MTsz. a *bóna-óra*-t Győr megyéből, a *bona-hóra*-t Heves és Borsod megyéből adatolja, s hasonló a helyzet az *ókulá*-val is, a köznyelvi *okuláré*-val szemben azonban a MTsz. az *ókula*-t a Mezőfölddel határos Veszprém megyéből ismeri. Tárgyalt novellánkban szerzői szövegben fordul elő (79), a következő elbeszélésben azonban Hamar gazda szavai közt (91). A Kőhádi által idézett *nóblisan* (latin *nobilis*) és *respektus* (87) szintén szerzői szövegben, akárcsak a *pauza* (89), a *patikárus* (79), vagy a *vehemencia* (84), de érezzük, hogy akár a szereplők is mondhatnák, ahogy a *licitáció* a Horváthné gondolatai közt bukkan föl (89).

Az ún. alak szerinti tájszók közül is majd egy tucatot idézhetünk a díjnyertes elbeszélésből: „Van a bátyádnak elég, mit *ehül* a tietekére?” (79); *eppeg* (= éppen) (81), *heába* (86), *kászli* (77). (Szerzői szövegben, de környezetfestő céllal; a köznyelvi *kászli*-nak ezt az alakját a MTsz. Vasból és Somogyból ismeri.) A *kerisgél* (87) szintén szerzői szövegben található, akárcsak a *kötő* (71, 81); ezt később is így használja az író (l. Társ. dr. 1: 394). (A *kötő* dunántúli jellegére nézve l. CsokTájsz. 56–9.) A *lábji* ugyancsak hangulatteremtő céllal került a szerzői szövegbe (79); (ezt az alakváltozatot különben Csurgó vidékéről adatolja a MTsz.). A *néne* ugyancsak szerzői szövegben található (80), akárcsak a *pruszlik* (77). (Az utóbbit ebben az alakban Fehér megyéből ismeri a MTsz.) Érdekes a *szégyenkedik*; volta-képpen ’szégyentelenkedik’ jelentésben áll itt: „Mit akar avval a házzal? Van neki elég. Mit *szégyenkedik*?” — mondja Vargáné (81). (A NySz. ’szégyenkezik’ értelemben adatolja a szót.)

Jelentésbeli tájszó viszonylag kevesebb fordul elő az elbeszélésben; ilyen a ’szid, gyaláz’ jelentésű *cáfol*: „— Te csak *cáfuni* tucc engem” (79). (A MTsz. e jelentésben Kiskunhalasról, a Dráva mellékéről és Arad megyéből idézi az ígét.) Az *elkárhozik* tréfás ’eltörik’ jelentésére egy adatot ismer a MTsz., a Csallóközből: *Vigyázz, mer az a bögre mingyár ekárhozik*. A novellában ezt olvashatjuk: „Ha azonnal e nem kotródsz, ez a lámpa mingyár *elkárhozik*” (80). Az ’osztályrész’ jelentésű *osztály*-ra a MTsz. szintén csak egyetlen adatot ismer: Sopron megyéből. Németh László novellájában Jóné mondja: „Nem kapott még eleget az *osztályból*?” (81).

A néhány oldalnyi elbeszélésből valóságos kis mezőföldi tájszótárt állíthatunk össze. De a többi egykorú novella is csak úgy ontja a tájszavakat, erősen kérdésessé téve Kőhátinak azt a megállapítását, hogy a Horváthné meghal e tekintetben kivétel. De nemcsak az elbeszélések, hanem — módjával — a későbbi paraszti tárgyú drámák s még az író utolsó regénye, az Irgalom is valóságos tárháza a Mezőföld sajátos szókincsének. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül idézünk e tájszavakból, először a novellák és a drámák, majd az Irgalom alapján. (A római számok — kötetszámok — a drámák, ill. az Irgalom idézett kiadására utalnak, míg a többi lapszám az elbeszélések idézett 1969-i kötetére.)

aggóság ('gond, aggodalom') (Erzsébet-nap 1: 393), *bekászlál* (102), *bezeget* 'noszogat, bizgat' (92), *böccöllézik* 'ingadozva, tántorogva jár' (91; Irg. 1: 212), *cséve* 'kukoricacső' (a MTsz. csak 'sóska' jelentését ismeri) (169); *csiccsog* 'csillog <szem>' (Erzs.-n. 1: 372; Irg. 21: 332, 363); *dúc* 'oszlop' (96, Irg. 1: 64, 2: 358); *fuzsitos* 'féleszű' (314); *győzködik* 'veszekedik, küszködik' (Erzs.-n. 1: 398); *gyüvejde* 'gyülevész csőcselék' (121; a MTsz. egy adatot ismer a szóra, az Alföldről); *Há* 'hová' (169); *habajdos* 'hóbortos' (102); *hergel* (Erzs.-n. 1: 371); *hímel-hámol* (96); *ipa* (577; Erzs.-n. 1: 397); *kacsmarog* 'hízlekedik' (Bodnárné. 1: 20; Irg. 1: 18—9; 110); *kisállkodás* 'kötekedés, pajzánkodás' (118); (be)kum (119); *kumkodás* (Irg. 2: 357); *napa* (577); *neszez* 'lármáz, zajt üt' (Erzs.-n. 1: 381); *nyughatás* (93); *pincseszer* 'présházbeli mulatság' (169; Irg. 1: 247); *rétüngben* (~ *rét-ümögbe*) 'ingujjban' (116); „*sállik a szájuk a kis szerencsémától*” (186) (vö. MTsz.: *Sállik a szája vmire*: 'nagyon vágyódik vmi [pl. étel] után'); *sifonér* 'szekrény' (97); *silápos kalap* 'lekonyult karimájú k.' (180), *svártli* 'disznósajt' (94; Bodnárné. 1: 21; Irg. 1: 99, 269); *tik* 'tyúk' (103, 186); *tötölyézik* (96); *tutyi* 'posztó papucs' (101); *vakotás* 'foltos' (110).

Utolsó regényében, az Irgalomban, amely az 1926-ban írt Télemakoszból nőtt ki, még egyszer bejárta az író gyermekkorá tájait is; a jól ismert mezőföldi tájszavak mellett föltűnnek azok is, amelyeket négy évtized olvasó és gyűjtő szenvedélye rejtett bele a szótárba: „*ágon-izen* kapcsolatba került . . .’ (2: 290); *bebagyulál* (1: 187), *bőnye* 'nyúlós hús' (1: 176); *csuta* 'csutka' (1: 211; 2: 336), *dajna* 'szerető' (2: 408); *kopoz* 'kopaszt' (2: 339), *rádlí* 'derelyevágó' (1: 206); *réce* 'kacsa' (1: 213); *szajmóka* 'disznósajtféle' (2: 85); *vatat* 'kutat matat' (2: 10) stb. stb.

(Folytatjuk)

Szilágyi Ferenc

Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában

I. Hogy az első nyelv és a második nyelv (a továbbiakban: L_1 , L_2) elsajátításának a folyamatában, fázisaiban, az anyanyelvét elsajátító kisgyermeknek és az idegen nyelvet tanulónak nyelvelsajátítási stratégiáiban azonos vonások fedezhetők fel — hosszú ideig fel sem merült a kétnyelvűségkutatás, idegennyelv-elsajátítás terjedelmes szakirodalmában.

Ha nem tekintjük a kisgyermekkori kétnyelvűséget tárgyaló munkákat (amelyek két nyelv egyidejű elsajátításának folyamatát írják le, mint pl. Ronjat 1913; Pavlovich 1920; Leopold 1939—50; Imedadze 1960), azt látjuk, hogy a nyelvészeket a kétnyelvűség hosszú időn át csak mint aktuális nyelvállapot érdekelte. Általában szinkron módon írták le a kétnyelvű közösség vagy egyén nyelvi állapotát, a két nyelv egymásra hatását a közösség tagjainak kommunikációjában; a nyelvészeti leírás fő célja pedig a különböző nyelvi szinteken a nyelvek egymásra hatásának következtében létrejött interferencia-jelenségek (L_1 és L_2 normáitól való eltérések) típusainak megállapítása volt. Így a kétnyelvűvé válás folyamatának, a kétnyelvű állapot kialakulásának, fázisainak problematikája kívül marad érdeklődésük körén.

Az iskolai nyelvoktatás során létrejövő kétnyelvűség (amelyet az előbb említett „elsődleges” vagy „természetes”, társadalmi kétnyelvűséggel szemben „mesterséges” vagy „másodlagos”, egyéni kétnyelvűség-típusként tart számon a szakirodalom) esetében sem áll rendelkezésünkre a tanulási folyamat leírása. Ennek oka egyrészt az, hogy az alkalmazott nyelvészet hosszú időn át jóval nagyobb figyelmet szentelt a tanítás módszertanának, optimális tananyagok kidolgozásának, mint magának a tanulási folyamatnak. Másrészt — a hosszú időn át érvényesülő behaviorista orientációnak megfelelően — az idegen nyelv elsajátításában a nehézségek kizárólagos forrásának a priori a negatív transzfert tekintették. A negatív transzfer — vagyis az interferencia-jelenségek — elleni harc jegyében jött létre a kontrasztív elemzés, ám ez — amint a hibaelemző (error-analysis) módszer alkalmazásánál kiderült, — koránt sem képes előrejelezni a tanulási folyamatban felmerülő valamennyi problémát (Duškova 1969; Nemszer 1971; Slama-Cazacu 1973).

A transzformációs generatív grammatika és a nyomában kialakuló új típusú pszicholingvisztika, amely a nyelvelsajátítás gyökeresen új elméletét hozta létre, természetesen nem maradhatott hatás nélkül az idegennyelv-elsajátítás elméletére sem. Az utóbbi években már az alkalmazott nyelvészet kutatói is hangsúlyozzák a nyelvtanulási stratégiák megismerésének fontosságát, sőt nemegyszer azonos stratégiákat tételeznek fel az anyanyelv és az idegen nyelv elsajátításának folyamatában (Corder 1967; Nemszer 1971), sürgetik

a „mesterséges” és „természetes” kétnyelvűség kialakulásának longitudinális leírását stb. (Mikó 1970; Bresson 1970; Reibel 1971; Dato 1971). Ilyen leírás azonban mind ez ideig nem készült. A jelenleg rendelkezésünkre álló szakirodalomban a második nyelv elsajátításának folyamatáról, fázisairól, a nyelvet tanuló stratégiájáról csupán néhány cikk (Kenyeres 1938; Ravem 1968; Dato 1971; Cook 1973), szórványos megfigyelések és a hibaelemzések eredményei (Duškova 1969; Buteau 1970; Slama-Cazacu 1973) adnak némi felvilágosítást.

II. 6–8 éves kétnyelvű cigánygyermek között végzett felmérésem ehhez a sokat vitatott kérdéskörhöz kapcsolódik.

A vizsgált lovári anyanyelvű cigánygyermek kétnyelvűségének kialakulását, a második nyelv (ez esetben a magyar) elsajátításának folyamatát, jellegét a következő tényezők határozták meg:

1. Az L_2 elsajátításának módja: A második nyelvet a gyermekek nem didaktikailag felépített oktatás során sajátították el, hanem ahhoz hasonlóan, ahogy a kisgyermek az anyanyelvet: spontán, „természetes” módon, a környezet nyelvi megnyilatkozásainak ösztönös elemzésével;

2. Az életkor: A vizsgált gyermekek többsége a magyar nyelvet gyermekkorban (az iskoláskor elején) sajátítja el. A gyermekkori kétnyelvűség alapvető sajátossága, hogy kialakulása — homogén nyelvi környezetet feltéve — jóval gyorsabb ütemű, mint az — azonos körülmények esetén — felnőttkorban lehetséges lenne. A gyermekeknek ezt a sajátos képességét — amelyet egyébként felnőttkorban elveszítenek — ma bizonyos neurofiziológiai és pszichológiai tényezőknek tulajdonítják (Penfield és Roberts 1959; Stern 1967).

3. Az L_2 elsajátításának motívációja: a jelen esetben rendkívül erős. A cigánygyermek számára a második nyelv az iskolai kommunikáció kizárólagos eszköze, amelynek ismerete egyben a nem cigány közösséggel kialakuló bármiféle érintkezésnek is feltétele; elsajátítása tehát társadalmilag motivált.

A vizsgálat során a cigánygyermek magyar nyelvi szintjét, valamint a második nyelv elsajátítása során felmerülő sajátos problémáit mértem fel. A fonológiai és morfológiai szint vizsgálata,¹ — amelyhez magam dolgoztam ki a tesztek — szinkrón jellegű volt, de mivel a vizsgált gyermekek a második nyelv elsajátításának különböző fázisaiban voltak, a kapott eredmények a nyelvsajátítás folyamatáról is felvilágosítást adnak. A most folyamatban levő szintaktikai vizsgálat longitudinális jellegű: négy gyermek mondattani szintjének alakulását kísérem figyelemmel hosszabb időn át.

A vizsgálat egyik legfontosabb eredménye azoknak a szisztematikus, állandó „hibáknak”, sajátos, a magyar nyelvi normáktól alapvetően eltérő szerkezetnek a feltárása volt, amelyek a második nyelv elsajátításának egyes fázisaiban a lovári anyanyelvű gyermekek magyar nyelvi megnyilatkozásait jellemzik. Ezek a „hibák”, amelyek a vizsgált gyermekeknél a máso-

¹ L. A lovári–magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. NyK. 76 [1974.]: 229–255.; Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. Valóság 1974. 1: 50–62.

dik nyelv elsajátításának meghatározott fázisaiban törvényszerűen felléptek (amelyek tehát a gyermekek magyar nyelvi szintjének legfontosabb mutatói közé tartoznak, és egyben fontos információt adnak a gyermekek nyelvelsajátítási stratégiáiról), típusuk szerint interlingvális vagy intralingvális eredetűek (tehát vagy a nyelvek egymásra hatására, vagy nyelven belüli tényezőkre vezethetők vissza; James 1972.)

Interlingvális eredetű „hibák” a nyelvi interferencia-jelenségek. Felmérésem szerint az anyanyelv interferáló hatása leginkább és legtovább a fonetikai és fonológiai szinten tapasztalható, de a gyermekek raghasználatát is hosszú ideig befolyásolja. Anyanyelvi interferencia eredménye például az adessivusi-allativusi, superessivusi-sublativusi stb. ragok állandó felcserélése (pl. „A toll a könyvre van”; „A néni a rendőrbácsinél szalad” stb.). Mondattani szinten alig találunk interferencia-jelenségeket; ennek oka az, hogy a lovári szintaxis szinte tükörképe a magyarnak.

A következő hibatípusokat intralingvális eredetűnek nevezhetnénk; ezek ui. függetlenek az anyanyelvi rendszertől, tehát a nyelvtanulás belső folyamataiban, a már elsajátított L_2 nyelvi elemek, szabályok, szerkezetek hatására jönnek létre, a nyelvi normáknak megfelelő struktúrák előzményeként.

1. Analógiás eredetű „hibák” akkor jönnek létre, amikor a gyermekek már ismernek bizonyos nyelvi szabályokat, de még nem sajátították el az ezekkel kapcsolatos megszorításokat. Így az elsajátított szabályokat szélesebb körben alkalmazzák, mint azt a nyelvi normák megengednék. Ennek legjellegzetesebb esete az alaktani szabályok elsajátítása során tapasztalható, amikor a gyermekek morfológiailag már jelölik a szavakat, de nem alkalmazzák az esetek szűkebb körére érvényes morfológiai szabályokat (pl. a töváltakozás, a teljes hasonulás stb. szabályait), amint ezt a cigánygyermekek nyelvi anyagában pl. a következő analogikus formák mutatják: *eszett* (evett); *viszett* (vitt); *lója* (lova); *kinyítetták* (kinyitották); *tolval* (tollal); *eszne* (enne); *enyink* (mienk); *engünket* (bennünket) stb. Ide sorolhatunk egyébként egyes ugyancsak analogikus úton létrejött formákat is, mint például a hiperkorrekt, kettős raggal-jellel ellátott szóalakok (*madarakak*; *gyerekekek*; *lovatat*).

A magyar gyermeknyelvi szakirodalom egyértelmű tanúsága szerint ezeknek az analogikus formáknak a használata az anyanyelvét tanuló kisgyermek nyelvelsajátításának meghatározott fázisát is jellemzi. (Balassa 1893; Kenyeres 1928; S. Meggyes 1971). Sőt — amint ezt Slama-Cazacu megállapította — a különböző nyelvekkel kapcsolatos hibaelemzések és gyermeknyelvi leírások egyértelműen azt mutatják, hogy ez a hibatípus a nyelvtanulás során mindig fellép, függetlenül a tanuló életkori sajátosságaitól, előző nyelvi tapasztalataitól. Ez esetben tehát egyetemes nyelvtanulási stratégiáról, vagy — amint Slama-Cazacu meghatározta — nyelvtanulási univerzáléről van szó (Slama-Cazacu 1972; 18–9).

2. Analógia alapján nem magyarázható, sajátos grammatikai szerkezetek. Ezek a szerkezetek általában komplex grammatikai struktúrák elsajátításának korai fázisait képviselik. Rendkívül meglepő, hogy — amint ezt az alábbi egybevetések bizonyítják — e grammatikai jelenségeknek a magyar anyanyelvű kisgyermekek beszédfejlődésének

12-010
12-011
12-002
12-005
12-002
12-007
12-007
12-007
12-007
12-007
12-002
12-002
12-011
12-009
12-009
12-002
12-011
12-008
12-011
12-008
12-004
12-007
12-007
12-001
12-011
12-010
12-009
12-001
12-009
12-005
12-005
12-003
12-006
12-008
12-004
12-002
12-011
12-002
12-007
12-007
12-005
12-007

ény, És Jézusnak áldozák Margitot, +
t. +
Ime, a titok:
S robogtak a
Ime, a titok: Királyi atyja
halk fiú legyen, Asszonyos, kósza,
halk fiú legyen, Asszonyos, kósza,
nyses trubadúr. + Nem vad bajszu,
tok: Királyi atyja klastromba veté
soha, Egy halk dalú és halk csókú
nagy úr, Dalos, törékeny, halk fiú
Zúgott a vár, priszköllő kún
ló kún lovak Hátán érkezték hetyke
tromba veté Legendák szízeit, fehér
csókú legény. És Jézusnak áldozák
snak áldozák Margitot, Ki ott halt
Már régen várt s
Ájulva hullt egy durva szó
ubadúr. + Nem vad bajszu, lármás,
+ Nem vad bajszu, lármás, mokány
t halt meg a Nyulak-szigetén. +
onyos, kósza, könnyes trubadúr. +
Vallott nekem a
ldozák Margitot, Ki ott halt meg a
; És Jézusnak áldozák Margitot, Ki
ott halt meg a Nyulak-szigetén. +

Jött: egy csöndes álom-lovag. +
Ki ott halt meg a Nyulak-szigetén. + Ó nem járt a Duna táján
Királyi atyja klastromba veté Legendák szízeit, fehér Margit
Királyi udvaron Hajrázó, vad, bozontos férfiak. +
Klastromba veté Legendák szízeit, fehér Margitot. +
kósza, könnyes trubadúr. + Nem vad bajszu, lármás, mokány na
kún lovak Hátán érkezték hetyke magyarok. +
lármás, mokány nagy úr, Dalos, törékeny, halk fiú legyen, As
Legendák szízeit, fehér Margitot. +
legény, És Jézusnak áldozák Margitot, Ki ott halt meg a Nyul
legény, Asszonyos, kósza, könnyes trubadúr. + Nem vad bajszu
lovak Hátán érkezték hetyke magyarok. + Zúgott a vár, priszkö
magyarok. +
Margitot. +
Margitot, Ki ott halt meg a Nyulak-szigetén. + Ó nem járt a
Már régen várt s megbémult a szíve. +
meg a Nyulak-szigetén. + Ó nem járt a Duna táján soha, Egy h
mebémult a szíve. +
miatt. +
mokány nagy úr, Dalos, törékeny, halk fiú legyen, Asszonyos,
nagy úr, Dalos, törékeny, halk fiú legyen, Asszonyos, kósza,
nekem a Nyulak-szigete Hegék halk éjén. +
nem járt a Duna táján soha, Egy halk dalú és halk csókú legé
nem jött: egy csöndes álom-lovag. +
Nem vad bajszu, lármás, mokány nagy úr, Dalos, törékeny, hal
Nyugatrol várt sokáig valakit. +
Nyulak-szigete Hegék halk éjén. +
ott halt meg a Nyulak-szigetén. + Ó nem járt a Duna táján soha, Egy halk da
Ó nem járt a Duna táján soha, Egy halk dalú és halk csókú le
Ó nem jött: egy csöndes álom-lovag. +
priszköllő kún lovak Hátán érkezték hetyke magyarok. +
Hegék halk éjén. +
régen várt s megbémult a szíve. +
robogtak a királyi udvaron Hajrázó, vad, bozontos férfiak. +
s megbémult a szíve. +
S robogtak a királyi udvaron Hajrázó, vad, bozontos férfiak.
soha, Egy halk dalú és halk csókú legény, És Jézusnak áldozá
sokáig valakit. +
szó miatt. +
szízeit, fehér Margitot. +
táján soha, Egy halk dalú és halk csókú legény, És Jézusnak
titok: Királyi atyja klastromba veté Legendák szízeit, fehér
törékeny, halk fiú legyen, Asszonyos, kósza, könnyes trubadú
trubadúr. + Nem vad bajszu, lármás, mokány nagy úr, Dalos, t
udvaron Hajrázó, vad, bozontos férfiak. +
úr, Dalos, törékeny, halk fiú legyen, Asszonyos, kósza, könn

"Viseld szégyened, mint egy s kishitű pompáját, s azt a degen volt: remény és tudás élet, sohasem: pára, melyet iver lettél, lator-társadat, allok: megszülettem: kín és = öröm, frissítő ifjúságom, ltál szép, óh, nagyon szép, Voltál szép, óh, álomszép: nny. +	glóriát", sűgtam álomban, " gyász- és mézizű nagy májust gyermekhitemen nem sajdult á gyors szél hoz s ujra elhord gyógyítva emelét= emeltél. + gyönyör gyűl melletted szive gyönyöröm: minden mindenütt gyönyörű! + Csordúl a szivem gyönyörű, tétova angyal! + győz a Föld s a süketnéma Me gyűl melletted szivemben. + gyűlta-fűltak-haltak egymáso ha szíromarcod visszakénzele ha volt, idegen volt: remény hajnal. + De szebb lett éret hajnalod sóvár s kishitű pom halk sikoly: e sok Mindenütt hallgatózom, üldözöd, én, mé hallok: megszülettem: kín és hallottam, semmi nem volt a j halott kellék: csodát, zenét hang, fagyott-merevedett min hangod, a szemed, a szád, cs harsonái: Nem! + hatalmat, ami voltál, te, ki hatalmat, az élet sötét vonz hava, vízpart s vonatfűtty, hazádnak: ott vagy. + háborog, mégis csak annyit a hátha rád lelek? + S vitt vo hegy s tél hava, vízpart s v hetek, óh, de nehezek voltak hiába. + Hív, uj hiány. + Élek, folytatom a hiány, a seb! + hiányzik, mily óriás a "kics hideg szél. + hisz abban volt részünk legk hiszem el sosem: fájsz, kevé hiszem. + hiszi, hogy élet= éltet. + C hit neked, mámor, menekülése hírré, s megállt: valami ós Hív, ujra s ujra, még, még, hogy élet= éltet. + Csak tük hogy száz/szorosan, ezerszer hogy szerettél, s szeretlek, hogy Te szerettél. + Hogy: Nem! + hol, s itt: veled s nélküléd hold festette, ahogy tudta, hosszabb és nehezebb. + hova a jó doktor? + hova lett Sztraka, a hű cseh Hova lett? +	11-001 12-002 13-001 13-001 11-006 13-004 5-002 12-002 12-001 7-016 13-004 2-004 12-002 13-001 12-003 12-002 5-002 6-001 13-004 13-001 10-002 2-001 6-001 7-015 4-001 4-001 5-001 8-009 4-001 3-005 5-001 8-007 4-003 3-003 7-021 1-009 14-012 9-004 7-030 7-027 3-007 11-003 2-001 4-003 3-007 4-001 10-006 11-009 7-001 2-004 13-001 8-008 14-008 14-001 14-004
egszülettem: kín és gyönyör énv: villámok s= s éjszakák nvörű! + Csordúl a szivem, i nem volt ajkamon íz, vagy ki voltál, s a szíromgvöngé d visszakénzelem, fény-árny omol, de mindig feljajdul a ; csillagokig nyílok szét s + " "Látok," mondtad, "és olt fülem s nem láttam, nem kristály. + Rím s ütem nem ós "Legyen! + Mozgás, kép, k, tündérciterák villantják - Lázadhatnak kín s düh zegen idézi, ujra s ujra, a ki a föld alatt vagy: a jó lyton idéz, őszi hegy s tél Sehöl-Soha a neve uj l küzködik, egyre zaklat és , örület: indulnék én is -: éjszaka folyton idéz, őszi nélküled! + Napok eddig, s ra s ujra, még, még, még, s kísér a dús emlék s a sóvár - Csak ez van, a i"! + Ami Borzong a fák közt a a amegh= meghitt perc, óh, fájsz, rettenetesen! + Nem De nem pek, bolond tükör, mely azt redtünk: várt az élet: tűnt fagyott-merevedett minden a még, s hiába. + lond tükör, mely azt hiszi, g, mégis csak annyit adhat, szeretlek. + az, Az, vagyok teveled, nem tudom, nap s ajel= a jelentéstelen Ami most jön, S ? + No de, komolyan, édes:		

2. ábra

Részlet egy Szabó Lőrinc-konkordanciából

keservem, végy szerelmedben
 tt kupido, mért silyesztesz
 vitézkedtem, miért kinez/sz
 szánj meg kérlek
 égedjél az mint kikergettél
 má lett, hol mint gabonáját
 m hogy el nem olvasztak és
 szívem megepedett, szerelem
 szabadítod? + hol az te
 ne kegyetlenségéből, testem
 ból, mi jutalmod bennem, ha
 ek látni hattan, de az mint
 kit csak azért mivel, hogy
 , szaván, szép természetén jut
 szép voltához gerjedek mint
 csem, mi örömmel hintsem én
 sonlóbb két ért meggy, mint
 ert vele sem érek én is hát
 elrejtette szárnyát! + ime
 et. + mely csuda gyötrelm
 ettek másfélezer felett. +
 mentaságára, őrizd, ne hadd,
 olgádót, mint régen sokakat
 gel, + szívem mert tűzétől
 gszélhűdt ember, mert belől
 et soha el nem törhet, noha
 naidtúl, vetettem mindennek
 irgalmad végtelen, de bűnöm
 röké, ámen. + kiért az míg
 lvasztak és ennyi ideig is
 ngem! + két szemem világa,
 azt vélem, veszett keserves
 mét nagy tűzzel veszesse el
 szegtem, rút fertelmes volt
 éktelen például, vedd el én
 yelmes isten, kinek kezében
 pido, csak fejemet ne vedd,
 k hatalma és tovább öregbül
 el hogyha öszvetérne, az én
 dnak áldott zárját, add meg
 dául, vedd el én életem, ne
 nek ebbül. + sokan vadnak,
 udod mindenkoron táborodban
 örömmel hintsem én ez árva
 nyelvem elfáradt. + virága
 zárnyát, repülvén áldjalak,
 é olyan nékem, kiért azmint
 adtok, kik semmit nem adtok
 kincsem, mi örömmel hintsem
 ek éktelen például, vedd el

engem! + két szemem világa, 79-001
 engem? + átkozó 76-003
 engem, ha lám meg/győzöttem? 76-006
 engem, látod, megepedem. + 76-005
 engemet szép hazamból, elége 78-004
 engemet szolgáját szép cöliá 82-001
 ennyi ideig is életben tartn 76-010
 ereje mindent tülem elvett; 76-008
 erős jobb karod, kivel híved 91-006
 erőtlennül naponkint mérgétől 76-002
 esem tűzedben? + dühös, elég 78-004
 esmerem, nem gondoltok velem 78-012
 esmét nagy tűzzel veszesse e 77-001
 eszemben énnekem régi nagy s 79-001
 etna-hegy. + egyenlő két róz 78-002
 ez árva éltetemet? + reménlett 79-002
 ez juliához, kinek szép volt 78-002
 ez rontónak. + mert se mársz 78-016
 ez szívembe lövé egyik nyilá 76-001
 ez, hogy az szerelem bűmra m 82-001
 ezeket irám az tenger partjá 90-003
 ébreszd, haragod ne gerjeszd 92-003
 ébreszthet-é? + engem te sz 92-007
 ég nagy sebességgel, vízszont 76-012
 égek mint tűzben száraz kend 82-004
 éget verőfény, úgy az én szi 82-003
 éktelen például, vedd el én 76-009
 éktelen s romlást valló. + i 92-005
 élek itten, dicsérlek felség 91-012
 életben tartnak. + sokan kik 76-010
 életem csillaga, szívem, sze 79-001
 életem. + ellened való sok v 91-008
 életem, hozzám azért most lá 77-001
 életem, kiért im lám megfize 91-003
 életem, ne éljek csudául. + 76-009
 életemet adtam, viseld gondo 90-001
 életemet szenvedd, ne járjak 77-005
 életemnek kínja. + mert ki s 76-014
 életemnek lőtt volna már vég 76-011
 életemnek, nyomorult fejemne 92-009
 éljek csudául. + megváltozott 76-009
 élnek kik szerelem nélkül, a 76-013
 éltem, abban eleitül fogva v 76-006
 éltetemet? + reménlett jóm k 79-002
 éltetemek, akinek örüljek, te 78-006
 élvén imádjalak véték nélkül 92-009
 én azt vélem, veszett keserv 91-008
 én bosszúállásomon? + ketten 78-011
 én ez árva éltetemet? + reménl 79-002
 én életem, ne éljek csudául. 76-009

3. ábra

Részlet egy Balassi-konkordanciából

leírásaiban is megtaláljuk a pontos megfelelőit. Ilyen — átmeneti szabályok alapján létrehozott — sajátos szerkezetek például a következők:

a) A cigánygyermek által az L_2 -elsajátítás különböző fázisaiban használt *birtokos szerkezetek* (amelyek közül csak a legfontosabbakat ismertetem). A birtokviszony jelölésének legkorábbi változatában a gyermekek a birtokos jelzőt és a birtokszót minden rag nélkül egyszerűen egymás mellé helyezik; pl.: *Ez Pisti fizet²* (Ez P. fizete). A következő fázisban már morfológiailag jelölik a birtokviszonyt, de — úgy tetszik — először mindig csak a birtokost jelölő főnév kap ragot (ezt rendszerint a *-nak/-nek* genitívusi raggal vagy az *-é* birtokjellel látják el), pl. *Ezs a Andrásé sánkó* (Ez az András szánkója); sőt birtokos névmással: *Azsenyim anyu hazsa van* (Az én anyám otthon van); *a sündisznónak a tuskék* (a sündisznó tuskéi). A későbbi szakaszokban a gyermekek a birtokjel használatát a birtokszóra is kiterjesztik (pl. *a nagymamájé a kis kecskéjé* [a nagymama kiskecskéje]), illetve — a birtokjel változatlan használata mellett — a birtokos személyragozás szabályait is kezdik elsajátítani, amint ezt az *Ezs a Pistijé csipője* (Pisti cipője) típusú példák mutatják. A grammatikailag korrekt szerkezetek rendszerint csak ilyen előzmények után jelennek meg.

Azonos szerkezetek a magyar gyermeknyelvi leírásokban: *aptya szobábo* (apja szobájából) (Balassa 1893. 68); *Ez a Mártikáé ruha* (M. ruhája) (S. Meggyes 1971. 52); *Ez a kijé hely?* (kinek a helye) (Kenyeres 1928. 72); *Enyém lula* (az én ruhám); *Ez zövéné nyakkendő* (az ő nyakkendője) (Kenyeres 1928. 56); *Apájé dzingetje* (apa inge); *Mártikáé almája* (S. Meggyes 1971. 52).

b) Személyes névmást és a vele referenciálisan azonos³ főnevet egyszerre tartalmazó mondat szerkezetek.⁴

Példák a cigánygyermek nyelv anyagából: (a róka) *megfogta a nyakát a kakasnak és házba szaladt vele a kakasval*; *A kápen rajta látok* (utat); *A nyuszi aszonta neki a cicának: ki vagy?*; *Azt mondott neki a kiccicának a Marika | ne csavargójon sehova*; *A lovannak | a nagypapa adja neki enni | a lovannak*.

Magyar anyanyelvű kisgyermeknél: *Félek tőle Ágibabától* (saját lejegyzés); *Mama jetesz tégedet Évikét* (letesz; a szerző értelmezése szerint „tégy le engem”; Kenyeres 1928. 55); *Tedd le őtet, ólát* (órát) (Kenyeres 1928. 54); *Hozta neki teluzát a Sömpinek* (S. Meggyes 1971. 59; bár a szerző ezt a mondatot másképpen értelmezi).

c) Mondatszerkezetek, amelyekben visszaható névmás helyett a vele referenciálisan azonos főnév vagy személyes névmás szerepel:

Lovári anyanyelvű gyermekeknél: (Pannika) *megnézte a tükörbe* (Vv.:⁵ „De kit? Mit nézett meg a tükörbe?”) *Pannikát* (magát); *Őt nisz a Panika be* (magát nézi a Pannika benne [a tükörben]); *Felveszi a ruhát is megmosik étet* (megmossa őtet, magát [megmosakodik]).

² A cigánygyermek példáinak átírása fonémikus; a finomabb kiejtési sajátosságokat tehát nem jelöltem, mivel ezek a tárgyalt problémák szempontjából irrelevánsak. Az esetleges szüneteket | jellel jelöltem. A köznyelvi hasonulásokat nem jelöltem.

³ A főnév és a névmás tehát ebben az esetben ugyanazt a személyt, dolgot jelöli.

⁴ Ez a szerkezettípus a lováriiban sem ismeretlen, de az itt felsorolt szerkezetek közül nem lehet mindegyiket interferencia-jelenségként értelmezni.

⁵ Vv. vizsgálatvezető.

Valószínűleg hiperkorrekcióra vezethető vissza a következő megnyilatkozás. *Aszonta hogy | hogy | hogy híjják m a g a d a t?*

Magyar gyermeknyelvi leírásokban: *Hozz neked sámellit* (magadnak) (Kenyeres 1928. 54.); vagy hiperkorrekt forma: *Mit csinász m a g a d?* (te) (Kenyeres 1928. 54.).

d) Mellé- és alárendelt mondatok tagmondatainak önálló kommunikációs egységekként való megjelenése:

Ez a jelenség szintén törvényszerű az anyanyelv elsajátításának korai periódusában. Hogy ez a cigánygyermek esetében is gyakran így van, azért meglepő, mert anyanyelvük (a lovári dialektus) bizonyos kötőszavai (pl. ellentétes mellérendelés esetében a *de*, választó mellérendelés esetében a *vagy*, alárendelt tárgyi mellékmondat esetében a *hogy*) alakilag és funkcionális szempontból pontosan megfelelnek a magyar kötőszóknak. A gyermekek azonban a nyelvelsajátítás korai szakaszában nemcsak hogy ritkán használják ezeket, hanem még az összetett mondatok utánmondása során is gyakran elhagyják — mintha számukra teljesen ismeretlen grammatikai eszközökről lenne szó. Például a következő modelltmondatot: „Kereste az utat hazafelé, de nem találta” az egyik gyermek így ismételte meg: *Kereste a csicsa azsutat | nem találta.*

További példák a cigánygyermek spontán beszédanyagából:

(Pannika) *megnézste a tükörbe | tista van* (hogy tiszta-e); *Tudta a róka nem | nem van szenki otthun; A nyuszi azir nem tud bemenni | kicsi a zajtób.*

Példák a magyar gyermeknyelvi anyagból: *Ement a Zapā. Misszajön a Zapā.* (Elment, az apa, de majd visszajön) (S. Meggyes 1971. 77); *Megnézem van rajta bélyeg* (... hogy van-e ...) (Kenyeres 1928. 72); *Apuka ne ísz meleg* (ne idd, mert meleg) (Kenyeres 1928. 72); *Mondd kérek mást* (Mondd, hogy ...) (Kenyeres 1928. 72).

e) Kettős tagadás helyett egyszeri tagadás:

Lovári anyanyelvű gyermekeknél: pl. *Minden nincs neki* (Semmije sincs).

Magyar gyermeknyelvi párhuzamot — feltehetően gyermeknyelvi szakirodalmunk szegényessége miatt — nem idézhetek, de orosz anyanyelvű kisgyermek beszédfejlődésének leírásában előfordul ez a jelenség: N. A. Gvozgyev orosz nyelvész kisfia pl. a grammatikailag korrektt kettős tagadó szerkezetek (mint pl. *нет никого*) helyett rendszeresen egyszeres tagadó szerkezeteket használt (*н'эр кабó*) (Gvozgyev 1949. 2: 10).

A felsorolt nyelvi tényeket megkísérelhetjük a jelenkori pszicholingvisztikában kialakult két alapvető irányzat feltevéseinek segítségével értelmezni, magyarázni.

Ezen irányzatok egyikének, a behaviorista orientációjú tanuláselméleti pszicholingvisztikának (learning-theory psycholinguistics) nyelvelsajátítási elmélete — nagy vonalakban — a következő: a nyelv elsajátításának folyamata — a tanulás alapvető mechanizmusai, a tanulási operációk tekintetében — alapjában véve nem különbözik más, általános tanulási folyamatoktól. Eszerint tehát a kisgyermek a kondicionálás törvényeinek megfelelően, a környezettől hallott nyelvi megnyilatkozások közvetlen utánzása útján sajátítja el anyanyelvét.

A pszicholingvisztika generatív orientációjú irányzata a tanuláselméleten alapuló modellt, a tanulás általános törvényeit elégtelennek tartja a nyelvelsajátítási folyamat magyarázatára. Ez a teória például

a következő tényekre hivatkozik: a nem azonos nyelvi hatásoknak kitett gyermekek az adott nyelvet azonos fázisokban sajátítják el, és az egyes fázisokban használt — a „felnőtt” nyelvi normáktól eltérő — szerkezetek a különböző gyermekek nyelvében nagyfokú azonosságot mutatnak; a nyelv rendkívül bonyolult rendszerét a gyermekek igen rövid idő alatt sajátítják el; az anyanyelv elsajátítása csak bizonyos életkori határok között lehetséges stb. Ilyen szempontok alapján a generatív pszicholingvisták feltételezik, hogy a nyelvésajátítás létrejöttében a tanulás mellett nagy szerepe van az érési (maturációs) tényezőknek, valamint a gyermekek bizonyos veleszületett specifikusan nyelvi képességének (ennek értékelésében azonban a vélemények meglehetősen eltérnek). A generatív orientációjú irányzat a nyelvésajátítást alapvetően kreatív folyamatnak tartja, amelynek során a gyermekek mintegy „hipotéziseket” állítanak fel az elsajátítandó nyelv struktúrájára vonatkozólag, és az adott nyelv elsajátításának minden fázisában e feltételezett, interiorizált „generatív grammatika” alapján hozzák létre szigorú szabályszerűséget mutató nyelvi megnyilatkozásait. (A generatív nyelvésajátítási modellt — ezen belül is főleg a velünk született, specifikus nyelvi képesség hipotézisét — számos oldalról érte kritika. Újabban több kutató kísérletet tett arra, hogy a nyelvi fejlődést általánosabb keretben értelmezze; pl. az értelmi [kognitív] fejlődés egyetemes struktúráihoz, fázisaihoz kapcsolja, [Sinclair-de Zwart 1973], vagy egyes gyermeknyelvi jelenségeket az információ-feldolgozás és -tárolás sajátos, kisgyermekkori mechanizmusainak az alapján magyarázza [Ervin-Tripp 1973]. Ezeknek az összefüggéseknek a feltárása azonban még csak a kezdeteknél tart.)

Visszatérve a cigánygyermekek jellegzetes „hibáinak” értelmezéséhez, úgy tetszik, hogy az első két „hibatípus”: a nyelvi interferenciából és az analógiás képzésből eredő „hibák” magyarázata a tanuláselméleti modell alapján is lehetséges. Az interferenciajelenségek tanuláselméleti magyarázata — negatív transzfer, az anyanyelvi beszéd szokások átvitele — közismert; a második esetben Palermo és Howe analóg tanulási szituációban végzett kísérlettel igazolta, hogy a nyelvi szabályok analogikus kiterjesztése (angol terminussal: overgeneralization) általános tanulási mechanizmusokon is alapulhat. (Palermo és Howe 1970; bár e kísérleti eredményeknek az L_2 -tanulásra való alkalmazhatóságát vitatják Slobin 1971 és Ervin-Tripp 1971)

Az analogikus formák használata tehát visszavezethető az emberi tanulás általános törvényszerűségeire, ezért nem is meglepő, hogy ez a „hibatípus” az első és a második nyelv elsajátításának során egyaránt megjelenik.

A harmadik „hibatípus”-ba tartozó sajátos szerkezetekre azonban a tanuláselméleti pszicholingvisztika keretében nem tudunk magyarázatot adni. Ilyen szerkezeteket ui. a gyermekek nem sajátíthatnak el utánzással és analogikus úton sem tudnak létrehozni. (Ugyanakkor a felsoroltak közül nem egy szerkezet feltűnően emlékeztet azokra a struktúrákra, amelyeket a generativista nyelvészek a megfelelő „felnőttnyelvi” mondatok m é l y s z e r k e z e t e i k é n t í r t a k l e.)

A felsorolt szerkezeteket a vizsgált gyermekek szisztematikusan használták. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyermekek a nyelvésajátítás bizonyos fázisaiban — a „felnőtt” nyelvi normáktól eltérő — sajátos szabályokkal rendelkeznek, amelyek alapján éppen ilyen szerkezeteket hoznak létre. Az egyik ilyen sajátos szabály például azt írja elő, hogy a birtokviszonyt kifejező szerkezet két eleme közül a b i r t o k o s t kifejező szót kell morfo-

lógiailag jelölni. (Szemben a „felnőtt” nyelvi szerkezet típusokkal, amelyekben éppen fordítva, a birtokszó kap mindig ragot.) Az a tény pedig, hogy az L_1 - és az L_2 -elsajátítás bizonyos fázisaiban e sajátos szerkezetek nagyfokú azonosságot mutatnak, arra utal, hogy e szerkezeteket létrehozó szabályok is azonosak az anyanyelvét ill. a második nyelvet tanuló kisgyermek „átmeneti” (tehát nem véglegesen kialakult) nyelvi kompetenciájában.

Ennek alapján az első és második nyelv elsajátítását — legalábbis a gyermekkori, „természetes” L_2 -tanulás esetében — számos vonatkozásban azonos folyamathatnak tekinthetjük (szemben a behaviorista pszicholingvisták véleményével, sőt a generativisták egy részének feltevésével is).

Hogy ezek az azonosságok milyen pszichológiai-nyelvi törvényszerűségek következtében jönnek létre, és mennyiben állnak fenn más típusú L_2 -tanulás esetében — erre a kérdésre csak a további kutatások adhatnak választ.

Hivatkozások

- Balassa J.: A gyermek nyelvének fejlődése. NyK. 23 [1893.]:60—73, 129—144.
- Bresson, F.: Acquisition et apprentissage des langues vivantes. Langue Française 8 [décembre 1970.]: 24—30.
- Buteau, F. M.: Students' errors and the learning of French as a second language. A pilot study. IRAL 8 [1970]. no. 2.: 133—145.
- Cook, V. J.: The comparison of language development in native children and foreign adults. IRAL 9 [1973.] no. 1.: 13—28.
- Corder, S. P.: The significance of learner's errors. IRAL 5 [1967]. no. 4.: 161—170.
- Dato, D. P.: The development of the Spanish verb phrase in children's second-language learning. in: Pimsleur, P.—Quinn, T. (eds.): The psychology of second language learning. Cambridge, 1971. At the University Press, 19—33.
- Dušková, L.: On sources of errors in foreign language learning. IRAL 7 [1969.] no. 1.: 11—36.
- Ervin-Tripp, S.: An overview of theories of grammatical development. In: Slobin, D. I. (ed.): The ontogenesis of grammar. New York—London, 1971. Academic Press, 189—212.
- Ervin-Tripp, S.: Some strategies for the first two years. In: Moore, T. E. (ed.): Cognitive development and the acquisition of language. New York and London, 1973. Academic Press, 261—286.
- Гвоздев, А. Н. Формирование у ребенка грамматического строя русского языка. Москва 1949. Изд. Академии Педагогических наук, РСФСР. 1.—11.
- Имедадзе, Н. В.: К психологической природе раннего двуязычия. Вопросы Психологии, 1960. I. 60—68.
- James, C.: The diagnosis and analysis of error. Some insights from linguistics. Audio-Visual Language Journal 10 [1972.] no. 2.: 75—79.
- Kenyeres, A.: Comment une petite Hongroise de sept ans apprend le français. Archives de Psychologie 26 [Avril 1938.] no. 104.:321—366.
- Kenyeres E.: A gyermek beszédének fejlődése. Budapest, 1928. A „Studium” kiadása.
- Leopold, W. F.: Speech development of a bilingual child. 4 vols. Evanston (Ill.), 1939—50.
- Mikó Pálné: Nyelvélelet — nyelvtudás. in: Babos E. és Károly S. (eds.) Idegen nyelv — anyanyelv. Budapest, 1970. Akadémiai K.
- Nemser, W.: Approximative systems of foreign language learners. IRAL 9 [1971.]: no. 2.: 115—123.
- Palermo, D. S.—Howe, H. E., Jr.: An experimental analogy to the learning of past tense inflection rules. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 9 [1970.] 410—416.
- Pavlovich, M.: Le langage enfantin; acquisition du serbe et du français par un enfant serbe. Paris, 1920.

- Penfield, W.—Roberts, L.: Speech and brain-mechanisms. Princeton, New Jersey, 1959., Princeton University Press, 251—255.
- Ravem, R.: Language acquisition in a second language environment. IRAL 6 [1968.] no. 2.: 175—185.
- Reibel, D. A.: Language learning strategies for the adults. in: Pimsleur, P.—Quinn, T. (eds.): The psychology of second language learning. Cambridge, 1971. At the University Press, 87—96.
- Ronjat, J.: Le développement du langage observé chez un enfant bilingue. Paris, 1913.
- Sinclair-de Zwart, H.: Language acquisition and cognitive development. in: Moore, T. E. (ed.): Cognitive development and the acquisition of language. New York and London, 1973. Academic Press, 9—25.
- Slama-Cazacu, T.: Corpusuri de achiziție, corpusuri aberante și sisteme ierarhice de erori în diverse situații contrastive. Studii și cercetări lingvistice 1973. no. 2.: 155—169.
- Slama-Cazacu, T.: Activitatea desfășurată în cursul anului 1972. (Laboratorul de psiholingvistică). București, 1973. Tipografia Universității.
- Slobin, D. I.: On the learning of morphological rules. A reply to Palermo and Eberhart. in: Slobin, D. I. (ed.): The ontogenesis of grammar. New York—London, 1971. Academic Press, 215—223.
- S. Meggyes K.: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Nytud. Ért. 73. sz. Budapest, 1971.
- Stern, H. H.: Foreign languages in primary education. London, 1967. Oxford University Press, 17—25.

Réger Zita

A nyelvtudomány műhelyéből

Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen

A konkordancia: gépi termék. Jó előkészítésével szolgálhat egy írói szótárnak — nem elkészítésével, az továbbra is az emberre vár, de előkészítésével. Erről lesz szó az alábbiakban.

I. Kezdjük kitérővel, pontosabban a feladat megoldásának bizonyos értelemben vett ellenkezőjével: mit nem szabad abban az esetben a számítógéppel csináltatni, ha költői szótárat, általánosabban szóval szó szintű szövegfeldolgozást akarunk vele előkészíttetni. Kérdésünket azért érdemes ilyen furcsán megközelíteni, mert egyrészt nagyon általános az alábbi hiba: tíz programozó közül nyolc vagy talán kilenc is így áll neki először a dolognak, ezt mind a nemzetközi, mind a hazai tapasztalat tanúsítja; másrészt igen tanulságos fényt vet a nyelvekre általában s a magyar nyelvre különösen.

Ha a szó szintű szövegfeldolgozás kérdése felmerül, akkor a programozó, attól függetlenül, hogy külön személy-e vagy a kutató nyelvészben élő másik szakember-e, körülbelül így kezd gondolkodni: Mi is egy szöveg — Arany János összes művei, a mai újság egy cikke, egy tankönyv stb. stb. —, ha az alkotó szavak (a szövegszók) szemszögéből nézem? Hosszabb-rövidebb betűsorok egymásutánja. De hiszen betűk vagy számok, az mindegy, azt a szöveget, hogy „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja”, mondjuk, így is elképzelhetem magam elé: 1012 01 2001261909170912312517 01 stb., ahol is az „é” betűnek a 10-es szám, a „g” jelnek a 12-es szám, az „a”-nak a 01-es stb., stb. felelt meg rendre. Hát akkor egy szöveg szótárát összeállítani nem más, mint ezeknek a számoknak a tárát — felsorolását — elkészíteni, valamilyen sorrend szerint rendezve benne a „számokat”. — Szakítsuk itt meg a programozó gondolatmenetét, csupán jelezve, hogy ezen a ponton, talán annak hatására is, hogy a programozó tudatában felkődlik úgyszintén a „gyakorisági szótár” neve vagy fogalma, de talán azért is, mert olyan közel van hozzá a számológép — egy újabb végzetes ötlet születik, ilyesféle: „... és számláljuk is meg az azonos számokat», rögzítsük, hányszor fordult elő a 1012, a 01 stb., stb.” Látszólag minden eddigi gondolat, a legutóbbit is beleértve, teljesen helyes. A kutató azonban a vizsgált valósággal sakkozik: ilyen megnyitás után menthetetlenül mattot kap a valóságtól — a nyert eredmények nem fognak a valóság megismeréséhez vezetni. Ezt mutatjuk ki a következő bekezdésekben.

E gondolatmenet eredményeképpen a következő listákat fogja kiadni a gép, attól függően, hogy a programozó ötletei merre hajladoztak: (i) *monda* 6, az 51, *úr* 8, *Jónásnak* 3, *kelj* 3, *fel* 1, és 62, *ment* 1 stb. Terminológikusan szóval (vö. Nyr. 88:76–82): vette az egyes szövegszókat abban a sorrendben, ahogy előfordultak a szövegben, szóalakok szerint csoportosította és megszámoalta őket. Még ugyanezen a változaton belül maradván, hamar rájön a programozó arra, hogy a 6 *monda* mellett volt 1 *monda*: szóalak is (ti. ugyanaz, csak kettősponttal a végén), a *Jónásnak* 3 szóalakján kívül van még 2 *Jónásnak*: stb.; csinál egy külön programrészt, amely a nyers szóalakokat meg-

tisztítja ezektől az elemektől és eredményül már valamivel reálisabb adatokat kap. (A fenti számok egyébként teljesen pontosak a Jónás könyve alapján — saját konkorancia-eredményeinket „rontottam vissza” az itt ismertetendő programnak megfelelően: ha ezen, (i) program szerint dolgozánk, akkor ezeket az eredményeket kapnánk.) Jeyezünk meg még annyit, hogy miként a *monda* és a *monda*: két külön szóalak a gépnek, éppen úgy például az *úr* és az *ur* is az: ha tehát az adatrögzítés során véletlenül egyszer-kétszer rövid *u*-val lyukasztották ezt a szóalakot vagy az alapul vett kiadás olykor — indokolatlanul vagy indokoltan: például mert a kéziratban is így volt, mondjuk metrikai okokból, tájnyelvi hatásként stb., stb. — rövid *u*-val hozza, akkor ez szigorúan más, az *úr*-tól különböző szóalak lesz, másutt kerül felsorolásra, külön számoltatik stb. (ii) *a* 141, *ad* 1, *addig* 1, *adtak* 1, *ahol* 2, *ahova* 1, *akar* 1, *akará* 1, *akarta* 1, *akartad* 1, *akárhogy* 1, *akárki* 1, *aki* 7, *akik* 1 stb. Tehát: ugyanaz, mint az (i) alatti, csak hogy a szóalakok itt már betűrendben állnak. (iii) 1. *a* 141, 2. *s* 91, 3. *és* 62, 4. *az* 53, 5. *Jónás* 29 (ezenkívül van még 2 *Jónásból*, 5 *Jónásnak*, 1 *Jónások*, 3 *Jónást* — összesen 40 szöveg-szóban testesül meg a „Jónás” lexéma), 6. *nem* 25, 7. *hogya* 20 stb. Tehát: ugyanaz, mint a (ii) alatti, csak hogy itt már az egyes szóalakok nem betűrendben állnak, hanem előfordulásuk számának csökkenő sorrendjében. Örül a programozó: „kész gyakorlati szótár!”

Az öröm korai, a nyelvi anyag megtréfálja a kutatót. Az ilyen listák erősen sántítanak többek között a következő okokból:

a) *H o m o n i m i a*. Az ÉrtSz. közel 60 000 címszavából mindössze néhány százalék a homonima-indexszel ellátott elem, aránylag több található tőszókincsünkben. Ám a homonimák ravaszak legalább két szempontból. Egyrészt: a leggyakoribb szavak között gyakrabban fordulnak elő mint a szótárban; tehát szövegfeldolgozás esetén nagyobb problémát jelentenek, mint a szótár alapján gondolhatnánk. Íme, mindjárt az *az* mai nyelvünkben persze leggyakrabban határozott névelő, de sokszor mutató névmás; az *egy* névelő vagy számnév stb. S ha erre még azt is mondhatná valaki, hogy egyes tekintélyes szótáraink is együtt kezelik mint többszófajúságukat ezeket a lexémákat, szétválasztásuk tehát mesterséges — a szintén igen gyakori *ki*-re például, már egyáltalán nem mondható ugyanez: vagy *egy* — éppen különírt, erről 1. alább — igekötő, vagy névmás (már ne is szóljunk arról, hogy talán nem érdektelen: milyen névmás az adott esetben). Másrészt: a homonimák a szövegben olykor a szótártól függetlenül is feltűnnek, amennyiben valamely ragos-jeles alak esik egybe egy kiinduló alakúval, egy hasonló ragos-jeles alakkal stb.

b) *R a g o z á s*. A toldalékolás miatt egy-egy lexéma más-más szóalakjai természetesen külön vannak felsorolva mind a három verzióban, legföljebb csak más-más sorrendben. Így nagyon természetes, hogy az *akar*, *akará*, *akarta*, *akartad* fenti példánkban külön-külön leszámoltatott, ezekre a számokra szükségünk is van — de itt meg „nem végzett teljes munkát” a gép: végül mégiscsak nekünk kell összeadással megállapítanunk, hányszor is fordul elő az *akar* lexéma. Ez persze egy olyan piciny szöveg esetében, mint a Jónás könyve, nem számít — de nagyobb szövegek esetében? A ragozáson belül az alakrendi kiegészülés külön (magyarban szerencsésen nem túlságosan nagy) problémát jelent: a *van* lexéma előfordulásait például egyáltalán nem olyan egyszerű még a betűrendes listáról sem összeállítani, mint az *akar*-ét. Vö.: *vagyok*, *van*, *legyen*, *lehet*, *lesz*, *volt* stb. — ezek mind többé vagy kevésbé más szókezdetek, tehát még a (ii) listán is több helyről kell őket összeszednünk, a (iii) meg e szempontból teljesen összezavarná a helyzetet. Hiszen ahhoz, hogy a (iii) alapján megállapítsuk e valóban gyakori lexéma szövegbeli előfordulási számát, tudnunk kellene, hogy az egyes alakok hányszor fordultak elő, s majd azon előfordulási szám alatt keresni póket: a Jónás könyvében pl. 5 *vala*, 4 *volna*, *volt*, 3 *vagyok*, 2 *lesz*, *lett*, *lón*, *vagy* (ez meg szépített adat: a

valóságban a (iii) szerinti listán a 8-szor előfordulók között állna ez a szóalak: ebből 6-szor a *vagy* kötőszót fedné) és így tovább.

c) I g e k ö t ő. Magyarban (németben stb.) az elváló igekötő összezavarja az (i)–(iii) listát, a homonimiától függetlenül is. Van valahol, mondjuk 26 *ki*, és abból valahogy megállapítottuk, hogy — mondjuk — 14 valóban nem névmás. Ugyanakkor előfordul ebben a szövegben több száz ige, közöttük *ki* igekötősek is: mármint melyikhez adjuk hozzá ezek közül azt a 14 *ki*-t úgy, hogy a gép által számlált 18 *megy*-ből csak 16 legyen, viszont a 3 *kimegy*-ből 5, mert a *ki* kétszer éppen ehhez a *tő*höz járult és így tovább. A (iii) lista alapján a magyarban (németben stb.) még azt sem tudjuk megmondani, hogy hány lexéma is volt az adott szövegben — a különírt „valami” esetleg igekötő, esetleg valóban önálló határozószó (a németben: prepozíció); az egyes igék előfordulási száma is megállapíthatatlanul irreális: egyes igekötős igékből kevesebbet, más, igekötőtlen, igékből többet mutat fel listánk, mint amit a szöveg valóban tartalmazott. És ezzel körülbelül itt is a matt, amit a vizsgált anyag adott a kutatónak: felsejlenek előtte egyes mennyiségi arányok (hiszen minden gyakoriságuk ellenére is — nem minden homonimia, nem mindenütt vannak igekötők stb.) — de azután megint eltűnnek, annyira pontatlanok, hogy alig-alig lehet velük valamit kezdeni. Hányszor éri a kutató ilyen csalódás!

Az a)–c) pontokban itt éppen csak példaképpen mutattunk rá azon okok néme-lyikére, amelyek miatt az (i)–(iii) listák többé-kevésbé használhatatlanok; az a)–b) okok ezen belül elég általánosak (bár természetesen távolról sem univerzálisak), a c) specifikusabb.

2. Az eddig vázolt megközelítés(ek) hibája látszólag az, hogy a programozó nem vette kellően figyelembe a nyelvi anyag sajátosságát. A „szám-modell” (ti. az írott szövegnek számokkal teleírt laphoz való hasonlítása) nem elég erős, nem adja vissza kellően a természetes nyelvi szöveg sajátosságait, abból szinte csak egyetlen, külsődleges momentumot ragadva ki (hogy ti. a szöveg egymástól helyközőkkel elválasztott jelsorokból áll). Valóban, ez a közvetlen hibaforrás.

Ám emögött valami más húzódik meg; vagy ugyanezt kissé más oldalról is nézhetjük. Nevezetesen: a programozó vitette magát a könnyen programozhatóság szellő-jével. Az I. alatti változatokat igen könnyű programozni; ilyen feladatokat programozó-oktatás során akár önével is fel lehet adni, mint szép gyakorlatot, hamar sikerélményt hozót. „Beolvasni egy szöveget annak elejétől valamely »vége« jelig” — ez egy utasításblokk. „Ebből kiválasztani az első számot (később: a következő számot, space-től space-ig)” — egy másik. „Összehasonlítani a beolvasottat sorban minden számmal” — ez is remek: mondjuk, a beolvasott számból rendre kivonja a többi számokat, s ahol kivonás eredménye nulla volt, ugyanazt a számot (esetünkben: szóalakat) találta. És így tovább: az első vizsgált szóalak mellé annyi strigulát húz be magának a gép, ahány ugyanolyat talált; az egyszer már valamely szóalak kapcsán megtalált, strigulázott szövegszókat kipipálja magának, hogy a következő átfutáskor meg se álljon mellettük. (A „kipipálás” különféle módokon történhet. Például úgy, hogy az adott szám — szó — előjelét negatívrá változtatja és a program eleve úgy épül, hogy először minden szám pozitív, majd pedig csak a pozitív számokat kell összehasonlítani-kivonogatni.) Amikor azután előálltak olyan rekeszgyűttesek, melyek mindegyike egy-egy szóalakat és egy-egy számot (ahányszor ez a szóalak előfordult) tartalmaz, akkor ezzel különféle dolgokat lehet csinálni: a fenti (i) esetében sorba kifíratni úgy, ahogy előfordultak, a (ii) esetében előbb a szavak nagysága szerint rendezni (= ábécébe rakni: az *a* a legkisebb betű, az *á* a rákövetkező és így tovább) és csak aztán kifíratni; a (iii) esetében az előfordulás gyakorisága szerinti számok alapján rendezni. Még a jó feladatokban szükséges buktató

egy csöndes álom-lovag.” (A + jelet még külön is beteszi a gép, ezzel jelezvén mindenütt a mondat végét.) Vagy, a következő sorban (kihagyom a távolabbi, ott olvasható környezetet): „. . . Margitot, *Ki* ott halt meg . . .”. És így tovább. Minden egyes sor végén áll még egy-egy szám: az jelzi az adat pontos előfordulási helyét. Az itt mindig ismétlődő „12” a vizsgált vers sorszám (az autentikus kiadásban ui. ez a Vér és arany kötet A magyar messiások c. ciklusának épp a tizenkettedik költeménye); az ezt kötőjellel követő három szám annak a mondatnak a sorszám, ahol e költeményen belül az adat áll. Tehát, például: a *jött* e vers 10. mondatában, a *Ki* a 11.-ben fordul elő. Cédulázó célunknak megfelelően egyébként a pontosvesszőt is mondatvégnak vettük: általában elég szokott lenni, ha egy pontosvesszővel elválasztott tagmondattól (-ig) írjuk ki a kontextust.

És kész, ezzel tulajdonképpen mindent elmondtunk a konkordanciáról. Nem más az, mint a szöveg minden egyes szavának ábécébe szedett listája, kontextussal és locus-megjelöléssel együtt. „Konkordanciának” — eléggé esetlenül — azért hívják, mert az egymással „megegyező”, azonos szóalakok kerülnek benne egymás alá, egy csoportba. Magyarul tulajdonképpen szövegszó-tárnak kellene nevezni; ennél tartalmilag kevésbé megfelelő, de érthetőbb elnevezés lehetne a szóalaktár, amennyiben az azonos szóalakok képeznek benne egy-egy összefüggő csoportot, az „azonos”-ba ezúttal beleértve a homonim alakokat is. Az egyes „címszók” környezete programunkban tetszőleges hosszúságú lehet. Sőt, a gép a munka megkezdése előtt kiírja nekünk a hozzá csatlakoztatott frógépen: „Hány betűt balról, hányat jobbról?”; miután kapott két számot (például: 20, 30 = 'húszat balról, harmincat jobbról'), még megkérdi: „Egy lapon hány sor legyen?” — és csak akkor indul be, ha ezt a számot is megkapta. Akkor azután így, mindig azonos tükörrel, paginálva adja ki a bevitt szöveg szótárát (a pagináció az ábrákról lemaradt).

Ez utóbbi elegancia, a kiírt eredmény esztétikus és nyomdakész volta persze már nem elengedhetetlen tartozéka egy szóalaktárnak — konkrétan a mi programunk, a Görgey Eszter és Jékel Pál készítette, dolgozik ilyen intelligensen és szépen. Hadd mutassak rá a GE—JP program (a programokat készítőjük monogramja szerint szoktuk hívni) még egy egyedi sajátosságára. Tessék megnézni felülről a 3. sort: vajon miért áll annak a legelején egy magányos „t. +”? A program tulajdonképpen megtette volna a magáét, ha a *Királyi* címszó környezeteként csak a megfelelő betűmennyiségnyt írja ki, így: „. . . fehér Margito” — és kész, többet a tükör nem enged. Ám ilyenkor, ha a sor elején még maradt üres hely — ezt persze külön ellenőriznie kellett a gépnek —, oda még beír annyit a mondat legvégéből, amennyi belefér: itt a hiányzó „t” betűt és a mondatzáró pontot. Ugorjunk néhány sorral lejjebb, a *Legendák* címszóhoz: ott meg a sor végén maradt még hely, arra hát kiírta a gép az adott mondat elejét. (Íme, a ti/tok: . . . *Legendák* szűzét, fehér Margitot. +) (Az esztétikus külsőn kívül az ilyen filológiai apróságok jelentik a költői elem egy piciny megnyilvánulását a programban; ezeket látva szoktunk itt büszkén „JP-iskoláról” beszélni.) E finomságok láttán talán nem is kéri számon tőlem az olvasó, hogy például miért sorszámmal jelöltük a verset és miért nem, mondjuk, a címének a rövidítésével — az eredeti, GE-program e helyt valóban három elemes volt, abból az első betűket tartalmazott, nekem azonban így jobban megfelelt a dolog, itt tehát direkt durvítottam a programon. Ha megvan a jó stratégia és költők a programozók — akkor mindent meg lehet csinálni.

Arról talán más alkalommal, hogy e szóalaktárak felől hogyan lehet továbbmenni a költői szótárak és a gyakorisági szótárak felé; meg arról is, hogy milyen lenne egy *a tergo* szóalaktár, melyből szintén készült már nálunk néhány.

Papp Ferenc

A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben

1. Réger Béla a határozott névelőről írt tanulmányában (A határozott névmutató, Nyr. 34:176—88, 231—44, 300—12) írta, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben nincs határozott névelő, „nincs meg az a pontos kifejezésre való törekvés, amely megvan a románban, a germánban és a sémi nyelvekben” (Nyr. 34:188). Véleménye szerint az „ural-altaji nyelvcsalád” tagjai közül csupán a magyarban és a mordvinban találjuk meg a „határozott névmutatót”, ez utóbbiban a név mögött áll az artikulus (uo. 180).

Természetesen, több mint fél évszázaddal ezelőtt jóval kevesebb lehetőség volt az uráli nyelvek megismerésére, mint manapság, ezért bizonyos fokig érthető, hogy az említett kutató a hiányos tényanyag birtokában téves megállapítást tett. (Ámbár Budenz Józsefnek „Ugrische Sprachstudien” c. könyvének második tanulmánya [Determination des nomens durch affigirten artikel im mordwinischen und einigen anderen ugrischen sprachen. Pest, 1870.] foglalkozik a címben említett mordvin mellett a zürjén és votják nyelv, valamint néhány osztják nyelvjárás determinációs jelenségeivel.) Az előbb említett hiányosságból adódik a másik nem helytálló megállapítása, amely szerint ahol van határozott névmutató, ott általában mutató névmásból keletkezett; ugyanis pl. a svédben a határozott névmutató nem más, mint a határozatlan névelő, csak éppen postfixumként kapcsolódik a szóhoz (*en gard* 'kert' — *garden*; *ett hus* 'ház' — *huset*), az uráli nyelvekről nem is beszélve. Igaz, hogy az utóbbi esetben el kell döntenünk egy terminológiai kérdést is, lehet-e artikulusnak nevezni azokat az elemeket, amelyek a szó determináltságát biztosítják. (Szándékosan használom az *artikulus* szót, ugyanis a magyar terminus technicus (*névelő*) az uráli nyelvek jó részében, valamint néhány más nyelvben is zavarólag hathat.) A terminológia kérdésére a dolgozat során még visszatérünk.

A különböző nyelvek különféle módokon érik el azt, hogy a megnyilatkozás bizonyos elemei hangsúlyt kapjanak. Történhet ez pl. a mondathangsúly, az intonáció segítségével (ez a megoldás csak a nyelv beszélt változatára jellemző); különféle szórendi megoldásokkal, amelyek sok esetben kapcsolatosak a mondathangsúllyal is (pl. jurák-szem.: *тоходанна школан' то* 'Az iskolába ment a tanuló' (hová?), *школан' тоходанна то* 'A tanuló ment az iskolába' (ki?), azaz a hangsúlyos mondatrész általában közvetlenül az állítmány előtt áll). A hangsúlyozást, kiemelés morfológiai eszközök is elvégezhetik (orosz: *Отец-то пошел на работы* 'Az apa munkába ment'; jur.-szam.: *jedaxawā* 'az üst' < *jed* 'üst', *toxort* 'éppen (hogy) a tó' < *to* 'tó' (Hajdú: Chrestomathia Samoiedica. Budapest, 1968. 48), *purūr*, *purūda* 'az öreg' < *purū* 'öregember' [Px2Sg, Px3Sg] [uo. 73] stb.).

A fenti esetekből jól látszik (bár példát éppen az evidencia miatt keveset idéztem), hogy a nyelvekben határozott törekvést látunk arra, hogy a beszélő vagy — feltételezhetően — a hallgató számára lényeges, fontos elemeket kiemelhesse.

2. Az eddigiek során említettünk olyan példákat, amelyek egyszerűen a nyomósítás⁷ a kiemelés eseteit képezik, valamint olyanokat is, amelyeket a szakirodalom a determináció címszó alatt tart számon. A két fogalom tartalmilag tkp. közel áll egymáshoz, annyiban legalábbis, hogy mindkettő a megnyilatkozás bizonyos — fontos — elemét hangsúlyozza ki. Tartalmi különbségük viszont az, hogy amíg a nyomósítás bármely mondatrészre vonatkozhat, addig a determinálás esetében olyan szemantikai megkötöttséggel találkozunk (legalábbis az uráli nyelvekben), hogy a determinált mondatrész valamilyen korábbról már ismert vagy ismertnek feltételezett fogalomra, tárgyra utal. Formai különbségként hadd említsék meg előljáróban annyit, hogy amíg a nyomósítást különböző szupraszeg-

mentális elemek mellett töltőelemek, képzők végzik, addig a determinálás fő eszközei — ritka kivételt nem tekintve (pl. a svéd nyelvben) — névmási eredetűek.

3. A determinálásnak leghétköznapibb, legismertebb esete az artikulus használata. Az indoeurópai nyelvcsalád ismertebb európai tagjai közül a szláv nyelvek többségének kivételével mindegyikben van artikulus, amelyet néhány skandináv nyelv, valamint a román és több balkáni nyelv kivételével névelőként használnak (pl. német: *der Vater, die Mutter, das Kind, die Häuser*; angol: *the boy, the girl, the children*; olasz: *il padre, la madre, l'amore, lo scolaro, i padri, le madri, gli scolari*; de: svéd: *en pojke* 'egy fiú' → *pojken, en flicka* 'egy lány' → *flickan, ett tag* 'egy vonat' → *taget, gatorna* 'az utcák', *äpplena* 'az almák', *husen* 'a házak', ugyanígy a románban is). Ez utóbbi jelenséghez kapcsolhatók a bolgár nyelv és az orosz nyelvjárások, ahol már megszilárdult vagy éppen megszilárdulóban van a postartikulus (bolgár: *виното е чудесно; книгата авторът*; orosz nyelvjárásai: *Мальчик-то читаем; Девушка-то — Девушка-та . . . ; Они-то гуляют; Пошли-то . . .*; vagyis az orosz nyelvjárásokban a postartikulussá alakuló mutató-névmás nemcsak hogy nem egyezik meg nemben vagy számban a főnévvel, hanem a főnéven kívül más szófajhoz is hozzákapcsolódhat).

Az artikulus mellett — vagy helyett — a mutató névmások szolgálhatnak még determinálóként. Ezeknek nagy szerepük van például az orosz irodalmi nyelvben, ahol az artikulust pótolják.

4. Az uráli nyelvekben a legáltalánosabb determináló elemek a Px-ek. Leggyakoribb a Px3Sg, Px2Sg, néha azonban a Px3Pl is előfordul ilyen szerepben.

Zürjén: *lunis gaža* 'a nap vidám' (Px3Sg); *nomjīs-nomjīs* 'a szúnyogok, a szúnyogok' (Px3Sg); *tuvsov vojīd žehid* 'a tavaszi éjszaka rövid' (Px2Sg).

A determináló jelentésű Px függő esetben álló szóhoz is hozzákapcsolódhat: *otsištñj kovmas Agnusaizdlj* 'segíteni kell (az) Ágnesnek' (Px2Sg Dat).

Főnéven kívül más szófajhoz is járulhat: „*Me ed og kuž berdnīsę*” (folklor) 'de hisz én nem tudok sírni' (Px3SgAcc) (Современный коми язык, Учебник для высших учебных заведений, Часть первая, Фонетика, Лексика, Морфология; под редакцией проф. В. И. Лыткина: Сыктывкар, 1955. 149).

Permják: *Munim mię vere. A veris ižžit da basek.* 'Elementünk az erdőbe. Az erdő nagy és szép (az az erdő . . .)' (Px3Sg) (Коми-пермяцкий язык, Учебник для высших учебных заведений; Авторский коллектив; Кудымкар, 1962. 198).

Votják: *Sadiņ kīžpuosiz tuž čerebeš* 'A kertben a nyírfák nagyon jók' (Px3Sg); *Zarñi šundžed čuž-čuž žužaloz, ta pejmīt ued čuken voštiškoz* (udmurt népdalrészlet) 'Az arany nap sárgán-sárgán feljön, ezt a sötét éjszakát felváltja a reggel' (Px2Sg) (Грамматика современного удмуртского языка, Фонетика и морфология, Ижевск, 1962. 85.)

Cseremisiz: *wütšö jovo, serže kodeš, meže kajena, teže kododa* 'Folyik a víz, marad a part, mi elmegyünk, ti maradtok' (Px3Sg) (népdal); *lomaja, lomaja, olmapu ukšet lomaja* 'Hajladozik, hajladozik, az almafa ága hajladozik' (Px2Sg) (népdal); *Ol'oš lektes, kaja saltak-wlakšst teke* 'Ol'oš kimegy, odamegy a katonákhoz' (Px3Pl) (Berezki: Cseremisiz (mari) nyelvkönyv. Budapest, 1971. 31–2.).

Mordvin: *Išak čizę parol* 'Tegnap (tkr. az a nap) jó volt' (Px3Sg)

B. A. Серебрянников: Историческая морфология мордовских языков, Москва, 1967. 44.)

Osztják: *törnäl kul lēplaņäl s'idi loņļa, vārsäl kul lēplaņäl s'idi loņļa* 'a fűszár is vastag (arra) hogy beférjen, (annyan) jönnek be, a vesszőg is vastag (arra) hogy beférjen, (annyan) jönnek be' (Pápai: ONGy. 161, Fokos: Ural-altái összehasonlító szintaktikai tanulmányok, NyK. 52:234), (Px3Sg); *isjki-tol sōšən xolal* 'a hideg tél darabja (tk. téldarabod) [o: 'hideg teleskéd'] elfogy' (Pápay: Nyelvtan. 127, Fokos i. m. 236) (Px2Sg).

Vogul: *vāta-xumitā joxtəs* 'kereskedő embere megjött' (VNGy 4:332, Fokos i. m. 234), (Px3Sg); *Numi-sorn'i ās'ikən xuml'ə lāwili* 'Fenséges-Aranyos atyácskám (tkp. 'atyácskád') [fm] miképpen szólal' (VNGy 2:355, Fokos i. m. 237), (Px2Sg).

Jur.-szam.: *D'ekab' jir'ij' šida ju' ḥab'imdej jala' jalada šaḥanxat xem', pida šaḥanaxat jamb* 'December 22-én a nap a legrövidebb, az éjszaka a leghosszabb' (Px3Sg) (Алмазов: Самоучитель ненецкого языка. Ленинград, 1961. 102); *xæta ḥe ḥaḥiber 'a nap nem mutatkozik'* (Px3Sfg) (Терещенко: Материалы и исследования по языку ненцев; Москва—Ленинград, 1956. 261); *tar'em ma'alkoxawand'i' mālxana s'ins'ewkor māns' xānāda . . .* 'gyűjtögetésük végén a kismadár így szólt . . .' (Hajdú i. m. 77), (Px2Sg); *pīs'ekoc'ar n'ānda wād'i namdā ḥodmā' n'iw . . .* 'az egér barátja szavait hallja és mondja . . .' (uo. 78), (Px2Sg); *s'ins'ewkon'd p'il'v' meb'etāda m'in'ej t'irt'e 'a kismadárnak a m'in'ej madár volt a legerősebbe (ti. a legerősebb barátja)',* (Px2SgGen); *tikawaxana pe-darej warkar xobamda ḥadac'n'āwoti'* 'akkor az erdei medve bőrét tépve futásnak eredt' (Px2Sg), (uo. 78); *jāl'edo 'nap'* (Px3PI), (uo. 73).

Tavgi-szam.: *kuladu 'sein Rabe, der Rabe'* (Castrén: Sam. Gr. 207; Fokos i. m. 235), (Px3Sg).

A Px3Sg determináló funkcióban megtalálható a finnben és a magyarban is, ha használata közel sem nevezhető annyira általánosnak, mint az előbb tárgyalt uráli nyelvekben.

yönsä päivänsä — yöti päivää (= éjjel nappal); *suurensa pienensä* [= 'suuret ja pienet'] *juosta karsasivat huutain ympäri tupaa*'' (Kauppi-Heikki), (E. Itkonen: Kieli ja sen tutkimus), 258).¹

Magyar: *apraja-nagyja* stb.

A fentiekben bemutatott funkcióval rokon a jurákban található predestináló személyragozás. A különbség egyrészt abban áll, hogy determináló elemként a Px-ek a tő+Px3Sg-hoz kapcsolódnak nominativusban, accusativusban és dativusban. Mivel a ragozás nem teljes, arra gondolhatunk, hogy a tendencia bizonyára visszafejlődőben van.

Jurák-szam.: *xib'e-dara'to* 'ki jött hozzátok (= kitek jött)?' (*xib'e* + *da*[Px3Sg]+*ra*' [Px2PINom]); *ḥano-damt m'ijin!* 'csinálj magadnak csónakot!' ((Px2SgAcc); *parm-dan'i tu'* 'légy a feleségem (= jöjj társamul, társamnak)', (Px1SgDat), (Hajdu i. m. 46–7).

A különbség másrészt fellelhető abban is, hogy a predestináló személyragozás csak a főnév esetében áll fenn, és csak a meghatározott személyre vonatkozik, így használati területe szűkebb a korábban bemutatott determinációs megoldásénál.

A jurák predestináló személyragok, mint láttuk, tkp. két Px-ből állnak, állandó elemük a Px3Sg, ehhez kapcsolódik egy második Px, amely most már konkrétan megmutatja, milyen személyű és számú alaknak van szánva valami (a predestináló forma ugyanis „előre meghatározza, hogy az igével kapcsolatos bővítmény kinek a hatáskörébe, tényleges vagy leendő birtokába tartozik, kinek van fenntartva, kijelölve” [Hajdú: i. m. 46]). Formai szempontból hasonló jelenséggel finnugor nyelvekben is találkozunk, nevezetesen azzal, hogy két Px áll egymás után ugyanabban a szóban. A funkcióban azonban van különbség, amint ez a példákból is kiderül:

Cseremis: *awa-m-et* 'az anyám' (tő+Px1Sg+Px2Sg), *joltaš-et-še* 'a barátod' (tő+Px2Sg+Px3Sg).

Ide tartozik a permi nyelvek alábbi jelensége is:

Votják: *mīnamez* 'az enyém' (Sg1PersPronAdess+Px3Sg).

Zürjén: *šilən t's'ojid* 'az ő testvére' tkp. 'az ő testvéred'; *menam partid* 'az én késem' (Fokos i. m. 233).

¹ = *apraja-nagyja* kiabálva kacsázott a ház körül

A mordvinban található determináló deklináció tkp. átmenetet képvisel az eddig tárgyalt esetek és a következő csoport között. Az előzőekben vizsgált uráli nyelvekben a Px-ek töltötték be a determináló funkciót, ugyanakkor a mordvinban külön deklináció hivatott ennek ellátására. A különbség az előző csoporthoz képest abban áll, hogy determinánsként a mutató névmásból kialakult postfixum lép fel.

Mordvin: *kudos'* 'a ház'. indet. *kudo*
 Dat. *kudon't'* indet. *kudon*
 Gen. *kudont'en'* indet. *kudon'en'* stb.

A mordvin determináló deklináció annyiban hasonlít a jurák predestináló személyragozáshoz, hogy a végződés csak főnevekhez járulhatnak, így ez a determinálás is szűkebb körben érvényes, mint amilyen a Px-ekkel általában kifejezhető.

Bizonyos fokig hasonló jelenségeket találunk a vepszében is: *pätšin-se l'ämbitad'* 'uunin(kun) lämmität',¹ *nügü dorogad-ne kuivei'he* 'nyt tiet (kaikki) kuivuiivat'²

(Itkonen i. m. 257.)

A magyarban és a finnben a Px determináló funkcióban csak elvétve, bizonyos állandósult kifejezésekben lép fel. A magyar nyelv nem is igényli a Px-eknek ezt a szerepét, mert a határozott névelő tölti be azt a funkciót, amelyet az uráli nyelvek nagy részében a Px-ek. Más a helyzet a finnben (ill. általában a finnségi nyelvekben), valamint a lappban. Mivel ezekben a nyelvekben nem találunk határozott névelőt, s a determinálásra — ritka kivételt nem tekintve — a Px-ek sem alkalmasak, a nyelv más eszközökkel használ fel a határozottság jelölésére. Legkézenfekvőbb megoldás a mutató névmás ilyen természetű alkalmazása.

Finn: *onko se isäntä kotona* = 'Itthon van-e a házigazda?' (M. Rapola: *Erään tyylipiirteen taustaa*. Virittäjä, 58: 1).

Musiikki se pelasi ja pojat ne marssi 'a zene szólt és a fiúk masíroztak' (Itkonen: i. m. 257).

Lapp: „Ruijanlapin kirjakielen, varsinkin hengelliseen tekstiin, norjalaisvoittoinen *dät* 'se' ja *ok'tä* 'yksi'-sanojen artikkelinluontoinen käyttö on melkoisessa määrin juurtunutkin” (Itkonen: i. m. 257).³

(Ebből az idézetből egyúttal az is kiderül, hogy a határozott névelőként használt mutató névmással szemben az *ok'tä* 'egy' jelentésű számnevet határozatlan névelőként használják: *mun leän okta sabmlaš* = én [egy] lapp vagyok.)

A mutató névmás e funkciójának használatáról s annak helyességéről még mindig folynak a viták, megléte és determináló szerepe azonban tény. (Irodalom: a fent említett Itkonen- és Rapola-cikken kívül: M. Rapola: *Valaisua Olavi Elimaenuksen kielenuudistuspyrkimyksiin*. Virittäjä: 1940. 44: 48–64; Tolnai Gy.: *A finnek számára írt nyelvtanhoz*. NyK. 50: 499–502.)

A mutató névmás természetesen más uráli nyelvekben is betöltheti az artikus funkcióját. Azonban az uráli nyelvek nagy részére nem ez a determináló elem, hanem a Px-es megoldás a jellemző. Ezért nem is foglalkozom e kérdéssel, csak egy példát idézek:

Jur.-szam.: *t'iki xib'er'i* 'az az ember' (Hajdú: i. m. 73).

A finnben más lehetőségek is vannak a species kifejezésére. Ez abból adódik, hogy

¹ = a kemencét melegítet

² = most az utak kiszáradtak

³ A norvéglapp irodalmi nyelvben, főleg az egyházi szövegekben a norvég hatására a *dät* 'az' és az *ok'tä* 'egy' szavak névelő természetű használata nagyon erősen meggyökeresedett.

a finn deklinációban a partitívus szembeállítás a nominatívusszal, a genitívusszal, valamint ezzel kapcsolatosan az állítmány egyes ill. többes számú alakja több variációt kínál a megnyilatkozás pontosabbá tételére. L. Hakulinen írja: „Suomen kieli käyttää . . . spesieksen kieliopilliseen ilmaismiseen ainakin kolmea . . . eri keinoa”¹ (SKRK Helsinki, 1968, 414). Ezek: az accusatívus és a partitívus, a nominatívus és a partitívus szembeállítás, valamint az állítmány egyes és többes számú alakjának ellentéte. Erik Ahlman viszont öt módot sorol fel Spesieksen ilmaismisesta suomessa (Virittäjä 1928. 24: 134–6) című cikkében. A szórend segítségével:

- a) *Ukko on tuvassa* — az állítmány előtt határozott;
- b) *Tuvassa on ukko* — határozatlan;
- c) *Minä tapasin pihalla tytön* — a mondat végén határozatlan;
- d) *Minä tapasin tytön pihalla*² — határozott. (A példákat Ahlman E. N. Setälä:

Suomen kielen lauseoppi, 11: s painos § 134. alapján közli.)³

A másik lehetőség a határozottság kifejezésére a nominatívus és a partitívus szembeállítás:

- a) határozott: *Tytöt ovat tuvassa. Näin tytöt.*
- b) határozatlan: *Tyttöjä on tuvassa. Näin tyttöjä.*
- c) határozott: *Suutari ei ole tässä kylässä.*
- d) határozatlan: *Tässä kylässä ei ole suutaria.*⁴

Ugyancsak a determináltságot és indetermináltságot fejezi ki a nominatívus és a genitívus ellentéte: „personattomien verbien pitää, täytyy ym. yhteydessä ilmaisee yksikön genitiivi määrättyä, nominatiivi epämääräistä spesiestä”⁵ (Ahlman i. m.):

- a) határozott: *Isännän pitää olla talossansa.*
- b) határozatlan: *Talossa pitää olla isäntä.*⁶

„Passiivista riipuvan partisipiirakenteen subjekti on yksikön genitiivissä, jos se on määrätty, nominatiivissa, jos se on epämääräinen” (Ahlman i. m.):⁷

- a) határozott: *Miehen sanotaan hukkuneen mereen.*
- b) határozatlan: *Mereen sanotaan hukkuneen mies.*⁸

¹ A finn nyelv a specis nyelvtani kifejezésére legalább három különböző eszközt használ fel.

² a) *Az öreg van a házban.*

b) *A házban van egy öreg.*

c) *Az udvaron találokotam egy lánnyal.*

d) *A lánnyal az udvaron találokotam.*

³ Ezekben az esetekben nem kell az Ahlman által adott felosztást alkalmazni, elég egy megkötés: a mondatvégi helyzet.

⁴ a) *A lányok a házban vannak. Láttam a lányokat.*

b) *A házban lányok vannak. Láttam lányokat.*

c) *A csizmadia nincs ebben a faluban.*

d) *Ebben a faluban nincs csizmadia.*

⁵ A *pitää* ('kell'), *täytyy* ('ua.') személytelen igékkel kapcsolatban az egyes számú genitívus a határozott, a nominatívus a határozatlan spesiest fejezi ki.

⁶ a) *A gazdának a házban kell lennie.*

b) *A házban kell lennie házigazdának.*

⁷ A passzívumtól függő igeneves szerkezet alánya egyes számú genitívusban áll, ha az alany határozott, nominatívusban áll, ha az alany határozatlan.

⁸ a) *Azt mondják, a férfi belefulladt a tengerbe.*

b) *Azt mondják, egy férfi belefulladt a tengerbe.*

Az állítmány egyes számú, ill. többes számú alakjának szembeállítására is hasonló szerepet tölthet be: „Subjektina olevan kardinaalilukusanan indefiniittiyttä osoitetaan predikaatin yksikköydellä, definiittiyttä monikkoudella”¹ (L. Hakulinen i. m. 416).
Például:

„Kolme liittovaltaa oli jo ratkaissut kantansa (muut liittovaltat eivät vielä) ~ Kolme akselivaltaa olivat jo ratkaissut kantansa (tunnetut kolme valtaa — useampia niitä ei ollutkaan)”² (Hakulinen i. m. 416)..

A kongruencia hiánya határozatlanságot fejez ki:

a) Suomessa on kylmät talvet.

b) Koulussa on huonot opetusvälineet. Ezt a tartalmat így is kifejezhetjük:

c) Koulussa on huonoja opetusvälineitä³ (Ahlman i. m.). (Itt viszont az a kérdés merülhet fel, milyen jelentésbeli különbség van a két határozatlan jelentés között, erről l. Hakulinen: Vir. 30: 91–4.)

Láttuk tehát, hogy az uráli nyelvekben a determinációnak többféle kifejező eszköze van. Egészében véve azt állapíthatjuk meg, hogy mindegyik uráli nyelv törekszik a megnyilatkozások pontosabbá tételére — ezen a módon is. Az egyes nyelvcsoportok szerinti vizsgálatok érdekes problémákat vethetnek fel.

Az ugor nyelvek közül a két obi-ugorban általános a Px-ek determinációs használata, amíg a magyarban ezek már csak ritkán fedezhetők fel, nem élő kifejezési mód. Ezt a szerepet helyettük a határozott névelő játssza, amely kétségkívül külön nyelvi fejlődés eredménye.

A permi nyelvekben is általános a Px-ek determinatív funkciója.

Ez a jelenség figyelhető meg a cseremiszenben is, ha nem is annyira gyakran, mint a permiekben. A volgai ág másik nyelvében, a mordvinban ezt a sajátosságot alig-alig lehet felfedezni. «Этот способ выражения определенности в мордовских языках не привился. Можно говорить лишь о редких и нерегулярных случаях его применения. Мордовские языки пошли по другому пути» (Серебрянников i. m. 45).

A mordvin az uráli nyelvek közül az egyetlen, amelyben determinált deklináció fejlődött ki, s ennek segítségével válnak a főnevek határozottá.

A finnugor nyelvekben a Px-ek ilyen természetű használata szintén nagyon ritka, inkább a mutató névmások (néha postpozíciós helyzetű használata), valamint egyéb morfológiai-szintaktikai eszközök töltik be ezt a funkciót.

A szamojéd nyelvekben szintén a Px-es determinálás az általános. A jurákban ezen kívül van predestináló személyragozás is, amely szintén tekinthető determinánsnak, ha csak nagyon leszűkített mezőben is.

Mindezek mellett a mutató névmások determináló szerepe is általánosan megfigyelhető az uráli nyelvekben.

A Px-ek determinációjának széles körű elterjedtsége arra enged következtetni, hogy már az uráli alapnyelv korában ismert volt ez a jelenség. Az a kérdés merülhet most már fel, melyik volt a Px-ek eredeti funkciója. Erre a kérdésre próbáljuk megadni a választ majd a determináció tartalmi árnyalatait is megvizsgálva.

¹ Az alanyként szereplő tőszámnév határozatlanságát az állítmány egyes számával, határozottságát az állítmány többes számú alakjával fejezik ki.

² Három szövetséges állam már állást foglalt (a többi szövetséges még nem) — A három tengelyhatalom már állást foglalt (az ismert három állam — több ilyen állam nincs is).

³ a) Finnországban hideg telek vannak.

b) Az iskolában általában rossz taneszközök vannak.

c) ua.‘ mint b).

Először azonban még térjünk vissza a mutató névmások determináló szerepére. Széles elterjedtségük ugyancsak régi eredetre utal. Meggondolandó azonban, hogy ugyanakkor a finnégi nyelvekben és a lappban másodlagosnak, idegen hatás eredményének tartják. Mivel a finnen nem volt névelő, „meidän on ollut pakko tyytyä joko kōmpelöihin leksikaalisiiin ilmauksiin, esim. pronomineihin *tämä, tuo, se, eräs, joku, muudan . . .*”¹ (Hakulinen i. m.). Az idegen hatás ebben az esetben érthető és szükséges is volt, mivel az uráli nyelvcsalád nyugati ágában nem volt materiálisan kimutatható névelő. Ami a többi uráli nyelvben létező mutató névmási determinánsokat illeti — belső nyelvi megteremtésük determináló funkciójában szükségtelen volt, hiszen a Px-ek minden bizonynyal korábbi időszaktól kezdve játszották ezt a szerepet. Idegen nyelvi hatásról sem nagyon beszélhetünk, mert a legfontosabb hatások az orosz nyelv és a török-tatár nyelvek irányából érték az uráliakat és ilyen jellegű befolyásról részükről nem lehet szó. Marad egy lehetőség, a másodlagos belső nyelvi kialakulás, a mutató névmások funkcióátvitellel egybekapcsolt funkciószélesítése.

A mordvinban ugyancsak a Px-es megoldás az ősi, ma már csaknem elfelejtett determinálás. A jelenség erejének megkopásával új tendencia volt kialakulóban, a determinált deklináció megteremtése. Logikai úton elindulva azt láthatjuk, hogy a determinált deklináció késői fejlemény. Ezen a véleményen van E. Itkonen is (i. m. 257). Ezt vallja Gyebajev is. Szerinte a moksa nyelv közép-vadi nyelvjárásában a determinált ragozás következtelen, s ebből arra véleményre jut, hogy a determinált deklináció még mindig az alakulás stádiumában van. (С. З. Дебаев: Средне-вадский диалект мокушамордовского языка, «Очерки мордовских диалектов», т. 2., Саранск, 1963.). Ezt az is mutatja, hogy a determináló deklinációban csak három eset van: nominativus, genitivus, dativus.

Még egy kérdés merülhet fel: hogy került a mutató névmás a szó végére. Szerebrennyikov a kérdést így válaszolja meg:

«Материалы современных уральских языков достаточно наглядно показывают, что эмфатически выделяемые местоимения могут занимать постпозитивное положение и даже выноситься, вопреки господствующему в некоторых уральских языках твердому порядку слов, на самый конец предложения, ср., например, в удмуртском: Демьян Иванычен вераськом, тодом, ма луиз *соосын* (М. Блинов) 'Поговорим с Демьяном Ивановичем. Узнаем, что стало с ними'; Озы бусы пала кошкызы *соос* (М. Блинов) 'Так на поле пошли они'» (Серебренников i. m. 45). Szerinte először a *-то* emfaticus szó szerepét töltötte be, mint pl. az orosz nyelvjárásokban: Отец-то знает об этом?, később használata rendszeressé vált, és határozott postartikulussá alakult.

Az önálló nyelvi fejlődéssel szemben óhatatlanul aggály merülhet fel. A mordvinra hosszú ideje tartós hatást fejtenek ki az orosz nyelvjárások, amelyekben postpozíciós, mutató névmásból kialakult „artikulus” van. A két egymás mellett élő nyelvben megfigyelhető hasonló jelenséget nehezen lehet önálló fejleményként elképzelni, az egyiknek hatnia kellett a másikra. A szavak determinált deklinációs struktúrája segíthet az eredetiség vagy kölcsönzés kérdésének eldöntésében. Egyes számban: $t\acute{o} + Cx + det$, kivételt képez a dativus és a vele alakilag teljesen megegyező illativusz, ahol a determináló elem megelőzi a dativus ragját, azaz $t\acute{o} + Gen + det + Dat$. A többes számban: $t\acute{o} + Pl + det + Cx$. A SgDat és a Plurális sor arra enged következtetni, hogy régi jelenségről van szó, s csaknem kizárja a kölcsönzés lehetőségét.

Igaz, a mordvin indetermináns deklináció singulárisa és plurálisja között a nominativus kivételével nincs különbség s a különbséget csak a determináló ragozásban találjuk meg, ez csökkentheti az önálló fejlődésre vonatkozó állítás súlyát. Viszont miért

¹ Meg kellett elégednünk mindenféle esetben lexikális jelenségekkel, pl. a *tämä* (ez), *tuo*, *se* (az), *eräs*, *joku*, *muudan* (egy bizonyos, valaki) névmásokkal.

építette volna be a mordvin ilyen szervesen az idegen elemet, hiszen maga a determináló elem is megmutatná, hogy Sg-ról vagy Pl-ról van szó.

E kérdés lezárásaként leszögezhetjük, hogy a mordvin nyelv determináló deklínációja viszonylag késői jelenség, de önálló. Veenker finnugor hatás eredményének tartja az orosz nyelvjárásokban felfedezhető postartikulust (Veenker: Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache).

A Px-es determinálás használatának vizsgálata során az alábbi tartalmi árnyalatokat figyelhetjük meg:

a) Általános jellemzője, hogy: — korábról ismert dologra utal vissza; — a tárgy, dolog határozott voltát emeli ki; — konkretizálja a jelentést.

b) Mindezekben a minden nyelvben közös tulajdonságokon kívül a permi nyelvekben (főképpen a zürjénben és a votjákban) a Px2Sg-nek sajátos jelentéstartalma van, közeli, intim kapcsolatot fejez ki a beszélő és a beszéd tárgya, vagy a hallgató és a beszéd tárgya között, de a votjákban ez a szemantikai árnyalat csak a népköltészetben fordul elő.

c) A kevés mordvin példa, valamint a nyenyec adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ezekben a nyelvekben a Px3Sg leggyakoribb előfordulása különböző természeti jelenségek, meteorológiai és földrajzi fogalmak (tenger, égbolt, évszakok, föld, égitestek) nevéhez kapcsolódva figyelhető meg. Ez a megkötés főleg a mordvinra érvényes, mert a nyenyecben egyéb esetekben is használatos, elég szép számban.

Ezek közül a jelentéstartalmak közül eredetinek, mintegy kiindulópontnak az a) pontban felsorolt jellemzőket tarthatjuk. A c) pontban említett funkció is közel egyidős az általános kategóriákkal. Erre egyrészt abból lehet következtetni, hogy a mordvinban éppen ezek az esetek maradtak fenn, másrészt az egyik legősibb lexikai rétegről van szó.

Az a) pontban összefoglalt tartalmakból fejlődhetett ki az a szemantikai árnyalat, amely a beszélő vagy a hallgató és a beszéd tárgy közötti intim, belső viszonyt fejezi ki a Px2Sg segítségével.

A Px-es determinálás széles körű elterjedtsége ősi eredetre mutat, s általános szemantikai jellemzői, valamint az ezekből kialakult speciális jelentés (l. a b) pontot) arra engednek következtetni, hogy az utóbbi feltevés a helyes azaz a Px-ekben eleve adva volt a birtoklás és a determinálás funkciója. Ezt Fokos úgy képzei, hogy „ez az elem — éppúgy mint a többi személy birtokos személyragjai — eredetileg névmás volt, mégpedig olyan névmás, mely — természeténél fogva — egyformán alkalmas volt az 'az' és 'ő' jelölésére, vagyis mutató és személyes szerepét töltötte be, vagy pedig — ami szintén könnyen érthető lenne — eredetileg csak mutató névmás volt, és ez a szerepe azután alkalmassá tette személyes névmásul és a belőle appozíciós helyzetben (mint általában a személyragoknál) fejlődött birtokos személyragul való használatra” (Fokos i. m. 232). (A terminus technicusnak ki kellene fejeznie a magában foglalt tartalmat, így — legalábbis amikor az uráli alapnyelvről beszélünk — nem elég a Px-ek emlegetése azzal kiegészítve, hogy játszhattak determináló szerepet is, hanem olyan terminus technicust kellene létrehozni, amely egyértelműen jelöli mindkét funkciót. Természetesen az átkeresztelésnek több akadálya van, pl. a viták a Px-ek funkcióiról, másrészt a megszokás.)

A determináló funkció ősiségét bizonyítja a Px-ek halmozása is. Az történhetett ugyanis, hogy adva volt egy 'A' suffixum, amely személyhez predestinált és determinált egyúttal, ez idővel két irányban fejlődött, az egyik irány: a birtoklás kifejezése, a másik: a személytelen determinálás, végül ez utóbbi csupán nyomósító funkciót töltött be; erre utal az a tény, hogy nemcsak főnévhez, hanem más szófajokhoz is járulhatnak (pl. ige, névmás, melléknév, határozószó stb.).

A nyelvtudat ingadozása miatt azonban elégtelennek tűnt az egy Px-es kifejezési mód, ezért néhány nyelvben — feltehetőleg elég korai időszakban — megjelent a két

Px-es struktúra. A jurákban az első Px (Sg3) — determinál, a második pedig az adott személyhez predestinál. A cseremiszen az első Px fejezi ki a birtoklást, a második determinál. A cseremiszen a determináló szerepben fellépő Px lehet Px2Sg, Px3Sg is. A két Px közül az egyik tehát feltétlenül determinálóként szerepel.

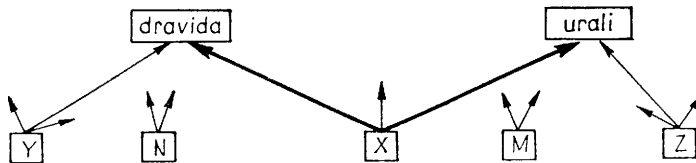
5. A Px-ek determináló szerepben történő felhasználása az uráli nyelveken kívül az altáji nyelvcsaládban is megtalálható. Fokos Dávid ezeket az egyezéseket súlyos érvenként használta fel az urál-altáji rokonság bizonyításában. „A 3. személy birtokos személyragjának ez a . . . valamennyi urál-altáji nyelvből kimutatható determináló használata bizonyára többre utal, mint egyező észjárásra vagy mint rokon nyelvekben gyakran — szétválásuk után is — érvényesülő egyező fejlődési tendenciára . . . itt csráiban meg kellett lennie a mutató névmás (vagy a 3. személy személyes névmása) determináló szerepének, és így bizonyítéka lehet a nyelvek ősi rokonságának” (Fokos i. m. 234).

Az urál-altáji nyelvcsalád között morfológiai-szintaktikai egyezések elég szép számban találhatók, azonban a lexika távolról sem nyújt ennyi egyezést, s ez megnehezíti a két nyelvcsalád rokonítását. Hogyan lehet magyarázni a morfológiai elemek azonosságát? A kölcsönzés kétségkívül kizárt dolog, hiszen tekintélyes mennyiségű alapvető elem azonosságáról van szó.

Пыен kérdésekre próbál választ adni egy érdekes cikkében M. Sz. Andronov: «Отдалённые деккано-уральские связи, не являющиеся родственными в обычном понимании, суть не более чем след какой-то их доисторической общности, след той эпохи, когда не было ни дравидийских, ни финно-угорских, ни самодийских языков, как таковых, но были какие-то другие языковые общности, в результате эволюции, диффузии и переразложения которых известные нам языковые семьи» (M. С. Андронов: О характере деккано-уральских аналогий [Языковые универсалии и лингвистическая типология, Москва 1969. 320]).

Andronov a történelem előtti időkbe helyez egy bizonyos nyelvi építőanyagot, amely már a nyelvcsaládok kialakulása előtt kész, s ebből a materiából a kialakulóban levő nyelvcsaládok felhasználnak bizonyos mennyiséget. Innen származik az a hasonlóság, amelyet nem lehet magyarázni sem rokonsággal, sem kölcsönös egymásra hatással, sem véletlen egyezésekkel (uo.).

Andronov így ábrázolja teóriáját sematikusán:

Végül kimondja, hogy meg kell vizsgálni, vannak-e ilyen típusú kapcsolatok a dravida-uráli, az uráli-indoeurópai, az urál-altáji, sémi-indoeurópai nyelvcsaládok között feltárt viszonyok sorában is.

A kérdést egyelőre nem lehet megnyugtatóan eldönteni. Andronov feltevése hipotetikus jellegű, Fokos elméletét sem vehetjük még egyértelműen bizonyítottnak. A kérdés megoldását elősegítené az altáji nyelvek determináló elemeinek tüzetes vizsgálata, végleges választ azonban az urál-altáji nyelvi kapcsolatok teljes tisztázása adhat.

6. Befejezésül vissza kell térni a dolgozat elején felvetett terminus technicus-problémára. Van-e artikulusz az uráli nyelvekben? Határozott igennel válaszolhatunk. Valamennyi uráli nyelvben megtaláljuk valamilyen formában. A kérdés az elnevezésen van, eddig a szakirodalom nem élt ezzel a kifejezéssel, kérdés, meghonosodik-e. Az artikulusz megléte nem attól függ, hogyan nevezik; megléte az uráli nyelvekben viszont tény.

Mióta él nyelvünkben a *reakciós* szó?

Sokan azt gondolják, hogy a *reakció* és a *reakciós* szó, illetőleg a politikai műszó-
kincsben kialakult jelentésáryalata csak 1945-től él nyelvünkben. Ez tévedés. A *reakció*
végső soron latin szó, ha nem is klasszikus. Newton törvényei szerint kialakult, új, de a
mi szempontunkból régi, eredeti jelentése még ma is él a fizikában: 'valamely erő műkö-
désével egyidejűleg keletkező, megnyilvánuló, ellentétes irányú erő; ellenhatás'. A ma-
gyar írók már a XVIII—XIX. század fordulóján megismerkedtek ezzel a fogalommal.
Márton József 1803-ban megjelent német—magyar szótárában pontosan értelmezi a
német nyelvben elterjedt szót: „Reaction, vízfzazhatás, vízfzazonerő”. Verseghy Ferenc
pedig 1826-ban a latin szót értelmezi magyarul és németül: „Reactio, vízfzazterőlködés:
Gegenwirkung” (Lexicon terminorum technicorum). A magyar szakirodalomban Kallós
Ede utalt először arra, hogy ennek a szónak meghatározott társadalmi viszonyok között
alakult ki a 'társadalmi visszahúzó erő', 'politikai konzervativizmus', 'maradtság' és az
'önként' jelentése. „Ennek a politikai szóképnak az alkalmazására az a visszahatás
adott indítékot, amelyet a francia forradalom eszméi az akkori európai kormányokban
keltettek . . . A haladó szellemű politikusok . . . akkoriban nevezték el először *reakció*-
nak azokat a rendszabályokat, amelyeket a maradtság és hatalomféltés a szabadság és
haladás eszméjével szemben . . . érvényesített . . . A szentszövetséget, amely a népek
szabadságvágyának elfojtását érezte feladatának, ezért tekintették a *reakció* győzel-
mének»” (Nyr. 74: 290). Az akkor kialakult jelentéshasználat mind a mai napig meg-
szabja a *reakció* politikai értelmezését és "kizárólag azt a visszahatást jelenti, amely
a haladás szolgálatában működő erők érvényesülését akadályozni törekszik" (i. h. 290).
Valóban. Eötvös József már 1837-ben az irodalmi élet mozgásának irányát jelöli e szó-
val: „A literatúrában is a mozgás pártja az, mely az első csapásra, mintegy roham által,
győzött: de már feltámadott a *reactió*, melyet minden diadal szül, s már új ellentömegek
egyesülnek más lobogók, új jelszavak alatt.” (Irodalmi tanulmányok 227 NSz.) Amikor
Kossuth Lajos 1848-ban írásban és szóban figyelmeztet az ellenforradalom veszélyére,
reakciónak nevezi ezeket a társadalmi erőket: „Bár léptünk volna föl a haza árulói ellen,
bár semmisíthettük volna meg a *reactio* fekélyét keletkeztében” (ÖM 13: 411 NSz.);
„majd elkövetkezik a theoriák ideje . . . most az istentelen *reactiot* kell megtörni” (i. h.
736). A szó ebben a korban Európában a forradalmi bírálat stílusában közismert meg-
nevezés volt. A munkásmozgalomban A Kommunista Kiáltványból terjedt el. Marx
Károly ebben a művében tisztázta a fogalmat. Kossuth és Marx reakciófogalmának
központi jegye a 'visszahúzó erő'. Ennek az erőnek a képviselőit Marx egy azóta szálló-
igévé vált fordulattal olyan egyéneknek nevezte, akik visszafelé akarják fordítani a tör-
ténelem kerekét. Kossuth az ilyen elemeket *reakcionárius* jelzővel illette: „*reactionarius*
árulás fészkevé ne válják Sopron megye” (ÖM 13: 425 NSz.), „az ország nagy rettegésbe
jövendő, ha Pozsonyt s olly nagy terrenumot feladunk, hol annyi *reactionarius* elem van”
(581), „némelly nyereszkezők . . . *reactionarius* és bujtogató szellemben kezdenek mű-

ködni" (597), „az armányt szövő s Erdély elvesztésén működő *reactionarius* sereg ellen kérlelhetetlenül lépjen fel" (927), „Hont megye . . . lakosságában a hazafiság érzése . . . le ne hangoltassék *reaktionárius* alattomoskodások által" (928). Ez az idegen szó még sokáig él nyelvünkben. Íme néhány egészen különböző időből, irányzattól, és világnézetből született megnyilatkozás: 1851: „legott a' *reactionarius* iránnyal a' szélsőségeket állította küzdésre" (Kemény: Még egy szó 63 NSz.); „magának a' valóságos *reaktionárius* pártnak" (40); 1864: „Chateaubrand . . . a *reactionarius* eszmék zászlóhordozója" (Szokolay V.: Arcisme 98 NSz.); 1870: „bátran szállandunk síkra mindennemű *reaktionárius* armánykodás, álproféták, szájhősök, valamint mindennemű erőszakoskodások ellen" Munkásmozg. tört. 1: 93 NSz.); 1902: „A nacionalizmus egy szúr alá fogta az összes *reaktionárius* elemeket" (Ady Endre: A fekete lobogó 108). A szó nemcsak melléknévi jelzőként hanem főnévként is egészen korán jelentkezik: 1867: „az új alkotmányt a *reaktionáriusok* támadása ellen megvédé" (Vahot I.: Honv. Könyve 48 NSz.); 1880: „*reaktionáriusok* izgatására" (Jakab Elek: Szabadságharc tört. 445–446 NSz.); 1884: „Van közöttük mameluk, professzionatus frondeur, nyílt és titkos *reaktionárius*, lesipuskás, antiszemita, klerikális, anarchikus, lármacsináló" (Mikszáth Kálmán ÖM 69: 88); 1907: „A klerikalizmus, a néppárt, Rakovszkyék s mindegyik koalíciós pártban szétszórt *reaktionáriusok* képesek mindenre" (Ady Endre: A fekete lobogó 110).

De nemcsak ez az idegen szó élt a nyelvünkben, hanem belső fejlődéssel a *reakció*-ból megszületett a *reakciós* melléknév is. Először 1902-ben Ady Endre prózájában találkozom ezzel a szóval: „ilyen pár évtizedes *reakciós* kor ötszáz évvel közelebb viszi a klerikális ultramontanizmus céljaihoz" (A fekete lobogó 66), „ma már a sajtó fele *reakciós* szemlemben dolgozza a magyar társadalmat" (101). Ady később is használja a *reakciós* melléknévet, teljesen elhagyva elődjét, a *reaktionárius*-t (ez utóbbit valószínűleg alakilag nehézkesnek tartotta). Így például 1908: „a mai *reakciós* politika éppen a társadalom maszlagolásán dolgozik" (72). 1918-ban és 1919-ben még közkeletűbbé válik ez a kifejezés. 1918-ban: „bevallottan *reakcióssá* lesz" (Mindenki újakra készül 2: 240; Illés Béla szövege). 1919-ben: „Egy *reakciós* pénzcsoport hatalmába akarta keríteni a Déli Hírlapot" (i. h. 322). Soltész Katalin is közölt egy adatot 1919-ből: „fekete *reakció*sok" (Nyelvtud. Ért. 56: 128). Ez a szó itt már főnév. Igaza van, hogy ez a fordulat kapcsolódik a felszabadulás utáni korszak politikai és sajtónyelvéhez. Viszont az is igaz, hogy az előzményeket tekintve kapcsolata 1919-ben elsősorban az 1838-ban felbukkanó és továbbélő, megerősödő *reaktionáriusok*-kal volt.

Az 1919 és 1945 között eltelt huszonöt évből nem gyűjtöttem anyagot. Az idegen szavak szótárai azonban sejtetik, hogy a szó abban a korszakban is használatos volt. Csak két példa erre. 1926-ban Horovitz Jenő „Idegen szavak magyarázata"-nak negyedik kiadásában a következőket írta: „*Reakció* = visszahatás, ellenhatás; (politikai értelemben:) az a törekvés, amely elavult intézményeket akar megtartani, sőt felújítani az államban; haladásellenesség, visszafelé haladás"; „*Reakciós, reaktionárius* = a reakcióhoz tartozó, a reakciót illető; maradi. A rég elavult állapotokat feltámasztani kívánó, haladásellenes". Igen érdekesek Tolnai Vilmos 1928-ban megjelent második, bővített és javított kiadású Magyarító Szótárának értelmezései: „*reactio*: 1. visszahatás, hatás; — 2. ellenhatás, ellenállás, ellenáramlat, ellenmozgalom; — 3. haladás-ellenesség, visszacsúszás, maradiság, ósdiság; — 4. önkény, erőszak [vö. absolutisticus, tyrannus]", „*reactionarius*: haladásellenes, szabadságellenző, maradi, ósdi".

Felszabadulásunk után a Szabad Nép első legális számában 1945. március 25-én többszörösen szóba került a reakció. A Kommunista Párt vezetői írták az első vezércikket. A mai olvasó számára is egyértelmű, hogy a harc megszervezéséhez szükség volt világos fogalmazásra, félreérthetetlen fogalmak használatára. Ez a *reakció* szó alkalmazásában is megfigyelhető: „fegyverrel is lemossuk a gyalázatot, amit a letűnt *reakció*

népünkre kent” (III. 25. 1), „A magyar demokrácia és nemzeti függetlenség szilárd alapjait rakja le azzal, hogy szétzúzza a magyar *reakció* évszázados intézményét . . . a nagybirtokrendszer” (3). Itt tehát a jelentése ’önkényuralom’. Ugyanebben a jelentésben használja a szót Révai József egy későbbi cikkében: „Az 1919-es ellenforradalommal a magyar feudális *reakcióba* oltott fasiszta rendszer győzött a nép fölött” (V. 1. 5). Ez a jelentés abban az időben valószínűleg elterjedt lehetett, mert a lap március 26. számának vezércikke a Horthy-rendszert egyszerűen csak *reakció*-nak nevezi. Ugyanez a tartalom található meg ebben a megfogalmazásban is: „A *reakció* 25 éves uralmát leplezik le a Szálasi-perben” (VIII. 28. 3). Már a Szabad Nép első számának első oldalán megjelenik a *reakció* szó abban az értelemben, amelyet később az Értelmező Szótár így fogalmazott meg: „<A hanyatló v. kül. a forradalomban legyőzött osztályok részéről> törekvés, mozgalom az elavult, idejétmúlt rendszer, intézmények, politikai uralom fenntartására vagy visszaállítására, haladó erők visszaszorítására, elnyomására.” Íme az 1945-ös példa: „A *reakció* nem alszik. Nem nyugszik bele egykönnyen a vereségbe, melyet szenvedett” (III. 25. 1). Kállai Gyula „Megindult a harc a földekért” című cikkében éppen ezzel a politikai erővel foglalkozik. Három idézet ezt pontosan megvilágítja: „A *reakció* máris kínos erőfeszítéseket tesz, hogy a végrehajtást [ti. a földreformét] meghiúsítsa . . . Az a tény, hogy most mégis eljutottunk a megoldáshoz, a *reakció* ellenállását magasra szítja, elszánt, halálos ellenállással fokozza . . . Meg kell lepni és le kell törni a *reakciót*. Lehetetlenné kell tenni készülődő támadásait” (III. 25. 3). Itt már az előbb említett jelentésárnyalaton (’törekvés’) kívül megtalálható az a fogalmi tartalom is, melyet nemrégiben a Magyar Értelmező Kéziszótár határozott meg: „A társadalmi haladásnak való ellenszegülés, ill. az ezt képviselő maradi osztályok, személyek összessége.”

Az osztályharc természeténél fogva újra találkozunk a *reakciós* szóval: egyrészt melléknévi jelzőként, másrészt főnévként kerül a szemünk elé a Szabad Nép 1945. év lapjain. Melléknévként: „Nincs mit csodálkozni azon, hogy a múlt *reakciós* kormányai nem váltották be ígéretüket” (III. 25. 1); „Az országnak fel kellett szabadulnia, az egész *reakciós* rendszernek össze kellett emolnia” (uo.); „A Szovjetunió, melyet megtámadtak *reakciós* uraink” (2); „a *reakciós* Magyarország egész államapparátusával együtt szétbomlott” (III. 26. 1); „Meghíusult [!] *reakciós* kísérlet a földreform elgáncolására” (cím, 3); „csírájában el kell fojtanunk minden *reakciós* támadást a földreform ellen” (i. h.); „amit a *reakciós* miniszter [Franciaországban] papírhíánnyal magyaráz” (IV. 29. 5); „A közélet megtisztítása a fasiszta banditáktól, *reakciós* élősdiéktől” (III. 25. 4). Főnévként azoknak a személyeknek a megnevezéseként, akik a ’reakció hívei, azt szolgálják, támogatják’: „A földreform szóserint kihúzza a talajt a *reakciósok* lába alól” (III. 25. 2). „A többi szabotálóval és *reakcióssal* együtt” (5); „Hiszen a *reakciósok* spekulálnak arra, hogy a földreform megbukik” (III. 26. 3); „Ne vigasztaljuk magunkat azzal, hogy nálunk csak Szálasiék voltak fasiszták, a többiek csak *reakciósok*” (V. 1. 5); „[a náci] Az angol, az amerikai polgári demokráciát . . . a Hitler-barát *reakciósok* alapján ítélték meg és nem látták mögötte az angol, amerikai nemzetet” (V. 1. 5). Érdekes, de nem véletlen, hogy összegyűjtött adataim többségében a *reakciós* (korábban a *reakcionárius*) főnév többszámban fordul elő. Ez a nyelvi jelenség annak a politikai tartalomnak a tükröződése, hogy a haladó politikában nem egyes emberek, hanem mindig emberek összessége, politikai erő ellen folyik a harc.

Elhagyva most a *reakció* szó továbbélésének figyelemmel kísérését, tovább folytatom eredeti céloknak megfelelően a *reakciós* életének vizsgálatát Nem foglalkozom azzal a sajtóvitával, amely a demokrácia fogalma körül folyt 1946–1947-ben (vö. Nyr 97: 481), s amelyben az a kérdés is felmerült, hogy „Ki a reakció?” E kérdésre válaszolt a történelem. Ugyanúgy 1948-ban az iskolák államosításakor fellángoló klerikális reakció taglalása sem nyelvi kérdés. Ez utóbbi esemény nyelvi vetületével egyébként Bakos

Ferenc foglalkozott „Klérus, klerikális” című cikkében (Nyr. 76: 295 és 297). Ugyancsak futólag érintem azt a politikai indítékú irodalmi névadást, hogy 1946—1947-ben *Reakczy Jóska* közismert figurája volt Ludas Matyi című satirikus hetilapunknak. Az én témámat érinti azonban e korszak kielezett politikai légkörének két mozzanata. Egyrészt ekkor terjedt el széles körben a *reakciós* szó, az újságok nyelvéből átkerülve a politizáló tömegek szóhasználatába, másrészt ekkor alakult ki az ’osztályellenség’, a ’szocializmus ellensége’, ’ellenforradalmár’ jelentésárnylat. Főnévként a szó elsősorban a beszélt nyelvben élt. Egész családunk (magamat is beéértve) használt ilyen kifejezéseket: *X. Y. reakciós vagy megrögzött reakciós, ez a reakciósoknak nem teszük* stb. Erre az időre és szóhasználatra utalt Kádár János 1962-ben az Ikarus-gyárban tett látogatásakor, amikor az osztályellenség fogalma szóba került: „A népek pedig emberségre, bizalomra van szüksége. Ha ez nincs, akkor az osztályellenség a maga oldalára tudja vonni az emberek egy részét, és összezavarodnak a frontok. Emlékeznek arra az időre, amikor azt mondták falun a parasztnak: »*Reakciós* vagy, mert nem lépsz be a tsz-be? Ő tudta, hogy nem reakciós, ha mondják is neki. De hátha akkor a báró úr sem reakciós, akire ugyanazt mondják, s aki valóban a barikád túlsó oldalán áll? Mi legfeljebb azt mondtuk az ilyen parasztnak: »Még nem vagy elég öntudatos.« De nem reakciós! Nagyon meg kell azt fontolni, kire mondjuk ezt” (Népszabadság 1962. III. 4. 3). Az 1956-ban azután kiderült, hogy ki vagy kik voltak az igazi reakciósok. Az újságnyelvi körülírásokban melléknévi jelzőként él a *reakciós* szó: 1956: „különösen a külső imperialista erők megkísérik a belső *reakciós* erőket mozgásba hozni” (Szabad Nép VI. 19. 2); 1957: „A kormány leleplezte a... *reakciós* ügynököket és provokátorokat” (Népszabadság IX. 3. 1); „A *reakciós* elemek külföldről, így Nyugat-Németországból is segítséget kaptak fegyverszállítások révén” (Közlemény. Népszabadság XI. 22. 2). Végül egy későbbi, élő nyelvi szöveget közvetítő példa bizonyítja, hogy élt a ’szocializmus ellensége’ jelentésárnyalat: 1962: „De honnan tudta olyan biztosan, hogy ez az asszony *reakciós*? Alkalmasint nem a szocializmust szidta, hanem a bab ára nem tetszett neki” (i. h. I. 17. 2).

Tovább él a ’politikai reakciót szolgáló, támogató’ jelentés is: 1957: „Az Egyesült Államok bizonyos agresszív körei politikájukkal igyekeznek maguk köré gyűjteni a kapitalista világ összes *reakciós* erőit” (Népszabadság XI. 22. 1); 1962: „a szocializmus építését fenyegető *reakciós* erők elnyomásáról van szó” (I. 17. 2); „A résztvevők elítélték azokat a *reakciós* sajtószerveket, amelyek hazug tájékoztatással a hidegháború szítására, a nemzetközi feszültség fokozására törekzenek” (I. 17. 2); „az imperializmus háborús terveit szentesítő *reakciós* körök” (uo.); „a gaullista személyi hatalom folytatni kívánja a *reakciós* antiszociális politikát” (VI. 3. 1). A szót mint melléknévet fokozni is lehet: 1974: „A NATO *legreakciósabb* köreinek kedvez” (Aezél György: Társadalmi Szemle 2: 7), „a *legreakciósabb* amerikai körök” (Kulcsár István kommentárja. Magyar Televízió, Híradó VI. 21.).

A nagyvilág forrongó eseményeiről ma is olvashatunk napilapjainkban. Három példával szeretném bizonyítani, hogy a politikai műszókinés mindig egyértelmű: 1974: „A *reakciós* erők most újból támadást próbálnak szervezni az indiai társadalom demokratikus vívmányai ellen” (Népszabadság V. 15. 3); „A *reakciós* erők provokatív akciói nyomán politikai feszültség Portugáliában” (cím VIII. 25. 1); „A Pravda csütörtöki száma erélyesen visszautasítja a nyugati *reakciós* sajtóorgánumoknak a szovjet—jugoszláv viszony befeketítését célzó kísérleteit” (XI. 1. 2). A francia elnökválasztási előkészület idején figyelmes lettem arra, hogy a rádió és televízió kommentátorai többször használják a *reakciós* szót. Így például: „*reakciós* Giscard d’Estaing” (Magyar Rádió. Esti Krónika 1974. V. 7.) és az egyik francia politikai párt „konzervatív, *reakciós* szárnyá”-ról beszélt Hável József a Magyar Televízió Hét című műsorában 1974. V. 5-én. Nyilvánvaló, hogy itt francia nyelvi ihletéssel van dolgunk. Megkértem Posgay Ildikót, hogy keressen

a L'Humanité megfelelő számaiban a francia *réactionnaire* szóra példákat. Várakozásomban nem csalódtam. Igaz, hogy a magyar újságírók fordulatainak francia eredetijét nem találta meg, de kiírt adatai ékesen bizonyítják, hogy a francia baloldal politikai szókinésében mindennapos a *réactionnaire* használata: „à sa politique *réactionnaire*” (1974. II. 21. 8); „la tradition *réactionnaire*” (IV. 5. 1); „face a là droit *réactionnaire*” (IV. 10. 6); „Il a étalé le soir du 5 mai sur les écrans de télévision, avec cynisme, la joie *reactionnaire* ambitieux, qui espère voir arriver l'heure d'accéder au pouvoir” (V. 15. 1). Ezzel legalább is számomra bebizonyosodott, hogy a felszabadulás óta a mi politikai nyelvünkre erősen hat a francia baloldal szókinése. Ahogyan 1945-ben a *reakciós minisztert*, úgy 1974-ben a *reakciós Giscard d'Estaing-t* fordították franciából. Itt jegyzem meg még azt is, hogy valószínűleg a *retrograde* szó is *reakciós*-sá lesz a magyar nyelvben. (Vö: „Nous saluons chaleureusement cette victoire communes des forces démocratiques italiennes, qui constitue une contribution à la riposte offensive donnée par les travailleurs d'Europe capitaliste à la politique *retrograde* des grandes monopoles.” L'Humanité, V. 15. 1). Itt most nem érintem azt a nyilvánvaló tényt, hogy a szovjet sajtó nyelve az oroszból való fordításon keresztül ugyancsak hatott (vö. реакционный, реакционер) a magyar újságírás stílusára.

Végül egy-két megjegyzést még a *reakciós* főnévről. Ma ritkán lehet találkozni ezzel a szóval. Mindkét adatom a tömegkommunikáció gyorshíréből származik, s többes számú nyelvi forma: „Jugoszlávia a *reakció*sok céltáblája lett” (Magyar Televízió. Hírek 1974. II. 17., fordítás) és „kubai *reakció*sok befolyása alatt állnak” (Híradó X. 3. Ipper Pál kommentárja, a szó itt az *ellenforradalmár* szinonimája volt). Az élő nyelvi példák azt mutatják, hogy a szó jelentése, hangulati értéke egyaránt negatív, szófajisága pedig állítmányi helyzetben bizonytalan. Két unokahúgom járt 1963–1970 között egyetemre. Ebben az időszakban beszélgetés közben jegyeztem fel a húszéves lányok értékítéletét. Az idősebb, az orvostanhallgató, egyik évfolyamtársáról mondta azt, hogy „az *reakció*s”, kérdésemre, hogy mit ért ezen, azt válaszolta, hogy a falusi életforma híve, dicsőíti az elmaradt, civilizálatlan körülményeket. Fiatalabb unokahúgom, akkor műegyetemi hallgató, elmondta nekem, hogy barátnője vőlegényét azért nem kedveli, „mert *reakció*s”. Kérdésemre, hogy ez pontosan mit jelent, azt válaszolta, hogy „nyugatimádó”. 1973. december 1-én a villamoson tanúja voltam két leány beszélgetésének. Arról panaszkodtak, hogy egy harmadik kijelentette róluk, hogy *reakció*sak, s az a bizonyos harmadik még nem is volt KISZ-tag! Ilyen körülmények között hangzott el ez a mondat: „én nem vagyok *reakció*s, nem vagyok nyugatimádó”. Ezzel tehát az 'osztályellenesség', a 'szocializmus ellensége', majd az „ellenforradalmár” után a 'nyugatimádó' jelentésárnyalat is kezd kibontakozni.

Összefoglalva: a *reakció*, *reakcionárius* szó a magyar politikai műszókinésbe az 1848-i polgári forradalom idején került be. A *reakció* szó ma is él, de a *reakcionárius* lassan eltűnt a magyar nyelvből annak ellenére, hogy főnévi formája azonos volt a *funkcionárius*-sal. A *reakció*s pedig valószínűleg a XIX. és XX. század fordulóján született. Jelentése, mint minden baloldali politikai műszóé, világos. Az elég korán kifejlődött alapjelentése mindmáig megmaradt. A fogalom száz év alatt a magyar történelem tragikus fordulatai miatt egyre tisztább lett. Az idegen nyelvi példák az újságnyelvi fordítások útján erősítették az alapjelentést. Jelentésárnyalata ('a szocializmus ellensége') és viszonylag rövid hangalakja következtében az élő nyelven alkalmas arra, hogy közvetlen politikai értékítélet kifejezője legyen, bár negatív asszociációi miatt csak szigorúan meghatározott nyelvi és társadalmi környezetben használható.

R. Hutás Magdolna

Gyöngyözés — fahegyvágás. A Széchenyi uradalomnak a „Sopron Vármegyében és Fölső Vidéki Dominiumhoz tartozandó Nagy Erdők gondviselésére rendelt Erdő Ispánnak Instructiojá”-ban, melyet 1760. szeptember 28-én adtak ki, olvashatjuk a következőket a legeltetés és bérezés rendjének gondos rögzítése után: „Ezek a Nyári Legeltetés iránt lévén, télen *Gyöngyözésre* és más a'féle haszon vételére a Nagy Erdőnek, senkit az Erdő Ispán az Uraknak [ti. az erdőtulajdonosoknak] hire és Speciális Commissiója nélkül be fogadni ne merészellen” (OL, Széchenyi család lt. II/28, 172/C).

Kérdés, mit is jelenthetett a *gyöngyözés* kifejezés, és mit érthettek az e kifejezéshez kapcsolt „más a'féle haszonvételek”-en?

Az már a szöveg környezetéből is kiolvasható, hogy a *gyöngyözés* a legeltetéssel, mégpedig az állatok téli tartásával kapcsolatos, amely korábban gyakran az erdőben történt. További felvilágosítást viszont azokból a recens adatokból kaphatunk, amelyek Dunántúl erdős vidékein szinte napjainkig gyűjthetők, s amelyek alapján némi áttekintést kaphatunk a hajdani téli állattartásról, s főképpen a marhák, illetve ökrök teletetéséről. A legrészletesebb adatok a Balaton déli partján fekvő Balatonendréből állnak rendelkezésünkre. Ez a falu ugyan elég messze fekszik Sopron megyétől, mégis az itt regisztrált adatok alkalmasak lehetnek az említett kifejezés tárgyi háttérének pontosabb felderítéséhez.

Az idősebb emberek emlékezet szerint e faluban a múlt század végén még tartottak „rédeg állatot”, főképpen ökröket, amelyeket télen az erdők nagyra nőtt *avar füve* táplált. Ahogy viszont a hó leesett, a fű is hó alá került, s így más táplálékról kellett gondoskodni. Ekkor került sor a *gyöngyözésre*, azaz a nagy fák ágain sűrűn megtelepedett fagyöngy levadgosására, amelyet az ökrök különösképpen szerettek. Mint mondták, a fagyöngy kitűnő tápláléknak bizonyult, amelytől a lesoványodott ökrök hamarosan jó erőre kaptak és még szőrük is kifényesedett.

A fagyöngy leginkább az idősebb, nagy fákon tenyészett, így leszedésük nem kis fáradtsággal — és nem is minden eszköz nélkül — történt. Gyöngyözésre különleges, görbe pengéjű késeket szoktak használni, melyeket Endréden *gyöngyöző kapocs*-nak, *gyöngy-szedő kapocs*-nak mondták. S e kések azért is érdemelnek különleges figyelmet, mert a velük csaknem teljesen egyező formák — igaz, eltérő szerepkörben — szinte az egész Dunántúlon fellelhetők Eredetüket tekintve igen régiek: a kelta-római korig vezethetők vissza, s azóta igen sokféle funkcióban szolgálhatták e kések az ott megfordult népeket, legutoljára és leghuzamosabban a magyarokat.

A legkorábbi funkciókban maradhattak fenn a Balatonfelvidéken, ahol az erdők és legelők rendszeres tisztítására, tüske vágásra használták e görbe késeket, melyek itt kb. 100—120 centiméteres nyéllel voltak felszerelve. A Balaton környékén, valamint a Duna mellett, és általában a vizenyős, nádas helyeken, nádvágóként tűntek fel, rövidebb, 60—80 centiméteres nyéllel. Másutt pedig, mint Szentgálon is, vesszőszedésre használták őket, s ekkor a nagy fák méretének megfelelően, 2—3 méteres nyéllel kellett őket ellátni. Ugyanilyen hosszú nyelet tettek a görbe kés fejébe akkor is, ha azt fagyöngy szedésére, *gyöngyözésre* használták. De érdemes megemlíteni azt is, hogy Sopron, Vas, Veszprém megye azon helységeiben, ahol a szabad erdőhasználatnak az erőteljes allodizáció végét szakította, viszont a száraz fa hordásának némely napokban azért megmaradt a lehetősége, a lakosok a száraz fa letöréséhez gyakran *ágtördelő kampó*-t is használtak, ami pedig nem más, mint az említett görbe kés. Ennek vas fejét szokták zsebükben, csizmaszárukban magukkal vinni, s az erdőn hosszú nyélbe ütni, hogy a magasabb fák száraz ágait is letörhessék vele. Valószínű, hogy e görbe késnek az ágtördelő funkciója csak másodlagos, kései, s csak azóta lett általános, mióta az erdő szabad élése s ennek kapcsán a fagyöngy és az ágak lemetélése tilalmassá vált. Ha viszont ez így van, akkor

a szerszám — változott funkciójában is — alkalmas arra, hogy a hajdani fagyöngy- és vesszővágás szélesebb, általánosabb elterjedését is feltételezhetővé tegye.

A fagyöngy különben nem egyedül szolgált a rideg állatok téli táplálására. Ez különösen megfelelt a célnak, de emellett etetni szokták a fiatal hajtásokat, s a nagy fák vesszős ágait is. Ez utóbbiakat ugyancsak a fenti görbe késsel kellett a fáról levagdálni. Takarmány szűkében egyébként a falvak népe ezért szokott fahegyet vágni, amit vagy helyben ettek meg, vagy szekéren haza szállítottak. A XVIII. század közepétől kezdve a jobban szervezett uradalmak rendelkezéseiben, amelyeknek az erdeit is jobban őrizték, gyakran találkozhatunk a „fahegy vágás” tilalmazásával, illetve annak büntetésével. A Széchenyi uradalom erdőispánjának 1753-ból való jelentése szerint ebben az évben elforduló 23 kihágás közül 8 éppen fahegyvágás volt. Erdemes ezek közül néhányat idéznünk: a 7. pont szerint pl. az erdőőrök „Alföldi urnak [kinek, compossessor lévén, az erdőlésre joga volt !] szolgálut vettek el egy hosszú lánczot, azért, hogy a Szabad erdön egy *szekér fahegyet vágta*” (Széchenyi cs. II/28, 170/A). Vagy: „Festetics Urnak Családi gazdája jobbágyokkal együtt ell jöttek az ujkéri Csonkásban *vesszőt vágni*, de vissza vettem jöttöket . . .” (uo.) Ez a két megjegyzés még azért is figyelemreméltó, mert mutatja, hogy a fahegy- és vesszővágás a földesurak és gazdasági tisztjeik gyakorlatában sem volt ismeretlen a XVIII. század közepén. A legtöbb kihágást természetesen a falunak szegényebb népe követte el, s ezért gyakoribbak az alábbihoz hasonló feljegyzések: „Cséry erdő őrzők egy Iványi embertül vettek ell két fejszét, azért hogy *fahegy vesszőt vágott*” (uo.).

A fahegy, illetve vesszőtakarmány vágásának különben máshol, szinte napjainkig is fennmaradt az emléke, ahol nagy erdőségek voltak. Az 1950-es évek elején a Heves megyei Verpeléten az akkor 90 év körüli N. Csorba Mátyás is beszámolt arról, hogy gyermekkorában, a falubeliek, ha tél végén a takarmányból kifogytak, éhező állataikat a Mátra erdejébe hajtották, s ott fiatal hajtást, vesszőt, ághegyet vagdostak le nekik, s azt többnyire a helyszínen, halomba dobálva, feletették.

Csigar. A magyar nyelv, de különösen a nyelvjárások, úgy tűnik, igen gazdagok a fiatal fák, bokrok, sarjadékok jelölésére szolgáló kifejezésekben. Anélkül, hogy most ennek a kutatásban hasznosítható jelentőségére utalnánk, a továbbiakban egy kifejezés jelentésének, kapcsolatainak pontosabb meghatározásához szeretnénk hozzájárulni néhány történeti adattal, melyek az eddig ismertekhez képest elég koraiak. A *csigar* szavunkról van szó, amellyel nyelvészeink elég mostohán bántak. Mert amíg a hozzá hasonló tájnyelvi kifejezések, mint a *csepe*, *csepely*, *csepőte* vagy *csiatag* a TESz.-ben külön címszót kaptak, s a *cserke* szónak is Reuter C. egy jeles kis cikkben fedte fel eredetét (MNy. 59: 222—4), *csigar* szavunk nemcsak a TESz.-ben nem kapott helyet, de még a MTSz.-ben sem külön címszót: a hasonló jelentésű *csiharral* vonták össze. Gombócz — Melich M. Etymológiai Szótára (1929.) volt az, mely külön címszónak vette fel — akkori gyér adatai ellenére is — a következő jelentéssel: 1. 'fiatal, tölgyfa, tölgyhajtás'; 2. 'furfós bot'. Adataink, melyek a XVIII. sz. második feléből, illetve a XIX. sz. elejéről valók, mintha Gombóczék nézetét támogatnák.

Első adatunk annak a pernek anyagából került elő, melyet a Sopron megyei Nemeskéren tartottak 1786. január 2-án, s amelynek az lett volna a feladata, hogy a csapodiaknak a Nagy-erdőben tett kártételeit pontosabban meghatározza. A tanúknak feltett kérdésre a röjtöki, 55 éves Ujvári Ferenc jobbágy a következőképpen felelt: „A 'Fatens jelen volt és Szemeivel látta, midőn az ell múlt 1785^{ik} esztendőben Januarius hónapnak közepe táján Csapodiak Méltóságos Gróff Széchenyi Uraságh Nagy Erdeire ki menvén legh alább harminczan a' Szógagyór Szilben tőrül a fiatal *Csigarokat vágta*tk, — s mint olvashatjuk — megh is szollította eöket, hogy kár az olyatin fiatal fákat le

vágni, egyéberánt is elő nékiek, mint csapodiaknak nem szabad a' nagy erdő, a' Szánnyaiakat pedig addig — említette — miglen a' fát vágják s'ell készítették, a csapodi csernek szélén állították megh . . ." (Széchenyi lt. II/28, 178/N). A fenti értelmezés szerint tehát a *csigar* törül metszett fiatal fa, amely azért mégsem vessző már, hanem olyan, amit tűzre is használhattak. Erre vonatkozhatott talán a tanúnak az a megjegyzése, hogy „kár az ollyatin fiatal fákat le vágni”.

De a *csigar* nem is akármilyen fát, haszontalan bokrot jelölhetett, hanem kifejezetten fiatal, nevendék fát, mit óvni, védeni kellett. Az ugyancsak Sopron megyei Ság Helység lakói 1802. okt. 25-én kötöttek szerződést az uradalommal, melynek értelmében a helység 13 hold erdejét ki kellett tisztítaniok, de közben a „nevendék fátskákra” különös gonddal kellett vigyázniok. A szerződés 1. pontja szerint: „Köteles a Helység a ki méretendő erdő darabban mindennemű csalitot, tüskét, s más bokrokat föld szint kívágni s a ki vágott csalitot a vágásbul jövő Mártius végéig kitisztogatni”. Ugyanakkor, amint azt a szerződés 2. pontja megszabta, „a nevendék fátskákat, mellyek jó reménységet adnak magok felől, ki nem kell vágni, hanem fel kell nyesni” (Széchenyi lt. II/28, 178/N).

Ezek között a „nevendék fátskák” között sarjadt a *csigar* is, amint az a Széchenyi uradalomnak némely Sopron megyei falujában kihirdetett büntetések taksájából is kiderül. Az 1802. november 27-én kiadott és például Jánosházán 1803. április 25-én a falu népe előtt „közönségesen” ismertetett „kártétel-taksa” 22. pontja szerint ugyanis „aki a nevendék vágásban *csigart*, vagy vesszőt vág, az fizet 12 frt-ot, vagy szekerét, marháját veszti”, s fizet még 24 krajcárt is. S hogy mennyire értékes lehetett a „nevendék erdő”, arra az előző pont is utal, mely szerint „aki vágásban vagy ültetésben — hol a *csigar* is nőhetett — a ki szabott utrul kitér, s az ültetést vagy fa nevendékeket ell járattja, a Jáger által tett betsü árán kívül a kárnak, ha először tapasztaltatik fizet 5”, s ha másodsor, 10 forintot (Széchenyi lt. II/28, 177).

A gondos védelmet s a súlyos büntetést a fiatal erdők óvása indokolta. Viszont a fiatal sarjadék, a *csigar* a falvak népének nem annyira tüzelésre, mint szerszámfának, főleg szerszámnynélnek kellett. A fák ágai ugyanis sosem adtak olyan fejszébe, vasvillába való erős, szívós nyelet, mint a töről sarjadt fa. Az országnak azokon a részein, hol bőven volt erdő, még a favillákat is eféle sarjadékok hasítékaiból készítették: ezért is például Magyarországnak a keleti felében, hol a nyugatinál jóval bővebben állt rendelkezésre még a század elejéig is az erdő, általános maradt a fiatal sarjadékból hasítással készített favilla, míg nyugaton csak toldott ágú készült, melyet nagyobb fák törzséből is elő lehetett állítani. Fejszenyelet, melynek különösen tartósnak kellett lenni, a legutóbbi idő-kig a Dunántúlon is sarjadékfából készítették.

A *csigar* tehát a husángszerű, nyélnek is felhasználható, töről metszett sarjadékot jelenthette a Dunántúlnak nyugati részében. Lehetséges, hogy a *csihar*-ral egybevonható, de ennek jelentése, úgy tűnik, nem egészen fedi a Gombócziek által is felvett jelentés-tartalmat. A történeti adatok viszont ezt erősítik meg.

Takács Lajos

Grétsy László: Anyanyelvünk játéka. Budapest, 1947. Gondolat kiadása. 292 lap

Hogy stílusosan kezdjem: hátán hordja igaz szavú fülét; mi az? Megoldás: Grétsy László játékgyűjteménye. Hátoldalának fülszövegéből idézem: „A sok szórakoztató rejtvény és játék mellett anyanyelvünk gazdag és változatos birodalmával is jobban megismerkedhet az olvasó. A könyvet játékosága különösen alkalmassá teszi arra, hogy az iskolai nyelvi nevelésben is sokoldalúan felhasználható legyen.”

Már csak az idősebbek emlékeznek azokra az évekre, amelyekben a játékos ismeretterjesztést is, az oktatás játékos módszereit is burzsoá ideológiai behatolásnak bélyegezték. Napjainkban a rádió, a televízió és a sajtó egymással versengve adnak teret ilyen célokra. De a kapuk nem önmaguktól nyíltak ki, nem is csak belülről nyitogatták őket, hanem az erre termett nyelvészek kopogtatására is.

A játéknak legáltalánosabb neveléstudományi-lélektani kutatása és a játékfajták módszertani, oktatástani feldolgozása közt ma is van még tudományos úr. A szocialista nevelésügy kitűnő futurologusa, Vadas György nem alaptalanul szögezi le, hogy „a játék az intézményes nevelés részéről eddig mellőzött vagy bagatellizált” nevelési terület, és a jövőben kell „valódi társadalmi jelentőségére” emelnünk (A nagy modell. Kézirat gyűjtemény. Bp., 1973. 65); részterületeinek törvényszerűségeit a közeljövőben kell módszeresen feltárnunk (uo. 83).

A játékmesteri gyakorlat kétségtelenül az elméleti kutatók kezére dolgozik. Sok mindenben van még behozni valónk, de szellemi játékok „gyártásában” az élenjáró népek közé tartozunk. A logikai és matematikai játékokról számos könyv jelent meg az utóbbi években. De ma már megvan a nyelvi játékoknak, a játékos nyelvi ismeretterjesztésnek is a vezérkara. Grétsy Lászlónak a könyve összegezi a szerzőnek a rádióban, a televízióban és a nyelvi játékok klubjában szerzett saját tapasztalatait a feladványfajtákról, játékművekről; és összegezi a hasonló témával foglalkozóknak — Vargha Baláznak, Magassy Lászlónak, Hernádi Sándornak, Szende Aladárnak — eredményeit, ötleteit.

Összegez és folytat. Vargha Balázs az általános iskola alsó és (a Játékkoktélban, a „Játsszunk a szóval!”-ban) felső tagozatába járó kisdíjakot tanítja meg ezekre az izgalmas nyelvi játékokra. Az „Anyanyelvünk játéka” a közönségnek más korosztályaihoz szól: elsősorban a felnőttekhez és a középiskolák harmadik-negyedik osztályosaihoz.

A felnőttek persze éppúgy igénylik az olvasmányosságot, mint a serdületlenebbek. Grétsy László könyve ezt az igényt is kielégíti. De alig hinném, hogy csak az olvasmányosság érdekében leplezi, hogy a kötet nagyjából a leíró nyelvtan hagyományos beosztása szerint épült föl. Nyilván ő is jól látja, hogy a jelentéstan alapkategóriáinak m i n d e n n y e l v i j á t é k b a n fontos szerepük van. Hogy is lehetne ilyen fejtörőt elképzelni a rokonértelműség, többjelentésűség, azonosalakúság, illetve a hasonlóalakúság meghatározó tényezője nélkül?

Így aztán megállapíthatjuk ugyan, hogy az első fejezeteknek, amelyek az írás-hangzás viszony játékaikat mutatják be, a hangtan a középpontjuk; de vajon az utolsóknak,

a rímelési-verstani fejtörőknek nem ugyanaz-e? A második tömbben a szójelentéstan egyéni és társas fejtörői következnek. A szójelentéstant a szólásmondásokkal foglalkozó frazeológiai fejezetesokor köti a mondatjelentéstanhoz. Utána a szóalaktan és a mondat-tan szórákoztató oldalát mutatja be néhány iskolai célra is hasznos játékban. A kötetet a már említett verstani talányosdi zárja.

A kötet az olvasónak főként szókészleti, jelentéstan, helyesírási ismereteit bővíti, az analízis-szintetizáló képességet, elemző készséget erősíti. Minduntalan ráébreszti játékos olvasóját anyanyelvi ismereteinek korlátaira, és így csábít szótárak és kézikönyvek (ÉrtSz., ÉrtKSz., TESz., O. Nagy Gábor munkái stb.) használatára.

Azt hiszem, még nincs itt az ideje, hogy a könyv szószármaztató és jelentéstörténeti játéka (151–61) általánosan elterjedjenek. A nyelvi fejtörőkben a nyelv ma még szükségképpen mint kész rendszer tudatosul. Kész, de éppen hogy nem lezárt rendszer! A költészet után alighanem itt kap legtágabb teret a nyelvi fantázia, a nyelvalkotás. Sokszor találkozunk a könyvben „laikusok” nevével. A szerző nemcsak az ötleteik tulajdonjogának tiszteletétől vezérelve emlegeti őket. Ezzel is arra biztat, hogy mindenkiben benne lakik a nyelvalkotó — csak szabadjára kell eresztetni. Így az „Anyanyelvünk játéka” napjaink divattémájához, a „nyelvi kreativitás” kutatásához is hozzájárul.

S vajon nem ébreszt-e rá Grétsy László önkéntelenül is nyelvészetünk némely adósságára is? Tengernyi rébusza tengelyében áll a hasonló alakúság, a paronimika. Találhat-e vajon az érdeklődő erre a jelenségre valamilyen összegező tanulmányt?

Hasznos, fontos könyvecske. Ezért a várható második kiadásban jó volna néhány helyen alkalmazkodnia az iskolai oktatás elnevezéseire. Nagyközönséghez szólva maradjunk a birtokos személy rag megnevezés mellett a személyjel (194) és az -é birtokjel minősítés mellett a birtokrag (204, 275) helyett! Az igekötő a magyarban szabad morféma, tehát t ő ; még játékban sem szerencsés k é p z ő v é (193) lefokoznunk.

Grétsy László társadalmi feladatot old meg azzal, hogy tömegeket vesz rá nyelvi játékokra. Ahogy Heller Ágnes mondja, a játék a képességek önkéntes kibontakoztatásával, kötelességeken kívüli voltával sajátos szabadságtudatot és szabadságszérát teremt. A nyelvi játék is! Igaz, a játéknak ez a szabadsága szubjektív; teljes értékűen objektív csak úgy válik, ha az ember a való életben is érvényesítheti szerzett képességeit (A mindennapi élet. Bp., 1970. 300–1). Vagyis ha az anyanyelvi játékokban olyanmire urává lesz a szónak, hogy az önmegvalósítás, személyiségkibontakoztatás, társadalmassulás feladatainak megoldása közben le tudja győzni a nyelvi akadályokat. Ehhez azonban nemcsak nyelvi játékok, ismeretterjesztés, jó iskolák, tanárok szükségesek, hanem a tartalmas, igaz szót komolyan vevő, az üreset elítélő társadalom. Efelé haladunk.

Török Gábor

Cs. Gyimesi Éva: Mindennapi nyelvünk. Bukarest, 1975.

Kriterion Kiadó, 124 lap

Hazai nyelvművelő irodalmunk mellett érdemes figyelemmel kísérnünk azokat a nyelvművelő írásokat, amelyek határainkon túl jelennek meg. Az anyanyelv az a közeg, amelyben az ember otthonosan mozog, amelynek segítségével a legkönnyebben szerzi meg ismereteit ott is, ahol más a hivatalos nyelv.

Gyimesi Éva könyvében majdnem félszáznyi kis nyelvművelő cikk látott napvilágot. A bevezető Ajánlásból idézek néhány sort: „...egységet teremtő törekvésem

az volt, hogy az . . . frások lehetőleg a mindennapok nyelvén, közérthetően szóljanak az olvasóhoz. Ám e cél elérésénél jóval többet jelentene, ha sikerülne a cikkekbe rejtett személyes vallomás hitelével megéreztetni s maradandó útravalóvá tenni mindennapi nyelvünk — kenyerünk — józét” (5). Úgy érzem, sikerült megéreztetnie.

Cikkeit három csoportba osztja. Az első „Az ember vallomása” címet viseli. Itt a nálunk is fellelhető személytelen, szürke nyelvi sablonokat, a fellengzős mondatokba burkolt semmitmondásra hoz találó példákat. Említi a felelősség alól kibújó személytelenítő többes szám használatát, a *kerül, nyer, történik, jut* túlbuzjángzását, az egyszerű fogalmak hosszadalmas, körmönfont, ködösítő kifejezéseit, a feltételes mód udvariaskodó halmozását, egyes irodalmi és művészeti kritikák zagyva homályosságát. — Találó mottók, költői idézetek színesítik írásait, amelyek itt főképp a nyelv és gondolkodás viszonyával foglalkoznak.

A „Mindennapi nyelvünk” sorozat a „nyelv és társadalom” címet is viselhetné. Említi a megszólítás nehézségeit, amellyel bizony itt is küszködünk szóban és írásban egyaránt. Számos cikk szól a hasonló hangzású, de nem azonos jelentésű szópárokról, a birtokos ragozás jelentésárnyalatairól, a hasonló ragok és képzők helyes használatáról, a tulajdonnevek megkülönböztető ragozásáról, a többes szám használatáról stb. Érdekes cikk hívja fel a figyelmet a természettudományi és technikai szakszókincs behatolására a köznyelvbe. Olvashatunk egyes divatszavak mértéktelen elbuzjángzásáról (*profil, minőség, komoly, döntő*) — arról a furcsa jelenségről, hogy valaki panaszkodva említi, hogy *vakbele, vérnyomása* vagy *hőmérséklete van* —, az *aki, amely, ami* használatáról, a nyelvi modorosságokról, a hasonló hangzású idegen szavak összetévesztéséről, a tükörfordításokról, a kétnyelvűségről, a felemás szólásokról, az igei vonzatok tévesztéséről, az irodalmi archaizálásról stb. A mi szempontunkból különösen érdekes a *-nók ~ -nők* feltételes módú többes sz. első személyű tárgyragok használatáról szóló kis írása. Országunk északkeleti csücske kivételével a *tudnók, ismernők* alakok nem élnek nálunk. Ezért ez a forma kiveszében van, a *tudnánk, ismernénk* alanyi ragozású alakok fokozatosan kiszorítják. Még azok sem használják mind és mindig helyesen, akik beleszövik beszédjükbe vagy írásukba. Erdélyben azonban más a helyzet. Ott a *-nók ~ -nők* használatának erős népnyelvi gyökerei vannak. Székelyföldön és a Kalotaszegen ma is élő jelenség. Ott tehát nem különleges archaizálás vagy finomkodás, hanem nyelvi tény, amely néhány régies múlt időnkkel együtt különleges zamatot kínál a hallgatónak vagy olvasónak. Mint a köznyelv helyi színezetű sajátja továbbra is fönnttartható, hiszen valaha kötelező norma volt az egész nyelvterületen, tehát megértési nehézséget sem okoz.

Az utolsó csoport a „Nyelv és irodalom” összefoglaló címet viseli. Mindjárt az első darab néhány csángó népdal sorából szedegeti ki féltő szeretettel a köznyelvből csak származékaiiban ismert tőszavakat, amelyek csak a magyar nyelvterület e távoli zugában elevenek. Így a 'fáj' jelentésű *sér ~ sérík*: a *sért, sériül, sértődik, sérelem* alapszava:

Siér e genge szüvem, iérted *siér*,
Valameggyig iélek, mindig *siér*.

Vagy az *aszik, aszal, aszály* szócsalád *asszú* származéka 'kiszáradt' jelentésben:

S ott sem szálla szeép züöd ágra,
Leszálla egy *asszú* ágra.

Ezek az ősi szóalakok is hozzájárulnak a népköltészet archaikus szépségéhez. A fejezet további darabjaiban Sütő András, Cseres Tibor, Tamási Áron, Páskándi Géza, Déry Tibor, Németh László stílussajátjaival foglalkozik. Bemutatja többek közt a „dikciót”, a bonyolult, de művészi szerkezetű mondatéptményeket, majd rövidebben

tagolt, de értelmileg szorosan egymáshoz fűződő mondatláncolatok belső ritmusát. Finom elemzéssel érzékelteti, hogyan telik meg egy viszonylag egyszerű és szokványos tájleírás feszültséggel és lüktetéssel azáltal, hogy mesteri módon váltogatja az író a nyomatékos szörendet.

„Tudunk-e költészetül?” címen irodalmi dolgozatok alapján mutatja be, mennyire hajlamosak a diákok a sablonos broszúra ízű fogalmazásra, és sokan mennyire csak szokványos szólamokkal szólnak József Attila vagy Áprily Lajos költészetéről. A legtöbb tanuló csak a szövegszerű megértésig jut el, legfeljebb *mély* jelzővel és néhány útszéli frázissal „díszíti” a prózává hígított költeményt. Kitér az alpátosz stílusvirágaira, a hamis ellentétekre, a meghökkentő és mosolyra készítő képzavarokra.

Befejezésül Szabó Lőrinc három szonettjét elemezve mutatja be, hogy az egyik legszigorúbban kötött versforma sem nyűg az igazi költő számára, hanem „szabadság a forma fegyelmében”.

Gyimesi Éva könyvecskéje új szín a magyar nyelvű irodalomban. Azzá teszi témáinak gazdagsága, színessége, jól válogatott, találó idézetei, stílusának egyéni vonásai és nem utolsó sorban humorérzéke is. Jó példát mutat arra, hogy a józan tárgyilagosság összefér az emelkedett stílussal, ha a tárgy szerete és a szépség iránti fogékonysága melegeíti át az író sorait.

Kálmán Béla

Giulio Herczeg: *Saggi linguistici e stilistici*. Firenze, 1972.

Leo S. Olschki Editore, 623 lap

A magyar mondattani és stílisztikai kutatásai révén jól ismert Herczeg Gyula másik szakterülete az olasz nyelvészet. Érdeklődési köre ott is ugyanaz: a mondattan és a stílisztika. Idevágó kutatásainak eredményeit olasz szakfolyóiratokban közli. A terjedelme, tematikai változatossága és tanulságai miatt egyaránt imponáló kötet lényegében tanulmányai egy részének a gyűjteménye.

A huszonhét fejezet tartalma valóban nagyon változatos, hisz sokféle nyelvi, elsősorban mondattani jelenség vizsgálatát foglalják magában. Pusztán felsorolásuk is meggyőző arról a sokszínűségről: a körmondat és az ellentét szerkezete, a jelen és a múlt idejű melléknévi igenév, az idő- és a célhatározói mellékmondat, a formája szerint feltételes mellékmondat, az indirekt kérdő mondat, a hiányos alárendelő mondatok, a jelen és a történeti jelen idő használata stb. A grammatikai vizsgálatok anyaga az olasz szépirodalom Dantétól, Petrarcatól és Boccacciótól Machiavellin, Goldonin, Leopardin, Manzónin és D'Annunzióig át a jelenig, Ginzburgig vagy Moraváig. Ezért Herczeg kötetét az olasz szépírói nyelv mondattana történeteként is felfoghatjuk.

A vizsgálat azonban nemcsak grammatikai, hanem stílisztikai is. A szerző ugyanis sohasem áll meg a nyelvtani szempont érvényesítésénél, hanem tovább megy, és stílisztikailag is tanulmányozza a kérdéses jelenséget. Maga a stílisztikai vizsgálat a nyelvi jelenségek funkcionális értékelésében csúcsosodik ki. És ez ma jobb és egyben modernebb szempontnak számít, mint a francia stílisztikai iskolától kezdeményezett affektivitás, esetleg a valamivel tágabb körű expresszivitás vizsgálata. És van még egy másik előnye is, amit Herczeg könyve jól igazol: kevésbé szubjektív, inkább mentes a belemagyarázásoktól, egyszóval szilárdabb tárgyalási alapot biztosít. És erre a Croce hatása alatt meglehetősen spekulatívva lett olasz stílisztikában nagyobb szükség van, mint másutt. A válságból, a pangásból kivezető út szilárd alapozást kíván.

A stílisztikai szempontú összegezés mellett, ott ahol megvan rá a lehetőség, Herczeg irodalmi és művelődési összefüggéseket is kimutat, de — ahogy az előszóban is

hangsúlyozza — kerüli a „mechanikus megfelelések”-et. Az objektivitás ezen a szinten is erénye a kötetnek.

A vizsgálatok ténszerűek. A kiindulópont mindig a szöveg. Eredményként csak annyit és csak azt hozza ki, amennyi és ami természetesen adódik a szövegből. A tény és a leírás, magyarázat vagy értékelés között a kapcsolat magától értődik. A szerző tartózkodik a beleérzésektől és az elméleti spekulációktól. A statisztikák fontosságát elismeri, de nem híve a fölösleges, a nyelvtanilag vagy stilisztikailag nem releváns számadatok szerepeltetésének. Megelégszik azzal, hogy jelzi a vizsgált jelenségek növekedő vagy csökkenő tendenciáit.

A legérdekesebbek és egyben a legtanulságosabbak nyilván azok a tanulmányok, amelyekben a szerző a mondattani jelenségekből kiindulva nemcsak stilisztikai következtésekig jut el, hanem egy irodalmi irányzat stílárís sajátosságaival is kapcsolatot teremt. Így jár el például a modern olasz mondat szerkezet impresszionista típusairól szóló tanulmányában. Számba vesz néhány laza kötésű szerkezetípust, például a felsoroló jellegű mellérendeléseket, egy jelzett szót kifejtő értelmezős szerkezeteket vagy egy olyan főnévsorozatot, amelyben egy előzetes megjegyzés érvénye átváltódik. A bemutatott szövegek alapján tüzetesen elemzett mondatok mint jó és megbízható példák azt igazolják — állítja a szerző —, hogy a múlt hoz viszonyítva egyszerűbbé, könnyedebbé vált szerkezetek jellegzetes formái a századforduló szépirói stílusának, alakító eszközei az impresszionizmusra jellemző plasztikusságnak és a pillanatnyiságot érzékeltető metszetszerűségnek.

A továbbiakban eltérek a könyvismertetések megszokott eljárásától, minthogy nem feladatom Herczeg kötetének olasz nyelvtudományi szempontú értékelése. Ezt elvégezték már azok, akiknek szakterületük az olasz grammatika és stilisztika. Könyvének jelentőségét a magyar nyelvtudomány szempontjából szeretném méltatni. Ehhez viszont az egyedüli lehetőség annak a kérdésnek a latolgatása, hogy számunkra miben tanulságos ez a könyv.

A kérdésre adható egyik felelet lényegében már az előbb elmondottakból is következik. Követendő példának tekinthetjük ugyanis Herczeg Gyula módszerét: a tényanyaghoz való ragaszkodást és a funkcionális magyarázatok objektivitását. A másik tanulság a mondattan előtérbe állítása. Ha a magyar nyelvészet és stilisztika történetére gondolunk, nem is kell nagyon bizonygatnunk, hisz annyira közismert, hogy mindkettő igen nagy mértékben „szóközpontú” volt, és több területen még ma is az. A nyelvtudományának éles és éber szemű figyelője, Arany János már több mint száz évvel ezelőtt panaszkodott: „sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; ami azoknak, s így a nyelvnek is szellem volna, a szavakkal él és [...] az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnek, művelés nélkül hagyottnak mondható [...] fájdalom, hogy míg a szavak egérfarkába oly makacsul kapaszkodunk, elhanyagoljuk a mondatot” (Visszatekintés. Szépirodalmi Figyelő, 1861.).

A helyzet lényegében azóta sem sokat változott. Stilisztikánk még ma is az Aranytól igényelt „ornata syntaxis”-ban a legszegényebbek, ebből nyújtanak a legkevesebbet. A kiút nyilván a funkcionális és stilisztikai szempontú mondattani kutatások fejlesztése.

Ami Herczeg kutatásaiban sajátos, az a stilisztika mondattani megközelítése. Ullmann István francia és angol stilisztikai dolgozataiban az expresszivitást elsősorban szemantikai jelenségekből vezeti le. Herczeg viszont olasz és magyar tanulmányaiban a stilisztikát mondattani alapokra helyezi. És ennek jelentősége nemcsak az, hogy felkarolja azt, amit eddig elhanyagoltak, hanem más is, több is. A mondattan ugyanis a grammatikának nem pusztán egy fejezete a sok közül, hanem — sok más, de főleg stilisztikai szempontból — a legfontosabb része.

Szabó Zoltán

A Nyelvőr postája

A pesti nyelv. Megjegyzések Szepesy Gyula „Magánhangzóink időtartama, hangszíne és a »pesti nyelv« kérdése” c. cikkéhez (Magyar Nyelvőr 1974. 140—9.).

A szerző szerint nyelvművelőink nincsenek eléggé fölkészülve, s — idézem — „egyelőre nem igen van fontos mondanivalójuk. Ami van, az sincs mindig tudományosan megalapozva, s igen gyakran a legkisebb fáradsággal könnyen meg lehet cáfolni a sebtiben előráncigált nyelvhelyeskedésnek minden sorát.” S ezután nyomban említ valakit, akinek megcáfolásához elegendő volt az Értelmező Szótár föllapozása. Majd így folytatja: „Ilyen körülmények között persze nem irigyelhetjük a rovatvezetőket, akik szemmel láthatólag aligha bővelkednek magvas cikkekből, és azt közlik, amit éppen kézhez kapnak. Hasznos dolognak tartanám, ha a nyelvészeti folyóiratokban olykor-olykor megbírálnánk egy-egy népszerű nyelvészeti, nyelvművelő jellegű cikket. Semmiképpen sem a pellengrére állítás kedvéért, hanem azért, hogy levonjuk a kínálkozó tanulságokat, helyreigazítsuk az esetleges hibákat és megjelöljük azt a színvonalat, amelyből nem engedhetünk a tudományosság elvének megsértése nélkül”.

Én mindjárt meg is fogadom a jó tanácsot. Ha nem is éppen „megbírálok”, de legalább körültpogatom Sz. Gy. cikkét. Természetesen nem „a pellengrére állítás kedvéért, hanem azért, hogy levonjuk a kínálkozó tanulságokat stb.”

Az idézett moralizáló, értelmes javaslat után a szerző az Élet és Tudomány kitűnően szerkesztett, népszerű és fölöttébb hasznos rovatának, a „nyelv és élet”-nek egy cikkét, helyesebben annak szerzőjét szinte kipellengérezzi, mindenesetre vég nélkül elemzi, taglalja, boncolgatja, ízeli a derék kis cikk állításait. A tanulmányíró azt kifogásolja, hogy Tóth Imre a „fóró” és „kór” hosszú ejtésén „megbotránkozik”, „pedig nincs ezen semmi megbotránkoztató”. Én erre csak ezt tudom mondani: Egyáltalán miért műveljük a nyelvet, miért szeretnénk kialakítani egy lehetőleg egységes, az irodalmihoz valóban közel álló köznyelvet, ha pl. jó nekünk az ilyen mondat (bocsánat a tréfáért!): „A ződ földön kórbe úve fóron eszik a kódísok a tőtötpaprikát.” — A nyelvtudomány nehézség nélkül meg tudja magyarázni az efféle hangjelenségeket; de más a nyelvtudomány (= száraz ténymegállapítás és ténymagyarázat), s más a befolyásolásra, javításra, helyesbítésre, nem egyszer művészi és esztétikai célra törekvő nyelvművelés. Akinek nem mint „tudósnak”, hanem mint „nyelvművelőnek” a „fóró” hideg nem szaladoz „kórbe-kórbe” a hátán az ilyen szőejtés hallatára — kivált ha hivatalos személyek, közéleti emberek ajkáról hallik —, az nyugodtan fölhangyhat a nyelvműveléssel, hisz merőben más malomban őrl.

Azt is megtudjuk, hogy a szerző így mondja: „úri passzió”, de „urinő”. — Ez, mint alanyi megnyilatkozás, méltánylandó. Engedtessek meg hát nekem is hasonló szubjektivitás: én meg így ejtem: „úri passzió” és „úri nő”. Gondolom, ez sem hiba.

Továbbá ezt írja Sz., mégpedig ritka szedéssel valóóságos kinyilatkoztatásként: „a beszélt nyelv azonban nem mindig követi a helyesírást”. Nem tudom, milyen okon nézi a szerző oly tájékozatlannak a Nyelvőr olvasóit, hogy ezt a már az általánosban tanított és tudott igazságot nyomatékos szedéssel szúrja a szemükbe. Hisz tudvalevő,

hogy széles e világon nincs olyan nyelv, melynek kiejtése és írása azonos volna. Csak egy kivétel akad, az eredetileg műnyelv eszperantó. Ám a különböző nyelvű eszperantisták mégis nyilván más-más színezettel ejtik közös nyelvüket.

Amit Sz. Gy. a zárt *ö*-ről és az *ő*-ről mond, azt nagyjában helyeslem; ebben csaknem egyik vagyunk. Ettől függetlenül azonban méltán fureszállom következő megjegyzését: „Bárczi Géza akadémikus például nem röstellte leírni egyik nyelvészeti tanulmányában: „ma is föl kell használnunk; fölösleges; föleleveníthető.” Hát ugyan miért röstelné? Hisz irodalmi nyelvünk — kiejtésünk és helyesírásunk — teljes jogúnak ismeri el az *ö* hang fönti használatát. Kítűnő, sőt klasszikus költőinknek, íróinknak, művészeinknek, tudósainknak, államférfiainknak akkora hányada így írta és írja, így ejtette és ejti a fönti és a sok más, *e*-vel, *ö*-vel egyaránt szabályos szavunkat, hogy ebben aztán semmi szokatlant, merészet, külön elismerésre méltót nem láthatunk. Igazán nem csodálkozom, hogy nyelvészetünk atyamestere értékeli és gyakorolja nyelvünk hangzásbeli változatosságát. Éppen az ellenkezője lepne meg!

Az *e*-ellenesek közé tartozván, a mindennapi társalgás nyelvében helyesnek ítélem az *évenkint*, *lassankint*, *kezü*, *fülü*, *késü* alakokat; de a választékos próza még ragaszkodik az *évenként*, *lassanként*, *kezét*, *fület*, *kését* formákhoz. Hangsúlyozom, hogy a próza; mert klasszikus költőink is éltek s mai költőink is élnek ezekkel a formákkal. Tehát a szerző gyerekkori dalocskája koránt sincs „halálra ítélve”.

Sz. Gy. nagy készüllettel azt iparkodik bizonyítani, hogy mindazok, akik valaminemű „pesti nyelv” ellen hadakoztak vagy hadakoznak, nem létező mumus ellen vitézkednek. Statisztikusnak is becsületére válnék az a munka s az a szakszerűség, mellyel Sz. Budapestünk gyors ütemű népesedésének adatait szemünk elé sorjázza. Ám ezzel a pesti nyelv léte ellen mit sem bizonyít. Bármily rohamosan duzzadt is fővárosunk lakossága, a frissen odaköltözők igen rövid idő alatt eltanulták a pesti nyelvet. Erre egy szélsőséges példa. Egy földim, zentai parasztfiú, aki otthon, 18 esztendőskoráig *ö*-vel meg *ő*-vel beszélt, 1920-ban, a pesti egyetemre való beiratkozása után két héttel már a pesti szülöttekével azonosan, tehát nyíltan ejtett minden *e*-t, természetesen az irodalmi nyelvben is szabályosnak elismert *ö*-k (*föl*, *mögött*, *gyönge*, *vödör*, *pörög* stb.) helyett is; amellett az akkori vagány kifejezések ámulatba ejtő bőséggel buzogtak belőle. Egy másik, mai példát is említek. Egy marcali fiatalember, gépkocsivezető, 1—2 éves budapesti tartózkodás után nemcsak hogy nyílt *e*-nek ejti az itt honos *ö*-t, hanem a pesti vagánynyelvnek olyan „gazdagságát” ontja, hogy személye a csoportnyelveket vizsgáló nyelvtudomány számára becses, eleven forrás lehetne. — De egyetemi végzettségű s meglelt korú urakkal is találkoztam, akik a pestieken is túltevő zsargonban beszélnek, a rosszul értelmezett műveltségnek és városiasságnak igazolására vagy inkább fitogtatására. A fővárosba özönlő vidékiek tehát nemigen módosítják a budapestiek nyelvét, hanem inkább maguk alkalmazkodnak hozzá, mégpedig mentül hamarabb, nehogy muksainak nézzék őket, s ezzel valami hátrányos helyzetbe kerüljenek a fővárosiakkal szemben.

Jómagam csaknem egy évtizedig éltem Budapesten, s azóta is sűrűn látogatok oda, sosem szakadtam el tőle. Kora ifjúságomtól fogva figyelemmel kísérem nyelvünk jelenségeit (a fővárosban is, az egyes vidékeken is, az államunkon kívüli magyarság körében is); bizvást állíthatom, hogy igenis van „pesti nyelv”. (A „pesti” jelző persze nem általánosságban éltélő.) De ha ez nem elég, hivatkozom pl. a kítűnő tollú, nyelvünket tudatosan birtokló Ráth-Végh Istvánra. Ő nemcsak Pesten született, hanem itt is élte le hosszú életét. Gondolom, némi jussal vallhatta és vallotta, hogy v a n p e s t i n y e l v. (Lásd: Ráth-Végh István: „Anekdoták, furesaságok” (1958.): 82., 162—3., 182—4.)

Sz. Gy., aki a mai nyelvművelőket már megbélyegezte, „a háború előtti évtizedben (1932—1944) hangadónak számító” folyóiratot, a Magyarosant is megvetésére méltatja. „Durvaságán”, „minősíthetetlen szavain”, „nyelvszók”, „nyelvvédő írásocskáin” és

„felelőtlen vagdalkozásain” háborog. Közben Négyesy Lászlótól és Kosztolányi Dezsőtől idéz, akik éppen a lenézett Magyarosanban s nem is durván, hanem inkább pallérozott stílusban s nem is máson, hanem az éppen nem mintaszerű pesti nyelv elharapódzásán panaszkodnak. Ezzel aztán valóban sikerült a cikkírónak akarata ellenére döntő bizonyosságot tenni arról, hogy mégiscsak létezett (s ma is létezik) az a bizonyos pesti nyelv, s hogy az a Magyarosan mégsem lehetett afféle zugújság, ha ilyen kiválóságok is írtak bele, mint az idézetek. Azután Kaán Károlytól, Pintér Jenőtől s tőlem olvashatunk egy-egy mondatidézetet. Arra, hogy milyen gorombák és tudatlanok az akkori nyelv-művelők. Csupán arra kérem a szerzőt: ne általánosítson. Én valóban kíméletlen voltam olykor; de még nem bizonyítottam rám soha senki hamisan szólást vagy írástudatlanságot. Azoknak, akik abban az évtizedben nyelvünket művelték, legtöbbje már rég elporladt. Ő helyettük, az ő nevükben ítélem el Sz. Gy.-nak ezt a lekicsinylő, elfogult minősítését.

Azt mondjuk, a nyelvújítás temérdek szabálytalanságot követett el, de a mozgalomra szükség volt, s abban az időben senki sem tudta volna jobban végbe vinni, mint azok, akik megvalósították. A Sz. Gy. lefrieskázta nyelvművelés sem úri időtöltésből, henyék passziójából indult, hanem szükségből, s akkor azt senki más jobban nem tudta volna megcsinálni, mint akik önzetlenül törték magukat benne. Főlöszleg, de mégis megkérdezem: vajon csakugyan olyan tudománytalan, elmaradott és csak gorombáskodni tudó emberek voltak a Magyarosan munkatársai és szerkesztői? Lássuk csak: pár név a dolgozótársak közül: Bárczi Géza, Bíró Izabella, Csengery János, Csúry Bálint, Dengl János, Ferenczy Géza, Kosztolányi Dezső, Kovalovszky Miklós, Nagy J. Béla, Országh László, Szinnyi József, Techert (Tompá) József, Zsirai Miklós. S kik szerkesztették? Íme: Nagy J. Béla, Zsirai Miklós, Pintér Jenő, Putnoky Imre, Kovalovszky Miklós. S tudnivaló: a lapot a MTA adta ki.

Nem veszem sorra a szerző egyéb epés, téves állításait. Csak azt jegyzem meg meg, hogy Sz. Gy. cikkének alaphangját a nyelvművelők modorán való háborgás adja meg. Ez annyival kevésbé érthető, mert az ő cikkéről aztán a legnagyobb jóindulattal sem lehetne elmondani: íme így kell írni, ilyen megértéssel, ilyen tapintattal, ilyen kíméletesen.

Tiszamarti Antal

Vécé. Országh László a Magyar Nyelvőr 1975-i 1. számában említi, hogy a W. C. rövidítés használatának időbeli kezdőpontját nem sikerült megállapítani.

A kezdeteket minden valószínűség szerint az 1933-i gödöllői jamboreehez lehet rögzíteni. E sorok írója jól emlékszik, hogy mint 14 éves gimnazista ebből az alkalomból találkozott először ezzel a rövidítéssel. Már a nemzetközi táborozásról készített előzetes tájékoztató — sajnos, ezt a brosúrát nem sikerült felkutatni — megemlítette, hogy az illemhelyek jelölésére a nálunk szokatlan W. C. betűket fogják alkalmazni, mivel a külföldiek ezt ismerik. A Jamboree zsebkönyvben a nagytábor útbaigazító tábláinak rajzánál így is találjuk: vastag nyíl szára fölött pont nélkül, egybeírt WC betűk. A biztonság okáért azonban, hogy a hazaiak is értsék, a nyíl tollába behelyezték az ismerős OO jelet. E kettőnek együttes szerepeltetése alighanem in statu nascendi mutatja a W. C. megjelölés hazai jelentkezését 1933 nyarán. Számunkra, vidéki gimnazisták számára — bár az iskolában vízöblítéses klozet volt — ez újdonságként hatott, és lelkesen használtuk az új kifejezést. A cserkész táborok során a latrina ugyanis mindig kapott valamilyen fantázianevet; *stimmolda* és a szójátékszerű *klarinet* ugrik ki hirtelen az emlékek közül.

Ha meggondoljuk, hogy Gödöllőn mennyi cserkész táborozott az ország minden részéből, s ehhez hozzászámítjuk a rengeteg látogatót, alighanem ez az időpont fogadható el a kifejezés robbanásszerű elterjedésére. A nagytábor illemhelyei persze nem voltak víz-öblítések, s ez a körülmény egyben azt is megmagyarázza, hogy az elnevezés miért nem korlátozódott csupán az *angol klozetra*.

Kelecsényi Gábor

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Hanzsér. Németh Lajos gimn. tanár — Celldömölk — a Magyar Nyelvtör szerkesztőségéhez fordult a *Hanzsér* családnév eredetének ügyében. A következőket írta: „*Hanzsér* László agrármérnök összeállította a *Hanzsér* család történetét (30–40 oldal). A celldömölki adatok szerint 1770 körül már itt található a család. A mérnök szerint másutt nincsenek Hanzsérok, csak innen elszármazottak. A mérnök — egyébként laikus a nyelvészet terén — azt bizonyította vagy bizonyíttgatta előttem, hogy a család *Mannsdorfer* vagy e név változatai szerint szerepel az ev. egyház anyakönyveiben, s kb. abban az időben, amikor Kis János költő és későbbi szuperintendens itt tevékenykedett, magyarosítási szándékkal jó néhány nevet változtatott át a német nevek közül. Így a *Mannsdorfer* család is 1806 táján kezd *Hanzsér* néven szerepelni. Azzal a magyarázattal szolgált a mérnök, hogy a gyerekek nyilván *Hanzi*-nak szólították társukat, s ez a ragadványnév lenne az alapja a *Hanzsér* családnévnek.”

A *Hanzsér*, *Hanzséros*, *Hacsér*, *Hatscher* családnevek összefüggésbe hozhatók a régi magyar *hacsér*, *hacsír* stb. szavakkal. 1575 óta írásos emlékekből is kimutathatók különböző alakváltozatai. Az első adat Heltai Gáspárnak Krónika a magyaroknak dolgairól című művében található: *Német darabantokat tarta és egyéb német harsirokat*. Még ilyen változatai ismeretesek: *hachir*, *hadser*, *hantser*, *harczer*, *hatsier*, *hangsér*, *Hadzsir*, *hazsér*, *Hatzér*; jelentése: 'testőr; csatlós; poroszló' stb. Német jövevényszó, az irodalmi németben *Hartschier*, *Hatschier* 'testőr, alabárdos; catlós; egy fajta lovas katona'. A német népnyelvben 'csendőr'-t is jelent. A bajor-osztrákban *ha'tschier* '(lovas)testőr'. Az elavulóban levő s régen elsősorban a bajor király és az osztrák császár testőrségének tagját jelölő német szó az olasz *arciere* 'íjász' átvétele, de jelentésfejlődésére a francia régi *archer* 'íjász, poroszló' is hatott.

A *hancsér*, *hanszér* stb. alakok *n*-je a magyarban keletkezett vagy járulékhangként, vagy *r-r > n-r* elhasonulással. Ezeket írja szavunkról legújabb etimológiai szótárunk (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1970).

Ami pedig a konkrét kérdést illeti, nagyon jól elképzelhető, hogy a *hanszér* eredetileg a *Mannsdorfer* mellett csak foglalkozásmegjelölő volt. Valószínű, hogy a család egyes tagjait gyakrabban emlegették ilyen módon. Idővel kettős névvé válhatott; további fejlemény, hogy egy idő után az eredeti név feledésbe is merülhetett, s minthogy mindenki foglalkozás szerint emlegette a családot (akkor is amikor esetleg már senki sem volt *hanszér* közülük) tulajdonnévvé vált. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez a szó a köznyelvben még a múlt század közepe táján is közhasználatú, meghonosodott, tehát magyar szó volt. Ezért igaz lehet a magyarosítási szándékból eredő névváltoztatás.

A *Hanzi* becéző-kicsinyítő névből való eredeztetés teljesen valószínűtlen.

Az viszont nagyon is hihető, hogy az ország más tájain élő *Hacsér*, *Hanzsér*, *Hanzséros* stb. nevű családok Sopron, Vas megye körzetéből származtak el.

R. L. G.

Avatar, Titubál. Jani János — Budapest — e két szó jelentése felől érdeklődött. A kéredezett kifejezések jelentése a következő:

Avatar. Ritkán használt idegen szó, az irodalomban találkozni vele hébe-hóba. Szanszkrit eredetű, különösen Visnu tíz inkarnációjára, megtestesülésére vonatkozik. Először valószínűleg az angol vette át 'újjászületés' jelentésben, a XIX. század eleje óta használatos. Különösen Byron: *The Irish Avatar* című ódája tette ismertté a szót. Az Ország-héle angol—magyar szótár szerint az angolban 'megtestesülés (eszmé)' jelentésben is él. A francia nyelvben eredeti jelentésén kívül még ilyen értelemben is használatos: 'átalakulás, változás; köpönyegforgatás', valamint a pongyola használatban: 'kellemetlen kaland, bosszantó véletlen vagy baleset'.

A magyarban alig található rá példa. Tóth Béla egy fordításában 'átalakulás' értelemben használja (Capuana: Tünde, elbeszélés): „Belefáradtam a gyors átalakulásokba, szívénnek e mindig új és meglepő *avatar*-aiba.” Ezt az adatot Zolnay Gyula közli a Magyar Nyelv című folyóirat 22. kötetének 156. és 303. lapján. Íróink általában lefordítják. Th. Gauthier: *Avatar* című regénye például magyar fordításban *A lékelcsere* címet kapta.

Titubál. Radó Antal: Idegen szavak szótára (1921.) szerint a *titubál*, *titubatio* jelentése 'haboz(ik), habozás'. A *titubál* alapja a latin *titubo* ige (*titub-* + magyar *-ál* ige-képző), ennek eredeti jelentése 1. 'inog, rezeg, támolyog' 2. 'megbotlik' 3. 'akadoz, hebeg, tétovázik; elhibáz (valamit)'.

R. L. G.

Összesűnyöl. Semmilyen szótárban nem találta meg ezt a szót Jani János budapesti levélírónk. Magyar szó ez vagy idegen? Esetleg egyéni szóalkotás eredménye? — kérdezi.

A *sűnyöl* ige igekötős alakja. Magyar tájszó. Jelentése: 1. 'nagy öltésekkel varr' 2. 'besző, bestoppol (kikopott helyet a ruhán)' 3. 'összeráncol' (Szinyei: Magyar Tájszótár).

A készülő Új Magyar Tájszótár részére gyűjtött anyagban még ilyen jelentésekre is van példa: 'úgy-ahogy (nagyjából, felületesen) végez, művel valamit' (Hajdúnádudvar); 'nagy szorgalommal, küszködve dolgozik': „mindig *sűnyöl*, mint ety közköpű [hírhordó, házasságközvetítő]” (Nagyszalonta); 'dörzsöl': „a disznó végig *sűnyölte* a falat, csupa merő sár lett” (Hajdúszoboszló).

R. L. G.

Zizge. Szalai Sándor akadémikus írja: Dsida Jenőnek „Szerenád Ilonkának” című költeményében szerepel a *zizge* szó (zizge aranybafutó fürtjei zuhatagáról . . .). Honnan vehette ezt a szót Dsida? Ismerjük-e eredetét, jelentését?

Sajnos, semmi bizonyosat nem mondhatunk e szó jelentéséről, eredetéről. Hosszas kutatás után sem találunk ilyen szót sem tájszótárainkban, sem nyelvészeti vagy néprajzi kiadványainkban, az előkészületben levő Új Magyar Tájszótár részére gyűjtött cédulaanyagban sincs nyoma. Valószínűnek látszik, hogy a költő egyéni szóalkotása. Talán egyszer sor kerül műveinek elemző kritikai kiadására, a kéziratok, saját jegyzeteinek, feljegyzéseinek közlésére, s ezekből esetleg fény derül a *zizge* eredetére is. De nagyon valószínű, hogy Dsida előtt a *zizge* megalkotásakor, a *zizeg*, esetleg a *zizereg*, *zilál* vagy a kelet-magyarországi *zizmál*, *zizál* tájszók lebeghettek, nemcsak alakjukat, hangulatukat tekintve, hanem bizonyos jelentésárnyalatukat is figyelembe véve. A *zizereg*-nek például 'pereg'-féle jelentését figyelték meg Ricsén: „*zizereg* a mag, igem pereg a szem”; 'megzilál, széthúz' a jelentése a Hajdúságban a *megzilál*, *megzizmál* igeinek, de jelenti még

ezeket is: 'tővel-heggyel összefogat, kavar, megbont, szétszór, erősen forgat' (Szamoshát). Debreceni feljegyzés szerint *zizmált* vagy *zizmás* a lazán rakott széna. A *zizge* lehet esetleg 'lazán leomló'?

R. L. G.

Vasalja. E községnévvel kapcsolatos észrevételére Felvidéki Gábor szombathelyi nyugdíjasnak a következő választ adtuk:

Vasalja község neve a mi tudomásunk szerint is valamikor *Avasalja* volt; ebből rövidült *Vasalja*, amely tehát nem 'Vas megye alján, déli részén levő község' értelmű. Az *avas* főnév jelentése régi földrajzi neveinkben A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint: 'tilos erdő; korhadó növényzet; elvadult nádas; kopárosodó erdő'. Ritkábban találkozunk a jelzőként álló *avas* melléknévvel fás hely nevében 'elvadult növényzetű (erdő)' jelentéssel. Valószínű, hogy eredetileg egyrészt régi, azaz nagy fákkal borított, esetleg már korhadó növényzetű, kopárosodó erdőt, területrészt jelöltek a névvel, másrészt óvott, tiltott erdőre vonatkozott. Keletkezésének módja kétféleképpen magyarázható: 1. A 'régí' jelentésű *ó* (*avar*, *avul*) szócsaládjába tartozik. 2. Az *óv* 'őriz' ige származéka.

Lehetséges, hogy mindkét úton jöttek léte *avas* erdőnevek.

Ennek az értelmének homályosultával a „népetimológia” szerint így elemezték a nevet (hiszen Vas megyei községről van szó): 'a Vas alja' (a századfordulón még *alla*). *Vasalja* különben nem is annyira déli részén volt és van Vas megyének, hanem inkább a közepe táján.

†F. G.

Sas, sasfa. E két szó különös jelentésben él vidékünkön — írja Szombathelyről Felvidéki Gábor — így nevezik a kapufélfát. Van erre valami magyarázat?

A *sas* vagy *sasfa* nemcsak ott, más vidéken is, például a Tisza mentén néhol, a Székelyföldön — többek között — ezt jelenti: 'faoszlop (kapufélfa, kerítésoszlop faépületben azon lapos faoszlop, amelynek véseiteibe a gerendavégeket beleillesztik stb.)'. A százéves Czuczor—Fogarasi-féle magyar szótár így magyarázza a *sas* szónak ezt a jelentését: „átv[ittent] a kerítések azon fa oszlopai, melyek a palánkfákat öszvetartják, s mintegy kiterjesztett sasszárnyakat képeznek . . .” Magyarul is, más nyelveken is gyakran átvisznek állatneveket más tárgyak megnevezésére; például *bak* (kocsiülés, tornaszer stb.), *ló* (tornaszer), *Szent Mihály lova* stb.

†F. G.

Hajóvonta. A rádióban hallotta a címül írt szót Felvidéki Gábor szombathelyi levelezőnk. Miért használnak ilyen magyartalan kifejezést, mikor van *vontatóhajó* szavunk. Ez mindenki számára érthetőbb lenne.

Mi is meghallgattuk a Petőfi rádióban egyszer-kétszer a vízállásjelentést; valóban elhangzott benne mostanában is ez a mondat: „*Hajóvonták* találkozása tilos” (ti. a Dunának egy hajóútszűkületén). Igazán furcsa. „Egy *hajó vontá* uszály” — ez kifogástalan, sőt igazán magyaros kifejezés; a *hajó vontá* főnevesülése, főként többes számú használata azonban szokatlan; jobb volna úgy, amint Ön ajánlja: „*Vontatóhajók* találkozása tilos”, vagy esetleg szakkifejezéssel: „*Vontatmányok* találkozása tilos.” — Úgy tapasztaljuk, hajósaink nyelvében akadnak egyéb furcsaságok, feltűnő nyelvi hibák is.

†F. G.

A „Szép magyar kiejtés” versenye Kecskeméten

Másodízben rendezte meg a Kecskeméti Városi Úttörőelnökség, a Katona József Megyei Könyvtár Gyermekkönyvtára és a 880. sz. Trecsenyi József Úttörőcsapat a kecskeméti úttörők „Szép magyar kiejtés” versenyét. A tavalyi versengés népszerűsége, sikere arra ösztönözte a rendezőket, hogy évente egyszer ilyen módon is segítsék az általános iskolások szép, igényes kiejtésre, beszédre nevelését.

A nagy érdeklődést és az úttörők lelkesedését mutatja a résztvevők nagy száma: 428 tanuló jelentkezett a versenyre; ez a szám a városi általános iskolák felső tagozatosainak mintegy 25%-a. Az 1975. április 22-én megrendezett döntőbe a legjobb 18 diák jutott be. Először a kötelező szöveg bemutatására került sor. Az 5–6. osztályosoké egy részlet volt Fekete István Tarka rét című könyvéből. A 7–8. osztályosok Ilyés Gyula Ingyen lakoma című kötetéből olvastak részletet. Ezután minden versenyző egy-egy szabadon választott szöveget olvasott föl. A tanulók egyéniségének és az életkornak megfelelő szövegválasztás elsősorban a tanárok és a gyermekkönyvtár dolgozóinak segítőkészségét dicséri. A választott szerzők sora: Fekete István (7), Saint-Exupéry és Móra Ferenc (2–2), Gárdonyi, Mikszáth, Tamási Áron, Hevesi András, Gajdar, Thury Zsuzsa és Varga Csaba (1–1).

A bírálóbizottság (Farády István színművész, Horgas Béla író és Molnár Ildikó tudományos munkatárs) megállapítása szerint a tanulók általában szépen, értelmesen, kifejezően olvastak. Különösen a „kicsiket” volt élvezet hallgatni: „élt” a szöveg az ajkukon. Kár, hogy a kisdíjak versenyén sok hangképzési hibát hallottunk, sok volt az 5–6. osztályosok között a pösze. A nagyobbaknál nem tapasztaltunk hangképzési hibát, de az ő felolvasásuk szintelenebb, monotonabb, „iskolásabb” volt. Örvedetes, hogy rossz hangsúlyozást és hanglejtést csak elvétve lehetett hallani. Az első három helyet az 5–6. osztályosok közül Sipos Zsuzsa, Liszkai Miklós és Fazekas Andrea, a 7–8. osztályosok közül Bárány Éva, Bató Hajnalka és Mészáros Péter szerezte meg.

M. I.

Szemle

Grétsy László: Anyanyelvünk játéka (Ismerteti: <i>Török Gábor</i>).....	373
Cs. Gyimesi Éva: Mindennapi nyelvünk (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>).....	374
Giulio Herzeg: Saggi linguistici e stilistici (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>).....	376

A Nyelvőr postája

<i>Tiszamartoni Antal</i> : A pesti nyelv	378
<i>Kecskeméti Gábor</i> : Vécé	380

A nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>R. L. G.</i> : Hanzsér — <i>R. L. G.</i> : Avatar, Titubál — <i>R. L. G.</i> : Összesűnyöl — <i>R. L. G.</i> : Zizge — <i>†F. G.</i> : Vasalja — <i>†F. G.</i> : Sas, sasfa — <i>†F. G.</i> : Hajjövonta.....	381
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>M. I.</i> : A „Szép magyar kiejtés” versenye Kecskeméten.....	384
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,- Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk búvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	50,— Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,— Ft
<i>Benkő Loránd — Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,— Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass.	220,— Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la vesification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,— Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.	70,— Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,— Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A—Zs. Szerk. <i>Juhász József — Szőke István — O. Nagy Gábor — Kovalovszky Miklós</i>	260,— Ft
<i>Tompa József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,— Ft
<i>Tompa József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,— Ft
<i>Szoboszlay Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,— Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,— Ft
<i>Penavín Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,— Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	38,— Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,— Ft
<i>Juhász Gyula</i> költői nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,— Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,— Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,— Ft
Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,— Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Eder Zoltán</i>	55,— Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,— Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,— Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : Abriss der nöpí gonbanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,— Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,— Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd — Fábíán Pál</i>	16,— Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu — Deme László</i>	420,— Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,— Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László — Végh József</i>	240,— Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17)	48,— Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,— Ft
Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu — Szathmári István — Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,— Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,— Ft
<i>Havas Freenc</i> : A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,— Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.) ..	19,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Pusztai István: Szaknyelv és műhelyzsargon

Kemény Gábor: Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák

Szepesy Gyula: Őket — azokat

Békési Imre: Egy konstrukciótípus megjelenési formái

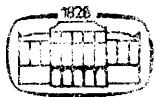
Békés István: Ami a „Napjaink szállóigéi”-ből kimaradt

Szilágyi Ferenc: A stílus magyar gazdagsága (Második közlemény)

Barla Gyula: Nyelvi elemzés a középiskolában

Banó István: Az írás-olvasás tanításának problémái egy francia cikkgyűjtemény tükrében

Kassai Ilona—Olaszy Gábor—Szende Tamás: A beszédhang minőségének mérése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

99. ÉVFOLYAM 1975. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkeztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Pusztai István</i> : Szaknyelv és műhelyszargon	395
<i>Kemény Gábor</i> : Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák	405
<i>Szepeszy Gyula</i> : Őket — azokat	414
<i>Békési Imre</i> : Egy konstrukciótípus megjelenési formái	424
<i>Békés István</i> : Ami a „Napjaink szállóigéi”-ből kimaradt	438

Íróink nyelve

<i>Szilágyi Ferenc</i> : A stílus magyar gazdagsága (Második közlemény)	445
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Barla Gyula</i> : Nyelvi elemzés a középiskolában	459
<i>Banó István</i> : Az írás-olvasás tanításának problémái egy francia cikkgyűjtemény tükrében	466

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kassai Ilona—Olaszy Gábor—Szende Tamás</i> : A beszédhang minőségének mérése	469
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Fű-fa	474
<i>Reuter Camillo</i> : Ismét a <i>Biberés</i> -ről	480
<i>Bernáth Béla</i> : Telhetetlen papzsák	482

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVÖR

99. ÉVFOLYAM

1975. OKTÓBER—DECEMBER

4. SZÁM

Szaknyelv és műhelyzsargon

I. Mario Pei nálunk is népszerűvé vált művében (Szabálytalan nyelvtörténet. 1966. 175) a következőket írja: „A szakmai zsargon (én emeltem ki) bemutatása nem könnyű. Bizonyos tekintetben minden hivatás terminológiája idevehető, beleértve az orvostudományt, a jogot, a nevelést, a technikát, sőt az üzleti életet s a teológiát is, minthogy valamennyi használ olyan terminusokat, amelyek ismeretlenek a kívülállók számára.” Ebből a szövegrészből az derül ki, hogy szerzőnk szerint a szaknyelvek szőröstül-bőröstül — beleértve a műszaki szaknyelveket is — zsargonnak minősülnek.

A felszabadulás utáni nyelvészeti irodalmat átvizsgálva hasonló nézettel nem találkoztam. Új nagy akadémiai nyelvtanunk (1961.) a nemzeti nyelv változatait kétféleképpen csoportosítja. Függetlenül a rége nyelvekre bontja. Ezek: az irodalmi nyelv, a köznyelv és a nyelvjárások. A vízszintes tagolásnak a csoportnyelvek felelnek meg (MMNyR. 1 : 26—30). „Az irodalmi nyelv a gondolatok legmagasabb rendű szabatos kifejezője, s egyszersmind művészi anyag, esztétikum. Közel áll hozzá a művelt ember köznyelve, melyet a feszebb társadalmi érintkezésben használ” (Bárczi: Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 19). Ez utóbbi stílusváltozatoként említi az MMNyR. még a társalgási nyelvet (I: 27). A bennünket szorosabban érdeklő csoportnyelvek között tartja számunk akadémiai nyelvtanunk a szaknyelveket, amelyeket az azonos foglalkozású, kedvtelésű, életmódú kisebb-nagyobb közösségek nyelveként jellemez (1 : 29). Ezzel — akarva nem akarva — a szaknyelveket, nemkülönben a tudományok nyelvét mindenestre azonos szinten értékeli a kártyások nyelvével, a tolvajnyelvvvel vagy a csibészek nyelvével (jassnyelv és argó), sőt a dajka- és gyermeknyelvvvel is (1 : 29—30). Nem nevezi azonban a szaknyelveket zsargonnak, hiszen ezen — nyelvtanunk egy későbbi megjegyzéséből ítélve — egészen mást ért: „Az osztálytársadalomban gyakran előfordul, hogy az uralkodó osztály tagjai vagy rétegei bizonyos szándékosan kialakított finomkodó keresett használatot tenyésztenek ki; ezt a zsargonnak nevezett sajátos nyelvhasználatot is jellemzi bizonyos szók, szerkezetek divatja, másoknak a kerülése. Ezeknek a jellegzetességeknek egy része bizonyos ideig itt-ott fennmarad az osztálytársadalom megszűnésének korában is” (1 : 135). Ez a megjegyzés két következtetésre ad lehetőséget: az egyik, hogy Mario Peinek nincs igaza akkor, amikor minden hivatás, többek között a technika vagy műszaki tudományok terminológiáját szakmai zsargonnak nevezi; a másik, ami az idézetből kiderül, hogy a zsargon az osztály nélküli társadalomban, mivel itt is csak szociális tartalmú lehet, elsősorban társadalmi rétegekhez és nem szakmákhoz, hivatásokhoz kötődik.

Az azonos szakmához való tartozás nem jelent azonos szakmai tudást. Nyilvánvaló, hogy a gépészmérnök, a technikus, az esztergályos és a betanított

munkás között műveltségbeli eltérés van — elsősorban szakmai szempontból. Ez önmagában is rétegződést okoz, amelynek megvannak a maga nyelvi következményei, hiszen nagyobb fogalomkincshez nagyobb (szakmai) szókinccs tartozik, és bonyolultabb (szakmai) gondolatok kifejezése több nyelvtani (mondattani) eszköz birtoklását feltételezi. Ha pedig van rétegződés a szakmai nyelvben, akkor valamilyen módon — akár akadémiai nyelvtanunktól eltérően is — mindenestre élesen és határozottan el kell választanunk a tolvajnyelvtől, amellyel a nagy nyelvtan szerint egyetlen ismérv köti össze: az, hogy ez is, az is csoportnyelvnek nevezhető. Pedig vannak jól észrevehető megkülönböztető ismertetőjegyek, amelyek az egy csoportba való sorolást lehetetlenné teszik. Nem tudom elképzelni például, hogy a tolvajnyelv is rétegződnie kezdjen szakmai műveltsége szerint, mint ahogy bizonyos nincsen a tolvajnyelvnek írásban megállapított nomenklatúrája, rendszerezett és definiált fogalomkincse, ehhez fűződő közösen rögzített és általános érvényű terminológiája. Nem is lehet, mert a tolvajnyelv lényege szerint kizáró, tehát titkos nyelv, s ebből kifolyóan rendkívül gyorsan változó az avatatlanok indokolt bizonytalanságban tartása miatt.

2. Ma, amikor a tudományok és technika felmérhetetlen sebességű fejlődése következtében az ún. szóéhség (de jobb, ha szakszóéhségről beszélünk) valóban érzékelhető, és a fogalomkincs gazdagodása már kikövetelte a nyelv-szabványosítást, pontosabban a terminológiaszabványosítást, sőt külföldön a terminológiaszabványosítás módszertanának a szabványosítását is (nemzetközi érvénnyel: ISO R 704—1968: Naming principles, ISO R 1087—1969: Vocabulary of terminology és még néhány csatlakozó ajánlás; nemzeti érvénnyel: BS 3669—1963: Recommendations for the Selection, Formation and Definition of Technical Terms, DIN 2330—1961: Begriffe und Benennungen, Allgemeine Grundsätze), indokolt, hogy a szaknyelv újonnan feltárt ismertetőjegyeinek megfelelően keressük meg helyét a nemzeti nyelv keretén belül.

Én tehát továbbfolytatva a bevezetőben előadottakat, megszüntetném a *csoportnyelvek* megnevezést (logikailag a genus) és a szaknyelveknek, valamint a tolvajnyelvnek, mint ez alá rendelt fogalmaknak egymás mellé rendelését, helyette *k ü l ö n n y e l v e k r ő l* beszélnek (genus), és alá ez rendelném a szaknyelveket egyfelől, mint olyanokat, amelyeknek mind logikailag, mind nyelvileg rendezett, definiált, valamilyen módon intézményesített (tudományos vagy szakmai szervek által elfogadott, esetleg szabványosított) terminológiájuk van; másfelől mindazokat, amelyek ebből a körből a felsorolt ismertetőjegyek hiánya miatt kizáródnak, *a l k a l m i n y e l v e k n e k* nevezném, ezzel is jelezve, hogy használatuk nem állandó cselekvéshez, bevett foglalkozáshoz, hivatáshoz kötődik. Ide elférne a tolvajnyelv (bátran feltételezhetjük, hogy előbb-utóbb a főhivatású tolvajok eltűnnek társadalmunkból), a kártyások nyelve (hacsak nincsen már nekik is szabályozott terminológiájuk, mint egyébként a sportolóknak, akiknél a versenyszabályok a terminológiát mintegy szabványosítják; a sport egyébként ma már tudomány), a dajka- és gyermeknyelv, amelyeket az MMNyR. jelenleg a csoportnyelvek között említ a szaknyelvekkel együtt.

Ez a szembeállítás tehát értéküknek megfelelően rendezné el a nemzeti nyelv belső hierarchiájában a szaknyelveket és a szemben álló csoport új elnevezésével (alkalmi nyelvek) kiemelné a szaknyelvek „értéktöbbletét”: állandóságukat és rendszerezettségüket. A szaknyelveket, gyermek- és dajka-

nyelvet, a kártyások és tolvajok nyelvét összefoglaló csoportnyelvek megnevezés (logikai értelemben fogalomfelosztás) téves következtetésre adhat lehetőséget: ha a dajkanyelv és a tolvajnyelv is ugyanolyan csoportnyelvi jelenség, mint a szaknyelv, akkor ugyanúgy tagolható. Amilyen természetes azonban, hogy van a szaknyelveknek egy tudományos rétege és egy műhelynyelvi rétege, éppen olyan lehetetlen ugyanezekről a rétegekről a tolvajok, kártyások, dajkák és lóversenylátogatók esetében beszélni. De nemcsak ilyen módon lehet a szaknyelveket és nem lehet az általam alkalmi nyelveknek nevezni javasolt nyelveket tagolni. Nézetem szerint, ahogy a nemzeti nyelv függőlegesen irodalmi nyelvre, köznyelvre és társalgási nyelvre tagolódik, ugyanúgy nem lehetetlen a szaknyelvről is feltételezni, hogy annak is van irodalmi nyelvi rétege (tehát az igazán értékes gondolatok nyelvi formája egyszersmind esztétikus is), és ha van irodalmi rétege, akkor egy szinttel lejjebb megtaláljuk a szakmai köznyelvet, sőt a pongyolább szakmai társalgási nyelvet is. Talán nem indokolatlan a nemzeti nyelv irodalmi és köznyelvi rétegeivel párhuzamba állítani a szakmai nyelv már említett tudományos és műhelynyelvi rétegét és ezt kiegészíteni a társalgási nyelv megfelelőjével: a műhelyzsargonnal (vö. Hutterer Miklós: Ált. nyelv. tan. 1 (1963) 158).

3. Dolgozatom címe: „Szaknyelv és műhelyzsargon” most már nyilvánvalóan nem szembeállítás, hanem egésznek és résznek az együtt említése. A cím mindenesetre megköveteli, hogy meghatározzuk a műhelynyelv fogalmát. Ehhez azonban előbb néhány szót kell ejteni magáról a szaknyelvről, amelynek eddig a helyét kerestük a nemzeti nyelv hierarchiájában, és egyúttal saját belső tagolódását is igyekeztünk felderíteni.

A magyar nyelvészeti irodalom a szaknyelv legfőbb jellemzőjének azt tartja, hogy szókincsében tér el az irodalmi és köznyelvtől, azaz legfontosabb és egyben legjellemzőbb része a sajátos szókincs (Deme: NyFK. 19; idézi Grétsy László: Nyelvőr Füzetek 8.7). Az MMNyR. a következőket írja, és ezzel az előbb idézett nézetet támasztja alá: „E szaknyelvek hangtani, továbbá szóalakotani megmondattani tekintetben nemigen szoktak eltérni egymástól. Sz a k s z ó i k (csak a szakmán belül járatos szavaik) azonban eléggé elkülönítik őket. M ű s z a v a i k és m ű k i f e j e z é s e i k (terminus technicusai) méginkább megkülönböztetik a köznyelvtől” (I : 29). Ez a nézet igazolható a következő példákon: *antifrikciós szűrkevas öntvény, austenit, dendrit, eutektikum, hipereutektoidos, martensit, Widmanstätten-szövet* (fémteni, illetőleg öntészeti kifejezések); *adiabatikus kapacitás, bang-bang szabályozás, bolométeres műszer, byte, diszjunktor, hiszterézishiba, interrupt* (az irányítás- és mérés technikából); *display vezérlőegység, file, job* (a számítástechnikából). Ezek a terminus technicusok a nem szakember számára teljesen értelmetlenek, és jellegük-nél fogva reményük sincs arra, hogy bármikor is fogyasztókhoz kerülve bemutassák magukat; a kívülállók számára mindig is értelmetlenek maradnak. Ezek tehát megerősítik azt a megállapítást, hogy a szaknyelvek szókincsükben térnek el a köznyelvtől.

Csak hogy nem minden szaknyelvi szó tér el a köznyelvtől, pl. *beömlőcsésze, böngész, daru, forma, gém, hattyúnyakú (elevátor), kályha, lándzsa, magkészítő, öntökandál, tölcser, vas* stb. Ezek mindenki előtt ismert köznyelvi, nélkülözhetetlen szavak, csak éppen nem az a szakmai jelentésük, mint a köznyelvben. A *beömlőcsésze* az öntészetben a formázó számára nem olyan célt szolgál, mint az otthoni csészéje. Homokból formázott csésze alakú nyílást

nevez meg vele, ahol a forró vasolvadékot ömlesztik a formába. A *böngész* sem antikvárium-böngészést jelent az irányítástechnikusként, hanem 'a program leírásában elkövetett tévedések, valamint a berendezések hibáinak kinyomozását és kiküszöbölését'. A *to debug* angol szót fordították így, méghozzá nagyon helyesen és szemléletesen (Műszaki ÉrtSz. 35. kötet). A *kályha* az olvasztárnak valójában a kemence, a *lándzsa* a formázónak nem fegyver, hanem simítószerszám, a *magkészítő* tulajdonképpen homokból formát készít, az *öntőkanál* sem konyhai szerszám, hanem öntőedényben használják, a *tölcsér* is öntődei kifejezés, a felöntés helye, a *vas* pedig egy metallográfusnak ilyen pontosan él a tudatában: „A periódusos rendszer 26. sorszámú eleme. Bővebb értelemben minden kis ötvözőelem-tartalmú vas alapú ötvözet. Műszaki szempontból a fogalombővítés nem lépi túl a szilárd oldat határát.” Ez utóbbi példák (tehát magyar szavak) nem igazolják azt a megállapítást, hogy a szaknyelvek szókincsükben térnek el a köznyelvtől. Ez tehát csak egy részükre jellemző, de nem teljes egészükre.

Akkor tehát milyen ismertetőjegy alapján lehet elkülöníteni a szaknyelveket a köznyelvtől? Erre feleljen Bertrand Russel: „Senki sem értheti a *sajt* szót, ha nem ismeri a sajtót a nyelvtől függetlenül” (idézi Roman Jakobson: Hang—Jel—Vers. 1972. 424). Így van ez: elsősorban nem azért tagja a szakmai szókincsnek valamely szó, mert a köznyelvben ismeretlen, hanem azért, mert — természetesen csak akkor, ha mind a köznyelvben, mint a szaknyelvben előfordul — szaknyelvi jelentése más mint a köznyelvi, és egyben tárgyismereten, tehát pontos fogalmi meghatározáson alapszik. A *vas* szónak mint terminus technicusnak az előbb adott definíciója lényegesen szűkebben értelmezi a *vas* fogalmát (az idézet a Dictionnaire international de Fonderie. Paris, 1962. című nyolcnyelvű szakmai szótárból való: 310. sz. cikk), mint az ÉrtSz. megfelelő szócikke, amely ugyanennek a szónak hét jelentését és azokon belül az egyik jelentésnek még hét jelentésárnyalatát tünteti fel. Nem sorolhatom fel az ÉrtSz. minden adatát, de egyet kiragadok. A 3. jelentés első árnyalatának Kossuth-tól származó példája a *vas* szóhoz 'bilincs' jelentést fűz: „A vádlottak . . . nehéz vasba verve vezetettek fel a tömlőből.” Ez a kifejezés műszaki szakember számára, akinek a metallográfia csak a fent adott szakmai definíció szerinti értelmezést engedi meg, pontatlanságot rejt magában, hiszen azonnal eszébe jut, hogy a *bilincs* szó ugyancsak szakmailag értelmezendő kifejezés, amely mögött nemcsak vasból, de más fémből vagy műanyagból készített „Csavarral összeszorítható (kétrészes) pántos szerkezet — rejtőzik —, mellyel szabadon vezetett csövet, vezetékét főleg hengeres tárgyhoz rögzítnek” (ÉrtSz.).

Ebből a kevés példaanyagból is levonható az a következtetés, hogy a szakszó jelentése határozottan a fogalomra irányul, és a kontextuson kívül is él; a kontextuson belül pedig, legalábbis a szakmai kontextuson belül, jelentését nem változtatja. Ez jelentős különbség a köznyelvi szavakhoz képest, amelyek minden alkalommal környezetüktől függően új meg új árnyalatban jelennek meg, és még nehezen megfogható (értelmezhető) érzelmi és hangulati elemekkel is bővülnek. Minderre a szakszövegekben nincs szükség, sőt jelenlétük egyenesen káros. Ez ellen küzd minden szaknyelvi terminológia úgy, hogy fogalmait fogalmi rendszerekbe rendezi, azokat meghatározza, majd a meghatározásokhoz megnevezéseket rendel. Így igyekszik elérni azt, hogy egyetlen terminus technicushoz, tehát egyetlen szakmai megnevezéshez csak egyetlen jelentés fűződjék akár kontextuson belül, akár azon kívül. Ez termé-

szetesen a homonimák és szinonimák kiküszöbölését jelenti, és még valamit: a stilisztikumnak a kiküszöbölését is, hiszen ott, ahol nincs szinonima, ahol tehát a tárgyalt szakmai fogalmat mindig ugyanavval a szóval kell jelölni, ahol a metaforikus elemet (mint például a fent már említett irányítástechnikai *böngészést*) szakmai deffiniálással szinte megölik, ahol a szakmai fogalmakhoz fűződő érzelmek tükröztetésére nincs szükség, stilisztikumról aligha lehet beszélni.

4. Fentiekben, ha nem is bizonyítottam, de állítottam, hogy a szaknyelvek is rétegződnek bizonyos mértékig a nemzeti nyelv függőleges tagolódásának megfelelően. Itt azonban a felső réteget nem irodalmi, hanem tudományos nyelvi rétegnek tekintem, amely értekezéseiben a fogalmilag rendszerezett és nyelvileg is szabályozott terminológiával él; ez alatt foglal helyet a köznyelvvél egy szinten az ún. műhelynyelv, a már nem tudományos, de még bizonyos mértékig feszes szakmai érintkezés nyelve, és ez alatt a lazább, fésületlen szakmai társalgási nyelv, a műhelyzsargon. Ez a rétegződés nem jelent feltétlenül szociális rétegződést. A helyszíntől függően a tudományos értekezést író kutató mérnök is használhatja a műhelyzsargont, de a munkások és mérnökök között álló technikus vagy laboráns is egyaránt élhet a műhelyzsargonnal vagy a tudományos szakmai nyelvvel, sőt még a szakmailag jól képzett, egyébként csak műhelyzsargont beszélő munkás is használhatja a tudományos szakmai nyelvet (pl. újítási javaslatában).

A szakmai nyelv tagolásának gondolata nem új, de nem is lezárt kutatási téma sem a szakmai (műszaki) szerzőknél, sem a nyelvészeknél. Nem elsőként, de mégis érthető bizonytalansággal írja H. Ischreyt tárgyunkba vágó kitűnő összefoglaló munkájában: „Némi bizonyossággal fel lehet tenni a műszaki nyelv rétegződését egy tudományos, eladó- [Verkäufer-, kereskedelmi?] és egy műhelynyelvre” (Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Düsseldorf, 1965. 40). Lutz Mackensen szerint a műhelynyelv tősgyökeres (bodenständig) és szemléletes (bilderfroh); társalgási nyelvből való (umgangssprachlich) szavakat, formákat és szóképzési módokat használ. Úgy hat, mint a tüdő; a megőrzöttet szervesen megújítja. Ebben a nyelvben a motor *akadozik*, *kihagy*, *köhög*, a festékek *előregednek*, a repülőgépek *kifáradnak*; itt lehet beszélni az acélok *öregbítéséről*, a műszerolajok *öregedési viszonyairól*, a kemencék *élettartamáról*, *kifáradási határról*, *csillapított, nyugtatott acélról*, az olvadék *gerjesztéséről* stb. „A technika nyelvi szükségletei — mondja Mackensen — nem korlátozódnak a szűkebb értelemben vett szakkörökre [itt nyilván a szakma tudományos kutatóira gondol]. Itt nemcsak találmányok, konstrukciók, ötvözetek és munkamódszerek új fogalmainak megformálásáról van szó, olyan fordulatok és megjelölések meghonosításáról, amelyeket a tudósok és feltalálók segítői, a munkások és kézművesek találnak ki, használnak vagy vesznek át. Ez a műhelynyelv közvetít a szaknyelv és az anyanyelv között; mindkettőből táplálkozva sugárzik ki mindkét irányba. Még a szakember is figyel rá, amennyire az őt beszélők neki dolgoznak” (Sprache Schlüssel zur Welt. Festschrift für Leo Weisgerber. Düsseldorf, 1959. 294).

Ezzel legalább általános benyomást kaptunk a műhelynyelvről. Ehhez még tegyük hozzá Ischreytnek azt a megállapítását, amelyet Helmut Bükendorf *Metaphorik in modernen technischen Bezeichnungen des Englischen* (Köln, 1963.) című disszertációjára hivatkozva tesz: „. . . a műhelynyelv lexikai állománya a tudományos réteggel szemben legfeltűnőbbben a metaforikus újalkotásokkal üt el . . .” (Ischreyt i. m. 43). Ezzel eljutottunk a műhelynyelv

újabb megkülönböztető ismertetőjegyéhez. És ehhez még egyet: a műhelynyelv sok szót vett át a kézművesség (kisipar) nyelvéből, amely a műhelynyelv közvetlen elődje, és amely a műhelynyelvbe beleolvadt (vö. Ischreyt i. m. 210; ugyanez kibővítve azzal a megállapítással, hogy néhány iparág máig is őriz egy törzskészletet a kézműves-megnevezésekből Lutz Mackensennél: Technik in sprachlicher Funktion. Studium Generale 15 (1962): 60).

5. Vegyük bonckés alá ezekután egyik nem régi, de újnak sem mondható szakmánk műhelynyelvét. A választott szakma az öntészet, amely a múlt század közepén látszik elválni a kohásztattól, legalábbis Magyarországon. Az első modern, a kohásztattól minden tekintetben elvált vasöntöde, ahol az átolvasztott nyersvasat mai értelemben vett formába öntötték, a Ganz Ábrahám-féle kéregöntöde volt, s tulajdonosa 1845-ben alapította.

Ami az öntészet nyelvének tudományos igényű történeti feldolgozását illeti, csak két munkáról tudok. Az egyik Pattantyus-Ábrahám Edit magyar-könyvtár szakos egyetemi hallgató A magyar öntészeti szaknyelv a XIX. század utolsó harmadában (1965.) című, a másik pedig P. Nagy Gusztáv okl. könyvtáros Miért hívják kupolónak az öntödei aknás kemencét? című szakdolgozata. Az elsőként említett dolgozat szerzője szerint öntészeti kifejezéseket is tartalmazó szótárt először Szabó József adott ki 1836-ban és 1848-ban Bányaműszótár címen. (A múlt században a kohászata bányászathoz csak egyik ága volt.) Ezeknek a szavaknak egy része ma is él (pl. *öntész*, *öntészet*), mások a 70-es években még használatosak voltak, vagy legalábbis egyszer-egyszer előfordultak (pl. *chablone* = *idmasz* = *sablon*, ma *alakzó*). Az öntészet terminológiájának fejlődését jelentősen befolyásolta a Bányászati és Kohászati Lapok megindulása (1868), a magyar nyelvű főiskolai oktatás bevezetése (1870) és a Bányászati és Kohászati Egyesület megalapítása (1892). Fontos állomása még a szaknyelv alakulásának Péch Antal Magyar és német Bányászati Szótára (1879., 1891.), amely ugyancsak tartalmaz öntészeti kifejezéseket. Ezek a szótárak, és a kiváló szakmai szerzők mindent megtettek, hogy ennek az eredetileg német nyelvű szakmának a nyelve megmagyarosodjék. A szótárszerzőkön kívül különös tiszteletet érdemel a múlt században működött Kerpely Antal, aki minden szempontból úttörőnek nevezhető munkájában: A vaskohászat gyakorlati és elméleti kézikönyvében (1873–74. Függeléke: Műszavak) sok kortársával együtt mindent megtett az öntészet magyar terminológiájának kialakításáért. Az egységes magyar terminológia kialakítása nem volt könnyű feladat. Amíg meg nem állapodtunk a *folyékony* fémbe, *ömlesztett* fémről is beszéltek, s a mai *forma* terminus is küzdelmet folytatott a *mintá*-val. A *homokból döngölt forma fővenyből*, *porondból dömcöskölt* (esetleg *dömöckölt*) is lehetett. A *kokilla csésze* és *vasminta* is lehetett (vö. ma: *fémforma* is), és a mai *formaszekrény*-t (helyesebben: *formázószekrény*-t) *mintaszekrény*-nek, valamint *öntőszekrény*-nek is nevezték. Az *öntvény* is volt már *öntött darab*, sőt *öntemény* is, mint ahogy a mai *mag* megjelölésére a *bélye*, *bél*, *béldarab*, *velő*, *velőzet* szolgáltak. A példák szaporítása nélkül is elismerhetjük, hogy a szakmai nyelv magyarítása jelentős esemény volt, s egyúttal szakmai nyelvújító munkának minősíthető.

6. A szakmai irodalmi nyelv tehát megmagyarosodott. Nem jelenthetjük ki ezt ugyanilyen határozottsággal az öntészet műhelynyelvére is, ugyanis igazán kis fáradsággal az alábbi csokrot gyűjtöttem egyik öntődénkben ma is

használt német műhelynyelvi kifejezésekből: *abstell* ('csapolás'), *ausussz*, *al-sussz* ('selejt'), *auszcúg* ('peremkihúzó'), *balansz* ('egyensúlyozó vasgerenda a formázószekrény daruzásához'), *befaszol* ('homokot kézzel betölt a formázószekrénybe'), *bego* ('selejt'), *bolcni* ('vezetőcsap a formázószekrényen'), *cunderos* ('salakos'), *eingusz*, *engusz* ('beömlő'), *fändli*, *fáner* ('kézi öntőüst'), *fánc*, *féder* ('lemezes túlfolyás'), *fixirozom a magot*, *fixirungot* csinálok ('magbiztosítás'), *flancsni* ('felfogótárcsa'), *flózní* ('öntés után megmaradó, homokágyba öntött folyékony vas'), *fölaufparolni* ('kis szekrényt ráépíteni szívódás elkerülésére'), *gáterozás* ('homokfrissítés, homokszitálás'). *griff* ('magvasba behajlított fogantyú'), *hagni* ('horog'), *handlefli* ('kézikanál, kéziüst'), *holker* ('formázós magszekrényeknél lekerekítés'), *holkör* ('előbbihez való szerszám'), *kramli* ('formázószekrény alsó és felső felének kapcsa'), *lancetta*, *lanzetta* ('lándzsa, simítószerszám') *lószerő vas* ('kiemelő elem'), *luftspicc* ('meglevegőző; a szekrény tetejének megszurkálásával csinálják'), *lunker* ('szívódási üreg'), *pincetta* ('csipesz'), *polírszejf* ('duplakihúzó') *poróz* ('gázhólyagos')ú, *prakko* ('simára döngöl'), *rundefli*, *rundlefli* ('kézisimító'), *sablon* ('alakzó'), *sajerdob* ('koptatódob'), *slajdergusz* ('pörgető- vagy röpöntés'), *smölc* ('adagolószint'), *smölcös* ('olvasztár, kemencés'), *sparefni* ('osztólap'), *spindli* ('talajformázáskor az alakzó orsója, beállító tengelye; magorsó'), *srégmassz* ('ferdeségmérő'), *stampfer* ('préslégdöngölő'), *stampfol* ('döngöl'), *stichmassz* ('mérőléc alakzós formázáshoz'), *stift* ('vezetőcsap'), *stipper*, *kistipperöljük* ('megtámasz'), *strangusz* ('rúdöntés'), *strejblí*, *strejplí* ('formázószerszám'), *strejzand* ('elválasztó homok'), *sverc* ('fekecs'), *sverejni* ('terhelővas'), *sverölés* ('terhelés'), *szandbógni* ('szerszám élettöréshez'), *szandhakni*, *szanthagni* ('homokhorog'), *szantógli*, *szantógni* ('homoksimító'), *szívpolír* ('belső elsimító'), *traveizni* ('szekrénytámasz'), *trichter* (ritkán *aufgusz*) ('felöntés, beömlőfa, felöntésfa'), *vincseft*, *vincsift* ('formázószekrényenél elhúzóadás'), *vinkli*, *körvinkli* ('élsimító'), *vitring* ('nyeles kihúzó'), *zsanéros* magszekrény ('összecsukható magszekrény').

Ez a csokor az öntészek (olvasztárok, formázók, magkészítők, tisztítók) szókincséből való. Nézzünk hasonlókát a szinte kezük alá dolgozó mintakészítők nyelvéből is: *abcessz* fűrész ('méretre vágó fűrész'), *abrichter* ('egyengető'), *brezonzstift* ('összevezető csap magszekrényen'), *greifcirkli* ('marokkörző'), *fukszsvanc* ('rókafarkú fűrész'), *holkeroz*, *holkert húz bele*, *holkerhúzóval*, *holker-vassal kittel* ('legömbölyít'), *kónisságot*, *kónicitást képez ki* ('kónuszosra csinálja a bordát'), *loksvanc* ('lyukfűrész'), *márkni* ('magjel'), *pászítófűrész* ('illesztőfűrész'), *ráma* ('keret'), *sliccáfűrész* ('darabolófűrész'), *slikkgyalu* ('egyképes gyalu'), *sniccer* ('faragókés'), *srobbgyalu* ('nagyológyalu'), *strejmódlí* ('párhuzamhúzó szög'), *svindmassz* ('zsugormérce').

A műhelynyelvben még ma is használatos német szakkifejezések száma további gyűjtéssel bizonyára szaporítható. A meglepő az, hogy ezek még ma is élnek és használatban vannak, ma, amikor az öntödei munkások között már alig vannak olyanok, akik szakmájukat a második világháború előtt tanulták (ekkor iskolában folyó öntödei szakmunkásképzés még nem is volt), illetőleg a mai szakmunkások java része már elméleti képzésben is részesült, azaz szakmáját könyvből is tanulta, nemcsak mestereitől. Nem vizsgálta senki, de talán mégis arra kell következtetni, hogy ezek a német szakmai szavak tömegükben nem a századforduló előtti, nehezen megmagyarosodó német szakmai nyelv maradványai, hanem egy második elnémetesedés kövületei. Olyasmire gondolok, ami 1926-ban a mai Acélöntő és Csőgyárban (korábban Friedrich Siemens Hőtechnikai Gyár Rt.) történt: egy új, addig Magyarországon ismer-

retlen formázótechnológiát (az Ardelt-rendszerű csőöntést) német szakemberek vezették be, akik éveken át közvetlenül irányították a termelést. A szerszámokat és a technológiai műveleteket ők nevezték meg, s ezeket a német szak kifejezéseket a munkások átvették, majd továbbadták annyira, hogy még a mai, talán már harmadik generációnak is jutott belőle, amely műhelyen belül mesterei szókincsét használja annak ellenére, hogy ismeri a „hivatalos” magyar megfelelőjét részben iskolai tanulmányai révén, részben szakmai olvasmányaiból, sőt még azt is tudja, hogy a nyelvművelés bizony nem dicséri az ilyen magatartást.

Mi lehet ennek a „szakmai kétnyelvűségnek” az oka? Kétnyelvűségről kell beszélni, mert a mai műhelyi szakemberek, nemcsak passzívan ismerik szakmájuk magyar terminológiáját, hanem aktívan is, hiszen a raktárból *handlefit* és *kramlit* nem kérhetnek (nem is értenék meg, a raktárosok őket, ugyanis kényszerítve vannak az anyagokat az Ipari Termékek Jegyzéke nomenklatúrája szerint nyilvántartani), és újítási javaslataikban is a magyar terminusokat használják ezzel is megkönnyítendő a bírálók dolgát, akik ezt a különös idegen nyelvet vagy egyáltalán nem, vagy csak nehezen értik. Az ok nem lehet más, mint a zsargonok kialakulásának oka: az elkülönülés és különködés, ebben az esetben a negatív előkelőködés. Valamikor ezek a szavak „felülről” terjedtek: a szakmájukat kitűnően ismerő német mesterek adták lefelé; aki tőlük tanult, az valamivel többet tudott, tehát nagyobb volt a szakmai tekintélye. Talán ebből maradt valami emlék, amit táplál még az idegen szavakhoz fűzött „értéktöbblet” hamis látszata is és az esetleges szakmai büszkeség. De mivel a szélesebb közösség már aligha tiszteli az idegen szavakat, megmaradnak műhelyen belül, elősegítve az elzárkózást, a szakmai familiaritást, a szociológiai csoportképződést. (A zsargonra nézve vö. Fábrián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilsztika vázlata. 1958. 31, 166).

Ezekkel a „kövületekkel” kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy angol eredetű szakkifejezést, helyesebben angol szavakat ennek a szakmának a műhelynyelvében nem találtam, holott természetesen vannak ilyenek a szakmai irodalomban. A *sandslinger* érdekes módon az értekezéseinkben jobbra angolul kerül elő, de a műhelynyelvben következetesen *homokszóró*-nak, *homokröpitő*-nek mondják, ugyanez a helyzet a *mixer-slingerrel* is, amelyet a *cold-box* eljárással együtt még szakközépiskolai tankönyvben is angol változatában fedeztem fel (Zalavári Alajos—Bánky Gyula: Géptan (Öntödei). 1973. 149). A *mixer-slinger* keverő-röpitő, amely önszáritó, két összetevős keveréket készít. Megnevezése a műhelynyelvben nem angol, de bizonytalan (*keverő, csigáskeverő, röpitő, magkészítő*); a *cold-box* eljárást és párhuzamát: a *hot-box* eljárást a műhelyben hidegmagszekerényes, illetőleg melegmagszekerényes eljárásnak nevezik, ha egyáltalában szükségük van erre a megnevezésre. Jobbra nincs, nem tartozik a műhelyben is megnevezendő fogalmak közé. Mindenesetre meglepő, hogy más szakmák műhelynyelvétől eltérően (és itt elsősorban az irányítástechnikára és a számítástechnikára gondolok) az öntészet műhelynyelve nem kapja fel az angol szavakat, holott mint a felhozott példák mutatják, az utóbbi időben a szakmai fejlődés az angol nyelvű szakirodalomhoz is, sőt angol eredetű tárgyakhoz vagy technológiai folyamatokhoz is kötődik. Ugyanez vonatkozik az orosz eredetű szakmai kifejezésekre is annak ellenére, hogy nagyon sok öntödei szakember szerzett a Szovjetunióban egyetemi oklevelet, tudományos fokozatot vagy csak egyszerűbb szakmai képzést. Mégis az ott megismert fogalmak magyar megnevezéssel terjednek

el az öntészetben. Orosz szóval éppen úgy nem találkoztam a műhelyben, mint angollal.

7. A műhelynyelv — miként már említettük — kedveli a metaforákat. Ezt a jelenséget így jellemzi Ischreyt: „A metaforák különösen fontosak a műhelynyelvben. Ezek a közvetlen kommunikációban jönnek létre és jellemzik a munkás közvetlen viszonyait az ő munkavilágához. A metaforában gyakran szociális humor tükröződik, mint például egykor a *Mönch* és *Nonne* megnevezésekben a tetőfedők nyelvében és ma a *virgin neutron*-ban vagy a magtechnikusok hasonló alkotásaiban” (Ischreyt i. m. 211). A példák megértése némi magyarázatot követel. A *Mönch* ('szerzetes') és a *Nonne* ('apáca') a német szaknyelvi *Dachziegel* ('tetőcserép') két fajtájának a neve. Az már nem kíván magyarázatot, hogy melyik a felső és melyik az alsó cserép. A *virgin neutron* ('szűz neutron') olyan neutron, amely még nem ütközött; humor van a *burial ground* műhelynyelvi metaforában, ugyanis jelentése 'temető', tehát olyan hely, ahol a radioaktív anyagot elföldelik; és még egy kis angol pikantéria: a *breeder* szakmai jelentése 'atommáglya', de eredetileg 'nemző'.

Persze nem minden műhelynyelvi metafora ilyen. Képszerűségben azonban nincs hiány. Az általunk vizsgált öntészeti műhelynyelv is bővelkedik bennük. Néhány példa: *dagadó öntés* ('alulról való öntés'), *erős, gyenge, kövér, sovány homok* ('agyagtartalomtól függően'), *hamis mag* ('a forma belsejében levő mag, amelyet a forma megbontásával kell kiemelni'), *kaptafarendszer* (irodalmi megfelelője is metaforikus: *dugós lejáratási módszer*), *kályha* ('olvasztókemence'), *kazán* ('öntőüst'), *magharapás* (irodalomban: *maghézag*), *medve* ('dermedt vas a kemencében'), *tükrös lett az öntvény* ('túlhaladta a megkívánt keménységi fokot'), *vascipó* ('vastömb'); és néhány idegen eredetű metafora: *frakkot öntött* ('selejtet öntött'), *gitthurka* ('magszekrényt elzáró tömítés'), *madrica* ('osztott síkú döngölő'). És egy ellenpélda a műhelynyelvi metaforára: az irodalmi *mintaszúkités* helyett a műhelyben azt mondják, hogy „méret alá veszem”. Keserű humor fűződik az általam vizsgált öntőedények ahhoz, hogy a nagy daruval szállított öntőüstöt egyesek még *Liberátor*-nak nevezik a második világháború félelmetes bombázói után. Valószínű, hogy a műhelyközösség nagyobbik része ennek az elnevezésnek a képszerűségét, tehát metaforikus tartalmát a megfelelő élmények hiányában nem érzi.

Fentiekben kizárólag névszói metaforákat soroltam fel. Van azonban igei metafora is: *elgyöngíti* ('kónuszosra csinálja a mintát'); irodalomban: *alakmódosítás*, *fölzabálta* a homokot (válasz erre a kérdésre: „mi a selejt oka?”), *leszúrja* a kályhát ('csapol'), *porba üt* ('a grafitporral beszórt formára a mintát visszahelyezi és enyhén megkocogtatja a sima felület végett'). A *bütyköl-* és *szerkentyű-*féle mindent helyettesítő, valamint a nagyon is képes tartalmú *ráver* a *melóra*-féle kifejezések felemlítése itt felesleges, mert nemcsak az öntészet műhelynyelvének tulajdonai, hanem általában minden műhelynyelvben előfordulnak, és valószínűleg innen kerültek a köznyelvbe, ahol amúgv is tág jelentéstartalmuk tovább bővült.

8. És még egy negatívum, azaz ami hiányzik a műhelynyelvből: a hoszszú, több szóból álló megnevezés. A rendszerezett terminológia szereti (helyesebben kényszerül) a rövidített definícióval felérő megnevezéseket használni, a műhelynyelv nem. A szakmai irodalom *csökkentett formázási ferdeségről* beszél, ez a műhelyben legfeljebb *alakmódosítás*, a *dugós lejáratási módszer* helyett a

műhelyben — mint láttuk — *kaptafarendszer-t* mondanak. Az *illesztett szét-szedhető keretű magszekerény* is *ékelt magszekerény-nyé* zsugorodik össze, a *kézi-fordító fogantyú* csak egyszerűen *griff*, a *középarányos ferdeség* is csak *kónikkusság*. A rövidülésnek, azaz egyes lényeges ismertetőjegyeknek a fogalom megnevezéséből való elhagyásának oka, hogy a műhelyi dolgozó közel van a tárgyhoz, amely számára nem a fogalmi rendszer vagy a terminológiai mező egy tagja, tehát nem absztrakció, hanem élő valóság, amely akár rámutatással is megjelölhető.

9. Előadott példaanyagom talán közelebb vitt bennünket a műhelynyelv és a tőle megkülönböztethető műhelyzsargon fogalmának tisztázásához és természetesen annak bizonyításához, amit dolgozatunk elején kitűztünk: az egyes szaknyelvek függőlegesen tagolhatók, és ha ezúttal a szaknyelvek tudományos rétegét és az Ischreyt által harmadik rétegeként említett eladó- (kereskedelmi) nyelvet nem is példáztuk, de a tőlük jól elválasztható műhelynyelvek és annak lazább változatának, a műhelyzsargonnak létezésében már nem kételkedünk.

*

A műhelynyelvi zsargonról összefoglalóan (persze csak a most bemutatott nyelvi anyag alapján) a következőket állapíthatjuk meg: *a*) sok idegen szakmai kifejezést használ, de az idegen szavak használata nem kizárólagos, vagyis csak egy területre (a szorosán vett műhelyre) korlátozódik; a „kétnyelvűség” a csoporttudat megnyilvánulása; *b*) a műhelynyelv szereti a metaforákat, azok képszerűségét nem öli meg; *c*) szereti a rövid, találó szakmai megnevezéseket.

A mintegy készen, változtatás nélkül átvett idegen szavak megőrzése mellett természetesen nincs érv. Különös küzdelmet folytatni azonban néhány megkövült kifejezés ellen, mindaddig, amíg csak a műhelyben élnek, nem sok értelme lenne. Valamirevaló szakmai értekezésben ma már ritkán találkozunk velük. Sajnos, élő szabványból is tudok idézni ilyen „ritkaságot”: „*A fánckat, a magvasak . . . maradványait el kell távolítani*” (MSZ 8280—66). A Műszaki Lexikon a *fánc* címszónál nagyon helyesen a *sorjá*-hoz utasítja az olvasót. (Kár, hogy nem így járt el az *antiszlíp*, *blansírozó gép*, *blokk*, *bursting*, *giratoire*, *scrubber* stb. szavak esetében is.) A műhelynyelv idegen szavai mindenestre a szakzsargonba tartoznak, a „kiművelt” szaknyelvbe, vagyis a szabályozott terminológiába nem vehetők fel. De ez nem jelentheti azt, hogy a műhe nyelv spontán szóteremtését válogatás nélkül el kell vetnünk.

A műhelynyelvi szóalkotás a legmodernebb tudományágakban: a magtechnikaiban és az elektronikaiban is kitermeli a maga találó és végül terminus technicusszá érlelhető neveit. Az említett *szűz neutron*, *temető* vagy az öntészet területéről a *dagadó öntés*, az *erős homok*, a *magharapás* vagy a *leszúrja a kályhát* stb. nyugodtan a terminológia részévé tehető. A szóalkotásnak ez a módja nagy lehetőséget ad a szakszóinség leküzdéséhez, a műhelynyelv pedig ilyen szempontból jelentős értékű szókincset rejt magában. A metaforikus kifejezésekben rejlő stilisztikai „értéktöbblet”: a szemléletesség a pontos meghatározást is pótolja.

Több figyelmet kellene fordítanunk a műhelynyelvekre: leleményes megnevezéseiket, szóalkotási módjaikat alaposabban is tanulmányozhatnánk. A szaknyelvek nemcsak idegen szavakkal, de ilyen módon is gazdagodhatnak. Anyanyelvünk kimeríthetetlen. Semmiféle műnyelv vagy szimbólumnyelv (ezeknek is sok híve van a műszaki tudományok művelői között) nem veheti föl vele a versenyt.

Pusztai István

Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák

1. A köznyelv és a sportnyelv szoros kapcsolatban állnak, és kölcsönösen hatnak egymásra. Ez a sportnak az utóbbi néhány évtizedben jócskán megnövekedett társadalmi jelentőségével magyarázható. Az érintkező és keveredő nyelvi rétegek átvesznek egymástól jót is, rosszat is. Itt most a rosszról, a nyelvhelyességi és stiláris vétségekről lesz szó.

2. Aránylag ritka az az eset, hogy egy köznyelvi hibának a sportnyelvben találjuk meg a forrását, azaz hogy egy helytelen kifejezés a sportnyelvben jön létre, ott meggyökeresedik, s jelentésében kitágulva belekerül a köznyelvbe is. Ilyen például a hovatovább „klasszikusnak” számító *hibát vét*, amelyet már az ÉrtSz. (7: 381), majd az egyiköttes ÉKsz. (1491) is megcsillagozott, ennek ellenére ma is a legjobb egészségnek örvend. (Elterjesztésében egyik neves, egyébként kitűnő sportriporterünk is ludas.) Ez a nyelvi képtelenség valószínűleg úgy keletkezett, hogy a (*vmi ellen*) *vét* (= 'vétkezik, hibázik') összekeveredett az ugyanilyen jelentésű *hibát követ el*-l-el. De belejátszhatott ebbe a (*vmi*) *elvét* (= '[saját hibáján kívül, a körülmények folytán] eltéveszt, elhibáz vmit') ige is, amely ebben a szókapcsolatban: *elvéti a labdát*, gyakorlatilag szintén azt (is) jelenti, hogy 'hibázik'. A *vét* előbb nyilván csak ilyen összefüggésben vehetett fel tárgyat: *büntetőt (tizenegyest) vét* (= vét a szabály ellen, s ezáltal büntetőt, tizenegyest okoz, azaz: hibázik). Később ennek mintájára megszületett a *szabálytalanságot vét*, majd a *hibát vét* is. Ma már, sajnos, aligha szoktathatjuk le róluk az újságírókat, riportereket. Pedig mennyivel jobban hangzana így: *szabálytalanságot követ el, hibát követ el* (vagy egyszerűen: *hibázik*).

3. A *hibát vét* tehát a sportnyelvből került bele a köznyelvbe. Sokkal gyakoribb azonban, hogy — megfordítva — a beszélt köznyelv visszasszásságai szivárognak át a sportnyelvbe, tükröződnek a sportnyelvben. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a sportújságírási nyelve még a sajtónyelven belül is a viszonylag legkevésbé igényesek közé tartozik (ugyanígy: Gömör Albert: Élet és Irodalom 1974. dec. 7. 9). Stílusban ez áll a legközelebb a városi élőbeszédhez, ennél fogva valóságos gyűjtőmedencéje a köznyelvi hibáknak. (Nem szabad azonban megfelekednünk arról, hogy a sportnyelv szükségyszerűen áll közel az élőbeszédhez. A sportújságírók ugyanis az eseményekkel és az idővel versenyt futva gyakran telefonba diktálják bele tudósításukat. A nyelvi megformálás érdekessége tehát sokszor a túlfeszített iramú munka rovására írható. A sportsajtó munkásainak ezt az igen fontos mentségét sportszerűtlenség lett volna elhallgatnunk.)

A sportújságírási nyelvben is meghonosodott köznyelvi helytelenségek négy alaptípusra vezethetők vissza: *a*) valamilyen nyelvi elemet fölöslegesen használnak, azaz olyankor is, amikor nem kellene; *b*) onnan is elhagyják, ahol szükség lenne rá; *c*) felcserélik egymással a hasonló hangzású vagy jelentésű szavakat, szóelemeket; *d*) a helyes és szükséges alkotórészeket rosszul rakják össze. (A példákat a Népsport legutóbbi évfolyamaiból veszem.)¹

¹ Vannak a sportnyelvnek specifikus, belső keletkezésű és főként csak rá jellemző visszasszásságai is, pl. bizonyos sztereotípiáknak túl gyakori előfordulása, az elhalványult képek közhelyszerű használatából fakadó képzavarok, a rokon értelmű kifejezések össze-

4. Mivel a felcserélés mint nyelvi hiba önmagában, „vegytiszta” állapotban is jelentkezhethet, áttekintésünket a c) pontban említett jelenségtípussal kezdjük. A felcserélésnek egyik legelterjedtebb válfaja a szó tévesztés, vagyis az a nyelvhasználatbeli pontatlanság, hogy egy szó véletlenül (vagy inkább nagyon is érthető okból) egy másik szó helyére kerül. A cserét vagy alakhi hasonlóság, vagy a jelentéstartalom rokonsága váltja ki, olykor e kettő együttesen. Íme egy-egy jellegzetes példa mindhárom esetre: „az egész világ érthetetlenül áll a brazilok átlagteljesítménye előtt” (1974. júl. 7. 3); „Mennyi pontot visznek el a vidékiek?” (1974. márc. 9. 1); „Hamisítják az olimpiai érmeket” (1974. ápr. 23. 8). Az első mondatban az értetlen és az érthetetlen formai hasonlósága zavarta meg a cikkíró, a másodikban két egymáshoz közel álló funkciójú kérdőszót cserélt fel (helyesen: „Hány pontot?”), a harmadikban az érem szót (= ’korong alakú kitüntetés, díj, domborművű kisplasztika’) összetévesztette az érmé-vel, amely pénzdarabot, tantuszt jelent. A sportnyelvben talán ez a legutóbbi típus, az alakhi és szemantikai tényezők konvergencia működésének betudható szótévesztés a leggyakoribb. Egy edzői nyilatkozatból: „Játékoskoromban sem ismertem lehetlent[,] és most is csak olyan társakat tűnök meg [?] magam mellett, akik merész célokat tűznek maguk elé, a megoldásért nem sajnálják a fáradságot, és amikor odaérkeznek a bizonyítási kötelezettséghez, ki is mernek állni a gyepre!” (1974. nov. 7. 3). Az edző (vagy az újságíró?) nyilván fáradság-ra gondolt (jelentése: ’fáradozás’), de ehelyett fáradság-ot (= ’fáradt állapot’) mondott, illetve írt.

Nem ritka a Népsport hasábjain a rag tévesztés sem. Figyelemre-méltó, hogy míg régebben az előbeszédet tükröző, kevésbé igényes írásbeliségben a *-ban*, *-ben* helyetti *-ba*, *-be* volt a tipikus, addig ma ennek inkább a fordítottjával, a *-ban*, *-ben* ragnak *-ba*, *-be* helyett való megokolatlan használatával találkozhatunk: „a bajnoki címért folyó versenyfutásban már aligha tudnak beleszólni” (1974. febr. 5. 8); „Kelemen a TF vívómesterképzőjén tanul, és idén volt olyan verseny, amely vizsgáival esett egyben” (1974. okt. 9. 7). Az ilyenfajta téves ragozás rendszerint az eredetibb „hiperkorrekt” kiejtésnek a következménye. Javítsuk is ki nyomban: „beleszól a versenyfutásba”; „vizsgáival esett egybe”. A régi nyelvművelőktől ismételten kifogásolt „Betegágyamba fekszem”, „csipkés ruhába állanak a fák”, „a nagy bérházba történt valami”-féle raghasználat, tehát a *-ban*, *-ben* helyett alkalmazott *-ba*, *-be* rag iránt viszont már türelmesebbnek kell lennünk, mivel ez a bizalmasabb beszélt köznyelvben többé-kevésbé polgárjogot nyert, sőt néhány nyugatos költőnk, elsősorban a fiatal Kosztolányi révén — mint az idézett példák is mutatják — a szépirodalom nyelvébe is eljutott (vö. J. Soltész Katalin, BMKöltNy. 140).

A ragtévesztés hátterében sokszor valamilyen nyelvi analógiának zavaró és megzavaró hatására bukkanhatunk rá. Pl. ebben a címben: „Nagy a tét a súlyemelő Duna Kupán” (1974. ápr. 26. 1) az *-n* superessivusrag minden bizonynyal a *versenyen*, *mérkőzésen* stb. mintájára került a szokásosabb és helyesebb *-ban* inessivusrag helyére. Nem súlyos hiba ez a felcserélés, mindazonáltal az igényes nyelvművelőnek az ilyen pongyolások ellen is szót kell emelnie.

keveredése, végül a tipikus mondatszerkesztési hibák, különös tekintettel a félreérthető vagy humorosan kétértelmű mondatokra stb. Ezekről külön-külön már szót ejtettem néhány kisebb nyelvművelő cikkben (l.: Magyar Hírlap 1973. jún. 23., okt. 13., 1974. máj. 18.; Magyar Nemzet 1975. febr. 9.).

5. Némely nyelvi eszközünk használatában a fent említett négy hibatípus közül kettő, olykor még három is előfordul. Így a *h a t á r o z o t t n é v e l ő*-nek fölösleges kitétele és helytelen elhagyása egyaránt megfigyelhető. Az utóbbi a gyakoribb, pl.: „*Liverpool* az angol bajnok” (1973. ápr. 29. 12; helyesen: „*A Liverpool . . .*”, mert itt természetesen nem a városról, hanem egyik futballcsapatáról, az FC Liverpoolról van szó). Különösen akkor feledkeznek meg könnyen a határozott névelőről, ha a főnév előtt hosszabb, szerkezetes jelző áll: „Mivel mindez a 85. percben történt, már győztesnek tündek. A második osztrák »vendégmunkás« [= Nyugat-Németországban játszó osztrák labdarúgó], Schmiedradner azonban »segített«. Vitathatatlan szabálytalansága után megítélt büntetőt Grabowski védhetetlenül vágta a Kickers kapujába” (1974. márc. 4. 8). Az „elsikkasztott” *a* névelő itt a *büntető* szóhoz tartozna: „*A* vitathatatlan szabálytalansága után megítélt *büntetőt*” stb.

A névelőtlenség elbírálása azonban nem mindig ilyen egyszerű: a névelő kitétele vagy elhagyása ugyanis sokszor attól függ, hogy a leírandó szituációt, ill. dolgot hogyan értelmezzük, melyik oldaláról ragadjuk meg. Ha fogalmi síkon, általánosítva: nincs szükség határozott névelőre. Ha konkretizálva, a maga tényleges egységében, egyszeri mivoltában: ki kell tennünk elé a határozott névelőt. Vegyünk szemügyre néhány példát: „A 22. percben Jeck gyors elfutás után *kapu elé* küldte a labdát” (1975. jan. 27. 2); „a középhátvédéről került *játéktéren kívülre* a labda” (1973. máj. 17. 3); „a jobb oldali lécs mellett küldte *hálóba* a labdát” (1973. máj. 13. 2); „Száz perc játék után *BEK-döntőben* a Statisztika” (1974. márc. 24. 1). E mondatok szerzői a névelőtlen megoldást választották, noha a határozott névelővel való egyedítés az adott esetekben talán jobban megfelelt volna a közlés tartalmának: „*a* kapu elé”; „*a* játéktéren kívülre”; „*a* hálóba”; „*a* BEK-döntőben”. Itt azonban már inkább stíláriis árnyalatokról, mintsem nyelvhelyességi vétségekről kell beszélnünk: az idézett példák eredeti formájukban sem helytelenek.

Magukban álló, tehát például minőség- vagy birtokos jelzővel nem bővített birtokos személyragos szavak előtt viszont fölösleges a határozott névelő (vö.: Grétsy László: MNy. 54 [1958]: 361; uó: MűszNyr. 141): „[Bozsik József szövetségi kapitány] Taglalja *a* középpályás játékunkat, *a* védekezésünket” (1974. szept. 30. 1). Jobb lett volna így: „Taglalja középpályás játékunkat, védekezésünket”. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy néha — a félreértés elkerülése végett — magában álló birtokos személyragos szó elől sem maradhat el az *a*, az határozott névelő (Grétsy: MűszNyr. 141).

6. A *t á r g y r a g o s f ő n é v i m u t a t ó n é v m á s o k* alkalmazása körül kétféle nehézség tapasztalható:

a) Sokan figyelmen kívül hagyják, hogy tárgyas ragozású igealak mellé nem szükséges kitenünk az *azt* egyes számú mutató névmási tárgyat, hiszen a tárgyas igei személyrag amúgy is utal a határozott tárgyra (vö.: Rác Endre: MNyelvh.³ 250; Tompa József: AnyÓrj. 155—6; Hernádi Sándor, Írjuk, mondjuk helyesen! 171; Rónai Béla—Kerekes László, Nyelvművelés és beszédtechnika 424). A hangsúlytalan névmási tárgyaknak csak azokban a nyelvekben van tényleges funkciójuk, amelyekben az igének nincs külön tárgyas ragozása. A magyarban a tárgyra való kettős utalást idegenszerűnek érezzük. Elterjedése minden bizonnyal az indoeurópai nyelveknek, főként a latinnak és a németnek a magyar nyelvre gyakorolt több évszázados hatásával magyarázható. Az *azt* névmásnak efféle használatát egyébként már Arany János

is helytelenítette (Összes Művei 11: 593; vö. Ferenczy Géza: Nyr. 82 [1958]: 136).

Bízvást elhagyhatjuk tehát a mutató névmást ezekből a sportnyelvi mondatokból: „Muchához került a labda, aki egyből középre ívelte *azt*” (1972. nov. 2. 2); „A 65. percben Madeley jobbról a bal oldalra vágta át a labdát, Bremner visszafejelte *azt*[,] és a lendülettel érkező Yorath nyolc méterről nagy erővel fejelte a hálóba” (1974. nov. 7. 3). Ha a szöveg értelme így nem lenne teljesen világos — ez az eset azonban meglehetősen ritka —, az *azt* helyett visszamutató névmásként inkább az *ezt* magas hangrendű tárgyragos mutató névmással éljünk.

Az *azt* egyes számú mutató névmási tárgy kitétele csak azokban a nyomatékos, szembeállítást kifejező mondatokban helyénvaló, amelyekben a tárgyra erős, kiemelő hangsúly esik, s ennek megfelelően a névmás a mondat elejére, az állítmány elé kerül, pl.: „*Azt* olvasd el, ne *ezt*!”.

b) Az *azokat* mutató névmási és az *őket* személyes névmási tárgy használata, egymáshoz való viszonyuk mai nyelvművelésünknek legtisztázatlanabb, legnehezebb kérdései közé tartozik. Nem azért, mintha a nyelvészek között e tekintetben számottevő véleménykülönbség volna; éppen ellenkezőleg: tekintélyes nyelvművelőink a szóban forgó nyelvi jelenségcsoport megítélésében nagyon is egységesek. Inkább azért, mivel a nyelvészetnek e hagyományos állásfoglalása és az élőnyelvi gyakorlat között egyre mélyebb szakadék tátong.

A probléma gyökere nyilvánvalóan abban a makacs nyelvhelyességi babonában keresendő, amely szerint a 3. személyű személyes névmást csak emberre lehet vonatkoztatni, azaz *s z e m é l y e s* névmással csak *s z e m é l y* nevével helyettesíthetjük, állatokét, tárgyakét, elvont fogalmakét nem. Szentenciózus megfogalmazásban: „*Ő* csak személyre, *az* csak dologra vonatkozik”. Iskolapéldája ez az okoskodás annak a nem ritka törekvésnek, hogy már nem egészen ösztönösen, de még nem teljesen tudatosan beszélő egyének a mindennapi élet logikájának kaptafájára akarják ráhúzni a nyelv logikáját. Figyelemreméltó, hogy a fent idézett tudálékos álszabály ellen már Arany Jánosnak is sorompóba kellett lépnie, noha ő 1861-ben — Brassai Sámuellel polemizálva — a Visszatekintés című tanulmányának V. részében még arra hivatkozhatott, ironikusan, hogy e szabály szerint „az egész nemzet rosszul beszél magyarul” (i. h. 244). Napjaink nyelvművelője már aligha folyamadhatna ehhez az érvehhez, a nyelvszokás tanúbizonyosságához, mivel a „logikusabb” *azokat* mutató névmás időközben rohamosan elterjedt a régebben általános *őket* személyes névmás rovására. Ez a tendencia magától értődően nem hagyta érintetlenül a sportújságírás nyelvét sem. Az alábbi két példát labdarúgó-mérkőzésekről készült tudósításokból vesszük: „a vendégek . . . ritkán vezettek ellentámadást. Még így is kialakítottak három gólhelyzetet, de ki is hagyták *azokat*” (1974. nov. 3. 2); „lövésük pontatlanok voltak, vagy a kapu fölé jutottak, vagy pedig a salgótarjáni védelem háritotta *azokat*” (1971. jún. 21. 3).

Kinek van hát igaza ebben a sokat vitatott kérdésben?

A múlt századbéli szerzők egyértelműen az *őket* névmás mellett szállnak síkra. Azt már Arany János is leszögezi említett dolgozatában, hogy „Nem igaz, hogy az *ő* csupán személyre, *az* csupán dologra vonatkozik. . . . Maga az *ő* . . . akárhányszor vitetik oly tárgyra, mely nem személy” (i. h. 245). E szóhasználatbeli sajátos Arany érzékletes népnyelvi példákkal szemlélteti: „Minden falusi gazdasszonytól hallhatjuk: »A libák kimentek az utcára, eredj,

hajtsd be *őket*. . . De sohasem mondja így: »A libák kimentek, hajtsd be *azokat*«. . . »Hova lettek a lovaidd? — Eladtam *őket*, az istenadták«. *Azokat* nem jó ide” (uo. 245—6). Negyedszázaddal később Szarvas Gábor nyelvtörténeti adatokkal is alátámasztja a dolognévi tárgy helyett álló *őket* személyes névmás kifogástalan voltát: „Vr libannak cedrus fait meg tóri es *őköt* vgan meg tóri” (DöbrK., 1508.); „Wr meg tery lybanus hegyenek w cedrus fayth ees semye tezy *wketh*” (KeszthK., 1522.; idézi: Szarvas: Nyr. 15 [1886]: 12).

Legtöbb mai nyelvművelőnk — ha kisebb-nagyobb hangsúlybeli eltérésekkel is — elméletileg szintén az *őket* megoldást részesíti előnyben az *azokat*-tal szemben. Álláspontjukat röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze: A többes szám 3. személyű személyes névmás a magyar nyelvben nem nyomatékos tárgyként személyt és dolgot egyaránt jelölhet. Ezért ha mondatunknak többes számú névmási tárgya van, s e tárgy nincsen értelmi hangsúllyal kiemelve, akkor nemcsak személyre, hanem élőlényre, élettelen tárgyra, dologra, gondolati fogalomra is inkább az *őket* személyes névmással utalunk. Pl.: „Itt vannak a csomagok: vedd le *őket*!”, „Ha gondolatainkat másokkal közölni akarjuk, kimondjuk vagy leírjuk *őket*”. Az *azokat* mutató névmás alkalmazását ilyen összefüggésben a lehetőségig kerüljük. (Vö.: Nagy J. Béla: Nyelvm. 327; Tompa József: MNyelvh.³ 219; uó: AnyÓrj. 157; RácZ Endre: MNyelvh.³ 250; uó: MMNy. 271; uó: Nyelvünk és kultúránk 1974. 17. sz. 32—3; Ferenczy Géza: ÉA. 422—3; uó: NyelvmLev. 194—5; Grétsy László, SzaknyKal. 107; Kossa János, Így írunk mi I: 186—7; Hernádi Sándor i. m. 171; Rónai Béla—Kerekes László i. m. 424; Gálffy Mózes: A mai magyar nyelv kézikönyve 163; Bárczi Géza, Nyelvművelésünk 78.)

Lesz-e vajon foganatjuk e nyelvhelyességi tanácsoknak? vagy az élő nyelv — és itt elsősorban a hivatalok nyelvére és a sajtónyelvre gondolunk — továbbra is kitart az idegen mintára valló *azokat*-féle névmáshasználat mellett? Erre a kérdésre ma még aligha tudunk határozott választ adni. Kétségtelen azonban, hogy nyelvünk magyarosságának javára válnék, ha a személyes névmási *őket* újból teret nyerne. Ennek reményében mutatjuk be a korábban idézett sportnyelvi mondatok kijavított változatát: „A vendégek még így is kialakítottak három gólhelyzetet, de ki is hagyták *őket*”; „Lövésiek vagy a kapu fölé jutottak, vagy pedig a salgótarjáni védelem hátrította *őket*” (ez a módosítás különben az utóbbi szövegrészlet hangzásának is jót tesz).

Végül meg kell jegyeznünk, hogy természetesen az *azokat* is jó, ha a névmási tárgy h a n g s ú l y o s. Az ilyen, hangsúlyos névmási tárgyat tartalmazó nyomatékos mondatok mindig valamilyen szembeállító ellentétet fejeznek ki. Az *azokat* mutató névmás a magyar szórend törvényei szerint a mondat élén, az állítmány előtt helyezkedik el. Pl.: „*Azokat* ne bántsd, csak a többit hajtsd be” (Arany János: i. h. 245); „*Azokat* fogják hasznosítani: nem pedig ezeket” (Hernádi S. i. m. 172); „Nagyon megtetszettek a gesztenyefák: *azokat* néztem, nem a málnabokrokat” stb.*

7. Az i g e k ö t ő-használat terén három jellegzetes tendenciát kell szóvá tennünk. Csakúgy, mint a köznyelvben, a sportújságírás nyelvében is gyakori az igekötő elhagyása: „Katona éles lövését Szőke *öklözte*” (1969. szept. 1. 3). Bár az ÉrtSz. az *öklöz* igének olyan jelentését is feltünteti, hogy

* A személyes és a mutató névmások helyes használatának kérdéseivel folyóiratunknak ebben a számában részletesen foglalkozik Szepesgy Gyula cikke is: *Őket -- azokat* (414—24). (A szerk.)

'(labdarúgó csapat kapusa a labdát) öklével a mezőnybe üti' (5: 457), szerintünk ebben az esetben ajánlatos lenne az *öklöz-t kiöklöz-zel* helyettesíteni, az egyértelműség kedvéért. — Az igeikötő-elhagyás mint felszíni jelenség mögött sokszor valamilyen egyéb nyelvi bizonytalanság húzódik meg, például a helytelen értelmi kiemelés, a kevésbé fontos szó vagy szó szerkezet előrevetése a mondat élére: „A Felszabadulási Kupától búcsúztak: DVTK, ZTE, Békéscsaba, MTK” (1974. nov. 14. 1). Ez a cím a suta szórend miatt azt a látszatot kelti, mintha ugyanabban az időpontban több különböző kupából is kiestek volna magyar csapatok, s ezek közül a felsorolt négy éppen a Felszabadulási Kupából (és nem másból) esett volna ki. Holott az újságíró nyilván csak annyit óhajtott közölni olvasóival, hogy e négy csapatunk az említett kupából kiestett (nem jutott tovább). Ha a cím elemeit a tartalomnak és a reális hangszúlyviszonyoknak megfelelő sorrendben rakjuk össze, nyomban megkerül az „eltűnt” igeikötő is: „*Elbúcsúzott* a Felszabadulási Kupától: DVTK, ZTE, Békéscsaba, MTK” vagy kevésbé „blickfangosan”: „A DVTK, a ZTE, a Békéscsaba és az MTK *elbúcsúzott* [így is jó: *elbúcsúztak*; vö. Ráczy Endre: NytudÉrt. 58. sz. 273] a Felszabadulási Kupától”. (Nekünk ez a megoldás tetszik a legjobban.)

Olykor viszont az igeikötő nélküli ige tükrözi pontosabban a gondolatot, mint az igeikötős. Ezekben a mondatokban: „Az 57. percben Kovács megrúgta Pénzest, amiért ő is *megkapta a sárga lapot*” (1972. okt. 23. 2); „Tóth András visszahúzta Mátét, ezért ő is *megkapta a sárga lapot*” (1973. márc. 18. 3); „A 61. percben Rep (Ajax) és de Sayera (Antwerpen) *megkapta a piros lapot*, mivel kemény ökölcsatájuknak szigorú figyelmeztetéssel sem lehetett véget vetni” (1974. nov. 15. 8) a *megkap* helyén szívesebben látnánk a *kap* igét: „X. megrúgta (visszahúzta) Y.-t, és ezért ő is sárga lapot *kapott*”; „X. és Y. piros lapot *kaptak* [azaz: kiállították őket], mert . . .”. Igaz, hogy vannak ilyen szó szerkezetek is: *megkapja a magáét; megkapja a szidást, a verést*, de azért a *megkap* főként mégis csak olyasmint jelent, hogy valaki birtokába jut valaminek, megadnak neki valamit, hozzájut valamihez, részesül valamiben. Az ÉrtSz. így foglalja össze a szóban forgó igenek ezt a jelentését: '(személyi vmely várt vagy ígért lehetőséget, kedvezményt, jutalmat, büntetést, jogot) kap, mert megadják neki, ill. kiszabják rá' (4: 1083). Láthatjuk: azok közt, amiket valaki *megkaphat*, 4 : 1 az arány a pozitív, a „jó” dolgok javára! Az ellenérvként felhozható *megkapja a magáét, megkapta (a) megérdemelt büntetését* már szinte állandó szókapcsolatnak számít. E kifejezéseknek frazeológiaiánál többé-kevésbé kötött voltát mutatja különben az is, hogy a tárgyként álló szavak nemigen cserélhetők fel bennük tetszőlegesen más főnevekkel vagy névmásokkal. — Az igeikötős ige főleg használatára néha további nemkívánatos „újítással” fonódik össze; pl.: „A szurkolók csalódottan távoztak, mert a franciák esélyei alaposan *megcsökkentek*” (1973. máj. 21. 8). Ebben az időzetben tulajdonképpen nem is annyira szükségtelen igeikötővel, mint inkább a *csökken* és a *megcsappan* igeik keveredésével kell számolnunk.

Az igeikötő-problémáknak harmadik típusa az igeikötők felcserélésében nyilvánul meg. A Népsport 1974. július 18-i számának 2. lapján arról olvashattunk, hogy az NB I.-es csapatok játékosait 1-től 20-ig *beszámozzák*. Az ÉrtSz.-ben nem találtuk a *beszámoz* igét. Kétségtelen, hogy itt a labdarúgók mezének a *megszámozásáról* van szó. Kár volt új elnevezést alkotni olyasminek a megjelölésére, amit a rendelkezésünkre álló nyelvi eszközökkel is tökéletesen (és egyértelműbben) kifejezhetünk.

8. A bevezetőben már jeleztük, hogy van a sportnyelvbe átszivárgott köznyelvi vétségeknek egy olyan, különleges válfaja is, amelyben az építőelemek helyesek és szükségesek, csak rosszul rakják őket össze. Ilyen például a pontatlan egyeztetés vagy a helytelen szórend. A számbeli egyeztetés szabályainak megsértése nagyon kínos melléfogás, de szerencsére csak ritkán fordul elő: „A Madridba távozott Netzer sok gondokat okoz” (1974. márc. 4. 8); „Freppán látványos góljai . . . a vártnál biztosabb hazai sikert eredményezett” (1975. ápr. 1. 2). Kevésbé feltűnő, de a megértés szempontjából nem kevésbé súlyos hiba a szórend áttekinthetetlensége: „A szakadó eső miatt szerdán a 27. percben félbeszakadt labdarúgó UEFA Kupa döntőjét csütörtökön este megismételték Liverpoolban” (1973. máj. 11. 8). Ebben a formában ez a mondat nemcsak értelmetlen, de nevetséges is, hiszen valójában nem a kupa szakadt félbe, hanem csak a döntője. E tipikus szórendi ügyetlenség okát valószínűleg abban kereshetjük, hogy a gyakorlatlan fogalmazó nem akarta (vagy éppenséggel nem merete?) felbontani a nyelvérzéke számára már megszokott, szinte formulaszerűen megkövesedett birtokos szerkezetet (Lőrincze Lajos, Nyörs. 385). Ennek nyomán viszont felborult a jelzők sorrendje: a szerkezetes minőségjelző „kiszorult” a birtokos jelzős szintagmából, a birtokos jelző elé került, holott ő nem ennek, hanem közvetlenül a birtokszónak a bővítménye (vö.: Grétsy László, SzaknyKal. 328—9; Kossa János i. m. 2: 162). A szórend megváltoztatása nyomban eltünteti a zavart: „Az UEFA Kupának a szakadó eső miatt szerdán a 27. percben félbeszakadt döntőjét” stb. A szerkezet bonyolultságát mellékmondatokkal is feloldhatjuk: „A labdarúgó UEFA Kupa döntőjét, amely a szakadó eső miatt szerdán a 27. percben félbeszakadt, csütörtökön este megismételték Liverpoolban”.

Az ún. megengedő jelentéstartalmú alárendelt összetett mondatok szórendje kapcsán sajátos nehézségek merülnek fel: „Ami a csapatjátékot illeti, ha nem is volt kifogástalan, de a mérkőzés nagyobbik részében folyamatos volt” (1973. szept. 27. 3); „Ha a színvonal alatta is maradt az előzetes várakozásnak, a küzdelmek általában hevesek voltak” (1974. jún. 17. 3). Ezt a szórendet bajosan helyteleníthetjük, hiszen az élőnyelvben a megengedő kötőszó pár második tagja, az *is* immáron évtizedek óta nem utána áll az állítmánynak, hanem előtte, s ez a „szabálytalanság” — amint ezt néhány évvel ezelőtt Déry Tibor is szóvá tette (A napok hordaléka 60—1, 75—7) — az utóbbi időben átterjedt az értekező prózára és a szépirodalomra is. Mégsem hagyhatunk említés nélkül ilyen mondatokat: „a szövetkezetiék rászolgáltak az egy pontra, ha azt csak az utolsó előtti percben esett öngól is hozta” (1973. szept. 6. 3). A hagyományos szórenddel a szöveg értelmesebbé és gördülékenyebbé válik: „. . . ha azt csak az utolsó előtti percben esett öngól hozta is”.

9. Befejezésül egypár olyan divatos kifejezésről szólunk, melyek nemcsak nyelvhelyességi, hanem stílárius problémákat is felvetnek. E p o n g y o l a s z a v a k é s s z ó k a p c s o l a t o k nagy részét a nyelvművelő szakirodalom már régebben „gombostűhegyre tűzte”; e helyütt azért emlékezünk meg ismét róluk, mert újabban a sportújságírás nyelvében (tehát az írott nyelvben, nyomtatásban) is felbukkannak.

a) Egy interjú során a tudósító ezzel a megjegyzéssel nyugtázta a riportalany egyik válaszát: „Témánál vagyunk” (1973. máj. 12. 5). Ez, amellet, hogy jellegzetes társalgási közhely, bántóan magyartalan is: a *-nál*, *-nél* ragos vonzat ilyen összefüggésben germanizmus ízü. Még így is jobb lett

volna: „Benne vagyunk a témában” (ha már a cikkíró mindenáron ragaszkodik a *téma*-hoz, ehhez az elkoptatott, szürke divatszóhoz).

b) A *műt* ige, orvosi nyelvújításunknak ez a sikerületlen alkotása több mint száz éven át szerényen meghúzódott az *operál* árnyékában, s csak szórványosan, az egészségügyi szaknyelv keretei között fordult elő. Megítélésében a régi nyelvművelők nem voltak egységesek: Joannovics György, ha fenntartásokkal is, elfogadta (AkNyÉrt. II/3 [1870]: 32–3), mások viszont az új ortológia szellemében mint korcs neologizmust bélyegezték meg (Babics Kálmán: Nyr. 7 [1878]: 212; Lukács Lőrinc: Nyr. 13 [1884]: 375). Az 1950-es évek elejétől kezdve aztán a *műt* váratlanul „új erőre kapott”, s előbb az ápolónők és a nyelvileg kevésbé válogató betegek, majd pedig az orvosok szóhasználatában is kiszorította helyéről a hagyományosabb *operál* igét. Közben gyökeret vert az igekötős változat, a *megműt* is. Annak idején több nyelvészünk is felszólalt ezellen, s a rossz hangzású (*meg*)*műt* helyett a (*meg*)*operál*-t ajánlotta (vö.: F[erenczy] G[éza]: Nyr. 82 [1958]: 395; Nagy J. Béla: MNy. 58 [1962]: 222–4; R. Hutás Magdolna: uo. 224). Kálmán Béla óvatosabban nyilatkozott: ő a nyelvközösség spontán ítéletére bízta a (*meg*)*műt* sorsának eldöntését (MNy. 57 [1961]: 484–5). Az ÉrtSz. mindenesetre felvette címszavai közé a két vitatott igét, csillag nélkül, de *biz* [= bizalmas] stílusminősítéssel (4: 1119; 5: 85). Néhány évvel később, a szó terjedését látva, Ferenczy Géza is módosította (enyhítette) korábbi helytelenítő véleményét (Nyr. 90 [1966]: 102–3). Horváth Mária az orvosi nyelvről írott tanulmányában a *műt*-öt már mint közismert szakkifejezést tartja nyilván (Nyr. 92 [1968]: 265). Az ÉKsz. — talán egy kissé következetlenül — a *megműt* mellől elhagyja, de a *műt* mellé még kiteszi a *biz*-t (919, 980). E sokat hibáztatott szavak növekvő népszerűsége a sportnyelvben is tükröződik. Íme négy példa a közelműltből: „Engem akkor nyáron porccal *műtöttek*” (1974. nov. 4. 5); „P. L.-t *megműtöttek*” [Cím.] (1973. ápr. 28. 2); „N. beteg, K. ujját pedig *megműtötték*, így elég kedvezőtlen előjelekkel készül a csapat a Komló ellen” (1971. nov. 25. 3); „Autóbaleset érte . . . az egykori válogatott labdarúgót. Súlyos állapotban szállították kórházba, ahol *megműtötték*” (1971. dec. 18. 2). Mindez arról tanúskodik, hogy ma már aligha várhatjuk el a *műt* és a *megműt* következetes mellőzését, már csak azért sem, mivel ezek a kifejezések napjainkra lényegében elveszítették egykori pejoratív, nyelvi igénytelenséget, képzetlenséget sugalló mellékizüket, melléköngéjükét, s alakilag is jól odaillenek a *dűt*, *fűt*, *hűt* szavak mellé. Mi mégis arra kérjük az újságírókat: használják bátrabban (már csak a stílusuk élénkítése végett is!) az oly sokáig jól bevált és nyelvileg is kifogástalan (*meg*)*operál* igét!

c) Újabb keletű helytelenség az *ezzel együtt* szókapcsolat terjeszkedése az *ennek ellenére*, *ettől eltekintve* stb. kifejezések és az egyszerű ellentétes kötőszók (*de*, *azonban*, *pedig*, *mégis*, *noha* stb.) rovására. Mivel erről egy régebbi cikkünkben már részletesebben beszámoltunk (Nyr. 96 [1972]: 27–9), ezúttal csak néhány példamondatot idézünk annak szemléltetésére, hogyan jelentkezik ez a hiba a sportújságírás nyelvében is: „A 11 szapporói nap . . . nem adott látványos okokat forradalmi következtetésekre, de *ezzel együtt* a váratlan események sorozatát hozta” (1972. febr. 19. 7); „Daniel azonban *ezzel együtt* a legjobb jelenleg a hosszabbik pillangózótávon” (1971. dec. 13. 7); „[Beatrix Schuba a szabadkorcsolyázásban] két kisebb megingástól eltekintve — vagy *ezzel együtt* — jobb volt, mint tavaly, ha nem is jó” (1972. jan. 16. 7). A nyelvérzék elbizonytalanodását jelzi, hogy az utolsó mondat szerzője a helyes és a

helytelen megoldást egymás mellett, mintegy szinonimákként alkalmazza. Végül ebben a példában: „Megérdemelt győzelmet aratott a csapat. *Ezzel együtt* a játékkal is maradéktalanul elégedett vagyok” (1973. máj. 13. 1) az előzmény és az *ezzel együtt*-el bevezetett mondat között nincs semmiféle ellentét, az *ezzel együtt* puszta töltelékelemmé vált, jelentése elhomályosodott. Nyugodtan elhagyhatjuk a szöveg tartalmának legcsekélyebb megváltoztatása nélkül: „Megérdemelt győzelmet aratott a csapat. A játékkal is maradéktalanul elégedett vagyok”.²

d) *Odafigyel* igénk, amely korábban mindig tényleges helyviszonyra (is) utalt, ma egyre inkább elveszíti ezt a vonatkozását. Az ÉrtSz. példamondatai (5: 342) jól mutatják a fokozatos jelentésbővülést. Arany Jánosnál a szó még teljesen az eredeti konkrét értelmében fordul elő, s ennek megfelelően külön is van írva: „Hallja egy bokron túl említeni Toldit; | *Oda figyel* jobban, közelébb is megyen”. Hasonló jellegű a Móricz-idézet is: „A másik szobába jött valaki, s *odafigyeltek* mindnyájan, férfihang hallatszott”. A köznyelvi példában a helyviszonyra való utalás még szintén érzékelhető, de már halványabb egy fokkal: „Jó magaviseletű gyerek, az órákon mindig *odafigyel*” [ti. a nevelőre, a foglalkozás menetére]. A sportsargonban az *odafigyel*-nek ez a funkciója gyakorlatilag megszűnik, pontosabban beleolvad egy sokkal általánosabb jelentéstartalom kifejezésébe: „A bajnoki címet védő Derby . . . a hazai bajnokságra is kezd jobban *odafigyelni*” (1972. nov. 20. 8); „Most már megkezdjük a közvetlen felkészülést a június 13-i, Görögország elleni EB-selejtezőre. Nagyon *odafigyelünk*. Minden szándékunk az, hogy megszerezzük a csoportelsőséget” (1973. máj. 19. 2). Az első mondatban az *odafigyel* körülbelül így értelmezhető: 'fontosnak tart vmit, fontosságot tulajdonít vminek', a másodikban viszont azt jelenti, hogy 'igyekszik' (figyelemreméltó, hogy itt már elmarad a *-ra, -re* ragos igevonzat is). A szó használati körének ezt a nagymértékű kiterjesztését nem helyeselhetjük, mivel számos rokon értelmű igét háttérbe szorít, s ezzel az árnyalatokat feleltlenül összemossa (ugyanígy: Kórháti Zsolt: Nyr. 96 [1972]: 165—8). Helyettesítésére ezeket a pontosabb kifejezéseket ajánlhatjuk: „A csapat a hazai bajnokságot is *fontosnak tartja*”, „a hazai bajnokságnak is *nagyobb fontosságot tulajdonít*”, „a hazai bajnokságra is *nagyobb figyelmet (gondot) fordít*, illetőleg „Nagyon *igyekszünk*”; „Nagyon komolyan *felkészülünk*”; „Nagyon *komolyan vesszük a mérkőzést*”.

10. Azzal fejezzük be, amivel elkezdtük: a sport és a sportsajtó társadalmi jelentősége csakugyan megnövekedett az utóbbi időben. Ennek folytán azonban megnőtt a felelőssége is! Jobban kell ügyelnie nyelvhasználatára, nehogy az amúgy is buján tenyésző köznyelvi hibák a százazrek által olvasott sportlapok révén még inkább elterjedjenek!

Kemény Gábor

² Legújabbán Hexendorf Edit is szót emelt az *ezzel együtt*-nek 'ennek ellenére' értelemben való használata ellen (MNY. 71: 74—80).

Őket – azokat*

1. Az *őket* kontra *azokat* pörrel a való életben néhány évvel ezelőtt (1969-ben) találkoztam először, mégpedig érdekes körülmények között. Röviden elmondom az esetet, hiszen szorosan a témához tartozik.

Az utóbbi évek nyelvműveléséről írtam akkoriban egy cikket a Magyar Nyelvnek. A folyóirat szerkesztője, Pais Dezső a tőle megszokott gondossággal szinte szőrul szóra elolvasta a kéziratot, és a személyes konzultáció során megtette észrevételeit. A célszerűnek látszó változtatások rögzítése után megállapodtunk a végleges szövegben.

A korrektúrában a megbeszéléstől eltérően négy helyen találtam módosítást. A szerkesztő három *-nánk*, *-nénk*-et óhajtott utólag *-nók*, *-nők*-re változtatni (kívánságomra a *-nánk*, *-nénk* mégis megmaradt), egy helyen pedig áthúzta az *azokat* szót és ezt írta föléje: *őket*. A kérdéses mondat így hangzott: „Nyelvművelők követték el a hibákat, nyelvművelőknek kell jóvátenniük *azokat*” (MNY. 65: 369).

Őszintén megvallva, mindaddig nemigen vettem tudomást az idevonatkozó nyelvhelyességi szabályról, mint ahogy sok más alaptalan nyelvhelyességi szabályról sem. Az élő nyelvhasználatból leszűrt tapasztalatok alapján szentül meg voltam győződve arról, hogy az *ő* és *az* névmás korlátozás nélkül használható aszerint, ahogy a nyelvszokás, az ember „nyelvérzéke” diktálja, és használatukat nem lehet részletbe menően pontos szabályba foglalni. Nem sokat meditéltam hát a szerkesztői módosításon, elkönyveltem, hogy azon a bizonyos helyen a szerkesztőnek egyénileg jobban tetszett az *őket*, mint az *azokat*. De *gustibus . . .* gondoltam.

Valami apró tüske mégis maradhatott bennem, mert a mai napig se felejtettem el ezt az epizódot, és ettől fogva élenkebben reagáltam az *őket – azokat* előfordulásaira, mint addig. Tanulmányozni kezdtem a tárgyról szóló írásokat és meglepődve tapasztaltam, hogy milyen nagy bizonytalanság uralkodik ebben a kérdésben. És ez a bizonytalanság több mint 100 éves múltra tekinthet vissza! Kirívó — de nem egyedülálló — példajaként annak, hogy mérhetetlen károkat okozhat a nyelvművelésnek, a nyelvtudománynak, az anyanyelvi képzésnek, ha a nyelvművelők, nyelvészek és pedagógusok a nyelvi tények figyelembevétel nélkül kritikátlanul elfogadják és nemzedékről nemzedékre örökítik az íróasztalnál kiötölt nyelvhelyességi szabályokat.

A probléma tisztázása során Arany Jánosig kell visszamennünk, aki heves polémiát folytatott erről a korabeli nyelvészekkel, elsősorban Brassai Sámuellel. Brassai felállította a következő szabályt: „*Ő* személyre, *az* dologra vonatkozik” Arany szembefordult a fantázia szülte regulával, és határozottan kijelentette: „Nem igaz, hogy az *ő* csupán személyre, *az* csupán dologra vonatkozik” (Összes Művei 11: 245. — 1968). Ennél azonban jóval tovább ment és leszögezte: „. . . Az *ő* és *az* személyre, dologra egyaránt vihető” (248).

Arany szemükre vetette a nyelvészeknek, hogy önkényesen csinálnak, építenek nyelvészeti rendszereket (i. m. 225) és tiltakozott az efféle eljárás ellen: „Ki azon feltételből indul ki, hogy az élő nép . . . hibásan, szabálytalanul beszél, következőleg a nyelvtudós tiszte megszabni a korlátokat . . . melyek határai közt szabad csupán mozogni a nyelvnek: ahhoz jelenleg nincs szavam” (243).

* Vitacikként közöljük. (A szerk.)

Brassai azt állította — merő fikció alapján — hogy a mutató névmás beszédben mindig hangsúlyos. Arany tagadta ezt a tételt: „Csak akkor teszünk rá nyomatékot, midőn mutat, kiemel, különbözik. De vannak esetek, amikor egyszerűen ismét, vagy amikor a harmadik személy viszonyát némi távol gondolással pótolja: s ilyenkor nem illeti a hangsúly (247). Példákat is mond rá: „A bátyád volt itt? — Nem *az* volt, hanem az öcsém«. Hangsúly a *nem*-en. Mondhatnám: »Nem *ő* volt«. kissé közelebb járva a személyhez” (uo).

Arany értékes megfigyeléseket közölt az *ő* és *az* hangsúlytalan használatára vonatkozólag. Megállapította például, hogy a használat mértéke nem azonos az egyes és többes számban, ragos és ragtalan alakban. Mivel legfőbb célja az volt, hogy a már említett alaptalan szabályt megcáfolja, így nem merült bele túlságosan a részletes elemzésbe. Pedig sejtette, hogy lenne még mit föl-tárni, mert így mentegőzik a szerinte hosszúra nyúlt fejtegetés miatt: „Ha-nem elég e két kis szóról, mert sohasem lesz így vége” (249). Bizonyára a nyelvészekről várta a részletek további kutatását. Az eset tanulságaképpen pedig az alábbi intelmet-intézte hozzájuk:

„A nyelvész kötelessége nem 'a priori' szabályok felállításában, vagy részletes igazságoknak egyetemes törvénné emelésében, hanem abban áll, hogy a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének *élő* megnyilatkozásait” (244).

A nyelvészek, sajnos, nem fogadták meg az intelmet. Nem nyomoztak tovább, pedig Arany fejtegetése jó alapot nyújtott volna a további kutatáshoz. De még Arany eredményeit se hasznosították kellőképpen, nem csodálhatjuk tehát, hogy önálló kutatásra még kevésbé vállalkoztak. A tudományos vizsgálódás helyett megint csak okoskodás útján szerkesztettek egy újabb szabályt, amely ismét szöges ellentétben áll a nyelvi valósággal. Ez a fiktív szabály különböző változatban ma is fennáll és ez szerepel jelenleg hivatalosan elismert szabály gyanánt. A szabály lényege az, hogy nemcsak emberekre, hanem állatokra és dolgokra is mindig személyes névmással kell hangsúlytalanul rámutatnunk, vissza utalnunk: egyes számban a ragos alakokban (*róla, benne, vele* stb.), többes számban ezenkívül a tárgysetben is (*őket*). Néhány példát idézek erre a szabályozásra az utóbbi évtizedek nyelvhelyességi kézikönyveiből.

A Nyelv művelőben (1956) Nagy J. Béla ezt írja: „Élettelen dolgokra is az *őket* névmással kell rámutatnunk; az *azokat* csak akkor van helyén, ha a rámutatás nyomatékos: »Tárgyi hibák voltak a szövegben, de kijavította *őket* nem *azokat!*»” (327).

A „Magyar nyelv helyesség”-ben (1961) Ráczy Endre ezt a szabályt adja: „... Arra kell vigyáznunk, hogy — ha a tárgy hangsúlytalan — akkor dolognévre is a személyes névmással utaljunk, ne a mutatóval: »Ha gondolatainkat másokkal közölni akarjuk, akkor kimondjuk vagy leírjuk *őket*» (helytelen volna így: ... kimondjuk vagy leírjuk *azokat*). Rosszak ezek a mondatok: »Pártunk ereje abban van, hogy nem rejti véka alá a hibákat, fogyatékoságokat, hanem mindig feltárja *azokat*» (helyesen: *őket*); »Báránnyelűk úsznak az égen. Órákig elnézném *azokat*» (helyesen: *őket*). Az *azokat* csak akkor léphet az *őket* helyébe, ha a tárgyat hangsúlyozni kívánjuk” (250).

„A mai magyar nyelv” c. újkeletű egyetemi tankönyvben ezt olvashatjuk: „A személyes névmás 3. személyének tárgyas alakja főként többes számban jelölhet személyt és dolgot egyaránt. Az ilyen hangsúlytalan tárgyra mindig *őket* névmással utalunk.”

A Nyelvművelésünkben (1974) Bárczi Géza minden magyarázat és megszorítás nélkül (még a hangsúlytalanság követelményét sem említve) szűkszavúan így rója meg a szabály megsértőit: „Gyakran előforduló hiba, hogy ha nem személyről van szó, *ő, ők*, személyesnévmás helyett mutatónévmást, *az, azok*-at használnak. Például: »A könyveit szépen rendbe rakta, de a takarító asszony megint össze-vissza dobálta *azokat*«, helyesen: *őket*” (78).

A nyelvhelyességi cikkek is ugyanezt a szabályt propagálják. Így például Lőrincze Lajos (Magyar Hírlap, 1974. július 6) az *őket* védelmében írt fejtegetése során „szokatlanok, erőltetettnek, hibásnak” minősíti bizonyos megszorításokkal (egyes számban a szabály főleg a ragos alakokra vonatkozik stb.) a mutató névmás hangsúlytalan használatát. Ugyancsak a Magyar Hírlapban (1975. március 1) Huszár Ágnes „terjedő hibának” nevezi, „idegen hatás következményének” tartja ezt a nyelvhasználatot és „torz mondatoknak” bélyegzi a hangsúlytalan mutató névmásokat tartalmazó mondatokat.

Ha a napjainkban hivatalosan elfogadott szabályt tüzetesebben megvizsgáljuk, és az élő nyelvhasználattal — irodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv — egybevetjük, jogosan gyanakodhatunk arra, hogy ez a szabály — a Brassai-féle régi szabályhoz hasonlóan — spekulatív úton, néhány egyoldalúan kiragadott példa alapján készült. Az ilyen eljárás eredményeképpen megfogalmazott és kodifikált szabályokat a nyelvművelők utólag rendszerint nem vizsgálják fölül, az önkényesen, találmányra, nemegyszer célzatosan odavetett példákkal szemben nem keresnek ellenpéldákat, vagyis nem tanulmányozzák az általános nyelvhasználatot, holott a kétséghelytelen tények fősorakoztatása — pro és kontra — minden tudományágban az eredmények rögzítésének és publikálásának egyik alapfeltétele.

Mivel a szóban forgó témát eddig senki sem tanulmányozta abból a föltevésekből kiindulva, hogy ellentmondó példák is akadhatnak, ne fogadjuk el tehát vakon a ma is érvényben levő szabályt, hanem vizsgáljuk meg az élő nyelvhasználatot minden szinten a lehetséges legrégebb időktől napjainkig. A nyelvi adatok tanúságtétele szolgáljon megbízható alapul a helyes álláspont kialakításához.

2. Szemelvényes példagyűjtemény a mutató névmás hangsúlytalan használatáról. a) Irodalmi példák:

Halotti Beszéd: És léün hálálnék és pukulnek féze és mēnd ű nemének. Kik *ozuk?*; Mēnd *ozhuz* járóv vogymuk (ti. a sírveremhez). — Müncheni Kódex: Valamellyeket akartok, hogy tegyenek nektek emberek, tü es úgyan tegyetek *azoknak* (Máté, 7, 12); Nincs itt, hanem csak öt kenyér és két hal . . . Hozjátok nekem ide *azokat* (Máté. 14, 18); Vevé Jézus Pétert és Jakabot és Jánost és vivé *azokat* . . . magas hegyre (Márk. 9, 2): — Károli Gáspár: Ada *nékik* hatalmat a tisztátalan lelkek ellen, hogy *azokat* kiűznék (Máté. 10, 1); Más juhaim is vagynak nékem, melyek nem ez akolból valók: *azokat* is elő kell hoznom (János. 10, 16). — Csokonai Vitéz Mihály: Sok cifra nevekkel a papirost és levegőt bétölteni, *azokból* tudós figurát csinálni (A Lillához); Ezer édes igéző képzeleteket talál elő s *azokat* a legkönnyebb móddal festi le (Az anacreoni dalokhoz). — Kisfaludy Károly: Azt kérdezem a felhőktül, Azt a sottogó szellőktül. De *azok* nem vágasztalnak (Szülőföldem szép határa); Világismerte vitézekkel bővelkedik történetünk és nem volna ecsetünk *azokat* festeni? nem volna elég erőnk *azokat* sírjokból felszólítani (A pártütők. 3). — Vörösmarty

Mihály: Nem szép szöke fürtei voltak? . . . S fürteknek mondd te *azokat*? (A fátyol titkai. 1); Azt gondolja kisasszony, oly könnyű férfiakat rászedni? Dejszen *azoknak* is van ám eszök (uo). — Petőfi Sándor: A levegőöget daruk hasították, Magasan röpültek, *azok* sem hallották (János vitéz. IV); Ha kritikusok nem volnának: a világon legjobban utálnám a tejfölös-tormamártást, de így *azoké* az elsőség (Úti jegyzetek); Tördelheted le a fa lombjait, Idő jártával újra kivirít; Tövestül kell kitépni *azokat* — Akasszátok föl a királyokat! (Akasszátok . . .); Szent hamvaitokat Hol találjuk meg, hogy tiszteljük *azokat*? (Vérmező); Úgy szeretek állni A szélalmok előtt! elnézem *ezeket*, Amint vitorlájok hányja, egyre hányja a cigánykereket (Kis-Kunság); Viseljétek a lopott hírt, A lopott babérokat, Nem fogjuk mi fejetekről Leszaggatni *azokat* (A márciusi ifjak); Akkor majd a verseket Nem pénzért csinálom. Ingyen osztom *azokat* Szét az újságokba (Szülőimhez). — Arany János: Hadd jöjön fel öcséd és álljon ki *azzal* (Toldi. VIII); Jött egy éhes kutya, *annak* odaadta (IX); Bár mi tárgyra néz is, Toldi képe *abban* (TSz. I, 38); Rege szállott régi, néminemű Tarról, ki pokolt megjárta; ének vala *arról* (II, 30); Kényelem és jóllétre az író is . . . sóvárog . . . n nos hajlama feláldozni *azokat* eszméiért (Irodalmi hitvallásunk); Az országgyűlés meghozta az 1848-dik évi törvényeket. A király szentesítette *azokat* (Fellázadtunk-e). — Mikszáth Kálmán: Add elő mentségedet, miért gyilkoltál. Az isten *azokat* figyelembe veszi (Galamb a kalitkában); Regények Budapesten is történnek, de *azokat* a város összes vénasszonyai tudják (uo). — MórícZ Zsigmond: Lepedőt viszek, fiam . . . nincsen *azoknak* semmijük (Betyár. 134); Csak a töredelmes szívűeket szerette. *Azokat* se nagyon, de *azokkal* szemben leszerelt. *Azok* gyengék . . . jó szóval ki lehet *őket* elégiteni. S *azokat* meg lehet szekírozni. *Azok* hallgatva tűrik a magas fejedelmi dorgatóriumot (Erdély. 1252). — Gárdonyi Géza: Várja a tojásokat. Persze *azokat* régen elsikkasztotta a teremtésnek szoknyában járó koronája (Az én falum. 9); Ez a feleségem meg a gyerekem. Az öreg asszony leölelgeti *azokat* is a kocsiról (47): — Illyés Gyula: A rémhírekre csak legyintett, bár el-elhitte *azokat* (Kora tavasz. 1; 93); Úgy döntöttem, hogy a Jegyzetekben közzéteszem *azokat* (= sorokat) . . . az olvasó tehát ne irodalmi alkotásként olvassa *azokat* (Ingyen lakoma. 1: 234). — Karinthy Frigyes: Kisebb hullóket fogdosnak össze . . . s *azokat* megeszik (Az egész város 4: 36); Vendégeket azért hív az ember, hogy *azok* egymással házunkban találkozzanak (340). — Tamási Áron: A szegény Nick Carterek úgy reszkettek a kezemben, mint a nyárfalevél. — Lássuk *azokat*! — mondta a főbarát (Ábel a rengetegben. 69); Jó vásárt lehetne csinálni véle. — Mivel? — A kutyával. — *Aval* jót (159). — Veres Péter: Voltak . . . telkes jobbágyok is, de csak kevesen. *Azokat* nem engedték a földesurak (Húsz év. 32 — 1947.); A katonaállítást is . . . a zsellérekre nyomták. *Azoknak* úgy sincs dolguk (33); Fiatalságukat nem jelzi más, mint az élénk magyar szemek, amíg *azokat* is meg nem töri a sok szenvedés (38). — Déry Tibor: Egy-két gilisztát is ástam nekik . . . *azokat* is huzigálták (Felelet. 1. 11); A lányom? — *Arról* beszélek (53). — Németh László: Az állam alkotta meg az intézményeket, s *ezekbe* kellett valahogy becsalni az embereket (Sajkódi esték. 12); A hiba nem is a tankönyvben volt, hanem hogy *azokat* is csak fejfel tanulták (20); De végül ezek a tanulmányok is az órák apró medencéibe folytak, *azokat* táplálták (350). — Kosztolányi Dezső: Az ő nagypapája Tantalus. *Attól* származik (Néró. 31); Mert az emberben olyan ellentmondások lakoznak, hogy *azokat* csak karddal lehet áthidalni (192). — Móra Ferenc: Csak az a sok asszony ne volna körülötte! De hátha *azokkal* is el lehetne bánni?

(Négy apának. 27); Csak a városi cafrák járnak ide, bizonyosan most is *azokat* lepködi a segédjedző úr (57).

b) Publicisztikai, irodalomtörténeti, művészettörténeti stb. szövegek példái.

Széchenyi István: Croesus kincse sem elegendő... ha *azzal* bátran s tetszésünk szerint nem élhetünk (Hitel); Az első nem teheti pénzét olly helyre... honnan mindég tetszése szerint ki is vehetné, s *attul* rendes kamat folyra is (i. m.); Gyengeség, hiba halandótul elválhatlan, de *azokkal* kérkedni az elromlottság legmélyebb lépcsője (i. m.); Nem termékeny lapály, hegyek, ásványok, éghajlat sat. teszik a közérőt, hanem az ész, melly *azokat* józanon használni tudja (i. m.). — Kossuth Lajos: Amely jogokat kivívtunk magunknak, kivívtuk *azokat* nekik is (Haderőmegajánlási beszéd); Horvátországnak vannak... sérelmei... de *azokat*... nem a nemzet okozta (i. m.); Küldjenek ide képviselőket, *azok* által terjesszék elő kívánataikat... ha kívánságaik méltányosak és igazságosak lesznek... *azoknak* teljesítéséhez állásunkat kötjük, és ha más oly kívánságai lesznek a... tartományi gyűlésnek, melyeknek... teljesítésére maga a kormány hatalommal bír, *azokat* terjesszék fel a kormányra (i. m.). — Kádár János: Ha saját instrukcióik bizonyulnak hibásnak, *azokat* helyesbítsék (Válogatott beszédek és cikkek. 349); Az emberek... az esedékes mezőgazdasági munkákat... a terveknek megfelelően, sőt *azokat* túlteljesítve elvégezték (374); Legyenek az előttünk álló feladatok még oly nagyok, *azokat* is megoldjuk (395); Ennek eredményére támaszkodva kell... kidolgozni az egész... rendszerben szükséges változásokat, és *azokat* a következő ötéves terv indulásának időpontjáig be kell vezetni (413); Gondolom, hogy az észrevételeket mindnyájan komolyan veszik és *azokat* a munkában hasznosítani igyekeznek (422). — Szerb Antal: Volt ugyan egy Shakespeare nevű színész abban az időben, amikor a... színművek keletkeztek, de nem bizonyos, hogy ő írta *azokat* (A varázsló... 231); Régi mese szól róla, hogyan kergette ki a kígyókat... mutogatták is sokáig a botját, amivel kikergette *azokat* (444). — Örtutay Gyula: Nem egyszer önkényesen változtattak a közölt szövegeken, dallamokon, kiigazították *azokat* (MNy. 34: 169). — Művészeti Lexikon: Motívumait a különböző stílusokból merítette, és *azokat* technikai virtuozitással kezelte (4: 327); A keresztény vallás nemcsak megkívánta istentiszteletén a tömegek jelenlétét, hanem *azokat* cselekvően be is vonta a szertartásokba (521).

c) Népnyelvi példák:

Kriza János: A vér a tüzet úgy kiótotta, hogy *abból* csak egy szeketlő szem maradt (Vadrózsák. 5: 65); Ebéd után jöttek a szegények, s *azoknak* a kiráj alamizsnát osztogatott (71); A két bátya két vadászkutyája láncal meg van kötve! *azokat* előggya (79); A kiráj örült három fiának, s évégezte magába, hogy *azokat* jó móddal kitaníttassa (96). — Jugoszláviai magyar népmesék: Mindétfélét leeresztettek oda a fának a tüvibe. Akkor oszt ú is *azokat* fölszedte (156); A bátyáim huncutságot csináltak velem. *Azokat* én eltöttem láb alu (254); Találtak három farkasfiókat. *Azokat* magukkã vitték (317). — Kallós Zoltán: Nézz csak ki az estállóba, Millyen paripa van *abba* (Balladák könyve. 73); Bukros fának hull harmatja. *Abból* cseppent az orcádra (83); Kicsi fia leve S ó *aztat* megölte (150); Az apám házánál nagyobb urak jártak, *Azkat* sem uraltam, téged sem urallak (306).

d) Köznyelvi, időszaki és napi sajtóból vett példák:

Kovácsék rég voltak már nálunk. *Azokat* is meg kéne hívni egyszer; Mért kergeted a kacsákat? Ne bántsd *azokat*!; A geológusok az utóbbi időben

sok változást észleltek. Nekünk is figyelembe kell vennünk *azokat*; A biztonságos és zavartalan közlekedés alapvető feltétele, hogy a közlekedési szabályokat mindenki megtartsa és számíthasson arra, hogy *azokat* mások is megtartják (KRESZ. 34); Ha a kerekék már a megcsúszás határán vannak, a gázadás megpörgetheti *azokat* (Keresztesi István. Autó-motor, 1974. 18. sz.); Volt neki cselédje elég, *azokat* is nekiállíthatta volna (Galabárdi Zoltán. Népszabadság, 1974. dec. 1.); Ismerek más, nyilvánosság előtt gyakran szereplő embereket, akik olykor kapnak korántsem hízelgő leveleket, de *azokat* . . . a pálya velejárójának tudják be (Árkus József. Népszabadság, 1975. febr. 2); Gergely Pál akadémiai könyvtáros Voinovich-csal hozta *azokat* (t. i. Arany Kaposos könyvét és Madách Tragédiájának kéziratát) be az Akadémiára (Ruffy Péter. Magyar Nemzet, 1975. jún. 22.).

e) Nyelvészeti szövegek példái:

Horváth János: Kiki fújja a maga nótáját, tekintet nélkül mások megokolt . . . megállapításaira. Nem is ismerik *azokat* igazán (MNy. 51: 139); Gábor tanítását többen cáfolták, s ma már aligha lehet valaki, aki mindenben egyetért *azzal* (144). — Bárczi Géza: Az írás nyelve . . . nálunk is a latin lett, mint a nyugati országokban, sőt *azoknál* hosszabb ideig is túlnyomóan a latin maradt (A magyar nyelv életrajza. 80—1); E diákok írásai túlnyomóan diákok kezébe kerültek, mintegy *azok* számára íródtak (213). — Melich János: S ha . . . a fent közölt *tilutoa, munda* alakokat összevetjük a népnyelvével, határozói igenévnék fogva föl *azokat* (Nyr. 32: 413); Egy-egy fogalomkörhöz . . . tartozó idegen szavakat . . . bizonyos társadalmi osztály vesz át . . . s ebből az osztályból terjednek el az *azokat* nem ismerő társadalmi osztályok nyelvébe (MNy, 29: 10). — Lőrincze Lajos: Ha diákjainkat . . . rászabadítanánk szüleikre, hogy javítgassák *azok* hibáit (Nyelv és élet. 32); Át kell vizsgálnunk a nyelvhelyességről szóló tanításokat, megfelelnek-e *azok* az életnek (165). — Hexendorf Edit: A mondatot nagyobb minőségi különbség választja el az alsóbb rangú nyelvi egységektől, mint *azokat* egymástól (MNy. 50:313); Ha minden egyebet kirekesztünk a grammatikából, akkor a nyelvi egységek mibenlétének kérdése is kívül esik *azon* (314). — Hutás Magdolna: Szabálytalanságokat észlel, s *ezeket* nyelvtana előszavában . . . tíz pontban összegezi (MNy. 65: 47); A legkérdésesebb igéket egyenként felsorolja, és egyenként meghatározza, hogy miként kell *azokat* ragozni (48). — Károly Sándor: Személyeket, tárgyakat néha állatokhoz szoktunk hasonlítani, illetőleg *azokkal* azonosítani (Ált. és magyar jelentéstan. 284); Így vagyunk művészi nézeteivel is, ha *azokat* összefüggéseikből kiragadjuk (MNy. 62:436). — Rácz Endre: A bevezetésben érintett elvek alapján jár el, de *azokat* . . . továbbfejleszti (Nyr. 78: 137); Köszönjük észrevételeit, *azokkal* mindenben egyetértünk (Magyar Nemzet, 1974. nov. 10). — Kovács Ferenc: A kíváncsi ember be akart pillantani a felsőbb régiók titkaiba, meg akarta ismerni *azokat* (Nyelvi struktúrák. 23); Axiómák alapján igyekszik a különféle nyelvi megnyilvánulásokat levezetni, leírni, *azokat* osztályozni (28). — Antal László: E szubjektív tartalmakat közvetlenül cseréljük ki, kénytelenek vagyunk *azokat* objektívvá tenni (NyK. 68: 286); A jel nem tartalmazza a jelentéseket — ha tartalmazná *azokat*, akkor már nem lenne jel (284); A nyelv nemcsak kifejezi gondolatainkat, hanem meg is határozza *azokat* (319).

3. Ö s s z e f o g l a l á s. A közölt példagyűjtemény tanuskodása alapján megállapíthatjuk, hogy a m a g y a r s á g b e b i z o n y í t h a t ó a n

legalább 700 év óta használja a mutató névmásokat hangsúlytalan helyzetben rámutatás, vissza utalás céljából emberekre, állatokra, növényekre, élettelen dolgokra egyaránt. S hogy a részreahlás, elfogultság, egyoldalú-célzatosság vádjának még árnyéka se érjen bennünket, sietve lekell szögeznünk, hogy a fenti megállapítás a személyes névmásokra is érvényes. Természetes, hogy a példagyűjtemény az utóbbi ténynt nem tükrözi kellőképpen, hiszen a személyes névmásokkal kapcsolatos adatgyűjtés nem tartozott vizsgálódásom körébe. Azt azonban a lehetőség szerint nem mulasztottam el, hogy példamondataimban az előforduló személyes névmásokat is kiemeljem, annál is inkább, mert arra is föl akarom hívni a figyelmet, hogy számtalanszor csak a szemlélet, a pillanatnyi hangulat, vagy valamilyen közelebből meg nem határozható körülmény dönti el akár az egyik, akár a másik névmás hangsúlytalan használatát.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy a felsorolt példák csak jelentéktelen százalékban képviselik az írásos szövegekben olvasható, vagy élő beszédben hallható hangsúlytalan mutató névmásokat. Százszorosára, ezer-szeresére, vagy ki tudja, hány-szorosára növelhetnénk a példák számát, ha minden író, minden költő, minden politikus stb. valamennyi művéből kiírnánk az összes hangsúlytalan névmásokat. Másszóval, nem az jelenti a gondot, hogy kellő számú példát bányásszunk elő bármelyik időszakból, hanem inkább az, hogy melyiket hagyjuk említetlenül a szemünk elő kerülő nagy mennyiségű példa közül.

Nincs a magyar nyelvnek olyan szintje, olyan rétege — irodalmi nyelv, népnyelv, köznyelv; publicisztika, tudomány, művészet — amely különösebb tudomást venne a mesterségesen kiesztelt szabályról. Kevés olyan íróra akad-tam, aki észrevehetően kerülte volna a mutató névmás hangsúlytalan használatát. Íróink, költőink csaknem egyöntetűen úgy viselkednek, mintha sohase hallottak volna az idevonatkozó reguláról. Ez egészen természetesnek látszik, ha meggondoljuk, hogy íróink végül is az élő magyar nyelven írnak, márpedig az élő nyelv sokszor mesterkéltnak, finomkodónak, affektálnak, sőt idegenszerűnek érzi az *ő*, *ők*, személyes névmás használatát. Ha egy pityergő gyerektől megkérdezzük: Ki bántott? — rámutat a távolabb álló fiúra, vagy fiúkra: *Az!* vagy *azok!* Nempedig: *ő*, vagy *ők*.

Íróink közül Déry Tibor nemegyszer fordult szembe a mutató névmásról szóló hivatalos szabállyal. Egy ízben a Népszabadságban fejtette ki erről a véleményét (1971. szept. 26.). Felelet című regényében is írt erről a következőképpen: „... ugyancsak botbüntetés járna ki azoknak — recsegte a házigazda a zongora fölött —, akik egy újabban felkapott divat szerint a személynévmás vagy ennek ragos alakjai helyett teljesen értelmetlenül mutatónévmást használnak, holott a személynévmással a magyar nemcsak akkor él, ha személyről van szó, hanem ha dologról is, épp ez felel meg a magyaros stílusnak. Ha tehát a cikk érdemtelen szerzője azt írja: »Farkas professzor elvette a hungarista bölcsészhallgatók sapkáját s inasával kivitette *azokat*«, akkor szerintem nagyobb bünt követt el a Hungária ellen, mint Farkas professzor azzal, hogy kivitette a hungarista sapkákat” (1: 211).

Ha a nyelvészek írásait bármilyen tudományos vizsgálódással kapcsolatos téma során mellékesen abból a szempontból is figyelemmel kísérjük, hogy mennyire tisztelik a nyelvészek a nyelvhelyességi szabályokat, érdekes dolgo-

kat tapasztalunk. Azt látjuk, hogy egynémely szabályt a gyakorlatban egyetlen nyelvész se vesz komolyan, többek között például a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet állapotjelzésének és az *-ilag*, *-ileg* kerülésének követelményét. Ezek csak örökölt különként vándorolnak egyik kézikönyvből a másikba. Minden nyelvész írásában könnyűszerrel találhatunk állapotmentes *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket és *-ilag*, *-ileg* végződéseket. Vannak viszont olyan szabályok, amelyeket egyes nyelvészek (nem mindnyájan!) hallatlanul respektálnak, figyelmen kívül hagyva a nyelvhasználatot. Az „*ők*et-regula” is ide tartozik. A szabály fanatikus hívei le nem írják „szabálytalanul” a mutató névmást, sokszor még a magyartalanság ódiáját is vállalva. Persze nem tudhatjuk, hogy ez az ódiium mennyiben terheli a szerkesztőt vagy a lektort, hiszen tanulmányom elején említettem, hogy az én *ők*et-em is szerkesztői beavatkozás révén került be a szövegbe az *azokat* helyett.

Hogy az erőszakolt, merev *ők*-özés mennyire helytelen, mennyire idegenszerű, mutatja a Magyar Nyelvben nemrég közölt tanulmányos cikk, melyben Bán Ervin figyelemre méltó megjegyzéseket tesz a nyelvoktatás során szerzett tapasztalatairól. Idézem Bán Ervin egyik példamondatát, amelyet egy főiskolai hallgató oroszról fordított: „Az erdőket rabló módon kiirtják ott is, ahol *ők* [oroszul: они] szükségesek a talajvédelme szempontjából” (MNY. 62: 344). Bán Ervin megjegyzi: „Értésére kell adnunk, hogy az *ők* helytelen, legjobb elhagyni, esetleg *azok* névmással helyettesíthetjük.”

Szorosan idevágna Bán Ervin további megfigyelései. Idézem: „A magyar nyelv szívesen használja az *ők*et névmási tárgyat személyre vonatkozóan is. Különös, hogy a tanulók erre nem szoktak gondolni, mert [= holott] a lefordítandó idegen szó rendszerint a személyes névmás tárgyesete: *ix*, *them*, *les* stb. Az *ők*et ilyen használatára a fordítás figyelmeztető és gyakorlási alkalom: „les produits de l’agriculture et de l’industrie ne sont pas toujours utilisables là où on les a obtenus”: „ahol előállítják *azokat*” — fordítja a diák; helyesebb így: *ők*et. — A prepozíció + személyes névmás kapcsolatot a tanuló, hallgató ragos mutató névmással szokta fordítani, bár a személyes névmással kapcsolatban álló határozó többnyire jobb: »a boy picked up a football and ran with it«: »egy fiú felkapta a labdát, és szaladt *vele*«; — sokkal jobb, mint *azzal*” (i. h.).

Az idézett nyelvtanári tapasztalatokból hasznos tanulságokat vonhatunk le. Az idegen nyelvű mondatokban, mint látjuk, személyes névmás áll. Az első esetben a tanuló engedett az idegen minta vonzásának, és a magyarra fordított szövegben is az *ők* névmást használta — magyartalanul — mire a tanár kijavította. A második esetben a tanuló nagyobb önállóságot tanúsított, s az idegen nyelvben szokásos személyes névmással szemben a saját nyelvérzékére támaszkodva mutató névmást (*azokat*) használt bizonyágul arra, hogy a magyarban ez felel meg inkább az általános nyelvhasználatnak. És bizonyágul arra, hogy a magyar nyelv nem használja olyan „szívesen” és gyakran az *ők*et névmási tárgyat, amint azt az önkényes szabály megkövetelné. Nem az a „különös” tehát, hogy „a tanulók erre nem szoktak gondolni”, még a szemük előtt álló idegen szöveg ösztönzésére sem, hanem inkább az a különös, hogy a szabályalkotók és szabálytisztelők nem gondolkodnak el azon, vajon mi lehet a tanulók „különös” viselkedésének az oka. Sajnos, a tanárok sem gondolkodnak el ezen, és a szabályt vakon követve, ilyenkor is beavatkoznak, ezúttal

azonban károsan, mert idegenszerűsége batorítják a tanulót, megrontják a tanulók egészséges nyelvérzékét. Nem is beszélve arról, hogy az első és második eset ellentmondó megítélése — először az *azok* a „jó”, aztán meg az *őket* — szintén zavarólag hathat a tanulókra. A harmadik esetben a magyarban mindkét változat — a ragos mutató és személyes névmás is — megállja a helyét („*azzal* elszaladt”). Hol az egyiket, hol a másikat érezzük odavalónak, néha vagylagosan mind a kettőt. A lényeg az, hogy a magyar anyanyelvű tanuló tudatában a második esethez hasonlóan a harmadik esetben is a mutató névmás nyomult előtérbe. A nyelvhasználat tehát itt sem igazolta a szabályt, még a fordítói gyakorlatból jól ismert szövegvonzás hatására sem.

Határozottan el kell vetnünk azt a szemléletet, amely értékelési fokozatot, degradálási szándékot, logikát akar belemagyarázni a hangsúlytalan mutató névmások használatába a *ki*, *mi*; *aki*, *amely*, *ami* névmások analógiájára. Az esetek túlnyomó részében nem tárgyak és személyek pontosabb megkülönböztetésére használjuk, tehát nem „állalogikától” indítatva alkalmazzuk a kétféle névmást. Ezt a példákban világosan láthatjuk. De azt is láthatjuk, hogy semmilyen összefüggés nincs akár az emberek, akár az állatok megbecsülése vagy lekicsinylése és a mutató vagy személyes névmás használata között.

Talán nem lesz érdektelen, ha megemlítem, hogy más nyelvekben is használják a hangsúlytalan mutató névmást a magyarhoz hasonló módon. Így egyik rokon nyelvünkben, a finnben is. Csak néhány példát idézek: „Ja apteek-kari ja Aarne-herra? — *Niillä* taas oli omat syynsä” (Hát a patikus és Aarne úr? — *Azoknak* is megvolt az okuk rá); „Ihmetyttää, mitä *ne* oikein keskenään puhelevat?” (Vajon mit beszélnek *azok* egymással?); „Entäs laskijat, *niistä*hän tässä kysymys onkin?” (És kik a versenyzők? *Azokról* szeretnék valamit tudni); stb. Azt is meg kell mondanunk, hogy a finn *tämä* 'ez' mutató névmás az észti nyelvben a személyes névmás szerepét vette át: *tema* 'ő'. Ugyanezt a változást figyelhetjük meg az újlatin nyelvekben, amelyek a latin *ille*, *illa* mutató névmást hangsúlytalan mutató szóként használják személyekre és tárgyakra is: Például olasz: „*La* vedo” 'Látom' *őt* vagy *azt*.

A mutató és személyes névmás régi keletű vagylagos hangsúlytalan használatára mutat az is, hogy napjainkban hol az egyik, hol a másik szerepel bizonyos állandó kifejezésekben, vonzatokban. Például: „Úgy megütlek, hogy *attól* koldulsz” (nem: *tőle*); „*Rá* vagyok szorulva” (nem: *arra*). Szerepelhet mind a kettő külön-külön, vagy együttesen is alig érzékelhető hangulati vagy egyéb eltéréssel. Például: „Nem vagyok *hozzászokva*”, mondhatom így is: „Nem vagyok *ahhoz* szokva”, de így is: „Nem vagyok *ahhoz* *hozzászokva*”. Szerepelhet mind a kettő világosan meghatározott jelentéskülönbséggel. Mást jelent például a „*benne* hagytam”, mint az „*abbahagytam*”. Mást jelent a „nincsen *benne* semmi”, mint a „nincsen *abban* semmi”. Csalódottan állapítjuk meg például a kialudt kályháról: „Nincsen *benne* egy szem parázs sem”. A kuruc vitézek ezzel szemben így vélekedtek az osztrák császár szavahihetőségéről: „Mert ha *ád* is nagy levelet, Mint a kerek köpenyed . . . Nincsen *abban* semmi virtus, — Verje meg a Jézus Krisztus!”

A nyelvművelők inkább a többes számú hangsúlytalan mutató névmás használata ellen szoktak hadakozni, mert az egyes számban sok a buktató. Ha azonban az egyes számú használatot előítélet nélkül egybevetjük a többes számú használattal, akkor még jobban megvilágíthatjuk az egész problémát. Nézzük meg elsősorban azt az egyes számú használatot, amelyet a nyelvműve-

lők szintén kárhozthatnak: a hangsúlytalan tárgyesetet. Helytelenítik ugyanis az *azt* tárgyeset kitételét olyankor, amikor a tárgy — főleg a tárgyias igeragozás révén — úgyis odaérthető, tehát az *azt* kitétele fölöslegesnek látszik. Például: „Olyan nagy volt a veszteség, hogy a termelés alig tudta *azt* kiegyenlíteni.” Való igaz, hogy az *azt* elhagyása után is érthető marad a mondat, de a nyelvhasználat igen sokszor áthágja a racionalizmus elvét. Csokonainak egyik ismert verse így hangzik: „Rám ezer virággal Szórtad a tavaszt, S égi boldogsággal Fűszerezted *azt*”. Találunk ilyen „fölsleges” egyes számú tárgyesetet Petőfinél is: „Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd, Én feljövök érte a síri világból Az éj közepén, s oda leviszem *azt*.” De nemcsak a rím bírja rá a költőket az efféle „szófecsérlésre”, és nemcsak a költők követnek el ilyen „vétket”. A napi sajtóban, sőt a nyelvészeknél is találunk ilyesmit: „Ha ősszel nem sikerült volna a növényi maradványokat megsemmisíteni, most a vetés előtti utolsó pillanatban megtehetjük *azt*” (Népszabadság). „Mindezek az eszmények nem állnak szemben a magyarországi nyelvvelés általános felfogásával, hanem kiegészítik *azt*” (Szende—Szépe, Társadalmi Szemle, 1975. 2. sz. 97). Ha ezt az „irracionális” nyelvhasználatot az egyes számban elfogadjuk — márpedig a nyomós költői és nyelvészi példák hatására el kell fogadnunk — akkor ugyanezt a szerkesztést a többes számban se utasíthatjuk el, hiszen erre is tömegestül vannak nyomós példáink. Alakítsuk át a fent idézett utolsó példát ilyenformán: „Nem állnak szemben a nyelvvelés általános elveivel, hanem kiegészítik *azokat*.” Úgy vélem, a párhuzamba állítás mindenképpen jogosult. Ilyen módon erről az oldalról is igazolhatjuk azoknak a mondatoknak a jogosultságát, amelyeket a nyelvvelők leginkább kárhozthatni szoktak a mutató névmás többes számú tárgyesetének hangsúlytalan használata miatt.

4. Milyen álláspontra helyezkedhetünk végül is a hangsúlytalan mutató és személyes névmás használatával kapcsolatban? Csakis olyan álláspontra helyezkedhetünk, amit a napjainkig terjedő, több mint 700 éves nyelvhasználat sugall. Semmiképpen sem kelhetünk a szabály védelmére és nem állíthatjuk azt a képtelenséget, hogy a példagyűjteményben szereplő neves és névtelen személyek valamennyien rosszul tudtak és tudnak magyarul. Habozás nélkül el kell vetnünk tehát a helytelen szabályt és egy reális alapon nyugvó másik szabályt kell szerkesztenünk, amelynek lényege a következő: „A magyar nyelvben egyaránt használhatunk mutató névmást (*az, azok, ez, ezek*) és személyes névmást (*ő, ők*) hangsúlytalan helyzetben emberek, állatok, növények, élettelen tárgyak jelölésére”. Ez a magától adódó alapszabály. A többi az általános nyelvhasználatra támaszkodó úgynevezett „nyelvérzék” és szemlélet dolga. A fenti szabállyal összhangban a rendszerezés kedvéért föltárhatunk bizonyos sajátosságokat, megállapíthatunk bizonyos tendenciákat, árnyalati finomságokat. Könnyű lenne már ebben a cikkben csupán példaként felsorolni néhány szembevetendő jelenséget. Annyit mindenesetre le kell szögeznünk, hogy a személyes névmás többes számú alanyesetét (*ők*) is ritkán használjuk tárgyak jelölésére. Például: „Tegnap leállították az összes vetőgépeket. *Azok* (nem: *ők*) egy hétig pihenni fognak.” Az *is* és *se* (*sem*) szócskával kapcsolatban igen gyakran áll a hangsúlytalan mutató névmás: „Maradt még néhány szem a fán. *Azokat* is

szedd le”; „Vannak más szempontok is. *Azokat* se hanyagolhatjuk el.” Néha a szórend is szerepet játszhat: „És mi legyen az ingadozókkal? *Azokat* meg kell győzni” (Meg kell győzni *őket*); Néha mind a két névmást használnunk kell ugyanabban a mondatban a pontos megjelölés végett: „Milyen szépek a virágok! Ez a mama érdeme, *ő* szedte *azokat* még kora reggel”; „A lányok a fiúkat hibáztatták, *azok* meg *őket*”; stb. A további részletezés, rendszerezés külön tanulmányt igényel.

Tegyük föl, hogy a nyelvművelők a meggyőző érvek hatására síkra fognak szállni az elhibázott szabály módosításáért. Beszüntethetjük-e akkor a nyelvhelyességi szabályok revíziójáért folytatott harcot? Semmiképpen sem! Hiszen az itt tárgyalt szabályhoz hasonlóan s z á m o s a l a p t a l a n s z a b á l y v á r m é g f ö l l ü l v i z s g á l á s r a ! Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a nyelvművelők belátták a régóta esedékes revízió szükségességét.⁵

A Társadalmi Szemle 1975. 2. számában figyelemre méltó cikk jelent meg, melyben a szerzők — Szende Aladár és Szépe György — véleményét nyilvánították az anyanyelvi képzéssel kapcsolatban. Minket itt elsősorban a cikk alábbi megállapításai érdekelnek: „Nyíltan szembe kell nézni azzal, hogy egy munkásparaszt államban mások a nyelvi műveltség célkitűzései, mint a két világháború közötti polgári államban . . . Tehát nyilvánvalóan felülvizsgálandó az olyan nyelvhelyességi norma, amelynek hiánytalanul eleget tenni írásban csak az írók, szóban csak a színészek tudnak. Az a követhető norma, amely nemcsak néhány száz ember, hanem amely milliók számára elérhető” (96).

Nem szabad tehát tovább halogatni a nyelvhelyességi szabályok revízióját. A legnagyobb gondossággal fölül kell vizsgálni egyenkint azokat a szabályokat, amelyeket soha senki nem vizsgált meg tudományos szempontból, a nyelvi valóság figyelembevételével és a nyelvművelés elvei alapján.

Ehhez a nagyszabású munkához óhajtottam tőlem telhetően hozzájárulni egy olyan idejétmúlt szabály fölülvizsgálásával, melynek a milliókon kívül íróink, költőink, sőt még nyelvészeink, de maguk a szabályalkotók sem tesznek eleget.

Szepesy Gyula

Egy konstrukciótípus megjelenési formái

I. A legizgalmasabb kérdést, amelyet ma a pszichológus a nyelvtudománynak föltehet, Alexej Leontyev két oldalról is megfogalmazta: „Melyek azok az egységek, amelyek tényleg operatívák a beszédtevékenység folyamán, vagyis milyen legyen a beszédműveletek struktúrája, és miféle kölcsönös viszony van közöttük?” (Pszicholingvisztika és nyelvtanítás. Bp., 1973. 44.) Illetőleg: „Lehetetlen, hogy ne legyen a közlésnek mondattani prognózisa. Ha megvan a közlés szintaktikai felépítésének alapelve, programja, és megvannak a támaszelemek, akkor a különböző mondatszerkezetek sokaságát építhetjük fel” (uo. 56).

Leontyev tehát szövegegységeket, szövegegységek alkotta műveleti struktúrát, a közlés szintaktikai felépítésének programját kéri. S mit tud adni a klasszikus nyelvtudomány? Struktúra e l e m e k e t, amelyeknek ugyan

számtalan hasznosítható sajátosságuk van, csak éppen nem műveletiek, s nem a nyelvhasználat szintjén operatívak.

Pedig nemcsak a pszichológus, hanem az iskola is igényli a közlés szintaktikai felépítésének tudományos vizsgálatát. Az anyanyelvi képzés kidolgozás alatt levő új tantervi koncepciója „élő nyelvet” kíván taníttatni, ami lényegében azt jelenti, hogy a nyelvhasználatot helyezi arra a központi helyre, amelyet eddig a nyelvtan uralt. S mivel a nyelvhasználat elsődlegesen nem mondat-, hanem szöveg- (beszédmű-)alkotás, az új tantervi koncepció megvalósításához is szövegalkotási szabályok, valamint szövegszerkezeti típusok tanítható rendszerére van szükség.

Ha van is lemaradás az idézett igények mögött, a legújabb nyelvészeti kutatások vázlatosan már tudnak felelni a kérdésekre, mégpedig nemcsak egy irányból.¹ Ezek közé tartozik a jelenlegi, Deme László szintaktikai elméletére épülő megközelítési mód is.² Ebben a Leontyev által körvonalazott „beszédműveleti struktúrák”-at olyan konstrukciókként törekszünk megragadni, amelyekben a mondategészek kapcsolódásának tartalmi-logikai természete, valamint az ezzel összefüggő tömbösödés-altömbösödés alkotja a közlés „támaszelemei”-t. E megközelítésmód szemléltetésére mutatunk be az alábbiakban egy konstrukciótípust.

II. Gondolatmenetünket Illyés Gyula: Magyar beszéd — Elemistáknak című esszéje első két bekezdésének szövegszerkezeti tanulságaival kezdjük (Ingyen lakoma. Szépirodalmi K. 1964. 2: 79—80):³

(1) „Az emberek általában azt hiszik, hogy szépen, »művészi« írni azt jelenti, hogy egyszerű gondolatait is az ember jól fölcifrázva, bonyolultan adja elő. (2) Ennek éppen az ellenkezője az igaz. (3) Szépen az ír és beszél, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni. (4) A művészet pedig ott kezdődik, ahol az ember az ilyen előadással még élvezetet is szerez hallgatóinak.

(1) A magyar nyelv természeténél fogva az egyszerűséget és a világosságot kívánja. (2) Nem minden nyelv ilyen. (3) Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint inkább az érzelmekhez akarnak szólni. (4) Vannak még csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek is”

Mindkét bekezdés négy mondatra tagolódik.⁴ A mondatok kapcsolásának tartalmi-logikai minősége és sorrendje is azonos: a 2. mondatok szembeállító ellentéttel, a 3. mondatok okadó magyarázattal, a 4. mondatok pedig egyszerű kapcsolatos viszonytal követik előzményüket. Csupán ezekre a szövegelemekre (mondatokra és kapcsolásaikra) figyelve a következőképpen ábrázolhatjuk a két bekezdés azonos szerkezeti alapját: $1 \neq 2 \rightarrow 3 + 4$.⁵

Ennek az ábrázolásnak itt nemcsak az a szerepe, hogy szemléltesse a két bekezdés eddig feltárt közös jegyeit. Az is fontos, ami félreérthető rajta. Ebből a képletből ugyanis úgy tűnhet, mintha a négy mondat konstrukcionálisan

¹ Vö. Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. Mny. 70: 315—24.

² Vö. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.

³ Az áttekinthetőség érdekében sorszámozzuk az idézetek mondatait.

⁴ *Mondat-on* minden esetben *mondatégeszet* értünk.

⁵ Az egyes kapcsolásfajták jelei: + = kapcsolatos, \neq = ellentétes, \leftarrow = következtető, \rightarrow = magyarázó.

azonos értékű szegmentuma, illetőleg a három kapcsolásfajta azonos szerepű eleme volna a bekezdéseknek. De valóban így van-e?

A kérdésnek a kapcsolásfajtákra vonatkozó részét könnyebb ellenőrizni. Ezeknek helyzeti azonossága ugyanis (ti. hogy két mondat között foglalnak helyet) csak látszatra közös sajtáság. Egyáltalán nem biztos, hogy funkciójuk érvénye is azonosan esik egybe a közvetlenül összekapcsolt két mondat határával. Nincs kizárva, hogy egyikük érvénye a rá következő, sőt esetleg több utána következő kapcsolásra is kiterjed. A fenti képletben szereplő három kapcsolásfajta terjedelmi érvényét ezért elvileg kilencféleképpen is lehetségesnek tarthatjuk:

1. Mindhárom kapcsolás érvénye megmarad a közvetlenül összekapcsolt mondatok között, a három kapcsolásfajta itt tehát konstrukcionálisan egyenértékű: $[1 \neq 2 \rightarrow 3 + 4]$.

2. A helyzetileg középső (magyarázó) viszony nem két mondat, hanem a szövegnek két nagyobb egysége között teremt kapcsolatot, így hozzá képest a tömbökön belül⁶ funkcionáló ellentétes, illetőleg kapcsolatos viszony konstrukcionálisan kisebb értékű: $[(1 \neq 2) \rightarrow (3 + 4)]$.

3. Az előzővel ellentétben elképzelhető, hogy a magyarázó viszony van tömb belseji helyzetben, tehát az ő konstrukcionális értéke kisebb a másik kettőénél: $[1 \neq (2 \rightarrow 3) + 4]$.

A bekezdést kezdő, illetőleg záró mondat azzal a lehetőséggel rendelkezik, hogy konstrukcionális érvényét a viszony belső oldalának egészére kiterjeszti. Így ennek már 6 elvi változata lehetséges:

4. $[1 \neq (2 \rightarrow 3 + 4)]$
5. $\langle 1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4)] \rangle$
6. $\langle 1 \neq [(2 \rightarrow 3) + 4] \rangle$
7. $[(1 \neq 2 \rightarrow 3) + 4]$
8. $\langle [1 \neq (2 \rightarrow 3)] + 4 \rangle$
9. $\langle [(1 \neq 2) \rightarrow 3] + 4 \rangle$

Vajon melyik elvi konstrukció húzódik meg az idézett Illyés-bekezdésekben, illetőleg, ha mindkettőben ugyanaz rejlik, akkor melyik az eddig felvázolt kilenc közül?

Könnyebb lesz ellenőrizni érvelésünk menetét, ha a választ előre becsátjuk. A két bekezdésben nemcsak a mondatok mennyisége s a köztük húzódó kapcsolások fajtája és sorrendje azonos, hanem a konstrukciók tagolódása, tömbösödése is, mégpedig a következő: $\langle 1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4)] \rangle$. Mindkét bekezdésben az 1. és a 2. mondat között szereplő ellentét a fő viszony, vagyis mindkét bekezdés olyan — ellentétre épülő — szövegszerkezeti alakulat, amelyben az utótag még továbbtagolódik magyarázó viszonnal.

A következőkben nemcsak az ellentétes kapcsolásnak itteni, kiemelt szerepét kell igazolnunk, hanem — ezzel együtt — a magyarázó és a kapcsolatos viszonnak alsóbb tagolódási helyeken való elhelyezkedését is. Az igazolásra két fő lehetőségünk van: más témájú, de azonos felépítésű szövegekkel való tapasztalati megerősítés, valamint elméleti bizonyítás. Kezdjük az utób-

⁶Tömb = közbülső konstrukciós forma. Vö. Deme László i. m. 227—28; Nyr. 90: 392—404.

bival, amelyet kérdés formájában így fogalmazhatunk meg: A vizsgált bekezdések mondatai közül melyek elengedhetetlen részei a konstrukciónak; illetőleg vannak-e benne csupán lehetséges, de konstrukcionálisan nem szükségeszerű komponensek?

1. Ha a szövegegység tagolódásával létrejött négy mondat konstrukcionális szerepe azonos volna, akkor jelenlegi sorrendjüket — a konstrukció lényegének megsértése nélkül — szabadon felcserélhetnénk, mint ahogy az alábbi négymondatos újsághír utolsó három mondatával tehetnénk:

$$\begin{aligned} & [1 + (2 + 3 + 4)] \\ & \quad (4 + 2 + 3) \\ & \quad (4 + 3 + 2) \text{ stb.} \end{aligned}$$

(1) *Magyar napok kezdődtek Gdanskban és a Vajdaságban a varsói Magyar Kulturális Intézet és a gdanski Vajdasági Kultúrház szervezésében.* (2) *Az egyhetes gazdag műsor keretében előadások hangzanak el a magyar gazdaságirányítási rendszerről, irodalomról, filmművészetről, közoktatásról és ifjúságpolitikáról.* (3) *Számos mozi magyar játék- és rövidfilmet mutat be.* (4) *Több városban bemutatják a magyar grafikai, politikai, plakát- és filmdokumentum-kiállítást.* (Délmagyarország, 1972. nov. 21.)

E hír 2., 3., 4. mondata felsorol, s e mondatok mint felsorolás tagjai cserélhetnének sorrendi helyet egymással. Az Illyés-bekezdések azonban csak az alábbi tömb- és mondatsorrendi cseréket engedik meg:

a) Az ellentétes viszony akkor is megmaradna, ha az konstrukció első tagolódási helyén, fő fordulópontján megcserélnénk a két fő tömb sorrendjét:

$$\begin{aligned} & 1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4)] \\ & [2 \rightarrow (3 + 4)] \neq 1 \end{aligned}$$

(2) *Nem minden nyelv olyan, [mint a magyar].* (3) *Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint inkább az érzelmekhez akarnak szólni.* (4) *Vannak még csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek is.* (1) *A magyar nyelv [viszont] természeténél fogva az egyszerűséget és a világosságot kívánja.*

b) A konstrukció második tagolódási helyén végrehajtott sorrendi csere természetesen következtetőre változtatja az eredeti mondatsorrend magyarázó viszonyát:

$$\begin{aligned} & 2 \rightarrow (3 + 4) \\ & (3 + 4) \leftarrow 2 \end{aligned}$$

(továbbá az ellentétes kapcsolás feladatát is át kell vennie a 3—4. mondatok tömbjének, ha előre kerül):

(3) *[Azonban] Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint inkább az érzelmekhez akarnak szólni.* (4) *Vannak még csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek is.* (2) *[Tehát] Nem minden nyelv olyan, mint a magyar.*

c) Legkönnyebben a kapcsolatos viszonyú 3. és 4. mondatot lehetne fölcserélni egymással:

(4) *Vannak csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek.* (3) *[És] Vannak [olyan] nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint inkább az érzelmekhez akarnak szólni.*

E két mondat kapcsolatos viszonya s kölcsönös sorrendi fölcserélhetősége szerepük azonosságából következik. Egyikük esetleges elmaradásával a konstrukció mint egész nem romlana el, csupán informatív (továbbá az általunk itt nem vizsgált stilisztikai-ritmikai stb. szempontból) válna szegényebbé. Ugyanis sem az 1. és a 2. mondat közti ellentétnek, sem pedig a 2. és a 3. mondat közti magyarázatnak nincs szüksége a 4. mondatra; mint ahogy az sem érintené e kapcsolások természetét, ha az ellentét okát nem két, hanem három egyenrangú és egyaránt kapcsolatos kötődésű mondatra tagoldó tömb fejtené ki, pl. $\langle 1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4 + 5)] \rangle$.

De ha igaz, hogy a 2. mondatban megfogalmazott ellentmondás megokolásához elegendő volna csupán a 3. mondat, s ami a 3.-on túl van, az jelen esetben a magyarázó utótag „belügye”: $(2 \rightarrow 3)$ egyenlő $[2 \rightarrow (3 + 4)]$ egyenlő $[2 \rightarrow (3 + 4 + 5)]$ stb.; akkor az 1–2. mondat közti viszony ellentétes tartalmának sincs szüksége a 2.-on túl levő részre, illetőleg a 3. mondat megléte vagy hiánya (a 2. mondat felől nézve) szintén csak „belügy”: $(1 \neq 2)$ egyenlő $[1 \neq (2 \rightarrow 3)]$ stb.

Konstruktív alisszempontból kétségtelenül erről van szó. Bizonyos információk ellentétes viszonyú megszerkesztéséhez elegendő két mondategész is: $(1 \neq 2)$.

(1) *A megvesszőzés az angol iskolákban napjainkig szokás volt.* (2) *A jövő évtől kezdve [a z o n b a n] minden testi fenyítés tilos.* (Magyar Nemzet, 1973. jan. 5.)

E kétmondatos hír 2. mondatát is tovább lehetett volna fejteni magyarázó utótaggal (*A pedagógusok ugyanis meggyőzték a rossz hagyományokhoz ragaszkodó oktatási irányítást*), az újságíró azonban ezt nem tartotta szükségesnek. Az alábbi példa azonban már egy ilyet szemléltet: $[1 \neq (2 \rightarrow 3)]$

(1) *Olaszországban olcsó a narancs — legalábbis ezt hinné az ember.* (2) *Még sem ez derül ki az Olasz Labdarúgó Szövetség fegyelmi bizottságának legújabb döntéseiből.* (3) *A Juventus [u g y a n i s] teljes egymillió lírát fizetett három narancsért . . .* (Hétfői Hírek, 1975. jan. 13.)

Az eddigi elemzés remélhetőleg valószínűsítette azt a feltételezésünket, hogy az Illyés-bekezdésekben az ellentétre épített s magyarázó utótaggal tovább bővített konstrukciótípust ismerhetjük fel: $[1 \neq (2 \rightarrow 3)]$, illetőleg azt a megjelenési formáját, amelyben a magyarázó utótagot két mondatra tagolva fejtette ki az író: $\langle 1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4)] \rangle$. Ez utóbbi forma már sejteti, hogy további megjelenési formák is vannak, s ezeknek az elvi rendszerét már e két képletből is ki lehet következtetni. Ezt azonban célszerű egy lépéssel hátrábbról kezdeni.

A fölvázolható rendszer alapja az ellentétre épülő kéttagú konstrukció: $I \neq II$. Ennek mindkét tagja továbbtagolódhat, pl.: $[(1 - 2) \neq (3 - 4)]$ s mindkét tagon belül megjelenhet mind a négy⁷ kapcsolásfajta, pl.: $[(1 \neq 2) \neq (3 \rightarrow 4)]$, $[(1 \neq 2) \neq (3 + 4)]$ stb.; vizsgált konstrukciónkban azonban csupán a II. tag osztódott belsőleg, s kapcsolása magyarázó: $[1 \neq (2 \rightarrow 3)]$. E konstrukció elvi megjelenési formái az alábbi rendszert alkotják:

⁷ A választó kapcsolás ugyanis csak stíluselemként fordul elő az újságnyelv mondatai között.

$$\begin{aligned}
 & 1 \neq (2 \rightarrow 3) \\
 & \neq [2 \rightarrow (3 - 4)] \\
 & \neq [(2 + 3) \rightarrow 4] \\
 & \neq \langle 2 \rightarrow [3 - (4 - 5)] \rangle \\
 & \neq 2 \rightarrow [(3 - 4) - 5] \\
 & (1 - 2) \neq \\
 & [1 - (2 - 3)] \neq \\
 & [(1 - 2) - 3] \neq
 \end{aligned}$$

Az egyes megjelenési formák a konstrukció tagjainak informatív gazdagodásával s az ezzel járó továbbtagolódással, belső tömbösödéssel keletkeznek. A fő- és altömbök rendszerét a konstrukció szinteződésének is nevezhetnénk.⁸

Ez a kategória ugyanis hűen fejezné ki azt a helyzetekből és helyzeti különbségekből adódó fontos funkció különbséget, amely a közlemény fő vonalát, kommunikatív irányát építő tagok, valamint a közlemény fő vonalának belső részletezését, informatív gazdagítását szolgáló tagok közt felismerhető.⁹ Ezt a konstrukcionális hierarchiát ki is lehetne emelni, vizsgálati tárgyunk esetében például így:

1. szint	$1 \neq 2z$
2. szint	$2 \rightarrow 3z$
3. szint	$3 + 4$

(ahol a z azt mutatja, hogy a vele jelzett rész maga is tömbszerűen felépített, azaz belsőleg tovább tagolódik).

A szinteződés ilyesféle ábrázolásáról azonban ajánlatosabb lemondanunk. A konstrukcionális hierarchiának ilyen súlyú kiemelése ugyanis felidézné a grammatikai hierarchiával való egybeesés lehetőségét.¹⁰ Úgy tűnhetnék, mint-ha a beszédműnek fő részekre való, majd ezeknek további (esetleg többszörösen osztódó) belső tagolódása grammatikai, azaz alárendelő úton menne végbe. Természetesen nem erről van szó, mégsem vállalkoznánk e téma kapcsán arra a feladatra, hogy megfogalmazzuk az alárendelő (grammatikai) és a mellérendelő (konstrukcionális) szinteződés különbségét. A nyelvhasználat mondat fölötti síkjának több irányú vizsgálatai bizonyos idő eltelte után úgymint napirendre fogják tűzni ezt a kérdést. Valószínű azonban, hogy Deme László álláspontját fogja megerősíteni az idő: a beszédműnek mint egésznek belső hierarchiáját nem mint szinteződést, hanem mint tagoló d á s t célszerű elemzés tárgyává tennünk. Terjedelmétől függően fejezetekre, szakaszokra, bekezdésekre, tömbökre — s végső soron — mondategységekre tagolódik a beszédmű, s az egyes tagok közti kapcsolás e szinteken mindig alapvetően tartalmilógikai természetű.

A *tagoló d á s* kategória természetesen nem csupán felületi szinonimája a szinteződésnek, hanem tartalmában is különbözik: a jelenségnek más

⁸ Néhány előző publikációban így is neveztük. Vö. Nyr. 98: 414—21.

⁹ A közlemény kommunikatív-informatív tengelyének megkülönböztetéséről l. Deme László: NytudÉrt. 83: 114—118.

¹⁰ A szinteződés grammatikai természetéről l. Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 186—220.

sajátságát emeli ki. Nem a kommunikatív-informatív funkcióra, hanem a tagok belső felépítésére irányítja a figyelmet. A tagok belső felépítése minősíti ugyanis a köztük funkcionáló mellérendelő típusú kapcsolásfajtákat: (alulról fölfelé haladva) mondategészek közti kapcsolás, tömbök közti kapcsolás, bekezdések, szakaszok stb. közti kapcsolás; illetőleg (más szinten és más jelleggel) tagmondatok közti kapcsolás. Ez tükrözi — most már a közleménynek mint egésznek szintje felől (azaz fölülről lefelé) nézve — a szövegegésznek fejezetsoportokra-fejezetekre, ezeknek bekezdéscsoportokra-bekezdésekre, s ezeknek mondatömbökre-mondatokra (mondategészekre) tagoltságát, s e részek egymáshoz kapcsoltságának szorosságirányát.

2. A következőkben újságnyelvi példák sorával szeretnénk megerősíteni a vizsgált konstrukciótípus előző, elméleti igazolását, illetőleg a megjelenési formák elvi rendszerének realitását.

A) A konstrukciótípus megjelenési formái

1. [1 ≠ (2 → 3)]

(1) *Nem először írunk az országgyűlési bizottságok munkájáról.* (2) *Ezúttal azonban továbblépésre készítetnek bennünket az események.* (3) *Jobbára ugyanis egy-egy országgyűlési ülészak előtt méltatjuk a bizottsági munka törvényelőkészítő szerepének fontosságát, s meglehetősen ritkán szólunk az ülészakok várható napi-rendjéhez kevésbé vagy egyáltalán nem igazodó bizottsági tevékenységről.* (Magyar Hírlap, 1974. nov. 28. — vezércikk első bekezdése.)

2. A konstrukció két fő tagjának belső tagolódásával keletkező megjelenési formák

2.1. A magyarázó szerepű 3. mondat tagolódásával keletkező megjelenési formák

2.1.1. Két mondatra tagolódo magyarázó rész

<1 ≠ [2 → (3 + 4)]>: (1) *Nem akarom untatni az olvasót mindannak a leírásával, amit a Fonóban láttam, hallottam.* (2) *De már az is nagy szó, hogy láttam is, hallottam is.* (3) *Hiszen régen olyan csatazaj volt a géptermekekben, hogy csak jelbeszéddel társaloghattak egymás közt a fonónők.* (4) *A gyapotpelyhek pedig olyan nagy tömegben pilinckáztak a levegőben, hogy nyugodtan meg lehetett volna csinálni a teremben a Hószakadás című film külső felvételeit.* (Ludas Matyi, 1975. jan. 30. — humoreszk belső bekezdése [Radványi Barna].)

<1 ≠ [2 → (3 ≠ 4)]>: (1) *A véradást általában hasznos, áldozatos és humanus cselekedetnek tekintik.* (2) *Egy jószívű angol őrmesternek azonban épp ez törtéte ketté karrierjét, s árnyékolta be 25 éves hűségese szolgálátát.* (3) *Michael McNeaney ugyanis is olyanmire meghatódott egy részeg autóson, hogy az „alkohollal dústott” vér helyébe saját vérét csempészte a laboratóriumi vizsgálati kémcsőbe.* (4) *Az „áldozatos” véradást azonban leleplezték, s a rendőrt egyévi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.* (Esti Hírlap, 1975. febr. 19. — bekezdésnyi napihír.)

{1 ≠ [2 → (3 → 4)]}: (1) *Újszegeden sok háztartásban tesz jó szolgálatot a propán-bután gázpalack.* (2) *Az utóbbi időben azonban bosszúságot is okozott többeknek — erről írt Kovács Mátyás (Békkert u. 109.).* (3) *Két hétig ugyanis hiába mentek töltött palackért a környék lakói az ottani telephelyre, nem tudták kiszolgálni őket.* (4) *A nagy sár, a rossz út miatt ugyanis egyszerűen*

elakadt a kocsira, és inkább visszafordult a szállítmánnyal. (Délmagyarország, 1974. dec. 18. — első bekezdés.)

$\{1 \neq [2 \rightarrow (3 \leftarrow 4)]\}$: (1) Több mint 1850 új otthont adnak át az idein a zuglói lakótelepen. (2) Gondot okoz az a z o n b a n, hogy a kapcsolódó beruházások építése elmarad a lakásokétól. (3) [U g y a n i s] Jó néhány körzetben nincs Közért, orvosi rendelő, óvoda és bölcsőde. (4) [E z é r t] A tanács ideje legfontosabb feladatának ezek megvalósítását tartja. (Magyar Nemzet, 1973. jan. 17. — bekezdésnyi napihír.)

2.1.2. Három mondatra tagoló magyarzó rész

$\{1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4 + 5)]\}$: (1) Cseppet sem mutogatni való mérleggel érkezett Katowicébe, az ideje kötöttségű birkózó világbajnokság színhelyére a magyar válogatott. (2) Az október 10-től 13-ig kivívott eredmények vis z o n t magukért beszélnek. (3) [U g y a n i s] A nemzetek pontversenyében az előkelő ötödik helyen végeztek. (4) Az 1950 óta tartó 15 világbajnokságon csúcs született: tizből nyolc magyar birkózó jutott hat kötél, szerzett pontot vagy pontokat. (5) Összesen annyi pontot sikerült összegyűjteni (20), mint az 1974-es EB-n két fogásnemből. (Népszava, 1974. okt. 15. — a cikk első szakasza.)

$\{1 \neq \langle 2 \rightarrow [3 \neq (4 \rightarrow 5)] \rangle\}$: (1) A Ganz-MÁVAG már gyártja az új szerkezeti elemeket, amelyeket a meglévő híd mellett, azzal párhuzamosan szerelnek össze, s emelnek be új helyükre. (2) Am ez csak egyik feladata az átépítésnek. (3) A hajózás biztosítása érdekében u g y a n i s meg kell emelni a meder feletti szakaszt is, a jelenleginél 82 centivel magasabbra. (4) Emiatt vis z o n t a pályát is át kell építeni, a följáróktól számítva mindkét oldalon mintegy egy-egy kilométer hosszúságban. (5) Ennyi kell u g y a n i s a szintkülönbség kiküszöböléséhez, illetve a megfelelő átmenet biztosításához. (Délmagyarország, 1974. szept. 1. — első bekezdés.)

$\{1 \neq \langle 2 \rightarrow [3 \rightarrow (4 + 5)] \rangle\}$: (1) A természet nem képes egyetlen kalászból egyesíteni a fehér és a fekete kenyér tulajdonságait. (2) Az ukrán növénygenetikusok és genetikai kutatóintézet munkatársai még is létrehozta egy ilyen fajtát: a „háromkalászos”-at. (3) Az új növény u g y a n i s egyesíti magában a három fajta, vagyis a „lágú”, a „kemény” búza és a rozs örökletes tulajdonságait. (4) Terméshozama kiváló, a kalászosok hektáronként 75 mázsa gabonát adnak. (5) U g y a n a k k o r mintegy 500 mázsa zöldtakarmány nyerhető. (Délmagyarország, 1975. márc. 5. — első bekezdés.)

$\{1 \neq \langle 2 \rightarrow [(3 + 4) + 5] \rangle\}$: (1) Legtöbb tudomány művelhető oktatói tapasztalat nélkül is. (2) Az irodalomtudomány művelőjének az a z o n b a n különösen sokat adhat, ha tanít. (3) H i s z az irodalmi mű hatását, mely jelenvalóságának legfőbb tanújele, lépten-nyomon lemérheti növendékei arcán. (4) Azt is lemérheti, meddig terjed az időben hallgatóinak történelmi tudatossága, persze nem az ismeretek, hanem az átélhetőség szintjén. (5) S ha kutatóként az irodalmi élmény történetével foglalkozik elsősorban, mindezt hasznos naponta érzékelnie. (Élet és Irodalom, 1975. márc. 8. — utolsó bekezdés [Németh G. Béla].)

2.2. Az első (tömb értékű) mondat belső tagolódásával keletkező megjelenési formák

2.2.1. Két mondatra tagoló tételtömb

$\langle [1 + 2] \neq [3 \rightarrow (4 \rightarrow 5)] \rangle$: (1) Ismerek porcelán finomságú idős hölgyeket. (2) A hajuk ezüst, a szavuk arany, a lényük csupa levendula illat. (3) D e Csibrák anyó nem tartozik ezek közé. (4) Csibrák anyó [u g y a n i s] bármely gyermekdarabban mély művészi hitellel játszhatná el a vasorrú bába szerepét, és nemcsak holmi külső jegyek alapján. (5) Egész nyarakat üldögel végig a kerítés

mellett, kezében öntözőcsővel, hogy orvul lespriccelje a gyanútlan járókelőket. (Ludas Matyi, 1974. aug. 22. — belső bekezdés [Peterdi Pál].)

$\langle [1 \neq 2] \neq [3 \rightarrow (4 \rightarrow 5)] \rangle$: (1) *A helyszín: kisvárosi tanács i hivatal.* (2) *De lehetne nagyvárosi is.* (3) *Csak falusi nem.* (4) *Falun ugyanis ügyfél és ügyintéző között — formailag — sosem mélyülhet el úgy a szakadék, ahogy nagyobb helyeken, ahol a két „tábor” nem ismeri egymást személyesen.* (5) *A kis közösségeknek [u g y a n i s] nagy az ellenőrző erejük . . .* (Nők Lapja, 1975/10. — első bekezdés [Szemes Piroska].)

$\langle [1 \rightarrow 2] \neq [3 \rightarrow (4 \leftarrow 5)] \rangle$: (1) *Persze, szellemi-ideológiai életünk időnként mutatkozó zavarainak nemcsak a tudat mozgásában vannak meg az okai, hanem a társadalmi valóságban, annak ellentmondásaiban is.* (2) *A hamis tudat termelésének [u g y a n i s] megvannak még a társadalmi-gazdasági alapjai.* (3) *Kár lenne a z o n b a n minden hibát ezekkel az okokkal magyarázni.* (4) [H i s z e n] *Az egyén tudatosságának, műveltségének megfelelően más-más fokon, de maga is tehet a saját hamis tudatáról, tévedéséről.* (5) *Ezért a hibázókkal vitatkozni kell.* (Népszabadság, 1974. dec. 25. — belső bekezdés.)

2.2.2. Három mondatra tagolódtó tételtömb

$\langle [1 + (2 \leftarrow 3)] \neq [4 \rightarrow (5 + 6)] \rangle$: (1) *Régi dramaturgiai babona szerint nincsen épkezláb színdarab szerelmi konfliktus nélkül.* (2) *Ez a hiedelem annyira megerősödött, hogy már-már elfeledtük: nem árt, ha maga ez a konfliktus is épkezláb, életképes.* (3) *Legalább egy kicsit hasonlít a valósághoz.* (4) *De úgy látszik, naivak vagyunk.* (5) *A szerelmeseknek a színpadon inkább az a dolguk, hogy évszázadokon át menetrendszerűen egymásra találjanak.* (6) *A színműírók p e d i g egyre reménytelenebb igyekezettel kredlják nekik az új meg új akadályokat, miközben tudván-tudják: írhatnak, amit akarnak, boldogság ellen nincs orvosság.* (Élet és Irodalom, 1975. jan. 18. — szakasz utolsó bekezdése [Szekrényessy Júlia].)

$\{ [1 \rightarrow (2 \rightarrow 3)] \neq [4 \rightarrow [5 \rightarrow (6 + 7)]] \}$: (1) *Nemcsak a rambouillet-i városháza sajtóközpontnak berendezett nagytermében láthattuk még most is az áprilisban elhunyt Pompidou elnök hagyományos államfői fényképét.* (2) *Corréze megye 60 polgármestere közül egyik sem tette ki eddig a Giscard-képet hivatalában.* (3) *Volt, aki azt mondta, hogy nem kapta meg, mások nyíltan közölték, hogy meghökkentette őket a civil könnyedség.* (4) *Annak a z o n b a n, hogy ha most tartandó az elnökválasztást, jó néhány százalékkal Mitterrand győzne, nem ez az oka.* (5) *A gazdasági varázsló mítoszától övezett volt pénzügyminiszter u g y a n i s adós maradt az igazi változásokkal.* (6) *A régi gondok csak súlyosbodnak.* (7) *A munkanélküliek száma már hivatalos mérték szerint is túlhaladta az egymilliót, az ország kereskedelmének deficitje tavasztól őszig 3,3 milliárd frankról 6 milliárd frankra emelkedett, a drágulás mértéke pedig elérte a 15 százalékot.* (Magyar Hírlap, 1974. dec. 25. — belső bekezdés.)

2.3. Az előző két pontban (2.1., 2.2.) bőven sorolhattunk olyan megjelenési formákat, amelyek a konstrukciótípus magyarázó részének, illetőleg tételtömbjének belső tagolódásával keletkeztek. Az ellentétet képviseelő második mondat tagolódására azonban alig találunk példát. Ennek ugyanis elsősorban kommunikatív funkciója van, informatív részletezése tehát sokkal inkább stilisztikai, mint konstrukcionális célt szolgál.

$\langle [1 \neq [(2 + 3) \rightarrow 4]] \rangle$: (1) *A szocialista országok persze nem szólnak bele a tőkés világ uralkodó köreinek a vitáiba, sem azok megoldási módjába.* (2) *De arra sem hajlandók, hogy segítsék a szélsőséges reakció feszültséget szító terveit, vagy éppenséggel hatalmi ambícióit.* (3) *A tőkés országok vezetőinek azt is tuda-*

másul kell venniük, hogy sem a hatalmi vetélkedésüket, sem az energiaválságból, az inflációból, a növekvő munkanélküliségből fakadó ellentéteiket nem vezethetik le a békés egymás mellett élés „játékszabályainak” semmibe vevése vagy felrúgása útján a szocialista országokkal kötött megállapodások rovására. (4) Akkor u g y a n i s veszélybe kerülne a béke, a nemzetközi enyhülés sorsa, és ehhez nemcsak a mi érdekeink fűződnek! (Népszabadság, 1975. jan. 19. — szakasz értékű bekezdés — [Várnai Ferenc].)

A megjelenési formák fenti áttekintése után az a kérdés merül fel, hogy a vizsgált konstrukció fő- és alkapcsolása csupán mondategészek között funkcionálhat, vagyis ez a konstrukció csupán mondategészekből és mondat-tömbökből jöhet létre, vagy egyéb (felsőbb, illetőleg alsóbb) nyelvhasználati síkokon is kialakulhat?

Ez a kérdés azért indokolt, mert példásorunk valóban csupán mondat fölötti szövegszerkezeti egységként, méghozzá minden esetben bekezdés nagyságú alakulatként szemléltette a vizsgált konstrukció típusát. A példásor ilyen szempontú homogenitásával azonban kizárólag az áttekinthetőséget kívántuk szolgálni. A konstrukció megjelenési formáit a benne kapcsolt tagok belső felépítése határozza meg; a kapcsolt tagok viszont nemcsak mondategészek, mondat-tömbök, hanem bekezdések, szakaszok sőt fejezetek is lehetnek, sőt (más szinten és más jelleggel) tagmondatok is. A konstrukció típus megjelenési formáinak elvi rendszerét ezért ki kell terjesztenünk felsőbb, illetőleg alsóbb nyelvhasználati síkokra is.

A konstrukcióban kapcsolt tagok:

bekezdéscsoportok, bekezdések:	$I \neq (II \rightarrow III)$
mondattömbök, mondatok:	$I \neq (2 \rightarrow 3)$
tagmondattömbök, tagmondatok:	$a \neq (b \rightarrow c)$

B) A konstrukció típus megjelenési formái a bekezdéscsoportok, bekezdések síkján

1. A főviszony bekezdéseket kapcsol

$I \neq II$
 $\langle [1 \rightarrow 2] \neq [1 \rightarrow (2 + 3)] \rangle$:

(1) Gondolom, az olvasót cseppet sem érdekli, hányadik nekirugaszkodásra sikerült a szerzőnek „véghez vinni” munkáját. (2) [H i s z e n] A végeredmény szempontjából tökéletesen mindegy, hogy az ötödik javított és átdolgozott változatot kapjuk-e, vagy olyan zsenivel van dolgunk, aki hintaszékében hátradőlve, minden jegyzet és egyéb látható előkészület nélkül egy cigarettaszívásnyi idő alatt diktálta le művét.

(1) Ezúttal én még is elárulom, hogy a kedves olvasó az általam kopogott, s nem „kapásból diktált” — harmadik változatot kapja. (3) Kettőt u g y a n i s kíméletlenül eldobtam. (4) Mindjárt megmagyarázom, miért. (Délmagyarország, 1974. dec. 18. — tárca bevezető része [Annus József].)

$I \neq II$
 $\langle [1 + (2 \neq 3)] \neq [1 \rightarrow (2 \neq 3)] \rangle$:

(1) Amikor legutóbb Miskolcon jártam, zászlódíszben volt a város. (2) Nem volt nemzeti ünnep, nem tudtam hát mire vélni a rengeteg lobogót. (3) Aztán kiderült, hogy akkor tartották a szokásos évi rövidfilm-fesztivált, azt ünnepelték.

(1) *Most viszont majdnem gyászlobogókba burkolózva találtam a várost.* (2) *Valahol Pesten ugyan is úgy határoztak, hogy jövőre már csak a más fesztiválokon bemutatott filmek seregszemlét rendezhetik itt.* (3) *Nem értik, mi indokolja a döntést, hiszen a miskolciak olyan kedvvel, szeretettel, hozzáértéssel csinálták a fesztivált, miért veszik el ezt a kis örömet tőlük?* (Ludas Matyi, 1974. dec. 12. — első két bekezdés [r].)

2. Három bekezdésre tagolódo konstrukció

$$I \neq (II \rightarrow III) \\ \langle [1 \leftarrow 2] \neq [3 \rightarrow (4 \neq 5)] \rangle:$$

(1) *Ezt a férfit és ezt a nőt talán a szolgaságban és nyomorban leromlott ösők szomorú öröksége terheli, ezért nem tud egyik sem, még most sem kikászálódni az ember alatti életből.* (2) [E z é r t] *Lehet, hogy egy tárgyilagos és legmélyebb igazság nevében egyik sem tekinthető teljesen felelősnek.*

(1) *De ezt feltárni nem a mi dolgunk, és talán nem is a tanácsi dolgozóké.*

(1) *A tanácsnál ugyan is nem a teljes igazság feltárását, nem a szülők részletetését a felelősségből, nem ítéletosztást akarunk elérni.* (2) *Csakis a gyermekek sorsa érdekelt bennünket, de az nagyon.* (Nők Lapja, 1974/10. — belső bekezdéscsoport [T. E.])

$$(I + II) \neq III \\ \langle [(1 \rightarrow 2) + 3] + [(1 + 2) \leftarrow 3] \rangle \neq 1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow (3 + 4)] + 5 \rangle$$

(1) *Az utóbbi napokban a Zöldért-boltokban új színfolttal találkozhattak a vásárlók.* (2) *Megjelentek a primőrök: fejes saláta, zöldpaprika, hónapos retek.* (3) *Január végén mindez meglepetésnek számít; nagyobb felhozatalra a primőrökből csak február közepétől lehet számítani.*

(1) *Kedvezőnek tekinthető az is, hogy a Zöltség-Gyümölcs Kereskedelmi Egyesülés tagvállalatai 1974. december 31-ig összesen 579 vagon primőráru termelésére kötöttek szerződést.* (2) *A primőrök termelésére és felvásárlására a szerződések kötése még most is tart.* (3) *Arra lehet tehát számítani, hogy a szövetkezeti kereskedelem a tavalyinál mintegy 8–10 százalékkal több primőrárut hoz forgalomba az idén.*

(1) *Mindent azonban csak szerény fejlődésnek lehet tekinteni,* (2) *A keeslet ugyan is a friss zöltségek iránt sokkalta nagyobb, mint a termelés fejlődése.* (3) *Mert az igaz, hogy egy-másfél évvel ezelőtt szinte elképzelhetetlen volt a korai primőr, legfeljebb március végén, április elején jelentek meg ezek a termékek a piacon, de ma már az életszínvonal emelkedésével változtak a táplálkozási szokások is.* (4) *Ez azt jelenti, hogy nagyon sokan egész esztendőben igénylik a friss zöltséget.* (5) *A vásárlók azonban azt is szeretnék, ha a mainál olcsóbban jutnának ezekhez a termékekhez.* (Népszabadság, 1975. jan. 25. — vezércikk első bekezdéscsoportja [Cserkúti Ferenc].)

3. A főviszony bekezdéscsoportokat kapcsol

Az alábbi, 4 bekezdésre, illetőleg 17 mondatra tagolódo szövegrészlet fordulópontjai a következők: *Nemrég még úgy tűnt, hogy az élelmiszer-termelés lépést tart a népességrobbanással.* [D e] *Aztán megváltozott minden.* [U g y a n i s] *Elmaradtak az aranyat érő monszunok.* [É s] *Aztán jött az olajválság és az áremelkedések láncreakciója.* Ábrázolva: $\langle 1 \neq [2 \rightarrow (3 + 4)] \rangle$

Bekezdések szerinti tagolódoása: $[(I + II) \neq (III + IV)]$

A főkapcsolás előtti és utáni rész belső tagolódása:

$$\{1 \rightarrow \langle [2 + 3] + [(1 + 2) \leftarrow 3] + [4 + (5 + 6)] \rangle\} \neq \\ \neq (1 \rightarrow \{ \langle 2 \rightarrow [(3 \leftarrow 4) \leftarrow 5] + [(1 + 2) \leftarrow 3] \rangle \})$$

(1) Nemrég még úgy tűnt, hogy az élelmiszer-termelés lépést tart a népesség-robbanással. (2) A lakosság növekedésének világátlagos 1950 és 1970 között 2,5–2,7 százalék volt, az élelmiszer-termelés növekedésének évi rátája pedig elérte a 3,1 százalékot. (3) Méghozzá nem elsősorban az eke alá kerülő új területekkel, hanem a módszerek korszerűsítésével.

(1) Két évtized alatt negyven százalékkal (!) nőtt a világ öntözött területeinek nagysága. (2) A világon 1938-ban tízmillió, 1970-ben 80 millió tonna műtrágyát használtak fel. (3) Az amerikai és a kanadai kormányzat prémiumot fizetett azoknak a farmereknek, akik parlagon hagyták földjeiket. (4) A hatvanas években úgy tűnt, a fejlődő országok jó részében hódít a „zöld forradalom”, a mezőgazdaság eredményes korszerűsítése. (5) Abban az időszakban a világ élelmiszer-tartalékai 125 s 145 millió tonna közötti mennyiséget képviseltek. (6) Ez annyit jelentett, hogy az emberiségnek abban az évtizedben 66 napi élelmiszer-tartalék állt rendelkezésére.

(1) [D e] Aztán megváltozott minden. (2) Mindenekelőtt az időjárás. (3) [U g y a n i s] Elmaradtak az aranyat érő monszunok: Afrikában, elsősorban a Szaharától délre, a Szahel-övezetben sok éves szárazság következett. (4) 1973-ra az árak kétszeresükre emelkedtek, majd még tovább nőttek, amikor kiderült, hogy az időjárás még az észak-amerikai mezőgazdaságot is komolyan sújtotta (a kukoricatermelés 16, a szójában 20 százalékkal esett vissza). (5) A fejlődő országok költségvetését megrázkódtatták a magas élelmiszerárak, Észak-Indiában és Közép-Afrikában kitört az éhínség.

(1) Aztán jött az olajválság és az áremelkedések láncreakciója. (2) A fejlődő országok óriási áldozattal végrehajtott „zöld forradalmához”, a mezőgazdaság korszerűsítéséhez energiaforrásra, műtrágyára volt szükség és korszerű vegyszerekre is — hirtelen mindez elérhetetlenné vált az éhségzóna országai számára. (3) A világ nagy területein újra megjelent és ősi kegyetlenséggel sújtott le az éhség korbácsa. (Délmagyarország, 1974. dec. 25. — ismeretterjesztő cikk tárgyaló része [Harmath Endre].)

C) Az előző pont szemelvényei a konstrukció belső tagolódásának, informatív bővülési képességének, a tagok egymástól való eltávolodásának lehetőségeit mutatták be. Az alábbiak viszont éppen a komprimálódásra hívják fel a figyelmet: miként szerepelnek a konstrukció kapcsolásai mondat-egészen belül.

Mivel vizsgálatunk középpontjában a nyelvhasználat mondat fölötti síkjára áll, a konstrukciótípusnak tagmondat-tömbök, illetőleg tagmondatok síkján való megjelenésére csak olyan mértékben tekinthetünk ki, amennyire az itt szereshető tapasztalatok gazdagítják az eddig kialakult képet.

1. Elsősorban az érdemel figyelmet, hogy ezen a nyelvhasználati síkon sem gyakori a csupán elemi tagokból felépülő konstrukció. Ráczy Endre gyűjteményében (Nyelvtani elemzések III. Tankönyvkiadó, 1971.) mindössze egyetlen három tagmondatos példát találtunk (ebben is kifejtő magyarázattal kapcsolódik a 3. tag):

[$a \neq (b \rightarrow c)$]: (a) *A kiskunhalmi szőlő nem valami különös, (b) de a kukorica gyönyörű, (c) néhol csaknem háromméteres száruk emelkednek az ég felé.* (Nagy L. [647. p.]

Miként a mondat fölötti szinten, itt is sokkal gyakoribb az a megjelenési forma, amelyben a kapcsolt tagok tömbök (a jelen esetben tagmondat-tömbök):

[$(a + b/c) \neq (d \rightarrow e)$]:

- (a) *Hiven tüntet két pipacs, (b) nem bánja, (c) hogy őket látni még,*
 (d) *de büntet is rögtön az ég:*
 (e) *szuronyos szellővel üzen;* (Radnóti)
 (Rácz Endre i. m. 858. p.)

[$(a/b) \neq (c \rightarrow d/e + f/g // h)$]: (a) *Most csak sejtettem, (b) mi bánthatja Máriát, (c) tudni nem tudtam, (d) hiszen néhány nappal előbb, (e) amikor először beszéltünk az áthelyezésről, (f) s én megkérdeztem: (g) szóljak-e Vajdának, (h) hogy nem vállalom az új állást, (d) Márta nemmel válaszolt.* (Bárány T.) (Rácz Endre i. m. 863. p.)

$\langle [a/b] \neq [(c/d) \rightarrow (e \leftarrow f)] \rangle$: (a) *Nehéz elhinni, (b) hogy máris, ilyen hamar iskolába mentek, (c) pedig tudtuk, (d) ez is elkövetkezik, (e) hiszen fél évvel ezelőtt vagy régebben megvettük a táskát, (f) némelyiteknek három-négy füzet-csomagja, több köpenye is van a figyelmes rokonok, gondos nagymamák, túlbuzgó keresztszülők jóvoltából.* (Élet és Irodalom, 1974. szept. 7. — bevezető rész [Pintér Tamás].)

2. A komprimálódás olyan konstrukcionális következménnyel is járhat, amely egy eddig nem érintett elvi kérdést vet fel: a konstrukció homogén — heterogén természetének kérdését. Vizsgált típusunk két kapcsolása csupán mondategészek, csupán tagmondatok, csupán bekezdések stb. között, vagyis csupán azonos kommunikációs síkon elhelyezkedő s ilyen értelemben homogén természetű tagok között szerepelhet? Vagy pedig előfordulhat a konstrukció két kapcsolása például tagmondatok és mondategészek, mondategészek és bekezdések stb. között is, például $1 \neq (b \rightarrow c)$, $1 \neq (2 \rightarrow 3)$ stb.?

A tények egyértelműek, az értelmezésük már kevésbé. A következő példákban a magyarázó utótagú kapcsolás okhatározói mellékmondatként jelenik meg:

[$a \neq (b/ \rightarrow c)$]: (a) *Az egyik lángész is kigondolt valamit, a másik is, (b) de mind nem ért semmit, (c) mert a szegedi embert azért mégsem lehetett a gyakorlatban fölismerni a vidékbelitől.* ([Mikszáth] Hadrovits László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 187.)

[$a \neq (b + c)/ \rightarrow d$]: (a) *A robbanás után keletkezett tüzet hamarosan eloltották, (b) a helyszínre érkezett rendőrök azonban semmit sem tudtak megállapítani, (c) még a címzettet sem, (d) mivel a levél a robbanás okozta tűzben teljesen elégett.* (Magyar Nemzet, 1973. jan. 18. — napihír.)

Az ellentétes és az okadó kapcsolás itteni szintbeli különbsége az okadásnak kettős: magyarázó-okhatározó lehetőségéből folyik, (vö. Farkas Vilmos:

Nyr. 83: 87–91) kézenfekvő tehát, hogy a továbbiakban fel kell tárunk az egyes kapcsolásfajták konstrukcionális szerepkülönbségeit is. Jelen gondolatmenetünkben azonban megelégszünk azzal a helyi tanulsággal, hogy konstrukcióink II. tömbjének itteni komprimálódása is igazolja az ellentétes kapcsolás elsődleges szerepét. Ezt erősítik meg az alábbi, ugyancsak heterogén természetű megjelenési formák is, amelyekben az ellentét mondategészek, a magyarázat pedig tagmondatok között kapcsol.

[$1 \neq (2a \rightarrow b)$]: (1) *Nemrégiben tatarozták, csinosították kívülről az orvosegyetem Lenin körüli központi könyvtárát.* (2a) *A megszepült épületben a z o n b a n egyre kevesebb hely van a raktározásra,* (b) *h i s z e n évente mintegy két és fél millió forintot fordítanak könyvek, folyóiratok, egyetemi kiadványok beszerzésére.* (Délmagyarország, 1972. nov. 10. — napihír.)

[$1 \neq (2a \rightarrow b)$]: (1) *Az utóbbi években lényegesen javult Szeged belső közlekedése, és ma már nagyjából kielégíti a lakosság igényeit még a legforgalmasabb napszakokban is.* (2a) *A rohamos lakásépítés, az új városrészek születése a z o n b a n továbbra is súlyos közlekedési gondokat ad,* (b) *h i s z e n egy időben nagy tömegeket kell elszállítani a lakónegyedekből a munkahelyekre és vissza.* (Délmagyarország, 1975. márc. 14. — cikk bevezető része.)

3. Eddigi példáinkban az ellentétes kapcsolás szerepelt a konstrukció fő tagolódási helyén. Vajon megváltoztatják-e az erről alkotott képünket az alábbi példák, amelyekben a magyarázó kapcsolás került kiemelt helyzetbe?

$\langle [(1a/b) \neq c] \rightarrow 2 \rangle$: (1a) *Megszoktuk,* (b) *hogy apró stiklik fölött szemet hunyunk szemérmesen,* (c) *m é g i s nehéz egyenlőségjelet tenni a pincér vagy a fodrász markába csúsztatott borralvaló — és a pénztárnál hagyott felárak közé.* (2) *Emezért ugyan is más szolgál meg (ha egyáltalán meg szolgál majd méltányosan), az semmiképpen, aki zsebre vágja.* (Délmagyarország, 1974. okt. 30. — kifejtő rész lezárása.)

Az idézet első tagmondata (annak ellenére, hogy nincs kitett kötőszava) felfogható megengedő mellékmondatnak is: *B á r megszoktuk . . . , m é g i s nehéz . . .* A szintsüllyedés következtében a magyarázó kapcsolásra tolódik át a főkapcsolás szerepe, miként az alábbi példában is:

$\langle [(1a/b + c) \neq d] \rightarrow 2 \rangle$: (1a) *Nagyon szépen köszönöm,* (b) *hogy le akar beszélni a filmről,* (d) *d e m é g i s kérek két jegyet.* (2) *A főszereplővel ugyan is együtt jártam gimnáziumba, s ezért vagyok kíváncsi a filmre.* (Ludas Matyi, 1970. okt. 131.)

Az alábbi esetekben már csak nagyobb erőltetéssel sülyeszthetnénk le a tételt képviselő tagot megengedő mellékmondattá:

[$1a \neq (1b \rightarrow 2)$]: (1a) *Utazom a metróra,* (1b) *d e utamnak némi szorongással nézek elébe.* (2) *U g y a n i s az előcsarnokba lépve nyitallik belém: már hatodika van, s én még mindig nem vettem meg az igazolványom havi betétszelvényét.* (Ludas Matyi, 1974. okt. 31.)

$\langle [(1a/b) + (c/d)] \neq [1e \rightarrow 2] \rangle$: (1a) *A tisztogató nyelvművelő . . . vegye tudomásul,* (b) *hogy anatómusa az anyanyelvnek;* (c) *meglehet, sőt valószínű,* (d) *a belgyógyásznál jobban tudja az izmok, csontok, idegek elhelyezkedését, pályáját —,* (1e) *d e a szervezetet működésben tartani, váratlan jelenségekkel szemben lélekjelenléttel viselkedni mégiscsak a belgyógyász tud.* (2) *M e r t az ő dolga az élő kezelése.* (Élet és Irodalom, 1974. szept. 28. — utolsó, teljes bekezdés [Tamás István].)

Ez utóbbi két példában azért került tagmondatok közé az ellentétes kapcsolás, mert a szerző a magyarázó viszonyra akart nagyobb nyomtatékot

adni. De ennek ellenére is az ellentétes viszony maradt a gondolati szakasz fő kapcsolása, hiszen az ellentétes utótag konstrukcionális an életképes maradna a magyarázó folytatás nélkül is, míg a magyarázó rész értelmét és lehetőségét az ellentmondás teremti meg itt is. Ezekben az esetekben tehát már a konstrukcióábrázolás stíluslehetőségei sejlének fel, ezekre azonban nem kívánunk bővebben kitérni, mert Jan Findra A bekezdés mint az epikai struktúra eleme című tanulmányában (XV. Segmenty a kontext. Bratislava, 1973. 66–118.) éppen ezt a kérdést állította vizsgálatának közép-pontjába.

III. Egyetlen konstrukciótípus megjelenési formáit tekintettük át. Hasonló módon sorolhatnánk példákat az $[1 + (2 + 3)]$, $[1 \rightarrow (2 + 3)]$, $[(1 \rightarrow 2) \rightarrow 3]$ stb. típusokra is: ezekben is a tagok kapcsolódásának tartalmi-logikai természete, valamint az ezzel összefüggő tömbösödés-altömbösödés alkotja a „közlés támaszelemei”-t, amelyekre „a különböző mondatszerkezetek sokaságát építhetjük fel”.

Munkánkkal azonban nem csupán egy lehetséges választ alakítottunk ki A. A. Leontyev idézett kérdésfelvetésére, hanem ezzel együtt egy figyelmeztetés is megfogalmazódott. Amikor ugyanis a kutató már felismert egy konstrukciótípust, s fel tudta vázolni megjelenési formáinak elvi rendszerét, a példagyűjtés folyamatában könnyen eltorzulhat szemében az eszköz és a használat valóságos viszonya. Úgy tűnhet számára, mintha a beszélő célja az lenne, hogy kitöltsön bizonyos meglévő formákat; holott a beszélő aktuális mondanivalójához használja fel (öszönösen vagy tudatosan) az elsajátított szövegalkotási szabályokat.

Míg tehát itteni áttekintésünkben a forma volt az általános, és a téma az egyes; egy következő vizsgálatban meg kell fordítanunk e két tényező viszonyát. Azt kell feltárnunk, hogy miféle konstrukciókat hívnak életre, milyen tipikus formákban realizálódnak az egyes publicisztikai témák.

Békési Imre

Ami a „Napjaink szállóigéi”-ből kimaradt

Hét évvel ezelőtt, 1968-ban jelent meg „Napjaink Szállóigéi” című könyvem. A kötet nyomdába adása idején gyűjtőmunkám még nem fejeződött be, s azóta is szaporodnak az újabb jegyzetlapok. Könyvemnek a megszabott határt amúgy is túllépő terjedelme annak idején félig formán elkészült fejezetek elhagyására kényszerített, s alábbiakban ezek egyikéről: a hirdetések, a reklámok szövegéből kiröppent — ma is fel-felbukkanó — szállóigékről szeretnék számot adni.

Gondolom: ez annál kevésbé érdektelen, mert a szállóigék egy része száll ugyan, de hogy milyen részekből indult el, azt ma már kevesen tudják. Én ahhoz a korosztályhoz tartozom, amelyik még eredetiben ismerte, látta, olvasta a század elején kialakult szállóigéket, azoknak az ezreknek egyike

vagyok, akiknek száján ezek a kereskedelmi szlogének szállóigeként telepedtek meg. Tehát a közlő ezúttal: szem- és fültanú, sőt az átalakulás folyamatának részese. Ezáltal közlése bizvást hiteles forrásanyagnak tekinthető.

Kezdjük egy manapság is használatos szállóigével:

Megelőzött Moskovitz . . .

A század első-második évtizedének váltásán a hazai napi- és hetilapok hasábjain gyakorta feltűnt egy rajzos hirdetés, amely egy földgömböt ábrázolt, tetején magas szárú, fűzős női cipő, s a földgömb mögött egy szőrme-kucsmás „sarkutazó” elképedt arca bukkant fel. Ő kiáltja: ~, s folytatásként a magyarázó szöveg: *Anatómiai Cipőgyár*.

A reklám tehát Moskovitz Anatómiai Cipőgyár termékeit népszerűsítette, s a propagandistát a hirdetésre nyilván Robert Edwin Peary akkor nagy port felvert észak-sarki felfedező útja „ihlette”. Peary 1909. április 6-án érte el az Északi-sarkot, de elsőségét sokáig vitatták. Peary könyve: „The North Pole” — „Az Északi-sark” 1910-ben jelent meg, s a pesti cipőgyáros a nálunk is közérdeklődést keltő sajtócsatározásokat nyergelte meg, amikor a korabeli szenzációt reklámötletbe fogta.

A szállóige máig megőrizte reklám értelmét. Akkor mondjuk, hogy ~, ha valaki valamiről lekésett, „lecsúszott”, valamit elmulasztott, s más került elébe.

Századunk elején széles körben népszerűsítették az állami osztályosorszájátékot, amelyeknek sorsjegyeit sorsjegyfőelárusítói joggal felruházott bankházak hozták forgalomba.

A sorsjegyárusítás a főelárusítók számára nagy üzlet volt. Ezért az egymással konkurráló bankházak mindent elkövettek, hogy cégük nevét besulykolják a sorsjegyvásárlók tudatába. A Kiss Bankház, a Török Bankház és a Benkő Bankház szerencsés helyzetben volt. Nevük alkalmasnak bizonyult arra, hogy könnyen megjegyezhető, szállóigévé röpíthető reklámmá formálják.

Így keletkezett a plakátokon, újsághasábokon, propagandakörleveleken egyként használt — és egyforma szerkezetű — sorsjegyárus hírverés:

Kiss szerencséje nagy!

Török szerencséje örök!

Benkő sorsjegye bankó!

A rím és az alliteráció elérte a célt. A rövid, fülbemászó jelszavak valóban „fülbe másztak”, a szerencsés, álláshoz, hivatalhoz, ranghoz, sikerhez, pénzhez könnyen jutó emberre rávágták a megszárnasított három sorsjegy-reklám valamelyikének szövegét: ~, ~, ~.

Nem tudott ilyen telibe találó reklámot találni a propagandájával ugyancsak sűrűn jelentkező Dörge Bankház. Viszont a szójátékra, rímjátékra szintén alkalmatlan nevű Gaedicke Bankház egy újsághirdetéseben is redukált plakátot talált ki, amelynek vezérszövege gyorsan szárnyra kelt. A falragasz — és az újsághirdetés — két távlatosan összefutó házsor között rohanó férfit ábrázolt, aki zihálva kiáltja:

Majdnem elfelejtettem . . .

A plakát további felirata megmagyarázza, hogy az illető majdnem elfelejtett az osztálysorsjáték húzása előtt szerencseszámot vásárolni a Gaedicke Bankháznál. A szuggesztív ábrájú és igen gyakori reklám ~ főszövege sokáig kísértett a lámpaeloltást elmulasztó, a kapukulcsot otthon hagyó s egyéb apró-cseprő feladatokat elhanyagoló feledékeny emberek szavajárásában.

Lesimitott, — „lenyalt” — hajú, virágcsokros, kedvesen vigyorgó férfiú — Sziklai Kornél színművész hasonmása — népszerűsítette századunk elején a legkülönbözőbb nyomtatványokon: plakát, hirdetés, számolócédula — dr. Keleti és Murányi budapesti vegyészeti üzemének fertőtlenítő szerét. A szöveg szerint a vidám grimaszú fiatalember ezt kérdezte:

Tudja ön már, mi a Lysoform?

Természetesen a hirdetés további szövege megmagyarázta, hogy a Lysoform a tökéletes fertőtlenítő szer, és pedig olyan eredményesen rágta szájba és véste a tudatba, hogy az idősebb nemzedékhez tartozók közül sokan ma is a már rég nem gyártott Lysoformmal azonosítanak minden fertőtlenítő folyadékot. — ~: kérdik manapság is nem egyszer, amikor valaki valamit, amit tudnia kellene, nem tud. Természetesen az is megesik, hogy a kérdező maga is csak a tréfás kérdést ismeri, anélkül, hogy kérdésben előforduló Lysoform mibenlétéről fogalma volna. — Sziklai Kornélnak a reklámképen látható gumi-grimasza alakította ki egyébként a „Lysoform-pofa” kifejezést is.

Ha már a fertőtlenítő szernél tartunk, említsük meg dr. Kajdacsy urológus orvos ugyanebből a korszakból származó hirdetését:

Vérbaj nem szégyen!

Azidőben megengedett, legalább is eltűrt szokás volt az orvosok újság-hirdetése; különösen a „titkos”, vagyis a nemibetegségek gyógyítói éltek ezzel a lehetőséggel. Dr. Kajdacsy szakorvos hirdetése az Ehrlich—Hata 606 — a lueszt gyógyító Salvarsan felfedezésének korára esik. Amilyen komor maga e súlyos betegség ténye, amilyen fontos a gyógykezelése, annyira vidáman és nyeglén használták a szállóigévé lendült orvosreklámot azok, akik valamely többé-kevésbé komoly erkölesi vagy anyagi balszerencsét, csapást bagatellizálni akartak. — ~: legyintett a mindenét vesztő kártyás, a leleplezett sipista, a kidobott kérelmező, a tettenért zsebtolvaj, s a gazdasági vagy társadalmi fertőzés sok más betege.

Az első világháború éveiben félelmetesen elterjedt nemibetegségek leküzdésének kísérletével függ össze egy gonorrhoea elleni fecskendőszerszerek plakát- és sajtóhirdetés:

Ne legénykedj Vétő nélkül!

A népieskedő szólam átlépte alapértelmének határát. Hangsúlyja az élcesen hangzó legénykedésre helyeződött, s ha valakit szilajkodástól, indulatosságtól, hetvenkedéstől óvni akartak, a baráti csitítást tréfásan átszabták az óvszer-hirdetés teljes szövegére: ~.

Kettős ábrával hirdette Egger gyógyszerész köhögés elleni orvosságát fél századdal ezelőtt, amikor a mellbetegségnek, hektikának nevezett tüdővész még magyar népnnyavalya: morbus hungaricus volt. A szállóige a páros reklám első részéből alakult, amely egy köhögéstől fuldokló férfit ábrázolt — alatta a szöveg:

Megfojt ez az átkozott köhögés!

Különös, hogy ez a tízes ritmusba foglalt panasz dohányzástól, meghűléstől, füstös levegőtől vagy akár nevetéstől köhögő személyek száján nem annyira tragikus, mint mókás értelemben visszhangzott. A patikareklám második — a hirdető által fontosabbnak vélt, hasonló ritmikájó mondata: „Egger mellpasztilla mindjárt meggyógyított!” — legalább ami a szállóige-képződést illeti — nyom nélkül suhant át az olvasók tudatán.

Többféle — ugyancsak század eleji — hanjövesztőszer reklámjaként használták ezt a felkiáltást:

Nincs többé kopasz fej!

Ez a hirdetésszlogen ahhoz a típushoz tartozik, amely szállóigehasználatban túlszaladt célzott értelmén. Bizonyos eufóriás körzérzet, afféle ihaj-tyuhaj állapot érzékeltetésére használták a ~ szárnyasmondást, de nemrégiben hallottam gunyoros éllel is, amikor egy nem kedvelt főnök elkerült vezető helyéről. Ez a szatirikus áthangolás azonban már hatvan évvel ezelőtt sem volt ismeretlen. Nádor Mihálynak 1915-ben Lovászy Márton szövegére írt tragikomikus kupléja: „Az angol katona” a már akkortájt közismert szállóigét használta fel zárópoénnek. A dalocska arról szól, hogy az angol katona komplett higiénikus felszereléssel, teljes toalettkészlettel indul a frontra, s ott sem hanyagolja el a gondos testápolást. — „Egy angol úr a háborúba ment . . .” — kezdődik a kuplé, s miután elmeséli, hogy az illető milyen pedánsan, vidáman gondozza küllemét a lövészárookban, azzal fejezi be, hogy kozmetikázás közben egy srapnel elviszi a fejét. Az angol úr — így a kuplé vége: „vigan kiabált: Hej, hej, hej! — *Nincs többé kopasz fej!*”

A kopaszsággal szögesen ellentétes tartalmú reklámszöveg az, amely a földig érő, dús női hajzat megszerzésével kecsegtet.

Én, Csillag Anna . . .

Ez a főleg sajtóhirdetésben elhelyezett propagandaszöveg kezdete, de mikor századunk elején, éveken át, napról-napra, majdnem valamennyi napi- és hetilapban közölt hirdetés kitörölhetetlenül berögződött az olvasók elméjébe, szállóige-fordulatban gyakran hozzáfűzték a mondat második részét is:

. . . 180 centiméter hosszú Loreley-hajammal . . .

Az ábrás hirdetés egy enyhén szólva junói termetű, csillagokkal övezett, ifjú hölgyet ábrázolt, akinek hátravágott tarkójától sűrű, sötét haja földig

hullámozott. Bő szöveg magyarázta, hogy ez a bizonyos Csillag Anna nevezetű dáma mi módon növesztett magának saját találmányú hajnövesztő szerével ilyen pompás sörényt. A primitív propaganda, úgy hírlett, sok fogyasztót szerzett Csillag Anna szélhámospomádéjának, de még többen emlegették, szinte kizárólag ironikusan, a hirdetés főcímét: ~ vagy megtoldva a folytatással: ~ ~. — Talán mondanunk sem kell, hogy elsősorban a tarfejűek száján hangzott el Csillag Anna magabiztos bemutatkozása, némi öngúnnal vagy nemegyszer: keserűen. De hosszú varkocsú bakfisok, felfrizurázott hölgyek is használták a szólamot — féltréfásan, félkomolyan.

Eleven szállóige mind a mai napig a sorompóval elzárható vagy éppen sorompó nélkül hagyott vasúti keresztezéseknél felállított tábla szövege:

Vigyázz, ha jön a vonat!

Eredete századforduló: állítólag legrégebb formája az USA vasúti keresztezéseinél elhelyezett táblaszöveg: — „Look out for the locomotive” — „Figyelj a mozdonyra”. Az angol nyelvű figyelmeztetés helyett 1912-ben bizonyos Ralph R. Upton ezt a jelzést javasolta: — Stop; look; lister.” — „Állj; nézz; figyelj”. — Nálunk hosszú évtizedeken át a régi felirat maradt. Ezért is vésődött be annyira a köztudatba, ezért használják kisebb-nagyobb kockázatok vállalása esetén, többé-kevésbé veszedelmes helyzetekben, komolyan, tréfásan a vasúti tábla intelmét: ~.

A Gottschlich likőrgyár készítette századunk elején azt a falragaszt, amely a Nemzeti Színház kiváló jellemszínészét: Ujházi Edét ábrázolta, kezében pohárkával és előtte a Gottschlich rum jellegzetes üvegével. Plakátszlogen:

***Marha, mondja a mester,
Miért nem iszol Gottschlich-rumot?***

Áöbár az állító és kérdő részből álló mondatot italozők körében néha ma is hallom, alig hiszem, hogy fölöslegesen fűzök némi magyarázatot a megszárnyasított mondatmókához. Kezdjük a végén: Gottschlich-rum rég nem készül, a tréfás noszogatók konyak, cseresznye-, barackpálinka és vodka ivása közben hangzik el. A plakátszöveg első része pedig csak azokhoz szól érthetően, akik tudják, hogy az országszerte népszerű Ujházi Ede kedvenc megszólítási formája volt a „marha” titulus; a hozzá közelállók szinte megsértődtek, ha a „mester”-nek ismert Ujházi Ede nem tisztelte meg őket ezzel a „becézéssel”. A Gottschlich-cég a népszerű „mester”-t és kedélyes „marha” szavajárását használta fel rumterméke megkedveltetésére.

Maradjunk ezúttal a „marha” címszónál, s vegyünk elő egy 2–3 évtizeddel későbbi plakát-bökörsikét, amelynek szerzője állítólag Karinthy Frigyes. A halfogyasztás megkedveltetésére készült falragasz egy mélabús szarvasmarhát és egy vidáman fickándoó halacskaát ábrázolt, ezzel a felirattal:

***Mondja marha, miért oly bús?
„Olcsóbb a hal, mint a hús”***

Karinthy szerzőségét hitelt érdemlő forrásból tudom, bár egyesek szerint a húszas—harmincas évek táján keletkezett rigmust nem Karinthy, hanem Szép Ernő ötlötte ki. A verszet első sora vált szárnyes szóvá. Általában fejét lógató, nekikeseredett, elszontyolodott embert igyekeznek pajtási hangon felderíteni a reklámklapancia kezdő-kérdésével: ~. — A legfrisebb pontyárúsítási propaganda céljára manapság sok elárúsító helyen a pattogó ütemű reklámrigmus rontott változatával találkozunk: „Kedves marha, mért oly bús? — Itt a finom pontyhús!” Az időszerűsítés nem használt az eredetinek.

A század elejére térünk vissza, amikor a Musica RT. a rendkívül elterjedt magán és üzleti zongorabérlet konkurrenciája ellen „legújabb 20 koronás zongoraszerzési módszer”-t hirdetett. Eszerint a bérlet áránál nem sokkal magasabb havi 20 koronás részletfizetésre a hangszer a vevő tulajdonába ment át. A hirdetés vezérszavai így hangzottak: „Ön bérel? Kidob? Ha fizet?” — ebből ötvöződött a későbbi szállóige:

Ön bérel és kidob

Kétes bérleményekre — befektetésekre, kínos kidobásokra — fölös tékozlásokra egyként alkalmazták, de éltek vele jelképesen is. Érdemtelen barátság, méltatlan szerelem, hazárd üzlet — mind alkalmat szolgáltatott, hogy a kapcsolatra ráhúzzák az ~ figyelmeztetését.

Jó félszázaddal ezelőtt, amikor a gumitalp legfeljebb tornacipőkön volt használatos, a cipők bőr sarkát már gumi — kaucsuk — rátéttel védték, rugalmasították. Plakáton, illusztrált hirdetésen: előrehaladó férfi, hátul a lépéssel emelkedő lábán perspektivikus torzításban óriási cipősarok, rajta a gumirátét, pálmalevélvédjeggyel, s alatta a Palma Gumigyár verses reklámja:

Ez az, amit én akarok: Palma kaucsuk cipősarok!

Finom étel, jó ital, elegáns öltöny, vonzó fehérmép, díszes fogat — később: automobill — ilyesféle látványok csalták elő a hirdetés szárnyas szóvá szakadt első sorát. — Volt, aki tréfásan, esetleg önmagát lehűtő gúnyolódással az elsőhöz a második sort is hozzáfűzte.

A két világháború közti évtizedekben sűrűn látott napvilágot a napilapok hasábjain a hirdetés:

Haladjon ön is a koral — Süssön Vánca-sütőporral!

Ezzel a reklámrigmussal viszont az a különös helyzet állott elő, hogy bár már évtizedek óta nem létezik Vánca gyártmányú sütőpor, a tréfás haladásra serkentéshez — lett légyen annak tárgya technika, társadalmi, művelődési vagy bármily köznapi jellegű — a verspárreklámot együtt szárnyasították meg és használják napjainkban is. A kettős buzdításban természetesen mindig irónia bujkál, a második sorral tulajdonképpen az első sor komolyságát rontják le.

Jelenleg a Borsodi Vegyikombinát, Kazincbarcikán gyártja a „Hypo” fantázianevű fehérítő — és fertőtlenítő — folyadékot. De ez a háztartási mosószer már a felszabadulás előtt is forgalomban volt, s abból az időből származik a plakát — és sajtó — reklámszövege:

Reszkess piszok! — jön a Hypo!

A reklám-fenyegetés szinte szállóigébe kívánkozik. Nem a komoly düh, nem a felháborodás kifejezésére, hanem inkább komázó, pajtáskodó riasztásra használják úgy, hogy az első fele keményebben, második fele mosolygósan hangzik el.

Természetes, hogy a reklámnak szárnyas szóvá alakulása nem holnaptól múltban lezárt folyamat. Ha megfigyeljük, a jó propagandaszövegek mai sajnálatos apályában is akad egy-egy olyan telitalálat, amelyet felkap a köznyelv. Talán elég ezek közül rámutatnunk a Lottó ismert hirdetésére:

Megvette már az e hetit?

Az „e heti” lottószelvényre való utalás — aminek képzetét a plakáton-hirdetésen megfelelő ábra idézi fel — nem csupán általánosodott, de variánsokat is hozott létre. A heti táplálék- vagy italadagon felül, cigarettára és újszólván minden fogyasztási és használati cikkekre ráhúzzák a szállóigekérdést. Tréfás változatai közül magyarázat nélkül is érthető:

egette már az ehetit?

Korrupciós cselekedeteket, közvagyon elleni bűncselekményt pellengezz ki ez a forma:

Ellopta már az ehetit?

Végül a televízió egyik szilveszteri paródiaműsorában a nem nyerő lottószelvényekkel kapcsolatban a szállóige így módosult:

Eldobta már az ehetit?

Békés István

„A stílus magyar gazdagsága”

(Második közlemény)

A nyelvjárási, népnyelvi sajátosságok nem csupán a hangtan és a szókinés területén kísérhetők nyomon; a raghasználatban s néhány szintaktikai megoldásban szintén. A család nő tagjait tegezésben is a családi többes birtokos személyranggal emlegetik: „— Jaj, de bolondokat beszélsz te, *Mariskánk*” (81); „Te, *Juliskánk*, én félek” (90). A Horváth Sándor feleségét *Sándorné*-nak mondják (83), s hasonlóan az Erzsébet-nap című drámában a Varga Pali felesége *Paliné* már a szereplők felsorolásában is.

A tulajdonnevek előtt — dunántúli népnyelvi sajátosként — határozott névelő áll: „*a* Sándor” (81, 82), „*A* Péter (90); „*A* Juliskánk” (81), „*A* Jóné (90); s így a drámákban is: „*A* Henszelmann” (1: 374, 376); „*A* Lidi” (1: 376). De hogy ezt csupán népnyelvi sajátosként fogadja el az író, jól példázza Villámfénynél című drámája, ahol ezt a névelőzést a városi fiatal-ság nyelvében — főhőse szavaival — félreérthetetlen iróniával elítéli: „Figyel-lek benneteket, ahogy egymás közt beszéltek . . . »Volt fürdőni, Mancika? Jó a víz!«; »Jaj, klassz. A fiúk is kinn voltak. Képzeld a Béci elvitt csónakázni«; »Ne mondja, mert féltékeny leszek«; »Lehet is, *a* Béci csuda jó pofa. . . «” (Társ. dr. 1: 134)

A mondataalkotásban, -szerkesztésben is fölismerhetők a népnyelv, a népi epika határozott nyomai: életszerű hűséggel, az élőszó melegével formálják az író hősei mondataikat már az elbeszélések lapjain is, éppúgy, mint később a színpadi művekben. Mielőtt azonban erre térnénk, nézzünk még szét jobban a szókinés tartományában.

Voltaképpen ide tartozik néhány népnyelvi jellegű szóképzés is, amelyek tömörítő erejüknel fogva vonhatták magukra az író figyelmét.

A *sírhatnak* kétszer is előfordul az elbeszélésben: „mintha elvágták volna a *sírhatnakját*” (80); „a visszanyomott *sírhatnak* előpatakozott” (83). A hasonló alkotású *mondhatnak* pedig az egyik szomszédos novellában bukkan fel: „az ünnepi magányosságban fölgyűlt *mondhatnakja*” (103). A hasonló tömörítő — szinte mondatpótló — szerkezetekről írta később: „A magyar, mint a finn vagy a szláv: hosszú szavakra hajló nyelv. Katona vagy Ady pátosza nemcsak elbírja, de lélegzetet is vesz bennük; s az irtózás tőlük a magyar tömörséget bontja. Ha azt mondom: ördög a *kényeskedhetnekjébe*: vétettem Kazinczy ellen, a finnugor démonok azonban ragokként összekapaszkodva rámnevetnek” (Kisebbségben. Tanú Könyvtár I. Kecskemét é. n. [1939] 11). Nyelvünk tömörítő erejének később mint fordító külön figyelmet szentelt az író. Akkor egy másik ilyen remek szerkezetet emelt ki: „Sok olyan tömörítő szerkezete van a magyar nyelvnek, amelyet nem használunk ki eléggé. »Nevettükben«;

milyen grammatikai remeklés van egy ilyen alakban. Ha valaki tanulmányt írna a nyelvek sűrítő vívmányairól: bele kéne venni. Mi azonban ahelyett, hogy »majd megpukkadtak nevettükben«, már-már szívesebben mondjuk: »annyira nevettek, hogy majd megpukkadtak belé« (A magyar nyelv ereje és gyengéi. A kísérletező ember. Budapest, 1973. 568).

A népnyelvi tömörség jegyében használja élvezettel a kicsinyítő képzős határozókat is, egy-egy másik (határozó)szót takarítva meg általa: „szép *rövidecskét* kuncogott” (81); Csak *csöndeskén* vágta oda . . .” (79).

Igénk árnyaló gazdagságát (amelyről utóbb idézett tanulmányában bőven írt, i. m. 567), az igekötőkben rejlő gyakorító lehetőséget is kedvtelve aknázza ki: *ki-kikandít* (77); *meg-megrángat* (78), *el-elbódul, össze-összekoccan* (90) stb.

Az író később azt mondta, hogy a régi és népnyelvi szavak használatát mérsékelve inkább a „jelentésbővülésekkel” gazdagította nyelvét (I. Jánosik i. m. 83); s ehhez hozzátehetjük, hogy leleményes szóalkotásokkal is.

Különösen nyelvünk igeteremtő lehetőségeivel él gazdagon; részben igekötőkkel alkot új igéket: „szemei *kielevenedtek*” (86), „a rostélyon *kisávozó fény*” (Haj. 94); „*kiurasodott* atyafi” (77); „a képe *kiünnepélyesedett*” (80); „— Hát jól van, ergye! — *villámlott ki* a férfiből” (78). Ilyen még a *nekiterpeszkedik* („*nekiterpeszkedett* a patikáruséktól átköszöntött *Budapesti Hírlap*-nak”), az *összeharagudik* (82). („Minden gyerekivel *összeharagudott*” — bár ez lehet népi eredetű is); ilyen az *összepsilog* (90), a *telenyafog* (78) („*Telenyafognak*, hogy szegény nyanya így, szegény nyanya úgy . . .”) s az *utána-förmed* (80).

De a magyar igeképzők állapotjelölő gazdagságával is él: egy helyütt a *tátint* igét használja: „Ha azok *tátintanak*, ti csak álltok, mint a cüek” (79); ezt az igét különben Vas megyéből s a Székelyföldről is ismeri a MTsz. Igénk hajlékony gazdagságáról többször is megemlékezett: „Az igeragozás . . . sokfélekép jellemezheti a cselekvést. A modern nyelvek időrendileg jellemzik (most, előzőleg, ezután); a görögnek fontosabb volt a cselekvés relatív ideje (beálló, folyó, végzett), ami a modern nyelvekben másodsorba került. A magyar igeragozás a cselekvés mozzanatát tudja bámulatosan jellemezni. *Csörög, csörren, csördül, csörget, csörrent; csörtet; mozog, mozzan, mozdul, mozzgat, mozdít.* Árnyalatok, melyeket másutt segédigével vagy határozószóval fejeznek ki. Vegyük ehhez, hogy tárgyias ragozásunk is van; ép elég hajlam a magyar igében, hogy a mondat állítmányi felét a hátára vegye.” (Nyelvekről. Utazás az anyanyelvig: A minőség forradalma. Budapest, 1943. 5–6: 170). „Tárgyasított” igét is találunk mondataiban: „Egy ideig némán tipegtek, a két pár cügos cipő egyhangúan *kattogta végig* a csontkeménnyé száradt falusi járdát” (81). Sokkal keményebb, fülbecsengőbb a mondat így, mintha a határozóvá laposult „falusi járdán” *kattognának* a lépések.

Az igekötőkkel és -képzőkkel valódi, létező igékből formált új igéket az író; a díjnyertes első novellával szomszédos A hajójegyben azonban az *alá s fel* határozószóból képez leleményes igét: „Hamar gazda [a szobában] *bölcsen alá s felezgetett*” (95). Egy másik elbeszélésben pedig mintha ikerítéssel alkotna gyakorító jellegű igét: „*Ond-mond* az ilyen mindenfélét” (125); kiderül azonban, hogy itt is a népnyelv volt az ihletője: a MTsz. Komárom és Sopron megyéből leltározza az *ond-mond*-ot.

A névszóképzésben is hasonló leleményről tanúskodik. A *dob* igéből analógias úton (*sírós, rázós* stb.) alkotja meg a *dobós* melléknevet (80) („jó *dobósra*

nyújtotta a karját”); a *vége-hossza* személyragos főnévből fosztóképzős melléknevet alkot: „Évtizedes vetélkedések keserű utóíze csordult a nyelvére, és *végehosszútlan* sugárban bugyborékolta az asszony felé” (79). A „*dologba sanyarodott élet*” (83) igéink határozói vonzalmának s e lehetőség kiaknázásának jó példája. A *nagy-bús* összetett melléknévnek („A szobán *nagy-bús* csönd nyújtózott végig” [89]) már inkább irodalmi, mint népnyelvi mintáit kereshetjük, akárcsak a fokozó erejű szóismétlő *mély-mély*-nek: „jogosultnak látta a frissen vett zsebkendő használatát, amit kotorászó mozdulatokkal halászott elő a *mély-mély* szoknyazsebből” (78). Hasonló hozzá a „*nagy-nagy* nyugtalanság” (82).

A főnévalkotásnak is kitűnő példáit idézhetjük az első és az azt követő elbeszélésekből; a *csatakészség* kétszer is előfordul a díjnyertes novellában (77, 90); a *szavakész* adhatott mintát a „harcrakészség”-et kifejező találó szó megalkotásához. Összetétel a kifejező, expresszív erejű, kissé talán Szabó Dezsős *sírászuhatag* (80): „a legnagyobb közönnyel eresztette el füle mögött az udvarról visszaömlő *sírászuhatagot* [Varga]”. Kitűnő tömörítő összetétel a *Sándor-imádat* is: „Az anyjuk *Sándor-imádata* beléjük is átszivárgott” (87). A *rekkenő* ('rekkenő hőség') viszont egy melléknévi igenév főnevesülésével keletkezett, amire szintén bőven kínál mintát a népnyelv (l. *delelő, kaptató* stb.): „Délután ötre járt, de a júniusi *rekkenő* éppoly elszántan perzselte a bőrt, mint délben” (80). A „*könnyezőre* pirosította az orrát” (78) mondatban az igenév (*könnyező*) nem főnevesült, de igen jellemző ősi szerkezetet követ itt is a művészi toll: a melléknévi igenév élenken jelzi a mozzanat folyamatosságát, jobban, mint a melléknévvé merevedett „*könnyesre*” tehetné. A főnévi *hepehupá*-t („a járda *hepehupáin* el-elbódultak” [90]) elvonásnak gondolhatnánk a köznyelvi *hepe-hupás*-ból, de a nyelvjárásokból is igazolható a *hepehupa*; a MTsz. a Kiskunságból idézi 'gödrös, kátyús út' jelentésben). A köznyelvi *készakarva* helyett álló *készakarattal* (88) is népnyelvi alak lehet (a MTsz. csak a *kész-akartva* alakot ismeri, mindkét adata Veszprém megyéből való).

A szomszédos novellákban is kitűnő példáit találjuk a jelentéssűrítő összetételeknek; a *pusztítja a szót* kifejezésből alkotta meg az író a *szópusztító* ('szófecsérlő') melléknevet (92), s a „*Közönlárvás irigység*” (207) is jellegzetes példája a jelentéstömörítő összetételeknek, bár ennek inkább irodalmi analógiák lehettek ihletői. S az író szóteremtő leleménye most sem apadt el; 1968–69-ben írt olvasónaplójának Dürrenmattról szóló fejezetében például az angol *call-girl* magyar megfelelője találó szóval *telefonkurva* (l. Tiszatáj. 1974. 9. sz. 14).

Az író — láttuk — azt jegyezte meg, hogy későbbi munkáiban ritka népi és régi szavak helyett „jelentésbővülésekkel” gazdagította nyelvét. E jelentésbővítésnek nem egy példáját ott találjuk már a díjnyertes elbeszélésben is. A *cammog* ige a köznyelvben ilyen jelentésben él: 'lassan, kényelmesen, nehézkesen megy' (vö. ÉrtSz.); az elbeszélésben Németh László kibővíti az ige köznyelvi jelentését s általában lassú, kényelmes mozgásra (jelen esetben kézmozdulatokra) vonatkoztatja: „Nagy *cammogva* előkotorta a kis papírt [Horváth Sándor]” (89); ugyanő az elbeszélésben „az ágy *kávájára* támaszkodva áll” (87). Az 'ágy fejének' *káva* megnevezését nem találjuk szótárainkban; alighanem írói lelemény a *kút kávája* stb. analógiájára.

A Horváthné haláláról szóló elbeszélésben fordul elő ez a mondat is: „gömbölyű, öregén is piros képét ünnepélyesre *vasalta* [Horváthné]” (77). A

vasal igét is — a köznyelvitől eltérő — sajátos jelentéssel ruházta fel itt az író. A *fölfakad* ige is a köznyelvitől eltérő jelentésben található elbeszélésében: „— Hát te hova a fenébe mész? — *fakadt föl* az ember” (77). Hasonló jelentéstágítással nevezi „*balsó* asszonyá”-nak a kurátor a szeretőjét egy másik elbeszélésben (118). (Ennek megalkotásába nyilván a *balkézre nősül* kifejezés is belejátszott.)

Az igekötő- és melléknévkettőzéseknek csak úgy, mint a jelentéstömritő összetételeknek, jelentésbővítéseknek az volt a céljuk, hogy mennél kifejezőbbé tegyék az író mondanivalóját. Stílusának kifejező erejével, szemléletességével két dolgozat is foglalkozott (Jánosik Zsuzsa és K. Szoboszlay Ágnes idézett munkája s maga az író is nyilatkozott róla.

Nyilatkozatából két mozzanat a lényeges.

1. Jánosik Zsuzsának szóló levelében ezt írja: „A megszemélyesítésre felhozott példairól rögtön érzem, hogy igen, ilyesmit gyakran használhatok . . . Az elvont alá szerettek lábát adni, hogy leszállhasson az érzékelhetőbe” (i. m. 86; én emeltem ki. Sz. F.).

2. A másik a költői, írói szóképekre vonatkozik: „A metaforától prózában idegenkedem. A hasonlatot is inkább az esszében használom; de ott aztán több elemű, szinte mértani megfelelést, egybevágóságot, hasonlóságot létesítek a megértendő s megértető fogalom között; a széprózában a hasonlítgatást díszítésnek tartom, úgy teszi »költőivé« a stílust, hogy elveszi hitelét” (uo.).

A két nyilatkozat csak látszólag van némi ellentmondásban: egyfelől az író igyekszik az elvont fogalmakat érzeki, érzékelhető közelbe hozni, s ugyanakkor mégis idegenkedik az érzékelhetőséget, szemléletességet elősegítő metaforáktól?

A metaforák túlzó, öncélú, a mondanivaló elé tolatkó használatáról van itt csak szó, különben bőkezűen él velük az író, ahogy maga anyanyelvünk is. Szükségtelen itt idéznünk Sylvester János Újszövetség-fordításának nevezetes mondatait, amelyekben a magyar nyelv metaforikus hajlamáról szólva azt mondja, hogy népüktől „nem idegen . . . ez ilyen beszédnek neme”, mivel él vele „naponkid való szólásában”. Inkább magát Németh Lászlót kell idéznünk, aki ezt írta négy évtizede a Nyelvekről írt tanulmányának Utazás az anyanyelvig című fejezetében: „egyre jobban érzem egy filozófiai mű hiányát a magyar nyelvről. Nyelvészetünk kérdései az utolsó ötven év alatt sok tekintetben tisztázódtak, de nemigen beszélünk a magyar nyelvről mint egyéniségről. Unokatestvérei vagyunk a finnek, távoli rokonai a törököknek; de bajos volna bennünket rokonaink alapján jellemezni” (i. h. 169). Ezt a nyelvünk természetét feltáró „nyelvfilozófiát” (vagy: stilisztikát) az író nem öntötte formába, de bele van írva mondataiba, stílusába, csak ki kell hámoznunk belőlük. Ezt kíséreltük meg már eddig is, s ezt fogjuk a továbbiakban is.

Nyelvünknek ezt az eredendő hajlamát, tulajdonságát aknázza ki az író, részben úgy, hogy a népnyelv meglevő metaforikus szólamkincséből mennél többet emel írásaiba — legtöbbször egyénileg megtoldva, alakítva — ,részben úgy, hogy nyelvünk e tulajdonságát követve maga is alkot hasonló „képes kifejezéseket”, amelyek belesimulnak nyelvünk természetébe, s úgy teszik kézzelfoghatóvá, láthatóvá az elvontat, hogy nem harsánykodnak ki a stíusból.

Nem az a lényeges tehát, hogy az írói szemléletesség a klasszikus stilisztikának milyen kategóriáiban — metafora, szinekdoché, hasonlat stb. — jelent-

kezik (ezekkel — Jánosik Zsuzsának írt levele szerint — az író maga sem sokat gondolt), hanem az, hogy „az elvont alá” igyekezett „lábát adni, hogy leszállhasson az érzékelhetőbe”. S az elvonttól való tartózkodás nemcsak az író természetében rejlik, hanem a nyelv természetében is. Nyelvünk „absztrakció-izonyáról” egy nyelvtani jelenséggel kapcsolatban így írt Németh László: „A magyar nyelv húzódozása az igenevektől, főként a főnévektől, felfogható bizonyos absztrakció-izony jeleként is. A lelki tevékenységet jelentő igék nem szívesen lépnek olyan kapcsolatba, amely szinte segédigévé halványítja őket, s a beemelt igék sem szeretnek kéz-láb — konkretizáló ragok — nélkül vértelen infinitivusok lenni” (A magyar nyelv ereje és gyengéi: A kísérletező ember 565).

Kezdjük a szemléletesség vizsgálatát a lelki tevékenységet jelentő igékkel, csak azután térve rá az összetettebb stílusalakzatokra, amilyen a szinekdoché, a metafora s a hasonlat.

Világos, hogy a szemléletesség legtágabb tere az elvontnak konkrétba, láthatóba öltöztetése.

Itt az emberek nem egyszerűen közölnek valamit, a szavak nem egyszerűen elhangzanak: mindennek fokozott drámai hatása, ereje van, sokszor azért, hogy a használt ige expresszív, hangutánzó, máskor azért, hogy valami konkrét szemléleti elemet hordoz: „Vargánéból kicsordult a búbanat (81); „huszonhét év minden feltorladt haragjával fecskendezte az asszonyát” (79); „Évtizedes vetélkedések keserű utóíze csordult a nyelvére, és végehosszítlan sugárban *bugyborékolta* az asszony felé” (79); „Cseresnyésné csak *kibökte*. — Ha neki akarták hagyni, mért nem írtak a papával végrendeletet?” (87); „Nagyot csuklott a kitörő sírástól, úgy *böfögte fel*: — De anyám . . .” (88); „[Horváth Sándor] a cserépkályhának dőlt, és ott *ontotta ki* a megilletődésit” (84); „*robbant ki* Vargánéból a mérég” (81); „— Hát jól van, ergye! — *villámlott ki* a férfiból” (78); „A Sándor szeme *győztesen villámlott*” (88).

De nem csupán a közlés, a beszéd lelki aktusa ölt ily látható, szemléletes formát, egyéb lelki mozzanatok is: „Sikerült . . . magát a sírásba *belelovagolnia*” (78); „A halál előredobott árnyékai, a beteg remegő izgatottsága, a hűvösen sötétre spalétázott szoba is csak *lovat adott a megilletődés alá*, melyen a nagyszavú eskü a lelkükbe *nyargalt*” (88); „[Horváthné] két év óta számtalanszor begyakorolt tempóval *dobta magát* panaszaiába” (86); „A két jövevény *szemébe* olyan fájdalmasan *hullott bele* az összetöpörült haldokló, hogy minden elszánásuk ellenére *fölsírtak*” (83); „a visszanyomott sírhatnak *előpatakzott* [a szobába]” (83); „A családi szégyen, a hír hátára kapott Horváth név, a maga érdemei és a gyerekek vélt háládatlansága újra *szétpatakzott a szívében*” (86); „a nagy panasz Jónéból is *kicsalta* a magáét” (81). És sorolhatjuk a példákat: „Az ember képe *besötétedett*” (79); „a *gondolataik*, az emlékeik megint a régi engedelmességgel *hajbókoltak feléje*” (86); „a szeme zugán ott *settenkedett* egy jó adag *csatakézség*” (77); „Mint *fölgaskodó* rossz *lelkismeret*, úgy meredt az ura *felé*” (78); „engedelmisséget *szoptatott* a lányaiba” (89); „a *lelkük fenekén derengett* is olyasféle, hogy a család szerencséjében ennek a jámborságnak is része van” (87—8); „Az esztendő *harag kódén* át *előragyogott* a régen elhagyott család, amelyiken a maguk három évtizedes házasságának minden *fájdalma* csak *csiszolt, fényesített*” (86); „Ez a hallgatag ember, aki napokat elszótlankodott, most maga volt az *élő vád*” (79); „Hamar Péter *szemének sűrű eresze alól* harminc esztendő beidegzett *gyanakodása kandított elő*” (92).

A szemléletes konkrétság gyakran népnyelvi idiomában gyökerezik, olykor egy-egy jelzővel, bővítménnyel emelve meg a népnyelvi fordulat hatá-

sát: „Az asszony rosszat *szimatol*” (79); „Hogy a Juliskáéknál sincs jobban, szerfölött *ínyére volt*” (81); „mer hogy ő az *egyszem* fiú” (81); „— Én csak szegény nyanyát sajnálom — *zökkent vissza Jóné az ünneplős kerékvágásba*” (81—2); „Az öreg asszony most már *taposott úton volt*” [azaz egyenesen haladt szavaival célja felé] (86). S a tárgyi, a látható világ szemléletessége is megnő, megkétszereződik ebben a tudatos írói stiliztikában, amelyet a nyelv eredendő természetébe hitelesít. A lámpa nem egyszerűen ott *marad*, hanem ott *ragad* az asztalon, hangsúlyozva a fölemelésénél kifejtett erőt: „Megmarkolta [Varga] az éjjeli lámpást, amelyik még előző estéről *ragadt* az asztalon” (79—80); A két asszony nem egyszerűen *megy*, hanem *zöttyög*: „Egész a postáig *zöttyögött* a két ijedt lelkű asszonyka” (89); „A szobán nagy-bús csönd *nyújtózott végig*” (89). Az emberekre itt nem azt mondják, hogy *nagyravágók*, hanem sokkal konkrétabban fogalmaznak: „Még a házat is magának akarja? Nahát, *ronda béle van* annak is!” (81). Az *etet* ige helyén is sokkal vaskosabb szinonima áll: „Hát csak erre vótam jó? Hogy a kölkeit neveljem, meg a *belüket tömjem?*” (79). S itt már maga a nyelv terem, teremt; azaz magának a (nép-)nyelvnek konkrétumokban gazdag kincsesbányája: ebből aknáz az író látható kedvtelése.

A népi szóláskincs — frazeológia — mezején kelt szavak, kifejezések: „— Mondom én, hogy ne menj? *Bújj beléjük*, ha teccik” (78); „[Varga] túlzottan szelíd, kérlelő hangon *szedte ráncba az asszonyát*” (80); „az embert *kihozza a sodrábul*” (81); „a hangjában biztatás volt: *addig üsd a vasat, amíg meleg*” (86). (Egy szomszédos novellából: „Kurátor Kis Béla a *herkópáternek se hitte volna* el ma az ártatlanságát [a sógorának]” (119). Ismét a díjnyertes elbeszélésből: „*hét falura szóló* kalamajka támadt” (82); „Máskor *uan e, mint a falás kenyér*” (90); „*Ne nyughassak a fődben*, ha nem úgy van” (87); „csak álltok, mint a cüek, *azt se mongyátok bá*” (79); „Asziszed, a János másféle? Az is azon csármázik dél uta. *Hogy így meg úgy*. Hogy ő nem hizlalja a Sándort” (81). A *szájába rág* ízes konkrétságából írói leleménnyel alkotja meg a *fülébe rág* kifejezést: „Az ember [= férfi] még nem találta elérkezettnek az időt, hogy utasításait a felesége *fülébe rágja*” (78).

S ez a példa átvezet az írói képteremtéshez, amely maga is ide nyúlik gyökereivel a nyelv ősi képteremő realizmusába. Érdemes idéznünk, amit Mario Pei kitűnő könyvéről (Szabálytalan nyelvtörténet. Budapest, 1966.) szólva mond Németh László Olvasónaplójában: „a nyelv . . . egyfajta piktográfia, mely kövek helyett a levegőbe és az agyba írja hangképeit” (Tiszatáj. 1974. 9. sz. 7).

Ilyen „hangképek”-et a nyelv ösztönös mélye, „népköltészete” s az író tudatos stílusművészete, „műköltészete” egyaránt teremt; s a kettőnek, mint az irodalomban, itt sincsenek éles határai.

„Egészséges *hátukra kiborsózott* egy nagy-nagy *nyugtalan*ság, amelyben *ijedtség és meghatottság hajkurászták* egymást” (82); „a hír *hátára kapott Horváth név*” (86) stb. S mikor az elvont fogalmat (a „sírhatnék”-ot) megszólítják az elbeszélésben, akkor is a népi epikát követik a holt tárgyakat megelevenítő szemléletességében: „a visszanyomott sírhatnék *előpatakzott*, és egymás fájdalomtól meg a szomorú helyzettől megittasodva, átengedték magukat neki, *mintegy biztatva: sodorj, ahova tetszik*” (83). S ide tartoznak a következő példák is: „A lányok összepislogtak, és pillantásaikban félnék rebbenés volt: *jaj, most megostromolja a szívünk*” (85); „Oroszné is mindjobban belekeveredett

[a beszédbe]. A fiának már tízezer holland forintja volt, úgy is volt, hogy jön haza, amikor a betegség utolérte. S szegény asszony csakugyan hallotta is a tízezer forintot, amint a fia kofferjéből holland jovialitással kigurulnak, s ráköszönnek: *útt vagyunk, Orosz néni, hozzuk a nyugodt vidéki házat, a tejjgazdaságot, s mindent, amit penzióul kívánt . . .*” (Haj. 101).

S még az író által szívesen alkalmazott szinekdoché — az elvont e g é s z helyett kiemelt konkrét r é s z l e t — is a népnyelv konkrétságában gyökereszik, ahol gyakran hallani: „még a szemese áll jól”, „forrá az epéje” (ilyen az elbeszélésben is akad: „Ez a sérelem szörnyen *forralgatta az epéjét*” [82], „*Hátán hordja a napot éjtnap*”, „*nagy lábón él*” stb. stb. mind a konkrét részletben hordozza láttató erejét.

Ilyesféle szinekdoché sorjázik a díjnyertes elbeszélés egyik mondatában: „Varga rá se nézett, de a konyultas *bajszja*, a bozontos *szemöldöke*, még a *csizmája orra* is *rosszalta a dolgot*” (78); másik példa a korai elbeszélésekből: „Húsz millió! *szörnyülködött föl a Szövetkezet zsebe*” (13); továbbá: — „Bajod van? Kigyújtak? — *ül föl hirtelen egy derengő hálórékli*” (367). S a legújabb írásokból: „olyasmit föladok magamnak, hogy Ferrarában a Pó-delta etruszkvázáit megnézzem, vagy Pirandello elbeszéléseit . . . elolvassam, de a romagnai háziasszonyok salátáiról *nem szerez emléket a szájpadtásom*” (Tiszatáj. 1974. 9. sz. 6).

Innen már csak egy hajsza a megszemélyesítésig s a hasonlatig, amely maga is egyfajta halványabb, félbe szelt megszemélyesítés.

A megszemélyesítésre ilyen példát idézhetünk az ifjúkori novellákból: „*a két pár csizma ingyenkedve cuppogtatta a sarat. Ők beszéltek a gazdáik helyett*” (94); „A konyhában is félhomály és szokatlan *súlyos némaság*, ami úgy *ült rá a két látogató lelkére*, mint a halál nyirkos misztériuma.” (82)

A h a s o n l a t o k nagy része belül marad a szereplők szemléleti körén, s ezek a legszerencsésebbek: „békén tovább topogtak [Jóné meg Vargáné], *mint két szegett szárnyú varjú*” (82); „[a nyolcvan esztendő öregasszony] a levegőt is akadozva szedte, nagyokat hápogva, *mint a darazsat nyelt kacsá*” (83); „ők [a két asszony] a járda hepehupáin el-elbódultak, össze-összekoccantak, *mint két egy kézben fogott borosflaskó*” (90).

S a voltaképpeni metaforák egy részében is népi szemlélet dereng föl: „Mert a *haldokló szava csudálatos köpenyeg*, *mindenki azzá forgatja, amivé jól-esik*” (85). A meggazdagodást is ilyen népnyelvi konkrétsággal fejezi ki az egyik szereplő: „Ő nem hizlalja Sándort. Hogy *elég hájat huncutkodott az magára*” (81).

A hasonlatok, metaforák többije az író egyéni alkotása. Halottuk, hogy ítélte a szóképekről: csaknem fölösleges „díszítésnek” tartotta őket, amelyek „elveszik hitelét” a stílusnak. S megérthetjük ebből azt is, hogy miért vonzódik a szemléletesség stílus eszközei közül legjobban az író a szinekdochéhoz: ennek természetes hagyományai vannak a népnyelvben, ez simul legjobban a stílusba, anélkül, hogy zavaróan kiütne belőle. Persze, ha módjával él vele gazdája, mint Németh László is, a szóképek sem hat fölösleges, fityegő ékítőménynek, hanem észrevétlen lejt együtt a stílus sodrásával.

Ha a kép találó, akkor az sem zavar, ha a természetudomány, a mitológia, a világirodalom vagy a világtörténet köréből való, ahonnan az enciklopédikus műveltségű író — különösen tanulmányaiban — szívesen veszi szóképei, hasonlatai anyagát: „Juj, hogy milyen ronda vagy te! — sopánkodott

az *Achilles-sarkán* megsebzett asszony” (79); „ideszorult a két kiszolgált emberroncs, itt zsémbeskedték el az élet utolsó *békaegércsatáit*” (83); „Az asszony egyelőre szelíden panaszkodó fejhangon vette föl az *odadobott kesztyűt* [ti. a kihívást]” (8, 77); „[a két sógor] úgy cserélték ki a pesti asszony jötte hírét, mint *szövetkezett indiántörzsek a vészjelző csatakiáltást*” (Haj. 92); „a közbük cseppentett *lakmusz* még mindig *savat jelzett* a lekötött savanyúság fölött” (Irg. 1: 383); „[J ó s k a b á c s i.]... Tyú — micsoda *szezám-táru*lj van itten . . .” (Erzs.-n. Társ. dr. 1: 397.) stb.

A többi hasonlat s zókép még jobban belesimul az elbeszélések szövetébe, még kevésbé érezzük díszítő jellegűnek őket: hangulatteremtő, szemléltető erejüknel fogva funkciójuk van a mondatokban: „Az ilyen *szélcsönd* jobban megviselte a legádázabb háborúságnál. Azt látta, hogy békével már úgyse válnak el, hát váljanak el veszekedéssel, csak ilyen *fojtott viharban* ne” (79); „egy-egy rokon, ismerős, koma körül ugyanaz az áhítatos elérzékenyülés *hul-lámzott föl*, amely most ökörülötte *verte habjait*” (84); „Az *előntött könny*, mint egy ragadós betegség, *végighullámzott a szobán*” (83); „mint *egy-egy érdekükben eldőrdült sortűz* esett a fülükbe [Cseresnyésné néhány kemény mondata]” (87); „Az asszony a *tromfhoz* nyúlt. — El kő menni. Mégiscsak az anyám” (78); „*Két örvény közt álltak*. Egyik a Horváthné szemiben kavargott, másik a papírosra rótt betűkben” (89); „Az asszonyok maguk is sejdítették, hogy valami *ostromféle készül a szívük ellen*, azért rajta voltak, hogy *rendületlenné keményítsék*” (82).

Még leginkább „irodalmias”-nak ezt a zóképet érezzük: „Jól magukba vésték a szavakat, hogyne, hiszen amikor unalmas lesz az este, vagy valahol összejönnek, és nem lesz mit beszélniök, milyen szép lesz kitergetni maguk fölé *ezeknek a szavaknak a sátrát*, hogy *emlékárnyukban mélabússá andalodjanak*” (85). Expresszionista erejével üt ki egy kissé az Akasztófavirág stílusából is a következő zókép: „*Jocóban szétröpült a lőportorony*.”

— Akasszanak föl? Az csak úgy megy? . . .” (235).

Mivel tartalmilag rendkívül találó, nem üt ki zavaróan a stílusból az ilyen kissé groteszk hasonlat sem: „Ezeket mondogatják már száz esztendőök óta, és ő [Horváthné] is kötelességének tartotta, hogy alázatos mondásaikon általessék, *mint valami kálomista utolsó keneten*” (85).

A *jelzők* is a szemléletesség ősi eszközei a nyelvben. A fiatalabb Horváthné *tölgfaterebélyű* (83); ez az író egyéni alkotása, akárcsak a következő: „zokogó hörgéssel esett az anyja *faágszerűen összeszáradt ujjaira*” (83). A *némaság-nak súlyos* jelzője átvitt értelmű: más érzékterületről származik, mint a jelzett szó (82), míg „a halál *nyirkos* misztériumá”-ban (82) a jelző többszörös — közvetlen és közvetett — tartalmi vonatkozásban van a jelzett fogalommal (*nyirkos* a betegágy, a beteg teste, a kriptá stb.); azaz jó példája a jelzők többszörösítésének, többszólamúságának.

Végezetül a korai elbeszélések m o n d a t a i r ó l kell még szólanunk. Idéztük Németh László hasonlatát a stílus hálövető mozdulatairól. Nos, a díjnyertes első elbeszélésben nem volt különösebb nehézsége a hálónak: paraszttörténetben, amelyben zömmel a paraszthősök beszélnek, igen kevés az ún. szerzői szöveg.

A zóképek — metaforák, szinekdochék, hasonlatok — a tárgyi világ visszképei: általuk tapogatja le s rögzíti az író agya — mint a szüntelenül

körbepillangózó radar — a tárgyak és személyek képeit, s olykor az eseményeket (vagy eseményrészleteket). De magát a mozgásban levő világot s ennek vibráló oscillogramját csak a *mondat* képes rögzíteni. Az író kedves hasonlatával: a mondat az a háló, amellyel ki lehet fogni — továbbfűzve a hasonlatot — a mondatcetet vagy mondatcápát — gyomrában a belémerült világ tárgyaival és személyeivel: csizmákkal, ékszerekkel, Jónásokkal.

Az eddigi tanulmányok — Jánosik Zsuzsa és K. Szoboszlai Ágnes részletesebb elemzései vagy Gulyás Pál és Juhász Géza, valamint Sótér István idézett megállapításai — egyaránt érintik a mondattani kérdéseket, különösen Jánosiké, s bár terjedelmileg s időrendileg nagy az eltérés közöttük, abban mindahányan megegyeznek, hogy a stílusfordulatot jelentő Emberi színjátékkal, ill. az utána megjelent regényekkel foglalkoznak, Jánosik és Szoboszlai pedig csak az ún. „tudatregényekkel” (Gyász, Iszony, Irgalom). (A „tudatregény” fogalmára nézve l. Béládi Miklós tanulmányát: Kritika. 1965. 8. sz. 52–3.)

Nem lehet célunk itt, hogy az 1929-i regénytől keltezett stílusfordulatot s annak mondattani vetületeit elemezzük, néhány mozzanatra azonban utalnunk kell, mert az eddigi tanulmányok adósk maradtak az 1929-i stilisztikai ugráspont magyarázatával. Az 1929-ig írt elbeszélések — ideértve az Akasztófavirág című regényt is — a szilasi parasztvilágot ábrázolják: az író objektív kívülállással írja le a gyermekkorában fölszívott témákat, s ez a tárgyias ábrázolás érvényes többé-kevésbé a Táguló témakör 1929 előtt írt elbeszéléseire is.

Az ugrás, a stílusfordulat akkor következik be, amikor először kezd az írói szubjektum megszólalni, ha nem is egyes szám első személyben, de egy én-regény kitérülködő nyíltságával. Ez a szubjektív nekitárulkozás változtatja meg a stílus objektívabb, epikusabb színképét is, egészen a líra, a versnyelv felé tolva el szintaktikáját. S 1929 után az idegen (részben paraszti) tárgyú tudatregényekben is így van ez, s leginkább az egyes szám első személyben írt Iszonyban, amely magában egy hatalmas „monologue intérieur”, de ilyen belső monológok a többi regényben is sűrűn szólalnak meg (ezért lehetett a Gyászt viszonylag könnyen monodrámává alakítani a Huszonötödik Színházban), s ahol a „monologue intérieur” a maga klasszikus formájában hiányzik is, ott „monologue extérieur”-ökben jelentkezik az író szubjektív mondanivalója. (A fogalmat maga Németh László alkotta meg s alkalmazta Dosztojevszkijről szóló tanulmányában: „Folyik a leírás, párbeszéd, s egyszerre csak az egyik, néha nem is a főhősből, hanem a mellékesebbnek látszó figurából kilöködik a dugó, s folyik az, amit a monologue intérieur mintájára monologue extérieurnek lehetne nevezni . . . A monologue extérieur a szemérmes elvető, vagy a jámborul közlékeny emberek hangneme; a büszkéké, zárkóztaké; a rejtett lelki tartalom átvillantása.” [Tiszatáj. 1974. 1. sz. 5]). Nincs terünk itt rá, hogy a Proust-regények áradó belső monológjainak ihlető hatásaival foglalkozzunk: maga az író vallja meg, hogy az Emberi színjáték előtt párizsi utazásakor végigfalta Proust tizenhat kötetét. Arra szeretnénk csak figyelmeztetni, mi az, ami a regények stílusát — különösen mondattanát — viszonylag szorosabban köti a tanulmányokéhoz, mint a korai elbeszélésekéhez. Az írói szubjektum, az írói személyiség nyilatkozik meg a tanulmányokban éppúgy, mint a tudatregényekben, olykor a maga szokatlanul erős alanyiségével: ez hozza egymáshoz közel a regények és a tanulmányok stilisztikáját és szintaktikáját. (S ez érvényes a drámák jó részére is, ahol — a parasztdrámák

kivételével — többnyire maga az írói személyiség szól még a történelmi hő-sökből is.) S nem szabad arról sem megfeledkeznünk a mondattani-stilisztikai elemzésekkor, hogy e művek versek szomszédságában születtek: tehát a líra i n y e l v e l is többszörös rokonságban vannak.

S ha már most e kitérő után visszakanyarodunk a korai elbeszélésekhez, meg kell azt is állapítanunk, hogy ha stílusuk, mondattanuk minőségileg különbözik is a későbbi regényekéitől, de azért megvannak a maguk figyelemre méltó külön nyelvi — szorosabbban véve: mondattani — erények, amelyek mellett eddig kissé részvétlenül ment el a kritika.

Kőháti Zsolt így jellemezte a korai elbeszélések mondattanát: „A dialógusokat pontosan jegyzi föl, megőrizve a nyelvjárási szerkezeteket, szóalakokat. Móriczcal és Kodolányival egyaránt rokon stíluskép bontakozik ki, anélkül, hogy utánérzésnek minősülhetne” (Nyr. 95: 45).

Egyetértünk vele: valóban meglepően híven rögzíti az író a népi epika szerkezeteit is, s ha ezen az alapon valóban rokon is stílusképe némileg a kezdő Móriczéval s Kodolányiéval, van benne már itt is jelentős többlet.

A következőkben a k o r a i e l b e s z é l é s e k m o n d a t t a n á r ó l szeretnénk néhány szót ejteni, elsősorban a díjnyertes Horváthné meghal alapján.

E népi tárgyú, drámai feszültségű elbeszélések szinte balladás tömörséggel szólnak: az epikusabb jellegű közlés és a drámaibb párbeszédes egyenes beszéd is a népi epika szabályai szerint váltakozik: a direktebb hatású egyenes beszéd — a párbeszéd — az uralkodó itt is: a mintegy tizennégy oldalnyi novellából csak mintegy négy oldal jut az epikusabb szerzői szövegre, de még gyakran ez is — akárcsak a népi elbeszélésben — szubjektívizálódik: „függő egyenes beszéddé” válik (a fogalomra nézve l. Herczeg Gyula: Nyr. 75: 324 kk., 420 kk.; 78: 203 kk.; Szilágyi Ferenc: Nyr. 78: 360 kk.).

Amikor tárgyiasnak tűnő epikus tónusban elkezdí az író az elbeszélést, a tájszavak jelzőfényei elárulják, hogy itt voltaképpen Vargáné szemével — agyával — látjuk a dolgokat: „Vargáné a *sifon* előtt állt, és ki-kikandított a konyhába, ahol az ura nagy krárogva-hümmögve csoszogott a *sut* és az asztal közt, pipatömést mímelve vagy már tíz perce az idegesen remegő mutatóujjával. Az első szoba, ahol az asszony öltözködött, hűvös volt és homályos, érzett a levegőjén, hogy ide csak minden sátoros ünnepen tolakodott be valaki, akkor sem paraszt, hanem valami kiurasodott atyafi. A szekrények tetején befőtt sárgállott, az asztalon meg a kis *kászlín* *fotográfia*k” (77); s ugyanígy a folytatásban, amikor az asszony öltözködni kezd: „Vargáné óvatosan rakosgatta ki a különféle ruhadarabokat: a szoknyát, a *pruszlé*ket, a *réklit*, a fejken-dőt, a *kötőt* . . .” (uo.). Arra már idéztünk példát, hogy sokszor egy-egy nyelvjárási alakváltozat betolakodása az írói szövegbe (*táda rá, fölgyenesedik* stb.) milyen jól jellemzi, hogy itt nem az íróé, hanem a szereplőé az első szó. De gyakran e g é s z m o n d a t o k szólnak ki az írói szövegből, hogy jelezzék: a látszólagos szerzői szöveg ellenére is a főhős gondolatai gomolyognak tovább: „Hát van tibennetek emberség? Bálványozott fiának az érdemei ékesszólóvá tették. Ebbe ölte ő minden büszkeségét. Az urában nem sok öröme telhetett, az ugyan a maga jóvoltából nem vitte volna sokra. *Hanem a fia!* Amit az csinált, azt a kerek világon éppen csak a Sándor csinálhatta úgy. Az egyetlen, a legszebb, a legerősebb, a legokosabb. *Hát nem látják be ezt azok a vők? Nem érik föl ésszel ezek a leányok?*” (87). S ez a mondattani szerkezet azért is érde-

kes és tanulságos számunkra, mert a későbbi monologue intérieurök már itt vannak benne csírájukban. Még tömörebben jelentkezik ez a szerkezet egy másik Horváthné — Öreg Horváth Sándorné — gondolatainak megjelenítésében, az Akasztófavirágban, ahol a nyelvjárási alakváltozatok (*bilincsulne, megbilincsultek*) adják tudtunkra, hogy a szerzői szövegben a regényhős gondolatai bujkálnak: „Öreg Horváth Sándorné még jókor ért a Nagy utcára faroló zöldségeskert palánkjához. Megzötyögtette a nyolcvan esztendejét, egy káposztafejben majd elbukott, de látta a Pintér Janit, amint az új őrmester a községházára kísérte. A Janit is meg a Tót Kűműves lányt is, a Katit. Mert az is velük jött. Azt az őrsvezető; a Janit az őrmester kísérte. Az őrsvezetőn egyenruha, mellette az őrmester civilben. Kétoldalt ők mennek, középtűt a Jani és az asszony. Az asszonyon nincs lánc, az úgyse szokik el, hisz jártányi ereje sincs. Meg ki *bilincsulne* meg egy állapotost? Hát a Jani meg van? Csak épp összeszeri a kezit. Ilyen, akit *mezbilincsultek*. Öreg Horváthné súlyos koloncokat várt. Ni, a Tót Kűműves meg hogy ugrál előttük! Mint a lovat csaholó kutya. Mérgezes mondatokat mar beléjük. Nem tesz válogatást, hol a lányát, hol a Janit szidja. Horváthnéban fölsistereg a gazdagóg. Ott jön a Mikes susz-terné, annak veti oda.

— A majszter meg mit kiáltoz? Úk rontották meg. Rendes ember volt ez, amíg a Katival össze nem adta magát” (1: 232).

Ezek a „belső monológ”-ok különben is nagyon természetes kísérői a régi paraszti világnak, különösen az asszonyoknál, akik meghallgatásra gyakran hiába vártak; Vargáné is — az ura helyett — a „plafonnak” panaszkodik: „— Má megin elkezd. Má megin rágyűtt a bónája — panaszkodta az asszony a plafonnak. — Hát már az anyám ágyához sem mehetek temiattad? Van neked szíved? Van benned érzés? Az anyám halottas ágyához?!” (78). S mikor ez a monológ — vagy inkább társtalan párbeszéd — tényleges párbeszédé válik, akkor is rajta az élőszó melege, indulata bőven áradó kérdő és felkiáltó mondatain: „Tovább sipákol, félig magában, félig az urának.

— Ezt érdemültem? Hát én csak erre vótam jó? Hogy a kölkeit neveljem, meg a belüket tömjem? Én csak csibéskata vagyok neked? Az istenit ennek az életnek, inkább elemészttem magam . . .” (79). Vargáné felkiáltásában a kétféle íráskép még az eltérő dallammenetet is érzékelteti: „Vargáné nagy zokogva somfordált ki, és a küszöbön kétszer is elkiáltotta: — *Juj, istenem: jujistenem*” (80).

A népi epikát követi az író abban is, mikor az egyik szereplő egyenes beszédében — minden átmenet nélkül — egy találó indulatszóval jelzi, hogy átváltott: egy másik szereplő szavait idézi egyenesből; a Horváthnéról szóló elbeszélésben Varga fakad ki így a feleségére: „Én meg a János sógor meg a Cseresnyés, mi senkik sem vagyunk. Csak a Sándor, *jaj* csak a Sándorunk” (79). Másik jellemző példánk az Öregek című elbeszélésből való: „— . . . Tegnap vót-e, nem, hetfén — megyek ki érte, mondok, meghűti magát, mer már esteledett, *hát hol az én uram*, sehoh sem lelem” (132). Itt önnön korábbi mondatait idézi Hamar Györgyné afféle „függő egyenes beszéd”-ben.

A mások szavait is remek stílusérzéssel eleveníti meg az író, amikor Horváth Sándor képzeletében felidézi a helybeli lelkész „bő kálomista mondatát: „Horváth Sándor a tisztelendő urat hallotta, amint az udvaron a koporsó fölött végigdörög belőle a bő kálomista mondat: aki pedig kételkedne a mindenható Isten végtelen irgalmában, tekintsen erre a tisztességben megöregedett

asszonyra, aki a halál kénkövektől lobogó tornácában is így sóhajtott fel: Istenem, nekem már nem kell az élet, legyen a te akaratod szerint” (85).

A mondatok különben rövidek, tömörek, mint a népi elbeszélésben; az alárendeléssel szemben a mellérendelés az uralkodó.

Az ősi népnyelvi sajátság, az igei állítmány nélküli mondat is gyakran fölűnik a drámai helyzetekben: „. . . a konyha dupla ajtaja, a külső fa, a belső üveg, mindkettő betéve. A konyhában is félhomály és szokatlan súlyos némaság . . .” (82).

A rövid mondatnak a drámai helyzetekben külön súlya van: „A férfi fölállt. Megmarkolta az éjjeli lámpást . . .” (79). Egy vessző az első mondat után föllazította volna az esemény drámai menetét. Hasonlóképpen funkciója van a rövid mondatoknak a következő részletben is: „Elváltak [a szomszéd-asszonytól]. A posta előtt egy másik, hasonlóan begyászolt arcú és külsőségű asszony került Vargáné mellé. A nénje volt. Jóné.

— A nyanyához mész?

— Ahhó”. (80)

Írhatta volna így is: „A nénje volt, Jóné.” De a közbevetett — ponttal jelzett — szünet jelzi a néma találkozás kimért rítusát. Az ilyen egy szónyi rövid mondatokat később is kedvelte az író, ahogyan a népnyelv is kedveli. Utolsó regényében, az Irgalomban is találunk ilyet: „S apukának nem volt? [ti. rossz kedélye] kérdezte Ágnes . . . — De. S ha nem volt sok gondom, kordában is tudtam tartani az idegeit.” (Irg. 1: 38).

S a népi epika elbeszélőjét követi az író akkor is, mikor a szerzői szövegben többes első személyű birtokossal „a mi két újdonjöttünk”-nek nevezi Vargánét és Jónét („De mindeniken túltett [a sírásban] a mi két újdonjöttünk” [84]), ahelyett, hogy azt írná személytelenebbről: „a két újdonjött”. A népi elbeszélő titulálja így szereplőit, értésére adva ezzel is a hallgatóknak, hogy beavatta őket is az elbeszélés meghitt szertartásába.

S ha a népi epika ily gazdagon átjárta ízeivel, fordulataival ezt a népi tárgyú elbeszélést, nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a mellérendelő szerkezetek uralkodnak benne, szemben a későbbi alárendelővel. Erről a változásról maga Németh László írt igen tanulságosan: „Amikor Karácsony Sándor híres könyve a Magyar észjárás megjelent, s ebből azt tanultuk, hogy a magyar természet a mellérendelést kedveli, némi büntudattal vállaltam mondataim alárendelő jellegét, mely abból eredt, hogy az én hálövetéseim nyilván egyben akartak minél nagyobb rakományt kihúzni, s nem apró rántásokban szinte keszegeként partra dobni, úgy hogy ha nyelvemben valami, hát nem az alárendelt mondat, hanem a nagy, polipméretű gondolattest volt az indogermán (vagy ha úgy tetszik, csak germán) tulajdonság, az aprózóbb magyar gondolkozástól idegen. Karácsony Sándor jóakarata persze az említett mellérendelt-megtakarításban is talált volna némi mentséget, a magyarságba visszavezető kiskaput; hiszen ha a mondatok is mint mondatrészek kényszerülnek egymás mellé sorakozni, abban mégis csak van valami mellérendelés. Ilyen okoskodással persze a latin mondat is megfelelhetne a magyar természetnek” (Jánosik i. m. 85—6). Természetesen Németh Lászlónak nincs oka „büntudatra”, inkább elégtétellel állapíthatja meg, hogy az ősi, mellérendelő szerkezeteket az analitikus gondolkozáshoz idomítva nagy átkaroló — mellé- és alárendelő — szerkezetekké alakította, úgy, hogy nyelvünk alaptermészetén sem ejtett csorbát. Ezeket a nagy ölelésű mondatokat különben nem is annyira a többé-kevésbé leíró regények, hanem a gondolatokat elemző, analízáló tanul-

mányok hívták életre. Később, orosz fordításairól szólva, így írt mondatalkotásairól: „A nagy mondatokat [Tolsztoj szövegéből] persze föl is lehetett volna bontani. De én a mondat terjedelmét, azt, hogy az író a nyelv exkavátor-nyúlásával mekkora gondolatot s hogyan emel ki: az írói agy s módszer igen jellemző sajátosságának tartom. De élveztem is, hogy nyelvünket, melynek nagy szintetikus képességeit a népi hatás a franciás ságra való törekvés meglehetősen elzsibbasztotta, látható erőltetés nélkül, ilyen architektúrára kényszeríthetem” (Én emeltem ki. Sz. F.) (Sajkódi esték. Budapest, 1974. 184). (A népi hatás nem szorul magyarázatra; a „franciás ságon” viszont bizonyára a „style coupé” rövid mondatait kell értenünk.) S ha a korai elbeszélések uralkodó mondatszerkezete a mellérendelés: ezt a népi tárgy s a tárgyhoz igazodó népi epika elbeszélő stílusa mintegy előlegezte, determinálta.

Egyetlen — nem egészen egy ívnyi — elbeszélés csak úgy ontja a nyelvi kincseket: igazolva a Nyugat bírálóinak megállapítását „a stílus magyar gazdagságá”-ról s azt, ami az első elbeszélés után nyelvi remeklésben kötetszám következett.

Befejezésül — némileg túltekintve kitűzött tárgyunkon — azokat a feladatokat kellene vázolnunk, amelyek még a magyar stilisztikára várnak ezzel a hatalmas életművel kapcsolatban, amelynek alappillére az itt elemzett díjnyertes elbeszélés. Ennek az életműnek nyelvi számbavétele nem csupán egy író nyelvi gazdagságába, egyéni stílusába enged majd majd tanulmányos bepillantást, hanem a magyar prózatörténet fordulatot jelentő fejezetébe s még tovább: nyelvünk ábrázoló, kifejezési lehetőségeibe.

Kóhádi Zsolt fölvetette azt a kérdést: nem késtünk-e el már is egy kicsit Németh László gazdag életművének nyelvi elemzésével. Hogy mily hasznosak lehetnek magának az írónak helyesbítései, tanácsai, azt a Jánosik Zsuzsához intézett levélből érthetjük meg igazán, ahol nemcsak elgondolkoztató észrevételeket tesz, de valósággal további programot is ad. Három lehetséges kutatási területet jelöl itt meg:

1. „Például . . . mivel elégíti ki drámai nyelvem a nyelvi emelkedettségnek pompázásával azt az igényét, amely gyerekként a verses drámába vetett, de valahogy, szinte stilisztikám ellenében a prózai drámáim írása közben is megőriztem s érvényesítettem” (Jánosik i. m. 87).

2. „ . . . hogy változott meg a stílusom az utolsó tizenöt évben, a betegség hatására. Miközben a hálövetés egyre fáradtságosabb mozdulat lett, hogy egyezett ki a régi halász-igény a kényszerű mozdulat-spórolással. Lazult-e a tömörség, vagy ha nem, miben mutatkozik meg kétségbeesetté válása” (uo. 87–8). S végül:

3. „ . . . a fordítások! Azt az ötven oldalt, amelyet elemez, vagy tizenöt nyelvbe ültették át; mi vész el közben a stilisztikai jegyekből, mi az, amit a fordító mer, s mi amit megkerül” (uo. 88).

Tegyünk ezekhez még egynéhányat: nemcsak az az érdekes, hogyan változott meg az író stílusa „az utolsó tizenöt évben”, hanem még sokkal érdekesebb: hogyan változott e páratlanul gazdag írói pálya fél évszázada alatt, különösen 1929 óta.

Külön kérdés, hogyan változott az egyes műfajokban: a regényekben, drámákban s a tanulmányokban; mi az, ami kizárólagosan csak egyiké vagy másiké, s mi az, ami közös stílusvonalás az eltérő műfajokon belül is. A

drámák „nyelvi emelkedettségének” vizsgálata mellett külön téma lehet a történelmi drámák archaizálása. A fordítások esetében az idegen nyelvű fordítások elemzésénél még tanulságosabb lehet az író által fordított művek egybevető vizsgálata, olyasféleképp, mint ő tette A javító toll nyomában című tanulmányában (l. Nyr. 87: 41 kk.). Orosz, angol, német, cseh, szerb, horvát, norvég szakos kutatókra, hallgatókra vár a terített asztal. S mily szép téma lehet az is: Németh Lászlónak a nyelvre, az egyes nyelvekre, a stílusra vonatkozó gazdag gondolatainak összegyűjtése, rendszerezése. Valóságos kis magyar stilisztika s általános nyelvészet kerekednék belőle! (Vö. Bata Imre: Nyelvbőlcséleti fragmentumok Német Lászlónál. Forrás. 1972. 3. sz. 42—47.)

S természetesen továbbfolytathatók — folytatandók — a megkezdett témák is: a tömörség (most már nemcsak az Iszony első két fejezetében), a szemléletesség, az írói névadás az egész életműben. De ilyen tárgy lehet a „nyelvünk kifejező lehetőségei” is — egy latens magyar stilisztika és grammatika — nyelvkarakterológia — Németh László írói nyelvében. Ő maga írta: „hiszen mi egy író munkájában erre [hogy ti. nemzete jövőendő klasszikusai közé számítsa magát] a fedezet, ha nem az, hogy népe nyelvét hogy tudta használni s milyen vívmányokat csiholt ki belőle” (Jánosik i. m. 80). Ez a fedezet tetézve áll e gazdag életműben.

Ha van írónk, aki egy tudós fölényes anyagismeretével s egy művész biztos ösztönével figyelte és aknáztta ki e lehetőségeket, a Horváthné meghal írója bizonyára az, ahogy előtte talán csak a pályázaton föltűnt Arany János volt anyanyelvünknek ilyen tudatos művésze, az a költőnk, akiről egyik legértőbb tanulmányát írta.

Ezekkel a kutatásokkal nem csupán egy nagy alkotó nyelvi géniuszának adóznánk a tehetségét megillető tisztelettel, hanem önmagunknak: anyanyelvünk ápolásának, művelésének is tartozunk ezzel a munkával.

Szilágyi Ferenc

Nyelvi elemzés a középiskolában

1. A középiskolai Tanterv a nyelvtanítás alapvető célkitűzései közé sorolja azt a feladatot is, hogy a tanulók az irodalmi alkotások mondanivalóit a nyelvi megformálás sajátos szépségében is felfogják és élvezzék; azaz a mélyen rejlő gondolatokat a beleélés és a megézés mellett a forma, közelebbről a nyelvi elemek összetevése, értékelése útján is képesek legyenek nagyrészt felfejteni. Némi tömörítéssel és egyszerűsítéssel úgy is mondhatnánk: hogy a stílus iránti érzékenység növelése a nyelvtanítónak egyik fő kötelessége. A tananyagcsökkentő rendelet pedig egyenesen előírja, hogy évente 4–6 nyelvtanórán műrészleteket, rövidebb műveket nyelvi szempontból is fel kell dolgozni.

Ez a hasznos és fölöttébb szükséges utasítás fel kívánja számolni a verselemzés szembetűnő fogyatékoságait. Ugyanis a középiskolai műelemzés elhanyagolja a nyelvi elemek számbavételét, funkciójuk kutatását, s e mostoha bánásmód megbosszulja magát. A versbeli értékek garmadája érintetlen marad, s mivel a sivár, lélektelen munka folytán az érzés nem tud behatolni, sőt belopakodni sem az elemzés menetébe, a műélmény elsikkad, s az emlékkép csupán szürke, szegényes lim-lom tételekké silányul.

Elszomorító, hogy a rendelet végrehajtása ügyel-bajjal halad előre, sőt inkább akadozik, nagyrészt a tájékozatlanság s a szakmódszertan félnék tartózkodása miatt. E hiányosság, a felkészületlenség szembeötlő csonkasága magyarázza a még megnyilvánuló bátortalanságot, itt-ott viszolygást a nyelvtanítást értelmessé és széppé tevő stilisztikai elemzéssel szemben. Pedig mire való lenne a nyelvtani szabályok tanulása, ha nem magasabb célok érdekében? S e célok közül is a stíloselemzés a legfontosabbak egyike, mert kiegészíti, szinte teljessé teszi a nyelv vizsgálatát.

A leíró nyelvtannak hasznát látták az anyanyelv törvényeinek tudatosításán kívül az idegen nyelv tanulásában, fejlesztette helyesíró, fogalmazó s gondolkodó készségünket, ám e két utóbbi követelményt valójában alig-alig, mondhatni: csökevényesen szolgálta; már pedig örökké csak az alapot rakni és sose tetőzni, bizony helytelen.

A stíloselemzés arra vállalkozik, hogy megszüntetve az eddigi kattogó és kedvszegő üresjáratot s odahagyva a szűkre szabott határokat, kerek egészsze formálja a vizsgálódást, hogy a funkcionáló nyelvet láttassa, s így egyrészt megsejtesse a sorok mögötti világ ezernyi vonatkozását, kimeríthetetlen bőségét, másrészt pedig megsokszorozza a szavak megválasztásához, a mondatalkotáshoz és az úgynevezett beszédműhöz szükséges tudnivalók mennyiségét. S közben melléktermékként megszilárdul a nyelvtanulás s kívánatos összeköttetés alakul ki a nyelvtan és az irodalmi óra között.

Hogy a sok haszonnal kecsegtető eljárás a gyakorlatba átültethető, s hogy műelemzésnél — épp az elérendő cél végett — nem szabad megelégedni egy-két mondanivaló gyors lajstromba szedésével, hanem a felületes sietség helyett alaposabb munkával, a nyelvi jelenségek gondos feltérképezésével s beszámításával széles és tágas panorama kialakítására kell s lehet törekedni, arra álljon itt illusztrációként — egy nagyobb terjedelmű: sorok és teljes művek elemzését is bemutató módszertani dolgozathoz — két részlet, azzal a megjegyzéssel, hogy az elemzés terjedelme és mélysége a körülményektől függően változhat.

2. Az első részlet a „Mozgó világ” c. Illyés Gyula versből való:

„Itt megyek hatvan évesen
a régi messze pusztán, hol születtem.
Nem várt, nem ismert, nem köszöntött senkisé
még most sem akként, ami lettem.

Csak akként most is, ami voltam.

Bár megtapogattak, hogy fuldokoltam
juhász rokon karjaikban:
»Megvan! Meg! Bevezették. Itt van!»

A villany

Volt ünnepély is . . . ”

A tényközléssel indított versben a tárgyilagos hangnem ellenére valami megremegteti a szívet. A születésnap mindig ünnep, s ha kerek nagy szám, még inkább; a költőt a hatvanadik születésnap a régi kedves emlékek: a szülőföld és a volt játszótársak felkeresésére szólítja. Őmaga rég elszármazott innen, s csak alkalomadtán, ritkán tért vissza a messzeségbe sülyedt vidékre, most is csak a születésnap apropóján.

A mondat eleji *megyek* állítmány is jelzi, hogy nosztalgiával, meghatottan lépked az ismerős-ismeretlen vidéken. Az ige — bármennyire is nulla fokú a hangulati értéke egyébként — a körülmények folytán hangulattal telítődik, valamilyen belső feszültség: a megilletődés aurája lebeg rajta.

Úgy érezni, hogy a viszontlátás izgalma járhatja be vele a pusztát, s bizonyára jól esik kiejtenie azt a határozószót is, hogy: *itt*. Itt megy most: talán az indulás nyomait kutatva, vagy talán megnyugvást remélve? Mert mindig vágyott a boldogító s pihentető hazaérkezésre, mint az „Utolsó otthon” c. versének befejező soraiban írja a kis „pireneusi” faluról: „s végre — régi helyemen — | feledtető nagy álmat alhatok.” Talán számvetés a célja, vagy azért jött, hogy erőt merítsen a további küzdelmekhez? Mert Anteusként őt is az anyaföld teszi erőssé.

Nem tudni; az objektív közlés két pillére: a *hatvan évesen* és a *hol születtem* szó szerkezetek csak annyit sejtetnek, hogy emlékektől terhelten s hazaérkezve, bizonyára boldogan lépked „szülőtte földjén”.

Ám a bevezető melengető érzései az olvasóban hirtelen lefagynak: közönyről, hidegségről beszél a harmadik sor három egymás mellé rendelt kapcsolatos mondata. Nem várták, meg se ismerték, a köszöntés is elmaradt,

a csalódás teljes: kegyetlen sivárságát a sor végére helyezett alany — a: *senkisem* — fejezi ki legnyomatékosabban.

A fájdalmas élmény tükrében a *megyek* ige — utólag — más szint, más jelentésárnyalatot kap, olyasmit, hogy zaklatottan járja le, gyaloglással szórja ki magából a feltámadt keserűséget s feszültséget. Íme: a szavak visszafelé is sugároznak energiát, s így megváltozott a bevezetés értelme s ez átértékelésre kényszerít, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy első érzésünket elvetve csalódottan keserűségnek, elégikus borongásnak adjuk át magunkat.

A következő mondat közepén azonban újabb síkváltással, váratlan kiegészítéssel lep meg a költő.

Kiderül ugyanis, hogy igenis várták és köszöntötték, de nem úgy, ahogy képzelte és remélte.

Még most sem — oly hű évtizedek után és az öregség küszöbén — még most sem azt látták benne, akivé lett, hanem csak azt, aki volt. Nem a meglett férfit, a harcos költőt üdvözölték, csak a régi játszótársat; csak apja után tisztelték, nem önmagáért, akárcsak régi ismerőse „A kocsissorról” c. versében: „Meg-megáll, ha lát, | nem engem köszönt: az apám fiát.” Visszatérő panasz tehát, hogy a szülőföld makaacsul csak arról vesz tudomást, akit dajkált, s nem arról, akivé nőtt: a szószólóról, a költőről. Pedig joggal élhetett Illyés Gyulában a vágy, hogy a nép, melyért oly sokat tett, mutassa ki ragaszkodását. De megérkezésekor minden ilyes megnyilvánulás hiányzott.

Innen nézve csakugyan semmissé törpül a fényes fogadtatás, mert mindez csak a rokonnak, a rég nem látott fiúnak szólt, s nem annak, aki óriási múlttal s valóságosan is ott áll előttük. A mesék fordulata jut eszünkbe: jöttem is, meg nem is, köszöntem is, meg nem is, hoztam is ajándékot, meg nem is: így cselekedett a pártfogolt nép is. Pedig ha nem is fáradozott volna értük, még akkor is, mint minden ember, méltán kívánhatta volna a személyét és munkáját megillető megbecsülést.

S itt éppen ez maradt el.

Azért is sajgott sebe oly fájón, hisz vérei, védenecsei, kiknek elkötelezett szószólójuk volt, tudomást sem vettek erről, feledték önfeláldozó, küldetéses, harcos életét.

S hogy jelezze, hogy ez milyen mélyen sebzi, s hogy az olvasónak is engedjen időt a búbánat átélésére, a panaszszavakat megismétli, jelentős szüneteket iktat a sorok közé, nyomdatechnikailag is lassításra, megállásra késztet; új szakaszt kezd mindkét sor után. A sugalló erejű szerkesztési mód kiemeli, de halk szelíden, csöndes rezignációval, két sóhajjal le is zárja a fájdalommal átítatott részletet.

Nem engedi tehát elhatalmasodni a nyomasztó, bénító, majdnem kiábrándító érzést, önmagát csitítva hangot vált. A *bár* kötőszavas tagmondatot egy új szakasz homlokára tűzi, olyanéhoz, mely a rokoni szeretet plasztikus és derűs rajzával feloldódást ígér.

A folyton vibráló hangulatimpressziók: a derűs és a szomorkás bújócskajáték színváltozásai idáig pillanatról pillanatra követték egymást, s most újból kedvesen cirógató, melengető ajándékban részesít a költő. Hisz úgy megölegetik, úgy megropogtatják, ahogy csak a kedves vendéget szokás. A felhangzó örvendő felkiáltások meg mintha azt ígérnék, hogy a csökönyös múltba és múltból nézés merevsége oszladozóban van, vagy mintha a csonttörő ajnározásban már el is illant volna.

Am mégse.

A főmondat nélküli, illetve az előző mondathoz tartozó megengedő mellékmondatban, a felkiáltássorozatban is zavar valami; bár homályosan olyasmi derenghet bennünk, hogy egyszerű emberek botladozó fogalmazásáról van szó, ügyetlen kifejezésről, mely azt lenne hivatott jelezni, hogy végre a várva várt megérkezett, s most kezdődik aztán a ceremónia nélküli szíveskedés, a kötetlen diskurálás, ízes, tréfás, gyermekesen dicsekedő beszélgetés. Úgy érezni, hogy elfújta a szél a kellemetlenséget s megbékítő, felszabadító vég ígérkezik: már csak azért is, mert a kedvébresztő felkiáltásokkal zárul a szakasz, s az új címből ítélve azt hihetjük, hogy az eddigiektől merőben elütő, független, önálló részlet következik.

De a vidámító és el-elszomorító váltásokkal dolgozó Illyés Gyula most is meglepetésben részesít. Kevéssel utóbb kiderül, hogy a lelkendezés nem a költőnek, még csak nem is a rokonnak szólt.

Nem ő itt az alany és a tárgy, hanem valami más: a bevezetett villany.

Az okoz örömet, mert már világít, ontja a fényt, és természetesen szállítja-biztosítja majd az áram-adta kényelmeket, egymás után sorban a különféle háztartási és gazdasági gépeket, végeredményben a modern, ragyogó életet. Örülnek, mert ami után epedtek, amiért még „Gyulánk”-at is csatasorba állították, valóságga lett. Nemrégén — mint a „Hasznos akarat” c. versben olvasható — kérelték eleget: „Tisztelik a verset Rácegresen; | attól várják, hogy villanyuk legyen | Úgy várják, de úgy, hogy — ha az segít — | a filológiát is tisztelik.” S most itt a közös törekedés és erőfeszítés eredménye: annak szól a lelkes öröm.

De aki nem venné észre, s átsiklana e keserű-derűs fordulaton és új szakasznak, új költemény bevezetőjének nézné az új címet, azt figyelmenlenségére egy másik hasonló megoldás figyelmezteti: ugyanilyen szerkesztésű és elhelyezésű, szintén címmel végződő későbbi mondat: „amíg folyt, pontokba soroltan || *A program.*”

S e szokatlan, bizonyos mértékben képversekre emlékeztető s talányos megoldás újabb hangulatot bujtat-csempész a szövegbe.

A takargató, rejtegető elrendezés a maga bújósdiságával a keservből sokat eltüntet, mert elejtve az eddigi fonalat másra, a korszakos eredményre tereli a figyelmet: jól tudva, hogy — mint a „Hasznos akarat”-ban írja is — „Dics, bér, babér, — rég tudom én, mit ér! | Az ér valamit, vers, mely földet ér. | Gyökeret ereszt és gyümölcsöt ad — | Adjon, ha lehet, minél hamarabb!” Így a mondat megbolygatásában, céltudatos szétnyírbálásában a megértés és a megbocsátás szellemét kell látnunk, s közben egy sor erejéig egy csipetnyi ajándékban — a melegség, a szeretet álhitében — részesítette önmömagát, mint költő-barátja annak idején a kávéházi szegleten.

De a bántalomról elterelő célzat, a fájdalom csillapítása, s leküzdése felemeli a költő alakját. Mint Szilveszter „Az apostol”-ban, ő is óriássá nő, olyanná, ki a népet megbocsátó jósággal szereti. Megérti: az alig hitt paraszti örömeiket hozó új történelmi korszak ideig-óráig befelé forduló, önnön gyarapodását néző s munkáló lelki alkatot fejleszt ki; emiatt képes ő a szülőháza széthordása láttán az első zavart ühmgetés után — „Khüm . . . itt biz annak | kövön egy köve nem maradt.” — áldásra emelt karral így szólani: „Szülőházam téglái, átok — | verte kövek. Üdvözöljetek.” Ez az istápoló, önfeláldozó gesztus szinte szülői, apai szeretetté lényegül. A hosszú költemény befejező részében ki is mondja a nagy szót: „Aki megszültél s fölneveltél | öreg tanya, öreg anyó, | mert oly vénmód dudolgotó, tollfosztásoknál, szüreteknél |

annyi, öreg, öreg, öreg | szót, éneket | dödögető, tanítgató, | — hogy is értesem meg veled? — | a lányom lettél.”

Néhány soros rövid részlet elemzésébe fogtunk, s a szavak világának, a mondataalkotásnak, a síkváltásnak s a rész több szólamú megkomponálásának vizsgálata nemcsak a sorok mögötti világ titkaiból derített fel sokat, hanem magát a költőt: az embert is elibénk hozta, aki megbékélő arccal ott magasodik a vers mögött.

3. Tanári vezetéssel a tanulók a nyelv másfajta összefüggéseit is felfedezhetik. Ilyen gyakorlatra fölöttébb alkalmas a „Hazám” c. szonettciklus első hat sora:

„Az éjjel hazafelé mentem,
Éreztem, bársony nesz inog,
A szellőzködő lágy melegben
Tapsikoltak a jázminok.

Nagy álmos dzsungel volt a lelkem.
S háltak az utcán . . .”

A kezdő soron látszatra semmi különös nincs: tényszerű megállapítás, egyszerű kijelentés csupán, ciráda nélküli szerény jellegével a költőt eléggé jellemző versnyitányok közé tartozik; „A Dunánál” vagy az „Óda” bevezető sorait — „A rakodópart alsó kövén ültem”, illetve: „Itt ülök csillámló sziklafalon” — juttatja eszünkbe.

Érdekes, hogy az izgalmas nagy versek első lélegzetvétele ilyen nyugodt, csendes; a bekövetkező feszültségnek semmi jele, noha a költő a megrázó élménnyel az idegeiben kezdett a versíráshoz. Messziről, vagy pontosabban a körülmények rajzából, mintegy az alaphelyzetből indul: az olvasót így élményeinek részeseivé teszi, végigéleti vele mindazt, ami az ő lelkén átzúgott. Verseinek hitele egyrészt innen van.

A kezdő sorban minden látszólagos tényközlő jellege ellenére van valami szokatlan: a szórend az, ami várakozást kelt. Feltűnő hangsúlyt kap a *hazafelé* határozó, talán azért, mert elmaradt előtte az *amint* vagy az *ahogy* kötőszó. A *hazafelé* határozónak az állítmány elé helyezésében s az utolsó három szótag ritmusának lelassulásában nemcsak a könnyű sétálás öröme érződik, hanem a megpihenni óhajtó, otthona felé tartó ember halk vágya is megrezdül.

Már a ritmus is jelezte, hogy útja nem sietős, ráér vidámult hangulatban jólesően élvezni a természet tavaszi pompáját; alighanem kellemes nap, „kecse-sen okos csevegés” van mögötte. Ezt ugyan nem mondja a költő, de fölösleges ott a bőbeszédű pepecselés, ahol a hangulatot úgyis sugározza magából a szövegkörnyezet.

A lélek elandalodott, élvezve a záporozó csendet, a meg-meglebbenő jázminillatot, a bársony nesz ingását.

A meglepő szinesztézia *nesz* főneve kellemetlen hatású; halk zörejt, mégis nyugtalanító hangforrást jelöl. A nesz zavarja az embert, figyelésre készíti; ahol csendnek kellene lenni, ott jelenik meg, s mindaddig izgat, míg a dolognak végre nem járunk. A jelenlegi összefüggésben a *bársony* jelző miatt idegesítő zavaró jellege eltűnik. Bár a *bársony* hangalakja nem kellemes hangkombináció, jelentéstartalma miatt kedves hangulatú: puhaságot, el-

omló lágyságot jelöl — vö. „Bársonyon futnak perceim” —, szuggesztív ereje átárad a környező szavakra s a nyugtalanító fogalmat megszelídíti.

Am rögtön itt a másik szinestézia: „bársony nesz inog.”

Az *inog* ige még a *nesz* főnévnel is kellemetlenebb jelentésű, hallatán csupa negatív, zavaró kép támad bennünk; s mégis a *bársony* szó úgy megváltoztatja, szinte újjászüli, hogy minden kellemetlen, bántó íz kihull belőle. A szavak kapcsolatában már a módosított új értelmet: a játékos mozgás, a kedves libegés kifejezését érezzük. A bársony nesz meg-megrezzenését halljuk, ingását mint a fény villódzását, tekintetünk fogja fel, elomló bársonyosságát ujjunk hegyével tapinthatjuk.

Az *inog* önmagánál többet jelentő szóvá nőtt, helyzeti energiája megsokszorozódott, hangulati és fogalmi köre kitérült (vö.: „Halkkal ingó lanyha pára”, Fazekas Mihály: „Nyári esti dal”), a majdnem nesztelen hanghullámok és megfrissülő természet meg-megújuló csendes fuvallatát érezteti, mintha könnyed tapsikolást lebegtetne a szellő.

A költő lelkében, a csendesség tengerében a szavak újjászülettek: új ragyogással emelkednek fel. Mint ahogy Kosztolányi mondatja Neróval Britannicusról: „Minden szavad mögött annyi hallgatás áll, hogy megnövekszik a súlya, mikor kimondod és leírod, annyi csönd, hogy zavarba hozol vele mindenkit. Verseidben is ezt vettem észre. Minden igéd mintegy a hallgatás tornyából lép ki, mindenkit megtévesztve, sápadtan és jelentősen.”

A szavak metamorfózisában az egyik szó a másiktól színt, fényt kap, mintha mindegyikben titkos energiaforrás működne. E nyelvgazdagító művészet pompája adja azt a sokféle ízt, felhangot, többszólamúságot, melyeknek nyomán megértés és sejtelem egyszerre támad bennünk, felgyújtva és ihletve képzeletünket.

A hazafelé ballagó költő a lüktető felfrissülésben, az üdítő szellő cirógatásában meghallotta: „A szellőzködő lágy melegben | Tapsikoltak a jázminok.” Rég tudott dolog, hogy a megszemélyesítés az élettelen világba is áttemeli az emberi érzelmeket; ismert tétel az is, hogy József Attilánál a tárgyak megszemélyesítése az átlelkesítéssel egyenlő: nála az egész világ él, lélegzik, szenved; hallja ő sírni a vasat, az esőt nevetni, észreveszi az éj sóhajlását, a virág elfáradását. Most a meleg enyhülési vágyáról beszél: még a melegnek is jól esik szellőzködni; a melegnek — az elvont fogalomnak —, mely egész nap ontotta a hőséget. Annyira meglepően új a gondolat, hogy esetleg önálló lírai költeményt is megérdemelt volna; s a gazdagságnak milyen jele, hogy itt mindössze jelzős szerkezetté tömörült.

Az egyetemes emberi óhajt kifejező kép bámulatos újdonsága felelteti a meleg árnyaló — *lágú* — ízelőjét, pedig ennek az lenne a szerepe, hogy — ha lehet ilyet mondani — rokonszenvenné tegye az elfáradt, elpilledt meleget. Az esti hűsben fellélegzett az egész természet: boldogságukban a jázminok is tapsikoltak.

A közvetlen érzelemlifejező képességű, kicsinyítő-becéző ige révén kellem ömlik el a sorokban, mintha József Attila Csokonai rokokó báját örökölte volna.

„Nagy álmos dzsungel volt a lelkem” — folytatja tovább. A dzsungel félelmetes titokzatosságával, termékeny bujaságával, határtalan őserdeivel él képzeletünkben. A második jelző nyújtózkodó, lustán szunnyadni kezdő életet fest a különben veszélyekkel tele trópusi vidékről: de a kép mindjárt egy metaforába torkollik — *volt a lelkem* —, s ezzel újabb jelentésmódosításon

megy át. Leválik róla mindaz, ami a dzsungelt idézi, a telítődő élményekkel, gondolatfoszlányokkal gyarapodó lelket sejteti, a költőt, aki már álmosan és fáradtan nem kezd az élmény kibogozásához, csak éppen átengedi magát az éjszaka varázsának.

S akkor hirtelen a megdöbbenő látvány — *háltak az utcán* — csírájában megfojtja a jótékony körülmények hatására érlelődő hangulatot: nincs már helye édes dalnak, csak követelő háborgó indulatnak. Elillan a költői álmodozás, eltűnt az álmosító fáradtság, a szívszorító, lázító nemzeti nyomor láttán. S a későbbi ige — a *rámcsapott* — világossá teszi, hogy a költő nem a lelkiismeret parancsára űzte el az előző hangulatot s választotta az utóbbit: egyszerűen nincs választási lehetősége, csak arról írhat, amire ráocsúdott. Hiába rendelte egymás mellé kapcsolatos kötőszóval a két jelenséget, az eddigi tünemény, mint az eszméltető zord való szöges ellentéte, szertefoszlott, vagyis az adott világ megejtő varázsát megsemmisítette az adott élet rideg és riasztó kegyetlensége.

S a költő enged a rácsapó elemi erejű élménynek és fájdalmas, harcoss énekbe kezd. Más körülmények között boldog éneket zenghetett volna a kecses szépség megigézettjeként. Sorsa másként rendelte: neki is Muszáj Herkulissé, a Harcok Kényszerültjévé kellett magasodni. Az első öt sor szép hangulata ezért nem lehetett meghatározó költői pályáján, perifériára szorult, felejthetetlen és ígérő mellékszólamlként, vágyakozást keltve, hogy mikor adja meg a történelem a költő és népe számára a boldogabb éneket.

Látnivaló, hogy bele kell mélyedni a nyelv, azaz a merész szókötések, az új tartalommal telítődött szavak vizsgálatába.

Ez volt az egyik tanulság: a merész gazdagodás csodája, ahogyan a szavak egymástól többletjelentést, ragyogást kapnak. Mint Illés Endre írja: minden szava több önmagánál, meggazdagodott fogalmi tartalmuk s hirtelen megnőtt hangulati erejük révén szótárba kíváncznak. Igaza van Pilinszky Jánosnak: „Mikor meghalt, nem volt semmije. És ma — költők tudják csak igazán! — egész világ a birtoka: fűszálak és csillagok, sőt a szótár egyes szavai is, amiket büntetlenül senki többé el nem vehet tőle.”

Újszerűségét tehát nem új alkotású szavainak köszönhette, hanem szókapcsolatainak, ahogy a szavakat újjáépítette a versekben. S ez a mód — ez volt a második tanulság — rendkívüli tömörséget eredményez: kevés szóval végtelen távlatot képes nyitni. A szavak mögött felsejlik, mert valóságosan is ott van, a költő rejtett világa. Hemingway jéghegyelmélete beszél ilyesmiről a legvilágosabban: „én mindig a jéghegyelv szerint igyekszem írni. Minden kiemelkedő résznek hétnyolcad rész felel meg a víz alatt. Az ember mindazt elsüllyesztheti, amit tud, és az csak erősíti jéghegyét. Ez az a rész, ami nem látszik ki. De ha az író azért hagy ki valamit, mert nem tudja, akkor lyuk marad a történelemben.”

A szavak, kifejezések, képek, mondatok vizsgálata ad hírt erről az elsüllyesztett rétegről. Épp ezért kell időzni a nyelvi megformálás jelenségei körül, mert a költészet varázslata csak így bomlik ki teljes pompájában. Mint ahogy itt is a nyelvvel való bibelődés tárta fel az élmény virágbaborulását, a sokrétű mondanivalót, a viszonyok végzetes erejét s a „mindennapi” kihívásra a költő feleletét.

4. Újból a Tantervre utalok: a stílus iránti érzékenység növelése az egyik legfőbb kötelessége a magyartanárnak.

A cél megközelítése végett a tananyagcsökkentő rendelet szellemében a stíluselemzésnek már első osztálytól kezdve kellő teret kell biztosítani, természetesen a fokozatok óvatos és bölös megtartásával. Gondoskodni kellene megfelelő segédeszközökről: kézikönyvekről, útmutatókról, s a tankönyvnek is jobban kellene simulni e törekvéshez. Jelenleg csak a negyedikes tankönyv vállalkozik a stíluselemzés meghonosítására, de baj, hogy szinte minden alap nélkül kell megbírkóznia a feladattal, holott az első három év elemzési gyakorlataira kellene ráépülnie, s további beszédes példák beiktatásával magasabb szinten összefogni és elmélyíteni az addigi tudásanyagot.

A következő munkák nevezetesen haszonnal járna, illetve jár az évek során; a stílust fürkésző babramunka tekintélyt kap, a stílusszépségek iránti fogékonyság mind magasabbra hág, a meditálás ingere is hódít, s az olvasás tempója gazdaságosabbá, a fogalmazó-kifejező készség igényesebbé, a nyelvtan óra pedig tartalmasabbá s egyre inkább nevelő hatásúvá válik.

Barla Gyula

Az írás-olvasás tanításának problémái egy francia cikkgyűjtemény tükrében

Az ismert francia nyelvoktatásmetodikai folyóirat, a *Le Français dans le Monde* időnként megjelentet olyan számokat, amelyek kizárólagosan egy-egy — a szerkesztőség megítélése szerint — nagyon aktuális, nagyon fontos kérdéscsoporttal foglalkoznak. Ilyen módon ezek a számok sajátos cikkgyűjteményekké válnak. Ilyen cikkgyűjtemény a folyóirat 1974. decemberében megjelent, 109. száma. Címlapján a tartalmát megjelölő, már pusztán külső formájával is iskolai, tantermi hangulatot árasztó cím — „l'écrit” — is sejteti: a füzet nem pusztán az írás-, hanem az írás-olvasástanítás módszertani kérdéseivel foglalkozik. A különszám szerkesztőjének, Michel Dabène-nek a bevezetés szerepét is betöltő cikke és a cikkek többsége egyaránt foglalkozik az írással és az olvasással is; más cikkek viszont az írás, illetőleg az olvasás problémáját állítják előtérbe.

A folyóirat jelenégénél fogva a cikkgyűjtemény a tárgyalt problémákat elsősorban a franciának mint idegen nyelvnek az oktatása szempontjából vizsgálja, de sokszor utal az anyanyelvoktatás és más idegen nyelv tanításának a problémáira is. Megállapításai, következtetései olyan természetűek, hogy túlnyomó többségük nemcsak hazai francianyelv-oktatásunk szempontjából lehet hasznos, hanem anyanyelv-oktatásunkra és az egyéb idegen nyelvek tanítására nézve is.

A nyelvészetben a nyelvre, mint a kommunikáció legfontosabb eszközére vonatkozó (elsősorban fonológiai jellegű) kutatások hatására az írott nyelvről a beszélt nyelvre tolódott át az érdeklődés súlypontja. A beszélt nyelv primér voltának az időnként eltúlzott mértékű hangsúlyozása következtében az írott nyelv nemegyszer nagyon előnytelen megítélésben részesült („elrontott beszéd”, „az élő beszéd fogyatékos utánzása” stb.).

Mindez hatott a nyelvoktatásra, az anyanyelv- és idegen nyelvoktatás metodikájára egyaránt. Úgyanebben az irányban hatott a modern technikai

eszközöknek (magnetofon, hanglemez, film, rádió, televízió) nagyarányú alkalmazása is. Jellemző módon az „audiovizuális” módszer még a vizuális lehetőségeket (diafilm, képek, képsorok, pergőfilm stb.) is elsősorban a beszélt nyelv kereteiként felhasználható szituációk megvalósításának a forrásaiként használta fel, és csak nagyon ritkán élt az írott nyelv elemei (egy-egy szó, mondat) bemutatásának a lehetőségeivel.

Ez az egyoldalúság bizonyos feszültségre vezetett. Ez a feszültség főleg az elméletben, a nyelvoktatás metodológiájában jelentkezett. A gyakorlat ugyanis, a tanítási helyzetek természetes követelményeinek engedelmeskedve, sokszor túllépett az elmélet merev megkötésein. Igen szellemesen írja ezzel kapcsolatban cikkgyűjteményünk egyik szerzője, hogy az idegennyelv-oktatás metodikájában a „hivatalosan” csak megtúrt szegény rokonként szereplő írás-olvasás „félhivatalosan” igen szép karriert futott be a tanítás gyakorlatában.

A cikkgyűjtemény minden darabja ezeket az előzményeket figyelembe véve foglalkozik egy-egy részletkérdéssel. A cikkgyűjtemény egészére jellemző szerkesztőjének, Michel Dabène-nek az az állásfoglalása, hogy a l e g f ő b b f e l a d a t m o s t a z e g y e n s ú l y h e l y r e á l l í t á s a , egyfajta szintézis megteremtése.

Szerinte a nyelvoktatás legújabb irányzatainak a hatására az írásbeliség háttérbe szorult, bizonytalanná vált nemcsak jelentősége, hanem felhasználásának helye, szerepe is. Ma az a feladatunk, hogy próbáljuk megkeresni, meghatározni az írás-olvasásnak a nyelvoktatásban betölthető helyét, optimális határfokú szerepét és valódi jelentőségét.

A „modern” nyelvoktatási metodológia az első időszakban az írás-olvasásnak nem akart helyet adni mindaddig, amíg a tanulók el nem jutottak a tanult idegen nyelv szóbeli birtoklásáig. A második időszakban az írás-olvasás megtanítása is szerepelt már a nyelvoktatás céljai közt, de módszertanilag kidolgozatlan volt az elsajátíttatás folyamata, meghatározatlan maradt az írás-olvasástanítás célja, szerepe. Kielégítő szinten való megtanítására általában sohasem jutott megfelelő mennyiségű idő. Napjainkban — a fejlődés harmadik szakaszában — a metodikai közgondolkodásra már a beszéd és az írás-olvasás közti egyensúly szükségességének az elismerése a jellemző. E felfogás szerint mind a beszélt, mind az írott nyelv alapvető szükségleteket elégíti ki.

Fő feladatunk tehát jelenleg nem annak az eldöntése, hogy a tanítás folyamán hogyan térjünk át egyik kódrendszerről a másikra, hanem, hogy megkeressük azokat a kapcsolatokat, amelyek összekötik ezeket az egymáshoz szoros szálakkal fűződő kommunikációs fajtákat.

Megszívlelendő javaslat az is, hogy az anyanyelvi írás-olvasástanításban a bennünket körülvevő írásbeli üzenetekből kellene kiindulnunk. Ezeknek a megfejtése érdekesebb lehetne a tanulónak, mint az ábécéskönyvek kezdetleges, tartalmatlan, néha értelmetlen szövegei.

A szerzők rámutatnak az írásbeli formák gazdag sokféleségére. Kimutatják az irodalmi és színpadi szövegek hatásának a nyomait a levelekben. Utalnak arra, hogy a magasabb iskolai műveltségű egyedek leveleiben jobban kimutatható az irodalmi művek hatása, az alacsonyabb műveltségű emberek írása viszont közelebb áll a beszélt nyelvhez.

Az írásbeliség fogalmát olyan szélesre kell kiterjeszteni — hangoztatják a szerzők —, hogy abban benne legyen például még az autók rendszámablaja is. Az írásnak (és a vele szükségszerűen együtt járó olvasásnak) sok olyan terü-

letére bukkanunk, amelyek nem fejezhetőek ki szóban: pl. okmányok, elismervények, nyugták és főleg ezeknek az aláírása. Máskor a közlés értéke változik meg formájának a megváltoztatásával: nem azonos hangulatú, jelentőségű például egy szóban elmondott vagy levélben közölt szerelmi vallomás.

Az embernek egy napját végigkövetve az írás-olvasás következő funkcióit vehetjük számba: *a) figyelmeztető* (déictique): egy cégtábla „Tabac” felirata; *b) emlékeztető* (mnémonique): noteszunkba írt sorok: mikor hova kell mennünk, vagy egy + jel listán, felsorolásban; *c) struktúráló* (structurante): utcanevek, iskolai táblai vázlat, a szónok beszédvázlata; *d) kifejező* (expressive): fatörzsekre, falakra írt nevek, monogramok; de részben itt keresendő az irodalmi művek egyik forrásvidéke is; *e) informatív* (informative): újságcikk, mozijegy stb.

Bizonyos funkciókat betöltő írások nem alkotnak szöveget, más írások pedig gazdag szintaxissal bíró szövegek formájában jelennek meg.

A nyelvoktatásban — éppen nagy gyakoriságuk és gyakorlati jelentőségük miatt — jól fel lehet használni a szöveget nem alkotó írásféléseket is, nemcsak a kidolgozott formájú, tartalmas szövegeket.

A helyesírás rendszere t kell alapul venni — hangsúlyozta az egyik szerző. Sajátosságait jól ki lehet fejezni statisztikai módszerekkel. A szerző utal az e téren már eddig végzett kutatásokra, és közöl egy, a francia nyelv oktatásában nagyon jól felhasználható táblázatot, amely bemutatja a francia nyelv fonémáinak és grafémáinak egymáshoz való mennyiségi viszonyait: a grafémáknak az egyes fonémák jelölésében való százalékos részesedését.

A szerzők az olvasásnak és az olvasástanításnak magasabb szintjével is foglalkoznak. Az olvasni tudás örömét egy Jean-Paul Sartre idézett vetíti elénk: „Egy pillanat alatt megértettem: a könyv beszél.” Ettől a beszélő könyvtől kell eljuttatni a tanulókat az aktív csendes olvasásig, vagyis arra a fokra, hogy a szövegek redundáns tulajdonságainak a felhasználásával az olvasottak lényegét keressék. A szövegekben való tájékozódásra használják fel a szövegeknek olyan formai elemeit is, mint amilyenek a címek, alcímek, bekezdések, paragrafusok stb.

A tanulók figyelmét hívjuk fel a szövegeknek arra az előnyére, hogy — ha szükségünk van rá, vagy úgy óhajtjuk — akárhol, akárhányszor és akármi-kor újból elolvashatjuk őket. Nemcsak arról van szó, hogy párhuzamosan tanítsuk a beszédet és az írást-olvasást, hanem arról is, hogy igen korán olvastassunk a tanulókkal irodalmi szövegeket. Csak az irodalmi szövegek tanulmányozása tárhatja fel a nyelvi kifejezési lehetőségek igazi gazdagságát és adhat ösztönzést, mintákat a tanulóknak írásbeli munkáik tökéletesítésére.

Az írott szövegek tanulmányozásának megvan többek között az a nagy előnye is, hogy könnyebbé teszi a tanulók számára folyamatos szövegek szegmentálását, így megkönnyíti számukra a nyelvi rendszer egészének a jobb és gyorsabb megértését, elsajátítását.

Az írásbeli érvelés elsajátíttatásának módszertanával foglalkozva az egyik szerző kezdő lépésként azt ajánlja, hogy olyan frazeológiai gyűjteményt adjunk a tanulóknak, amelyeket felhasználhatnak egy-egy értekezésben a bevezetés, a témaváltás, a felsorolás, a kirekesztés, a tartózkodó ítélet, a fokozás, a példabeszöves stb. kezdő fordulataiként.

A beszédhang minőségének mérése

I. Beszédhangon ezúttal a beszélő hangját értjük, vagyis azt az adottságát, hogy a nyelvi rendszer tényeit artikulált valósággá teszi beszédszerveinek működése révén. Eközben meglehetősen összetett jelenséget produkál. A beszéd folyamat zöngés szakaszaiban mindenekelőtt hangszalagjainak rezgésével úgynevezett alaphangot hoz létre (vö. van den Berg 1958.), majd a tüdejéből kiáramló és rezgésbe hozott levegőt átbotcsátja a gégefő és az ajkak közötti beszédszerveken, amelyek akusztikai szűrőként viselkednek, a hangszalagok által létrehozott alaprezgést modulálják, felhangjainak mentén meghatározott frekvencia értékű formánsszerkezetet alakítanak ki (l. Fant 1960.). A zöreijösszetevők megformálása a beszédcatorna valamely pontján történik, úgy, hogy ott a kiáramló levegő útjába a beszédszervek valamilyen akadályt állítanak. A beszéd hangos szakasza ezeknek a tényezőknél a kombinációjából alakul ki.

1. Minden embernek azonos szerkezetű, de egyedi eltéréseket mutató beszédszervei vannak. A különbségek voltaképpen a méretek, illetőleg a formák különbségei. Egy részük nemileg determinált: a férfiak nagyobb gégefője mélyebb alaphangot enged meg, mint a nőké; más részük az életkorral függ össze (vö. az újszülöttek magas alaphangja, Truby—Bosma—Lind 1965.; öregkori hangelváltozások, Weihs 1973.); néha fiziológiai elváltozások következtében is jelentős módosulás következik be (Vrtička 1967., Sáfrán—Szende 1972.). Különböző változatok mutatkoznak a beszédcatorna további pontjain is (magasabb vagy alacsonyabb szájboltozat, más és más elhelyezkedésű fogsor és így tovább). Az eredmény az, hogy a beszélő hangjának egyéni jellemzői teszik személyhez kötötté a hangot (Janota 1968.), még telefonban is jó valószínűséggel fölismerjük ismerőseink hangját.

2. A hangminőség a köznapi nyelvben leginkább valamilyen esztétikai minősítésben tükröződik. A beszélő hangjának esztétikai minősítése („kellemes”, „bársonyos”, „érdes”, „borízú” stb.) csak részben vezethető vissza racionális okokra, mint amilyen azoknak a hangjellemzőknek az alapulvétele, amelyek az érthetőséget növelik, tehát a hallgató dolgát megkönnyítik. Mint a hangminősítő metaforák egy része mutatja (l. Fónagy 1963.), ezekhez egyéb megítélések is társulnak, amelyek a beszédhang „dekorativitására” vonatkoznak. Több hallgatónak ugyanarra a beszédhangra vonatkozó, egybehangzó benyomása azt mutatja, hogy a hallgatók — bár nem tudják okát adni véleményüknek — valamilyen közös viszonyítási rendszert alkalmaznak. Ha most eltekintünk attól, hogy véleményüknek része a beszélő esetleg jónéhány más személyiségjegye is, minthogy ismeretlenek, idegen nyelven beszélők, sőt nem is látott emberek hangjáról szintén van vagy lehet benyomásunk, okunk van föltenni, miszerint jórészt a hang akusztikai összetételében kell megkeresnünk az íté-

l e t a l k o t á s a l a p j á t . A beszélő hangjának minőségével mint a beszéd folyamat egyik fonetikai jellemzőjével foglalkozunk (vö. Wacha 1973., 79).

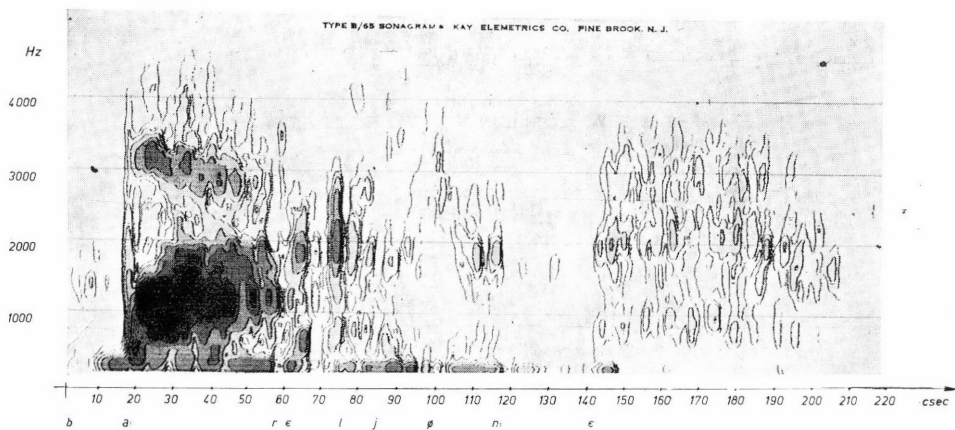
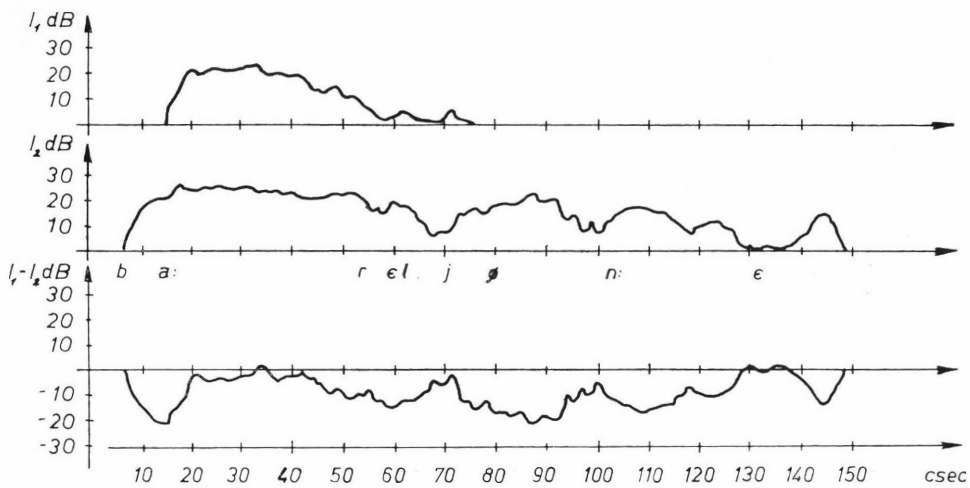
3. Általános akusztikai tapasztalat, hogy a magánhangzó fonémák realizációjában „teljesebbé”, egyben érthetőbbé válik a beszédhang, ha a fonéma azonosításához szükséges első és második formáns (az alacsonyabb frekvenciájú részhangcsoportok) mellett világosan megjelenik a harmadik, a negyedik formáns, esetleg a még magasabb frekvencia értékű formánsok további sora is (az összefüggést általában fordítva szokták megfogalmazni, az érthetőségből kiindulva, l. Fant 1960.; Tarnóczy 1974., 184). Logopédiai eredmények hasonlóképpen arra utalnak, hogy több összetevőből érthetőbb, egyszersmind kedvezőbb esztétikai élményt nyújtó hang adódik (Frøkjær-Jensen—Prytz 1974.). Ez a „hangépítési elv” az előbbieken is már félig kimondott másikkal egészül ki: a hangösszetevőknek a frekvencia növekedésével általában csökken, a frekvenciaérték csökkenésével (legalábbis egy bizonyos határig, az alaphang természetes Hz-értékéig) általában nő a hangot meghatározó szerepük. A komponensek számának növekedését (ez a spektrum magasabb régióiban, hozzávetőleg 2500–3000 Hz fölött várható el), valamint az ennek megfelelően megnövekedett intenzitásmennyiséget (1000 Hz-es határvonal beiktatásával) egyidejűleg kell tekintetbe venni a hangminőség megállapításakor. Úgy találtuk — legalábbis a kiemelt szerepű első szótagra vonatkozólag —, hogy ha ez a mesterségesen különválasztott két akusztikai sáv intenzitásbeli egyensúlyt mutat, akkor a hang minősége jó lesz, pontosabban: minél teljesebb egyensúlyi értéket mutat az alsó és a felső sáv aránya, annál jobb a hang minősége.

II. Kérdés mármost az, hogy a n l e h e t m é r n i e g y i l y e n m e g á l l a p o d á s s z e r ű e n r ö g z í t e t t v o n a l e g y i k s m á s i k o l d a l á n m u t a t k o z ó j e l e n s é g e k v i s z o n y á t , f o l y a m a t o s b e s z é d e s e t é n á l l a n d ó a n v á l t o z ó i n t e n z i t á s - r e l á c i ó j á t ? T o v á b b á : h a a m é r h e t ő s é g p r o b l é m á j á t m e g o l d j u k , t a l á l h a t ó - e v a l a m i l y e n e l j á r á s m ó d , a m e l l y e l — m o n d j u k m i n t a j e l l e g ű v i s z o n y í t á s i a l a p f e l h a s z n á l á s á v a l — b e s z é l ő k h a n g j á r ó l m e g a l a p o z o t t a b b a n t u d u n k m i n ő s é g i j e l l e m z é s t a d n i ?

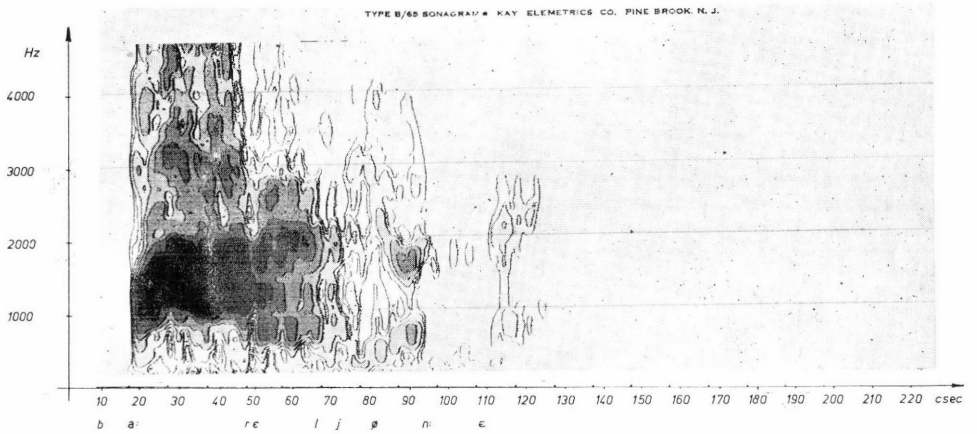
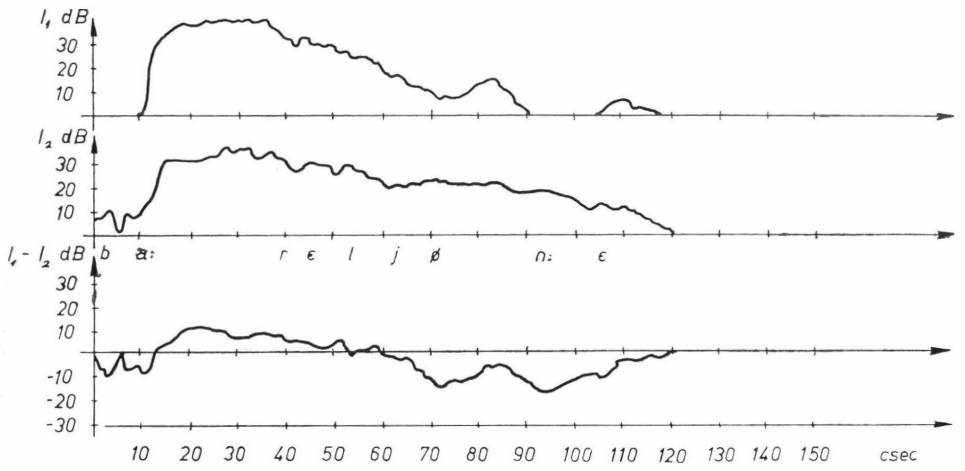
1. A hang egyik fontos fizikai tulajdonságát, az intenzitást, azaz a hangjelenség vagy a hangjelenség egyik részének viszonylagos erejét a Bell egység tizedrészével, decibelben (dB-ben) mérjük, s vele mindig két hang erejének viszonyát, hányadosát fejezzük ki. Speciális mérőeszköze az intenzitásmérő (vizsgálatainkban egy IM 360 típusjelzésű dán berendezést használtunk fel). Felépítése röviden: előerősítő, majd két azonos szerkezetű átalakító, amelyek az intenzitást feszültséggé alakítják át. Egyikük aluláteresztő, másikuk felüláteresztő szűrővel van ellátva; ez azt jelenti, hogy az egyikben csak az 500, az 1000 vagy a 2000 Hz-nél magasabb rezgésszámú, a másikon pedig csak az ennél alacsonyabb rezgésszámú hangjelenségek mehetnek át. A szűrők zsilipjét magunk állíthatjuk be a három megválasztható érték valamelyikére.

A készülék mindig átlagértékeket mér, tehát az egy időszakon belül elhangzott jelenségek összerejét integrálja. Az időtartamot tetszőlegesen határozhatjuk meg 2,5 5, 10 és 20 ezredmásodpercben. A műszer tervezője a három blokkot kiegészítette egy negyedikkal is, amelyik automatikusan jegyzi a megválasztott frekvenciavonal (az 500, az 1000 vagy a 2000 Hz) két oldalán mért hangjelenségek ereje közötti különbséget.¹

¹ „Olyan egység beépítése a készülékbe, amely más-más frekvenciatartomány intenzitásarányait regisztrálja, eredetileg nem volt több játékos technikai ötletnél. Valójában most sem tudjuk, mire lesz alkalmas, felhasználható ez az egység. Mindenestre megvan, s kísérletképp megpróbáljuk vele különböző foniátriai kezelés alatt állók

1. ábra. A *Bár eljönne!* mondat „vagyakozásteli” előadásban

2. ábra. A *Bár eljönne!* mondat „fenyegető, felháborodott” előadásban

Vizsgálatunkban az intenzitásmérő mindegyik blokkját felhasználtuk, ennek megfelelően a regisztrátumokon — felülről lefelé — a következő információk vannak: (1.) duplex oszcillogram (a hangrezgések képe), (2.) a vizsgált beszédjelenség 1000 Hz-nél nagyobb rezgésszámú összetevőinek intenzitása, (3.) az 1000 Hz-nél alacsonyabb rezgésszámú komponensek intenzitása, végül (4.) e két utóbbi különbsége. A 20 ezredmásodperces integrációs idő mellett döntöttünk.

Kiegészítő ábráinkon a hangjelenség hangszínképe látható, amely az idő és a frekvencia függvényében mutatja be a beszéd kiemelt szakaszát. Ezúttal a Voice Print Sona-Graph nevű berendezést használtuk, amelynek „hegy-vízrajzi” térképén jól olvasható a beszéd akusztikai felépítése.

2. Ha hangminőség-összevetést akarunk végezni, s ráadásul az egész eljárás kísérleti megalapozását is éppen csak megkezdjük, különösképpen vigyáznunk kell, nehogy egyéb — a hangminőség különbségével össze nem függő — jelenségek zavarják a megfigyelést.

Ennek érdekében úgy határoztunk, hogy a megbízhatóbb összehasonlíthatóság végett ugyanannak a közlőnek „jobb”, tisztábban csengő, majd „rosszabb”, fátyolos, rekedtes hangját vetjük össze. Automatikusan elhárult egy további nehézség. Nevezetesen az, hogy összehasonlíttani — ilyen célból — csak azonos hangsorokat lehet, ellenkező esetben nem tudni, mi fordult meg azon, hogy az egyik hangsorban több volt mondjuk a zöngétlen réshang, s mi okozta a valóságos minőségi fokozatokat. Fónagy Iván professzor 1961-ben Tordai Ili színművésznővel azonos mondatokat vett hangszalagra, amelyek azonos fonémásorokat tartalmaztak ugyan, de más érzelmi színezettségük lévén, mind a hangfekvés, mind az artikuláció „tisztasága”, a hang csengése tekintetében számottevően eltértek. Ezek között sikerült két fonemikusan egyező, nagyjából azonos időtartamú mondatot találnunk (*Bár eljönne*), amelyek közül az egyik „vágyakozásteli”, a másik „dühös, felháborodott” hangú volt. Az utóbbi préselten rekedtes, míg az előző valóban kellemes, zenei tisztaságú (vö. 1., illetőleg 2. ábra). Kiegészítésképp hozzávettünk egy zengő, sóhajszerű, dallamos verziót is (3. ábra).

III. Kutatásaink a hang minőségére vonatkoznak, nem az értékére. (A minőség és az érték különbségét bármely egyszerű példán beláthatjuk. Egy tál étel minősége és értéke között nem áll fenn azonosság. Az érték elválaszthatatlan az alapanyagok árától, az elkészítés energiaigényétől, a kereslet és a kínálat arányától, másfelől a fogyasztó fiziológiai állapotától [milyen nélkülözött vitaminok vannak benne; krónikus élelmiszerhiány esetén jut-e hozzá vagy luxusétteremben fogyasztja]. A minőség ezzel szemben a jelenség keretein belül ragadható meg, sajátos jegyeinek, attribútumainak összrendszerében; elválaszthatatlan „az artikuláció [azaz a formai jegyek kiteljesítésének] mértékétől”, vö. Adorno 1973., 284.) Nem azt akarjuk mondani, hogy az akusztikai kritériumok alapján „jó minőségűnek” jellemzett hang általában „jó” hang, ide értve mindenfajta használatának értékmutatóit. Egy jó minőségű hang Mirigy szerepében „rossz” hang. A mindennapi élet általánosan gyakorolt érték kategóriái durván ellentétesnek tüntetik föl a minőséget és az értéket, éppen az emberi hangra vonatkozólag: mit „érne” egy kitűnő operanékes hangja a Kovács Kati énekelte számokban?

hangját összevetni a gyógyulás egymást követő stádiumaiban. A gyógyulást — első megfigyeléseink szerint — a nagyobb mérvű intenzitásingadozás [szélesebb skálájú dinamika] jelzi” — mondta dr. Frøkjær-Jensen professzor, a készülék tervezője a szerzőtársak egyikének, amikor bemutatta a berendezést.

Minőség-fogalmunk valamivel közelebb esik a szép esztétikai kategóriájához. Az utóbbi azonban — éppen a hangra vonatkoztatva — szükségképpen magában foglal olyan minőségjegyeket, amelyek egy konvencionális, megállapodás szerű rendszerben, ti. a nyelvben való alkalmazásának közegéből, tehát saját fizikai mivoltán túlról vetülnek rá vissza. A hang szépségéről a szubjektív megítélésben ugyanis elég nehezen volna leválasztható annak a nyelvnek, esetleg a nyelvi tartalomnak a szépsége, amelyen s amit e „szép” hang beszél. A hang minősége az esztétika szép kategóriáján belül legföljebb mint a természeti szép [das Naturschöne] kanti esete gondolható el (vö. Kant 1924., 172, 42 §). Egyszóval a hangnak olyan szenzuális minőségére gondolunk, amely független a nyelvi jeltől, s megmarad akkor is, ha a nyelvi jelzést nyelvi jelek nélküli hangadás váltja fel.

1. Amikor a csupa zöngés elemet tartalmazó hangsor a legcsengőbbben szólalt meg, az intenzitás görbék mind az 1000 Hz alatti, mind az 1000 Hz fölötti tartományban gazdag összetevőket jeleztek. A két rész komponenseinek intenzitáskülönbsége a nullához közelít, a különbség görbéje az első szótagban úgyszólván egyenes (1. 3. ábra). A reménykedő sóhajjal ejtett változatban csak az első szótag felel meg az előbbi összképnek; amikor a hang sóhajításba fordul, csaknem suttogóvá válik, az 1000 Hz alatti tartomány erősen elhalkul, intenzitása csökken, 1000 fölött pedig nem is marad mérhető információ: a hang elszegényedik, a különbség görbe erőteljesen kileng, egyenetlenné válik (1.1. ábra). A dühösen préselt verzió hangos részében éppen fordított tendenciát mutat. Az 1000 Hz alatti jelenségek meglehetősen felerősödnek (a legszebb ejtésű *Bár eljönne* [a:]-jában az 1000 Hz alatti elem nagyjából kitartóan 26 dB erőt képvisel, a préselt [a:] megfelelő jellemzője 33 dB). Az 1000 Hz fölötti szakaszban szinte minőségi változás következik be. A tisztán ejtett mondat [a:] hangjában az 1000 Hz fölötti komponensek 24 dB-es átlagértékkel szólalnak meg, a préselt [a:] huzamosan 40–41 dB-es szinten marad, vö. 2. ábra (hadd jegyezzük meg, hogy egy másik vizsgálat szerint a préselést a hangszínekben az 1000 és 2000 Hz közötti részen megjelenő intenzív zajsáv jelzi).

Mindebből az következik, hogy a jó minőségű hangnak a különböző magasságú részhangjai között harmonikus intenzitásarányok vannak, s hogy ez ábrázolható, illetőleg mérhető.

2. Az elmondottak alapján fölvetődik az a gondolat, hogy néhány reprezentatív hangú közlő „mintagörbéjét” viszonyítási alapul felhasználva ezaktabban tegyük megítélésünket olyan beszélők hangminőségét illetően, akiknél különösen fontos, hogy hangjuk minőségét mérési értékekben is ki tudjuk fejezni.

Meg lehetne tenni, hogy öt kifogástalan, sőt szép hangú nő, illetve férfi hangját szalagra vennénk, s elkészítenénk azonos hangsorból álló mondatuk átlagolt intenzitás görbéit, (persze külön a női, külön a férfi hangra). Ez valamilyen semleges prózai szöveg lehetne, hangos felolvasásban. A megvizsgálendő hang azonos mondatának intenzitásmutatóit mérési adatokban lehetne összevetni ezzel az ideállissal. Több beszélő hangja alapján osztályozási eltéréscsoportokat lehetne meghatározni, így már akár osztályzat szerű minőségmutatóval volna megjelölhető egy-egy kérdéses hang.

Bizonyosra vehetjük, hogy nem abszolút, kizárólagos hangminőség-mutatót fogalmazunk meg ezen a módon. Viszont mindenképpen fontosat. Egzakt volta, pontossága és főként objektív jellege igen nagy előnye volna.

Hivatkozások

- Adorno, Th.: Ästhetische Theorie. Frankfurt/Main, 1973.
- Berg, Jw. van den: Myoelastic-aerodynamic theory of voice production. *J. Speech and Hearing Des.* 1 (1958.): 227–44.
- Fant, G.: Acoustic theory of speech production. Hága, 1960.
- Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. *NytudÉrt.* 37. sz. Budapest, 1963.
- Frøkjær-Jensen, B.—Prytz, S.: Evaluation of speech disorders by means of long-time-average-spectra. Annual Report of the Institute of Phonetics University of Copenhagen (ARIPUC) 8 (1974.): 227–37.
- Janota, P.: Personal characteristics of speech. Prága, 1968.
- Kant, J.: Kritik der Urteilskraft. Sämtliche Werke 6. k. Lipcse 1924. (Utalásokból)
- Sáfrán Antal—Szende Tamás: Gége nélküli beszéd. *Nyr.* 96 (1972.): 212–22.
- Tarnóczy Tamás: A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái. *ÁNyT.* 10 (1974.): 181–96.
- Truby, H.—Bosma, J.—Lind, J.: Newborn infant cry. *Acta Paediatrica Scandinavica*, Suppl. 163. Lund, 1965.
- Vrtička, K.: Relation between frequency and the pitch of the oesophageal voice. *Folia Phoniatic.* 19 (1967.): 327–42.
- Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. *NyK.* 75 (1973.): 77–102.
- Weihs, H.: Stimmprobleme in der Geriatrie: Papers in interdisciplinary speech research. (Szerk.: Hirschberg J.—Vass-Kovács E.—Szépe Gy.) Budapest, 1973., 299–302.

Kassai Ilona—Olaszy Gábor—Szende Tamás

Fű-fa. Bernáth Bélának az Nyr.-ben megjelenő érdekes, új eredményeket hozó szólásmagyarázatait élvezettel szoktam olvasni. Bernáth „Fűnek-fának panaszkodik” című cikkéhez (Nyr. 99: 229–31) azért szólok hozzá, mert most a szerző több megállapításával szemben ellenvéleményem, illetve kételyem van, ezenkívül pedig a *fű-fa* összetétellel alakult kifejezésekhez további adalékokkal tudok szolgálni.

O. Nagy Gábor a *fűnek-fának panaszkodik*, *fűnek-fának adós*, *fűhöz-fához lőt-fut* stb. szólásokat úgy magyarázza, hogy előtagjuk olyan összefoglaló név, amely mint a növények két szélső határa korábban mindenféle növényt, gyógynövényt jelölt, majd jelentése a 'minden' fogalmáig tágult. A *fűhöz-fához kapkod* kifejezéshez egy régebbi és konkrét szemlélet átvitt értelművé válása is elvezethetett. 1598-ból, Gyarmati Miklós „Keresztyéni felelet”-éből idézi O. Nagy ezeket az adatokat: „annit használnak mind az által nekik mint az *vizben halo embernek*, eghez, vízhez, földhöz, *fűhöz* valo *kapdosasi*”; „Monozloi szinte olyan mint az *vizben halo ember*, ki mind vízhez, *fűhez*, eghez haszontalanul *kapdos*” (MNy. 49: 422). A *fű* eredetileg minden olyan kisebb vízinvényt jelentett, amelyet a fuldokló ember maga körül talált (l. O. Nagy i. m. 419–23, uő.: Mi fán terem?).

Bernáth szerint egyes szólásokba a *fű-fa* nem mint a növények két szélső neme, hanem mint bizonyos varázserők hordozója került be, s kezdetben e két fogalom mindegyike más, szintén varázserővel bíró fogalmakkal is társult. Például a Gyarmatitól idézett első mondatban a *fű* a föld-del, s ugyanígy egy 1723-as adatban: „azért nem ül le a vízbe az ördög, hogy mind *földeket* s mind *fűveket* megátkoz” (i. m. 229). Bernáth számos példát hoz arra az ismert tényre, hogy a régiek a fáknak, füveknek, köveknek varázserőt tulajdonítottak. A *fűnek-fának panaszkodik*, *elmondja fűnek-fának* és egyéb szólások is ebben a hiedelemben lelik magyarázatukat, s mivel egyes népek a fáktól, mások a kövektől származtatták magukat, a panaszos tulajdonképpen az összüllőkhöz folyamodott. Bernáth a fűnek, fának, kősziklának való panaszkodásra a XVIII. századtól hoz néprajzi és irodalmi adatokat.

Magam úgy vélem, hogy például a Gyarmatitól idézett mondatokban a *fű* vagy a *föld* szavaknak nincs mitikus tartalmuk. Mint már O. Nagy kimutatta, ezek a kifejezések eredetileg konkrétan tükrözték a fuldokló ember viselkedését, s a jelentés csak később tolongott el a 'minden dologhoz kapkod', illetve a 'minden olyan emberhez fordul, akitől csak segítséget remél' irányába (MNy. 49: 422). Ehhez még annyit tennék hozzá, hogy a föld, a fű, valamint a víz és az ég, mint a valóság igen fontos és tág terjedelmű fogalmai részleges vagy teljes felsorolásban maguk is vehettek, vehetnek fel a 'minden'-hez hasonló jelentést. A hagyományok szerint a honfoglaló magyarok más félnomád, nomád népekhez hasonlóan csellel úgy jelentették be igényüket az országra, hogy előbb egy díszesen felszerszámozott lóért földet, füvet és vizet kértek az iteni fejedelemtől. Később pedig közölték vele, hogy eladta nekik az országot, ahogy a követ mondta: „Ha tehát a *föld*, a *fű*, a *víz* az övék, minden az övék” (Képes Krónika. Ford. Geréb

László. Bp. 1971. 29). Egy állattartó, földművelő nép szemében valóban ezek a legfontosabb dolgok. Arany János balladájában, „A walesi bárdok”-ban is Edwárd király így érdeklődik Wales felől: „Van-e ott folyó és földje jó? | Legelőin fű kövér?”. Kísérője pedig a felsorolást még megtoldva tájékoztatja: „Földet, folyót, legelni jót, | Hegyvölgyet benne lelsz.” A föld és fű alliteráló szópár valamint a víz hasonlóan ’az egész ország’ jelentésben előfordul Csáti Demeter 1526-ban írt „Ének Pannónia megvételéről” című versében is: „Feldedet adtat fejeér lovan | És fivedet aranyas féken, | Duna vizit aranyas nyergen” (RMKT. 1: 6–7). Már Arany János észrevette, hogy az első két sor szövegében is föltétlenül jóval korábbi szóbeli hagyományra megy vissza (ÖM. 10. Bp. 1962. 228).

Bernáth egy boszorkányper jegyzőkönyvéből idézi a következőket: „ha meggyogytod Isten engem úgy segillyen, *sem fűnek sem fának nem mondom*” (i. m. 230). Szerinte itt a *sem fűnek sem fának* nem ’senkinek’ jelentésű, hanem a beteg hozzátartozóit kéri arra, hogy a gyógyítást a füveknek, fának „el ne mondják, mivel azok elárulhatják a nekik megsüggött titkok azoknak, akiknek hatalmában áll őket szóra bírni” (i. m. 231). A tágabb szövegkörnyezetet tekintve úgy látom, hogy itt a *sem fűnek sem fának* inkább ’senkinek’ értelmű. Az idézett mondat így folytatódik: „kire felelt így Farkas Györgyne ezt mondván, hamis a Lelketek mert mindgyárt ki kiáltjátok, a Fatens ujjobban hitivel pecsételte, hogy *sem fűnek sem fának nem mondana* csak gyógyitaná meg” (Schram: Bosz. per. 2: 322). Később a különösnek tűnő gyógyulás után a tanú felelősségre vonta Farkas Györgynét, mivel a betegség okozásával szintén őt gyanúsította, s az — úgy mond — ezt nem is tagadta. A tanú aztán másoknak (szerintem nem a füveknek és fának) is elmondta az esetet, Farkas Györgyné hitszegőnek nevezi: „valya ezen Fatens hogy valahol úton útt félen, emberek előtt találta Farkas Györgné Feleségüstül ez Fatenst hamis hitüknek kiáltotta így mondván, hamis lelkük vattok lám ki kiáltottátok hogy meg gyógyítottam az Feleségedet, de tudva meg nem gyógyítottam volna” (uo.). A *kikiált* jelentése e helyeken ’proclamo, ausrufen’ (vö. NySz.). A Bernáth által párhuzamként említett másik mondat — 1746: „én meggyógyítanám, tsak hogy a *Földnek se mondjátok* . . . mert már egyszer megnyújtottak” (i. m. 230) — szintén érthető úgy, hogy ’senkinek se mondjátok’. Ennek az adatnak nem tudtam utánanézni, mert a lelőhely megadása téves. Ugyancsak helytelen a forrásjelzés egy 1742-ből való példában, amelyben — feltehetően egy boszorkányhoz — a „*füvek fák megh szólamlottak*” (i. m. 231). Megjegyzem még, hogy egy, az MNGy.-ből vett adat nem a 9., hanem a 7. kötetben van, s már O. Nagynál is szerepel (MNY. 49: 423). Marót Károly cikke meg az MNY. 5. kötetének nem a 135., hanem a 35. lapján olvasható.

A világirodalomban, a folklórban is igen gyakori, hogy a szerző, az egyik szereplő elbújdosik az erdőbe. Ott pedig nemegyszer a fának, füveknek, a kösziklákknak beszéli el fájdalmát. Igaz, hogy ez a panaszkodás olykor, és főleg az igen régi időkben kapcsolatban lehetett ősi hiedelmekkel, én mégsem vonnék le ebből a tényből olyan messzire menő következtetéseket, mint Bernáth. Az erdő természetszerűleg alkalmas hely a rejtőzködésre, a magában bújdosó pedig, emberek híján — különösen a képzeletben, az irodalmi alkotásokban — miért ne kesereghetne az erdőben található dolgoknak. Szánni való helyzetét még csak jobban kiemeli, hogy a lelketlen fákhöz fordul, s az élettelen, mozdulatlan köveket kell „meglágyítania”. A latinban és a németben is ismert olyan kifejezés, amely a kövek panasszal való megindítására vonatkozik: *moturaque duros Verba queror silices* (A. Otto: Sprichwörter der Römer), illetve *es hätte einem Stein erbarmen können* (Halász: NémMSz.).

A humanista szerelmi költészetnek jellemző fogása volt a szánalomkeltés és a túlzás (Eckhardt: Balassi tanulmányok. Bp. 1972. 183–8, ue. IrtörtKözl. 23: 181–185). Az ókori idill, az ennek feltámasztásaként született reneszánsz pásztordráma eszményítettén ábrázolt szereplőit természeti környezetbe helyezi. A pásztorkjáték „óriási,

századokra kiható költői modort indított meg, mely különösen a rokokóban virágzott, mesterkelt finomkodó formában” (IrLex. 2: 448). A magyar irodalomban a fáknak, kőszikláknak való panaszkodás tudtommal először egy pásztorjátékban, Balassi Bálint 1589-ben szerzett „Szép magyar komédiájá”-ban fordul elő: „Mi dolog társ, Credulus, hogy itten keröl mind az te *síralmíddal zengenek* széllel az vadon erdők?” (B. B. összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. Bp. 1974. 180; a többi lapszám is e kiadásra vonatkozik.); „De majd ez *kőszálnak panaszkodom* énekemmel: | Oh magas *kősziklák*, kietlenbe nőtt *fák*, kik nagy szerelem tüzén | Igaz bizonságim vattok, mert *kínaim tudjátok* szinte mint én, | Ki látta világon, hogy így nyomorogjon más mint én, veszett szegén? | EKHÓ: ÉN.” (207, 1. még az „Egy útonjáró szerzette ének . . .” c. verset a 104. lapon); „Mit tagadod, ha még az *ágak, fák, kövek* is tudják minden álnokságidot?” (210); „Az mint látom, még a *füvek s virágok* is *kikiáltják* az én nagy szerelmemet” (210); „ó ti magas *fák, kik sokszor hallottátok* az én *keserves sírásimot*, kiken az én gyilkosom Julia csak mosologott, ti legyetek mostan is az én testamentumomim, s ti legyetek bizonságot mind ő előtte s mind más előtt az én szörnyű halálomról, mely halálomnak keserves okát ím fel is jedzem egy fiatalra” (220) stb.

Balassi drámája az olasz Cristoforo Castelletti pásztorjátéka, az „Amarilli” (1587.) alapján készült. Castellettinál a megfelelő helyeken a völgyeknek, a remetéknak, a hegyeknek és lankáknak, az üreges szikláknak, a ligeteknek panaszkodnak, a csalárd dolog a szikláknak és ágaknak is nyilvánvaló, a szerelmes belső tüzét pedig a füvek és növények sem tudják titkolni (l. Misianik—Eckhardt—Klaniczay: Balassi Bálint Szép magyar komédiája. IrTörtFüz. 25: 108, 117—8). Bellaiusnál, egy humanista latin költőnél a szerelmes könnyeitől a „kemény sziklák is sóhajtoznak” (Eckhardt: Balassi tanulmányok. 184, uő. IrTörtKözl. 23: 181). A negyedik s talán a harmadik Balassi-idézetben feltehető ugyan népi babonáság nyoma, világos azonban, hogy a drámában sokkal inkább irodalmi sablonok átvételéről és alkalmazásáról van szó. Többnyire ugyanez mondható Tolnai Vilmosnak (MNY. 5: 290—1) és Bernáthnak a népköltészetből, Faluditól, Dugonicstól, Csokonaitól és másoktól vett s még bőven szaporítható példáiról, néhány adatukban pedig szerintem a *fű-fa* ’minden’ jelentésű. Balassi, amikor a fákat halála tanúja szólítja, szöveget vés beléjük, s még költői fogásként sem gondol arra, hogy azok majd előszóval értesítik Júliát. „Az egy úton járó szerzette ének” bevezetőjében a visszhangról megjegyzi, hogy ezt a „régí bölcs vesszserző Deákok tündér Asszonak hirdették lenni s Erdők között lakni” (104). Ő azonban tisztában van vele, hogy „az Ekhó semmi nem egyéb ugyan valóban igazán” (uo.) csak olyan hangosság, amely palotától, erdtől vagy egyéb hangos helytől felel az ember szózatjára. A költő tehát racionálisan gondolkodik, a hiedelmeknek nem ad hitelt. Mellekesen említtem, hogy a görög mitológiában Ekhó szerelme, a saját tükörképe után reménytelenül epedő Narkisszosz egy forrás mellett szintén a fáknak sírja el bánatát (Trencsényi—Waldapfel: Mitológia⁵ Bp. 1963. 141).

A *fű-fa* összetétel kialakulásához, de elterjedéséhez is nyilván hozzájárultak a szó fonetikai és szemantikai jellemzői. Egyrészt az alliteráció, a két azonos felépítésű szótag, s talán a hangrendi ellentézés okozta előnyös hangzás. Másrészt pedig az, hogy a *fű-fa* összefoglaló összetételnek és poláris kifejezésnek is felfogható: az egyszerű ember szemében a fű a legkisebb, a fa pedig a legnagyobb növény (O. Nagy: MNY. 49: 420—1). A jelentéstani kötődést érintkező kapcsolatot is erősíti, a fű és a fa rendszerint együtt fordul elő. A két szó az eredeti jelentésben is a legkülönbözőbb mondatokban állhat egymás mellett. Hirtelenjében az alábbiak jutnak eszembe: „csörgető fekete tücskök | zaja dicséri most | *fűnek* és *fának* | jó örömét! . . . mi vagyunk most a *fű*, | a *fa*, a part, az öröm is” (Radnóti: Tavasz szeretői verse); „Újra kihajt *fű, fa, virág*” (Fazekas Anna: Öreg néne özikéje.⁶ Bp. 1969. 12.); „Csupa virág ez a világ, | Jó barátaim a *füvek*, a

fák . . . Megvigasztalnak a *füvek*, a *fák*” (Farkas Ferenc „Zeng az erdő” c. operettjének szöveggönyve. Bp., 1956. 34).

A *fű-fa* gyakoriságánál fogva valóban bekerülhetett olyan kifejezésekbe, amelyekben korábban egyáltalán nem, vagy pedig csak elő-, illetve utótagjával szerepelt (Bernáth i. m.).

Szavunkkal és a vele alakult kifejezésekkel kapcsolatban én lényegében O. Nagy magyarázatával tartok, amelyet a TESz. is elfogad. Nagy erőssége ennek az eredeztetésnek, hogy a magyarból és más nyelvekből ismerünk hasonló összetételeket: *eget-földet*, *boldog-boldogtalan*, N. *ít-nap* 'egész nap', zürjén *tšuzjés puis-turjiniš* 'fából-füvből létrejött lény (ember)', votják *piš-pujos-no turjimos* 'növények' (tkp. 'fák és füvek') stb. (Fokos: Nyr. 62: 32; O. Nagy: MNy. 49: 420–1). Ide vonható még a finn *jutella/puhua puuta/puita (ja) heinä/heinä* 'fűt-fát összebeszél, hetet-havat összehord' (Nyksuomen Sanakirja; Papp: FinnMSz.). A finnben a kifejezés szó szerinti értelme 'fát, fűvet beszél'. Mindezek ellenére elképzelhetőnek tartom, hogy néhány a *fű-fa* szóval alakult szólás születését, megmaradását résztényezőként az említett mitikus, babonás hiedelmek, azok nyomai szintén segítették. De az, hogy kifejezéseink közül akár csak egy ezeken alapult volna (jelenleg) nem bizonyítható. Szólásainktól függetlenül sem lenne azonban érdektelen ezen a területen további tanulmányokat végezni, természetesen — mivel időben igen messzire is vissza kell menni — rendkívül óvatosan és körültekintően. Bernáth cikkének az érdemét abban látom, hogy a kutatás számára jónéhány hasznos adalékot nyújtott, s újra felhívta a figyelmet az említett kifejezések esetleges mitikus kapcsolataira.

Végül két megjegyzés. A *fű-fa* szó irodalmából Tolnai cikkére (MNy. 5: 289–91) mindenképpen hivatkozni kellett volna, ő hetven évvel ezelőtt részletes kifejtésben a Bernáthéhoz hasonló nézeteket vallott. Nem tudom, miért nevezi Bernáth a csuvasokat rokonaiknak (i. m. 230).

Minden követ megmozgat, fűt-fát megmozgat. E 'minden eszközt, módot felhasznál valamely cél érdekében' jelentésű szólásokat Bernáth Béla szintén régi babonából eredezteti. Egy példát hoz is arra, hogy „bizonyos bajok ellen szokásban volt valamely fát megmozgatni” (Nyr. 99: 231). Végső soron a fához és a kőhöz itt is mint összütlőkhöz folyamodtak. Ezeknek az idiómáknak egyszerűbb és valószínűbb magyarázatait adhatjuk. A Bernáth által idevont angol *to leave no stone unturned* 'minden követ megmozgat' kifejezést, amelynek korábban *move/roll/turn every stone/all stones* alakjai is voltak (OxfEnglDict), James Main Dixon gyűjteménye, az „English Idioms”²⁵ (London, 1946) szerint Euripidésztől (i. e. 485. ? — i. e. 406) vették át. A szólás legjobb tudásunk szerint először nála, a Héraklidák 1002. sorában fordul elő: *πάντα κινήσαι πέτρων*. Csengery János így fordítja: „. . .nem kellett nekem | Kit atyjukkal való viszályomért ezek | Gyűlöltenek, megmozdítom minden követ, | Számúzni, ölni? Vetni mindenféle eselt?” (Euripides drámái. Bp., 1915. 2: 102). Kifejezésünk és változatai más klasszikus szerzőknél is megtalálhatók. Használja például Platon (Nomoi 843a), Zenobiusz proverbiumgyűjteményében (i. u. II. század) szintén megvan (I. Henry George Liddell and Robert Scott: A Greek-English Lexikon. 9. bőv. kiad. Oxford, 1973. 1049, 1398). Ifjabb Plinius egy levelében (I, 20, 15–16) a latin szövegben a szólás görögül áll: „omnia perempto, omnia experior, *πάντα denique λίθων κινῶ*,” (magyar átültetésben: „mindent megvizsgállok, mindenhol megpróbálkozom, egyszóval *minden követ megmozgatok*.” L. Ifjabb Plinius: Levelek. Bp. 1966. 46).

Az idiómával részletesen foglalkozik Erasmus: „*Omnem movere lapidem Πάντα λίθων κίνει*, azaz *Mozgass meg minden (egyes) követ*, ne hagyj semmit megkísérletlenül. Az adagium keletkezéséről többnyire ezt a történetet mondják: Miután Xerxes haddal támadt a görögökre, s aztán Szalamisznál legyőzték, maga ugyan visszavonult, de Mardo-

nioszt hátrahagyta, hogy nevében tovább folytassa a háborút. Ám amikor ő is kedvezőtlen kimenetellel csatázott Platainánál, s elűzték, az a szóbeszéd terjedt el, hogy Mardoniosz azon a helyen, ahol sátra állt, roppant kincset hagyott a földbe elásva. Az ez iránti reménységtől csábítva a thébai Polükratész megvette e földterületet. Sokat, s sokáig kereste a kincset, de semmire sem jutott. Ekkor tanácsot kért a delphi jóshelytől, hogyan találhatná meg a pénzt. Apolló e szavakkal válaszolt: *πάντα λίθον κίνει*, azaz *mozgass meg minden (egyes) követ*. Amint ezt megtette, a szóbeszéd szerint nagy halom aranyat talált. Mások azon a véleményen vannak, hogy e metaforát azoktól vették, akik a tengerparton rákot szednek. A rákok ugyanis többnyire a (szikla)kövek alatt rejtőznek. Ezeket mozgatják meg az utánuk kutatók. Az adagium így is előfordul: *πάντα κινήσω πέτρον*, azaz *meg fogok mozgatni minden követ*, azaz mindent meg fogok kísérelni. Euripidész minden megtörtént értelemben írja a 'Héraklida'-ban: *πάντα κινήσει πέτρον*. . . . Szent Vazul (Baziliusz, i. u. IV. század) az utódokhoz így ír: Hogy erre az útravalót összegyűjt-sük, ahogy mondani szokás, *minden követ meg kell mozgatnunk*. Talán erre utal Theokritosznak ez a mondása is a Pásztor költeményekben: *καὶ τὸν ἀπὸ γραμμᾶς κινεῖ λίθον*. [6.18; 'a vonal melletti követ is megmozgatja'] (Erasmus: Adagiorum . . . Basileae, 1533.).

Az Erasmus előadta történet, illetve legenda már olvasható Zenobiosz említett munkájában és az i. u. 1000 körül keletkezett Szuidasz (Szuda)-féle görög lexikonban, az utóbbiban a rákok gyűjtőire való utalással együtt. A magyarban és más modern nyelvekben főleg Erasmus gyűjteménye terjeszthette el a szólást. Innen vette Baranyai Decsi János 1598-ban megjelent Adagioruma is: „*παντὰ λίθον κινεῖν*. *Omnem mouere lapidem*. Minden módon meg kisírteni. *Omnem rudentem mouere*. *Omnem iacere aleam*, *idem*. *Minden követ mozgatni*” (1369. közm.). Geleji Katona István 1645-ben így használja a kifejezést: *minden követ megmozgata* (Titk. 11: NySz.). Erdélyi János (Közm.) ugyancsak utal a latin megfelelőre: „*Minden követ megmozdít*. — *Omnem move lapidem*.” A magyar szólást Margalits szintén a latinból való átvételnek tartja (NyK. 29: 326). Kifejezésünk például a németben is él: *alle Steine bewegen* 'minden követ megmozgat' (Germanizmusok.³ Szerk. Nádor Gabriella. Bp., 1971.).

A klasszika-filológiai szakirodalom vizsgálatát még lehetne bővíteni, ezt a munkát remélhetőleg majd az enyémnél avatottabb kéz végzi el. Az eddigiekből is világos azonban, hogy a magyar szólás egy ismereteink szerint görög eredetű és innen a (középkori) latinba átkerült nemzetközivé vált idióma irodalmi átvétele. A magyarra esetleg a német megfelelő szintén hatott. A görög kifejezést Henry George Liddell és Robert Scott említett műve proverbiumnak tartja (1049, 1398). A lexikon a *λίθος* 'kő' szónak a 'piece on a draughtboard' (kissé szabadon: 'dominó, figura a játéktáblán') jelentését is megadja, s a *πάντα λίθον κινεῖν*-t ebből származónak jelöli. Ezek szerint szólásunk a *περτεία* vagy *περσεία* nevű deszkajátékból, ostáblajátékból magyarázható. „Ezt mezőkre osztott deszkán (mint a mai ostábla) kövekkel játszották, s a mi sakk- vagy malomjátékunknak felel meg . . . E játékokról nincs bővebb tudomásunk, csak annyit tudunk, hogy a cél az ellenfél köveinek körülzárása vagy elvétele volt; ha pedig egy kő két ellenséges kő közé került, elvétetett. Rómában kétféle ilyen játékot ismertek . . .” (Ókori Lexikon 1: 1005). Eusztathiosz (XII. század) az „Odüsszeia-magyarázatok”-ban így ír az ostáblajátékról: „Ostábla kő öt volt, s ezekkel öt vonalon játszottak mindkét félen . . . Közöttük húzódott a középső vonal, melyet *szent*-nek neveztek, amint azt már fentebb említettük, minthogy a vesztő fél utoljára ezen indul. Innen ered a szólásmondás, hogy a *szenten levőt mozgatja*, ti. a követ, amikor már reménytelen a helyzet, és végső segítségre van szükség” (Régi görög hétköznapiok. Szerk. Ritóók Zsigmond. Bp., 1960. 128). Kifejezéseink tehát a görögben kezdetben azt jelenthették, hogy a játékos minden követ megmozgatva, mindent megpróbálva törekszik célja felé, az ellenfél legyőzésére. Az Eras-

musnál olvasható Theokritosz-idézet szintén erre mutat. Ez Liddell és Scott szótára szerint proverbium, amely azt jelenti, hogy valaki az utolsó lehetőséget is megpróbálja (359). Tegye Imre figyelmeztet rá, hogy a Theokritosz-sort Vétesy Dezső ekképp ülteti át: „Attól fut, ki szeretné és akit ő szeret, őt nem, | *Megmozdít minden követ érte*”. Módy Mihály pedig a fordításhoz fűzött magyarázataiban megjegyzi, hogy a *περτεια*-játékban a középső vonalon levő kavicsot csak a legnagyobb szükségben volt szabad elmozdítani, s innen van a közmondás, melyre a költő céloz (A görög bukolikusok költeményei. I. köt. Theokritosz valódi alkotásai. Bp., 1939. 103). Az, hogy egy játék köréből átvitt értelmű szó vagy szólás keletkezik, könnyen elképzelhető, az ógörögtől a modern nyelvekig számos példánk van erre: (*meg*)*kockáztat*, *kockára tesz* stb. „A esontkockázást és a. ostáblázást már a homéroszi korban is ismerték, s népszerűsége később csak nőtt” (I. Ritoók i. m. 117, 128, 129).

A 'minden követ megmozgat' jelentésű idiomákkal kapcsolatban egy másik magyarázatot is felvetnék. Ez a görög eredeti esetében az előzőnél kevésbé valószínű, a szólásnak legalábbis a modern nyelvekben való meggyökeresedését azonban jobban megvilágítja. Később kifejezésünket bizonyára nem hozták összefüggésbe a (hajdani) társasjátékkal, már Zenobiusz is másfajta magyarázatot ad. A szólás szerintem inkább olyan kifejezések rokonságába vonódott, amelyekhez a magyar *fút-fát megmozgat* is tartozik, s amelyek főleg különböző munkatevékenységeken alapulnak. Sőt idiománk egyes változatai esetenként és esetleg közvetlenül is ezekből a tevékenységekből származtathatók. Például a föld művelésekor, építkezéskor, erdítések védelmekor, gyümölcszedéskor, valamint virtusból, sportból gyakran mozgattak meg köveket, fákat. S aki nagy és sok követ vagy fát megmozgatott, megforgatott, az nyilván erőteljesen törekedett célja felé. (A *fút-fát megmozgat*-ba a fű vagy utóbb analógiásan hatolt be, vagy pedig a szólás már eredetileg a 'minden' jelentésű *fű-fa* összetétellel alakult.) Elgondolásomat a következő kifejezésekkel támogatom: *nagy követ hengerget* 'nagy munkába kap' (Dugonics: Péld.); *nagy követ mozdít* (Ballagi: Péld.); *nagy követ mozgat*; *nagy fát mozgat* 'nagyot akar kivinni' (Erdélyi: Közm., vö. még CzF.); *nagy fát mozgat, nehezen bír vele* 'ua.' (Ballagi: Péld.); *nagy fát mozgat, nem bír vele* 'ua.'; *nagy fát ráz, nehezen kapja gyümölcsét* (Dugonics: Péld., vö. még CzF.); *követ feszeget* 'valamilyen ügyet feszeget' (Megy: Dial. [11]). A fenti mondásokat — a legutolsó kivételével, amely Fekete Csaba szíves közlése — Margalittól (Közm.) vettem. Ezek közül a kifejezések közül többen szintén feltehetőek irodalmi hatások, a 'sziklát hengerget', azaz 'befejezhetetlen, haszontalan munkát végez' jelentésű görög és latin szólások például a Sziszüphosz-mondára mennek vissza (vö. Erasmus i. m. 143). Jól látható azonban, hogy kifejezéseink általában a munka során szerzett tapasztalatok megfogalmazói. Mint ahogy nyilván ilyen a görög *πάντα κάλων σείειν* 'minden hajókötelet megmozgat, mindent megpróbál' és latin megfelelői az *omnem rudentem movere, omnem funem movere* 'ua.', amelyek az ógörög szerzőknél való előfordulásaik szerint is a hajózás gyakorlatából származnak (I. Erasmus i. m.; ide vonható a magyar *minden kötél szakad is?*!). Az angol *to set (put) a stone rolling* 'olyan dologhoz kezdeni, amelynek előre nem látható, többnyire szerencsétlen következményei lehetnek' (OxfEnglDict.; tkp. 'követ ęörgésnek indítani') szólás szintén mindennapi tapasztalatot tükröz: a lefelé hengeredő kőnek nemigen lehet kiszámítani az útját.

Fejtegetéseim végén jelentős és önzetlen segítségéért szeretnék köszönetet mondani Németh Béla barátomnak. Számos ókori előfordulásra és Decsi adatára ő hívta fel a figyelmemet, s ezek felhasználásában szintén nagy segítségemre volt. Lehetséges, hogy klasszika-filológiai szempontú bővebb elemzésben Németh Béla szintén foglalkozni fog a szólással.

A. Molnár Ferenc

Ismét a Biberésről. Talán nem tanulság nélkül való, hogy ezzel az — egyelőre — páratlan helynévvel és magyarázatával, névfejtésével többször, ismételten foglalkozunk (Incefi MNy. 59: 68—71, Lőrincze MNy. 64: 47—51, Incefi MNy. 65: 58—62, Péter Nyr. 96: 230—1, Reuter Nyr. 97: 354—5). Igen nagy tanulságot rejt, különösen akkor, ha azt látjuk, hogy hazai és külföldi írásokban, szinte megfellebbezhetetlen határozottsággal döntenek egy-egy, a Kárpát-medence nyelveit érintő névfejtés kérdésében. Incefi — akinek kedvelt munkaterülete volt a helynevek rendszerezése, tipologizálása — maga is érezte a helynévfejtés nehézségeit, s erre rá is mutatott, éppen *Biberés* helynevéünkkel kapcsolatban (MNy. 65: 59). — Csak az aprólékos, gondos, körültekintő — és nem utolsósorban összehasonlító anyagon alapuló névfejtés a megnyugtató. A történeti névanyag — lehetőségig teljes — összegyűjtése pedig elengedhetetlen feladat. A más módon tett megállapítás mindig kételkedést hagy az olvasóban. Így érezte Lőrincze Lajos is, amikor kételkedéssel fogadta Incefi Géza magyarázatát. Kételkedésének leg súlyosabb érve, hogy a helynévmagyarázat művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti, sőt jelen esetben a paprikatermesztési feltételeket sem elégtette ki, mert nyíltan kimondja, hogy „afelé hajlok, hogy ezeknek a területeknek a talaja talán sohasem is volt alkalmas paprikatermelésre” (MNy. 64: 50).

Úgy látom, hogy megállapításával helyesen kereskedik, mert meggondolását alább tételesen is adatokkal támogatja. Most azonban kezembe került egy olyan adat, amely eleve kizárja, hogy a megnevezett területen valaha is paprikát termelhettek volna. Eperjessy Kálmán — a II. József-féle és más régi magyar térképek és földleírások ismert kutatója — közzétette „Csanád megye az első katonai felvétel (1782—1785) idején” című dolgozatát (A makói múzeum füzetei 7.), amelyben az említett térképek fontos tartozékából (Militärische Beschreibung von Hungarn) betűhíven közli a Csanád megyére vonatkozó részt. Ebben Földeák községnél — amelyhez az akkori Lelei pusztá is tartozott — a következőket találjuk: „Die Budiday Tisza, Kerkeny und Lely Szik, dann Biberes Ludos, so nur überhaupt einen grossen Teich ausmachen, sind durch die all fröhjähriige Überschwämmung der Maros und Theys, besonders aber durch die Theys-Arm, so sich Borgany nennt, und der abermalen durch einen Canal, so die neue Theis genannt wird, und von Vasarhely herabkommt, mit Wasser überhäuft und formiret worden, diesen trocken auch in Winter sehr selten, bey Badiday und Lely-Szik ist solcher 3 Klafter tief. Der Genes[!] Szek ist ein Teich, so mit dem Morast zugleich austrocknet” (Eperjessy i. m. 12).

A németes leírás és helyesírás, és a kiadó előtt ismeretlen helynevek esetleges hibás olvasatának feloldása lehetővé teszi valamennyi említett helynév pontos azonosítását, annyiból is inkább, mert Incefi „Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)” című munkája (Bp., 1970.) 1852-ből egy jó térkép vázlatot is közöl, amely kitűnően összevethető Eperjessy említett munkájában közölt II. József-féle felvétel megfelelő (Coll. XIX, sectio 29) lapjának azonos részével. Ami pedig igen fontos, ezen 1783—5 között készült felvétel jóval ősbibb vízrajzot tüntet fel.

Fejtsük meg a helyneveket! A térkép teljesebben adja őket, mint a leírás. Incefi viszont csak a leírást használta (I. m. 268, rövidítések), míg Eperjessy a betűhív kézirat magyar fordításához a térképet nem értékesítette. Így — a helynévzavar — könnyen feloldódik: „Die Budiday Tisza, Kerkeny und Lely Szik, dann Biberes Ludos” értelme a következő (teljes térképi nevek segítségével) „Die Batidai Szik, Tisza Szik, Keskeny Szik und Lelei Szik, dann Biberes Szikja, Ludos Szikja”, azaz magyarul „A Batidai sík, Tisza sík, Keskeny sík és Lelei sík, majd a Biberes síkja, Ludas síkja együttesen egy nagy tavat alkotnak.” Nyilvánvalóan az ismétlődő *sík* ’sima, nád, bozót nélküli vízállás, tó’ (Incefi i. m. 218 nyomán) szót a katonai leírás készítője csak egyszer írta le, azt is hibásan *szik*-nek. Saját feljegyzésem szerint a térképen két esetben Batidai és Tisza

nevek után a *Szik* szóban a *z* utólagos betoldás, s megjegyzem, vajon a Tisza nem elírás-e **Tiszta* helyett, amely név lápos — nádas területen gyakori, s mindig nyílt, nádmentes 'tisza' vizet jelent. A leírásban és térképlapokon is a Tisza mindig németül (*Theifs*, *Theys*, *Theys-Arm*, *Teifs*, *Teiss*) vagy latinul (*Tibiscus*) szerepel.

A *szik* (nyelvjárási *szik*) 'szikés terület' (Inczefi i. m. 220) előfordulása területünkön kétséges. Az egyetlen *Szék* adat is falurészt jelent, míg az ismeretlen fekvésű *Széki híd* és *Székpart* helynevek inkább már az ősi jelentésre 'láp, mocsár' mutatnak.

A felsorolt helynevek — és a térkép rajza — azt mutatja, hogy valamennyi egymásba érő nyílt víz, a *Biberes sik*-jával együtt. E térképi nyílt vizeket a *Karaszos rét* és *Ludas rét* öleli, amelyben a *Genes szék* [o: *Gencs sik*, vö. Inczefi i. m. 169] kis nyílt víz (tó). A katonai leírás szerint a Maros, Tisza és különösen a *Porgánytorok* (= *Borgany*) tavaszi ismétlődő kiömlései miatt vízzel telítődnek. A *Batidai* és *Lelei sik* 3 öl mélyek. Nyilvánvaló, hogy e környezetben a névadáskor paprikatermesztésről szó sem lehetett!

Az Inczefitől említett *Bibereshát* a II. József-féle felvételen még *Ludas Rét*, a földéaki úttól északra. Ez úttól délre találjuk az egyetlen, földművelésre mutató nevet: *Gencs Gärtlers* [o: *Gencs Gärtlers*].

Miről lehet itt szó? A névkörnyezetet hívhatjuk segítségül. *Kárászos rét*, *Ludas sik* (*Ludas rét*, *Ludas tó*), *Gencs sik* nevek az állatvilágot őrzik. A kárász hal (tájnyelven gyakran *karász*), a lúd itt vadludat jelent, míg a *gencs* Tápén 'üstökösgém' jelentésű (Inczefi i. m. 168, SzegSz. I: 503 nyomán). Inczefi madárnév-magyarázata (családnév > madárnév) névadási törvényszerűségeinknek nem felel meg, ez éppen fordítva szokásos (*Cinege*, *Lüdüge*, *Varjú* stb. családnevek). A *gencs* szó összetevendő a SzegSz. *gemecs* szavával! Igen valószínűnek látom, hogy e névkörnyezetben a *Biberes* (~ *Biberés*) név is valamely jellemző állatnevet őrizhet. S ez esetben gondolhatunk az általam felvetett *piper-vöcsök* 'kis búvár' Csongrád megyéből közölt vízimadár-névre (Nyr. 97: 354).

Helynévgyűjtőink — véleményem szerint — Eperjessy Kálmán — sajnos még csak kéziratban levő — igen értékes forráskiadványát kiválóan használhatnák, s névfejtéséknél együttesen mind ezt, mind a II. József-féle felvétel megfelelő lapjait forgatni kell. (Más irányú munkám során a Szeged-környéki lapokat mind feldolgoztam, s meglepéssel tapasztaltam, hogy Inczefi Géza — előttem ismeretlen okból — a II. József-féle felvétel lapjainak névanyagát csak válogatva közli — hiányoznak például *Krallerhegy* 1855 (1783: Klaler Coll. XVII, Sectio 32), *Kovázdai rét* 1844 (1784: Kovazdi Rét Coll. XIX, Sectio 29), *Csamangóhegy* 1840 k. (1783: Tsomango Coll. XVII, Sectio 32 — térképileg nem azonos helyen!), — 1783: *Siplak* (Coll. XVII, Sectio 32) teljesen hiányzik (NytudÉrt. 22. sz. 87. lap), pedig ez az adat a nyitja a Győrffytől keresett *Széplak* falunak (I: 872), stb.). Azután éppen a *Biberés* névvel kapcsolatban derült ki, hogy említett, Makó környékének neveit tárgyaló munkájában nem is hasznosította őket. Ha a II. József-féle felvétel térképlapjait összeveti az általa használt leírással és az 1852. évi térképpel, bizonyára nem ragaszkodik eredeti elgondolásához.

Ki kell térnem néhány szóban Inczefi magyarázatában nagy szerepet játszó *bibörél* 'ujjai között morzsolgat' (MTsz. nyomán) és a Penavin Olga közölte kórógyi *bibörget* 'a hüvelyk- és mutatóuj között sodor' igékre, kifejezésre is.

Jóval Inczefi dolgozatának megjelenése előtt már Kniezsa István állástfoglalt e szavak eredetében, s a *babrál* szócsaládjába utalta azokat, ugyanezen szócsalád *papirkál* ~ *paprikái* tagjaival együtt. A SzLJsz. I/2, 589—90 lapjain tárgyalja őket kimerítően, s rámutat arra, hogy az esetleges szláv eredet kérdésében döntő lenne az, ha szláv nyelvtörténeti szótárak segítségével az ide vont szláv szavak régisége kimutatható lenne. A jó évtizeddel újabb TESz. I: 211 még inkább a magyar eredet mellett foglal állást, a magyar alakváltozatok nagy gazdagsága miatt.

A *babirkál* (már 1587-ben!) ~ *papirkál*, *babrikál* ~ *paprikál* alakváltozatok (Kniezsa és TESz. nyomán) arra mutatnak, hogy a felvetett *páper* (vöcsök) név első tagja, *páper* > **páperés* összevethető a **biber* > *biberés* változattal, amelyből feltevésem szerint a Maroslele határában élő *Biberés* helynév származik.

Reuter Camillo

Telhetetlen papzsák. Az eddigi magyarázat szerint a szólás egy bizonyos népmesei *telhetetlen* vagy *feneketlen zsák* s a papok telhetetlenségére utaló *pap zsákja* szókapcsolat összekeveredéséből származott (O. Nagy: *Mi fán terem?* 255). Nincs azonban bizonyítva, hogy a pap zsákja, mellyel az *inexplebile doliumot* (megtölthetetlen hordót) fordították (1767. PPBl) valóban a papok telhetetlenségére vonatkozott volna, s O. Nagy is időzjelbe tette azt az állítólagos zsákot, melybe szerinte az egyházi adó folyt. Tudomásom szerint a telhetetlen papzsákon a régiségben egészen mást értek.

Csokonai egyik jólismert versében, a „Miért ne innánk” című bordalban találjuk ezt a sort: „Vigadj öcsém! ma holnap | *Zsákjába dughat a pap*” (ÖM. 1: 58). Ami annyit jelent, hogy 'maholnap elérhet a halál'. Egy birtokban levő, 1826-ból keltezett daloskönyv ugyanezt a zsákot telhetetlennek nevezi: „Vigan barátim katzagjuk ki a gondot, | Vigan fordítsuk szájára a hordot, | Majd elég időnk lesz az agodásokra, | *El nyel az Papok telhetetlen zsákja*. || Mig az ember Ifiu töltse vigan életét, | Hadja vén korára az kedvetlenség terhét” (Halasi Dallok 27. sz.). „Elnyel a *papok telhetetlen zsákja*” a. m. 'eljön a halál' vagy pontosabban 'elnyel a sír'.

Dugonics ugyanezt a zsákot a barátok zsákjának nevezi s ugyancsak az elmúlással hozza kapcsolatba: „A barátok zsákjába jutott” vége' (Margalits idézi Dugonicstól). E zsák is telhetetlen: „Telhetetlen, mint a barátzsák” (O. Nagy: MSzól. b-369).

A papok és a barátok zsákja mellett a papok erszényének is halál a jelentése: „Papok erszényébe került” 'meghalt' (I. m. p-119); „Hova üljek? — *Úlj a pap erszényébe*” 'halj meg' (MTsz. *pap* a.).

Vajon hogy jutott a papzsák, barátzsák, pap erszénye ehhez a különös jelentéséhez? Nyilvánvaló, hogy a halottat nem tették zsákba, nem teheték a barátok zsákjába, s különösképpen nem a papok erszényébe. E szavakat nem is tulajdonképpen, konkrét jelentésükben kell értenünk, hanem egy átvitt, jelképes értelemben, s ebben mind a három fogalomnak ugyanazt kell jelentenie. Nézzük meg előbb a *zsák* és az *erszény* szavakat. E szavaknál meglepő jelenségre bukkanunk. Legjobb tudomásom szerint e két szónak csak egy képes jelentése van, és az erotikus. Idevágó gyűjtésem szerint a *zsák* is, az *erszény* is az anyaméhet, illetve a vaginát jelképezi. Közismert a „teli van a *zsákja*” 'viselő's' (Nyr. 9: 31; NyF. 37: 57; OrmSz. *zsák* a.), melyre régi nyelvi adatunk is van: „talán *vagyon valami az zsákban* és azért izente Vinnai Uramnak, hogy . . . immár hozzája megyen” (1633, TörtT. 1909, 425). Bendó Panna, a híres meretrix csak arra vágyik, „mint *telhessék farának zsákja*” (Rimay: ÖM. 1904. 336), vö. *a zsákot tölti* 'fajtalankodik' (Nyr. 10: 39); itt a *zsák* érintkezési átvittel a *zsák* száját, a vaginát jelenti.

Annak ellenére, hogy e zsákot töltik és tele van, egy más aspektusból nézve ugyane *zsák* telhetetlen és *feneketlen* is. Régi német anekdoták szerint „die Vosz kein Boden hat” (E. Fuchs: *Sittengeschichte, Renaissance* 247); „dreierlei ist *unersättlich* und die vierte, *die niemals spricht: es ist genug*, nämlich die *Öffnung der Gebärmutter* (Hexenhammer, E. Fuchs: I. m. 494); *bottomless pit* 'feneketlen gödör, cunus' (E. Partridge: *Dictionary of English Slang, pit* a.), vö. „der Pfaffensack hat keinen Boden” (O. Nagy: i. m. 254).

Ami az *erszény* szót illeti, erre vonatkozó adataim a következők: *erszény* 'női nemi szerv' (Ballagi: *Teljsz.*); *bugyelláris* 'ua.' (SzegSz.); *szép tarsolyka, pajkos kis tarsolyka* 'fiatal lány becézése' (Nagy Ignác: *Sobri* 32). A becézés gyakran a gyermekek nemi szervének nevével történik.

Eddig csak a *zsák* és az *erszény* erotikus jelentéséről volt szó, és nem a pap *zsákj*-járól. Ennek pedig ugyanaz a jelentése, ha feltesszük, hogy a *pap zsákja* 'vastagbél kezdete' (MNY. 38: 49), tehát nyilván 'anus' jelentése érintkezési átvitelrel került a 'vagina' jelentés helyébe. Hasonló jelentésetolódást az *erszény* szónál is találunk. „Húzd össze az *erszény* szíját”, mondják a szellentő gyermeknek (MSzól. e-625). Hasonlóan két jelentésű a *valag* szó.

Még mindig kérdés azonban, hogyan magyarázható az *elnyel a papok telhetetlen zsákja* szólásnak 'elnyel a sírgödör' jelentése (a „zsákjába dug a pap” is a. m. 'sírba dug'). Nem nehéz a magyarázat. A halott a sírban voltaképp az anyaföld ölébe, a föld méhébe tér vissza, tehát a *zsák* 'uterus'-ba. Ez a *zsák* telhetetlen, hiszen az anyaföld méhe sohasem telik be halottal. A *pap zsákja, pokolország sohase telik meg* (NyF. 34: 116) közmondásban is a pap *zsákja* és a pokol párhuzama éppen a pap *zsákja* fenti jelentésénél fogva logikus, hiszen azt jelenti, hogy 'mindig halnak emberek és mindig lesznek, akik a pokolra jutnak'. Hogy a halott eltemetését valóban úgy fogták fel, mint visszahelyezést az anyaföldbe, az újjászületést előkészítendő, az az etnológiában jól ismert tény. A felhúzott térdekkel, zsugorított testhelyzetben eltemetett halottal az embrió testhelyzetét akarták utánozni. A túlvilágra jutást sok nép és közte népünk is úgy képzelte el, hogy a haldokló egy szűk nyíláson keresztülvergődve jut el a halál és az újjászületés helyére (Ennek művészi feldolgozását lásd Tolsztojnál Iván Iljics halála c. művében). Göcsejben azt tartják, hogy a ravatalról fejjel előre kell kivinni a halottat, hogy úgy kerüljön a koporsóba, mint születésekor a világra (Gönczi: Göcsej 360). Igen jellemző ez a népi találós kérdés is: „Ki volt az, aki elsőnek megtörte öreganyja szüzességét?” Felelet: „Ábel, mert ő volt az első halott, akit eltemettek” (MNGy. 2: 361). Magyarázatul: Ábel öreganyja a föld, mert abból formáltatott Ádám, s a föld szűz volt mindaddig, míg a sírásással fel nem törték szüzességét! Ez a népi anekdota meggyőzően bizonyítja, hogy a sírgödört a nép azonosította a *zsák* és az *erszény* erotikus jelentéstartal-mával. Eddig tehát okfejtésünk, úgy vélem, elfogadható. Hátra van még a *zsák* és *erszény* birtokosjelzőjének, a *pap* illetve a *barát* szavak rejtett, ezoterikus jelentésének a tisztázása. Hogy e birtokos jelzők kapcsolatban állhatnak a *zsák*, illetve az *erszény* anatómiai fogalmával, azt már a *pap zsákja* 'a vastagbél kezdete' szókapcsolatnál láttuk. Egyébként még egy analóg esetet hozhatok fel. *Zsákban van* (MSzól. zs-16) 'bajban van' ugyanazt teszi, mint az „úgy vagyok, mint *pap a zsákban*” (Nyr. 5: 466) 'megszorulva', tehát 'bajban'.

A *pap* és *barát* anatómiai jelentésének ('férfi nemi szerv') magyarázata szótári adatok hiányában itt hosszadalmas lenne. Most csak utalok arra, hogy többféle penis alakú és funkciójú tárgyat (mint pl. a borsajtó nyomó peckét) hívnak *pap*-nak, s hogy az ilyen kiszólások, mint *fene a papodat!* (SzegSz.), *buta a papod!* (MSzól. p-87) is ezt a papot emlegetik. Egy már elkészült cikkemben azonban bővebben kifejtem ezeket a jelentéseket. E cikkhez ez annyiban tartozik, hogy a *pap* és *barát* erotikus jelentése jól illik a *zsák* és *erszény* hasonló jelentéséhez, sőt pontosabbá teszi azt.

Ami a *telhetetlen papzsák* mai jelentését illeti, nem nehéz a magyarázat. A papzsák eredeti jelentésének elhomályosulásával, mely minden valószínűség szerint először a néptől távolabb álló rétegek körében mehetett végbe, lehetővé vált két fogalom: a már közmondásszerű papi telhetetlenség és a telhetetlen papzsák fogalmainak az összekapcsolása. O. Nagy adatából tudjuk, hogy ez az összekapcsolás már Petőfi korában megtörtént (Mi fán terem? 255). E folyamatot csak megkönnyítette az a tény, hogy a telhetetlen *zsákot* jelzőként már régebben is vonatkoztatták emberekre. Mint ebben a példában is: 1792: „és aki csak szólni tud: egy paranda ('piszkos') s *telhetetlen fősvény zsáknak* kiálttya az Urat” (MagyJátékszin 1: 164).

Bernáth Béla

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. (A–C). Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 1228 lap

I.

Az utóbbi másfél évtizedben a magyar nyelvtudomány több alapvető fontosságú, a további kutatásokat is megalapozó, a kutatási lehetőségeket kiszélesítő művel gazdagodott. Megjelent „A magyar nyelv értelmező szótára” hét kötetben; megjelenés előtt áll „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak két utolsó, az V. és a VI. része; s 1976-ban nyomdába kerül „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak befejező, III. kötete.

Ezek mellé a nemzetközi viszonylatban is nagy elismerést aratott alkotások mellé egy újabb mű csatlakozott: a Kolozsvárott működő Szabó T. Attila „Erdélyi Magyar Szótártörténeti Tár”-a, melynek első kötete 1975 nyarán került ki a nyomdából. A tíz kötetre tervezett mű már terjedelmét tekintve is impozáns alkotás. S különös tiszteletet és megbecsülést vált ki minden szakemberben elkészülésének módja: nem munkaközösség hozta létre, mint a magyar nyelvtudomány említett három másik alkotását, hanem a szótár — hozzávetőlegesen — egymilliónyi adatát egyetlen ember, Szabó T. Attila gyűjtötte csaknem fél évszázados kutatómunkával, szinte kivétel nélkül erdélyi levéltári anyagból; s az első kötet szócikkeinek megírása-megszerkesztése is az ő munkája.

Ez a — szinte szerzetesi aszketizmust kívánó — munka ma még teljes egészében fel sem becsülhető értékű eredményt hozott: egy olyan mű van megszületőben, amely nem csupán a magyar nyelvtörténeti kutatások lehetőségeit növeli meg igen mértékben, amely nem csupán a szorosabb értelemben vett magyarságtudományi ismereteket művelő tudományterületek — a magyar nyelvtudomány, néprajz, művelődéstörténet, történettudomány — számára kínálja a kitűnően felhasználható adatok ezreit, hanem — erdélyi okleveles anyagot dolgozván fel — gazdag forrásnak ígérkezik a társadalomtudományok erdélyi román, illetőleg szász vonatkozásaival foglalkozó kutatók számára is.

Felhasználásának lehetőségeit tekintve tehát az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár a szó legszorosabb értelmében komplex jellegű munka. Ennek megfelelően ismertetése is csak több oldalú megközelítéssel lehet viszonylag teljes. Folyóiratunk szerkesztőségének elgondolásai alapján én most kizárólag a nyelvész szemszögéből nézem ezt a munkát; olyan ember szemével, akinek ez a mű a jövőben szinte mindennapos munkaeszköze lesz. Sőt meg kívánom azonnal jegyezni azt is, hogy terjedelmében korlátozott ismertetésemben még minden nyelvészeti értékét, pozitívumát — hasznát sem tudom felsorolni ennek a műnek, annál kevésbé, mert célszerűnek látom, hogy — elsősorban a szerkesztéssel kapcsolatban — tegyek egy-két olyan, talán „ellenvetés”-nek nevezhető megjegyzést is, amelyet a további munkát illetően a szerző megfontolás tárgyává tehet.

A Nyelvtörténeti Szótár és az Oklevél Szótár forgatásához szokott szakembert már első pillanatban meglepi az egyes címszavak adatolásának gazdagsága. Például a NySz.-ban alig $\frac{3}{4}$ hasábnyi az *ad* ige szócikke; a Tárban megközelíti a 10-et. S a NySz. 4 jelentése is 18-ra bővül és finomodik. S ehhez csatlakozik még — újabb 11 hasábon — az érdekesnél érdekesebb szókapcsolatok sora. Így azután egy-egy szócikkből valóban

elénk tárul a szó teljes élete — formájában és tartalmában egyaránt. Talán mondani sem kell, milyen óriási nyereség ez a jövő kutatója számára — mégpedig nem csupán a szó-történet, hanem a történeti hangtan, alaktan, mondatlan, sőt a történeti nyelvjárás tan kutatója számára is.

Mégis! Amikor ennek az örvendetes bőségnek nagy értékét, sok gyakorlati előnyét és hasznát feltétel nélkül elismerem, szeretném erősíteni Szabó T. Attilát abban, a Tár Tájékoztatójában (16) jelzett, de talán még nem eléggé kitért elhatározásában, hogy a jövőben — elsősorban a még kiadásra váró másik kilenc kötet érdekében — bánjon talán egy kicsit szűkmarkúbban az adatok közlésével, különösen a nagyon gazdagon adatolt címszavak esetében. S ezt sokszor megoldhatná úgy is, hogy némileg szűkíti a szöveg-környezetet. Elsősorban az efféle típusokban, mint a következő. Az *acélláncocska* és az *aranyláncocska* szócikkében is megtalálható ez a szöveg: „Egy kis gyenge Arany Lanczocska, öt Arany benne. Egy kis fekete Aczel Lanczocska.” Úgy vélem, ilyen esetekben elegendő lenne az egyik címszó alatt a szövegnek csak az egyik felét közölni, a másiknál csak a másikat.

Nem könnyű feladat egy ilyen nagyméretű mű szerkesztési-anyagközlési szempontjait kidolgozni. Különösen nem akkor, ha — mint ez esetben is — hiányoznak a korszerű előzmények. Szabó T. Attila ezt az igen nehéz feladatot is előremutatóan oldotta meg. Csak helyeselni lehet azt az alapelvet, hogy ez a szótár „a nyelvet úgyiszólván életes közelségében, mindennapos kavargásában, lendületes mozgásában, változásában mutassa be” (12). S ennek megfelelően a mű használója megismerhesse „az alapszókincsbe tartozó szókincsréteg mellett . . . a haladóban levő régít, az éppen születő és hamarosan elvetülő vagy megélő, erőtlől duzzadó újat is” (uo.). Vagyis a szerző a nyelv történeti belső mozgásának minél hívebb ábrázolását tűzte ki célul; s ezt a célt az első kötet tanúsága szerint sikerrel meg is valósította.

S külön hangsúlyoznunk kell annak helyes voltát is, hogy Szabó T. Attila szakított az NySz. és az OklSz. „purista” jellegű gyűjtési gyakorlatával (vö. i. h.), s ezzel ez a mű a korábbi ilyen típusú gyűjteményeknél sokkalta nagyobb lehetőséget nyújt az idegen szavak és a jövevényszók vizsgálatához.

Elvileg mindenképpen helyes a szerzőnek az a gyakorlata is, hogy a tőszavakon és a vitathatatlanul összetételnek tekintendő szavakon kívül önálló címszóvá tesz meg minden adatot képzett szót, és nemegyszer bizonyos ragos (jeles) formákat is. Lényegében elfogadhatónak tartom még azt is, hogy Szabó T. Attila ezen a határon is túlmegy, és csetenként címszóvá tesz olyan „laza összetételeket, sőt gyakran olyan szókapcsolatokat is, amelyek eddig még egyetlen történeti vagy leíró-értelmező szótárban sem jutottak el a nagykorúság, a szótári önállóság elismerését jelentő címszóvá minősítés szintjéig” (13).

Elfogadom ezt az eljárást — bizonyos határokon belül — már csak azért is, mert emeli a szótár gyakorlati használhatóságát, sok keresgélést tehet feleslegessé. Nem is beszélve arról, hogy mai nyelvérzékünk alapján számtalan esetben nem éppen könnyű eldönteni egy több szúzáddal korábbi szókapcsolatról, hogy az összetétel-e vagy szó-szerkezet.

Úgy látom azonban, hogy Szabó T. Attila néha némileg tovább ment azon az úton, mint ameddig én elmentem volna — főleg az anyagnévi jelzők esetében. Nem vagyok ugyanis meggyőződve arról, hogy feltétlenül helyes és szükséges volt-e pl. *acélcsat*, *acélfejű*, *acél-gálakosperd*, *acélgomb*, *acélkard*, *acélláncocska*, *acéllárva*, *acélóra*, *acél-pecsétnyomó*, *acélpénz*, *acélprés*, *acél-spanyolspádé*, *acéltükör*, *acélvas*, *acélzabola* önálló címszavakat felvenni, s nem lett volna-e helyesebb az *acél* szó szócikkében ‘acélből készített’ jelentéssel egy szócikkbe fogni össze ezeket a szókapcsolatokat. Az ilyen adatok, mint „Ateél falra való ora Tokostol” ugyanis azt sugallják, hogy jó részüket még laza összetételnek is aligha tekinthetjük.

A bajt azonban mégsem abban látom, hogy ezek a szerkezetek „önálló címszó” rangjára emelkedtek, hanem sokkal inkább abban, hogy utótagjuk — legalábbis egyelőre — gyakorlatilag alig hozzáférhető a kutató számára. Tehát a kötet használója az adatok megtalálását illetően esetleg többet veszít a réven, mint amennyit nyert a vámon. Talán egy konkrét példát is! A Tárban van *általvető* címszó is, és *bőráltalvető* is. (Az nyilván csak sajnálatos véletlen, hogy helyesírásuk eltér, bár egy kicsit ez is zavar.) Az *általvető* címszó alatt azonban nincs utalás a *bőráltalvető*-re. Így a szó adatai elszakadnak egymástól; s ennek következtében a *bőráltalvető* és a *bőrös általvető* formák is elkülönülnek, jóllehet mind nyelvi, mind tárgytörténeti szempontból nyilvánvaló az összefüggés közöttük. Ezt a kétségtelen hiányt a Tár köteteinek megjelenése után egy jól átgondolt szómutató elkészítése tudná majd kiküszöbölni.

Az Erdélyi Szótörténeti Tár I. kötetéhez megjegyzések tucatjait fűzhetné még a nyelvész pár hetes használat után is. Erényeit, a jövő nyelvtörténeti kutatásokban való felhasználhatóságának lehetőségeit bemutató érveit sokszorosára kibővíthetné annak, amennyit én adtam, s még mindig nem érezhetné azt, hogy elmondott mindent. Talán megtoldhatná eggyel-kettővel az olyan típusú megjegyzéseimet is, amelyekben vitathatónak tartom a szerkesztő-szerző egyik-másik eljárását. Én azonban most nem kívántam valamiféle „teljes” kritikai ismertetésre törekedni, legelső benyomásaimból mondtam el néhány fontosnak véltet. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy fenntartásaimból viszonylag sokkal többet leírtam, mint az általam is felismert pozitívumokból. S tettem ezt azzal a jóakarattal szándékkal, hogy bár csak egy jöttányival is hozzájárulhatnék — ha ez egyáltalán lehetséges és szükséges — ennek a kitűnő műnek még jobbá tételéhez. Ismertetésem végén ugyanis csak azt tudom újból hangsúlyozni: az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár az újabb magyar nyelvtudományi kutatások egyik legkiemelkedőbb alkotása. Szabó T. Attila olyan művet alkotott, amely a magyar társadalomtudományok számos ágának évszázadon át forgatott forrásműve lesz.

Az elismerés szavát ne tagadjuk azonban meg a Kriterion Könyvkiadótól se, amely ezt a tartalmában kiemelkedő művet a tartalomhoz méltó formában jelentette meg.

Imre Samu

II.

A magyar néprajz Szabó T. Attila tudományos munkásságát már első írásának (Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei. Erdélyi Irodalmi Szemle 6 [1929.]: 284—304) megjelenése óta megkülönböztetett figyelemmel kíséri. Tudományos dolgozatai, könyvei nemcsak érintkeznek a néprajzzal, hanem átterjednek az etnográfia és folklór területére is. A kéziratos énekeskönyvekről, a népszokásokról, a kopjás temetkezésről, a jobbágyi szolgáltatásokról, a pásztortermológiákról, az építkezésről, kerámiáról és hímzésekről, a településtörténeti kérdésekről, a helynevekről, a népdalokról és balladákról, Kriza Jánosról és még számtalan más tárgykőről írt könyvei és tanulmányai nemcsak útmutatásul és forrásul szolgálnak az erdélyi és moldvai magyarság történeti távlatú néprajzi kutatásához, hanem eredményekben kikristályosodva ötvöződnek bele a jövő minden magyar néprajzi szintézisébe. Most, amikor letette a magyar és a közép-európai néprajztudomány asztalára Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárának első kötetét, a lenyűgözően gazdag tartalmú munkát elsősorban a meghatódottság érzésével vesszük kezünkbe. Az oklevelek anyagának ez a gondos rendszerezése az évszázados múltra visszatekintő erdélyi tudományos tevékenység egyik koronája . . . Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a legmaradandóbb koronája. Abban a szellemben gyökerezett és fogant, amelyet a Bod Péterek, Kriza Jánosok, Kuun Gézák és Mikó Imrék képviseltek. A Szótörténeti Tár nemcsak „szócikkek” gyűjteménye, hanem gazdaság-, társa-

dalom- és művelődéstörténeti gyöngyszemek örök értékű foglalata. Olyan gyöngyszemeké, amelyeket a levéltárak mélyéből és sötétjéből a tudós kutató szeme, az erdélyi magyarság alkotó szelleméért rajongó szeretete és alázatos magatartása hozott felszínre. A könyv nemcsak a múltat idézi, hanem a jövőt is építi. Örömmel tesszük magunkévá Szabó T. Attilának azt a megvalósított szándékát, hogy munkájával „a nyelvtudomány érdeklődési körén túl . . . történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket. Különösen figyelemre méltó nyelvi és szokásismereti anyagot szolgáltat a Tár a történettudomány, valamint a történeti néprajz művelői számára” (12). A munka azonban nemcsak a magyar néprajz művelőit segíti, hanem mindazokat, akik a Kárpátok különböző népeinek műveltségét, intézményeit, az ottani bonyolult, egymást keresztező műveltségi rétegeket és áramlatokat vizsgálják akár a vlach pásztorkodásról, középkori természetű növényeinkről, az adózási rendszerről, a XVII–XVIII. századi iparos-szerszámokról, bányászletről, az erdőirtásról, a jogszokásokról vagy hiedelmekről van szó. A munka jelentőségét emeli, hogy a szócikkek nyomán foglalkozások, életformák bontakoznak ki előttünk. Gondoljunk csak a bányással, az aratással és aratóval, az árpával és búzával, a barommal, a bivallyal, a bojérral, a cáppal és még sok más egyéb-bel kapcsolatos szócikkekre. Ha a tartalmilag és tárgyilag rokon szócikkek anyagát össze-ötvozzük, akkor a XV–XIX. századi erdélyi népelet, foglalkozások, jogi szabályok és szellemi törekvések monográfiája tárul elénk.

A munkából csak néhány részletet ragadok ki annak bizonyosságául, hogy mennyire és miben szolgálja a munka a néprajztudományt is.

Megtudjuk, hogy az *abajdoc*-ot ('rozsszal kevert búza') Mármarosban a XVII. században termesztették. Erdély-szerte ismert növény volt a XVII–XVIII. században az *alakor* (*Triticum monococcum*), de úgy tűnik, hogy már akkor elsősorban sertéseknek adták, mint még a közelmúltban napjainkban is. Az *abrakbor* és *abraczipó* a szolgaszemélyzet, a kocsisok, szekeresek járandósága volt. Az oklevelek ebben az esetben hasonló járandóságról tesznek említést, mint amilyen az alföldi pásztorok kenyérbére volt. Ide tartozik a békési *betyárkenyér* is, a XIX. századi pásztorok megtoldott kenyérrilletménye, amelyet a szegénylegényeknek, a betyároknak adtak, hogy a rablástól visszatartsák őket. XVIII. századi helyi kosárformákra utal az *abrudí*, *almakereki*, *vinczi* kosár. A XVIII. századi oklevelek többször említik a Gyalui havasi *abrudány*-okat, akiknek a jobbágy-szolgáltatása eltért a kalotaszegi helyi lakosokétól. A rájuk vonatkozó közlések a román etnikai csoportok vizsgálata szempontjából is jelentősek. Erdély fejlett fazekasságáról tanúskodik a kolozsvári számadáskönyvekben (1600.) említett *agyagbíró*. A 'kaláka' jelentésű *ajándék-zabarató* kifejezés arra figyelmeztet, hogy a közös munkát jelölő idegen eredetű *kaláka*, *koceta*, *móva* szavaink mellett az ilyen munkára van magyar kifejezésünk is. Bútörténeti szempontból rendkívül becses pl. az *almárium*, *asztal* szócikkek anyaga. A XVII–XVIII. században a kettős tarisznyát, az *átalvető*-t Erdély-szerte ezen a néven említik. Nyilvánvaló, hogy az *átalvető*nek Erdélyben helyenként (pl. Györgyfalva) előforduló *gyeszák* elnevezése új jövevényszó. 1757-ben Zalatnáról említik a Marosban, Aranyosban, Szamosban aranyászó cigányokat, akik aranymosó deszkájukra nem tesznek *fotak*-ot (ebben az esetben 'durva gyapjúsöttes'), hanem rovátkált deszkán ülepedik meg az arany. A gyapjúsöttes, a posztó nélküli aranymosó deszkák ismertek voltak a Csallóközben, s néhány évtizeddel ezelőtt az Aranyos menti móc aranymosók körében is. Az *ármura* 'pokolvar' szócikkben olvashatjuk, hogy Torda környékén szokásban volt a szarvasmarhák teletetésre való kiadása. Az *árpa fő* (árpakalász forma?) fejdísz volt. Talán valamiféle agrárrítusra utal az ilyen fejviselet. Egy 1807-ből közölt adat (Körvélyfája) a vaspapucsos faásók használatát említi. Ilyen ásók a század elején Kalotaszegen, Székelyföldön használatban voltak. Az *aszaló* szócikk arról tanúskodik, hogy a Szatmár-

ból leírt aszalóházak a XVI—XVIII. századi Erdély több vidékén ismertek voltak, s azokat a Székelyföldön közösen használták. Néprajzi forrásaink az *asztaláb*-akat Marosszék-ből említik. A XVIII. században azonban Udvarhelyen, Csíkban és Alsó-Fehérben is emeltek ilyen állványzatokat. Az *árvacsalán*, *babonás*, *babonaság*, *boszorkány*, *búbájos*, *büvölés* és más hasonló szócikkek a varázslatok, kultikus cselekedetek gazdag tárházai. A *babvetés* (1724.) szócikkből a babbal való varázslást ismerhetjük meg. A *bács*, *bácsoskodik*, *berbécs*, *berszány* és más szócikkek a pásztorfogadásról, a tejjagdalkodásról, a munkaszervezetről, a pásztorvándorlásokról tájékoztatnak. Ha a Tár következő kötetei is megjelennek, újra kell értékelnünk az erdélyi magyar és román pásztorkodás történetét. A *birka* cseh jövevényszó, csak a XIX. század első felében jelenik meg Erdélyben. Eredetileg morva juhajtva neve volt (TESz.). A szócikkből megállapíthatjuk, hogy a birka-tartás más juhajtva tenyésztésével szemben Erdélyben alig 150 esztendő. Feltűnő, hogy nem régebbiek a cigája (*cigára*) juhra vonatkozó közlések sem. A *bivalybőr* felhasználásáról már a XVI. század végéről közöl adatokat Szabó T. Attila. Közlése figyelmeztetés is, hogy a bivalybőr kikészítését, használatát körültekintően fel kellene dolgozni, hiszen a székely népmesék is említést tesznek a bivalybőr edényekről. A pásztorberekben századunk elején szerepelt a *bocskorpézn*. Ezt a szolgáltatást a Tár 1585-ből említi. A *bujdosókemence* (1791., 1804., 1824.) nyilvánvalóan a *bujdosó* néven is ismert sütőharang, amelyet Nagyenyed vidékén 60–70 évvel ezelőtt még készítettek. Már az első kötetben igen gazdag a kecsketartásra utaló szócikkek száma és tartalma (*bakkecskeolló*, *cáp* stb.), amelyből az következik, hogy ennek az állatnak a pásztorkodása sokkal jelentősebb volt Erdélyben, mint azt eddigi ismereteink sejtetik. Valóságos kincsesbányák a viseletre és ételekre vonatkozó szócikkek.

Mindezek részletezése azonban meghaladná ismertetésünk keretét. Egy-egy ismeretetés nem is nyújthat tájékoztatást a korszakos jelentőségű könyvről, amely mindennapi 'munkaeszközünk' kell hogy legyen, s amikor felnyitjuk, szócikkeit tanulmányozzuk, emelkedett történeti tudattal közelebb kerülünk az erdélyi magyar nép múltjához, megismerhetjük verejtékes munkáját, történelmi korokat kitöltő építőtevékenységét. A Kritérion kiadó — Szabó T. Attila életművének könyvvé formálásával — a Misztótfalusi Kis Miklósok fáklyáján a lángot fényesebbé lobbantotta.

Gunda Béla

III.

Hogyan értékeli a történész Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár c. művének most megjelent első kötetét? Hadd kezdjem egy személyes élménnyel.

A közelmúltban iskolatörténeti kutatásokat folytatva egy följegyzést találtam, mely szerint az Abauj megyei Szepsiben az *abecedariusok* száma 1620-ban 14 volt. A szó értelme — 'ábécétanuló' — egy percig sem volt vitás, jelentése mégis bizonytalan volt számomra. Vajon általában az elemistákat nevezték így? vagy csak az első osztályosokat? Esetleg az alsó osztályos tanulókat? Sem a Nyelvtörténeti Szótár, sem az Oklevél Szótár, de még Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára sem adott felvilágosítást. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban viszont azonnal megtaláltam a keresett eligazítást. A Tár közli ugyanis a Szilágysági Ref. Egyházmegye XVI. század végi rendelkezését az iskolamesternek járó fizetésekről, s ebben ezt olvassuk (az idézeteket itt és a következőkben a könnyebb olvashatóság kedvéért mai helyesírással adom): „*abecedarius* gyermekektől adgyanak denaros 25, jó olvasó gyermekektől denaros 40, declinista és grammatistától florenum 1.” Vagy ahogy a kolozsvári tanács 1575-ben elrendelte: „Az ábécé tanuló és sillabizáló gyermektil esztendeig denaros 25, olvasótul denaros 50, ki locusban ül [tehát már a bibliai történeteket tanulja] florenum 1.” tandíjat szedjenek. Nemcsak a keresett szó jelentését kaptam meg tehát (*abecedarius* az ábécé tanuló, de írni-olvasni még nem

tudó első osztályos), hanem megismerhettem az elemi iskolások különböző rétegét, a sillabizáló kezdőket, a már olvasni tudó másod-, harmadosztályosokat, majd a felsőbb osztályos declinistákat és grammatistákat, akik a latinban is kaptak már némi oktatást. Sőt az iskolák felszereléséről is szerezhettem némi fogalmat Kolozsvár városának számadáskönyvi bejegyzéseiből, melyekből kiderül, hogy 1585-ben az iskolai árnyékszékét újra deszkáztatták, 1593-ban pedig „az skolában, az alfabetariusoknak auditoriumában 4 csebet és 4 sajtárt” vettek, „kiből igyanak és vizet tartsanak.” Egy szó jelentését kerestem, s a Tár adatai nyomán bepillantottam a XVI–XVII. századi elemi iskolai rendszer egészébe.

A Tárat lapozgatva mindenekelőtt a sok, ma már nem élő szó tűnik szemünkbe, köztük számos olyan, melyet hiába keresünk korábbi szótárainkban. Így megtudjuk, hogy a török kori szövegekben gyakori *barnasib* lovaspostást jelentett, hogy a német eredetű *bekknéné* az 1700-as években tűnt fel a korábbi *sütőasszony* helyett, míg a 'dagasztó-asszony' értelemben használt *billerné*-t a franciából vették át. Megtudjuk, hogy a régi útleírásokban sűrűn feltűnő *bórszepet* 'bőrrel bevont utazóláda', a *bórszaka* pedig 'bőrből készült utazózsák' volt. A *bongor* vagy *bungur* 'szőlő' és 'gyümölcsös' értelemben egyaránt előfordult, a *bongorgyepü* a 'kertet határoló sövény' neve volt, a *bongoros* viszont 'bozótos helyet' jelentett, csakúgy, mint a *ciher*. Az *aranyász cigány* XVII. század végi adatai pedig régi vitát döntenek el. II. Rákóczi Ferenc ugyanis azt írta francia nyelvű emlékirataiban, hogy az aranyosást Erdélyben a cigányok végzik, s állítását mindeddig tévesnek gondolták.

Nem kevésbé jelentős azoknak a szavaknak a száma, amelyeket valamely részjelentésében eddig is ismertünk, itt azonban az árnyalati vagy lényegi eltérések egész sorát találjuk. Hány historikusnak okozott már gondot az *ármás*, amelyről a Nyelvtörténeti Szótár csak annyit mond, hogy 'tolvaj', míg itt kiderül, hogy leggyakoribb jelentése 'martalóc', főként török-tatár martalóc, aztán ezzel rokonságban 'rabló, zsvány', de egyszersmind egy román vajdasági főtiszt megnevezése is. Említsük a *cellér*-t, amelyről korábbi szótáraink csak feltételezték, hogy jelentése 'sóárus', most több egykorú idézet bizonyítja, hogy 'sóhajóst' és 'sókereskedőt' egyaránt jelentett. Említsük a *bitang*-ot, melynek eredeti jelentése 'fattyú' volt, vagy említsük a *bujdosó*-t, amelyet eddig csak 'menekült' és 'vándorló' értelemben ismertünk, itt most a bujdoklástól a vándorlásig, a szökéstől a csatangelőig egy sor jelentése különül el, miközben megtanuljuk a különbséget a politikai okból bujdosó nemes, a tanulási célból külföldi akadémiákat látogató bujdosó diák, a földesurától megszökött, más megyében lappangó bujdosó jobbágy, a törvény elől menekülő bujdosó szegénylegény és a haramiák közé álló vagabundus bujdosó közt. A *cinikos* szóról sem tudtuk, hogy egyik jelentése 'cigányhóhér', ahogy a *berbencé*-nek is csak 'tégely, hordócska' jelentését ismertük, holott elsősorban 'bödön' volt, melyben egyaránt szállítottak malozsát és „aszúhalat”, sóstejetes almát, vagy égetett bort.

A Tár gazdag idézetanyaga lehetővé teszi, hogy a történeti élet egy-egy területét szinte teljesen rekonstruáljuk. Nézzük pl. az öltözködést. Megtudjuk, hogy a XVI. századi előkelők ünneplő ruhája főként bársonyból készült. Báthory Kristóf felesége Váradról rendelt „gereztnát, bársonyt, kamukát, atlatot és szoknyának való abroncsos bélést”. (Hogy mi volt az *abroncsos*? Azt is megtudjuk a megfelelő helyen: 'csíkos vászon'. Az *atlat* pedig selyemfajta.) Wesselényi Kata is „virágos bársonypalástot” kapott kelenyére, „az elein nyuszt, három renddel a perem rajta”. Vas Judit hagyatéki leltárában viszont a fekete bársony palást „nyusztal béllett, 4 renddel az fejér ezüst perem az alján”. Férfiak és nők egyaránt kedvelték a *bíbor*-t, ami könnyű, finom kelme volt, s a közhittel ellentétben mindenféle színben előfordult, leggyakrabban mégis fekete vagy zöld volt, ez utóbbi különösen a XVII. század végén jött divatba az „úri fő nemes asszonyok”

közt. Az 1700-as években az előkelő asszonyok már a *brokát*-ot hordták, meggyzín, barackszín vagy miniumszín szoknyát, ugyanolyan színű előkötővel, arany-ezüst virágokkal díszítve. Az előkelő férfiak közt ugyanakkor terjedt el az *anglia*, vagyis az angol szövet. A szó első előfordulását 1678-ból jelzi a Tár, de általánossá csak az 1730-as években vált. Hajszín, violaszín, napszín és rózsaszín dolmány, mente, süveg, majd a németes öltözködés terjedésével *kaput* a divat ettől kezdve szinte a század végéig. Az alsónemű, persze csak az előkelők körében, finom török gyolcsból, a *bulyavászon*-ból készült, többnyire hímezték is, „aranselyemmel” varrták. Bethlen Kata kelengyében 1686-ban „fejér cérnával csipkeformára varrva, széles csipke körülötte” ingeket találunk, bulyavászon főköteje is „arany-ezüst fonállal töltve és fekete selyemmel jártatva”. Férje, Bánffy Farkas is bulyavászon inget hordott, „annak uja mellye, gallérja cifrán meg volt varrva”. A XVIII. században aztán elterjedt a *batiszt*. Előbb csak az előkelők közt, később a polgárok körében is. Bánffy Eszter 1793-ban „slézsiai gyolcsból 6 fájín ingeket” készíttetett férje számára, németes divat szerint „batiszttal tászlizva és sápotlizva”. 1818-ban már az unitárius kollégium professzorának lánya, Pákei Krisztina is 6 batiszt szoknyát kap kelengyébe, nem sokkal később pedig már batisztból varrják a kolozsvári polgárasszonyok a párnahajat. A szegények ugyanakkor *condraposztó*-ba öltözködtek, *cinadof*-ból varrták fehérenműjüket, s *bakacsin*-ba burkolódtak gyász idején.

Csak találmokra ragadtuk ki az öltözködés kérdését, de nyúlunk a szélesebb értelemben vett művelődéstörténelem bármelyik részéhez, ugyanilyen gazdagon ömlik az anyag. Megismerhetjük az egykori gazdálkodás eszközeit (*bivalyitaliga*, *béresszekér* stb.) munkamódszerét (*aratórész*, *cementelés* stb.), a mezőgazdaságban, iparban, kereskedelemben tevékenykedőket és munkájukat (*apróbéres*, *aprómives*, *béresszolga*, *áros ember* stb.), a házak és a lakás részeit, a korabeli jogi és peres élet, a hitvilág rejtelmét. Meglepetéssel értesülünk róla, hogy 1584-ben Kolozsvárt az *asszonyállat*-oknak (számtalan idézet bizonyítja, hogy az *állat* szó ekkor élőlényt jelent, s mai értelme csak a XVII. század végén kezd feltűnni) már külön „feredőházuk” volt, s hogy 1596-ban már a városi bábáasszonyt említik; hogy az eredetileg ’viadalt’ jelentő *baj* 1768-ban fordul elő először ’nyavalya, betegség’ értelemben, s hogy ’ügyes-bajos dolog’ jelentését még csak ezután kapja majd; hogy 1574-ben komolyan hitték, hogy akit olyan vízben feresztenek, melyben „ebkölyöknek fejét megfőzék”, az beteggé lesz, s hogy gyilkosság esetén a tetemrehívás hivatalos bizonyítási eljárás volt 1585-ben, ahogy ezt az idézett kolozsvári perjegyzőkönyv bizonyítja, mely szerint a gyermekgyilkos anya megjelenésére „az ártatlan magzat véreh elindult”.

Eddigi nyelvtörténeti szótáraink megelégedtek az egyes szavak értelmének rögzítésével, Szabó T. Attila újítása és roppant nagy érdeme, hogy időben és helyileg pontosan meghatározott idézetei révén, az élet egészére, elmúlt korok gazdasági és társadalmi viszonyaira, műveltségi körülményeire és gondolkozására is ablakot nyit. Ennyiben a Tár nemcsak nyelvészeti, hanem történeti munka is. Mert — hogy példát mondjunk — van aki a *vantarany szoknya* esetében csak a szó jelentését keresi. A nyelvészt már az is érdekli, hogy a szó hogyan illeszkedett a mondatba, mikor, hogyan ragozták és írójuk milyen hangulati jelzőkkel látta el. Az viszont, hogy a szóbanforgó szoknyát ki, milyen alkalomból és hogyan viselte, már elsősorban a történészt érdekli.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár összehasonlíthatatlanul bővebb, gazdagabb szóanyagot hoz, mint korábbi szótáraink bármelyike, s az egyes szavak használatát színes, az élet egészét bemutató idézetekkel dokumentálja. De nemcsak ez a különbség régebbi szótáraink és a Tár közt. Szabó T. Attila, elődeivel ellentétben, nem a nyomtatásban is kiadott irodalmi alkotások szövegeiből merített, bár ezeket is felhasználta. Forrásai a levelek, a különböző jegyzőkönyvek, peres iratok, leltárak és kimutatások, sebtében íródott emlékeztető följegyzések — a mindennapi élet írásos lecsapódásai. Míg a Nyelv-

történeti Szótár a művelt emberek simára csiszolt, választékos stílusban írt alkotásainak nyelvét tükrözi, a Tár a mindennapok, a közemberek beszédnyelvét mutatja be. Azt a nyelvet, amelyen a XVI—XVIII. századi nemesek egymás közt tárgyalták az ország dolgait, amelyen a polgárok a tanácsban megfogalmazták véleményüket, s amelyen a megyei jobbagy vagy a székely paraszt darabosan kifejezte magát a törvényszék előtt. Ez a kiadvány elsősorban a tömegek nyelvét és műveltségét mutatja, a korábbiak az egykori magas kultúrát, azt is csak megfésülten. Megfésülten abban az értelemben is, hogy a szélteben-hosszában használt idegen eredetű szavak nem kaphattak helyet az ünnepi szógyülekezetben. Hiába, hogy a XVI—XVII. századi magyar nyelv, mint sajátjával élt az ilyen kifejezésekkel: *asszekurál, asszignál, asszisztál, asszociál* stb. — a Nyelvtörténeti Szótár vagy az Oklevél Szótár purista környezetébe nem kaptak bebocsájtást.

Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára a nyelvtudomány módszerével hatalmas művelődéstörténeti forrásanyagot adott közre. A megjelent I. kötetből ítélve, a teljes mű az erdélyi tudomány legnagyobb és legidőtállóbb alkotásai között foglal majd helyet, s a magyar nyelvtudomány egésze is alighanem a legelődkelőbb helyek egyikét tartja fenn számára. De talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, jelentősége legalább akkora történeti, művelődéstörténeti vonatkozásban. Sokkal több, mint valamely általános értelemben vett szótár, nem is szótár már, hanem lexikon, az erdélyi, sőt az egész magyar nyelvterület eddigi legnagyobb művelődéstörténeti forrásgyűjteménye, enciklopédiája. A kiadvány kézikönyvvé lesz mindazoknak, akik a XVI—XIX. századi magyar művelődés történetével foglalkoznak, azt kutatják, vagy az iránt érdeklődnek.

Benda Kálmán

Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerkesztette Bakos Ferenc, főmunkatárs Fábrián Pál. Akadémiai Kiadó, 1973. XVI + 927 lap

I. Hazai szakfolyóiratainkban manapság vajmi ritkán lehet érdemi kritikát, részletesebb elemzést olvasni újonnan megjelent kétnyelvű szótárainkról, bármilyen nagy jelentőségű alkotások, évtizedes tudományos erőfeszítések gyümölcsei legyenek is azok. Idegen szavak szótárait meg éppenséggel nem szokta észrevenni, akár a legcsekélyebb kritikai figyelemre méltatni tudományos közvéleményünk. A jelen ismertetésben nem feladatunk e negatív jelenség okait a kétnyelvű szótárak vonatkozásában felderíteni. Csupán az idegen szavak szótárai (a továbbiakban: idegenszótárak) különös kortársi-szakmai visszhangtalanságát próbálhatjuk meg itt magyarázni azzal a sajátosan ambivalens magatartással, ami nálunk magukkal az ún. „idegen szavakkal”, ezekkel a tudományos pontossággal nem kategorizálható szóképzleti elemekkel szemben kialakult. Nálunk hosszú időn át s ma is a „művelt magyarnak” illetl minél többet ismerni az idegen szavakból, azaz passzíve megérteni és szükség esetén pontosan használni is tudni az aktív nyelvi életben. A *szezon*-t a *fazon*-nal, az *allegória*-t a *filagória*-val összetéveszteni társadalmi síkon diszkvalifikáló ballépés volt, a műveletlenségnek bohózatba illő bizonyítéka. Ma is az. Ugyanakkor azonban már jó másfél évszázada egy ellentétes nézet is gyakran hangot kapott, s ez a nyelvvédőké. Szerintük a jó hazafinak kötelessége tartózkodni a „felesleges idegen szavak” használatától, szóban és írásban. A feleslegesség azonban viszonylagos érvényű fogalom, ismerve i ingatagok, akárcsak oly sokszor a megkülönböztetés az idegen szó és a jövevényszó között.

Az európai értelmző szándékú szótárírás kezdeteinek egyik fontos korai ága számos nyelvben éppen az idegen szavak, a ritka műveltségű szótáraiban lelhető meg. Talán ebből következik, hogy a laikus köztudat hosszú időközön át egyenlőségjelet tett, és tesz néha ma is még a szótár és az idegenszótár közé. Az idegen, tehát ismeretlen jelen-

tésű és értékű nyelvi elemtől való tartózkodás ösztönének tulajdonítható, hogy a lexicográfust a XVIII. század még pusztán a fogalmilag világos és etimológiailag hibátlan nyelvi gyakorlat órének tartotta, afféle irodalmi utcaseprőnek (Samuel Johnson szavai), aki a helyes nyelvhasználat útjából eltávolítja a tisztatlanságokat.

A mi lexikográfiánkban az idegen szótárak műfaja már másfél évszázados múltra tekinthet vissza. Sok szemű láncolatuk úgyszólván megszakíthatatlanul húzódik Verseghytől és a Gyalulattól napjainkig. A XIX. században a nyelvújításnak, helyesebben a nyelv-gazdagításnak voltak fontos eszközei, a századfordulótól kezdve előtérbe lépett lexikális ismeretközlő szerepük. Habár kevés készült közülük szigorúan tudományos elvek alapján, ma már tudjuk, hogy idegenszótáraink sora értékes forrásanyaga lehet a legújabb korra vonatkozó szókészlettörténeti kutatásnak, ahogy azt egyebek között a TESz. is tanúsítja. Jelentőségük azonban nem korlátozódik a nyelvtudomány területére. Anyagot nyújthatnak a művelődéstörténésznek is, aki idegenszótáraink hosszú során át haladva nyomon tudja követni a szavakkal jelölt új fogalmak, nézetek és tárgyak első megjelenését, majd elterjedését életünkben és társadalmunkban — sőt olykor ezek eltűnését is. Ilyen jellegű rendszeres kiaknázásra tudomásunk szerint még nem került sor minálunk, a feladat a későbbi filológusnemzedékre vár.

Bakos Ferencnek az itt tárgyalt mű már a negyedik idegenszótára (az előzők 1957-ben, 1958-ban és 1966-ban jelentek meg), s valamennyi között a legterjedelmesebb és legtartalmasabb. Megérdemli, hogy alaposabban szemügyre vegyük. Már csak azért is, mivel ő is követi idegenszótár-kiadásunk azon igen pozitívan értékelhető hagyományát, hogy a szerkesztő az első kiadást követő későbbi kiadásokban nem elégszik meg pusztán új lenyomat közzétételével, hanem szótárát kibővíti az időközben forgalomba került új idegen szavakkal (vagy az előző kiadásból valamilyen okból kihagyott régiakkal), tovább csiszolja és pontosítja a magyar egyenértékéseket, átdolgozza az etimológiákat, s általában fokozza a szótár korszerűségét és megbízhatóságát. Ez a gyakorlat nálunk már a múlt században megindult, ha szerényebb mértékben is Heckenast Gusztáv és Babos Kálmán idegenszótáraiban, s folytatódott századunkban Bakos közvetlenebb elődeinek (részben forrásainak és mintaképeinek is), Radó Antalnak, Horovitz Jenőnek, Kelemen Bélának és Tolnai Vilmosnak nemű műveiben.

Pontos, számszerű adatokkal is bizonyíthatjuk eme állításunkat, megadva a *P* betűvel kezdődő címszavak számát a négy kiadásban, mégpedig előbb a két zsebméretű szótár adatait közölve: 1957-ben 1034, kilenc év múlva, 1966-ban 1279 címszó, majd a két kéziszótár jellegű idegenszótárét: 1958-ban 2525, majd tizenöt évvel később az itt tárgyalt 1973-i kéziszótárban már 2938 *P*-betűs címszó. Összehasonlítás céljából itt említjük meg, hogy Radó Antalnak nyolcadik kiadásban 1929-ben megjelent s ma is még jól használható idegenszótára a *P* betűben 1403 címszót tartalmaz, Horovitz Jenőnek hatodik kiadásban 1947-ben megjelent szótára 1170 ilyen címszót. Radó és Horovitz szóanyagukat a túlzott lapszámnövekedés elkerülésére és egyben az etimologikus összetartozás jelzésére kénytelenek voltak egymástól eltérő formában bokrosítani. Bakosnál minden címszó önálló bekezdés.

Bakos két kéziszótára viszonylatában a bővítés nem pusztán a címszömmennyiséget érinti. Arányosan megszaporodott a számokkal elkülönített értelmezett jelentésváltozatok mennyisége is. Az 1973-i kiadás *P* betűjének a monoszém és poliszém szócikkeiben 2938 plusz 977 jelentésváltozat szerepel. Lényegesen kisebb mértékben növekedett az értelmezett vastagbetűs „kifejezések”, azaz állandósult szókapcsolatok száma a szócikkeken belül. Az 1973-i *P* betűben 50 található.

2. Szótárak kritikájának állandó, némelykor egyetlen eleme annak a feltüntetése, hogy a bíráló mit hiányol több-kevesebb joggal a címszavak sorában, azaz mit „nem vett

fel”, tudatosan vagy véletlenül mit hagyott ki, miről feledkezett meg a szótár szerkesztője. A szókészlet változékonyságának természetéből folyóan élő nyelveknek nincs olyan szótára és soha nem is lesz, melyben forgatója hiába ne keresne valamilyen szót vagy kifejezést. Áll ez Bakos szótárára is, mely pedig páratlanul gazdag címszóanyagban, a legteljesebb az összes enemű hazai művek között. Az alábbiakban csakis olyan hiányosságokat sorolunk fel, mesterszókat éppúgy mint tudós szokat, melyekkel az utóbbi évtizedben a napisajtó (tehát nem a szakasajtó) hasábjain és az élő közbeszédben találkozunk. Terjed már egy ideje az *abszolútízál* ige és az *unikális* melléknév, főleg értelmiségi használatban. A közismert *halló* mellett érdemes volna regisztrálni annak *helló* változatát, hiszen alkalmazási köre eltér a telefonba mondott szótól. A hadviselés nyelvében megjelent a *dron* (drone) szó, a mezőgazdaságban a *pesticid* s az *egzőta* (az utóbbi elsősorban az erdészetben). A szótárban már regisztrált tenyészaromfi nevek mellé kívánkozik a *ródiázlandi* is, az amafajták sorába a *golden delicasz*. Minden háziasszony ismeri és használja a *pacsní* szót, többféle értelemben is. Ugyancsak az ő kedvükért érdemes lehet felvenni a *vim* szót, mely eredetileg gyártmánynévként csak egy fajta stúróport jelentett, újabban azonban gyűjtőfogalomává vált. Terjedni látszik a *löncshús* összetétel, a boltokban látható *luncheon meat* felírású hazai konzervkészítmény hétköznapi megnevezéseként. Az éttermi dolgozók nyelvében „hivatalos” megnevezés a *roti* és származéka a *rotizás*. Ritka, de irodalmi szinten nem ismeretlen nálunk a svéd *smörgåsbord* szó.

A sportnyelv a *skeetlövés* szóval „gazdagodott”, teljesen feleslegesen, s megjelent *kultúrisztika* félrevezető fedőnéven az angolban *body-building* néven ismert izomfejlesztő torna, melyet ifjú gyakorlói ma, nem tudván mit kezdeni a hosszú angol összetett szóval *bodizás* néven emlegetnek. Az 1957-i őskiadásban még megtalálható volt a *plint* szó, habár építészeti jelentésében csupán, a jelenlegi kiadásban már etimologikus *plinthosz* alakban. Mindegyik kiadásból hiányzik azonban a *plint*-nek minden egykori gimnazista által ismert tornatermi jelentése (svédsekreány, ugrósekreány). Megfontolandó, nem kellene-e felvenni a *karavánózás* szót, hiszen ennek a sport- vagy szórakozásfélének ma már ilyen néven érdekvédelmi szerve is van nálunk. A szórakozás szavai között helyet kér a *pop song*. A műemlékvédelem tette ismertté a *sala terrena* szókapcsolatot, a művészettörténet a *pentimentó*-t. Szükség van a *tömegkommunikáció* szóra, s esetleg a televíziók terminusára, a műsorfüzetekben is olykor szereplő *teleprompter*-re. A kézművesek nyelvéről a kőművesek ismert *stokkol* igéje kívánkozik a szótárba. Az ipari, kereskedelmi és műszaki idegen szavaknak (s azok javasolt magyarítási módjának) bőséges anyaga található Pintér Jenő 1938-ban megjelent három kis kötetében (Magyar kereskedők és iparosok nyelvvédő könyvei), valamint Pávó Elemér által ugyanazon évben közzétett Idegen-magyar műszaki szótárban, melyek mindegyike ma is haszonnal forgatható.

A nyelvtudománynak a szótárban szereplő szóanyagát nem ártana kiegészíteni az *apellatívum*, a *réma*, a *szibiláns* és esetleg a *szupraszegmentális* szavakkal, annál is inkább, mivel egyéb, főleg nem társadalomtudományi területekről Bakos kötete fölös bőséggel tartalmaz legújabb keletű, csak a szakember által ismert terminus technicusokat.

Az előbbi bekezdésekben felsoroltak többé-kevésbé rétegnyelvi vagy szaknyelvi szavak. De Bakos szótárának jellegzetes vonása éppen a szaknyelvi, főleg a természet-tudományos használatú szóanyag sokoldalú számontartásában rejlik, elődeivel összehasonlítva.

Említést kíván még egy szótípus, mely hajdan nem bizonyult méltónak idegen-szótári regisztrálásra, éspedig az argó, illetőleg a meglehetősen bizalmas hangvételi szavak. Bakos már korábbi szótáraiban is igen helyesen több ilyen idegenszónak helyet adott. Jelen szótárának egy későbbi kiadásában érdemes volna felvenni a *gógyi* főnevet, a *makszos* melléknévet, a *vakero*l igét, a jelentésbővülésen átesett *járđ* főnevet (a *zsaru* ma már kiveszőben van), a *hapsi*, de mindenekelőtt a fiatalabb nemzedékben erősen

elterjedt *matek* szókat. Regisztrálni lehetett volna a *franc* szót is, esetleg *francos* származékával együtt. Bár a TESz. már a XVI. század elejéről kimutatja, ma is csak idegen szó nyelvünkben. Hogy korábbi idegenszótáraink nem közölték, nem lehet precedens. mivel azokból általában hiányzik a durva és az argó elem.

A szótárakat nem gépek, nem számítógépek szerkesztik, ezért teljes fokú rendszerességet és következetességet ne várjunk tőlük, se a címszóanyag összeválogatásában, sem egyéb lexicográfiai vonatkozásban. Bakos idegenszótára helynevet csak egészen kivételesen s különlegesen indokolt esetekben közöl. Feltűnő azonban, hogy szótározza a *Savaria* nevet, anélkül, hogy a többi nem kevésbé jelentős pannóniai helynév (*Aquincum*, *Arrabona*, *Gorsium*, *Intercisa*, *Scarabantia*, *Sopianae*) közül csak egyet is említene. Nezetünk szerint a *Savaria* is törölhető a szótár későbbi kiadásából.

Szükség lehet egyéb módosításokra is. Az *air-condition* címszóalak kijavítandó *air-conditioning* alakra, vagypedig az előbbinek megtartása esetén annak *verbum finitum*os egyenértékes adandó az értelmező szövegben. Egy-két sajtóhiba is javítást kíván. A *hansom* cikkében a „kocsi-ülés” *kocsis-ülés*-re javítandó. A *dail* *Eireann* első eleme is nagy kezdőbetűvel frandó: *Dail*.

Az idegen írásképű címszók kiejtésének magyar ábécével történő átírása általában sikerral járt. Egy angol szónak háromszori szereplése kapcsán azonban van megjegyezni valónk. Az *IAA*, az *SI* és a *National Gallery* szócikkeiben a *nesnl* kiejtési alak helyett feltétlenül *nesnl* frandó. Az angol *nation* és *national* szók első szótagja magánhangzójának ejtésében lényeges különbség van. A *farewell* ejtésében az első magánhangzó ugyancsak *e*-vel frandó át magyarra (akárcsak a helyesen megadott *fair* esetében). Ennek *é*-re való hosszabbítására nem kívánatos rászoktatni a magyar közönséget. A *dabbing* szónál másféle kifogás tehető. Ennek *debbing* ejtésjelölése nyilván téves. Az angol szónak helyes angol betűképe ugyanis *dubbing*. Ennek megközelítő hangképe a mi nyelvünkben *dabbing* vagy *dabing*, labiális *a* hanggal. Helyesen jár el a szótár, ha ezt a *dabbing*-ot betűképnek veszi, de ne adjon utána kiejtésjelölést.

3. A kötet kolofonja szerint az 1973-i kiadás kerek tíz ívvel terjedelmesebb a kézi-szótár korábbi kiadásánál. Ahogy a *P* betűvel kezdődő szavak esetében látható volt, a többlet nagyobb részben a címszósorozatból s kisebb része a jelentésváltozatok számának növekedéséből adódik. Már első pillantásra is szembetűnik, hogy a bővülésnek túlnyomó része a természettudományok szakszókészletéből származik. Önmagában véve ezt csak helyeselni lehet, hiszen ismert tény a közműveltség anyagának ilyen irányú s gyorsuló iramú gazdagodása az utóbbi évszázadban az egész világon. Egy a nagyközönségnek szánt idegenszótár címszóanyagának természettudományos irányú dúsításában azonban elvi problémák is felmerülnek, főleg ami az arányokat illeti. Mindenekelőtt esetről esetre azt kell mérlegelni, hogy az új fogalmat jelölő új szó kilépett-e már a szűk szaknyelvi használat köréből, s terjedőben van-e a szakmonográfiák, egyetemi tankönyvek, speciális területeket feldolgozó lexikonok, szakszótárak lapjait hivatásszerűen forgatók körén túl is. Előfordul-e a tömegkommunikáció szóanyagában? Szeme elé kerülhet-e ez a szó egyáltalán akár a „művelt laikusnak” is? Szükség van-e rá nem szakembernek szánt szótárban?

Bakos szótárának újonnan regisztrált természettudományos anyagában nem kevés olyan szó található, melyek a fentemlített szempontokból nézve mellőzhetőek lettek volna anélkül, hogy a szótár használhatósága ezzel veszélybe került volna. Így ritka és egzotikus állatnevek, mint *anoa*, *bateng*, *kulán*, *milu*, *paka*, *szkink*, *taki*, melyek csak a zoológusok szaknyelvében járatosak. E vonatkozásban Bakos kötete emlékeztet Babos Kálmán száz év előtti szótáráira, melyben egyebek között az orvostudományi szóanyag túltengése volt feltűnő, ahogy azt a századfordulón a kritika szóvá is tette.

Van egy bizonyos előfordulási gyakorisági határ, mérték, mely egy-egy idegen szót szótárképesse tesz. Egzakt ismérvet, mely minden esetre kiterjed, nem lehet hozzá találni. Mércéje a szótárszerkesztő (s a jelen esetben a szótárbíró) szubjektív tudatában rejtőzik, s függ az illető nyelvi műveltségétől, érdeklődési körétől, életkorától s annak a társadalmi körnek jellegétől, melyben a leggyakrabban megfordul. A jelen bíráló a maga szubjektív mércéje alapján megkérdőjelezi az idegenszótári regisztrálás indokoltságát az ilyenféle szavaknál, mint *antilepton*, *apasztron*, *aszkogónium*, *cölesztin*, *cölesztát*, *kalutron*, *kolmatáció*, *konvin*, *kriotron*, *parakmé*, *passzaméter*, *passziméter*, *pelengátor*, *pírán*, *pírén*, *porfin*, *pszofométer*, *rendzina*, *rodopszin*, *szcintigram*, *tizotrópia* stb. stb.

Találomra lapozva a szótárban írtuk ki ezeket a szóritkaságokat. Ha terünk volna, könnyedén tudnánk számukat tucatszám szaporítani az 1973-i szótár más lapjairól. Ezeknek egyike sem fordult elő a kéziszótár 1958-i változatában. A nevezett korábbi kiadás szókészletét illetően jól kiegyensúlyozott alkotás. Lehetséges persze, hogy az 1973-i műben nem történt más, mint az, hogy Bakos kissé előreszaladt. Hiszen megtörténhet, hogy idővel, a XXI. században az érettségizőknek és az újságolvasóknak már szükségük lesz az imént felsorolt szókra is. Ma azonban a jelen sorok írójának, három évtizede gyakorló lexikográfusnak nézete szerint még nem tartoznak nálunk a műveltség elemei közé.

4. Kétségtelen, hogy Bakos számos hasznos javítást végzett korábbi szótárai anyagán, egyebek között bővítve — ahol erre szükség volt — a címszók jelentésskáláját. A *film* szó még csak nem is szerepelt az 1957-i kiadásban, az 1958-iban azonban már megtaláljuk két szójelentésben, 1966-ban és 1973-ban öt jelentésváltozattal. A jelentésspektrum bővítése a jövőben is folytatható lesz. A *realizál* igének ma már van egy 'tudatára ébred' jelentése is. Budapesten a közlekedés nyelve *rondella* néven ismeri az új földalatti vasút keleti és déli főpályaudvari kissé süllyesztett, fedetlen, kör alakú utasirányító terét. A politikai-történelmi tárgyú írásokban új értelemárnyalata jelentkezett a *citoyen* szónak is. A *pakker* már évtizedek óta csomagoló munkást is jelent szállítmányozó vállalatoknál. A *karaván* szó 'utánfutó lakókocsi' jelentéssel bővült. A *reprográfia* már nem csupán másoló eljárást jelent, hanem azt az üzemszert is, ahol e munkát végzik. A *snitt* szónak három regisztrált jelentése mellé egy újdivatú, a filmszakma nyelvéből köznyelvesülöbben levő negyedik is kívánkozik, némileg indulatszószerű alkalmazásban az elbeszélő élőbeszédben, 'ennek vége!', 'most valami egészen más következik' értelemben.

A hazai idegenszótári gyakorlat korántsem egyöntetű az idegen szavak magyar egyenértékesi közlésének módjában. Radó Antal ekvivalensei kevés kivétellel nagyon rövidiek, csupán megközelítő magyar szinonimák. Ő a Kunoss által elindított és a Tolnai Vilmos szótárában középponti helyet kapott magyarító gyakorlatnak egyik folytatója volt. Horovitz szótárait a Népszava könyvkiadó tette közzé, a munkás és kispolgári olvasóknak szánt mű volt, ezért részletesen, olykor ismerettári terjedelemben magyarították az idegen fogalom jelentését, alkalomszerűen kiterjeszkedve a történelmi mozzanatokra és ideológiai szempontokra is. Bakos szerencsés középutat talált, melyen észrevehető az utolsó másfél évtizedben megjelent két magyar értelmező szótár által kialakított gyakorlat hatása. Szembetűnő az is, hogy Bakos nem elégedett meg valamelyik korábbi szótárában már megfogalmazott egyenértékes(ek) újraközlésével, hanem újra átvizsgálta valamennyit; ahol szükségesnek látta javított rajtuk, és kiküszöbölt néhány lapsus calamit. Ezt a tökéletesbítést nyilván a későbbi kiadásokban is folytatni fogja. Munkájához pár apró adattal mi is hozzájárulhatunk. A *referendum* szó 2. jelentése aligha régies. 1975 június havában sűrűn olvashattuk napisajtónkban. A *comics* szó értelmezésében az 'erősen érzéki' szavak fölöslegesek, mert e sajtótermékeket vajmi ritkán jellemzi ez az elem.

Annál gyakoribb bennük az ártatlan humor. A *cockney* 3.-nál a 'nyárspolgár' kiegészítendő 'és proletár' szókkal. A *knowhow* jelentéstartalmába egyáltalán nem tartozik bele az 'átadás' ténye. (Legfeljebb nálunk szokták szószerkezetekben ezzel a szóval összekapcsolni). A Magyar Kereskedelmi Kamara által 1975 elején hirdetett szómagyarosítási pályázaton pótlására a zsűri a *mit-hogyan* és a *módszertár* szókat fogadta el, s a Kamara a maga hatáskörében be is vezette. (A pályázat többi magyarítási eredményét is érdemes lesz figyelembe venni a Bakos-szótár majdani új kiadásában.)

Az *input-output* értelmezését két jelentésre kellene bontani, s a jelenlegi 'mérleg-szerű összeállítás' csupán a 2. jelentés lehetne. A *labiális* szó egyenértékese végén a laikusok tájékoztatására egy példát is érdemes volna adni, ilyenformán: mint a magyar *a* hang az *alma* szóban. A *rector magnificus* szókapcsolatban a második szó jelentése nem 'méltóságos', hanem 'nagyságos'. A *groggy* 1. jelentésének ekvivalense módosítandó. Helyette 'rogyadozó, lábán alig álló (ökölvívó a szorítóban)' kell. A *wistaria* eredetmagyarozatában nem *L*, hanem *C* irándó (= *Caspar*). Jelentéskörülírásnak jobb volna: 'a lila akácra emlékeztető virágzatú kúszó cserje'. A *lembérdzsek* értelmezésében a 'kabát' helyett jobb volna a 'zubbony', mint ahogyan a *dressing-gown* értelmezésében a 'házikabát' elé első helyre a 'köntös' kívánkozik. A *minestrone*-nál megfontolandó, hogy a 'száraz tészta' helyett nem pontosabb-e a 'gyúrt tészta'? A *habeas corpus* anglo-latin jogi szak kifejezés zárójeles magyar fordításával nem tudunk egyetérteni, s helyette egy későbbi kiadásban az OED megoldásának követését javasoljuk. Végül pedig az 561. lap 1. hasábján 23. sorában 'amelynél' helyett 'amelyben' látszik kívánatosabbnak.

Bakos tömör és tartalmas értelmezései előnyösen különböznek Horovitz késői kiadásai és a Szikra idegenszótár szájaragó terjengősségétől. Több információt tud közölni kevés sorban, mint bármely más tisztára nyelvi célú elődje. Ezt gyakran úgy éri el, hogy nélkülözhetetlen tényszerű adatokat is beépít értelmezéseibe. Így pl. az *insurrekció* 2. alatt, vagy az *iszpahn* és az *isler* harmadfél sorában. Csak helyeselhetjük, hogy az *iustitia* ikonográfiailag hagyományos ábrázolásmódját is megemlíti, vagy az *izokefália* művészeti mibenlétét négy sorban világosan meghatározza. Példáinkat az *i* betűből vettük, de bármely más betűből tucatszám tudnánk hasonlókat idézni. Értelmezéstechnikai vonatkozásban azokat a szócikkeket tartjuk a legsikerültebbeknek, amelyekben az elméleti síkon maradó definíciót példával is konkrétizálja, így —, hogy a nyelv- és széptudományok területén maradjunk — a *palatalizáció* és a *szinesztézia* esetében. Kár, hogy ezt a gyakorlatot nem mindig követte. Az *instrumentális* II. és a *calque* szavaknál — amiként már az említett *labiális* esetében is — nagy szükség lett volna a szemléltető példára, ami akár egyetlen sorban is elfért volna.

5. A címszavak közlésmódját illető elveit Bakos világosan ismerteti szótára bevezetésében. Jelentős hányadukat a magyar kiejtésnek megfelelő betűképpel adja meg, kimutatva, hogy az idegen szavak írásképi beilleszkedése állandó folyamat. Az 1958-i kiadás még *computer*, az 1973-i már *komputer* betűzésű címszót hoz. A meghonosodás foka szemléltetését illető nézeteit és gyakorlatát helyeseljük. Semmiképpen sem tudunk egyetérteni azonban azzal a döntésével, hogy ellentétben az 1958-i kiadás gyakorlatával 1973-iban a magyar betűzésű címszó után immár nem közli zárójelben az idegen szó eredeti, vagy átadó nyelvbéli betűképét. Ezzel egy lépést tett visszafelé, és szótárát egyértékes, sőt nélkülözhetetlen információs többlettől fosztotta meg. Ha a latinbetűs írású idegen nyelvi szavak idegen írásképe hiányzik a szótárból, akkor ismeretlen marad az elemi etimológiai kapcsolat az idegen szó és éppen csak hogy beilleszkedett magyar írású változata között. Ma, amikor újra felfedezzük, hogy a nyugati nyelvek ismerete kívánatos műveltségi elem, akkor nem szabad eltitkolnunk az idegen nyelvi írásképet és ezáltal megnehezíteni annak elsajátítását. Sokan pusztán azért vesznek kezükbe egy idegenszó

tárt, hogy megtudják: hogyan írják az átadó nyelven a *diszóz*, a *disszuszgáz*, a *diszpécser*, az *özné*, a *slussz* és egyéb szavakat. Nos, akik ezt keresik, az 1973-as szótárból nem fogják megtudni. Ott a magyar ábécérendben szorosan egymás mellett találjuk a *früstök* és a *frülsav* szókat (melyeknek átadó nyelvi alakja pedig más és más betűkkel kezdődik), a *fillokinon* és a *film*, a *farm* és a *farmaceutika* szókat, vagy a *self* és *self-government* szókat, anélkül hogy megtudhatnák, mely *f* betűsek kezdődnek az idegen nyelven a *ph-*, *phth-*, *phyl-* betűkkel, vagy hogy a két említett *self* szó kétféle angol írásképet (s ezért kétféle jelentést) is rejtőztet.

Jól tudjuk, hogy az átadó nyelvi írásképek megállapítása és közlése nem mindig mentes a nehézségektől (vegyük csak a *cönológia*, *cóger*, *sztóchiométria* szókat és több tucatnyi egyebet), s hogy ennek az információs többletnek közléséhez hely is kell. Az utóbbinak biztosítása részben megoldható lett volna a jelen ismertetés 3. pontjában felvetett kérdésnek az alkalmazottól eltérő megoldásával.

Bakos szótárainak egyik értéke az etimológiai jelzések közlésének kiadásról kiadásra gondosan javított alakja, bármilyen szűkszavú kénytelen is lenni minden esetben. Csak helyeselni lehet, hogy elkerülte a kényelmes „nemzetközi szó” eredetjelölést, tudatában nyilván annak, hogy a nemzetközi szót is valaki valahol valamely nyelv(ek) anyagából megalkotta. (Amit persze nem mindig könnyű kideríteni.) Ha nincs is tere gyököket és eredeti szóalakokat közölni, rövidítve mégis jelzi az idegen szót megalkotó nyelv nevét s nem ritkán a szóvándorlást is. Az alábbiakban néhány eredetjelző rövidítésére reflektálunk. Az *akvalung* szó nem lat + ném, hanem alighanem lat + ang, lévén a készülék amerikai találmány. A *betterment* esetében a *fr* jelzés mellőzhető. A *garbó* elnevezésnek a svéd filmszínésznővel való kapcsolatba hozása vitatható. Valószínűbbnek látszik az azonos alakú olasz könyvelői szóból való származtatás, aminek nincs jelentéstani akadálya. A *fortran* szó eredete nem ismeretlen, lévén ez csonkösszetétel az angol *formula translation* szókapcsolat elemeiből. A *sőberli* szónál megemlíthető, hogy Schöberl bútorgyáros nevéből származik. A *pakkfilm* és a *rollfilm* eredetjelölése azt a látszatot kelti, mintha a *film* német szó volna. Ugyanakkor a *pánfilm* összetételt teljes egészében angolnak jelöli. A *per sundam-bundam* eredete sem az 1958-i, sem az 1973-i kiadásban nem megnyugtató.

6. Szavak, szójelentések stiláris értékének, társadalmi érvényének jelzése mindig is kockázatos vállalkozás, különösen ha erre a célra csak hét vagy nyolc rövidítés áll rendelkezésre. Mivel egy idegenszótárnak csak korlátozottan van szüksége, de lehetősége is az ilyenfajta jelzésekre (hiszen maga az a tény, hogy egy szó „idegen szó” is már stiláris jelölés), ezért azokban a ritka esetekben, amikor egy-egy szó a mérlegre tétetik, kívánatos az óvatosság, de a következetesség is. Helyeseljük, hogy argónak minősült az *arénázik*, a *bibsi*, a *kajál* és a *smasszer* és még több tucat hasonló szó. De miért nem kapott ugyanilyen jelzést a *píál* és a *bunyó*?

Hasonlóképpen állunk a nyelvművelő szándékú jelzéssel. Ebben a szótárban egy túlméretezett fekete paeni alakjában találkozunk vele. E tipográfiaileg kellemetlen tilalomfával a magyar ajkút a „szakmai zsargon” szavak használatától kívánja elrettenteni. A jel alkalmazásában a nyelvművelő szándékkal egyetérthetünk, de gyakorlatával nem mindig. A szótár e helytelenítő jelet alkalmazza sok egyéb között az *anstandol*, *kahli*, *pliszéroz*, *sangli*, *stangli*, *subler*, stb. mellett, s közli a magyar egyenértékeket. Ezt nem lehet kifogásolni. Nem közöl ellenben semmiféle kárhuzható jelzést (nyilván mivel nem „szakmai zsargon szók”) az *anzágot*, *krenkolja magát*, *rükvercel*, *stájggerol*, *stenkerol* ígék, vagy a *bisszig*, *cekedli*, *csuszpájz*, *hakni*, *kasztni*, *krájzleráj*, *resztili*, *smonca*, *snassz* és *vekker* cikkében. Ezt félmegoldásnak érezzük, s attól tartunk, hogy a legtöbb olvasó

a nyelvművelő állásfoglalás hiányát úgy fogja értelmezni, hogy e szavaknak magyar szövegbeli használata ellen nem lehet a legcsekélyebb kifogást se tenni.

7. Mind e kritikai megjegyzések nem csökkenthetik azt a vitathatatlan érdemet, amit Bakos Ferenc idegenszótárainak folytonos tökéletesbítésével a magyar nyelvterületen használatos szókészlet egy jelentős rétegének számbavételével végzett. Munkájából többféle tanulságot is levonhatunk. Az első lexikográfiai jellegű: ahogy nyelvünk újabb egynyelvű szótárai (ÉrtSz., ÉKSz.) egyre nagyobb számban regisztrálnak begyökeresedett idegen szavakat, úgy változik nálunk az idegenszótár tartalmi kerete és szerkezete. Az előbbiben messze túllép az anyanyelvi értelmező szótáron, az utóbbiban pedig közeledik az értelmező szótárak gyakorlatához. A második lexikológiai vonatkozású: civilizációnk mind bonyolultabbá válásával a szókészlet rohamosan gazdagodik, s ahogyan a művelődés ismérvei a társadalmi-gazdasági élet fejlődésével párhuzamosan változnak, úgy jut egyre nagyobb szerephez a szaknyelvi anyag. A harmadik tanulság: az utóbbi negyedszázadban szembeűnő mértékben megsaporodtak nyelvünkben az angol és amerikai (USA) eredetű idegen szavak és szókapcsolatok. Bakos szótárából úgy tűnik, hogy több az indigenátust még alig nyert új angol jövevényünk e korban, mint Európa összes többi élő nyelvéből együttvéve. Nem magyar sajátosság ez, mivel ugyane folyamat tapasztalható mutatis mutandis némely szomszéd országban is, és még nagyobb mértékben a német, francia, olasz és spanyol nyelvterületen is.

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk: Bakos és Fábíán szótára nem csupán szerepét kiválóan betöltő, művelődéspolitikai értékű segédkönyv, hanem egyben hosszú távon át becses szókészlettörténeti forrásgyűjtemény a XX. század utolsó harmada, negyede magyar nyelvállapotának vizsgálatához.

Ország László

Idegen nevek kiejtési szótára. Szerkesztette Magay Tamás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 501 lap

1. Mit kapunk ebben a szótárban?

Huszonöt latin betűs írású nyelvből mintegy 40 000 tulajdonnevet kiejtésük átírásával. A névanyagnak körülbelül háromnegyede személynév, a többi földrajzi név, elterjedtebb újságok, folyóiratok, híres műalkotások címe, fontos szervezetek, híres középületek, műemlékek s nálunk is ismert külföldi márkák neve. A szótár anyagát több millió névből válogatták ki — nagy gonddal és hozzáértéssel — a szerzők. Ez — gondolhatni — nem volt könnyű, de azért lényegében mégis sikerült Persze egy-egy név óhatatlanul csak kimaradt a szótárból; Az ilyen esetekre gondolva a szerkesztők egy eléggé részletes áttekintést adnak a szótár végén (481—501. l.) az idegen nevekben előforduló betűk és betűcsoportok magyar hangmegfeleléseiről. Így ha történetesen nem találunk valamilyen keresett nevet a szótárban, ennek az útmutatónak a segítségével magunk is kikövetkeztethetjük annak kiejtését.

2. A legnehezebb feladat az volt, hogy hogyan írják át a szerzők a huszonöt különböző nyelv beszédhangjait a magyar ábécé betűivel s néhány melléjjellel. Kisebbszámú ingadozásoktól, következetlenségektől eltekintve ezt a feladatot is sikerült megoldaniuk. Természetes dolog azonban — s ezt Magay Tamás is hangsúlyozza —, hogy ily módon csak megközelítő kiejtést adhattak meg. Ez reális célkitűzés volt, mint ahogyan az egész szótárt egyébként is a józan, gyakorlatias megoldások jellemzik. A

szótár „elnagyolt” átirási rendszerrel dolgozik, ez azonban világos, ésszerű, s így a gyakorlati igényeknek tökéletesen megfelel. Talán egy újabb kiadás előkészítése során még lehetne valamelyest finomítani rajta, s következetesebbé is lehetne némiképp tenni. — Erről a továbbiakban.

3. A magyar betűsor kiegészítése végett a következő betűjeleket, illetőleg jelzéseket használja fel a szótár: \grave{a} = a magyar *á* rövid párja: **Karlovy Vary** = kárlovi vári; \bar{a} = elnyújtottan ejtett magyar *a*: **Dahlgren** (svéd) = dälgrén; \bar{e} = a magyar *é* rövid párja, az ún. zárt *e*: **Tampere** (finn) = támpèrè; \bar{e} = elnyújtottan ejtett magyar *e*: **Voltaire** = voltèr; \bar{u} , $\bar{ü}$ = kettőshangzók gyengébben ejtett komponense: **Passau** = pásszäu; **Dupuis** = düpüi; **h** = erősen ejtett *h*, mint például az *ihlet* szóban: **Jiménez** (spanyol) = himenesz; **Bach** = bah; (e), (ö) = bizonytalanul, elmosódóan artikulált ö-szerű hang: **Sălăjan** (román) = sz(ö)l(ö)zsán; **Shqipëri** (albán) = skjip(e)ri; (r) = szó végén vagy mássalhangzó előtt elmosódóan ejtett, nem pergetett *r* hang: **Berkeley** = bá(r)kli; **Butler** = bätle(r); (n) = az előző magánhangzó orrhangúságát jelző *n*: **Saint-Venant** (francia) = sze(n)v(ö)na(n); Δ (háromszög) = (a nálunk szokásossá vált s elfogadható ejtés mellett) az eredeti ejtést jobban megközelítő ejtémód: **Chicago** = csikágó, Δ sikágó; † = helytelenített ejtémód: **Bruegel, Brueghel** (holland) = bróh(e)l, † brajgel.

Látni való, hogy a szerkesztők igen mértéktartók voltak a segédjelek és szimbólumok használatában, s ezek jórésze a szótárforgatók előtt már amúgy is ismeretes. Így a kiejtés megközelítőleges írásképe csakugyan egyszerű, áttekinthető, s eléggé jól érzékelteti — legalábbis az esetek többségében — a valóságos kiejtést.

4. A szótár nem csupán az idegen nevek kiejtését adja, hanem — ha ilyen van — azok hivatalos használatú magyar változatát is: **Chimborazo** = csimborászo; m. **Csimborasszó**; **Habana** → **La Habana** = lá abáná; m. **Havanna**; **Newfoundland** = nyúf(á)ndlend; m. **Új-Fundland**. Sőt utal ugyanannak a helynévnek különböző nyelvekben való változataira is: **Dubrovnik** = dubrovnik, Δ dubrovník; → **Ragusa**; **Åbo** (Finnország) = óbú (Turku svéd neve). Ugyanígy általában megadja a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai — sőt egy-egy esetben lengyelországi és ausztriai — helynevek esetleges magyar megfelelőit is: **Tîrgu-Mureş** (Románia) = tîrgu murës; m. **Marosvásárhely**; **Nové Zámky** (Csehszlovákia) = nové zámki; m. **Ārsekújvár**; **Novi Kneževac** (Jugoszlávia) = noví knězsévác; m. **Törökkanizsa**; **Niedzica** (Lengyelország) = nyédzsicá; m. **Nedec**; **Oberwart** (Ausztria) = óbervárt; m. **Felsőőr**; stb. (Sajnos, a szótár itt nem következetes. Például a **Tîrgu-Secuiesc** romániai helynévnel már hiányzik a magyar megfelelő: **Kézdivásárhely**. — S ez így van nemcsak a romániai, hanem a többi szomszéd országbeli magyar helynevek esetében igen sokszor.) A szótár szerkesztői igyekeztek minél többet nyújtani. Így azt is számba veszik, hogy ugyanannak a névnek olykor kétféle hivatalos változata is van: **Quebec** (angol) = kvibék; **Québec** (francia) = kébek; **Montreal** (angol) montreál, Δ montriól; **Montréal** (francia) = mo(n)rèál; stb. Lehet valamely név több országban is használatos személynévként s földrajzi névként. Például: **Bismarck** (személynév, német) = bismárk; (földrajzi név, Ecuador): bismárk; stb. A szerkesztők józanságát dicséri, hogy nem erőltetik az idegen nevek ejtésében a túlzott, fontoskodó precizitást, s ezért jóváhagynak nálunk már hagyományossá vált ejtési módokat: **Azucena** (olasz) = azucséna, Δ ádzucséná; **Donizetti** (olasz) = donicetti, Δ doniddzètti; **Velázquez** (spanyol) = velászkez, Δ velászkesz; **Göteborg** (svéd) = göteborg, Δ jót(e)borj; stb.

5. S most még néhány kritikai megjegyzés, illetőleg javaslat a további kiadások szempontjából.

A teljes következetességet a külföldi nevek átírásában nem sikerült megvalósítani, s olykor ez meg is zavarja a szótár használóját. Így például az olasz *z*, *zz* átírása hol *c*, *cc*, hol pedig *dz*, *ddz* (vö. még 500. l.). Talán érdemes volna ezt a kettősséget megszüntetni, s csupán a *dz*, *ddz* átírást megtartani. Ez az utóbbi ugyanis jobban megközelíti az olasz ejtést, mint a másik. A **Durell** és az **Emanuel** típusú angol nevek átírása a szótárban gyurél, illetőleg imenyu(e)l. A *d+u*, *n+u* hangkapcsolatokat jobb lenne így átírni: *dj*, *nj*. [Vagyis: *djurél*, *imenju(e)l*.] A lengyel nevek két nazális magánhangzóját lehetne oly módon jelölni, mint például a francia nevekben. A **Częstochowa** lengyel földrajzi név például így volna átírható: *cse(n)sztohová*; a **Dabrowski** személynév pedig így: *do(n)brofszki* vagy *do(m)brofszki*; stb. Az **Andrzej** típusú lengyel nevek esetében lehetett volna az átírásban ezt a megoldást alkalmazni: *and-zsej* (itt ugyanis *d+zs-t* — tehát két külön mássalhangzót — ejtenek a lengyelek). Az *y*-nal jelölt lengyel magánhangzót talán jobb volna *ë*-vel átírni, mert hangszíne inkább a zárt *e*-hez áll közelebb, s nem az *i*-hez. (S el lehetne hagyni a lengyel *e* átírásában az *ë* jelet.) A cseh és a szlovák nevek *é*-je viszont *ë*-vel volna átírható inkább, mint *é*-vel (tehát pl. **Nové Zámky** = *novë zámki*). Az albán nevek *ë* betűjének a hangértéke lényegében ugyanaz, mint a román nevek *ă* betűjének (redukált, *ö*-szerű hang). Tehát itt célszerűbbnek látszanék az (ö)-vel való átírás **Durres** = *durr(ö)sz* a szótárbeli *durr(e)sz* helyett].

Sajnálatos dolog, hogy egyebek között éppen egyes észti és finn nevekben akad egy-egy kellemetlen hiba. Így például **Tallinn** neve a téves **Tallin** formában található a szótárban. A finn **Pentti** személynév átírása — helyesen — *pëntti*, de már a belőle alakult **Penttilä** átírása — helytelenül — *pëntile*. Stb.

A szótár levonatainak a korrigálását ugyan a szerkesztők nyilvánvalóan igen gondosan igyekeztek elvégezni, ennek ellenére is bőségesen maradt sajtóhiba a nevekben s átírásukban egyaránt. Igen nehéz is volna minden sajtóhibát elkerülni egy ilyen munkában — bár kétségtelenül fölöttébb kívánatos volna! —, de azt hiszem, hogy a további kiadásokban mégis jelentősen javítani lehet a mostani helyzeten.

6. Magay Tamás és munkaközösségének tagjai elismerésre méltóan nagy, gondos és hasznos munkát végeztek ennek a szótárnak a megírásával. Reméljük, hogy hamarosan elkészül egy bővített, javított és átdolgozott újabb kiadás. Addig is ez a mostani szótár is nagy segítséget ad mindnyájunknak ahhoz, hogy az eddigénél nagyobb biztonsággal mozogjunk az egyre nagyobb tömegben reánk zúduló idegen neveknek a világában.

Fabricius-Kovács Ferenc

A Nyelvőr postája

Vállalatnevek átírása orosz nyelvből. A Szovjet Export szerkesztősége arra kért választ, hogy az orosz ТЕХНОИМПОРТ és МАШИНОИМПОРТ vállalatnevek TECHNOIMPORT és MASHINOIMPORT vagy ТУЕННОИМПОРТ és MASINOIMPORT formában frandók-e át magyarra.

A Magyar Tudományos Akadémia 1954-i, ma is hatályos szabályzata az orosz nyelvből való magyar átírást azon az elvi alapon rendezte (vö. 290. pont), hogy magyarra az orosz szavak (mint más, nem latin betűs írású nyelvek szavai is) k ö z v e t l e n ü l frandók át. Ez azt jelenti, hogy az orosz átírásban „csupán azokat a magyar betűket és betűkapcsolatokat használjuk föl, amelyek a magyar írásban közkeletűek” (vö. 291. pont), azaz csak az ún. szűkebb magyar ábécé betűit (vö. 15. pont). Idegen nyelvek betűit az orosz átírásban nem alkalmazzuk. Nem fogadható el tehát sem a TECHNOIMPORT, sem pedig a MASHINOIMPORT írásmód, mert az előbbi a német *ch*-t, az utóbbi pedig az angol *sh*-t csempészi bele a magyar helyesírásba. Ráadásul felemás módon; hisz ha a *ch*-t elfogadnánk a TECHNOIMPORT-ban, akkor MASCHINOIMPORT-ot kellene írunk, hogy az is németes legyen. De miért írjunk akár németesen, akár angolosan stb., amikor az orosz nyelvet elég híven tükröztető saját átírási rendszerünk van? (Vö. 291—306. pont.) — A ТУЕННОИМПОРТ és a MASINOIMPORT formákat javasoljuk tehát.

A vállalatnevek (természetesen a mozaiknevek is) ugyanúgy orosz szavak, mint a többi orosz tulajdonnevek és közszók, amelyeknek az Akadémia szerinti átírási módjához közönségünk már hozzászokott. Helytelen lenne velük (vagy csak egy-kettővel is) kivételt tenni, és a hagyományt feleslegesen megbolygatni.

A TECHNOIMPORT forma ellen szól az is, hogy az így írt név orosz nyelvi eredete, s ezzel együtt szovjet volta az írásmód miatt eltűnik; a MASHINOIMPORT forma pedig „megangolosítja” azt, ami se nem angol, se nem amerikai, és magyar kiejtése is bizonytalanává válik. — Ezzel szemben a ТУЕННОИМПОРТ meg a MASINOIMPORT formák orosz nyelvi eredete világos, magyar olvasási módjuk egyértelmű, és a tőlük jelölt vállalatoknak szovjetunióbeliségét egy pillanatra sem tettük kétségessé.

Más orosz vállalatnevek esetében is az akadémiai átíráshoz való következetes ragaszkodás a kívánatos.

F. P.

Adalék a *priznic* szó eredetéhez. Kálmán Béla „A nevek világa” (Bp. 1969.) című, valóban aranyos könyvecskéjének („libellus vere aureus”) abban a részében, ahol a szerző a tulajdonnevekből keletkezett köznevekről beszél, a következő megállapítást olvashatjuk: „... *priznic* (egy német lelkész, *Priessnitz* nevéből” 10). Ebben a megállapításban egy parányi pontatlanság van, *Priessnitz* ugyanis nem volt lelkész.

Priessnitz Vinzenz 1799. október 4-én született Gräfenbergben (most Jeseník-Lázně). Miroslav Hofmeister a Vyprávění o vodním doktorovi. Život Vincence Priessnitze a jeho boje za nové léčebné metody. Olomouc, Krajské nakladatelství 1956. (Elbeszélés a víz doktoráról. Priessnitz Vinzenz élete és harca az új gyógykezelési eljárásért. Olomouc, Kerületi Könyvkiadó, 1956.) című könyvében a következőket írja róla: „Priessnitz Vinzenz a legfiatalabb volt a hat gyermek közül . . . Mivelhogy bátyja, Ferenc teológiát tanult, szülei azzal számoltak, hogy gazdaságukat utánuk legfiatalabb fiúk, Vince veszi át . . . Hogy megtanuljon olvasni, írni és számolni, Frývaldovba [Freiwaldau, most Jeseník] járt iskolába. Az iskola rendszertelen látogatása azonban nem tartott sokáig, mert a fiúra szükség volt a gazdaságban. Iskolába tehát nem járt túl sokat” (5).

Amikor Priessnitz gyógykezelése közismertté vált, igen sok ellenfele támadt. Ezek közül a legállhatatosabb dr. Schnorfeil Antonin fejedelmi püspöki tisztiorvos volt, aki mint nyilvánvalóan befolyásos ember 1829. június 6-án Priessnitz ellen panaszt emelt a frývaldovi magisztrátusnál. Ezzel elindította ellene az évekig tartó vádak és viták egész lavináját.

Dr. Schnorfeil első beadványában megemlíti, hogy Priessnitz mint földműves úr, hideg vízkúrával kezeli a betegeket, hogy törvényellenesen gyógyít, és így vakmerően játszik az emberek egészségével és életével. A frývaldovi magisztrátus válaszában elmondja, hogy Priessnitz nem végez sem káros, sem pedig törvényellenes dolgot. Akkor dr. Schnorfeil az opavai (troppai) megyéhez fordult panaszával, hogy a fiatal, műveletlen, a tudományoktól teljesen távolálló Priessnitz azt a látszatot igyekszik kelteni a nép körében, hogy hideg vízbe mártott szivaccsal való lemosással gyógyítani képes, miközben, úgymond, értelmetlen imákat mormol, úgyhogy a hiszékeny embereket félrevezeti azok egészségének a rovására” (9).

A mondottakból tehát világos, hogy Priessnitz nem volt lelkész, hanem földműves.

Horváth István

Szedes Fábrián szójegyzéke Apáczai Csere János Enciklopédiájából. Apáczai Csere János születésének 350. évfordulója alkalmával megcsillanthatjuk, hogy nagy műve tartalmi és nyelvi szempontból valamelyest beleépült népünk művelődési folyamatába. E ténynek valóban csak megcsillantására szolgál ez a kis megemlékezés, amely bizonyítja, hogy a vele rokon érdeklődésű és törekvésű emberek olvasták, sőt tanulmányozták a Magyar Encyclopaediát. Erre enged következtetni a Szedes Fábriántól maradt rövidke töredék. Az alatt bemutatott töredék azt is láttatja, hogy a XIX. sz. első évtizedei jó nyelvészének figyelmét milyen nyelvi tények ragadták meg.

Szedes Fábriánról (1784—1859) a nyelvészek általában azt tudják, hogy a palócokról írt értekezéseket, és palóc népnyelvi gyűjtésével magyar viszonylatban a kezdeményezők között van a helye. De szélesebb érdeklődési körrel tesz tanúságot a Pannonhalmi Főkönyvtár BK 80/I-4a jelzet alatt található befejezetlen kézirati töredéke. „Apáczai Csere Jánosnak Magyar Encyclopaediájában talált különös szavakról és szószerkeztetésekről.”

Miért tartjuk érdemesnek, hogy foglalkozzunk Szedes kis töredékével? Megindoklásul azt emeljük ki, hogy Szedest — mint tanárt is — a magyar nyelv sorsa érdekelte elsősorban. A poézist Révai Miklóstól, a retorikát Kulcsár Istvántól tanulta, s tanárai „egész hévvel serkentették” a magyar nyelv becslésére. E serkentésnek sikere mutatkozik meg Magyar Grammatikájában, amely kéziratban 150 lapnyi terjedelmű. Magyar

nyelvi szókincsének gyűjteménye (rövid latin–német értelmezéssel) egyik kidolgozása 10 000, a másik 50 000 magyar szót foglal magában. Pályatételre 728 tiszta gyököt szedett össze. A M. Encyclopaediával valószínűleg mint a Pannonhalmi Könyvtár első katalógusának készítője találkozhatott.

A pedagógia a másik mezőny, amely felkelthette Szeder érdeklődését Apáczai Csere János műve iránt. Szeder kézirati hagyatéka alapján tudjuk, hogy foglalkozott a Bell-Lancaster oktatási metódussal, és tanulmányt írt „A szép nemnek a tudományban való alkalmas voltáról”.

Ezek alapján nem meglepő, hogy az Encyclopaedia a belőle áradó hévvel, a benne található műnyelvvvel vonzotta Szedert, s hozzáfogott az enciklopédiában talált különös szavak és szószervezetek kiírásához, valószínűleg tanulmányozási szándékkal. Apáczai művének ismerete sem változtatta meg nyelvjárásainkról vallott felfogását. Ugyanis ugyanazon füzetben a 48. lapon írja: „Szerencséje nemzetünknek, hogy . . . nyelvében nincs valóságos dialectusi szakadás.”

Sajnos, hogy Szeder a számára (és a mi számunkra is) érdekes szavak és szószervezetek kiírásával, s a hozzájuk fűzött néhány értelmezéssel csak a mű 28. lapjáig jutott el. Íme, a töredék:

1. lap. *Félen fordítatni*. A'sok eleve való itéletekkel félen fordítatnak az igazságnak megismeréséről.
2. lap. *Imettéről*. Nintsen is az ilyen formán kételkedőnek semmi bizonyos jele, melly álmát imettétől bizonyosan meg-különböztetné.
2. lap. *Egy először* (legelőször) *Nézéll* (nézkél) *Küllyebb* (killyebb)
4. lap. *Meg-tapasztalunk*
6. lap. *Küvüllötte*. A' magikon valók vagy a' dologban benn vannak, vagy küvüllötte.
6. lap. *Erejént* (ereje szerént) A' dologban benne lévő tekintetek vagy magok erejént valók (elsők) vagy mástól eredttek.
7. lap. *Penig*. Pedig.
8. lap. *Tisztí* (tiszte).
11. lap. *Be-foglaltatnak*. *Ezenekből*. *Inkáb*.
12. lap. *Miá* (miatt)
13. lap. *Kettennél* (kik kettennél többen nintsenek)
15. lap. *Készantag*.
15. lap. *Többire* (többnyire)
28. lap. *Futosván*
28. lap. *Szinént*: maga színént való, simplex.

Ezzel végződik a Szeder-féle töredék, pedig a *szinént* szóval a füzetben új rovat kezdődik.

Danczi Villebald

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Kötőszó a mondat élén. Monori Mária arról értesít bennünket, hogy munkahelyén, a MÁV Anyagellátási Igazgatóságának titkárságán a kötőszók használatáról vitatkoztak. Úgy gondolja, hogy nem helyes, ha kötőszóval kezdjük a mondatot.

Hogyan, hogyan se, réges-régóta újra meg újra fölbukkan az a nézet, hogy nem helyes kötőszóval kezdeni a mondatot. Téves és káros ez a fölfogás. Például Ön kartársainak egy mondatát, amelynek élén a *ha* kötőszó van, *amennyiben*-es kezdetűre módosítja. Először is ellene vethetjük, hogy az *amennyiben* is kötőszói szerepű ebben a mondatban,

másodszor az *amennyiben* ott és általában a hivatalok nyelvében nagyon papirosfű. Sokkal jobb helyette a *ha*. Aztán meg százával idézhetnénk régi és újabb remekíróink műveiből kötőszóval kezdődő mondatokat. Nézzünk bele például A magyar nyelv értelmező szótárában a *ha* kötőszó cikkébe; ilyen idézeteket találunk ott: „*Ha* ki akar látni egy nyomorult lelket, Nessze [= Nézze] az én árva keserves fejemet” (Balassi Bálint); „*Ha* valaha, most érzem magam is . . .” (Kazinczy); „*Ha*, leányka, te vagy a mennyország, Akkor én csillaggá változom” (Petőfi); „*Ha* per, úgymond, hadd legyen per!” „*Ha* összeszakad Ég és Föld, Mégis más lesz Magyarország” (Ady). Így folytathatnánk lapokon át, de csak egyet frunk még ide; most jutott eszünkbe Petőfinek sokat idézett művészi körmondata: „*Ha* majd a bőség kosarából Mindenki egyaránt vehet, *Ha* majd a jognak asztalánál Mind egyaránt foglal helyet, *Ha* majd a szellem napvilága Ragyog minden ház ablakán: Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk, Mert itt van már a Kánaán!” (A XIX. század költői). S ennek a költeménynek első versszakában is van egy *Ha* kezdetű mondat: „*Ha* nem tudsz mást, mint eldalolni Saját fájdalomad s örömed: Nincs rád szüksége a világnak . . .” Utolsó versszaka pedig az e tekintetben még többször megrótt és kötőszóval kezdődik (az előbb idézett „Kánaán”-os strófa után): „*És* addig? addig nincs megnyugvás Addig folyvást küszködni kell.” Az *és* kötőszó még regény címének elején is szerepelhet: „*És* mégis mozog a föld!” (Jókai).

Egészen természetes lélektani tény, hogy egyszer főmondatral kezdjük mondani valónkat, máskor meg mellékmondatral, aszerint, hogy melyik tolu előbb tudatunk világos mezejébe. Mellérendelés esetén is sokszor a kötőszós tagmondat jut először eszünkbe, az fejeződik ki elsőnek. Megbénulna gondolkozásunk és stílusbeli rendezkedésünk, mondat szerkesztésünk, hogyha mindig el kellene tessékelnünk mondandónk elejéről a kötőszót. Tehát nemcsak helytelen az a „*tan*”, hogy nem szabad kötőszóval kezdeni mondatot, hanem ártalmas babona is, fölösleges, értelmetlen stilisztikai önkorlátozás, kegyetlen kaloda.

† F. G.

Nézze . . . Dr. Jakab Anna körzeti orvos írja: Egy éve költöztek ki a fővárosból a közeli Halásztelekre. Feltűnt nekik, hogy a Csepel-szigeten lakó emberek gyakran kezdik így beszédjüket: „*Nézze . . .*”; az orvosi rendelésen szólva is. Például: „*Nézze*, ez a gyógyszer nem használ, mást írjon fel!”; „*Nézze*, belefűródött egy szálla a kezembe”; „*Nézze*, a gyerekem nappal jól viselkedik, éjszaka sír”; „*Nézze*, nem tudok holnap 8 órára menni, mert dolgozom”. Sértőnek, lekicsinylőnek, kioktatónak, nagyképűnek, ráadásul magyartalannak érzik.

Valóban olyanformán van. Az idézett mondatokat, afféléket egymással bizalmas viszonyban levő emberek körében lehet hallani. Ha beteg az orvosához szól így, az csakugyan illetlen, udvariatlan, sőt annál is több: neveletlenség jele. Az is lehet — erre vall az Önök gyakori megfigyelése —, hogy Csepelen az emberek szavajárása, esetleg nyelvjárásiasság a *nézze . . .*; akkor is érezniük kellene a tapintatosabbaknak, hogy nem szólhatnak így ahhoz, akitől kérnek, várnak valamit.

Eszünkbe jut, hogy nem is olyan régen láttunk a televízióban egy filmet Lukács Györgyről, egy éve elhunyt világszerte ismert filozófusunkról, esztétánkról. A riporter kérdéseire válaszolva feltűnően sokszor kezdte Lukács György is a mondatot így: „*Nézze*.” Ez természetesen nem hangzott illetlenül; egy nyolcvan-egynéhány éves kiváló férfi felelt így egy sokkal fiatalabb embernek. Lukácsnak ebben a beszédmódorában közvetlenséget, őszinte kedvességet éreztünk; nem volt benne semmi bántó.

Azt nem merjük állítani, hogy okvetlenül magyartalan ez a kifejezőmód. Hiszen magyarul is sokszor halljuk, magyarul igazán jól tudó emberek beszédében, igaz, inkább

tegező formában: *Nézd csak . . .* Mégis aligha véletlen, hogy Arany János így szólítja meg fiát . . . „*Látod, én szegény költő vagyok . . .*” Az bizonyos, hogy a német társalgás nyelvében számtalanszor hallani ilyen mondatkezdést: *Sehen Sie . . . ; Schauen Sie . . .* Ebben sem fejeződik ki nagy tiszteletadás, de illedelmesebb a magyar nézzé-nél, már azért is, mert benne van a *Sie*, az udvariassági személynévmás. (Nem megrovóan, hanem kellő tisztelettel említjük, hogy Lukács György többet írt s időnként többet beszélt németül, mint magyarul, ezért is kerülhetet bele magyar beszédébe annyiszor a *nézze.*)

† F. G.

Vissza van — hátra van. Kiss Albert nyugdíjas Kunhegyesről írja: 1971. december 27-én reggel 7 órakor a Rádióknak egyik bemondója azt közölte a hallgatókkal, hogy „ez évben még öt munkanap van *vissza*”. Fureszállják ezt a „*visszá*”-s mondatot; a *vissza* helyébe a *hátra* határozószót tennék.

Sok embernek valóban szokatlan, s aki németül tud, annak mindjárt eszébe jut, hogy a német nyelvben igen gyakori ilyen értelemben a *zurück* (vissza) határozószó. Például a hibáztatott mondat így szól németül: „In diesem Jahre sind noch fünf Arbeitstage *zurück* (vagy: *übrig*)”. Említsünk még egy-két német példát a gyakoriság és a hibáztatott mondatvaló feltűnő hasonlóság érzékeltetésére: „Die Ernte ist dieses Jahr noch weit *zurück*” (‘Az aratás ez évben nagyon késik’; szó szerint; még nagyon *vissza van*); „Er ist in seiner Arbeit sehr *zurück*” (‘Nagyon elmaradt — esetleg; nagyon hátra van — a munkájában’; szóról szóra: nagyon *vissza van* a munkájában); „Der Bote ist noch nicht *zurück*” (‘A küldött vagy küldönc még nem tért vissza’; szó szerint: még *nincs vissza*); „Er ist vom Urlaub noch nicht *zurück*” (‘Még nem jött vissza a szabadságáról’; szolgai fordításban: még *nincs vissza*).

Eszerint csakugyan német hatásra lehetne gondolni. De másfelől ilyen magyar nyelvjárási adataink vannak (a Magyar Tájszótárból): *Vissza van*: hátra van (Baranya megye; ott különben német lakosság is volt); *Vissza van még a másik vonat*: csak ezután érkezik (Somogy megye, a Balaton mellett); *Nékem immá nincsen sok napom vissza, nekem ez lesz az utó* (moldvai csángó). Ezért aztán A magyar nyelv értelmező szótárában is megtaláljuk a *vissza van*-nak ezt a jelentését, „bizalmas” stílusminősítéssel: a) hátra van, elmaradt; *nagyon vissza van a tanulásban, fejlődésben*; b) hátravan; *még vissza van a jegyváltás, a névsorolvasás*.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a *vissza van* nem köznyelvi kifejezés, tehát méltán akadtak fenn Önök a kipécézett mondaton. Azon a helyen, abból az alkalmából igazán stílustalan volt a bemondótól. Köz- és irodalmi nyelvi szokásunk szerint így kellett volna szólnia: „Ez évben vagy ebben az évben még öt munkanap *van hátra.*”

† F. G.

Üzbég, Üzbegisztán. Dr. Boros István a Nemzeti Múzeum természettudományi osztályainak ny. főigazgatója, a biológiai tudományok kandidátusa helytelenírti levelében és megküldött újságcikkében (Dunántúli Napló 1971. október 28.) a mai hivatalos *üzbég, Üzbegisztán* írás- és ejtémódot, mert maga a szóban levő nép — mint csaknem nyolcévi köztük tartózkodása idején tapasztalhatta — így nevezi magát: *uzbek*, köztársaságát pedig így: *Uzbekiszton*. Azt javasolja, hogy térjünk át ezért mi magyarok is az *uzbek* és (az *Afganisztán, Pakisztán* stb. országnév példája szerint) az *Uzbekisztán* írás- és ejtémódra.

Megírta cikkében: „Tudom, mi a nyelvészek válasza: így honosodott meg [a] magyar nyelvben, — sajnos — nem változtathatunk rajta; ez elnevezésük magyaros formája!” Valóban így van. Az is igaz, hogy maga a nép *uzbek*-nek mondja magát, oroszul is így mondják, írják. Minálunk szintén előfordul néha szóban, írásban az *uzbek*, *uzbeg* forma, de már régtől fogva inkább az *özbég*, majd az *üzbég* járta. Miért? Egyszerű (nem összetett) eredeti szavainkban — tudvalevő — általában vagy csak mély, vagy csak magas hangok szoktak előfordulni (az *e*, *é*, *i*, *í* hanggal akadnak vegyes hangrendű szavak is). Az *u* és *e*, *é* hang ugyan elméletben összeférhetne, mégis lehetőleg kerülük egymást. Sok példa van a vagy magas, vagy mély hangrend szokatlan érvényesülésének törvényszerűségére nyelvjárásainkban. A *borstörő* (összetett!) szónak ilyen változatai vannak: *böstörő* (a Balaton mellett és Erdélyben több vidéken), *böstörü* (Göcsejben), *besterő* (Erdélyben, a régi csángó községekben) stb. Hogy még manapság is „működik” ez a hatóerő, arra jó példa az *üttörő* szónak itt-ott, még fővárosunkban is hallható *üttörő* alakváltozata (pedig az *üttörő* is összetétel!) Bővebben szó van erről az Édes anyanyelvünk című kötetben, a 95–6. lapon.¹

Nos, ezért „magyaros” vagy magyarosabb a magas hangrendű *özbek*, *özbeg*, *özbég*, *üzbek*, *üzbeg*, *üzbég*. Végül is az *üzbég*, illetve az *Üzbegisztán* lett a hivatalos forma. (Az *é*: *e* váltakozás a *fétis*: *fetisizmus*, *szociális*: *szocialista*, *szocializmus*, *pozitív*: *pozitivizmus* stb. féle szókban tapasztalható tőhangváltozás következménye.)

Nyugodjunk bele az *üzbég*, *Üzbegisztán* szóváltozat hivatalossá válásába. Nem bántja ez *üzbeg* barátainkat, ahogy minket sem bánt, nem bántathat, hogyha ők vagy mások a mi szavainkat többnyire nem a mi kiejtésünk, hangrendszerünk, hanem a sajátjuk szerint mondják, írják. Már azért is megbocsátók irányunkban az *üzbégek*, mivel tudnak róla, hogy bizonyos tekintetben „rokonok” vagyunk: a magyarságba olvadt kunok az övékhez hasonló török nyelven beszéltek. (Az *üzbég*, a baskír, a kazáni tatár, a kirgiz, a kazah stb., a kihalt besenyő és kun a török nyelveknek abba a csoportjába tartozik, amelyet összefoglaló névvel kipsacznak hívunk.)

† F. G.

Mézpergetés. Szabó Károly helyteleníti, hogy ezt a szót még szaklapok is írják *mézpörgetés*-nek.

A *mézpergetés* védelmében írott levelével nyelvhelyességi szempontból lényegében egyetértünk, mindazonáltal úgy véljük, hogy a méhészeti szakirodalomban gyökeret vert *pörgetés*, *pörgető* kifejezések sem helytelenek: ezek mellett is számos érv hozható fel.

A régebbi és a mai magyar köznyelv a *pörget* igének valóban inkább az *e-s* (*é-s*) alakváltozatát használja ilyen jelentésben, vö. az ÉrtSz.-on kívül a Magyar értelmező kéziszótárt: *perget* '(méz)et a lépből gyors forgatással kicsap', valamint a Helyesírási tanácsadó szótárt: *pergetett méz* (HTSz. 571). A *pereg* és a *pörög*, ill. a *perget* és a *pörget* alaki és jelentésbeli elkülönülése olyan mérvű, hogy bízvást szóhasadásnak tekinthető, annak ellenére, hogy bizonyos jelentésváltozatokban még ma is föllelhető s alkalmazható mindkét alak.

Mivel indokolható hát a Méhészet szerkesztőinek állásfoglalása?

Egyrészt azzal, hogy nyelvművelésünk a túlságosan gyakori *e* hang „tehermentesítése” érdekében általában helyesli az *ö-s* alakváltozatok használatát (vö. Deme L.: Magyar nyelvhelyesség 43). Másrészt számolnunk kell a ténnyel is, hogy bizonyos esetekben s leginkább konkrét, 'gyorsan forgat' értelemben ma már szinte kizárólagos az *ö-ző* forma.

Az újabb méhészeti szakkönyvek, mint Ön is említi, egységesen *mézpörgetés*-ről, *mézpörgető*-ről írnak, vö. pl. Örösi Pál Zoltán: Méhek között, Kis méhészkönyv, bár

a kép teljességéhez hozzá tartozik, hogy egy korábbi munkájában Örösi P. Z. is a *pergetés*, *pergető helyiség*, *pergető [gép]*, *kipergetett lépek* kifejezéseket használja (Boczonádi Szabó Imre—Örösi Pál Zoltán: Méhgazdaság. 1926. 174—6). Az azonban kétségtelen, hogy a *perget* és a *pergetés* régebben sem volt „egyeduralkodó”, vö. a Méhészeti Lapok 1881-es évfolyamában: „Országunkban még nem igen sok méhes van, melyben a *pörgetőt* rendes méhészeti eszköz gyanánt találjuk”, valamint „Meglepető haladásról tesznek tanúságot a *mézpörgetők*, melyek alig néhány év alatt máris tökélyre emelkedtek” (uo. 1882, 219).

Véleményünk szerint tehát az *ö-s* alakváltozatok sem kifogásolhatók, bár a szaknyelvi szóhasználatnak a köznyelvitől való ilyen elkülönülése nem minden szempontból üdvös tendencia. Mivel azonban a méhészkönyvek egységesen *ö-ző* terminológiája a megértést nem zavarja, ráadásul változatosabbá teszi nyelvünk hangtái arculatát, s a *pörgető*, *pörgetés* kifejezésnek régebbi szakirodalmi előzményei is vannak, a hagyományosabb irodalombb, *mézipergetés* mellett tudomásul kell vennünk a *pörgető*, *pörgetés* szakkifejezések létezését is. A *pörget* igével és származékaival egyébként jó pár elvjárásunkban is találkozhatunk (vö. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse 78—6 92, 107; a Nógrád megyei Nagybátonyban is *pörgetik* a mézet). K. G.

Lavina. Cseh Zoltán írja Kolozsvárról: „Egy olvasójuk kérdésére Vécsey Zoltán dr. az Élet és Tudomány 1973. évi 31. számában (1485. lap) azt válaszolja, hogy a *láva* és a *lavina* szó között semmiféle nyelvi vagy tartalmi kapcsolat nincs.

Nem vagyok sem nyelv-, sem földrajztudós, mégis úgy vélem, hogy habár a válasz tagadhatatlanul helyes ténymegállapításokból indult ki, az ezekből levont következtetések némi kiegészítést, vagy éppen helyesbítést igényelnek. Maga az a tény, hogy a *láva* az *olasz*, a *lavina* a rétoromán nyelv szókincséből származik, már magában is feltételezhetővé teszi, hogy a két szó között valamilyen, mégpedig nagyon is szoros nyelvi kapcsolat van. Ezt a kapcsolatot még inkább valószínűsíti az a körülmény, hogy a *lavina* szóban jelentkező *-in-* szótag a latinban és az újlatin nyelvekben egyaránt gyakran használt denominális képző, amely egy alapszóból valamilyen hozzátartozást, belőle való származást kifejező, tehát vele „tartalmi”, értelmi, jelentésbeli kapcsolatban álló más névszót képez. Csak néhány kiragadott példa a számtalan kínálkozó közül:

latin *palatium* 'palota' — mons *palatinus* 'a palota dombja', comes *palatinus* 'palotagróf'; latin és olasz *mola*, francia *meule* 'malomkő' — olasz *molino*, francia *moulin* 'malom'; stb.

Aligha tévedek tehát — folytatja levelét Cseh Zoltán — amikor úgy vélem, hogy a *láva* és a *lavina* között nemcsak szoros nyelvi, hanem egyben »tartalmi«, jelentésbeli kapcsolatnak is kell lennie; — csak éppen meg kell keresni!

És ebben a kapcsolatot tagadó válaszadó nyújt segédkezet. Ha megállapítása szerint a *láva* eredetileg a felhőszakadásból származó sodró erejű vízáradatot jelentette, s azután vitték át a vulkán torkából kicsorduló izzón folyó közettömegre, tűzfolyamra, — ugyanígy vitték át az Alpok égbenyúló ormairól legördülő, lezúduló, pusztító hógörgetegre. A kezdetleges műveltségű itáliai földműves, szőlőtermesztő, hegyi pásztor nem ismerte, nem kutatta a három tüneményt kiváltó természeti erők mibenlétét, törvényeiket; csak azt látta, hogy mindhárom esetben valami felsőbb erőtől hajtott anyagi tömeg rázúdul, ráömlik, rágördül; elpusztítja fáradtságos munkával létesített hajlékát, ültetvényeit; életveszélybe sodorja őt magát, családját, állatait; érthető tehát, ha ugyanegy tőből származó szóval nevezte meg hát a megjelenésében, kihatásában hasonló vonásokat mutató három elemi csapást.”

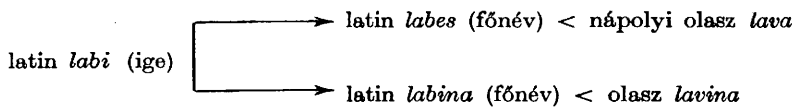
Válaszunk: Megjegyzéseivel lényegében egyetértünk. Csupán néhány részletkérdéshez fűznénk egypár szót, illetőleg néhány adattal szeretnénk kiegészíteni megállapításait.

Cseh Zoltán idézi dr. Vécsey Zoltán cikkének azt a kitételét, hogy a szóban forgó kifejezések között semmiféle nyelvi vagy tartalmi kapcsolat nincs. Ez a megállapítás helytálló ugyan, de kizárólag csak a magyar nyelvre vonatkozólag érvényes. Ez a két szó valóban gyökértelen a m i n y e l v ű n k b e n , mert nincs olyan magyar vagy megmagyarosodott (jövevény) szavunk, melyre mint közös alapalakra vissza lehetne őket vezetni. Mi már „készen” kaptuk mindkettőt; külön-külön átvételek, más-más alakban, eltérő jelentéssel (az 1786 óta kimutatható *lava* [alakváltozata: *lava*] jelentése a magyarban: 'tufa, lávakő; vulkáni kitörés alkalmával a felszínre ömlött kőzetolvadék'. A *lavina*-ra az első magyar adat 1812-ből való, s csak 'hőgörgeteg' jelentésben él; némely formában hosszú *i*-vel találjuk).

Az idézett cikkből tehát kimaradt a „magyarban” szó.

Annál szorosabb azonban a kapcsolat közöttük, ha az újlatin nyelvek felől nézzük a dolgot. Végső soron mindkettő a 'csúszik, csuszamlík' jelentésű latin *labi* ige egy-egy külön származéka. A *lava* alapszava a (*labi* igéből alkotott) latin *labes*, jelentése: 'csuszamlás'. Maga a *lava* nápolyi olasz szó, itt 'áradmány, iszaplerakódás' volt az eredeti jelentése. (A *lava* tehát a latin *labes* folyamatos továbbélése. A *lavina* alapszava a latin *labina*, jelentése itt: 'földcsuszamlás'. Az olaszban a *lavina* még 'kőgörgeteg'-et is jelentett a 'hőgörgeteg'-en kívül. A 'hó-jéglavina' jelentés az alpesi rétoromán nyelvjárásokban fejlődött ki.

Itt jegyezzük meg, hogy a rétoromán nyelv tudományos gyűjtőnév; elszórt, de egymással közeli rokonságban álló újlatin nyelvjárásokat jelöl, pl. *romans*, *ladin* stb. A leszármazás tehát így ábrázolható:

és így tovább.

Igaza van abban is, hogy a *lavina* alapszavában, a latin *labina* szóban, az *-in-* képző. De nem denominális, hanem deverbális névszóképző, ugyanígy deverbális nomenképző például a beszélt nyelvi (latin) *molinum* *-in* — tagja is (ebből lett a fr. *moulin*). Denominális ellenben a latin *palatinus*-beli *-in-* (lat. *palatium* főnév).

R. L. G.

Tudományos ülészak Szekszárdon

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Tolna megye Tanácsa a Tolna megyei földrajzi nevek összegyűjtésének befejezése alkalmából 1975. május 14-én Szekszárdon, a Babits Mihály Megyei Művelődési Központban ünnepi ülést tartott.

Az ünnepséget dr. Gyugyi János, a Tolna megyei Tanács elnökhelyettese nyitotta meg. Beszédében összefoglalta a Tolna megyei földrajzinév-gyűjtés fontosabb mozzanatait, az 1972. decemberében megindult előkészületi munkáktól kezdve a névgyűjtemény ellenőrzéséig. E megyében a gyűjtőmunka megszervezését és irányítását a Megyei Művelődési Központ végezte dr. Vadass Ferenc igazgatóval az élen. Az önkéntes gyűjtők felkészítését dr. Ördög Ferenc kandidátus vállalta magára. A továbbiakban utalt Gyugyi János elnökhelyettes a földrajzinév-gyűjtés céljára, fontosságára és időszerűségére; a mezőgazdaságban uralkodóvá lett nagyüzemi gazdálkodás következményeképpen hatalmas gazdaságok s egybefüggő földtáblák alakultak ki. A régi kisebb parcellák megszűnésével a régen tájékozódásra szolgáló, de ma már egyre inkább szerepüket veszítő földrajzi nevek is lassanként feledésbe merülnek. Megmentésük szinte az utolsó órákban történik.

A Tolna megyei Tanácsot, a földrajzi nevek gyűjtőit, ellenőrzőit, közlétevéit és a kiadvány szerkesztőit elsőként dr. Harmatta János akadémikus, az I. Osztály elnökhelyettese köszöntötte. A földrajzi nevek feljegyzésének fontosságára már a XIX. század elején több nagy tudós felhívta a figyelmet. 1837-ben a Magyar Tudós Társaság pályázatot hirdetett a két magyar hazában élő s feljegyezhető helyneveknek, a nemzeti múlt ez eleven emlékeinek összegyűjtésére. A korszerű helynévkutatás azonban csak a XIX. század végén, illetőleg a XX. század elején bontakozott ki. A múlt század hetvenes éveiben Pesty Frigyes történettudós az egész országra kiterjedő gyűjtést kezdeményezett. De a gyűjtést nem szakemberek, hanem az egyes községek vezetői: jegyzők, tanítók, papok stb. végezték; a gyűjtési utasítások sem voltak kielégítőek, így a gyűjtés egyenetlen, s nem felel meg a korszerű tudományos igényeknek. Jankó János néprajztudós kezdeményezése után Szabó T. Attila, Benkő Loránd, Kázmér Miklós dolgozta ki a korszerű helynévgyűjtés módszerét, de csak kisebb területekről készültek el gyűjtések. 1962-ben Zala megye kezdett hozzá a helynevek összegyűjtéséhez, önkéntes gyűjtőkkel, s az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének segítségével a nem szakemberek végezték a gyűjtést a nyelvészek és néprajzosok nemcsak íróasztal mellett, hanem terepen is ellenőrizték. 1965-ben megjelent Zala megye földrajzi neveinek gyűjteménye, s a zalai kezdeményezés országos mozgalommá fejlődött. Ma már az ország tíz megyéjében elvégezték a gyűjtést. 1967-ben megjelent Szabolcs-Szatmár megyéből a baktalórántházi járás helynévanyaga, 1970-ben pedig Heves megye földrajzi neveinek első része, Az egri járás. 1974-ben, a zalai módszert egy kicsit továbbfejlesztve, jelent meg a Somogy megye föld-

rajzi nevei c. kötet. Az egyes megyékben a gyűjtések ellenőrzése és a kiadás előkészítése folyamatban van, de Zala és Somogy megye után Tolna megyéé az érdem, hogy egy újabb egész megyei helynévgyűjtemény rövidesen megjelenik.

B á r c z i G é z a akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke az egész magyar nyelvész-társadalom üdvözlését tolmácsolta. Hangsúlyozta: korunkban — amikor új nyelvemlékek felfedezésére már nincs sok remény —, kiemelkedően fontos a földrajzi nevek összegyűjtése. A névgyűjtemények ezrével ontják a nyelvtörténeti adatokat, s minden kor nyelvvállapotáról képet adnak. Köszönetet mondott a megye vezetőknek, akik a vállalkozás nagy kulturális jelentőségét felismerték, és e munkát felkarolták. Megköszönte az önkéntes gyűjtők fáradtságos és önzetlen munkáját, a Nyelvtudományi Intézet munkatársainak segítő támogatását, akik a gyűjtés megszervezésében, a módszerek kidolgozásában, az adatok ellenőrzésében tanácsaikkal segítettek a megyeieket, s nem utolsósorban a kiadvány kéziratának szerkesztését végző tudományos kutatókat. Köszönetet mondó befejező mondataiban pedig meghatódást keltő szavakkal méltatta e nagyszerű, s ma már országos méretű földrajzinév-gyűjtő munka elindítójának és állandó ösztönzőjének, Végh József kandidátusnak, a Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársának — immár elévülhetetlen — érdemeit; a tudományok számára kincsébányát jelentő nevek összegyűjtése érdekében végzett munkásságát — mint kiemelte — a nemzetnek nincs is módja meghálálni.

Az MSZMP Központi Bizottságának tudományos, közoktatási és kulturális osztálya nevében K n o p p A n d r á s főelőadó, a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa nevében J u h á s z R ó b e r t osztályvezető és a Kulturális Minisztérium nevében K i s s J e n ő mb. főosztályvezető köszöntötte Tolna megye földrajzi neveinek lelkes, hozzáértő és önzetlen gyűjtőit, valamint mindazokat, akiknek a Tolna megyei névgyűjtemény létrejöttében szerepe volt. Értékelő, elismerő szavaikkal mindhárman kiemelték e munka tudományos jelentőségét, valamint szocialista tudatformáló és hazafiságra nevelő szerepét.

A köszöntések elhangzása után K á l m á n B é l a akadémikus tartott előadást „A párhuzamos helynévadás”-ról. Az előadás bevezető részében a helynevek keletkezésének kérdéseit taglalta, majd a párhuzamos helynevek típusait mutatta be számos helynévi példával illusztrálva.

A földrajzi neveknek a társtudományok — főképpen a néprajztudomány — szempontjából való fontosságára B a l a s s a I v á n, a történettudományok (néprajz) doktora mutatott rá „A földrajzi nevek és a néprajz” című előadásában. A földrajzi nevekben — mint kifejtette — a nép életének, munkájának, munkaeszközeinek, szokásainak, hiedelmeinek s a történeti változásoknak az emlékei rögződtek és őrződtek meg.

H a j d ú P é t e r akadémikus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója zárószavában örömét fejezte ki, hogy a helynévgyűjtés országos megszervezésével csatlakoztunk, felzárkóztunk a Finnországban és Észtországban már évtizedekkel ezelőt megkezdett és társadalmi méretekben folyó hagyománymentő munkához. A gyűjtőmunka eredményei hazánkban most kezdenek beérni: monográfiák és helytörténeti lexikonok születtek és születnek sorra. Megköszönte a Tolna megyei névgyűjtemény minden résztvevőjének értékes munkáját, főképpen az önkéntes gyűjtőket, akik tevékenységükkel a Nyelvtudományi Intézet kutatóbázisát szélesítették ki.

A Tolna megyei földrajzinév-gyűjtés befejezése alkalmából rendezett ünnepség este a Babits Mihály Megyei Művelődési Központban rendezett irodalmi és hangversenyesztel fejeződött be.

T. Urbán Ilona

A szép magyar beszéd versenye 1975-ben

Az Oktatási Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a Győr—Sopron megyei KISZ Végrehajtó Bizottsága, a Győr—Sopron megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya és a Győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola 1975. április 25—27-én rendezte meg a Péchy Blanka által alapított és a Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny országos döntőjét. (Vö. Nyr 95 : 505, 97 : 508-10, 98 : 381-3.) Színhelye ebben az évben is — éppúgy mint a korábbiakban — a Rába Városi Művelődési Központ volt, Győrött; vendéglátó házigazdája pedig a Győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola.

A vendéglátó iskola nevében *Kádár Géza* igazgató köszöntötte a versenyzőket és a vendégeket, közöttük *Kossuth Jánost*, a kassai kerület inspektorát, aki a határokon túl élő magyarul beszélőket képviselte, és *Vavrek János* tanácselnököt, a sárospataki Kazinczy-versenyek képviselőjét. A versenyt *Kollár Tibor* a Városi Pártbizottság titkára nyitotta meg.

Annak a Győr városnak a nevében köszöntötte a verseny résztvevőit, mely nemcsak iparáról volt nevezetes és híres ma is, hanem arról is, hogy mind a múltban, mind a jelenben sokat tett és tesz az irodalom és a nyelv, valamint a tudományok és a művészetek műveléséért. A múlt nagy alakjai (Révai, Kovács Pál és mások) otthont találtak Győrött, mint ahogy jelenünkben otthont talált a Közlekedési és Távközlési Főiskola, és otthont talál több nemes mozgalom is. Ilyen a Kazinczy szépkiejtési verseny, mely a győriek számára szinte a tavaszt jelenti, és ilyen a Radnóti versmondó verseny is. Ezeknek is köszönhető, hogy már „nemcsak térkép e táj”; a nyelv mindnyájunk számára mindent megelevenít, élővé tesz.

A verseny első napján 74 gimnáziumi és szakközépiskolai tanuló a szabadon választott szövegeket mondta el. Illyés Gyula (9), Kosztolányi Dezső (7), Csoóri Sándor, Lőrincze Lajos, Sütő András (4-4), Babits Mihály, Bárczi Géza, József Attila (3-3), Faragó Vilmos, Fekete István, Horváth János, Kodály Zoltán, Sőtér István (2-2), Ady Endre, Ansel Éva, Balázs János, Béládi Miklós, Benedek Marcell, Czine Mihály, Csokonai V. Mihály, Dallos Sándor, Ferenczy Géza, Grétsy László, Hernádi Miklós, Juhász Ferenc, Kálmán Béla, Kárpáthy Aurél, Krúdy Gyula, Komlós Aladár, Keresztúri Dezső, Móra Ferenc, Örkényi István, Vati Papp Ferenc, Péczely László, Sántha Ferenc, Szabó Lőrinc, Szabolcsi Bence, Végh József Mihály, Veres Péter és Zlinszky Aladár műveiből hallottunk részleteket. Közülük 28 foglalkozott a nyelvvel (történetével, gazdagságával, a nyelvműveléssel stb.); íróról, költőről, azaz a nyelv művészeről szólt 14 felolvasás; az irodalom elméletével, esztétikai kérdésekkel, az irodalmi nevelés és az olvasás kérdéseit 18 részlet tárgyalta; az irodalmi műből hozott szemelvényt 10 versenyző, egyéb szövegeket mutattak be négyen. Műfajukat tekintve a szövegek többsége esszé, értekező próza volt, de jónéhány más műfajú szöveget, leírást, elbeszélés részletét, lírai önvallomásszerű részletet is hallottunk.

A verseny második napján a kötelező szöveg hangzott fel a 74 diák ajkán. Ez huszonhárom sornyi részlet volt Veres Péternek egyik önvallomásszerű írásából („Valaki tegnap a Szegények szerelméről szólva . . . Ez az én mostani problémám”).

A verseny harmadik napján a Városi Tanács díszteremében — az eredményhirdetés előtt — *Módos Dezsőné* Győr megye városi tanácsának elnökhelyettese mondott ünnepi beszédet. Méltatta a versenyt, mely a nyelv szeretetével a haza és az ember szeretetéről tesz tanúbizonyosságot újra meg újra: ha a nyelvet, az anyanyelvet szeretjük, általa eljutunk ahhoz, ami benne magyar, de eljutunk ahhoz is, ami benne általános emberi. A nyelv szépségének ápolása azért is fontos, mert — mint Kazinczy is mondotta — „ahol a jó gyökeret vert, ott mindig a szép készítette az utat”. A versenyt dr.

Bencédy József OM főtanácsos, a bírálóbizottság elnöke értékelt. Az elkövetkezendő versenyekre is előre mutatva, felhívta a figyelmet a még elő-előforduló hibákra — így például a még fel-felbukkanó pöszeségre, a rossz levegővételre —, de utalt a dícséretes jelenségekre is. Arra, hogy sokan merték használni a zárt *é* hangot, s hogy egyre több az olyan szövegmondás, melynek már nem csak a tiszta ejtés a fő célja, hanem a gondolat minél tökéletesebb kifejezése és közvetítése. Mint mondta, ennek minden esetben a szöveg megértése, tartalmi és formai (nyelvi) elemzése az alapja, csak úgy lehet megnyugtató módon eldönteni például azt, hogy meg kell-e állni a vesszőknél vagy akár a pontnál; hogy a jelzöt vagy a jelzett szót kell-e nagyobb mértékben kiemelni; mikor kell tagolni a szó szerkezeteket vagy a mondatokat; és mikor kell hanggal kötni az egyes szó szerkezeteket, sőt mondatok tagjait. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a szabadon választott szövegek többször is mesterkéltan hangzottak, míg a kötelező szöveg bemutatása során több talpraesett megoldást hallhattunk.

A bíráló bizottság (tisztelőbeli elnöke *Péchy Blanka* érdemes művész; elnöke: dr. *Bencédy József* OM főtanácsos; társelnöke: *Genzwein Ferenc* OM főosztályvezető-helyettes; tagjai: *Abai Ilona*, a KISZ KB munkatársa; dr. *Deme László* egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora; *Gálos Tibor* OM főelőadó; *Herczegi Károly* OM osztályvezető; *Janda Géza* OM főelőadó; *Körmendy László* Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója; dr. *Lőrincze Lajos*, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; dr. *Perédy László* színművész, a Kisfaludy Színház tagja és *Wacha Imre* az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa) a következő tanulóknak ítélte a Kazinczy-érmet: *Borda Zsuzsanna* (Zalaegerszeg, Deák Ferenc Szakközépiskola), *Gudics Judit* (Balatonfüred, Lóczy Lajos Gimnázium), *Kerekes Barna* (Sárospatak, Rákóczi Gimnázium), *Kovács Krisztina* (Budapest, Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium), *Losonczy Gábor* (Budapest, Táncsics Mihály Gimnázium), *Sándor Erzsébet* (Budapest, Zrínyi Ilona Gimnázium), *Sebestyén András* (Budapest, I. László Gimnázium), *Sebestyén László* (Budapest, Veres Pálné Gimnázium), *Szabó Zsolt* (Nagykanizsa, Landler Jenő Gimnázium és Szakközépiskola), *Szalma Tamás* (Makó, József Attila Gimnázium); valamint *Bakonyi Éva* (Szekszárd, Garay János Gimnázium és Szakközépiskola), *Bodó Veronika* (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola), *Borók Erzsébet* (Nagykanizsa, Landler Jenő Gimnázium és Szakközépiskola), *Czigányi Csilla* (Budapest, ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium), *Faragó Zsuzsa* (Budapest, Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium), *Jagasics Béla* (Zalaegerszeg, Ságvári Endre Gimnázium), *Major Zsuzsa* (Budapest, ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium), *Móré Jolán* (Budapest, Landler Jenő Gimnázium), *Sándor József* (Nyíregyháza, Zrínyi Ilona Gimnázium), *Sebestyén Csilla* (Eger, Dobó István Gimnázium és Szakközépiskola), *Visontai Ágnes* (Eger, Gárdonyi Géza Gimnázium és Szakközépiskola).

A Kazinczy-érmeket *Péchy Blanka* érdemes művész, az első tíz helyezettnek a KISZ KB különjutalmát *Abai Ilona*, a KISZ KB munkatársa, a Kazinczy Gimnázium könyvjutalmait pedig *Kádár Géza*, az intézet igazgatója adta át.

A versenyek nagyon bensőséges és kedves pillanata volt, mikor az eredményhirdetés után *Nagy Sándor*, a KISZ KB Intézőbizottságának tagja átnyújtotta *Péchy Blanka* érdemes művésznek a Kazinczy-díj alapító tagjának, mindnyájunk „Blanka néniének” az „Ifjúságért Érdemérem” kitüntetést, vagy ahogy trefás-megilletődött szójátékkal mondta — s mi is így éreztük —: az „örökifjúságért” érdemérmemet.

Wacha Imre

A Magyar Nyelvőr 1975. évi 99. évfolyamának tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója

TARTALOMJEGYZÉK

<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Egy mai magyar hangváltozásról	170
<i>Balázs János</i> : Kontrasztivitas, interferencia és nyelvművelés	284
<i>Banó István</i> : Az írás-olvasás tanításának problémái egy francia cikkgyűjtemény tükrében	466
<i>Barla Gyula</i> : Nyelvi elemzés a középiskolában	459
<i>Békés István</i> : Ami a „Napjaink szállóigéi”-ből kimaradt	438
<i>Békési Imre</i> : Egy konstrukciótípus megjelenési formái	424
<i>Benda Kálmán</i> — <i>Imre Samu</i> — <i>Gunda Béla</i> : Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótör- téneti Tár (ism.)	484
<i>Benkő László</i> : Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika (ism.)	236
<i>Benkő Loránd</i> : Mikesey Sándor	116
<i>Bernáth Béla</i> : Feljött a hava — Az ujjából szopta	77
Vargabetűt csinál — Egy bordában szóttek — Fűnek-fának panaszkodik ...	27
Telhetetlen papzsák	482
<i>B. L.</i> : Hírek Csehszlovákiából	127
<i>Boros Rezső</i> : Beszéddallamok	41
<i>Danczi Villebald</i> : Szeder Fábrián szójegyzéke Apáczai Enciklopédiájából	502
<i>Éder Zoltán</i> : Tiszti szójegyzék 1790-ből	156
<i>Erdődi József</i> : Verancsics Faustus ötnyelvű szótárának új kiadása (ism.)	94
<i>Éder Zoltán</i> : Tiszti szójegyzék 1790-ből	156
<i>Erdődi József</i> : Verancsics Faustus ötnyelvű szótárának új kiadása (ism.)	94
Köszöntjük Fokos-Fuchs Dávid Rafaelt kilencvenedik születésnapján	117
Évfordulón	1
<i>Fabricius-Kovács Ferenc</i> : Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára (ism.)	498
<i>Farkas Ferenc</i> : Elég s é g e s - e a tanítói munka megalapozásához?	198
† <i>Ferenczy Géza</i> — <i>Péchy Blanka</i> : Idegen nevek és szók ejtése, írása	12
† <i>F. G.</i> : Diszpécser — szétküldő 112. — Camion — kamion 113. — Zuboly 115. — Részletes, fényképes levél 248. — Idézőjelbe tett szó toldalékolása 250. — Tiszaalpar 251. — Dublin 252. — Vasalja. — Sas, sasfa. — Hajóvonta 383. — Kötőszó a mondat élén 503. — Nézze ... 504. — Vissza van — hátra van. — Üzbég, Üzbegisztán 505	
<i>F. P.</i> : Vállalatnevek átírása orosz nyelvből	501
<i>Fülöp Lajos</i> : Váci Mihály költői nyelvének mondat szerkesztési sajátosságai	192
<i>Gaál Edit</i> : <i>A kocsu</i> — <i>kocsijai</i> típusú alakpárokról	180
<i>I. Gallasy Magdolna</i> : „Illik ismerni anyanyelvünket”?!	59
Pais Dezső emléktűnepség és tudományos ülésesszak	121
<i>Gáspár László</i> : A rádióbemondó beszéde (ism.)	232
<i>G. L.</i> : UNESCO asszociált iskola 249	
<i>Görömbei András</i> : Veres Péter és a magyar nyelv	294
<i>Graf Rezső</i> : Anyanyelvi verseny Sátoraljaújhelyen	125
Anyanyelvi kaleidoszkóp (ism.)	238
Kazinczy nyelvművelő napok Kassán — Szarvas Gábor nyelvművelő napok Adán	253
<i>Grétsy László</i> : Szónokok, előadók kézikönyve (ism.)	83
Van-e eredménye a nyelvművelésnek?	270
<i>Gunda Béla</i> — <i>Imre Samu</i> — <i>Benda Kálmán</i> : Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótör- téneti Tár (ism.)	484
<i>Cs. Gyimesi Éva</i> : A magyar mondatstilisztika elvi kérdéseiről	143
<i>Hexendorf Edit</i> : Ösbemutató	19
<i>Horváth István</i> : Adalék a <i>priznic</i> szó eredetéhez	501
<i>Huszár Ágnes</i> : V. A. Iekovics: A nyelvi norma (ism.)	240
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Mióta él nyelvünkben a <i>reakciós</i> szó?	365
<i>Imre Samu</i> — <i>Gunda Béla</i> — <i>Benda Kálmán</i> : Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szó- történeti Tár (ism.)	484

<i>Kállai Gyula</i> : A nyelv hatalma	267
<i>Kálmán Béla</i> : Cs. Gyimesi Éva: Mindennapi nyelvünk (ism.)	374
<i>Kassai Ilona</i> — <i>Olaszi Gábor</i> — <i>Szende Tamás</i> : A beszédhang minőségének mérése	469
<i>Kelecsényi Gábor</i> : Vécé	380
<i>Kemény Gábor</i> : Köznyelvi képek megújítása Tamási Áron prózájában	188
Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák	405
<i>K. G.</i> : Tagozat, szak 111. — Rapityára tör — Kítűzte a karhatalmat 114. — Olesít 244. — Nöszül 250. — Mézpergetés 506	
<i>Kiss Jenő</i> : A „legszebb” magyar szavak és az idegen nyelvűek	174
<i>Kiss Lajos</i> : Péter László: Szeged utcanevei (ism.)	87
A Magyar Nyelvjárások Atlasza IV.	219
<i>Kontra Miklós</i> : Javaslat orvosi nyelvünk angol szavainak fonetikai átírására	37
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A nyelvművelő Bárczi Géza	302
<i>L. J.</i> : Davis 113. — Uzonka 114. — A Szent-Györgyi családnév 115. — Vízi erőmű — vízerőmű 244	
<i>M. I.</i> : A „Szép magyar kiejtés” versenye Kecskeméten	384
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Fű—fa	474
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1967—1968)	95
<i>Olaszi Gábor</i> — <i>Kassai Ilona</i> — <i>Szende Tamás</i> : A beszédhang minőségének mérése ..	469
<i>Ország László</i> : Ventilátor — Vécé	79
Idegen szavak és kifejezések szótára (ism.)	491
<i>K. Palló Margit</i> : Taraj	226
<i>Papp Ferenc</i> : Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen	351
<i>Pásztor Emil</i> : „A magyar nyelv hete”-nek helyesírása	46
Asszonyneveink és a módosított családjogi törvény	314
<i>Péchy Blanka</i> — <i>Ferenczy Géza</i> : Idegen nevek és szók ejtése, írása	12
<i>Pusztai István</i> : Szaknyelv és műhelyzsargon	395
<i>Pusztay János</i> : A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben	356
<i>Rácz Endre</i> : Transzitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata	3
Huszonéves	243
<i>Réger Zita</i> : Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában	343
<i>Reuter Camillo</i> : Ismét a Biberés-ről	480
<i>R. L. G.</i> : Egyesség? 249. — Hé 244. — Pém 247. — Átlagái 248. — Milyen hangszer a saxofon? 249. — Tarnaörs 251. — Hanzsér 381. — Avatar, Titubál. — Összesínyöl. — Zizge 382. — Lavina 507	
<i>Sipka Sándor</i> : Az olvasási készség és az anyanyelvi műveltség összefüggéseiről	73
<i>Szabó József</i> : Tájszavak Nagykönyvből	224
<i>Szabó Zoltán</i> : Stiliztika és stílus a szövegnyelvészetben	135
Giulio Herczeg: Saggi linguistiche e stilistiche (ism.)	376
<i>Szende Tamás</i> : Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei (ism.)	90
Szociolingvisztika: a társadalom nyelvhasználatának tudománya	205
— <i>Kassai Ilona</i> — <i>Olaszi Gábor</i> : A beszédhang minőségének mérése	469
<i>Szepes Gyula</i> : Őket — azokat	414
<i>Szülágyi Ferenc</i> : „A stílus magyar gazdagsága”	325
„A stílus magyar gazdagsága” II.	445
<i>Szoboszlai-Papp Imre</i> : Szörnyethal	111
<i>Takács Lajos</i> : Gyöngyözés — fahegyvágás. — Csigar	370
<i>Terts István</i> : Nyelvtudomány-történeti munkák (ism.)	91
<i>Tiszamarti Antal</i> : A pesti nyelv	378
<i>Tompai József</i> : „S a sirt, hol nemzet súlyod el, Népek veszik körül”	129
„Nyelvében él a nemzet”	257
<i>Tóth László</i> : A termelőszövetkezetek nevei a nyíregyházi járásban	183
<i>Török Gábor</i> : Grétsy László: Anyanyelvünk játéka (ism.)	373
<i>T. U. I.</i> : Vezér — vezír 245. — Liget 246	
<i>T. Urbán Ilona</i> : Tudományos ülészak Szekszárdon	509
<i>Végh József</i> : Megjegyzések	254
<i>Wacha Imre</i> : A szép magyar beszéd versenye 1975-ben	511
<i>Zeilka Tibor</i> : A tematikai kontraszt és az esztétikai arány a szépprózában	49

Íróink nyelve 49–58, 188–97, 257–65, 325–42, 445–58

Nyelv és iskola 59–76, 198–204, 343–50, 459–68

A nyelvtudomány műhelyéből 205–18, 351–64, 469–73

Nyelvjárásaink 219–25

Szó- és szólásmagyarázatok 77–82, 226–31, 365–72, 474–83

Szemle 83–110, 232–42, 373–7, 484–500

A Nyelvőr postája 111, 243, 378–81, 501–3

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 111–5, 244–52,
381–3, 503–8

A Nyelvőr hírei 116–27, 253–5, 384, 509–12

SZÓMUTATÓ

Ez a szómutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: Ferenczy Géza — Péchy Blanka: Idegen nevek és szók (12); Kontra Miklós: Angol szavak átírása (37); Éder Zoltán: Tiszti szójegyzék (156); Kiss Jenő: A legszebb magyar szavak (174); Gaál Edit: A *kocsi* — *kocsijai* alakpárok (180); Tóth László: A termelőszővetkezetek nevei (183); Kiss Lajos: A Magyar Nyelvjárások Atlasza IV. (219); Szabó József: Tájszavak Nagykönyvből (224); Grétsy László: Van-e eredménye a nyelvművelésnek? (270); Szilágyi Ferenc: A stílus magyar gazdagsága (325, 445); Pusztai István: Szaknyelv és műhelyszargon (395); Békés István: Ami a „Napjaink szállóigéi”-ből kimaradt (438).

<p>A, Á</p> <p><i>ABC-áruház</i> 278 <i>ágtördelő kampó</i> 370 <i>almárium</i> 51 <i>amúr</i> 278 <i>árnyékszék</i> 80 <i>aszú</i> (kiszáradt) 375 <i>autósiskola</i> 274 <i>avatar</i> 382 <i>azokat — őket</i> 414</p> <p>B</p> <p><i>banánszoknya</i> 280 <i>Biberés</i> 480 <i>bicikli</i> 79 <i>biológyszerészet</i> 274 <i>böngés</i> 398 <i>budi</i> 81 <i>busa</i> 278</p> <p>C</p> <p><i>camion</i> 113</p> <p>Cs</p> <p><i>csepe, csepely</i> 371 <i>csepőte</i> 371 <i>cserke</i> 371 <i>csiatag</i> 371 <i>csigar</i> 371 <i>csihar</i> 371 <i>csillagtúra</i> 308 <i>csúcsgorgalom</i> 308</p> <p>D</p> <p><i>Davis</i> 113 <i>detekív</i> 79 <i>díglossza</i> 215 <i>díszpécser—szétküldő</i> 112 <i>Dublin</i> 252</p> <p>E, É</p> <p><i>egészségnevelés</i> 274 <i>egy bordában szóttek</i> 228 <i>egyesség</i> 113 <i>ellenforradalmár</i> 369 <i>elvarr</i> 227 <i>érmek — érmék</i> 406 <i>értellen — érthetetlen</i> 406</p>	<p><i>ezzel együtt</i> 412</p> <p>F</p> <p><i>fahegyet vág</i> 371 <i>fahegyvágás</i> 370 <i>fanti</i> 278 <i>fáradtság — fáradság</i> 406 <i>feljött a hava</i> 77 <i>felütött a hava</i> 78 <i>fényképes levél</i> 248 <i>fénysorompó</i> 280 <i>formatervezés</i> 279 <i>fű—fa</i> 229, 474</p> <p>Gy</p> <p><i>gyöngyözés, -zó</i> 370</p> <p>H</p> <p><i>Hacser, Hatscher</i> 381 <i>hacsér, hacsír, hachír</i> 381 <i>hadsér</i> 381 <i>Hadzsír</i> 381 <i>hajóvonta</i> 383 <i>hangos-képes</i> 279 <i>hangsér</i> 381 <i>hantsér</i> 381 <i>Hanzsér, -os</i> 381 ① <i>harczér</i> 381 <i>harmonika</i> 79 <i>Hatzér</i> 381 <i>hatsér</i> 381 <i>hazsér</i> 381 <i>hava(s)</i> 77 <i>házértéka</i> 274 <i>hé 'padlás'</i> 244 <i>helyzetész</i> 279 <i>hibát vét</i> 97, 405 <i>hintaszék</i> 51 <i>hírérték</i> 207 <i>hó 'hold'</i> 77 <i>hodonimia</i> 87 <i>hold, -as</i> 77 <i>holdkomp</i> 308 <i>huszonéves</i> 243 <i>hűtőszekrény</i> 279</p> <p>I, Í</p> <p><i>illemhely</i> 81 <i>interlingvális</i> 345</p>	<p><i>intralingvális</i> 345 <i>irányítószám</i> 279</p> <p>J</p> <p><i>jövőkutatás</i> 280</p> <p>K</p> <p><i>kaleidoszkóp</i> 79 <i>kamion</i> 113 <i>karhatalom/kitűzte a ~lmat</i> 114 <i>kasztili</i> 51 <i>klarinet 'latrina'</i> 380 <i>kló, klozett</i> 81 <i>klozet</i> 380</p> <p>L</p> <p><i>lavina</i> 507 <i>léghajtó</i> 79 <i>léghűtő</i> 79 <i>légikisasszony</i> 279 <i>légi utaskísérő</i> 279 <i>légverő szer</i> 79 <i>lemezgazda</i> 279 <i>lemezjátékos</i> 279 <i>lerohad</i> 308 <i>letanít</i> 97 <i>libegő</i> 279 <i>Liget</i> 246 <i>lokomotív</i> 79</p> <p>M</p> <p><i>magánautós</i> 279 <i>makrofelvétel</i> 274 <i>markából szörpöl</i> 79 <i>mélyhűtés</i> 280 <i>mélyszerkezet</i> 348 <i>mézpergetés</i> 506 <i>morfonológia</i> 345 <i>munkaebéd</i> 308 <i>munkaigényes</i> 308 <i>műkifejezés</i> 397 <i>műszó</i> 397 <i>műt (ige)</i> 412</p> <p>N</p> <p><i>népművész</i> 308 <i>névmutató 'névelő'</i> 356</p>
--	---	---

Nézze . . . 504
 nipp 51
 nbszül 250

O

odafigyél 413
 olcsút 244

Ö, Ő

őket — azokat 414
 öntészeti szakszók 400
 ősbemutató 19

P

pajta 57
 panká 79
 pém 'cseh' 247
 permet 279
 perváta 81
 pók 'ember' 308
 Polconszaró 80
 premier 30
 priznic 501
 propeller 79
 punkah 79

R

rapityára tör 114
 reakció, -s 365
 reakcionárius 365
 répáskert 57
 réterát 81
 revolver 79
 röplabda 278

S

sas(fa) 383
 sér, -ik 375

setting 'közeg' 209
 sikernő 309
 stimolda 380
 sünyöl, össze~ 382

Sz

szak — tagozat 111
 szakszó 397
 szalmakazal 57
 szaxofon 249
 szélesvásznú 279
 Szent-Györgyi 115
 szinteződés 429
 szóalaktár 355
 szörnyethal 111
 szörpöl 79
 sztereofényképezés 274

T

tagozat 111
 taraj 226
 Tarnaörs 251
 távhívás 279
 telhetetlen papzsák 482
 Terehalom 89
 térhatású 308
 termoelem 274
 tetű 'ember' 308
 títusház 280
 Tiszaalpár 251
 titokzokni 280
 títubál 382
 tizenéves 279
 tót 89
 tömbösödés 429
 traktor 79
 trümfó 51

U

ujjából szopta 78
 UNESCO asszociált is-
 kola 249
 univerzálé 345
 utaskísérő 279
 utcanévtan 87
 utópia 79
 Uzonka 114

Ü

ürge 'ember' 308
 üzsbég, Üzbeisztán 505

V

vargabetű 227
 Vasalja 383
 vécé 80, 380
 ventillátor 79
 vezér — vezír 245
 vissza van — hátra van
 505
 vízibusz 280
 vízi erőmű — vízerőmű
 244

W

W. C. 82

Z

zizge 382
 zuboly 115

TÁRGYMUTATÓ

- affektív logika 147
 angol szavak átírása 37
 anyanyelv és idegen nyelv 343
 anyanyelv fontossága 59
 anyanyelvi műveltség 73
 anyanyelvi verseny Sátoraljaújhelyen 125
 Anyanyelvi kaleidoszkóp (ism.) 238
 asszonynev 314
azokat — *őket* használata 408
azt, ezt főlöseges használata 408
- Bárczi Géza / a nyelvművelő ~ 302
 bemutató / szakmai ~ 254
 beszédalakzattan 153
 beszédallam 41
 beszédhang mérése 469
 beszédhelyzet 150
 bilingvizmus 284
 birtokjel (é) + rag 248
 Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei (ism.) 90
- Csehszlovákia / hírek ~ből 127
- determinálás az uráli nyelvekben 356
 diglossia 284
 dikció 155
- egyeztetés hibái 411
 elemzés / nyelvi ~ a középiskolában 459
 élőszó szerepe 312
 Erdélyi Magyar Hírvivő 156
 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. (ism.) 484
 esztétikai arány 49
 évforduló 1
- Fokos-Fuchs Dávid kilencvenéves 117
 fonetikus írás 275
- Grétsy László: Anyanyelvünk játéka (ism.) 373
- Cs. Gyimesi Éva: Mindennapi nyelvünk (ism.) 374
- Herczeg, Giulio: Saggi linguistici e stilistici (ism.) 376
 helyesírás / „A magyar nyelv hete” ~a 46
 hivatalos nyelv 310
hol, hová vonatkozó határozószók kötőszóként 129
 hosszú *í, ú, ű*, az írógépeken 275
- Ickovics, V. A.: A nyelvi norma (ism.) 240
 idegen nevek és szók ejtése, írása 12
 Idegen nevek kiejtési szótára (ism.) 498
 Idegen szavak és kifejezések szótára (ism.) 491
- idézőjelbe tett szó toldalékolása 250
 igekötők hibás használata 409
 igenév / befejezett melléknévi ~ 3
 implikáció 212
 információelmélet 207
 interferencia 284, 343, 345
 intranszítív ige 3
 írás—olvasás tanítása 466
- kétnyelvűség 343, szakmai ~ 402
kocsi — *kocsijai* alakpárok 180
 kommunikációs logika 147
 konkordancia számítógépen 351
 kontraszt / tematikai ~ 49
 kontrasztivitás 284
 kovariancia 138
 kötőszó a mondat élén 503
 közeg / a kommunikáció ~e 209
 közélet és nyelv 266
 közlésmodell 209
 köznyelvi hiba 405
 köznyelvi kép Tamási Áron prózájában 188
- legszebb magyar szavak 174
- magyar nyelv / A ~ hete (1975) 266
 Magyar Nyelvjárások Atlasza IV. 219
 Magyar Tudományos Akadémia százötven éves 257
 Magyarok Világszövetsége 264
 megszólítás 312
Mikešy Sándor 116
mikor vonatkozó határozószó kötőszóként 129
 mondatforrás 140
 mondathangzás 148
 mondat hosszúság 75
 mondatritmus 75
 mondatstiliztika 143
 műhelynyelv 403
 műhelyzsargon 395
 művelődéspolitikai 19
- Németh László stílusa 325
 névdivat 309
 névelő főlöseges kitétele és elhagyása 407
 névformák / termelőszövetkezetek nevei 183
 névszóiság (nominalitás) 148
nz < *náz* hangváltozás 170
- nyelv / a ~ hatalma 267
 nyelvi individualizáció 210
 nyelvi játék 373
 nyelvi klisé 75
 nyelvi kód 210, 215
 nyelvi kreativitás 374
 nyelvi sztender 216
 nyelvi viselkedés 207
 nyelvművelés 264, 270, 285

- Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 95
 nyelvművelő napok / Kazinczy ~ Kassán / Szarvas Gábor ~ Adán 253
 nyelvstatisztika 207
 nyelvtan / magyar ~ a gimnáziumban 62
 nyelvtantudás / tanítóképzőbe jelentkezők ~ a 198
 Nyelvtudomány-történeti munkák 91
 olvasási készség 73
 Őket — azokat használata 408
 öntészeti szakszók 400—1
 Pais Dezső emlékünnepe 121
 performancia 137, 210
 pesti nyelv 378
 Péter László: Szeged utca nevei (ism.) 87
 poétika / nyelvészeti ~ 137
 pongyola szavak és szókapcsolatok 411
 pszicholingvisztika 347
 rádióbemondó / A ~ beszéde (ism.) 232
 ragtévesztés 406
 redundancia 207
 Sapir—Whorf-hipotézis 212
 sportnyelvi hibák 405
 stílus 64, 325, 445
 stíluselmélet 139
 struktúra / beszédműveleti ~ 424
 szaknyelv 395
 szállóigék 438
 Szeder Fábián szójegyzéke Apáczai Enciklopédiájából (ism.) 502
 szép magyar beszéd / A ~ versenye 1975-ben 511
 szép magyar kiejtés / A ~ versenye Kecskeméten 384
 szociolingvisztika 205
 szójelentés 74
 Szónokok, előadók könyve (ism.) 83
 szórend / hibás ~ 411
 szótévesztés 406
 szövegegyeztetés 141
 szövegnyelvészet 135
 szövegösszefüggés 74
 Tamási Áron prózája 188
 textológia 152
 tiszti szójegyzék 1790-ből 156
 tudati tartalék, ~ tartalom 150
 tudományos ülészek Szekszárdon 509
 Váci Mihály mondatszerkesztése 192
 vállalatnevek átírása országból 501
 Verancsics Faustus ötnyelvű szótárának új kiadása (ism.) 94
 Veres Péter és a magyar nyelv 294
 vonatkozó mondat / határozó szerepű ~ 129
 zsargon 395
 Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika (ism.) 236
 Összeállította: P. Balázs János

10/10/10

10/10/10

10/10/10

10/10/10

10/10/10

10/10/10

10/10/10

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1975-ben

<i>E. Abaffy Erzsébet</i>	<i>Graf Rezső</i>	<i>Pásztor Emő</i>
<i>Balázs János</i>	<i>Grétsy László</i>	<i>Péchy Blanka</i>
<i>Banó István</i>	<i>Gunda Béla</i>	<i>Pusztai István</i>
<i>Barla Gyula</i>	<i>Cs. Gyimesi Éva</i>	<i>Pusztay János</i>
<i>Békés István</i>	<i>Hexendorf Edit</i>	<i>Rácz Endre</i>
<i>Békési Imre</i>	<i>Horváth István</i>	<i>Réger Zsuzsa</i>
<i>Benda Kálmán</i>	<i>Huszár Ágnes</i>	<i>Reuter Camillo</i>
<i>Benkő László</i>	<i>R. Hutás Magdolna</i>	<i>R. L. G.</i>
<i>Benkő Loránd</i>	<i>Imre Samu</i>	<i>Sipka Sándor</i>
<i>Bernáth Béla</i>	<i>Kállai Gyula</i>	<i>Szabó József</i>
<i>B. L.</i>	<i>Kálmán Béla</i>	<i>Szabó Zoltán</i>
<i>Boros Rezső</i>	<i>Kassai Ilona</i>	<i>Szende Tamás</i>
<i>Danczi Villebald</i>	<i>Kelecsényi Gábor</i>	<i>Szepesy Gyula</i>
<i>Éder Zoltán</i>	<i>Kemény Gábor</i>	<i>Szilágyi Ferenc</i>
<i>Erdődi József</i>	<i>K. G.</i>	<i>Szoboszlai-Papp Imre</i>
<i>Fabricius-Kovács Ferenc</i>	<i>Kiss Jenő</i>	<i>Takács Lajos</i>
<i>Farkas Ferenc</i>	<i>Kiss Lajos</i>	<i>Terts István</i>
<i>† Ferenczy Géza</i>	<i>Kontra Miklós</i>	<i>Tiszamarti Antal</i>
<i>† F. G.</i>	<i>Kovalovszky Miklós</i>	<i>Tompa József</i>
<i>F. P.</i>	<i>L. J.</i>	<i>Tóth László</i>
<i>Fülöp Lajos</i>	<i>M. I.</i>	<i>Török Gábor</i>
<i>Gaál Edit</i>	<i>A. Molnár Ferenc</i>	<i>T. U. I.</i>
<i>I. Gallasy Magdolna</i>	<i>Olaszi Gábor</i>	<i>T. Urbán Ilona</i>
<i>Gáspár László</i>	<i>Ország László</i>	<i>Végh József</i>
<i>G. L.</i>	<i>K. Palló Margit</i>	<i>Wacha Imre</i>
<i>Görömbei András</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Zsilka Tibor</i>

Szemle

- Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Ismerteti: *Imre Samu, Gunda Béla, Benda Kálmán*) 484
Idegen szavak és kifejezések szótára (Ismerteti: *Országh László*)..... 491
Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára (Ismerteti: *Fabricsius-Kovács Ferenc*) 498

A Nyelvőr postája

- F. P.*: Vállalatnevek átírása orosz nyelvből 501
Horváth István: Adalék a *priznic* szó eredetéhez..... 501
Danczi Villebald: Szeder Fábían szójegyzéke Apáczai Enciklopédiájából..... 502

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

- †*F. G.*: Kötőszó a mondat élén — †*F. G.*: Nézze... — †*F. G.*: Vissza van — hátra van — †*F. G.*: Üzbég, Üzbegisztán — *K. G.*: Mézpergetés — *R. L. G.*: Lavina 503

A Nyelvőr hírei

- T. Urbán Ilona*: Tudományos ülészek Szekszárdon 509
Wacha Imre: A szép magyar beszéd versenye 1975-ben 511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,- Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grátsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „
10. *Kisa Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	50,- Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,- Ft
<i>Benkő Loránd — Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,- Ft
<i>Érdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass.	220,- Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la vesification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,- Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,- Ft
<i>Lőrincz Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,- Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A — Zs. Szerk. <i>Juhász József — Szőke István — O. Nagy Gábor — Kovalovszky Miklós</i>	260,- Ft
<i>Tompa József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,- Ft
<i>Tompa József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,- Ft
<i>Szoboszlay Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,- Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,- Ft
<i>Penavin Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,- Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	38,- Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőöri tájszótár	35,- Ft
<i>Juhász Gyula</i> költői nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,- Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,- Ft
<i>Órdög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,- Ft
Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,- Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,- Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-voztocnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,- Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,- Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gondbanekvek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,- Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,- Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd — Fábian Pál</i>	16,- Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu — Deme László</i>	420,- Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,- Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László — Végh József</i>	240,- Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,- Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,- Ft
Jelentés az és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu — Szathmári István — Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,- Ft
<i>Velcsor Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,- Ft
<i>Havas Freenc</i> : A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,- Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.) ..	19,- Ft